

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin
Historické vědy, Moderní hospodářské a sociální dějiny

DISERTAČNÍ PRÁCE

PhDr. Tomáš Gecko

**Trh stavebních hmot v Předlitavsku a Československu v
letech 1873-1938. Formování, vývojové tendence,
kartelizace**

**Market for Construction Materials in Cisleithania and
Czechoslovakia from 1873 till 1938. Formation, Trends of
Development, Cartelization**

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Praha 2017

Poděkování

Na prvním místě bych chtěl poděkovat prof. PhDr. Eduardovi Kubů, CSc. za odborné vedení disertační práce a za čas a trpělivost, kterou mi během jejího vypracování věnoval. Poděkování si rovněž zaslouží Mgr. et Mgr. Kristýna Kaucká, Ph.D. za důkladnou kontrolu celého textu a zajímavé připomínky. Obrovskou pomoc při formování dílčích otázek rovněž poskytli MgA. Kristina Přecechtělová, Mgr. Svatopluk Herc, Ing. Samy Metrah, PhDr. Kryštof Drnek a PhDr. Pavel Dufek, Ph.D., kterým bych taktéž rád poděkoval. Práce by nemohla vzniknout bez pomoci pracovníků archivů a knihoven, kteří ochotně umožnili přístup k cennému materiálu. Obzvlášť velké poděkování si zaslouží ředitel Okresního archivu Praha-Beroun Mgr. Jiří Topinka, bývalý vedoucí Archivu České národní banky PhDr. Jiří Novotný, CSc. et Ph.D., stávající vedoucí této instituce PhDr. Jakub Kunert i zaměstnanci Archivu České národní banky PhDr. Helena Sedláčková, Ph.D. a Mgr. Lenka Vrchotová. Poděkování pochopitelně patří také rodině, bez jejíž podpory by se disertační práci nepodařilo dokončit.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Podpis

Abstrakt

Cílem disertační práce je porozumět formování a vývoji trhu se stavebními hmotami (cementem, vápnem a cihlami) v Předlitavsku a prvorepublikovém Československu. Důraz je kladen na vývojové tendence trhu (změny ve spotřebních zvyklostech, zavádění nových technologií), jeho monopolizaci, státní intervencionistickou politiku a institucionální proměny podnikatelské činnosti (přímé kapitálové vstupy bankovního sektoru a šíření kapitálových společností). Sledovány jsou jednak základní podmínky trhu a jeho struktura, jednak strategie tržních hráčů. Zahrnout je třeba také výkon trhu, tedy dopady průmyslu stavebních hmot na fungování předlitavské a československé ekonomiky. Výzkum je ohraničen obdobím tzv. velké deprese, během které se stavební hmoty začaly vyrábět na průmyslovém základě a přelomem let 1938/1939, značící instrumentalizaci českých zemí ve prospěch velkoprostorového hospodářství. Disertační práce vychází z metod průmyslové ekonomie (paradigma Structure-Conduct-Performance), ekonomie, ekonomické geografie i tradiční metodologie hospodářských dějin (zejména business history, hermeneutická a statistická metoda).

Klíčová slova: Trh se stavebními hmotami, monopolizace trhu, státní intervence, kapitálové společnosti

Abstract

The aim of the dissertation is to understand the formation and development of the market for construction materials (cement, lime and bricks) in Cisleithania and Czechoslovakia. Emphasis is placed on market trends (changes in consumer habits, new technologies), market monopolisation, state interventionism and institutional changes in business activities (capital inputs of the banking sector and the spread of capital companies). The dissertation concentrates on the basic market conditions and market structure, as well as the strategies of the market players. The market performance (the impacts of the construction materials industry on the Cisleithanian and Czechoslovak economies) is also included. The research is limited by the period of the so-called Great Depression (construction materials began to be produced on the industrial basis) and the turn of 1938/1939, marking the instrumentalization of the Czech lands in favor of the German economy. The dissertation is based on methods of industrial economics (Structure-Conduct-Performance paradigm), economics, economic geography and traditional methodology of economic history (especially business history, hermeneutic and statistical method).

Key words: Market for Construction Materials, Monopolization, State Interventionism, Capital Companies

Obsah

1	Úvod	7
1.1	Objekt výzkumu.....	10
1.2	Předmět výzkumu	15
1.3	Současný stav poznání	17
1.4	Pramenná základna	30
1.5	Cíle disertační práce a použité metody.....	36
2	Základní podmínky trhu	42
2.1	Poptávková strana.....	44
2.1.1	Mezi tradicí a modernou – nové stavební prvky a hmoty v architektuře	45
2.1.2	Přímé a nepřímé substituty.....	74
2.1.3	Klimatické podmínky a stavební sezona	83
2.1.4	Cenová elasticita poptávky	85
2.2	Nabídková strana	87
2.2.1	Přepravní náklady.....	88
2.2.2	Nerostné suroviny.....	97
2.2.3	Výrobní proces	102
2.2.4	Skladování zboží	130
2.3	„Dynamický“ model trhu se stavebními hmotami.....	133
3	Struktura trhu.....	134
3.1	Počet prodávajících, koncentrace výroby a externí kapitálové vstupy.....	137
3.1.1	Soustředování vídeňského cihlářského průmyslu do „triopolu“	139
3.1.2	Oligopol s atomizovanou strukturou na pražském trhu s cihlami	148
3.1.3	Regionální vápenické oligopoly.....	161
3.1.4	Formování celostátního oligopolu na trhu s cementem.....	186
3.2	Diferenciace zboží	211
3.3	Diverzifikace a vertikální integrace výroby	218
3.4	Vstupní bariéry.....	227
3.5	Státní intervencionismus.....	231
3.5.1	Regulace zahraničního obchodu	232
3.5.2	Ochrana nájemníků, daňové odpisy a subvence stavebního ruchu.....	237
3.5.3	Cenové intervence a nucená syndikalizace.....	247
3.5.4	Regulace trhu práce	257
3.6	Stochastický model struktury trhu.....	260
4	Chování tržních subjektů.....	262
4.1	Legalita a legitimita monopolu	265

4.1.1	Formování kartelového zákonodárství	267
4.1.2	Cihlářské syndikáty ve Vídni a Praze	274
4.1.3	„Federalizace“ regionálních průmyslových dohod ve vápenictví	284
4.1.4	Centralizace „federativních“ cementářských syndikátů	293
4.2	Konfrontace a kooperace uvnitř monopolní organizace	316
4.3	Vytváření vstupních bariér	324
4.4	„Outsiderem“ na trhu	338
4.5	Lobbingové strategie	347
4.6	„Evoluce“ monopolu	370
5	Výkon trhu	372
5.1	Rentabilita podnikání	376
5.2	Hospodářský cyklus	389
5.3	Koncentrace výroby a investiční cyklus	402
5.4	Náklady mrtvé váhy a efektivita monopolu	409
6	Závěr	412
	Archivní prameny	420
	Periodické tištěné prameny	423
	Tištěné prameny	425
	Literatura	442
	Zákony	454
	Internetové zdroje	457
	Tabulky	458
	Grafy	461
	Diagramy	462
	Obrazová příloha	463

1 Úvod

Když tedy po objevu ohně se lidé začali shlukovat, vzájemně se domlouvat a vytvářet životní společenství a když se scházelo na jedno místo velmi mnoho lidí (...), počali si někteří v tomto shromáždění zřizovat přístřeší z chvojí; jiní si hloubili pod horami sluje, někteří napodobovali hnízda vlaštovek a jejich stavby a zhotovovali si z bláta a z proutů úkryty, v nichž se mohli ukrýt (...) Potom však, osnující srdnatě další podniky a nabývající časem většího rozhledu myšlenkami zrozenými z různých umění, počali lidé budovat nejen chaty, nýbrž i domy se základy a se stěnami z nepálených cihel nebo domy stavěné z kamene a kryté trémovím a střešními taškami, a potom vědeckým pozorováním vytvořili z kolísavých a neurčitých úsudků pevné zákony poměrových souladností. Když seznali, že je nadbytek plodů přírody a že příroda připravila nadbytek materiálů pro provádění staveb, zpracovávali je, dodávající tím náplň ušlechtlejšímu způsobu života, obohacovali život uměním a zkrášlili jej přepychem.

Marcus Vitruvius Pollio (1. století př. n. l.), *Deset knih o architektuře*¹

Produkce stavebních hmot je jedním z nejstarších oborů lidské činnosti, nedílnou součástí společenského vývoje už od pravěku. Jak symbolicky uvedl významný český podnikatel a chemik Rudolf Bárta mladší (1897-1985), jednu z prvních stavebnin vyrobil již „pračlověk, jenž u svého ohniště náhodou vypálil také hlínu“, a následně ji použil ke zdokonalení svého obydlí.² Skutečného rozmachu se ovšem odvětví dočkalo na přelomu 18. a 19. století, kdy byl zahájen přechod od rukodělné, řemeslné malovýroby na strojový základ. Tyto posuny probíhaly v kontextu tzv. první průmyslové revoluce, kterou lze v nejširším významu slova chápat jako komplexní souběh řady technických, ekonomických, společenských a civilizačních změn.³ Jednalo se o nerovnoměrný a dlouhodobý proces, jehož jádrem se staly vyspělé západní země, a to především Velká Británie, Francie a oblasti Beneluxu, později následované Německem a Spojenými státy. Novinky ve stavebnictví se dostávaly do prostoru habsburské monarchie s poměrně velkým časovým odstupem, způsobeným jednak značnou vzdáleností od hospodářského centra Evropy, jednak přetrvávajícím konzervatismem a neochotou experimentovat s novými konstrukčními postupy.⁴ Výraznou překážkou byla také absence levných dopravních prostředků, obzvláště markantní ve středoevropském prostoru, kde chyběly vodní kanály a splavné řeky. Teprve výstavba rakousko-uherské železniční sítě umožnila koncentraci kapitálu a

¹ Marcus Vitruvius Pollio, *Deset knih o architektuře*, Praha 2009, s. 63-66.

² Rudolf Bárta ml., *Nové hmoty ve sklářství a keramice*, Praha 1940, s. 3.

³ Milan Myška, *Problémy a metody hospodářských dějin, Část 1*, Ostrava 1995, s. 55-77. Více k pojmu „průmyslová revoluce“ viz Jaroslav Purš, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 13-107.

⁴ Jiří Dohnálek – Irena Seidlerová, *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991, s. 125-128.

proměnu lokálně orientované malovýroby stavebnin na průmyslovou velkovýrobu,⁵ ačkoliv i poté firmy často preferovaly místní, geograficky úzce ohraničené trhy.⁶

Modernizace odvětví sice probíhala v prostoru habsburské monarchie již od první poloviny 19. století,⁷ hlavní impulz pro rozvoj ale představoval až hospodářský a stavební boom z přelomu šedesátých a sedmdesátých let,⁸ někdy označovaný pojmem *Gründerzeit*. Rostoucí poptávka nestimulovala pouze transfer výrobních technologií používaných dále na Západě (Velká Británie, Německo), zrychlila i proměny institucionálních forem podnikatelské činnosti. Jednalo se především o šíření kapitálových společností (zejména akciové společnosti, po roce 1906 ale také společnosti s ručením omezeným),⁹ které usnadnily akumulaci kapitálu, při vysokých fixních nákladech v průmyslu stavebních hmot tolik potřebného. Nedílnou součástí šíření kapitálových společností byly finanční instituce, jejichž vliv na odvětví postupně vzrůstal. Nejenže získaly větší kontrolu nad manažerskými rozhodnutími firmy, přímé vstupy do odvětví byly u kapitálových společností méně rizikové, jelikož pohledávky nešly za majiteli akciového a kmenového kapitálu. Případy, kdy se velká banka jako „patron“ účastnila přeměny rodinné firmy v akciovou společnost, nebo společnost s ručením omezeným – ať z důvodu jejího zadlužení a následného úpadku, nebo s cílem usnadnit další expanzi, nepředstavovaly ojedinělý jev.¹⁰

Podnikatelským subjektům se vstup do odvětví jevil jako vítaná příležitost pro dosažení zisku, rychlá expanze výroby však zapříčinila velmi ostrou konkurenci, která stála na pozadí snah o monopolizaci trhu skrze soukromou i státní iniciativu. Konkurenční boje nabývaly na intenzitě od devadesátých let 19. století, v prostředí habsburské monarchie obvykle označovaných za tzv. druhé zakladatelské období (*Spätgründerzeit*).¹¹ Jednalo se o přirozený důsledek rozsáhlých změn, probíhajících od počátku tzv. „velké deprese“, odstartované krachem na vídeňské burze v roce 1873. Šíření nových technologií vedlo k tomu, že podnikatelské subjekty zvyšovaly efektivitu výroby a zvětšovaly svá přirozená geografická odbytiště. Tradičnější zboží se sice i nadále soustředilo na lokální trhy (především ruční cihly), řada společností ale stále častěji prodávala na nadregionální bázi a některé stavebniny dokonce

⁵ Rudolf Bárta ml., *Keramika*, Díl 1, Praha 1941, s. 34.

⁶ Erwin Hexner, *Československé kartely*, Praha 1933, s. 15.

⁷ Otakar Kallauner, *Staviva*, Díl 2, Praha 1959, s. 9-10; R. Bárta ml., *Keramika*, Díl 1, s. 32-34.

⁸ Viz Max Thury, *Die oesterreichische Cement-Industrie*, in: *Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, Bd. 2., Wien 1898, s. 5-13; Leopold Reich, *Die Ziegel- und Ton-Industrie*, in: *Die Gross-Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, Wien 1908, s. 29-32.

⁹ Viz Zdeněk Jindra, *Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích*, in: Milan Myška, *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*, Ostrava 1994, s. 108-119.

¹⁰ Vítězslav Urbanec, *Akciové společnosti v českých zemích od roku 1913 po současnost. Forma podnikání, právní rámec a statistický přehled o jejich vývoji*, Praha 2005, s. 170; Rudolf Bárta ml., *Z dějin akciové společnosti PRASTAV*, in: Rudolf Bárta ml. – Karel Černý (red.), *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, Praha 1971, s. 173.

¹¹ Andreas Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913*, Berlin 2002, s. 72-80.

nacházely kupce na zemské, popřípadě celostátní úrovni (cement). Kolem roku 1900 dosáhlo vzájemné soupeření takové míry, že šlo hovořit až o „likvidační konkurenci“ a „cenových válkách“. ¹² Preferovanou strategií řady producentů se proto stala kartelizace, kterou lze vnímat jako dočasné ukončení vzájemných bojů uzavřením „příměří“. Proces monopolizace trhu neskončil rozpadem habsburské monarchie – vrcholu dosáhl v meziválečném období, a to zejména během velké hospodářské krize ve třicátých letech 20. století. ¹³

Průmysl stavebních hmot se již na přelomu 19. a 20. století vyprofiloval coby strategické odvětví, které se díky rozvoji měst, urbanizaci a změnám v bydlení na vesnici (přechod ke zděnému obydlí) začalo výrazně podílet na růstu HDP, zaměstnanosti a průběhu hospodářského cyklu. Produkce stavebnin zároveň stimulovala celou řadu příbuzných oborů lidské činnosti, zejména těžbu keramických surovin (keramická hlína, vápenec, kaolin apod.), uhelný průmysl (dodávky kamenného a zejména hnědého uhlí jako paliv) a železniční dopravu. ¹⁴ Vzhledem k významu pro rozvoj ekonomiky se stavebnictví logicky těšilo zvýšené pozornosti státu. Prostřednictvím intervencionistické politiky zajišťoval ochranu domácího trhu se stavebními hmotami, pomáhal generovat zaměstnanost odvětví, ve výjimečných případech ovlivňoval tvorbu cen (první světová válka, velká hospodářská krize), spolufinancoval bytovou výstavbu a nákladné, strategicky důležité infrastrukturní projekty (úprava vodních toků, stavba administrativních a průmyslových budov, kanalizací, vodovodů, údolních přehrad, železnic, silnic či fortifikací). ¹⁵

Porozumění trhu se stavebními hmotami je jedním z nejdůležitějších faktorů pro pochopení předlitavského a československého hospodářství. Výroba stavebnin se podílela na formování průmyslové krajiny, ovlivnila proces urbanizace, poskytla pracovní příležitosti značné části populace a lobbingem působila na státní hospodářskou politiku v oblasti ochrany domácího trhu a udílení státních zakázek. Důsledky jsou patrné dodnes, a to nejen při pohledu na architektonickou podobu středoevropských měst, spoluutvářenou převažujícími trendy ve stavebnictví, ale také u „civilní infrastruktury“, velkých říčních, popřípadě vojenských objektů a v neposlední řadě bytové kultury (dle sčítání lidu z roku 2011 bylo před koncem první světové války postaveno přibližně 18 % rakouského, 9 % českého a 2 % slovenského bytového fondu, přičemž na léta 1920-1945 připadá zhruba 13 % českých a 6 % slovenských bytů). ¹⁶

¹² Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus, *Ekonomie*, 19. vyd., Praha 2013, s. 190.

¹³ Václav Průcha a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, Díl 1, Brno 2004, s. 281-285.

¹⁴ Rudolf Bárta ml., *Keramický průmysl*, in: *Československá vlastivěda*, Díl 9, Praha 1929, s. 180-196.

¹⁵ Hynek Kubišta, *Politika stavební a bytová*, in: *Československá vlastivěda*, Díl 6, Praha 1930, s. 319-338; František Klokner, *Stavitelství nejnovější doby v našich zemích*, in: *Československá vlastivěda*, Díl 9, Praha 1929, s. 511-541.

¹⁶ Zdroj: *Obydlené domy s byty k 26. 3. 2011*, dostupné z: www.czso.cz/staticke/data/2000013/CR/SPCR251.pdf; *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011*, dostupné z datacube.statistics.sk/SODB/TM1WebLogin.aspx;

1.1 Objekt výzkumu

Předtím, než bude možné upřesnit předmět výzkumu a cíle disertační práce, je třeba tematicky, geograficky a chronologicky ohraničit objekt výzkumu a jeho kontext, kterým je „trh se stavebními hmotami“. Slovem trh se rozumí „*mechanismus, jehož prostřednictvím se kupující a prodávající střetávají, aby určili cenu zboží a množství, jež se nakoupí a prodá*“. Disertační práce se bude pohybovat v kontextu tzv. „tržní ekonomiky“, v jejímž rámci trhy zaujímají prvořadou úlohu, protože hledají odpověď na tři základní otázky hospodářského života – jaké zboží vyrábět, jak ho vyrábět a pro koho vyrábět. Zatímco spotřebitelé udávají svými preferencemi poptávku, podnikatelské subjekty motivuje ke tvorbě nabídky vidina zisku, který je v zásadě rozdílem „*mezi celkovými příjmy a celkovými výdaji*“. Snaha o jeho maximalizaci při minimalizaci možného rizika vede firmy k utváření „podnikatelských strategií“, jejichž dlouhodobým cílem bývá vítězství nad konkurencí a získání co největšího podílu na trhu.¹⁷ „Trh se stavebními hmotami“ je poměrně široký termín, mezi který lze zahrnout přírodní kameny, pojava, beton, stavební keramiku, kovy, sklo, dřevo atd.¹⁸ Pojem je sice možné zúžit na několik základních artiklů, například hrubou a jemnou stavební keramiku (cihly, obkladačky a dlaždice, sanitární keramika, ohnivzdorné tašky), pojava chemická (vápno, cement) a mechanická (jíl, hlína), cementové zboží a další materiály (železo, sklo, dřevo, kámen apod.),¹⁹ i v takovém případě je však nutné pracovat s řadou různorodých trhů. Zmíněné výrobky navíc mají mnohem širší využití než jen ve stavebnictví (například železo, sklo nebo sanitární keramika nachází uplatnění napříč hospodářským spektrem), nejedná se tedy o „stavební hmoty“ v pravém slova smyslu. Disertační práce se proto soustředí jen na nejdůležitější stavebniny z hlediska jejich spotřeby při stavební činnosti – cihly (nosné a výplňové zdivo), vápno (malta, omítky) a cement (beton, železobeton).

Zcela stranou zůstanou hmoty primárně užívané k jiným než konstrukčním účelům (železo, sklo, dřevo apod.) a také nerosty a materiály, jejichž úprava nevyžadovala téměř žádné stroje a nelze tedy hovořit o „průmyslu“ v pravém slova smyslu (stavební kameny a písky, hlíny, přírodní maltoviny). Od poslední třetiny 19. století rovněž vzrůstala spotřeba cihlářského a cementového zboží, využívaného jako nejrůznější stavební doplňky, popřípadě náhražky tradičních stavebnin. Příkladem může sloužit eternit (azbestocementové zboží), vynalezený na přelomu 19. a 20. století Ludwigem Hatschekem (1856-

Wohnungen 2011, dostupné z

www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/wohnen/wohnungs_und_gebaeudebestand/index.html (uvedené zdroje cit. 20. 6. 2016).

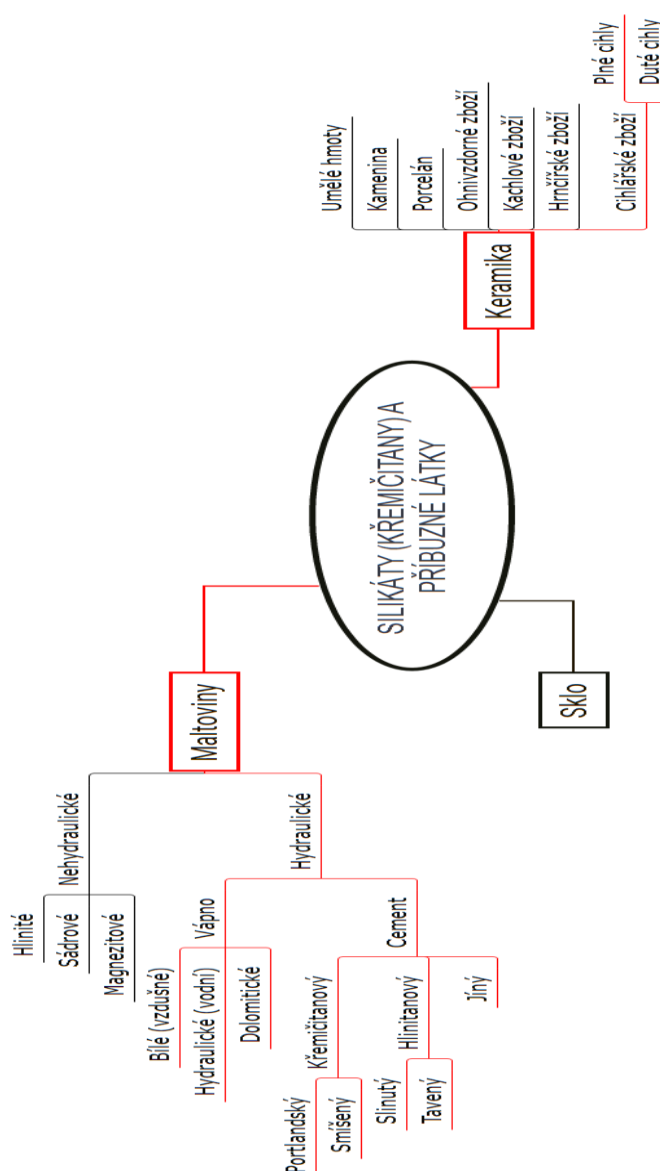
¹⁷ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 26-28; Frederick M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2. vyd., Chicago 1980, s. 29-41.

¹⁸ Michal Stehlík – Vlastimil Bílek, *Building Materials*, Brno 2003.

¹⁹ Josef Geduldiger-Bělský – Vlad. Škoda, *Československý průmysl keramický, porculánu, stavebních hmot, maltovin*, Praha 1933, s. 19; R. Bárta ml., *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 6-32; M. Stehlík – V. Bílek, *Building Materials*, s. 36, 84-90.

1914), Rakušanem s olomouckými kořeny.²⁰ Fragmentární pramenná základna a absence kvantitativních údajů však nedovolují včlenit tyto materiály mezi zkoumané stavebniny, ačkoliv by si to vzhledem ke svému významu jistě zasloužily. Do disertační práce nebudou zahrnuty ani ohnivzdorné výrobky (magnezitové zboží apod.), používané především v těžkém průmyslu (např. vyzdívání pecí),²¹ a zahradní či jiná ozdobná keramika (terakota, kamenina),²² kterou je přesněji včlenit do porcelánového průmyslu. Relevantní badatelské okruhy jsou pro přehlednost červeně odlišeny na následujícím obrázku, který znázorňuje průmysl „silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek“, do něhož se nejdůležitější stavebniny obvykle zařazují (Diagram 1).

Diagram 1 Grafický nástin průmyslu silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek. Červeně je vyznačen okruh výzkumu.

Zdroj: Rudolf Bárta mladší, *Keramika*, Díl 1, Praha 1941; Michal Stehlík – Vlastimil Bílek, *Building Materials*, Brno 2003, s. 84.

²⁰ Franz Mathis, *Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung*, Wien 1987, s. 98-99.

²¹ R. Bárta ml., *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 14.

²² R. Bárta ml., *Keramika*, Díl 1, s. 54; Otakar Kallauner, *Staviva*, Díl 1, Praha 1956, s. 69.

Stavební hmoty jsou zbožím, u kterého je prodejní cena ovlivněna přepravními náklady natolik, že právě jejich prostřednictvím dochází k diferenciaci trhu (jiným příkladem je pivovarnický, lihovarnický, anebo cukrovarnický průmysl).²³ S rostoucí vzdáleností ztrácí stavebniny na konkurenceschopnosti a zahraniční obchod nabývá podobu „obchodu pohraničního“.²⁴ Vysoké přepravní náklady nahrávají rovnoměrnému rozproštění produkce po celém území daného státu. Teze platí zejména pro cihlářství, v případě středoevropského cementářského ani vápenického průmyslu tomu tak ale kvůli omezené dostupnosti nerostných surovin zcela nebylo (vhodný vápenec se v přírodě nevyskytuje příliš často). Cihelny hojně vznikaly i u poměrně malých aglomerací, a to zejména na vesnicích a velkostatecích, kde dlouho přetrvávala „domácká“ malovýroba (nepálené, doma vyráběné cihly).²⁵ Kvalitní, vzácně se vyskytující cihlářský jíl vyžadovala pouze produkce hodnotnějšího zboží, jehož výroba ale již není objektem výzkumu.²⁶ Teritoriální odlišnosti vyžadují specifický přístup k jednotlivým trhům se stavebními hmotami. Cementářství, cihlářství i vápenictví mají společné jen to, že se lze při výzkumu pohybovat maximálně na úrovni národní ekonomiky, a to pouze s mírnými přesahy do zahraničí, které souvisí s otevřeností tamních odbytišť (nízká celní ochrana) a přístupem k levným formám dopravy (kupříkladu přímé napojení na námořní obchodní trasy). Disertační práce se soustředí na západní oblasti Rakouska-Uherska, konkrétně předlitavské trhy se stavebninami. Zalitavsko zůstane stranou – odlišný právní systém a nerovnovážný stav hospodářství zapříčinily asymetrický vývoj odvětví v obou částech monarchie. Ostatně i producenti stavebnin ze západních oblastí Rakouska-Uherska často vnímali Zalitavsko jako „cizinu“, od čehož se odvíjely jejich podnikatelské strategie vůči tomuto prostoru (dodávky zboží do Uher vnímali jako „export“ a s tamními továrnami uzavírali „mezistátní“ kartelové dohody o regulaci vzájemné konkurence).²⁷ Poté, co se v roce 1918 habsburská monarchie rozpadla, vyvíjely se trhy se stavebními hmotami nástupnických států na základě zcela odlišných podmínek. Disertační práce se zaměří pouze na jednoho z dědiců habsburské monarchie, a to první Československou republiku, která se spolu s Rakouskem řadila k hospodářsky nejvyspělejším oblastem bývalého soustátí.²⁸

Na území Předlitavska a Československa se nacházelo velké množství trhů s konkrétními stavebninami. Disertační práce si neklade ambice provést strukturní analýzu všech trhů se stavebninami, ale zůstane jen u těch nejdůležitějších. Přirozená geografická odbytiště cementáren byla natolik rozsáhlá a

²³ A. Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 105-106.

²⁴ R. Bárta ml., *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 13.

²⁵ Karel Tichý, *Průmysl keramický*, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891, Praha 1894*, s. 491.

²⁶ Rudolf Bárta ml., *Sklářství a keramika, Díl 2*, Praha 1952, s. 19.

²⁷ *Compass* 52, roč. 1919, Bd. 2, Wien 1918, s. 51; *Kartell-Rundschau* 2, roč. 1904, s. 550-551.

²⁸ Zdeněk Jindra, *Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakouska-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou*, in: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňky Sládky*, Praha 1998, s. 186; V. Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, Díl 1*, s. 35-36.

provázaná, že lze cementářský průmysl zkoumat jen v celostátním kontextu – teprve celní sazby a odlišné požadavky na kvalitu výrobku (cementové normy) dokázaly prokazatelně oddělit jednotlivé trhy. Nebylo žádnou výjimkou, že například v Praze nabízely své zboží tyrolské či dokonce dalmatské cementárny, ačkoliv většinou nedokázaly příliš dobře cenově konkurovat.²⁹ Na vnitrozemských trzích se sice objevovaly i zahraniční produkty (obvykle z Velké Británie nebo Německa), k těmto situacím ale docházelo především během „průkopnických“ fází odvětví, kdy předlitavské továrny ještě nedodávaly kvalitní a ustálený výrobek. Trh byl tehdy diferencován spíše obchodní značkou než přepravními náklady a cena zboží nehrála rozhodující roli.³⁰

Spotřeba vápna a cementu se po dlouhou dobu překrývala, výzkum vápenictví tudíž žádá podobný přístup jako cementářství, jen s tím rozdílem, že vápenky ztrácely od poslední třetiny 19. své pozice na trhu s pojivy, což vedlo k poklesu jejich konkurenceschopnosti na větší vzdálenosti (příkladem může sloužit ústup staroměstského vápna „pasta di praga“ nebo tzv. „románského cementu“, který byl ve skutečnosti hydraulickým vápnem).³¹ Producenti se začali specializovat na regionální, namísto celostátních či zahraničních trhů. V Předlitavsku a Československu existovalo množství geograficky oddělených odbytišť vápna, překrývajících se mnohem méně, než jako tomu bylo u cementu. Fragmentární pramenná základna umožní zaměřit se jen na některé regionální trhy s vápnem, zejména české země (Čechy, Morava a Slezsko), kde se roku 1902 nacházelo 40,5 % předlitavských vápenek a působilo zde 64,5 % veškerých pracovních sil zaměstnaných v odvětví. Po roce 1918 se výzkum zaměří na západní oblasti Československa, přičemž Slovensko a Podkarpatská Rus zůstanou veskrze stranou, jelikož se tamní vápenický průmysl nestihl před zánikem státu příliš rozvinout (s výjimkou továren v západním Slovensku, které hojně dodávaly na Moravu).³²

Cihlářství se vyznačovalo mnohem roztržštěnější strukturou výroby než vápenictví a cementářství. Trhy měly převážně lokální charakter, což potvrzuje šetření živnostenských závodů z roku 1902. Zatímco na území Předlitavska tehdy působilo 86 cementáren a továren na hydraulické vápno, u vápenek se jednalo o 1028 provozů a cihlen se zde nacházelo 5868, přičemž jen 10 % bylo vybaveno cihlářskými

²⁹ Statistisches Handbuch des Königlichen Hauptstadt Prag und der Vororte Wyšehrad, Holešowic-Bubna, Karolinenthal, Smichow, K. Weinberge und Žižkov, 1881-1906, Prag 1882-1907; Tomáš Gecko, Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901-1918), in: Minulostí Berounska. Sborník Státního okresního archivu v Berouně, Beroun 2014, s. 85.

³⁰ Volker Koch, Die Tiroler Zementindustrie, Innsbruck 1972, s. 3-32.

³¹ Karel Tichý, Výroba vápna a cementu, in: Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891, Praha 1894, s. 502; O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 34-37.

³² Více viz O situaci tamního vápenického průmyslu např. Andor Klár, Vápenický průmysl na Slovensku, Stavivo 7, roč. 1926, s. 501-504; Andor Klár, Situace slovenského vápenického průmyslu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 537-538; Jan Král, Vápencové útvary na Slovensku, Stavivo 11, roč. 1930, s. 535-536; Fr. Zaorálek, Slovenský vápenický průmysl, Stavivo 13, roč. 1932, s. 461-462.

lisy a necelých 37 % mělo kruhové pece, které teprve značily počátky modernizace odvětví.³³ Během meziválečného období se tento nepoměr projevoval ještě markantněji – roku 1930 se v Československu nacházelo 15 cementáren, 260 vápenek a 3460 cihlen, z nichž byla více jak polovina umístěna v Čechách.³⁴ Výsledkem je, že lze v Předlitavsku i Československu napočítat desítky, dokonce stovky trhů s cihlami, diferencovaných vysokými náklady na přepravu zboží (doprava po železnici byla rentabilní jen na velmi krátkou vzdálenost).³⁵ Disertační práce se zaměří na Vídeň, která poskytovala natolik příznivé podmínky pro rozvoj, že zde již v šedesátých letech 19. století vznikla vůbec největší cihelna na světě, která si toto postavení udržela dodnes (*Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*).³⁶ Stranou nezůstane ani Praha, druhá největší aglomerace Předlitavska a po roce 1918 hlavní město Československa. Redukování odbytišť s cihlami na Vídeň a Prahu má ještě jedno opodstatnění – jen zde se dochovaly informace o produkci, cenách a podnikatelských strategiích největších hráčů v dostatečně dlouhých časových řadách, aby šlo uskutečnit strukturní analýzu trhu.

Definování objektu výzkumu vyžaduje ještě jeho vymezení vůči časové ose. Disertační práce je ohraničena stavebním boomem na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století, na který navázala tzv. „velká deprese“. Během tohoto období se v Předlitavsku začala prosazovat výroba stavebních materiálů na průmyslovém základě, s čímž úzce souvisela řada dalších faktorů, ať už se jednalo o transfer technologií, vzestup akciového podnikání, koncentraci výroby nebo monopolizaci trhu. Po rozpadu habsburské monarchie a následné dezintegraci středoevropského hospodářství se disertační práce soustředí na československý trh se stavebními hmotami, který bude sledován až do zániku republiky na přelomu let 1938/1939, kdy byla ekonomika okleštěného státu instrumentalizována ve prospěch velkoprostorového hospodářství a tržní systém nahradila válečná ekonomika, vyznačující se totálním plánováním výroby.

³³ Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11, Wien 1905.

³⁴ Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 4, Část 1-4.

³⁵ Rudolf Bárta ml., Ostatní výroba průmyslová, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 314.

³⁶ F. Mathis, Big Business in Österreich, s. 357-360.

1.2 Předmět výzkumu

Disertační práce se soustředí na několik důležitých procesů, které stály u zrodu moderního trhu se stavebními hmotami v Předlitavsku, a poté určovaly jeho další vývoj na území nástupnického Československa. Předně se jedná o přechod výroby stavebnin na průmyslový základ, který souvisel s řadou dalších významných jevů. V prostředí Předlitavska šlo především o transfer technologií ze západnějších částí Evropy, kde se odvětví industrializovalo nejdříve, dále šíření „kapitálových společností“ (podle dnešní terminologie akciové společnosti a společnosti s ručením omezeným), které ulehčily akumulaci kapitálu a zároveň usnadnily bankovnímu sektoru ovlivňovat podnikání a konečně také rostoucí zájem státní moci, zasahující do výroby stavebnin kvůli jejich strategické důležitosti pro rozvoj ekonomiky jako celku. Stranou nezůstanou ani změny ve spotřebitelských zvyklostech (nové stavební technologie, měnící se architektonické slohy apod.), které často působily jako hybatel výše zmíněných posunů.

Jádro výzkumu tvoří proces monopolizace trhu se stavebními hmotami. Jakmile se „tržní síla“, tedy schopnost jednoho či více podnikatelských subjektů rozhodovat „o ceně a výstupu odvětví“, přiblíží 100 % (= úplná kontrola trhu), lze hovořit o tzv. monopolu.³⁷ Dosažení tohoto stavu je pro firmy velmi výhodné, protože tím získávají možnost navyšovat ceny a maximalizovat tak zisk. V předlitavském a československé průmyslu stavebních hmot šlo identifikovat dva základní prostředky, jak dosáhnout monopolu³⁸ – buď koncentraci výroby a její soustředění do rukou jediné firmy, jež vyšla jako vítěz z konkurenčních bojů, anebo kartelizaci, respektive uzavření průmyslové dohody za účelem vytvoření zastřešující monopolní organizace (uskupení „nezávislých výrobců podobných produktů, kteří společně zvyšují ceny, nebo omezují výstup“).³⁹ Kartely sjednocovaly tržní sílu řady nezávislých podnikatelských subjektů s vidinou společného cíle, jenž nabýval mnoha podob (především zvýšení cen, redukování výroby, rajonizace odbytu, snížení přepravních nákladů nebo stanovení jednotných prodejních podmínek). V praxi probíhala monopolizace trhu obojím způsobem – monopolní organizace vznikaly teprve poté, co konkurence redukovala množství tržních subjektů na poměrně malý počet, protože větší skupiny nejsou příliš akceschopné a jen stěží se dohodnou na kolektivním cíli.⁴⁰

Disertační práce se rovněž soustředí na roli státní intervencionistické politiky při monopolizaci trhu. Ve chvíli, kdy se vytvoří monopol, podnikatelské subjekty obvykle začnou zvyšovat ceny a redukovat produkci, čímž poškozují spotřebitele. Na trhu se stavebními hmotami jsou rostoucí ceny stavebních

³⁷ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 188. Přesněji se jedná o monopol ekonomické síly v kontrastu k přírodnímu nebo administrativnímu monopolu, viz Věra Dyntarová – Lubomír Poušek, *Základy mikroekonomie*, Praha 2008, s. 131.

³⁸ Harm G. Schröter, *Cartels Revisited. An Overview on Fresh Questions, New Methods, and Surprising Results*, *Revue économique* 64, roč. 2013, č. 6, s. 990-991.

³⁹ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 190.

⁴⁰ Mancur Olson, *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*, 2. vyd., Cambridge-Massachusetts – London 2000, s. 53-57.

hmot obzvlášť markantní, protože tím dochází k oslabení stavebního ruchu, což podvazuje hospodářský růst. Není proto divu, že během první světové války a především v meziválečném období vstupoval do hry stát,⁴¹ který se pokoušel trh usměrňovat vydáváním zákonných norem, nepřímými zásahy státních i soukromých institucí a udělováním subvencí. Nejenže tím vytvářel prostředky pro regulaci tržního systému, získával také prostor na realizaci svých dlouhodobých, strategických cílů (např. výstavba československého pohraničního opevnění).⁴²

⁴¹ Vladimír Klimecký, Řízené hospodářství v Československu do r. 1939, Praha 1968, s. 32, 61-62, 106-110.

⁴² Vlastislav Lacina – Lubomír Slezák, Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR, Praha 1994, s. 5-6; Eduard Kubů – Jaroslav Pátek, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000, s. 17-18.

1.3 Současný stav poznání

Navzdory strategické důležitosti výroby stavebních hmot pro hospodářství nenabízí současný stav poznání uspokojivé odpovědi na celou řadu otázek, týkajících se formování a vývoje trhů s tímto zbožím na území Předlitavska a prvorepublikového Československa. Ve srovnání s příbuznými odvětvími těžkého průmyslu, jakými jsou například železářství, strojírenství, chemická či zbrojní výroba, se produkce stavebnin zatím nacházela na okraji badatelského zájmu – zřejmě kvůli její značné prostorové rozptýlenosti, poměrně velké diverzifikaci zboží a absenci základních kvantitativních údajů. Jedná se tedy o poměrně „nezorané“ výzkumné pole, které nabízí velké množství „bílých míst“ k zaplnění. Upřesnění základních badatelských otázek však žádá stručné představení dosavadního vědecko-historického diskurzu a zhodnocení jeho přínosu. Text nebude strukturován pouze na základě časové posloupnosti vydaných prací, ale hlavně převažujícího paradigmatického přístupu. Nejprve bude uvedena tvorba současníků, tedy práce napsané před rokem 1938 na základě osobních zkušeností (dnes se obvykle řadí mezi prameny). Následovat bude perioda 1945–1989, během níž došlo ke značné diferenciaci domácí a zahraniční historiografie průmyslu stavebních hmot. Podkapitulu zakončí nástin badatelských přístupů po roce 1989, kdy české prostředí začalo přejímat zahraniční metodologii, zdůrazňující mikroekonomickou rovinu a dějiny podnikání.

Nejstarší odborné práce o dějinách průmyslu stavebních hmot pocházejí z per stavitelů, inženýrů, hospodářských praktiků a podnikatelů. Účelem takto pojatých textů bylo sdělit vlastní úspěchy na poli výroby a propagovat podnikatelskou či odborně-technickou činnost.⁴³ Jelikož tato pojednání obsahují zcela unikátní poznatky, pohybují se na pomezí literatury a tištěných pramenů. Například kniha bývalého ředitele radotínské cementárny Antona Tarnawského⁴⁴ *Kalk, Gips und Portland-Cement in Oesterreich-Ungarn* nejenže nastiňuje situaci na trhu s pojivy koncem osmdesátých let 19. století, poskytuje navíc údaje o produkčních kapacitách jednotlivých předlitavských cementáren, díky čemuž lze nastínit koncentraci výroby.⁴⁵ Uvést lze také stať Theodora Pieruse, ředitele *Perlmoosu* (největší předlitavský cementářský koncern), nazvanou *Ueber die Fabrikation von Roman-und Portland-Cement*.⁴⁶ Autor zdůraznil zejména úspěchy *Perlmoosu* při zavádění technologických novinek v odvětví (přechod od románského na portlandský cement). Zásadním dílem je také pojednání Tondy Votta *Cihlářství*, sloužící jako praktický návod pro cihlářskou výrobu. Kromě rad pro začínající cihláře kniha obsahuje i stručný nástin dějin odvětví.⁴⁷ Pojednání, jejichž účelem bylo propagovat výrobu a seznámit podnikatele i veřejnost s dějinami průmyslu stavebních hmot, se často objevovala také na stránkách

⁴³ Viz J. Dohnálek – I. Seidlerová, Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století, s. 6–8.

⁴⁴ Viz Anton Tarnawski, Vortrag gehalten am 23. März im Deutschen polytechnischen Vereine in Prag, Technische Blätter 9, 1877, 177–186.

⁴⁵ Anton Tarnawski, Kalk, Gips und Portland-Cement in Oesterreich-Ungarn, Wien 1887, s. 197–221.

⁴⁶ Theodor Pierus, Ueber die Fabrikation von Roman-und Portland-Cement, Wien 1900.

⁴⁷ Tonda Vott, Cihlářství, Praha 1903, s. 1–3.

odborných periodik. Příkladem může sloužit pojednání V. Ježka *O důležitosti českého cementu v národním našem hospodářství*⁴⁸ či krátká studie Jaroslava Benda *Z dějin cihlářství*, v níž autor nastínil historii cihlářského průmyslu od starověku až po vynález Hoffmannovy kruhové pece (1858), ve které spatřoval zásadní impuls pro přechod na průmyslovou výrobu.⁴⁹

Mnohem hodnotnější materiál než náhodné zmínky o historii průmyslu stavebních hmot na stránkách propagačních spisů a dobových periodik ovšem představují úvodní texty katalogů k průmyslovým výstavám, do nichž přispívali přední odborníci. Přestože je vypovídací hodnota těchto publikací omezena povětšinou regionálním zaměřením pořádaných výstav, nachází se zde vůbec první pokusy o shrnutí dějin průmyslu stavebních hmot. Zatím se však nejednalo o odbornou historickou práci, nýbrž vylíčení bezprostředních zkušeností autorů, kteří se zájmem pozorovali přechod rukodělné výroby na strojní základ. Na prvním místě je třeba zdůraznit světovou výstavu ve Vídni z roku 1873, pro jejíž účely vznikly tři syntézy publikované v rámci *Officieller Ausstellungs-Bericht*⁵⁰ – obecněji zaměřené texty o vývoji odvětví *Die Steinwaaren*⁵¹ a *Die Thonwaaren-Industrie* od člena mezinárodní poroty Emila Teichera,⁵² a poté studie geologa Heinricha Wolfa o využití strojového zařízení v keramickém průmyslu *Die Maschinen und Werksvorrichtungen in der Thonwaren-Industrie*.⁵³ Podobně zaměřené, ovšem podstatně stručnější studie lze nalézt i na stránkách starších katalogů věnovaných světovým výstavám, a to především londýnské (1862)⁵⁴ a pařížské (1867).⁵⁵ Uvést lze také katalog *Jubilejní výstavy zemské království Českého v Praze roku 1891*, v němž shrnul vývoj českého cihlářství, vápenictví a cementářství Karel Tichý,⁵⁶ spoluzakladatel firmy na výrobu stavebních hmot *Barta & Tichý*.⁵⁷ Jiným příkladem jsou krátké statě o průmyslu stavebních hmot v katalogu *Jubilejní výstavy obchodní a živnostenské komory*

⁴⁸ V. Ježek, *O důležitosti českého cementu v národním našem hospodářství*, Listy průmyslové 2, roč. 1870, č. 6, s. 89-91.

⁴⁹ Jaroslav Benda, *Z dějin cihlářství*, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 95-96, 103-104, 110; Týž, *List z historie podřipského cihlářství*, Keramické listy 4, roč. 1912, s. 5-6, 54-55.

⁵⁰ Carl Thomas Richter (Red.), *Officieller Ausstellungs-Bericht*, Wien 1873-1878.

⁵¹ Heinrich Wolf, *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Steinwaaren*, Wien 1877.

⁵² Emil Teirich, *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Thonwaaren-Industrie*, Wien 1873.

⁵³ Emil Teirich, *Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Maschinen und Werksvorrichtungen in der Thonwaren-Industrie*, Wien 1873.

⁵⁴ Jos. Arenstein, *Oesterreich auf der internationaler Ausstellung 1862 im Auftrage des K. K. Ministeriums für Handel und Volkswirtschaft*, Wien 1862, s. 9, 15, 55-56, 110.

⁵⁵ *Internationale Ausstellung zu Paris 1867. Katalog der österreichischen Abtheilung*, 2. vyd., Paris 1867, s. 112-113, 189-191.

⁵⁶ Karel Tichý, *Průmysl keramický*, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 488-491; Karel Tichý, *Výroba vápna a cementu*, in: *Tamtéž*, s. 502-503.

⁵⁷ *K dějinám firmy viz Tomáš Gecko, Pod bičem konkurence - vzestupy a pády krále stavebních hmot*, in: Barbora Štolleová – Drahomír Jančík (eds.), *Pivo, zbraně i tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí*, Praha 2014, s. 217-232.

v Praze z roku 1908,⁵⁸ které jsou důležité především jako pramen k dějinám produkce stavebnin ve středních Čechách.

Stručné, ovšem zcela unikátní studie lze nalézt i na stránkách publikací vydávaných pro potřeby prvních sčítání rakousko-uherské průmyslové výroby.⁵⁹ Vycházely z materiálů obchodních a živnostenských komor, které vydávaly vlastní, regionálně zaměřené statistické zprávy, v nichž se snažily shrnout vývoj nejvýznamnějších odvětví v komorních obvodech. Ve výjimečných případech tyto zprávy neobsahovaly jen údaje o produkci a strojním vybavení továren, nýbrž i podrobné informace o dějinách jednotlivých oborů.⁶⁰ Zcela unikátní jsou statistické zprávy *Obchodní a živnostenské komory v Innsbrucku (Handels- und Gewerbe-Kammer in Innsbruck)*, obsahující informace o prvních podnikatelských subjektech působících na předlitavském trhu s cementem. Zdůraznit je třeba studii Carla Payera z počátku sedmdesátých let 19. století *Erzeugung von Portland-Cement und hydraulischen Kalk in Kammerbezirke*,⁶¹ vůbec nejstarší pojednání o dějinách tyrolského cementářského průmyslu. Payer se zaměřil na průkopnickou fázi odvětví (přibližně léta 1830-1870). Zaměřil se jednak na technologické obtíže, které museli lokální producenti překonat, než se jim podařilo vypálit první portlandský cement, těšící se v zahraničí značné prestiži, jednak nastínil počátky cementářského koncernu *Perlmoos*.

Ještě větší pozornost než výstavní katalogy a statistické zprávy obchodních a živnostenských komor si zaslouží dvě reprezentativní publikace *Gross-Industrie Österreichs*, vydané u příležitosti padesátého a šedesátého jubilea vlády císaře Františka Josefa I. (1898 a 1908).⁶² Vedle toho, že obsahují krátké medailonky o významných firmách napříč odvětvími, které dnes představují jeden z nejdůležitějších pramenů pro business history v prostoru Předlitavska, nalézají se zde také první pojednání o dějinách výroby stavebnin, pohybující se již v celostátní, nikoliv jen regionální rovině. Na cementářský průmysl se ve stati *Die oesterreichische Cement-Industrie* zaměřil Max Thury, který působil jako ředitel

⁵⁸ F. Fischer, Průmysl cihlářský, in: Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908, Úřední skupinový katalog č. 1, Praha 1908, s. 289-291; K. Wiesner, Pálení vápna a výroba cementu, in: Tamtéž, s. 283-285.

⁵⁹ Např. *Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856*, Heft 1, Wien 1857, s. 13-15, 18-44; *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr* 3, *Statistik der oesterreichischen Industrie*, Wien 1876, s. 185-190, 195-200.

⁶⁰ Viz Oldřiška Nejedlá, *Soupis publikací obchodních a živnostenských komor v českých zemích pro léta 1850-1947*, in: Blanka Pitronová (ed.), *Průmyslové oblasti 2*, Ostrava 1969, s. 226-267; Milan Myška, *Statistické zprávy obchodních a živnostenských komor*, in: Milan Myška – Alois Zářický, *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku*, Díl 2, Ostrava 2010, s. 106-125.

⁶¹ Carl Payer, *Erzeugung von Portland-Cement und hydraulischen Kalk in Kammerbezirke*, in: *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck in den Jahren 1868, 1869 und 1870*, Wien 1871, s. 130-137.

⁶² *Die Gross- Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierung-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Oesterreichs*, Bd. 2, Wien 1898; *Die Gross- Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierung-Jubiläum seiner Majestät des Kaisers Franz Josef I. dargebracht von den Industriellen Österreichs*, Wien 1908.

cementárny *Perlmoos* před Robertem Pierusem.⁶³ Není bez zajímavosti, že se tato studie dočkala recepce i v českém prostředí, a to díky podrobnému výtahu odborníka Antonína Starého z roku 1900.⁶⁴ Historii cihlářství nastínil v *Gross-Industrie Oesterreichs* z roku 1898 Josef Bük, tajemník *Rakouského spolku keramického průmyslu ve Vídni (Österreichische Thonindustrie Verein in Wien)*,⁶⁵ přičemž o deset let později na něho stručně navázal Leopold Reich, tajemník *Spolku rakouských keramických průmyslníků (Verband der keramischen Industriellen Österreichs)* a keramického oddělení *Niederösterreichische Escomptegesellschaft*.⁶⁶

Výše zmíněné práce se staly základem pozdějšího historického výzkumu. Nejenže se jedná o první syntézy vývoje tehdy mladého průmyslového odvětví, lze je zařadit i mezi memoárovou literaturu, protože autoři měli s popisovanou tematikou osobní zkušenosti a dokonce ji jako ředitelé významných firem pomáhali spoluutvářet. Na druhou stranu obsahují řadu chyb a nepřesných závěrů, informace je tedy třeba přebírat s velkou opatrností a neustále je podrobovat kritice. Ačkoliv šlo o první pokusy shrnout dějiny průmyslu stavebních hmot, tato pojednání sloužila zejména propagačním účelům. Nelze je vnímat jako historickou literaturu, systematicky si kladoucí výzkumné otázky, nýbrž prameny, zaměřené na počátky průmyslové výroby stavebnin. Přínosná jsou zejména pro první tematický okruh, na který se disertační práce soustředí, a to formování předlitavského trhu se stavebními hmotami, nikoliv ale z hlediska kladení výzkumných otázek, ale jako důležitý doplněk archivních pramenů.

Zcela nová etapa ve vývoji průmyslu stavebních hmot nastala v meziválečném období, během něhož se odvětví zařadilo k nejziskovějším segmentům hospodářství. Autoři odborných prací se ale i nadále rekrutovali z řad odborníků či podnikatelů, nikoliv historiků, což vedlo k tomu, že před rokem 1938 nedošlo ke komplexnějšímu zpracování dějin oboru s využitím metod historické práce. Množící se texty navíc postrádaly hlubší vymezení zkoumané problematiky, a to nehledě na skutečnost, že postupně mizeli pamětníci, kteří by měli osobní zkušenosti s počátečními fázemi výroby stavebnin, a nutnost pracovat s historickými prameny stoupala. Problémy vznikaly již při samotné definici pojmu „stavební hmota“, který splýval s „průmyslem kamene a zemin“ (někdy uváděn souhrnně průmysl kamene, zemin a skla), „keramickým průmyslem“ nebo „stavebnictvím“, což znemožnilo sjednocení základního pole badatelské působnosti. Autoři upřednostňovali firmy, u nichž byli zaměstnáni, nebo které vedli, přičemž si nekladli jakékoliv výzkumné otázky. Účelem takto pojaté badatelské činnosti byla v nejužším

⁶³ Max Thury, Die oesterreichische Cement-Industrie, in: *Gross-Industrie Oesterreichs*, Bd. 2, Wien 1898, s. 5-13. Stať později vyšla tiskem, viz Max Thury, Die österreichische Cement-Industrie in ihrer Entwicklung seit Anno 1840 bis Ende 1897, Wien 1899.

⁶⁴ Antonín Starý, Vývoj cementárnictví v Rakousku, *Časopis pro průmysl chemický* 10, roč. 1900, s. 22-25.

⁶⁵ Julius Bük, Die Ziegel- und Thon-Industrie, in: *Gross-Industrie Oesterreichs*, Bd. 2, Wien 1898, s. 25-33.

⁶⁶ Leopold Reich, Die Ziegel- und Ton-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Österreichs*, Wien 1908, s. 29-32.

slova smyslu propagace vlastní podnikatelské činnosti zdůrazněním její dlouholeté tradice, v širších souvislostech pak nekritické podtržení významu průmyslu stavebních hmot pro celé hospodářství.

Nejvýznamnějším a zároveň nejpłodnějším autorem meziválečného období byl Rudolf Bárta mladší, který po sobě zanechal pozoruhodné množství odborných statí věnovaných průmyslu stavebních hmot. Ačkoliv vystudoval chemii a po druhé světové válce působil jako děkan chemické fakulty ČVUT v Praze, pocházel z rodiny s dlouholetou tradicí výroby stavebnin (cement, vápno, cihly, stavební kámen apod.). Rodinné podnikání se Bártovi stalo motivací pro historický výzkum, který se ovšem neobešel bez řady nepřesností.⁶⁷ Z metodologického hlediska u něho nelze pozorovat žádné pokusy o interpretaci pramene v hlubším sociálním či hospodářském kontextu. Vytknout je třeba také multiplicitu jeho prací, které měly charakter publikovaných přednášek – příkladem může sloužit několik titulů *Z dějin výroby vápna*, *Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí*, *Výroba moderních staviv*, *Rozsah a vývoj světové výroby cementu*, *Průmysl keramiky a staviv* nebo *Z našich dějin keramiky a staviv*.⁶⁸

Vedle činnosti Rudolfa Bárty mladšího působila v meziválečném období řada dalších autorů, kteří zanechali na stránkách odborných periodik desítky, dokonce stovky krátkých studií k podnikovým dějinám a oslavné statě, vydávané při příležitosti životních jubileí a úmrtí významných podnikatelů, odborníků či manažerů. Tyto texty byly svým charakterem téměř totožné s předválečnými pracemi – hraničily mezi výzkumem dějin stavebních hmot, líčením soudobého stavu odvětví a návrhy na jeho budoucí rozvoj (podobně zaměřené práce vznikaly i v meziválečném Rakousku).⁶⁹ Stačí uvést některé významné osobnosti – chemiky Otakara Kallaunera⁷⁰ a Josefa Matějku,⁷¹ cihlářského odborníka Josefa

⁶⁷ Například chybně uvedl, že jeho děd Maria Ferdinand Bárta založil cementárnu v Radotíně, která se stala po roce 1918 součástí rodinné firmy Prastav. Nelze přitom vyloučit snahu přisoudit vlastnímu předkovi více zásluh, než mu ve skutečnosti náleželo. Rudolf Bárta ml., *Portlandský cement*. Ku stému výročí jeho založení, *Stavitelské listy* 20, 1924, s. 287.

⁶⁸ Rudolf Bárta ml., *Z dějin výroby vápna*, *Stavivo* 5, roč. 1924, s. 307-310, 323-324; Týž, *Průmysl stavebních hmot v Československu*, Praha 1926; Týž, *Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí*, Praha 1930; Týž, *Výroba moderních staviv*, Praha 1932; Týž, *Rozsah a vývoj světové výroby cementu*, Praha 1935; Týž, *Průmysl keramiky a staviv*, Praha 1939; Týž, *Z našich dějin keramiky a staviv*, Praha 1940.

⁶⁹ Např. Andreas Mitterer, *Die Auffindung und Nutzbarmachung des hydraulischen Zementes in Tirol*, in: *Tiroler Almanach* 1926, Innsbruck 1926, s. 199-205; Theodor Pierus, *Die Entwicklung des Zementgroßgewerbes in Österreich*, Wien 1923.

⁷⁰ Otakar Kallauner, *Stručný přehled pokroků v oboru cementářském v posledních deseti letech*, *Stavivo* 6, roč. 1925, s. 242-243, 256-257; Otakar Kallauner, *O základech a významu řádné organisace závodní po stránce vlastní výroby se zvláštním zřetelem k našemu průmyslu staviv a keramiky*, Praha 1920; Rudolf Bárta ml., Prof. Dr. Ing. Otakar Kallauner a náš průmysl, *Stavivo* 17. roč. 1937, s. 357-358.

⁷¹ Např. Josef Matějka, *Organisace cihlářského průmyslu*, *Stavivo* 1, roč. 1920, č. 2, s. 1-2, č. 3, s. 1-2, č. 4, s. 1-2; Josef Matějka, *Vápenice v Novém Městě nad Váhem*, *Stavivo* 7, roč. 1926, s. 510-511; Josef Matějka, *Cihlářský závod firmy Kment a sourozenci v Rousínově na Moravě*, *Stavivo* 9, roč. 1928, s. 478-479; Josef Matějka, *Pálená krytina*, 2. vyd., Brno 1950, s. 705-722.

Schmidta,⁷² archeologa Josefa Skutila,⁷³ O. B. Honuse,⁷⁴ popřípadě ředitele cementáren v Berouně (Antonín Svoboda)⁷⁵ a Radotíně (Josef Žitný).⁷⁶ Ostatně i Rudolf Bárta mladší věnoval většinu svých textů právě soudobému průmyslu stavebních hmot, přičemž nejzdařilejší pasáže zanechal v šestém a devátém dílu *Československé vlastivědy*.⁷⁷ Ze zásadnějších titulů je třeba zmínit také připravovanou, ovšem nikdy nevydanou publikaci *Cihlářství*, která měla kromě teoretických rad obsahovat i podrobnou syntézu dějin odvětví na území českých zemí. Ve stručném výtahu bylo toto pojednání publikováno roku 1922 na stránkách odborného periodika *Stavivo*,⁷⁸ autorům se ale nepodařilo překročit práh průmyslové revoluce.

Po roce 1900 rovněž vznikaly odborné práce zahraniční provenience, vztahující se k dějinám předlitavského a československého průmyslu stavebních hmot. Jejich autoři pocházeli především z říšskoněmeckého prostředí. Texty se tematicky opíraly především o paradigma ekonomické geografie či německé historické školy a jako takové neměly v českém prostředí žádný ekvivalent. Výzkum, který se již vyznačoval promyšlenou konceptualizací a systematickým kladením otázek, se soustředil na výrobu cementu. V popředí zájmu stála weberovská teorie lokalizace průmyslu (*Standorttheorie*), jejímž prostřednictvím autoři definovali podobu trhu. Následně se ptali po strukturních charakteristikách odvětví, načež se dostávali k problematice monopolizace trhu. Kartely vnímali veskrze kladně, zkoumali jejich vznik, vývoj, organizaci, vztah k ekonomickému cyklu a dopady na fungování odvětví i hospodářství jako celku. Většinou se jednalo o kandidátské práce, které se primárně soustředily na německý trh. Předlitavský a později československý cementářský průmysl vnímaly spíše jako zahraniční konkurenci než nástroj dílčí komparace. Pro přehlednost postačí vyjmenovat přední autory tohoto badatelského směru, kteří jsou často citovaní dodnes – Paul May,⁷⁹

⁷² Ve známost vešel především podrobnými statěmi o vývoji cihlářského průmyslu v časopise *Stavivo*. Podobné příspěvky psal na téma vápenictví Rudolf Bárta mladší, který se dělil o cementářství s Otakarem Kallaunerem.

⁷³ Josef Skutil, Několik dat z dějin moravského cihlářství, *Stavivo* 17, roč. 1936, s. 191-192.

⁷⁴ O. B. Honus, Krátký příspěvek k dějinám hydraulických maltovin, *Stavivo* 10, roč. 1929 s. 392-393, 421-422, 547-550.

⁷⁵ Antonín Svoboda, Několik statí z počátků výroby portlandského cementu u nás, *Stavivo* 19, roč. 1938, s. 221-222; Týž, Pálení portlandského cementu v šachtových pecích, *Stavivo* 16, roč. 1935, s. 149-151; Rudolf Bárta ml. Ředitel ing. Antonín Svoboda sedmdesátníkem, *Stavivo* 19, roč. 1938, s. 118.

⁷⁶ Josef Žitný, O cementu z pecí rotačních se samočinným roštem, *Zprávy Československé keramické společnosti* 2, roč. 1925, s. 6-12; Týž, Hospodárnost různých cementových pecí, *Stavivo* 6, roč. 1925, s. 89-91.

⁷⁷ Rudolf Bárta ml., Kameny a zeminy, in: *Československá vlastivěda*, Díl 6, Praha 1930, s. 254-258; Rudolf Bárta ml., Ostatní výroba průmyslová, in: *Tamtéž*, s. 313-318; Rudolf Bárta ml., Keramický průmysl, s. 180-196.

⁷⁸ Dějiny cihlářství v Čechách do 18. stol., *Stavivo* 3, roč. 1922, s. 24-25.

⁷⁹ Paul May, *Die Bayrische Zementindustrie*, Leipzig 1909.

Ernst Madelung,⁸⁰ Paul Aschpurwis,⁸¹ Karl Dorka,⁸² Werner Hecht,⁸³ Erhard Bürglen,⁸⁴ Erich Bay,⁸⁵ Hans Kemmler,⁸⁶ Günther Kühn⁸⁷ či Alfred Brachwitz.⁸⁸ Jen zřídka lze narazit na podobné práce zabývající se kromě cementu i dalšími odvětvími průmyslu stavebních hmot – příkladem může sloužit srovnání monopolizace cihlářského a cementářského průmyslu od Ericha Schimmelbusche,⁸⁹ nebo nástin dějin vápenických kartelů, jehož autorem byl vedoucí prodejny hornoslezských vápenek E. Jllgner.⁹⁰

Teze říšskoněmeckých historiků, vztahující se k monopolizaci trhu s pojivy, představují pro disertační práci důležitý podnět z hlediska použité metodologie i kladení výzkumných otázek. Zcela zásadní je jejich nahlížení koluze. Zatímco dnešní neoklasická ekonomie a neoklasická syntéza spatřují v kartelech negativní jev, snižující efektivitu ekonomiky, německá historická škola je vnímala veskrze pozitivně. Tvzení o národohospodářské prospěšnosti monopolních organizací sice nelze bezvýhradně převzít, argumentace však pracuje s několika zajímavými tezemi, jejichž platnost je vhodné ověřit. Nakolik byla monopolizace trhu provázána s průběhem hospodářského cyklu? Spočíval hlavní účel průmyslových dohod v cenové politice, nebo sledovaly i jiné cíle? Jaké dopady měly na investiční činnost? Ještě větší inspiraci přitom poskytuje weberovská teorie lokalizace, která je obzvlášť podnětná v průmyslu stavebních hmot, kde se umístění podniku výrazně podílí na dosažené konkurenceschopnosti.

Další významný mezník v přístupu k dějinám průmyslu stavebních hmot představoval rok 1945. Československý průmysl stavebních hmot byl na základě prvního paragrafu dekretu prezidenta republiky z 24. října 1945 znárodněn a odvětví tak vstoupilo do nové vývojové fáze,⁹¹ definované postupným eliminováním soukromé podnikatelské činnosti a rozhodující úlohou státu při určování taktických i strategických rozhodnutí v rámci jednotlivých závodů. Propagační spisy vyzdvihující tradici podniků vyrábějících stavební hmoty se sice objevovaly i nadále, již ale nevyzdvihovaly osobnosti předních podnikatelů či manažerů, nýbrž řešení sociálních a dělnických otázek. Krátké, velmi stručné

⁸⁰ Ernst Madelung, *Die Entwicklung der deutschen Portland-Zement-Industrie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Kartelle*, München 1913.

⁸¹ Paul Aschpurwis, *Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Zementindustrie*, Aschaffenburg 1928.

⁸² Karl Dorka, *Die deutsche Portlandzement-Industrie im Lichte ihrer Bilanzen. Eine konjunkturmässige Betrachtung, die Jahre 1880 bis 1913 umfassend*, Berlin – Wien 1929.

⁸³ Werner Hecht, *Die Zement-Kartellpreis. Versuch einer Beurteilung*, Leipzig 1929.

⁸⁴ Erhard Bürglen, *Die Kartelle und Konzerne in der deutschen Portlandzementindustrie*, Köln 1931.

⁸⁵ Erich Bay, *Der Standort der deutschen Portland-Zement-Industrie*, Stieber 1933.

⁸⁶ Hans Kemmler, *Struktur und Organisation der deutschen Zementindustrie*, Stuttgart 1933.

⁸⁷ Günther Kühn, *Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur*, Jena 1927; Týž, *Konjunktur und Bilanz der Zementindustrie*, Berlin 1937.

⁸⁸ Alfred Brachwitz, *Die Zusammenschlüsse in der deutschen Zementindustrie seit 1914. Ein Beitrag zur Problematik des Kartellwesens*. Hamburg 1937.

⁸⁹ Erich Schimmelbusch, *Der Wettbewerb zwischen Ziegelindustrie und Zementindustrie in vergangenheit und Gegenwart*, Saale 1937.

⁹⁰ E. Jllgner, *Volkswirtschaftliche Kartelle in der deutschen Industrie unter Berücksichtigung der Kalk-Industrie*, Oppeln 1904.

⁹¹ 100/1945 Sb.

statě o dějinách předlitavské a československé výroby stavebnin se navíc staly součástí širěji zaměřených monografií z per hospodářských historiků ovlivněných marxistickou interpretací dějin.⁹² Školení historici přesto nenapsali v letech 1945-1989 žádnou studii, která by se specializovala čistě na trh se stavebními hmotami, což ostatně platí i pro řadu dalších odvětví těžkého průmyslu. Dějiny oboru tak i nadále zůstávaly doménou chemiků a inženýrů, kteří pokračovali v práci započaté během meziválečného období.

Po roce 1945 se historií stavebnin zabývala řada autorů působících již v meziválečném období. Přestože jejich tvorbu výrazněji neovlivnila marxistická dialektika, nepokoušeli se ani o žádnou jinou komplexnější interpretaci zjištěných poznatků. Poměrně zajímavé pasáže obsahují vysokoškolské učební texty a skripta, a to zejména Bártovo čtyřsvazkové dílo *Sklářství a keramika* a také *Chemie a technologie cementu*, která stále zůstává nejobsáhlejší knihou napsanou na toto téma.⁹³ Učebnice věnované cementářskému průmyslu napsal i Otakar Kallauner (*Staviva, Portlandský cement*),⁹⁴ na rozdíl od Rudolfa Bárty mladšího však žádnou kapitolu nezaměřil výhradně na dějiny oboru. Bárta se rovněž pokusil nastínit dějiny cihlářského průmyslu v publikaci *Přehled dějin cihlářství*, která je reprezentativním příkladem autorova přístupu k historii průmyslu stavebních hmot.⁹⁵ Ačkoliv si kniha neklade jiné ambice, než podat stručný výčet dat o dějinách odvětví, podobný charakter mají i jeho zbylá pojednání, která jsou pouze chronologickým přehledem nejdůležitějších událostí bez snahy o jejich hlubší interpretaci v širším sociálním a hospodářském kontextu, o použití metod hospodářských dějin nemluvě. Za pomyslný vrchol Bártovy „školy“ je možné považovat dvoudílný svazek *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*,⁹⁶ obsahující řadu studií k dějinám významných podniků. *Příspěvky k dějinám skla a keramiky* jsou jedinou československou paralelou metodologickému přístupu business history, která vznikla v rozmezí let 1945-1989 (ve srovnání s pracemi západních historiků interpretačně stále velmi jednoduchou). Ačkoliv mají některé studie spíše charakter vzpomínek, jiné se opírají o archivní výzkum a vyznačují se systematickým kladením badatelských otázek a interpretací podnikatelských strategií. Jen zřídka však sledují produkci a rentabilitu podnikání v delším časovém horizontu – kvantitativní údaje slouží spíše k podtržení významu jednotlivých firem v kontextu odvětví a celého hospodářství.

Domácí a zahraniční historiografie se po roce 1945 výrazně diferencovala – zatímco v Československu ustrnula interpretace na meziválečné úrovni, popřípadě ve vulgární marxisticko-leninské rovině, v Rakousku se vystřídal množství metodologických přístupů. Přestože se příslušné práce soustředily

⁹² Např. Jaroslav Purš, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 98-100.

⁹³ Rudolf Bárta ml., *Sklářství a keramika*, Díl 1-4, Praha 1952; Týž, *Chemie a technologie cementu*, Praha 1961.

⁹⁴ Otakar Kallauner, *Staviva*, Díl 1-3, Praha 1956-1962; Týž, *Portlandský cement*, Díl 1-2, Praha 1952-1954.

⁹⁵ Rudolf Bárta ml., *Přehled dějin cihlářství*, Brno 1966.

⁹⁶ Rudolf Bárta ml. – Karel Černý (red.), *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, Sv. 1, Praha 1971; Karel Černý (red.), *Příspěvky k dějinám keramiky*, Sv. 2, Praha 1973.

především na Předlitavsko a meziválečné Rakouskou, jedná se o badatelsky velice přínosné studie. Ještě během druhé světové války, a poté začátkem padesátých let bylo publikováno několik disertačních prací, jejichž interpretační rámec se blížil německým analýzám monopolizace trhu s cementem z meziválečného období. Na předním místě je třeba zmínit Armina Bremeshubera, který se zaměřil na počátky rakouského trhu s cementem. Nejenže pracoval s teorií lokalizace, stručně se věnoval i strukturním charakteristikám trhu a jeho monopolizaci. Závěrem pak nastínil dějiny nejdůležitějších podniků, ačkoliv nepracoval s komparativní analýzou, která se přímo nabízela.⁹⁷ Bremeshuberovi lze vytknout také skutečnost, že jen zřídka citoval zdroje svého výzkumu a zřejmě nepracoval s archivními prameny, což je společné téměř všem rakouským autorům. Podobně jako Bremeshuber se na cementářský průmysl zaměřil i Herbert Linke, který se ovšem teritoriálně pohyboval v německém a nikoliv předlitavském prostoru.⁹⁸ Ve stejném období taktéž vzniklo několik kandidátských prací analyzujících předlitavský trh s cihlami. Carl Canal a Ferdinand Bienert využili teorii lokalizace průmyslu, na základě které pak interpretovali monopolizaci trhu. Jedná se o dílčí, ovšem velice přínosné studie, obsahující množství dnes již nedohledatelných kvantitativních údajů.⁹⁹ Podobným příkladem je text Gerharda Hansena, hledající vazby mezi odbytovými potížemi ve vápenictví a vznikem kartelových organizací. Pohybuje se však převážně v poválečném období, využitelnost jeho výzkumu pro potřeby této práce je proto minimální.¹⁰⁰

Vrchol rakouské historiografie průmyslu stavebních hmot představují práce opírající se o metody business history. Na prvním místě si zaslouží pozornost dvoudílná monografie Franze Mathise z přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století nazvaná *Big Business in Österreich*.¹⁰¹ První díl obsahuje medailonky největších rakouských firem (cementářský koncern *Perlmoos, Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, Wiener Ziegelwerke a Union-Baumaterialiengesellschaft*) a ve druhém díle autor nashromážděné údaje interpretuje. Ačkoliv Mathis nepracoval s archivními prameny, úspěšně nastínil podnikatelské strategie na základě odborných periodik, denního tisku a dalších tištěných pramenů. Zmínit je třeba i monografie vydané u příležitosti zakladatelských jubileí firem, při zahájení výroby v nových závodech apod. Tradice těchto prací sahá hluboko do 19. století a neomezuje se pouze na rakouské prostředí – v Československu můžeme najít řadu podobných

⁹⁷ Armin Brameshuber, *Die österreichische Zementindustrie*, Graz 1950, s. 177-224.

⁹⁸ Herbert Linke, *Die Moderne Marktformtheorie. Erläutert an den Verhältnissen in der Zementindustrie*, Innsbruck 1953.

⁹⁹ Ferdinand Bienert, *Die Ziegelindustrie von Wien, Niederdonau, Oberdonau und Salzburg. Eine wirtschaftsgeographische Untersuchung*, Wien 1941; Carl Canal, *Die österreichische Baustoffindustrie. Unter besonderer Berücksichtigung der österr. Ziegelindustrie*, Innsbruck 1950.

¹⁰⁰ Gerhard Hansen, *Beschäftigung und Absatz der Kalkindustrie unter Berücksichtigung des Kartellproblems*, Graz 1957.

¹⁰¹ F. Mathis, *Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung*; Týž, *Big Business in Österreich 2. Wachstum und Eigentumsstruktur der österreichischen Grossunternehmen im 19. und 20. Jahrhundert - Analyse und Interpretation*, Wien 1990.

propagačních brožur, a to i pro léta 1945-1989.¹⁰² Příkladem lze uvést studie zaměřené na koncern *Perlmoos*,¹⁰³ *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*,¹⁰⁴ popřípadě *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*.¹⁰⁵ Podnikatelské strategie posledně jmenované firmy dodnes vzbuzují značnou pozornost, protože se jedná o největší nadnárodní koncern cihlářského průmyslu na světě.¹⁰⁶

V poválečném Rakousku nevzniklo mnoho syntetizujících monografií o dějinách oboru, spíše případové studie zaměřené na dějiny podnikání. Výjimku tvoří zmíněná Bremeshuberova disertační práce *Die österreichische Zementindustrie*, a poté dvě monografie ze sedmdesátých let 20. století. Předně je třeba uvést knihu Volkera Kocha, zaměřenou na kolébku rakouského cementářského průmyslu v Tyrolsku.¹⁰⁷ Jedná se o zatím nejzdařilejší nástin dějin předlitavské výroby cementu. Autor analyzuje počátky odvětví, jmenuje hlavní důvody, proč se právě Tyroly těšily výsadnímu postavení a uvádí příčiny úpadku odvětví v Tyrolsku po roce 1900, úzce související s přechodem od románského k portlandskému cementu. Prostor je věnován i kartelizaci, technologickému vývoji a podnikatelským strategiím vedoucích hráčů na trhu. Druhým titulem je kniha Eriky Iglauer *Ziegel – Baustoff unseres Lebens*.¹⁰⁸ Jádrem textu se soustředí na počátky cihlářského průmyslu v Předlitavsku, které jsou spojeny s vídeňským trhem a tamním dominantním hráčem – *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*. Monografie však nezůstává pouze u Vídně, stručně nastiňuje dějiny dalších dolnorakouských producentů cihel. Podrobnějšího zpracování se zatím nedostalo jen rakouskému vápenickému průmyslu, jehož dějiny jsou však úzce provázány s výrobou cementu.

Pozornost si zaslouží také šedá literatura, respektive absolventské práce, jejichž počet od konce šedesátých let 20. století v Rakousku rychle vzrůstá. Zatímco přínos některých titulů je velice sporný – například diplomová práce Wernera Bluma¹⁰⁹ se slovo od slova shoduje s monografií Gerharda Raffaela o cementárně *Perlmoos*, která byla vydána o deset let dříve, jiné přináší cenné poznatky a nová interpretační východiska. Absolventské práce často pracují s metodami business history, zkoumají širší

¹⁰² Například O upotřebení portlandského cementu Max Hergetovy továrny na portlandský cement v Radotíně, Praha, nedatováno; Podolská cementárna „Česká akciová společnost k vyrábění a zužitkování staviva“ v Podole u Prahy, Praha 1891; Závody Královské cementárny, akciové společnosti v Králově Dvoře u Berouna, Beroun 1911; Führer zur Exkursion Portlandzementwerk Kirchbichl, Wien 1914; Führer für die Besichtigung des Portlandzementwerkes Mannersdorf am Leithaberge der Perlmooser Zementfabriks A. G., Wien 1933.

¹⁰³ 80 Jahre Perlmooser Zement, Wien 1952; Gerhard Raffael, Hundert Jahre Perlmooser Zementwerke A. G., Wien 1972; 100 Jahre Mannersdorf, Perlmooser, roč. 1994, č. 147, s. 3.

¹⁰⁴ 140 Jahre UBM. Seit 1873, Wien 2013.

¹⁰⁵ Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, 2. vyd, Wien 1952; Grete Merk, Zwei Pioniere der österreichischen Industrie. Alois Miesbach und Heinrich Drasche, Graz – Wien – Köln 1966.

¹⁰⁶ Například diplomové práce zaměřené na expanzi firmy vypracované v posledních desetiletích. Roland Hebbel, Wettbewerbsstrategien in der Ziegelindustrie, Innsbruck 1994; Markus König, Die Internationalisierung eines lokalen Geschäftes. Eine Fallstudie zur Internationalisierung der Wienerberger Baustoffindustrie AG, Wien 1998; Peter Keller, Internationalisierungsstrategien am Beispiel der Wienerberger, Graz 2000.

¹⁰⁷ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie.

¹⁰⁸ Erika Iglauer, Ziegel – Baustoff unseres Lebens, Wien 1974.

¹⁰⁹ Werner Blum, Eine historische Betriebsanalyse der Perlmooser Zementwerke A. G., Wien 1982.

souvislosti modernizace závodů a analyzují podnikatelské strategie vedoucích hráčů na trhu.¹¹⁰ Vzhledem k tomu, že průmysl stavebních hmot je stále důležitou součástí rakouského hospodářství, množství diplomových prací má výrazné přesahy do současnosti.¹¹¹

Rok 1989 znamenal pro českou i slovenskou historiografii průmyslu stavebních hmot zásadní přelom. Začala se objevovat nová interpretační východiska a pozornost se přesunula od výzkumu ekonomického systému jako celku (makroekonomie) k dějinám podnikání (mikroekonomie). Záhy se projeví celosvětové trendy, úzce související s přísunem zahraničního kapitálu do českého výrobního sektoru. Většina prací z přelomu 20. a 21. století se soustředila na cementářství a vápenictví, nikoliv cihlářství, což je zřejmě dáno tím, že na území České republiky nepůsobí žádné významnější cihelny s kontinuální tradicí podnikání sahající až do 19. století (českému trhu s cihlami naopak dominuje rakouská firma *Wienerberger*).

Zájem historiků vzbuzují především dějiny *Královské cementárny*, která byla po dlouhou dobu největší továrnou na cement v prostoru českých zemí. Jako první se této problematice věnovala Anna Matoušková, která napsala v roce 1995 krátkou, avšak průkopnickou monografii zaměřenou na počátky vápenického a cementářského průmyslu v okolí Berouna.¹¹² Nejenže Matoušková analyzovala literaturu vztahující se k tématu a nastínila dějiny evropského cementářského průmyslu, podnikání *Královské cementárny* zdárně zasadila do předlitavského kontextu. Ještě ucelenější pojednání o *Královské cementárně* však přinesla kniha Jaroslava Láníka *Velký příběh*, vydaná roku 2009 u příležitosti stodvacátého výročí založení podniku.¹¹³ Láník analyzoval podnikatelské strategie, které producentům zajistily dominantní postavení v českých zemích, zasadil podnikání do kulturního i sociálního kontextu a sledoval vazby mezi továrnou a průmyslovou krajinou. Přínos této monografie pro další historický výzkum snižuje pouze absence poznámkového aparátu, je však patrné, že autor pracoval zejména s podnikovým fondem cementárny. Dějinám cementářského podnikání se věnoval také Miloš Garkisch v monografii *Příběhy pražských cementáren*,¹¹⁴ vydané u příležitosti sto čtyřicetiletého jubilea továrny na cement v Radotíně. Předmětem výzkumu jsou dvě z nejstarších

¹¹⁰ Například Helmut Leube, *Ein Pionier der Zementindustrie Gustav Ernst Leube (1808-1881)*, Wien 1969; Franz Köblinger, *Darstellung der wirtschaftlichen und technologischen Entwicklung der Zementindustrie. Unter Berücksichtigung der Gmundner Zementwerke Hans Hatschek Aktiengesellschaft*, Wien 1983; Ulrike Wolf, *Die Entwicklung der österreichischen Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung des wirtschaftlichen und finanziellen Werdegangs der Perlmooser Zementwerke AG von der Gründung bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges*, Wien 1997; Christian Leger, *Die Wienerberger AG. Eine historische Betriebsanalyse*, Graz 2001; Florian Riepl, *Die wirtschaftliche und technologische Entwicklung der Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung der Verdienste von Hans Hauenschild*, Wien 2008.

¹¹¹ Patrizia Planker, *Standortanalyse eines österr. Zementwerkes nach dem Kartellzusammenbruch, der Ostöffnung und dem EU – Beitritt*, Wien 1998.

¹¹² Anna Matoušková, *Od tradičního vápenictví na území Českého krasu ke vzniku moderní továrny na výrobu portlandského cementu v Králově Dvoře v roce 1911*, Beroun 1995.

¹¹³ Jaroslav Láník, *Velký příběh. 120 let Královské cementárny 1889-2009*, Králův Dvůr – Radotín 2009.

¹¹⁴ Miloš Garkisch, *Příběhy pražských cementáren*, Králův Dvůr – Radotín 2011.

českých cementáren (Podolík a Radotín). Vyzdvihnout je třeba mimořádně pečlivou heuristickou práci s prameny, nedostatek ale spočívá ve slabším metodologickém ukotvení textu než u Matouškové a Láníka.

Po roce 1989 se v českém prostředí objevil i pokus sepsat dějiny spotřeby stavebních hmot, a to monografie Jiřího Dohnálka a Ireny Seidlerové.¹¹⁵ Přestože Dohnálek a Seidlerová nepracují s podnikovými archivy, dokázali nashromáždit úctyhodnou pramennou základnu sestávající především z tištěných pramenů a dobového tisku. České prostředí je v knize vylíčeno jako velice konzervativní, které se bojí technologických novinek a před rokem 1900 v konzumu cementu zaostává za hlavním městem monarchie, Vídní. Uvést je třeba i monografii Jaroslava Láníka a Miloše Cikrta *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*.¹¹⁶ Text je jediným českým pokusem synteticky zpracovat dějiny vápenického a cementářského průmyslu. Vedle obecně pojatých kapitol o výrobních technologiích a změnách ve spotřebních zvyklostech práce obsahuje i krátké medailonky českých cementáren a vápenek. Údaje o produkci, zisku, podílu na trhu nebo technologickém vybavení se však objevují jen zřídka, aniž by se autoři pokusili o jejich hlubší analýzu. Kniha navíc postrádá poznámkový aparát a seznam použitých zdrojů, což snižuje její vysokou odbornou kvalitu, spočívající jednak ve shromáždění obrovského množství informací o cementárnách a vápenkách v prostoru českých zemích, jednak zdařile napsaných kapitolách o obecných trendech ve vývoji českého cementářského a vápenického průmyslu. Vynechat nelze ani odborná pojednání o výrobě stavebnin publikovaná v řadě *Historie a současnost podnikání*, jejichž odborná kvalita se však výrazně odlišuje v závislosti na autorském kolektivu konkrétního dílu. Nejzdařilejší statě se nachází ve třetím svazku *Historie a současnosti podnikání v Praze*, jehož autorem je Jaroslav Láník.¹¹⁷ Ocenit je třeba část věnovanou cihlářskému průmyslu, která poskytuje základní informace o největších podnikatelských subjektech na pražském trhu s cihlami. Přínosný je také text Miloše Garkische, publikovaný v monografii *Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku*.¹¹⁸ Garkisch se soustředí na počátky vápenického a cementářského průmyslu na Berounsku, a to zejména dějiny *Královské cementárny*. Jak Láníkům, tak Garkischův text však postrádají poznámkový aparát, což snižuje jejich přínos pro další výzkum.

Dějínám průmyslu stavebních hmot se věnují ještě další dva autoři, kteří se zaměřují primárně na monopolizaci trhu. Prvním je Roman Punčochář, správce unikátních archivních fondů československých cementáren a vápenek v *Okresním archivu Beroun (Královská cementárna, Prodejna cementáren, Evidenční kancelář vápenic)*. Punčochář se zaměřuje na historii cementářského a vápenického

¹¹⁵ Jiří Dohnálek – Irena Seidlerová, *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991.

¹¹⁶ Jaroslav Láník – Miloš Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, Praha 2001.

¹¹⁷ Jaroslav Láník, *Historie a současnost podnikání v Praze*, Díl 3, Praha 2004.

¹¹⁸ Miloš Garkisch, *Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku*, Žehušice 2006.

průmyslu, a to především problematiku kartelizace odvětví. Jeho studie nabízí stručný vhled do fungování *Prodejny cementáren a Evidenční kanceláře vápenic* z poloviny třicátých let 20. století, které autor vnímá jako „krizové kartely“.¹¹⁹ Druhým je autor této práce, jenž se ve svých studiích specializuje jednak na strategie monopolních organizací, které interpretuje v kontextu ekonomie průmyslové organizace (strukturní analýza trhu), jednak analyzuje konflikty mezi členskými firmami na půdě průmyslových dohod.¹²⁰

Představení vědecko-historického diskurzu průmyslu stavebních hmot poukázalo na řadu „bílých míst“ v současném poznání. Předně je třeba konstatovat, že stále příliš nerozumíme počátkům odvětví. Většina uvedených prací systematicky nepracovala s kvantitativními údaji a nezkoumala ziskovost největších hráčů na trhu ani jejich produkci, což zkreslovalo interpretaci podnikatelských strategií. K dispozici je sice poměrně velké množství informací o některých dílčích otázkách (formování vídeňského trhu s cihlami), chybí ale další příklady ke srovnání (výroba cihel v pražském okolí). Velké mezery se rovněž vyskytují u výzkumu monopolizace trhu. Zásadnější práce o této problematice pochází z první poloviny dvacátého století a povětšinou se ani primárně nesoustředí na prostor Předlitavska, přičemž kartelizace československého trhu se stavebními hmotami je téměř neprobádaným polem. Zcela stranou zájmu badatelů přitom zůstalo téma skoro nejzásadnější, a to státní intervencionistická politika. Co je ale ještě důležitější, výzkum se zatím soustředil jen na dílčí tržní mechanismy, přičemž upozadil jejich interakci, která teprve dala vzniknout „trhu se stavebními hmotami“. Jinak řečeno, největším „bílým místem“ současného poznání je právě „trh“, jenž sjednocuje jednotlivé tematické okruhy do komplexního celku. Počátky průmyslové výroby, změny ve spotřebitelských zvyklostech, státní intervence, externí vstupy bankovního sektoru, monopolizace skrze soukromou iniciativu a podnikatelské i spotřebitelské strategie, to vše je spojeno pojmem „trh se stavebními hmotami“ v jediný celek. Takto definovaný výzkum skýtá možnost interpretovat zdánlivě nezávislé mechanismy, které však při vzájemné interakci výrazně ovlivnily fungování předlitavského i československého hospodářství.

¹¹⁹ Roman Punčochář, Pod taktovkou Králova Dvora. Kartelizace československého cementářského a vápenického průmyslu 1935-1946, in: *Minulost Berounska* 18, Beroun 2015, s. 98-128.

¹²⁰ Viz Tomáš Gecko, Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901-1918), in: *Minulost Berounska. Sborník Státního okresního archivu v Berouně*, Beroun 2014, s. 71-105; Týž, Pod bičem konkurence – vzestupy a pády krále stavebních hmot. Rudolf Bárta starší (1868-1952), in: D. Jančík – B. Štolleová (eds.), *Pivo, zbraně i tvarůžky*, s. 217-232; Týž, Kartelizace cementářského průmyslu v kontextu hospodářských krizí v období let 1901-1938, in: Eduard Kubů – Jindřich Soukup – Jiří Šouša, *Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století. Cyklický vývoj ekonomiky v procesu gradující globalizace*, Praha – Ostrava 2015, s. 205-218; Týž, „Akce Grygov“. Neúspěšný pokus Bařova koncernu o průnik do cementářského průmyslu, in: *Hospodářské dějiny* 29, roč. 2014, s. 37-81.

1.4 Pramenná základna

Disertační práce se může opřít o širokou, ovšem velmi fragmentární pramennou základnu, která sestává jak z tištěných, tak archivních pramenů. Zdaleka nejvíce zpráv se dochovalo k jednotlivým cementárnám, protože se jednalo o velké podniky strategického významu, těšící se značné pozornosti současníků i budoucích badatelů. Naproti tomu zdroje ke geograficky rozptýlenější, mnohem méně koncentrované vápenické a cihlářské výrobě chybí. Pro některé důležité trhy (Praha, Vídeň) je materiálu poměrně dost, u menších odbytišť však nelze získat prakticky žádné kvantitativní údaje. Tištěné a archivní prameny se často dochovaly jen k nejdůležitějším podnikům (především akciové společnosti nebo společnosti s ručením omezených), zatímco menší rodinné firmy jsou „neviditelné“ a zpravidla není možné zjistit víc, než že existovaly, jak se jmenovaly, kde se nacházely a kdo byl jejich majitelem (zejména u cihlen, kterých se v prostoru Předlitavska a Československa nacházelo několik tisícovek). Největší potíž představuje absence pramenů kvantitativní povahy, nutných pro určení efektivity podnikatelských strategií (ziskovost, růst produkce, koncentrace výroby, cenová politika). Obvykle je nutné spolehnout se na údaje z dobových periodik, které jsou pouhými „odhady“ předních odborníků z oboru. Vzhledem k tomu, že se badatel opakovaně setkává s protichůdnými čísly, nelze se na tento typ pramenů bezvýhradně spolehnout.

Řada tištěných pramenů již byla podrobně charakterizována v podkapitole o vědecko-historickém diskurzu dějin průmyslu stavebních hmot, nebudou proto nyní jmenovány (srov. podkapitola 1.3). Mezi tištěnými prameny si pozornost zaslouží především statistické zprávy předlitavských obchodních a živnostenských komor. Jedná se o neocenitelný zdroj pro výzkum regionálních odlišností průmyslu stavebních hmot, podle nichž vznikala první, a na dlouhou dobu jediná sčítání výroby stavebních hmot (zboží z kamene, zemin a skla).¹²¹ První z nich zahrnovala údaje z roku 1856,¹²² přičemž další následovala o dvě dekády později (1876),¹²³ a poté pravidelně v pětiletých intervalech (1880, 1885 a 1890).¹²⁴ Ačkoliv sčítání nezachycují všechny podniky působící na trhu (určující byla výše zaplacených daní), obsahují unikátní data o počtu závodů, jejich produkci, strojním vybavení, nebo pecích na pálení zboží. Po roce 1890 již nebyl publikován žádný statistický pramen podobné vypovídací hodnoty. V roce 1902 se sice v Předlitavsku konalo první všeobecné sčítání živnostenských závodů,¹²⁵ které uveřejnilo přesná čísla o počtu továren dle jejich rozmístění, množství zaměstnanců, koňské síly, pecí a strojního vybavení, chybí ale údaje o produkci. Stejným nedostatkem se vyznačuje československé sčítání

¹²¹ Denkschrift der k. k. statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes, Wien 1913, s. 145-151.

¹²² Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1.

¹²³ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876.

¹²⁴ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, 38, 54, Wien 1884, 1889, 1894.

¹²⁵ Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11.

živnostenských závodů z roku 1930.¹²⁶ Roku 1926 bylo ještě uskutečněno tzv. „malé sčítání“, konané na naléhání *Ministerstva sociální péče ČSR* a dalších státní institucí, protože tehdy chyběla jakákoliv statistika průmyslové výroby. Malé sčítání se zaměřilo se na nejvýznamnější průmyslové podniky, které výslovně jmenovalo (sic!), uvedlo jejich právní formu a diverzifikaci výroby, avšak neposkytlo žádné informace o produkci.¹²⁷ Vůbec první (a před rokem 1938 také poslední) sčítání produkce průmyslových podniků (šest a více zaměstnanců) na území Československé republiky proběhlo na základě vyhlášky předsedy vlády „o statistice průmyslové výroby“ z července 1935.¹²⁸ Nejenže nastínilo počet továren, strojů a pecí, ale i produkci a spotřebu československých stavebnin.¹²⁹ Původně se předpokládalo, že budou následovat další šetření v periodických intervalech, pro náročnost provedení a brzký zánik státu se tak ale nestalo.

Uvedená oficiální statistická šetření nemají dostatečnou vypovídací hodnotu, aby šlo jen na jejich základě analyzovat vznik a vývoj předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami. Je proto nutné doplnit je dalšími písemnými prameny institucionálního i soukromého původu. Na prvním místě je třeba uvést finanční ročenku *Compass*. Nejenže lze prostřednictvím *Compassu* sledovat bilance akciových společností vyrábějících stavební hmoty (obvykle dominantní hráči na trhu a nositelé technologické modernizace), před rokem 1918 rovněž shromažďoval statistiky předlitavských zájmových organizací výrobců cementu, cihel a vápna. Zásadní význam mají také oficiální statistiky zahraničního obchodu, celní sazebníky, statistické ročenky a sborníky, městské statistiky (především Praha a Vídeň) či burzovní indexy. Jmenovat je třeba také sedmý a desátý svazek předlitavské kartelové ankety z roku 1912.¹³⁰ Kromě zpráv o činnosti jednotlivých monopolních organizací na předlitavském trhu se stavebními hmotami totiž obsahuje detailní statistickou přílohu (především ceny zboží). Pro meziválečné období je třeba zmínit také statistické prameny zahraniční provenience, a to zejména *International Statistical Year-Book of the League of Nations*,¹³¹ vydávanou Společností národů.

Absence oficiálních statistických údajů o fungování průmyslu stavebních hmot motivovala zájmové organizace producentů k sestavování neúplných statistik, usnadňujících formování podnikatelských strategií. Příkladem je „manifest“ Josefa Matějky z roku 1926, nazvaný *Nutnost řádné statistiky keramického průmyslu*.¹³² Charakter těchto pramenů shrnul Rudolf Bárta mladší, když sestavil k roku

¹²⁶ Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 4, Část 1-4, Praha 1936.

¹²⁷ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 1929, roč. 10, s. 215-218, 1278-1282.

¹²⁸ 158/1935 Sb.

¹²⁹ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 1937, roč. 18; Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 86-89.

¹³⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, Wien 1912; Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, Wien 1912.

¹³¹ International Statistical Year-Book of the League of Nations, Geneva 1927-1945.

¹³² Josef Matějka, Nutnost řádné statistiky keramického průmyslu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 244-245.

1925 vlastní přehled o prvorepublikové výrobě vápna: „Statistika československého vápenického průmyslu nebyla dosud sestavována. Proto pokusil jsem se shromáždit řadu čísel, jež, i když jsou neúplná, poskytují alespoň částečně přehled o významu naší výroby vápna. Bylo by si ovšem přáti, aby co možno nejdříve byly tyto údaje doplněny neb nahrazeny přesnou statistikou.“¹³³ Po vápenickém průmyslu následovala další odvětví průmyslu stavebních hmot. Pro léta 1925-1930 uspořádal cihlářskou statistiku Josef Schmidt,¹³⁴ přičemž zdaleka nejpodrobnější kvantitativní údaje o fungování odvětví sestavil Otakar Kallauner.¹³⁵ Důležitá je i publikovaná přednáška Rudolfa Bárty mladšího *Rozsah a vývoj světové výroby cementu*,¹³⁶ zahrnující odhady o produkci cementu v Československu. Uvedení autoři navíc každoročně publikovali na stránkách odborných periodik krátké sumarizační zprávy o vývoji jednotlivých odvětví (např. *Průmysl cihlářský/vápenický/cementářský v roce...*), které výjimečně obsahovaly také hrubé odhady produkce a zaměstnanosti.

Neocenitelným pramenem jsou odborná periodika, jejichž prostřednictvím lze sledovat dějiny významných podniků, koncentraci výroby, monopolizaci trhu, státní intervencionismus a zavádění nových výrobních technologií. Mezi časopisy vydávanými před rokem 1918 je třeba jmenovat *Allgemeine Bauzeitung*,¹³⁷ *Wiener Bauindustrie-Zeitung*,¹³⁸ či *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins*.¹³⁹ Stejně tak důležitá jsou říšskoněmecká periodika *Tonindustrie Zeitung*,¹⁴⁰ *Beton-Zeitung*¹⁴¹ a *Zement*,¹⁴² která měla svou tematikou značné přesahy do oblasti habsburské monarchie. Prvořadý význam má také berlínské periodikum *Kartell-Rundschau*,¹⁴³ na jehož stránkách se kromě obsáhlých studií nachází i přetisky zpráv z denního tisku o monopolizaci trhu se stavebními hmotami. Zásadní jsou rovněž periodika vydávaná před rokem 1918 na území českých zemí, například litoměřické časopisy *Baukeramik*¹⁴⁴ a *Österreichische Tonindustrie-Zeitung*,¹⁴⁵ list německého spolku architektů a inženýrů *Technische Blätter*,¹⁴⁶ jeho český ekvivalent *Zprávy spolku architektů a inženýrů v Království českém*,¹⁴⁷ či odborné tituly *Chemické listy*,¹⁴⁸ *Cement*, *železo a*

¹³³ Rudolf Bárta ml., Vápenický průmysl v Československu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 127.

¹³⁴ Josef Schmidt, Statistika československého cihlářského průmyslu, Stavivo 15, roč. 1934, s. 274-275.

¹³⁵ Otakar Kallauner, O československém průmyslu keramických a maltovinných staviv a jeho rozvoji po převratu, Zprávy veřejné služby technické 11, roč. 1929, s. 114-119, 141-145, 170-174.

¹³⁶ Rudolf Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, Praha 1935.

¹³⁷ Allgemeine Bauzeitung, Wien 1836-1918.

¹³⁸ Wiener Bauindustrie-Zeitung, Wien 1883-1917.

¹³⁹ Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins, Wien 1865-1918.

¹⁴⁰ Tonindustrie Zeitung, Berlin 1877-1938.

¹⁴¹ Beton-Zeitung, Halle 1907-1912.

¹⁴² Zement, Berlin 1912-1938.

¹⁴³ Kartell Rundschau, Wien – Berlin 1903-1944.

¹⁴⁴ Baukeramik, Leitmeritz 1899-1911.

¹⁴⁵ Österreichische Tonindustrie-Zeitung, Leitmeritz 1911-1918.

¹⁴⁶ Technische Blätter, Prag 1869-1919.

¹⁴⁷ Zprávy spolku architektů a inženýrů v Království českém, Praha 1893-1918.

¹⁴⁸ Chemické listy, Praha 1907-1950.

*beton*¹⁴⁹ a *Keramické listy*.¹⁵⁰ Po roce 1918 vznikla řada nových časopisů zaměřených na průmysl stavebních hmot. Vlastní periodika vydávaly zájmové organizace producentů i spotřebitelů,¹⁵¹ přičemž zásadní informace o fungování odvětví přinášely také věstníky státních úřadů (např. *Zprávy veřejné služby technické* nebo *Sociální revue*).¹⁵² Nejvýznamnějším z meziválečných periodik bylo bezesporu *Stavivo*,¹⁵³ ústřední list zájmových sdružení producentů stavebnin. Vedle *Staviva* se taktéž prosadily odborněji zaměřené *Zprávy Československé keramické společnosti*,¹⁵⁴ které si kladly za cíl stimulovat normalizaci zboží (např. diskuze o zavedení metrického formátu cihel) a šířit „know-how“ v odvětví.

Disertační práce bude čerpat především z písemných pramenů archivní provenience, ať už se jedná o fondy ministerstev a státních úřadů, zájmových organizací, peněžních ústavů či podniků. Pro období před rokem 1918 se archivní prameny zachovaly ve velmi fragmentární podobě. *Rakouský státní archiv* (*Österreichisches Staatsarchiv*), v němž se nachází fondy předlitavských ministerstev, obsahuje jen poskrovnu materiálu k dějinám průmyslu stavebních hmot. Tuto nevýhodu lze kompenzovat bohatým fondem *Obchodní a živnostenské komory v Praze* (*Státní oblastní archiv Praha*), jenž umožňuje sledovat státní intervencionismus v odvětví. Poměrně důležité, i když nepočtené informace k mezinárodním dohodám předlitavského cementářského průmyslu lze nalézt v mnichovských archivech (*Bayerisches Hauptstaatsarchiv* a *Bayerisches Wirtschaftsarchiv*). Mnohem relevantnější materiál se dochoval v podnikových archivech. Souhlas s návštěvou firemních archivů na území dnešní Rakouské republiky se sice autorovi této práce nepodařilo získat, fondy producentů stavebnin z prostoru českých zemí však dokázaly tuto nevýhodu alespoň zčásti kompenzovat. *Státní okresní archiv Praha-západ* obsahuje fragmentární záznamy z výkonných orgánů cementáren v Berouně a Podolí (obě akciové společnosti), které vyráběly kromě cementu i vápno. V tomto archivu je uložen i fond radotínské cementárny (pozdější firma *Prastav*), ačkoliv se téměř výhradně vztahuje k meziválečnému období. Ve *Státním okresním archivu v Berouně* je deponován v téměř neporušené podobě fond *Králodvorské cementárny*. *Státní okresní archiv v Mostě* disponuje fondem cementárny v Čížkovicích u Litoměřic (především léta 1898-1901), jejíž význam spočíval ve skutečnosti, že se jednalo o vývozní podnik, což jej nutilo k opatrné interakci a balancování mezi cementářskými syndikáty ve středním a jižním Německu, Slezsku a Předlitavsku. *Archiv Vítkovice, a. s.* v Ostravě pak uchovává fondy *Štrambersko – Vítkovických cementáren* a *Štramberských vápenek*. Výzkum obohatí také fond *Škodových závodů* ve *Státním oblastním archivu v Plzni* (pracoviště Klášter u Nepomuka), poskytující informace o zdické vápence,

¹⁴⁹ Cement, železo a beton, Praha 1907-1914.

¹⁵⁰ Keramické listy, Praha 1909-1914.

¹⁵¹ Např. Průmyslový věstník, Praha 1914-1950; Cementářský obzor, Praha 1926-1943; Obzor keramický, Praha 1918-1936; Stavební denní zprávy, Praha 1924-1935; Stavební rozhledy, Praha 1920-1940; Stavitel, Praha 1919-1938; Stavební věstník, Praha 1906-1941; Zájmy oboru kamnářského a hrnčířského, Praha 1919-1924.

¹⁵² Zprávy veřejné služby technické, Praha 1919-1950; Sociální revue, Praha 1919-1950.

¹⁵³ Stavivo, Praha 1920-1939.

¹⁵⁴ Zprávy Československé keramické společnosti, Praha 1924-1950.

kteřá jako jedna z prvních v Československu využívala technologie šachtové pece s otočným roštem. Zmínit je třeba také *Moravský zemský archiv v Brně*, kde se nachází fond tlumačovské cementárny a *Slovenských akciových cihelen v Hodoníně*, největšího hráče na československém trhu s cihlami. Další podnikové archivy cihlářského průmyslu se téměř nedochovaly, což je dáno jednak tím, že v prostoru českých zemí nepůsobila před rokem 1918 žádná cihelna, která by dokázala získat výraznější podíl na domácím trhu (výroba byla velmi rozptýlená), jednak nemožností pracovat s fondy velkých vídeňských cihelen. Při analýze trhu s cihlami je proto nutné spolehnout se téměř výhradně na tištěné prameny.

Pro meziválečné období se dochovalo mnohem více archivních pramenů. Obzvlášť bohatý materiál je uložen v *Národním archivu v Praze* (fondy příslušných ministerstev, *Úřad pro zahraniční obchod*, *Ústředna obchodních a živnostenských komor*, *Předsednictvo ministerské rady*, *Ústřední svaz československých průmyslníků* a *Kartelový rejstřík*). Pro porozumění státní intervencionistické politice v odvětví je důležitý *Archiv Kanceláře Prezidenta republiky*, *Archiv Poslanecké sněmovny*, *Archiv Akademie věd České republiky*, *Archiv Ústavu Tomáše G. Masaryka* a *Vojenský ústřední archiv*, který ve fondech ředitelství opevňovacích prací obsahuje důležitý materiál o dodávkách cementu pro opevňovací práce. Hlubšímu porozumění vazeb československého cementářského průmyslu na státní sektor během výstavby československého opevnění napomohly také fondy *Státního okresního archivu Olomouc* a *Státního okresního archivu Zlín*, v nichž je uložen materiál o boji cementářského syndikátu s firmou Baťa ve druhé polovině třicátých let 20. století (tzv. „Akce Grygov“). Hodnotné prameny jsou rovněž deponovány v *Archivu České národní banky*. Fondy finančních ústavů (především *Živnostenské banky*, ale i *České banky* a *Pražské úvěrní banky*) nejenže umožňují nahlédnout do úvěrování firem bankovním sektorem, prostřednictvím zpráv pro ředitelství lze pozorovat také podnikatelské strategie vůdčích hráčů na trhu ve vztahu ke koncentraci výroby, monopolizaci trhu a modernizaci provozů. *Archiv České národní banky* zároveň obsahuje fondy největší cihelen z pražského okolí a materiál k dalším důležitým producentům stavebnin (*Královská cementárna*, *Slovenské akciové cihelny v Hodoníně*, *Pražské akciové cihelny*, firma *Prastav*).

Pro zasazení československého cementářského průmyslu do mezinárodního kontextu mohou posloužit berlínské a vídeňské archivy. *Bundesarchiv Berlin* a *Politisches Archiv, Auswärtiges Amt* poskytují důležité zprávy o vývoji československého průmyslu stavebních hmot v posledních předválečných letech (především retrospektivní zprávy sestavené německou okupační správou po vzniku Protektorátu Čechy a Morava). Bohatě lze využít také *Wiener Stadt- und Landesarchiv* a fond rakouského ministerstva obchodu (*Kartellstelle Schneiberg*) v *Rakouském státním archivu* (konkrétně *Archiv der Republik*), který obsahuje informace o mezinárodních kartelových dohodách uzavřených mezi rakouským a československým cementářským průmyslem. Zásadní poznatky o postavení československé výroby cementu ve světě se podařilo načerpat návštěvou *League of Nations Archives*

v Ženevě. Na přelomu let 1928/1929 iniciovala *Společnost národů* několik schůzí hospodářského výboru za účelem snížení cel na cement. Podkladem pro tyto schůzky byl materiál dodaný zástupci cementářského průmyslu jednotlivých evropských států, usnadňující mezinárodní srovnání cen a celních sazeb (čísla jsou přepočítána na dolary). Zprávy hospodářského výboru při *Společnosti národů* rovněž zahrnují informace o monopolizaci cementářského průmyslu a zapojení jednotlivých států do mezinárodních kartelových dohod.

1.5 Cíle disertační práce a použité metody

Hlavním cílem výzkumu je určit „výkon trhu“ se stavebními hmotami,¹⁵⁵ tedy působení odvětví na ekonomiku jako celek. Vzhledem k fragmentární pramenné základně se jedná o otázku velice komplikovanou. Kromě absence kvantitativních údajů pro matematickou analýzu efektivity odvětví (chybí každoroční statistiky zaměstnanosti, nejsou k dispozici data o produkci a cenách, míru zisku lze zjistit jen u akciových společností, popřípadě společností s ručením omezením, nikoliv ale u rodinných firem) komplikuje historickou práci i „dilema“, zda upřednostnit „statické“ nebo „dynamické“ hledisko. Statický přístup se omezuje na vnitřní efektivitu firem (minimalizování výrobních nákladů optimálním obstaráním vstupů a maximální možnou produktivitou práce) a jejich alokační efektivitu (prodejní cena se blíží mezním nákladům, což zvyšuje přínos pro spotřebitele),¹⁵⁶ přičemž upozaduje dlouhodobé faktory. Naopak dynamický postoj sleduje spravedlivé přerozdělení výstupu, zaměstnanost, rozvoj technologií a další společenské cíle.¹⁵⁷ Disertační práce se zaměří na poměrně dlouhý časový úsek (od sedmdesátých let 19. století do roku 1938), je proto lepší vnímat trh se stavebními hmotami spíše dynamicky, tzn. pozorovat dlouhodobé proměny institucionálních forem podnikání (šíření kapitálových společností, související s kapitálovými vstupy bankovního sektoru do odvětví), spotřebitelských zvyklostí a podnikatelských strategií tržních subjektů.

Výkon trhu je obecně ovlivněn především tím, jakého stupně dosahuje jeho monopolizace. Neoklasická ekonomie a neoklasická syntéza posuzují efektivitu na základě statického hlediska, v důsledku čehož přisuzují větší výkonnost tzv. dokonale konkurenčním trhům a nedokonalou konkurenci vnímají jako zdroj společenského plýtvání. Existuje ale řada odlišných teoretických koncepcí, které s tímto závěrem nesouhlasí a kladou si množství dalších relevantních otázek. Jsou spotřebitelské preference opravdu racionálním prostředkem, jak v tržním systému zajistit efektivní alokaci zdrojů, obzvláště v době zvětšujících se reklamních kampaní? Je pro konzumenta i producenta dlouhodobě výhodnější monopolizovaná, nebo atomizovaná struktura trhu? Vede monopolizace ke zpomalení technologického rozvoje, nebo naopak ochraňuje výrobce před tržními výkyvy (hospodářské krize), čímž jim poskytuje prostředky na výzkum a vývoj a vyvažuje tak vyšší náklady na alokaci zdrojů rychlejším hospodářským růstem? Je rychlý hospodářský růst vůbec žádoucí, respektive není při limitovaných zdrojích lepší upřednostnit technologický vývoj před jejich co nejefektivnější alokací? Dokáže dokonale konkurenční hospodářství zajistit větší makroekonomickou stabilitu z hlediska zaměstnanosti a cyklických výkyvů než monopolizované? Neklade se příliš velký důraz na rozdíly

¹⁵⁵ M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 4; Roger Clarke, *Industrial Economics*, Oxford 1990, s. 2-4.

¹⁵⁶ Bronislava Hořejší – Jana Soukupová – Libuše Macáková – Jindřich Soukup, *Mikroekonomie*, 5. vyd., Praha 2010, s. 304-305.

¹⁵⁷ William G. Shepherd – Joanna M. Shepherd, *The Economics of Industrial Organization*, 5. ed., Long Grove 2004, s. 31-36.

monopolizovaného a dokonale konkurenčního trhu při relativním upozadění oligopolu? Jestliže znamená dokonalá konkurence efektivní alokaci surovin při homogenitě výrobku, není z hlediska spotřebitele žádoucí obětovat výkon pro větší diverzifikaci produktu?¹⁵⁸

Příkladem alternativních teoretických koncepcí může být Schumpeterova teze o „monopolistických praktikách“ a „tvořivé destrukci“,¹⁵⁹ posuzující efektivitu trhu spíše z dlouhodobé a dynamické perspektivy. Je sice pravdou, že Schumpeter pravděpodobně čerpal inspiraci v německé historické škole, která tvořila ve středoevropském prostředí vlivný protipól neoklasické ekonomii,¹⁶⁰ na druhou stranu ale formuloval velice atraktivní teorii, jejíž verifikování se ukázalo téměř nespílitelným úkolem.¹⁶¹

Nedokonalému trhu rovněž věnuje značnou pozornost „ekonomie průmyslové organizace“, konstituovaná na základě vlivných prací Edwarda S. Masona a Joe S. Baina,¹⁶² čerpající ovšem z průkopnických děl zaměřených na problematiku nedokonalého trhu (Joan Robinson a Edward H. Chamberlin).¹⁶³ Ačkoliv ekonomie průmyslové organizace zpočátku spatřovala ve struktuře trhu hlavní determinant jeho efektivity, od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století přesunula svou pozornost spíše k chování tržních subjektů,¹⁶⁴ a poté se začala rozpadat na řadu menších škol (nová teorie průmyslové organizace, nová chicagská škola, škola napadnutelných trhů).¹⁶⁵ Navzdory nejednotnému paradigmatu je však tato disciplína obzvlášť vhodná pro výzkum monopolizace předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami, a to především z toho důvodu, že vnímá nedokonalou konkurenci velice komplexně a preferuje empirický výzkum před složitými teoretickými modely, které často zůstávají odtržené od reálného fungování hospodářství. To ovšem neznamená, že disertační práce ponechá stranou nástroje „mainstreamové“ ekonomie, jako je „teorie her“.¹⁶⁶ Ostatně jednou z hlavních předností ekonomie průmyslové organizace je právě skutečnost, že čerpá z celé řady teoretických konceptů, včetně paradigmat neoklasické ekonomie, neoklasické syntézy, nebo schumpeterovské ekonomie.

¹⁵⁸ M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 21-24.

¹⁵⁹ Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 2. vyd., New York – London 2012, s. 81-106.

¹⁶⁰ Erich W. Streissler, *The Influence of German and Austrian Economics on Joseph A. Schumpeter*, in: Yuichi Shionoya – Mark Perlman (eds.), *Schumpeter in the History of Ideas*, Michigan 1994, s. 26-33.

¹⁶¹ R. Clarke, *Industrial Economics* s. 155-161.

¹⁶² Edward S. Mason, *Price and Production Policies of Large-Scale Enterprise*, *The American Economic Review* 29, roč. 1939, č. 1, s. 61-74; Joe S. Bain, *Industrial Organization*, 2. vyd., New York – London – Sydney 1968.

¹⁶³ Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*, London 1933; Edward Hastings Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition. A Re-orientation of the Theory of Value*, 8. vyd., Cambridge – London 1966.

¹⁶⁴ M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 6.

¹⁶⁵ W. G. Shepherd – J. M. Shepherd, *The Economics of Industrial Organization*, s. 23-26.

¹⁶⁶ Martin Dlouhý – Petr Fiala, *Úvod do teorie her*, Praha 2009, s. 85-96.

Vážné námitky vůči neoklasické ekonomii a neoklasické syntéze vyvstávají také z okruhu některých hospodářských historiků, kteří interpretují dnešní protimonopolní zákonodárství v Evropě jako důsledek změn hospodářského a politického paradigmatu po roce 1945. Zatímco střeoevropské ekonomické myšlení upřednostňovalo regulaci a zpřehlednění trhu před volnou konkurencí (tedy monopolizovaný trh před dokonale konkurenčním), anglosaské země považovaly za důležitější prospěch spotřebitele.¹⁶⁷ Nejenže byly kartely v evropském kontextu po dlouhou dobu tolerovány, v některých případech dokonce podporovány. Příkladem může sloužit německá historická škola a další teoretické koncepty odvíjející se z jejich tradic (Kleinwächter, Liefmann, Tschierski a další).

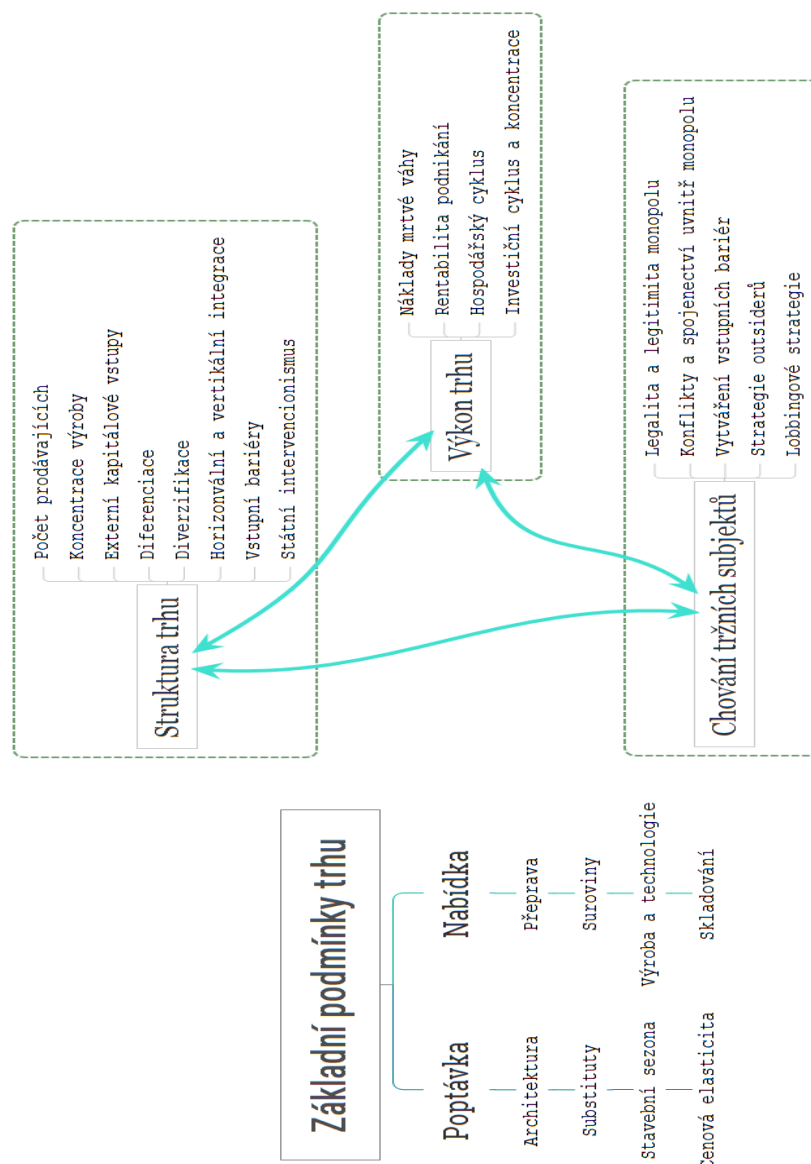
Jestliže se předchozí argumentace shrne, lze konstatovat, že hlavním cílem disertační práce je zhodnotit, nakolik průmyslové dohody v cementářství, vápenictví a cihlářství ovlivnily výkon „dynamicky“ fungujícího trhu se stavebními hmotami v Předlitavsku a Československu. Zasloužily se o racionalizaci výroby, technologický pokrok, transfer know-how a snadnější přizpůsobení výkyvům v poptávce? Dosahovaly úspor na reklamě, eliminovaly pochybné pohledávky a zefektivňovaly prodej, skladování a přepravu zboží, anebo nesehrály v tomto kontextu příliš důležitou úlohu? Přinášely výhodu spotřebiteli, anebo neodůvodněně zvyšovaly ceny? Disponovaly dostatečnou tržní silou, aby vůbec mohly zvyšovat ceny, likvidovat „outsidery“, získávat velké zakázky a lobbovat u státních institucí? Souvisel jejich vznik a zánik s průběhem hospodářského cyklu, anebo byl spíše nahodilý? Kam až sahala ochota jednotlivých členů setrvat v monopolních organizacích a nakolik formovali specifické podnikatelské strategie za účelem jejich rozložení? Jak aktivně vstupovaly do hry finanční instituce? Jak přistupoval k celé problematice stát – vystupoval jako nezúčastněný pozorovatel, snažil se aktivity monopolních organizací limitovat, nebo jejich činnost naopak podporoval? Dokázaly průmyslové dohody uplatňovat svůj vliv na státní hospodářskou politiku v oblasti ochrany trhu, tvorby zákonodárství a získávání velkých zakázek na infrastrukturní projekty? A nakolik byl tento proces efektivní?

Výše nastíněným cílům disertační práce odpovídá metodologické uchopení problematiky. K tématu bude přistupováno na základě strukturní analýzy (ekonomie průmyslové organizace), konkrétně paradigmatu „Structure-Conduct-Performance“ (Diagram 2). Přednost této metody spočívá v možnosti interpretovat na základě struktury trhu jednak chování podnikatelských subjektů (formování podnikatelských strategií), jednak určit výkon trhu. Paradigma „Structure-Conduct-Performance“ rovněž počítá se zpětnou vazbou – struktura trhu sice ovlivňuje chování firem, interakce ale funguje i opačným směrem (např. investiční strategie snižují výrobní náklady, čímž dochází ke zvětšení

¹⁶⁷ Harm G. Schröter, Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 81, roč. 1994, s. 457-476.

konkurenčního dosahu továrny).¹⁶⁸ Aplikace takto pojaté strukturní analýzy na výzkum předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami přináší i řadu úskalí. Předně se jedná o absenci kvantitativních údajů pro matematickou analýzu struktury trhu a příznivě nepůsobí ani skutečnost, že chybí důležité informace, které by objasnily chování firem a pomohly určit výkon trhu (např. produkce a zisk u rodinných firem, valné hromady a správní rady u akciových společností). Tyto nedostatky lze vyvážit aplikací dalších metodologických a teoretických konceptů.

Diagram 2 Nástin metodologického uchopení výzkumu předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami.

Zdroj: Joe S. Bain, *Industrial Organization*, 2. ed., New York – London – Sydney 1968, s. 4-17; Frederic M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2. ed., Chicago 1980, s. 2-7; Roger Clarke, *Industrial Economics*, Oxford 1990, s. 2-4; William G. Shepherd – Joanna M. Shepherd, *The Economics of Industrial Organization*, 5. ed., Long Grove 2004, s. 6-10.

¹⁶⁸ K této problematice např. Joe S. Bain, *Industrial Organization*, 2. vyd., New York – London – Sydney 1968; Roger Clarke, *Industrial Economics*, Oxford 1990; Andreas Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913*, Berlin 2002.

Jelikož hrají v průmyslu stavebních hmot zásadní roli přepravní náklady, je vhodné aplikovat teorii lokalizace Alfreda Webera,¹⁶⁹ běžně užívanou v ekonomické geografii. Teorie lokalizace usnadňuje interpretaci podnikatelských strategií sloužících k zamezení vstupu konkurence do odvětví (např. skupování vhodných pozemků pro těžbu surovin). Na příkladu cementářství a vápenictví lze tuto teorii uplatnit poměrně dobře, pro cihlářský průmysl se však příliš nehodí, protože naleziště cihlářské hlíny byla rozprostřena téměř po celém území Předlitavska a později i Československa. Bez zajímavosti není ani teorie her, která nabízí vhodný interpretační rámec pro vznik a zánik jednotlivých kartelových organizací (tzv. „Nashova“ a „kartelová rovnováha“, „věžňovo dilema“).¹⁷⁰ Neocenitelnou pomůckou pro interpretaci podnikatelských strategií je rovněž schumpeterovská teze „tvůrčí destrukce“, která může sloužit jako jistá alternativa neoklasickému ekonomickému paradigmatu.¹⁷¹ Nahlédnout „dovnitř“ kartelových organizací a porozumět jednak chování členských firem, jednak aktivitám „outsiderů“ (producenti stojící mimo kartel), umožňuje tzv. „logika kolektivního jednání“ Mancura Olsona. Olson přisuzuje „outsiderům“ významnou roli – již nevystupují jako bezbranní aktéři, kteří jsou vydáni napospas silnému kartelu, ale naopak dokáží svého postavení patřičně využít.¹⁷² Olson se pozastavuje zejména nad tím, proč se všechny firmy nesnažily stát „outsidery“, pokud pro ně bylo toto postavení natolik výhodné. Dochází k závěru, že příčina spočívala v tzv. „selektivním povzbuzení“, které firmy nutilo do kartelů vstupovat a setrvávat v nich. Tuto úlohu nejčastěji hrály finanční ústavy, které se kvůli přímým kapitálovým vstupům do odvětví snažily vyvarovat likvidační konkurence. Raději hledaly cestu ke „smíru“ vytvořením stabilní monopolní organizace, jak ostatně naznačil již Rudolf Hilferding.¹⁷³ Důležitá je také koncepce tzv. „krizového kartelu“, jedna z nevlivnějších tezí spojených s existencí kartelových organizací, kterou poprvé vyslovil Friedrich Kleinwächter v roce 1883.¹⁷⁴ Po Kleinwächterově vzoru interpretovala řada středoevropských ekonomů vznik kartelů jako specifický protikrizový nástroj.¹⁷⁵ Dnešní evropské zákonodárství tuto tezi rovněž reflektuje a poskytuje výjimky průmyslovým dohodám, jejichž cílem je zabránit tzv. „cyklické nadprodukci“, která obvykle nastává během sestupné fáze hospodářského cyklu.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Alfred Weber, *Alfred Weber's Theory of the Location of Industries*, Chicago 2012.

¹⁷⁰ Robert Holman, *Ekonomie*, 4. vyd., Praha 2005, s. 215-218.

¹⁷¹ Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 2. vyd., New York – London 2012, s. 81-106.

¹⁷² Mancur Olson, *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge – London 2000.

¹⁷³ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung der Kapitalismus*, Frankfurt 1968.

¹⁷⁴ Friedrich Kleinwächter, *Die Kartelle. Ein Beitrag zur Frage der Organization der Volkswirtschaft*. Innsbruck, 1883, s. 143; Friedrich Kleinwächter, *Lehrbuch der Volkswirtschaft*, Leipzig 1911, s. 113-124.

¹⁷⁵ Např. Robert Liefmann, *Kartelle und Trusts und die Weiterbildung der volkswirtschaftlichen Organisation*, 5. vyd., Stuttgart 1922.

¹⁷⁶ David Raus – Andrea Oršulová, *Kartelové dohody*, Praha 2009, s. 136-193.

Čerpat lze rovněž z tradičních metod používaných v business history a hospodářských dějinách. Nápomocná je především metoda sondy, kterou je vhodné aplikovat u trhů s cihlami. Ve srovnání s produkcí cementu a vápna byl cihlářský průmysl velice rozptýleným odvětvím. Počet menších cihelen nacházejících se na území daného státu čítal až několik tisíc závodů, přičemž pramenná základna zachycující podnikatelskou činnost jejich majitelů téměř chybí. Je třeba postupovat velice obezřetně a vytipovat si několik lokálních trhů, k nimž se dochovaly prameny zachycující podnikatelské strategie vůdčích hráčů. Vítaná je rovněž statistická metoda pro práci s kvantitativními údaji, ať už se jedná o produkci, zisk, investice do technologií nebo státní subvenční politiku stavebního ruchu. Pro interpretaci roztříštěné pramenné základny je nezbytná hermeneutická metoda, která usnadňuje výklad příslušných pramenů, často obsahujících protichůdné informace.

Disertační práce je kromě úvodní a závěrečné kapitoly rozdělena do čtyř částí. První se soustředí na základní podmínky trhu se stavebními hmotami, kde je zahrnuta i podkapitola o proměnách spotřebitelských zvyklostí (vývoj architektonických slohů). Druhá část analyzuje strukturu příslušných trhů se stavebními hmotami, která byla základním předpokladem pro formování podnikatelských strategií tržních subjektů. Třetí část se zaměří na chování tržních subjektů a čtvrtá zhodnotí jeho dopady na výkon trhu, čímž zodpoví otázku, nakolik monopolní organizace ovlivnily odvětví v kontextu fungování celé předlitavské a československé ekonomiky.

2 Základní podmínky trhu

„Vše, co se moderně tvoří, musí odpovídati novému materiálu a požadavkům přítomnosti, má-li přiléhati modernímu lidstvu, musí zobrazovati naši vlastní lepší, demokratickou, sebevědomou a ideální podstatu a počítati s ohromnými technickými a vědeckými vymoženostmi právě tak jako s praktickým směrem lidstva, jenž vše prostupuje; – to jest přece samozřejmé.“

Pojednání vídeňského architekta Otto Wagnera (1841-1918) o vývoji moderní architektury z roku 1896.¹⁷⁷

Zásadním problémem každé společnosti, ať už se jedná o primitivní izolovaný kmen, nebo moderní průmyslovou civilizaci, je určit, jaké komodity vyrábět, jak je vyrábět a pro koho je vyrábět. Pojem „ekonomika“ pak označuje proces, jehož účelem je řešit tyto otázky vhodnou alokací omezených zdrojů. V praxi se za použití dostupných technologií zkombinují vstupy, které lze zjednodušit na základní výrobní faktory (práce, půda a kapitál), v důsledku čehož dojde k vytvoření výstupů, tedy statků a služeb. Ty jsou buď spotřebovány, anebo použity jako výrobní faktory pro další produkci.¹⁷⁸ Alokační zdroje se odlišuje podle toho, o jaký hospodářský systém se jedná. V tržním systému vysvětluje tento mechanismus tzv. teorie nabídky a poptávky, jejímž cílem je porozumět navzájem provázanému působení spotřebitelských preferencí (poptávka) s možnostmi podnikatelstva a dalších tržních subjektů produkovat zboží (nabídka).¹⁷⁹ Interakce mezi nabídkou a poptávkou na trhu se stavebními hmotami se aplikací metod industriální ekonomie zjednoduší na několik základních jevů. Ze strany poptávky se jedná především o existenci dlouhodobých „módních“ vln v architektuře (stavební slohy), které definují, jaké tvary a hmoty preferovat. Nemalou roli hraje také existence velkého množství nepřímých substitutů, sezonní charakter stavební činnosti a malá cenová elasticita poptávky. Nabídková strana je naopak definovaná nízkou cenou zboží při vysokých přepravních nákladech, limitovanými nalezišti nerostných surovin (vápenec, cihlářské zeminy), malým množstvím zásadních technologických inovací a nemožností skladovat větší množství produktů (Diagram 3).

Upřesnění základních podmínek trhu se stavebními hmotami je nutným krokem pro definování jeho struktury. Nelze se přitom pohybovat jen ve statické rovině – základní podmínky trhu byly dynamickou veličinou, výrazně se proměňující v čase i prostoru. Nabídka a poptávka pochopitelně měly odlišný charakter v severních a jižních částech Předlitavska, potažmo v západních a východních oblastech Československé republiky, a to nejen z důvodu dlouhodobých proměn architektonických slohů a

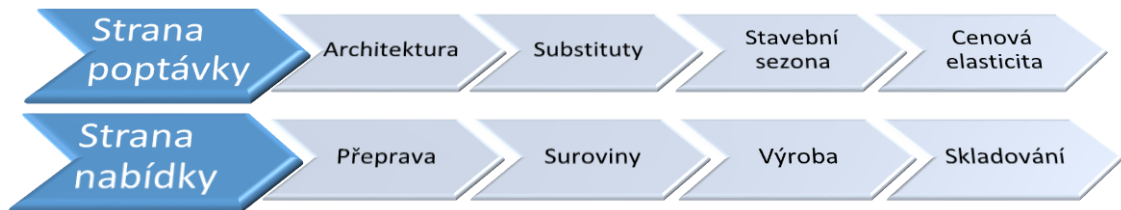
¹⁷⁷ Otto Wagner, *Moderní architektura*, Praha 1910, s. 26.

¹⁷⁸ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 7-9.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 45-53

výrobních technologií, ale také kvůli rozdílné úloze stavebního sektoru v kontextu fungování lokální, regionální i celostátní ekonomiky.

Diagram 3 Nejdůležitější jevy ovlivňující poptávku a nabídku na trhu se stavebními hmotami.

2.1 Poptávková strana

Spotřebu stavebních hmot na prvním místě ovlivňují převládající trendy v architektuře, tedy stavitelsky realizované prostorové kompozici. Mění se architektonické formy přirozeně tlačily na produkci nových materiálů, a poměňovaly tak fungování celého trhu. Závislost ovšem nebyla jednostranná – prudký vzrůst sortimentu zboží během průmyslové revoluce rovněž stimuloval změny architektonických prvků. Nejenže se výrobci přizpůsobovali módním trendům a zásobovali trh žádaným materiálem, sami také experimentovali s dříve nebývalými hmotami, od čehož si slibovali otevření dalších odbytišť. Pro hlubší porozumění strukturálním proměnám spotřebitelských preferencí je tudíž zcela nezbytný alespoň základní nástin převládajících architektonických slohů. Produkce pochopitelně nestoupala jen kvantitativně, ale i kvalitativně. Ceny klesaly a tradičním stavebninám, mezi něž se řadily hlavně stavební kameny, cihly a vápno, čím dál více konkurovaly nové hmoty v čele s cementem, který zpočátku zůstával na samém okraji trhu. Jeho použití zpočátku ani nebylo ekonomicky výhodné, postupně se však stal nedílnou součástí trhu a nebezpečným substitutem tradičních stavebnin. Ani technologické proměny odvětví ovšem nedokázaly eliminovat základní překážku nepřetržité stavební činnosti, a to závislost na klimatických podmínkách. Jen málo se změnila skutečnost, že během zimních měsíců lze pracovat téměř výhradně v interiérech a stavebniny nejdou dobře na odbyt. Cenová elasticita poptávky přitom zůstávala velice nízká, od čehož se odvozoval zrod specifických forem nedokonalé konkurence. Následující argumentace si klade za cíl všechny tyto základní charakteristiky předlitavského i československého trhu se stavebními hmotami podrobněji vysvětlit a upřesnit jejich dopady na fungování odvětví.

2.1.1 Mezi tradicí a modernou – nové stavební prvky a hmoty v architektuře

Architekturu lze v nejširším kontextu vnímat jako interakci funkce, formy a společenské zakázky – autor je vždy ovlivněn specifickými požadavky zadavatelů i historickým kontextem, v němž tvoří.¹⁸⁰ Mezi architekturou se řadí navrhování jedné i více budov (urbanismus), řešení vnitřních prostor a zahradní i krajinářské úpravy. Stavby vzniklé během konkrétní historické epochy vykazují řadu jednotících prvků, pro něž se užívá souhrnné označení architektonické či stavební slohy.¹⁸¹ V evropském civilizačním okruhu se vystřídalo hned několik architektonických slohů, z nichž baroko jako poslední vykazovalo univerzální prvky pro celý kontinent. Evropská architektura prošla během 19. století obrovskými proměnami, jejichž hlavním impulzem byla tzv. průmyslová revoluce.¹⁸² Objevilo se množství nových stavebnin, umožňujících volbu zcela nových tvarů a technologických postupů. Spolu s tím, jak obyvatelstvo opouštělo venkov a mířilo do průmyslových center, se kladl čím dál větší důraz na plánování měst. Stavěly se levné dělnické byty, reprezentativní administrativní budovy, továrny a dopravně technické objekty (mosty, železnice, přístavy, silnice apod.). Stavební činnost již nefinancovaly pouze vyšší společenské skupiny a stát, ale také stále početnější podnikatelstvo.¹⁸³

Již klasicismus první poloviny 18. století pracoval vedle tradičních stavebnin (kámen, cihly, vápno, dřevo) také se železem.¹⁸⁴ Objevovaly se první kovové konstrukce, jejichž důležitost v rámci celé stavby rychle stoupala. Zpočátku se omezovaly jen na drobné doplňky (např. *Pantheon* v Paříži od Jacquese- Germaina Soufflota (1713-1780), kde mělo železo vůči kameni jen podpůrnou roli),¹⁸⁵ brzy se z nich ale stal základní nosný prvek a prostředek estetického ztvárnění stavby. Materiál se přitom nemusel opracovávat ručně – i velmi složité části stavební struktury šlo produkovat ve velkých sériích, čímž klesaly výrobní náklady a otevírala se možnost normalizace.¹⁸⁶ Všechny tyto změny se ovšem plně projeví až v „historizující architektuře“ druhé poloviny 19. století. Tehdejší stavitelství odpovídalo životu „*člověka v onom věku, jenž byl ukotven jak v minulosti, tak v přítomnosti. Jeho součástí bylo vědomí vlastní identity, neopakovatelnosti a jedinečnosti historické existence, ale – zároveň nostalgická touha po minulosti.*“¹⁸⁷ Nositelem výrazných architektonických prvků byly činžovní domy a veřejné

¹⁸⁰ Jindřich Smetana, Umění, architektura a design jako prostředek státní reprezentace. Úvodní poznámky, in: Milena Bartlová – Jindřich Vybíral a kol., Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu, Praha 2015, s. 15.

¹⁸¹ Miroslav Diviš, Nástin vývoje architektury v českých zemích, Vimperk 1999, s. 7.

¹⁸² Petr Vorlík, Dějiny architektury dvacátého století, Praha 2010, s. 8.

¹⁸³ Wilfried Koch, Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost, Praha 2012, s. 377.

¹⁸⁴ Máté Major, Geschichte der Architektur. Die Entwicklung der Architektur von der französischen Revolution bis zur Gegenwart, Budapest 1960, s. 16-27; M. Diviš, Nástin vývoje architektury v českých zemích, s. 31.

¹⁸⁵ Oldřich Ševčík, Architektura, historie, umění. Kulturně-civilizační vývoj v Evropě od antiky do počátku 19. století, 2. vyd., Praha 2007, s. 225.

¹⁸⁶ P. Vorlík, Dějiny architektury dvacátého století, s. 8.

¹⁸⁷ Jindřich Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby. Devatenáct esejů o devatenáctém století, Praha 2002, s. 38.

budovy (divadla, muzea, knihovny apod.),¹⁸⁸ v důsledku čehož se stále častěji používalo sklo, později i beton a železobeton.¹⁸⁹ Naproti tomu vápno bylo z trhu postupně vytlačováno, jelikož prefabrikované, průmyslově zhotovované prvky nahrazovaly ručně tvořené vápenné omítky.¹⁹⁰

Obrázek 1 Novorenesanční budova vídeňské opery na Ringstraße, postavená v letech 1861-1869 Josefem Hlávkou podle návrhu Augusta Siccarda von Siccardsburga a Eduarda van der Nüllu.

Zdroj: Julius Laurenčič (Hrsg.), Unsere Monarchie. Die österreichischen Kronländer zur Zeit des fünfzigjährigen Regierungsjubiläums seiner k.u.k. apostol. Majestät Franz Joseph I., Wien 1898.

Rozmach vídeňské architektury druhé poloviny 19. století je nerozlučně spjat se zbořením městských hradeb a vznikem tzv. *Ringstraße*. Valnou část opevnění se podařilo rozebrat během let 1858-1864, načež panovník slavnostně otevřel novou okružní třídu, která se měla stát symbolem celé jedné epochy.¹⁹¹ Slovo *Ringstraße* evokuje závěrečná léta podunajské monarchie, během nichž se ve stínu nádherných parků a skvostných architektonických objektů procházeli příslušníci sílící střední třídy i vídeňského podnikatelstva. Jednalo se o dobu rozkvětu rakouského historismu, kdy se z Vídně stala „Mekka“ evropských architektů.¹⁹² Tamní stavitelství bylo vzorem dalším městům habsburské monarchie, není proto divu, že se ani nacionálními předsudky zatížené české prostředí zcela neubránílo pocitu hořkosti a křivdy nad tím, jak velkolepě vídeňské stavby působily, a to v ostrém kontrastu s

¹⁸⁸ Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 212.

¹⁸⁹ W. Koch, Evropská architektura, s. 377.

¹⁹⁰ Jiří Hošek – Jan Muk, Omítky historických staveb, Praha 1989, s. 31-34.

¹⁹¹ Marlene Streeruwitz, Das Schönste an der Ringstraße, in: 1865, 2015. 150 Jahre Wiener Ringstraße, Wien 2014, s. 163-169.

¹⁹² Helmut Kretschmer, Kunst und Architektur, in: Peter Csentes – Ferdinand Opll (Hrsg.), Die Stadt Wien, Wien 1999, s. 396.

Prahou. Atmosféru shrnul v roce 1899 významný český architekt Jan Koula (1855-1919), který obdivoval Vídeň jako město pyšící se „*takovými monumentálními stavbami, jakými z doby nové nemůže se žádná jiná evropská rezidence vykázati. Stavby ty jsou mimo to ve velmi šťastném seskupení, jež se pokládá za nejlepší a nejvelkolepější myšlenku architektonickou naší doby. Nikdo neubrání se dojmu, který činí dvorní opera, obě muzea císařská, parlament, radnice, univerzita, votivní chrám a nové divadlo.*“¹⁹³

Obrázek 2 Vídeňská Ringstraře na konci 19. století s neoklasicistní budovou říšského sněmu v popředí.

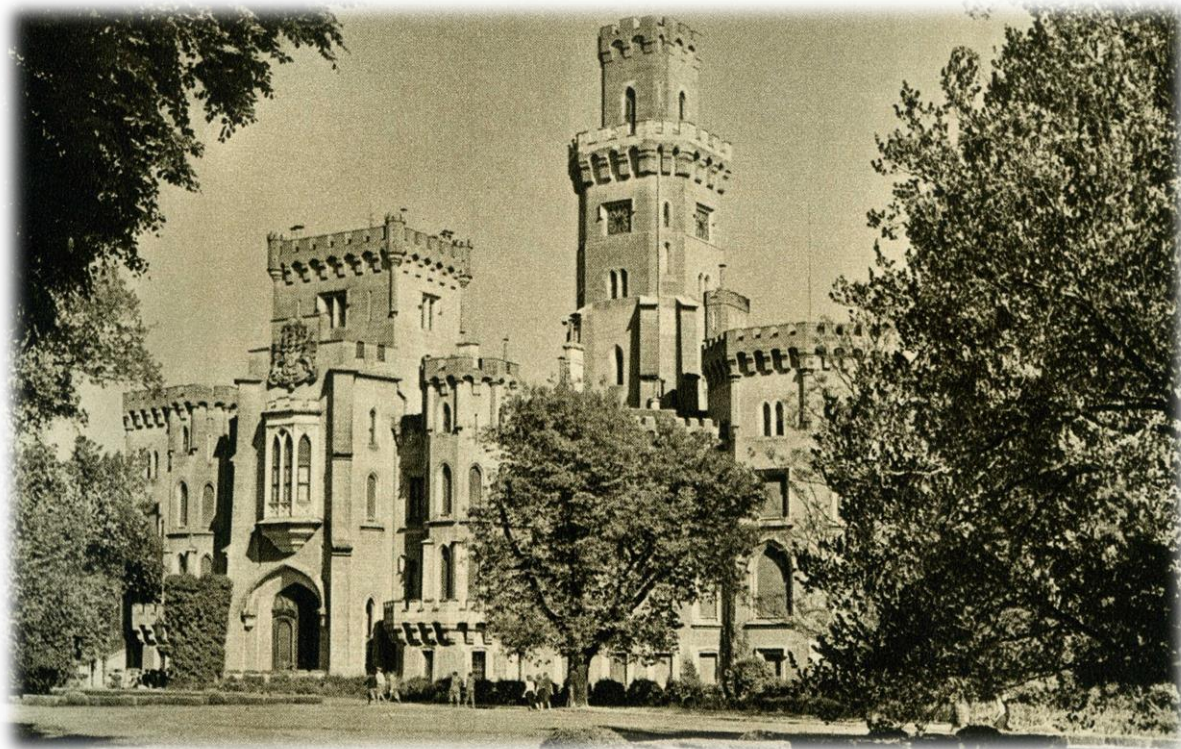
Zdroj: Library of Congress in Washington, LC-DIG-pmsc-09207, dostupné z <http://www.loc.gov/pictures/item/2002708394/> (cit. 19. 11. 2016).

Nejimpozantnější budovy vídeňské *Ringstraře* vznikaly od padesátých let 19. století. Roku 1856 byla zahájena stavba novogotického *Votivního kostelu* dle návrhu architekta Heinricha Ferstela (1822-1883). Eduard van der Nüll (1812-1868) s Augustem Siccardem von Siccardsburgem (1813-1868) krátce nato projektovali novorenesanční *Vídeňskou státní operu* (Obrázek 1). Paralelně s tím se v místě prázdných parcel začaly objevovat první obytné domy. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let následovaly další velkolepé stavby, a to zejména novorenesanční *Vídeňská univerzita* (Henrich Ferstel) či *Akademie výtvarných umění* (Theophil Hansen, 1813-1891), novoklasicistní *říšský sněm* (Theophil Hanse, Obrázek 2), popřípadě *Vídeňská radnice* (Friedrich von Schmidt, 1825-1891) v novogotickém

¹⁹³ Citováno podle: J. Vybíral, *Česká architektura na prahu moderní doby*, s. 168.

slohu. Za pozornost bezesporu stojí také novobarokní *Nový hrad Hofburgu*, ve kterém bylo umístěno *Uměleckohistorické a Přírodovědecké muzeum*.¹⁹⁴ Vzhledem k tomu, že stavba probíhala velmi dlouhou dobu (1881-1913), vystřídala se zde celá řada významných architektů, z nichž asi nejvíce prosluli Gottfried Semper (1803-1879), Karl von Hasenauer (1833-1894) a Friedrich Ohmann (1858-1927).¹⁹⁵ Dominantním stavebním materiálem vídeňské *Ringstraße* stále zůstávala cihla. Nejednalo se však pouze o plné pálené cihly, nýbrž se prosazovalo také speciálně tvarované zboží, jehož cílem bylo dodat architektonické formě hlubší estetické poselství.¹⁹⁶ Železobeton zatím nacházel své uplatnění jen zřídka, cement se proto používal hlavně jako součást malty a omítek.¹⁹⁷

Obrázek 3 Novogotická podoba zámku Hluboká nad Vltavou.

Zdroj: Protektorátní dráhy Čech a Moravy, Praha 1941, s. 27.

Probíhající změny evropské architektury se na území habsburské monarchie projevovaly hlavně ve Vídni, později i v dalších důležitých městech včetně Prahy, stylizující se do role hospodářského a politického centra českého národa.¹⁹⁸ Prostor českých zemí zažíval stavební a architektonický „boom“ od šedesátých let 19. století.¹⁹⁹ Právě tehdy se Praha začala proměňovat z města, jehož návštěvníci

¹⁹⁴ Reinhard Pohanka, *Eine kurze Geschichte der Stadt Wien*, Wien 1998, s. 177-179.

¹⁹⁵ Angelina Pötschner, *Wien, die kaiserliche Residenzstadt*, Wien 2009, s. 75-77.

¹⁹⁶ Alois Kieslinger, *Die Steine wiener Ringstrasse. Ihre technische und künstlerische Bedeutung*, Wiesbaden 1972, s. 76-82.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 132-138.

¹⁹⁸ M. Diviš, *Nástin vývoje architektury v českých zemích*, s. 32-35.

¹⁹⁹ Antonín Cechner, *Slohy stavební*, 3. vyd., Praha 1908, s. 247-248.

spatřovali „hlavně špínu, veteš, rozpad a malost“ v místo plné překrásných historizujících objektů.²⁰⁰ Oproti centralizované vládě ve Vídni, která se postarala o rychlé odstranění opevnění, bezplatné poskytnutí pozemků na stavbu a udržení železnice v poměrně velké vzdálenosti od městského obvodu, ale pražská samospráva nedokázala prosadit jednotný program výstavby okružní třídy. Zboření hradebního obvodu trvalo dlouhou dobu (poslední úsek byl odklizen v roce 1877) a na jeho místě nevznikly velkolepé budovy reprezentující státní instituce ani volná prostranství se sady. Výsledek – Praha nemá vlastní okružní třídu a monumentální stavby historizující architektury jsou doplňkem starobylé zástavby.²⁰¹

Obrázek 4 Kostel svatého Cyrila a Metoděje v Praze na Karlínském náměstí od Ignáce Vojtěcha Ullmanna a Karla Rösnera z let 1854-1863.

Zdroj: Zdeněk Wirth, *Stará Praha*, Praha 1940, fotografická příloha.

Koncem šedesátých let 19. století se v prostoru českých zemí začaly prohlubovat rozdíly mezi německými a českými architekty. Dlouhou dobu přetrvával klasicismus, a následně se dostala do popředí novogotika, sloužící jako metoda restaurace historických památek. Připomenout je třeba puristické dílo Josefa Mockera (1835-1899), ať už se jedná o návrh dostavby *chrámu sv. Víta*, *Pražskou bránu*, *Karlštejn* nebo *chrám sv. Barbory* v Kutné Hoře. Ačkoliv Mocker zachránil historicky cenné památky, zbavil je výrazných dobových forem.²⁰² Novogotika se prosazovala i u nově vznikajících

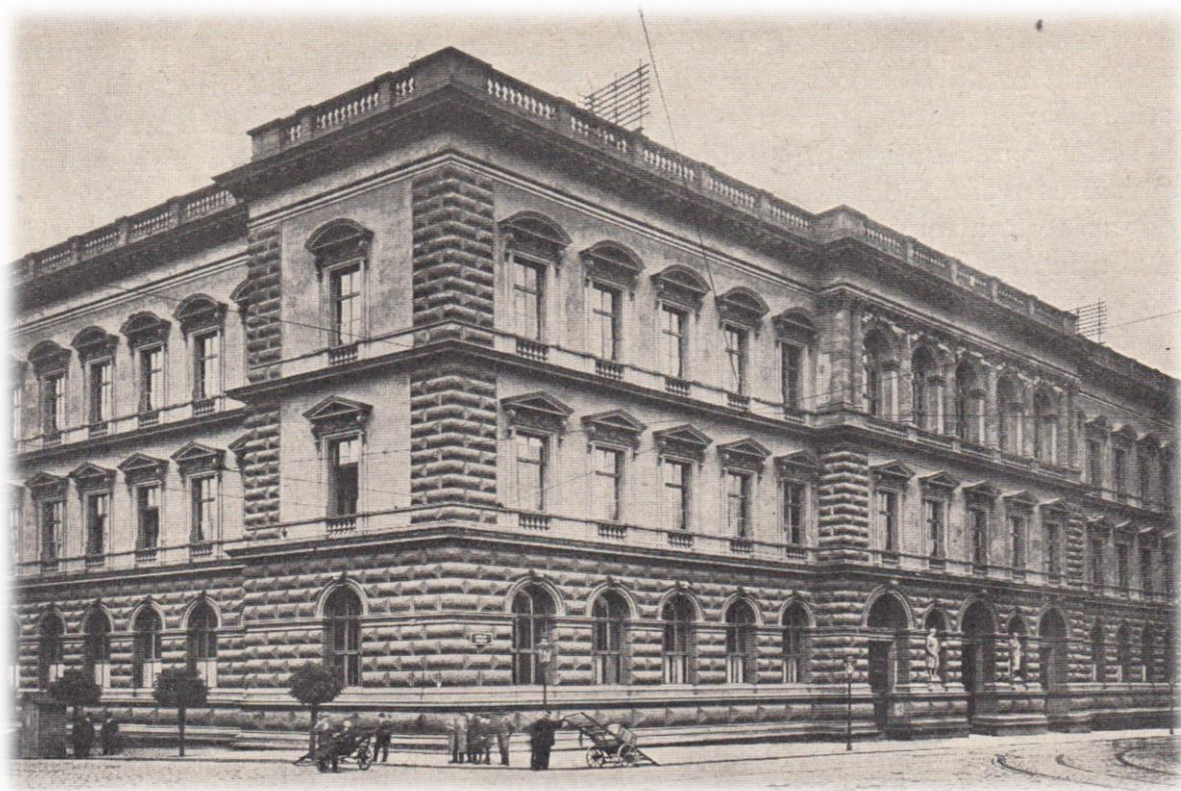
²⁰⁰ Jindřich Vybíral, Ignác Vojtěch Ullmann (1822-1897), Praha 1994, s. 3.

²⁰¹ J. Vybíral, *Česká architektura na prahu moderní doby*, s. 169.

²⁰² Zdeněk Wirth, *Architektura druhé polovice XIX. století*, in: Zdeněk Wirth – Augusta Müllerová (red.), *Architektura v českém národním dědictví*, Praha 1961, s. 167-169.

objektů. Příkladem je přestavba zámku *Hluboká* na objednávku majitele panství Johanna Adolfa ze Schwarzenbergu, který hledal inspiraci v anglických romantických sídlech (Obrázek 3). Významným počinem bylo také založení *Zemské porodnice* v Praze podle plánů Josefa Hlávky (1831-1908). Za povšimnutí stojí zejména fasáda, provedená z elegantně vyhlížejícího režného zdiva.²⁰³ Jen zřídka se v této době objevoval novorománský sloh, jenž zapustil silné kořeny spíše v Německu. Pozornost si zaslouží především *kostel svatého Cyrila a Metoděje* v Praze (Obrázek 4), postavený Ignácem Vojtěchem Ullmannem (1822-1897) a Karlem Rösnerem (1804-1869).²⁰⁴

Obrázek 5 České vysoké učení technické na Karlově náměstí od Ignáce Vojtěcha Ullmanna z let 1874-1877.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 213.

České prostředí si nakonec oblíbilo novorenesanci, z níž se po roce 1860 stala „domácí umělecká forma“. V symbolické rovině vyzdvihovala ducha obrozeného češství a svobodného měšťanstva v protikladu k feudální gotice. Svého vrcholu dosáhla během osmdesátých let 19. století, kdy převzala řadu prvků domácí renesanční architektury a začala přecházet v tzv. „českou renesanci“, kterou historik umění Zdeněk Wirth (1878-1961) definoval coby „*plod duševního hnutí, jež nese výrazné známky české kultury a individualistického zabarvení*“.²⁰⁵ Jako vůbec první novorenesanční architekt se v českých zemích prosadil Ignác Vojtěch Ullmann, jenž studoval ve Vídni u van der Nülla a Siccardsburga. Jednou

²⁰³ Jindřich Vybíral, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999, s. 25-36.

²⁰⁴ M. Diviš, *Nástin vývoje architektury v českých zemích*, s. 32-35.

²⁰⁵ Zdeněk Wirth, Antonín Wiehl a česká renesance, Praha 1921, s. 1.

z jeho nejvýznamnějších realizací je stavba „prvního finančního ústavu velkých rozměrů“, a to budovy *Pražské spořitelny* na Národní třídě v Praze (dnes slouží jako sídlo *Akademie věd České republiky*). Použil zde kompoziční princip půlkruhového okenního záklenku jakožto symbolu vyspělé benátské renesance, doplněný prostorovým rozvíjením arkádového průčelí za účelem reprezentativnosti.²⁰⁶ Ullmann se proslavil i dalšími projekty, mezi něž patří *palác Lažanských* nebo budova *Českého vysokého učení technického* na Karlově náměstí v Praze (Obrázek 5).²⁰⁷

Obrázek 6 Národní divadlo v Praze od Josefa Zítka a Josefa Schulze z let 1862-1883.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 218.

Česká novorenesanční architektura se blížila svému vrcholu během stavby *Národního divadla*. Ačkoliv o projekt jevil zájem proslulí architekti Ignác Vojtěch Ullmann nebo Josef Niklas (1817-1877), volba nakonec padla na Josefa Zítka (1832-1909), čerpajícího z bohatých zkušeností získaných během vídeňských studií a zahraničních pobytů v Itálii, Německu a Francii.²⁰⁸ Navzdory tomu, že se Zítek potýkal s nedostatkem prostoru na zvolené parcele (Národní třída v Praze), podařilo se mu dokončit vskutku reprezentativní a monumentální budovu (Obrázek 6).²⁰⁹ Průtahy ve stavbě proti němu ovšem obrátily divadelní sbor, který s ním po požáru již odmítl spolupracovat. „Ač požár, jak se hned vyšetřilo vznikl neopatrností klempíře, který rozpálený kotlík postavil na plechovou střechu, čímž počalo doutnati dříví pod plechem se nacházející v nejvyšším místě střechy, kam proudy vodní těžce dostříkly, přece jen

²⁰⁶ J. Vybíral, Ignác Vojtěch Ullmann (1822-1897), s. 7-8.

²⁰⁷ Z. Wirth, Architektura druhé polovice XIX. století, s. 169.

²⁰⁸ Zora Dvořáková, Josef Zítek. Národní divadlo a jeho tvůrce, Praha 1983, s. 45-76.

²⁰⁹ Z. Wirth, Architektura druhé polovice XIX. století, s. 172.

hledán byl viník jinde a Zítkovi byly činěny v listech našich neoprávněné výčitky, jichž přímá komičnost v době těžkého národního žalu nebyla patrna. Zničení dlouholeté práce bylo pro mistra Zítka ranou přetěžkou. Nevešel po ohni do divadla, omlouval to tím, že nechce zrušiti si živý dojem o vnitřku divadelním“,²¹⁰ tak později zavzpomínal na „národní katastrofu“ Zítkův žák Josef Fanta (1856-1954), čímž nemálo přispěl k rodícím se „zítkovským legendám“. ²¹¹ Dostavbou *Národní divadla* byl nakonec pověřen Zítkův žák Josef Schulz (1840-1917). Oba architekti úzce spolupracovali již na pražském *Domu umělců – Rudolfinu* (Obrázek 7). Nejenže tato novorenesanční budova splnila svůj účel a stala se víceúčelovým kulturním domem, svým dispozičním uspořádáním dokonce předběhla evropskou architekturu o celá desetiletí.²¹² Zítek se proslavil i dalšími architektonickými projekty, a to zejména novorenesančním *Uměleckoprůmyslovým muzeem v Praze* a *Národním muzeem*, které tvoří nepřehlédnutelnou dominantu Václavského náměstí.²¹³

Obrázek 7 Rudolfinum v Praze od Josefa Zítka a Josefa Schulze z let 1876-1881.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 217.

Od osmdesátých let 19. století se prosazovala tzv. „česká renesance“, reprezentovaná Antonínem Wiehlem (1846-1910).²¹⁴ Úzce souvisela s celoevropským vzestupem národních hnutí, která hledala ideologickou oporu v literatuře, historii a umění. Architektonické požadavky těchto názorových proudů formuloval již německý historik umění Rudolf Wiegmann (1804-1865): „každý svébytný národ musí mít svoje vlastní stavitelské umění“. ²¹⁵ Oproti novorenesanci nečerpala „česká renesance“ ze zahraničních,

²¹⁰ Josef Fanta, Stavební bouda Národního divadla v Praze, Citováno podle Z. Dvořáková, Josef Zítek, s. 408.

²¹¹ Alois Kubíček, Josef Zítek, Praha 1947, s. 16.

²¹² Karel Ksandr, Josef Zítek. Architekt, pedagog a památkář, Praha 2009, s. 58-61; Pro srovnání viz J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 127-129.

²¹³ Jindřich Noll, Dílo Josefa Schulze, in: Josef Schulz 1840-1917, Praha 1992, s. 18.

²¹⁴ Více k jeho životu a tvorbě viz Irena Bukačová, Antonín Wiehl, Plasy 2010.

²¹⁵ Citováno podle: J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 142.

nýbrž domácích tradic 16. a 17. století. Typickým prvkem byla bohatě zdobená lunetová římsa s fasádou z režného zdiva, nebo barevně dekorovaných ploch se sgrafity (např. *Staroměstská vodárna* v Praze nebo *nájemní dům na Královských Vinohradech*).²¹⁶ Česká renesance se ovšem ukázala být jen krátkým uměleckým intermezem. Koncem 19. století ji nahradilo novobaročno, které se tak stalo posledním z historizujících stavebních slohů. Rychlé rozšíření novobaročnické architektury umožnila především její malebnost v kombinaci se silnými domácími tradicemi.²¹⁷ Jednou z nejznámějších novobaročnických staveb v Praze je *Strakova akademie* od Václava Roštlapila (1856-1930, Obrázek 8), sloužící dnes jako sídlo *Vlády České republiky*. Mezi novobaročnickými architekty vynikl také Friedrich Ohmann, a to hlavně stavbou *Kramářovy vily*, která je od roku 1998 rezidencí českých premiérů.²¹⁸

Obrázek 8 Strakova akademie v Praze od Václava Roštlapila z let 1891-1896.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 222.

Paralelně s historizujícími stavebními slohy se v Předlitavsku rozvíjela tzv. industriální architektura, která byla přímým důsledkem probíhající průmyslové revoluce. Ačkoliv upřednostňovala účelnost a specifické potřeby výrobního sektoru, nechávala se inspirovat expresivními prvky umění. Industriální architektura je důkazem ambic podnikatelů, inženýrů, stavitelů i umělců a toho, jak důležitá pro ně byla osobní reprezentace.²¹⁹ Nejenže chtěla racionalizovat výrobní a mezilidské vztahy, jako každá jiná forma obchodní reklamy se snažila podtrhnout význam konkrétní podnikatelské činnosti. Industriální architekturou jsou někdejší centra produkce (dílny, továrny, mlýny, hutě a doly), skladovací a úložné

²¹⁶ Z. Wirth, Antonín Wiehl a česká renesance, s. 14.

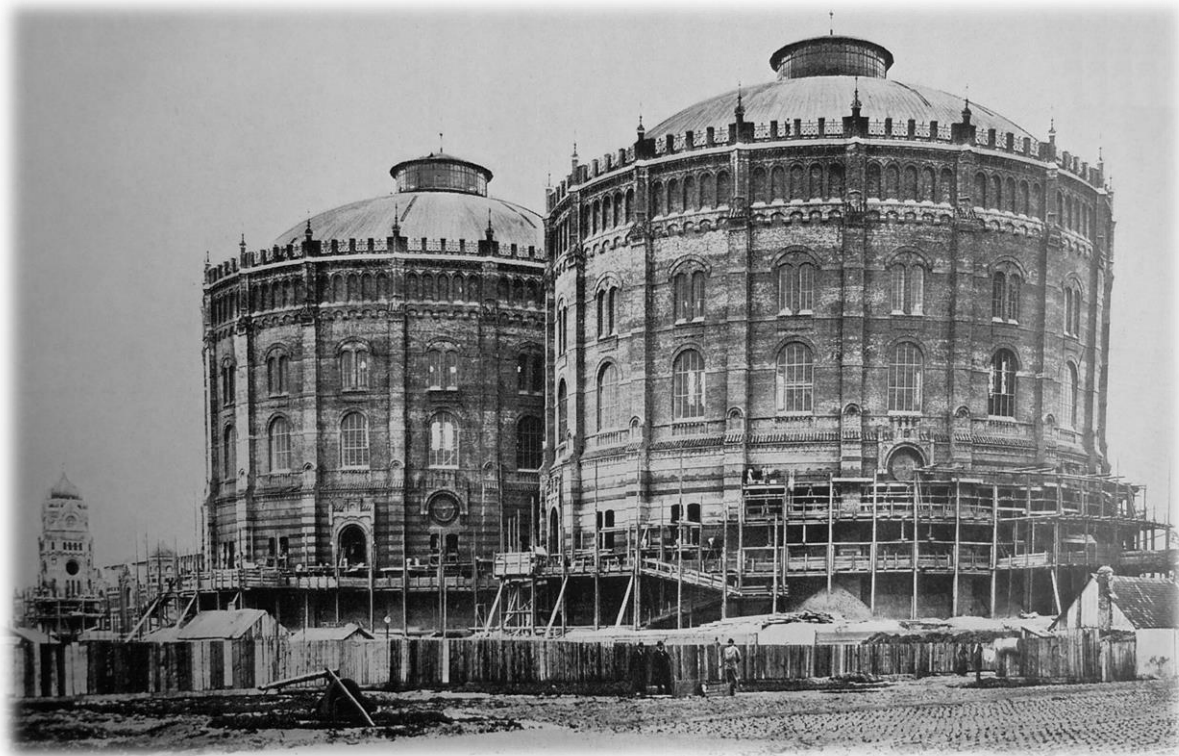
²¹⁷ J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 153.

²¹⁸ M. Diviš, Nástin vývoje architektury v českých zemích, s. 32-35.

²¹⁹ Benjamin Fagner, Adaptive re-use, in: James Douet (ed.), Industrial Heritage Re-tooled. The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation, New York 2016, s. 115-116.

prostory, energetická a vodárenská díla, stavby realizované za účelem osobní i nákladní dopravy (železnice, silnice, vodní cesty a letiště včetně návazné infrastruktury, kam se řadí nádraží, přístavy či hangáry) a sociální, servisní a obytné budovy spjaté s průmyslovou činností (dělnické kolonie apod.).²²⁰

Obrázek 9 Výstavba plynojemů ve Vídni (Gasometer), provedená v letech 1896-1899 Franzem Kappauem (1851-1929).

Zdroj: Franz Kapaun, Die Erbauung des Wiener städtischen Gaswerkes im Auftrag des Herrn Bürgermeisters Dr. Karl Lueger bearbeitet, Wien 1901.

Již současníci vnímali industriální architekturu jako něco zcela mimořádného. Průmyslové objekty se dokonce stávaly východiskem pro další vývoj stavebních forem, jak poněkud přehnaně naznačil švýcarský historik Siegfried Giedion (1888-1968): „Inženýrem rozpracované nové konstruktivní metody postupně nutily architekty vstupovat na neprobádané cesty. Inženýr zpochybnil tradiční formalismus architekta, bez ceremonií zabušil na dveře věže ze slonové kosti, v níž se architekt skrýval. Od těch dob až do našich dní je jednou z hlavních funkcí inženýra-konstruktéra povinnost stimulovat a urychlovat rozvoj architektury.“²²¹ Roku 1911 historik umění František Xaver Harlas (1865-1947) ve střízlivějším duchu uvedl, že „sloh těchto staveb byl zcela originální, zcela nový a zcela přirozený – prozatím snad zcela barbarsky primitivní (...) sahal po rameni architektury, aby její pomocí se domohl uměleckého výrazu“. Architekt Jaromír Krejcar (1895-1950) pak začátkem dvacátých let obdivně psal o „průmyslových stavbách, které celou svou podstatou odlišují dnešní stavitelství od minulosti – jejich

²²⁰ Eva Dvořáková – Benjamin Fragner – Tomáš Šenberger, Industriál – paměť – východiska, Praha 2007, s. 11-12.

²²¹ Citováno podle J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 173:

krása, tak odlišná od akademické konvenční krásy, jest sesterská krása dokonalého stroje".²²² Nešlo však ani tak o roztržku mezi architektem a inženýrem jako spíše vzájemnou symbiózu – užitkové stavitelství přebíralo vzory „vysoké“ architektury, a ta se naopak čím dál více přibližovala jednoduchosti a účelnosti průmyslu.²²³ Dědictvím industriální architektury jsou statisíce, dokonce miliony průmyslových objektů zasazených do přírodní krajiny i městské zástavby. Jmenovat lze monumentální plynojemy ve vídeňské čtvrti Simmering z konce 19. století (tzv. *Gasometer*), při jejichž stavbě se spotřebovalo neuvěřitelných 67 milionů cihel (Obrázek 9). Ve své době se jednalo o největší stavbu tohoto druhu v celé Evropě (nedávno znovu vstoupily ve známost díky úspěšnému revitalizačnímu projektu z let 1999-2001, který z nich učinil moderní obytné, společenské a nákupní středisko).²²⁴ Jiným příkladem je překrásná *údolní přehrada u Bílé Třemešné* z let 1910-1919, projektovaná inženýrem Albertem Vojtěchem Velflíkem (1856-1920). Podobných objektů by se samozřejmě dalo uvést mnohem více.

Cihla, po staletí hlavní výrazový prostředek „vyššího“ architektonického smýšlení, si v historizujícím stavitelství nadále udržela své výsadní postavení, již se ale ocitla pod tlakem nových hmot v čele s cementem. Od přelomu 19. a 20. století přitom šlo zřetelně pozorovat nastupující éru železobetonu, úzce související s přechodem od historizujících slohů k secesi a moderně. Tento proces byl nejprve zahájen ve Vídni, brzy poté ale následovala i další velká centra habsburské monarchie, snažící se přiblížit hlavnímu městu, a to včetně Prahy.²²⁵ Cihla se postupně proměnila z nosného ve výplňový materiál, který sice stále dotvářel estetickou podobu architektonického objektu, již ale nerozhodoval o celkové konstrukční podobě stavby.²²⁶ Železobeton naopak přestal dominovat jen inženýrským objektům a začal hrát důležitou roli i ve veřejném stavitelství. Výjimečně nacházel uplatnění také během sakrální a obytné výstavby, nepřejal zde ale úlohu dominantního materiálu.²²⁷

Koncem 19. století se začaly architektonické prvky historizujících slohů mísit do jediné eklektické stavby.²²⁸ Tento nedostatek autenticity a tvořivosti historismu se nutně musel stát terčem kritiky mladších umělců, kteří nade vše cenili originalitu a individualitu.²²⁹ „*Moje architektura vzešla z nutné potřeby. Sám jsem pozoroval, jak prázdnota a bezduchost vídeňské architektury rozpíná se daleko za hranice hlavně k nám. Žáci a mistři se stěhovali do našich zemí. Sama Vídeň byla českým poplatnictvím. Kdejaký řemeslník a služka atd. vše od nás. Sama pak vracela nám Vídeň vše otrávené, duchaprázdné*

²²² Citováno podle: E. Dvořáková – B. Fragner – T. Šenberger, *Industriál – paměť – východiska*, s. 12.

²²³ J. Vybíral, *Česká architektura na prahu moderní doby*, s. 173-184.

²²⁴ Podrobnosti viz <http://www.wiener-gasometer.at>, cit. 26. 11. 2016.

²²⁵ Walter Zednicek, *Wiener Architektur um 1900*, 2. vyd., Wien 2006, s. 7-11.

²²⁶ Wolfgang Henze, *Architektur und Bau-Keramik*, Halle 1955, s. 1-6.

²²⁷ Ferdinand Pfammatter, *Betonkirchen*, Zürich 1948, s. 34-35.

²²⁸ Matteo Chini, *Klimt. Život umělce*, Praha 2010, s. 33-39.

²²⁹ Jindřich Vybíral, *Problém Josef Schulz*, in: *Josef Schulz 1840-1917*, Praha 1992, s. 6-7.

a neblahé. Tak bylo v umění i architektuře. Chtěl jsem na sobě opravovati. Procházel jsem architekturu našich stromů, listů, květů a plodů; všímálem jsem si architektury těla člověka a zvířat...“²³⁰ takto vyjádřil dobovou atmosféru František Bílek (1872-1941), představitel nastupující generace umělců a autor pozoruhodného secesního ateliéru z roku 1911, dnes označovaného jako Bílkova vila. Nový stavební sloh, který se dostal do popředí na přelomu 19. a 20. století, získal symbolické jméno secese, znázorňující odštěpení mladší generace od konzervativních uměleckých směrů. Proměnám ve stavebnictví ostatně nahrávala i hospodářská konjunktura z přelomu století, jež usnadnila mladým architektům přístup k velkým, finančně lukrativním zakázkám.²³¹ Nejednalo se již o „sběratele a napodobitele starých památek“, nýbrž představitele autentického architektonického slohu,²³² který obohatil stavby rostlinnými, někdy až folkloristickými motivy a přirozeně vyrostlými liniemi. Dveře a okna se vyznačovala obloukovitými obrysy, užívaly se keramické obklady, barevná skla a kování s vegetativními motivy, přičemž interiér kladl důraz na účelnost. Oblíbenými barvami byly fialová, vínově červená, oranžová a olivová.²³³ Požadavky na dekorativnost zároveň obnovily zájem o ruční štukatérské umění za použití vápna a dalších tradičních stavebních hmot. Netradičně zpracované omítky se bezesporu staly jedním z nejdůležitějších uměleckých prvků stavby.²³⁴

Obrázek 10 Nádraží vídeňské městské dráhy (Wiener Stadtbahn) Karlsplatz, postavené na konci 19. století podle projektu Otto Wagnera.

Zdroj: Paul Kortz, Wien am Anfang des XX. Jahrhunderts. Ein Führer in technischer und künstlerischer Richtung, Bd. 1, Wien 1905, s. 120.

²³⁰ Citováno podle: František Bílek, *Moje architektura*, in: Sandra Baborovská – Karel Srp (eds.), *František Bílek a jeho pražský ateliér*, Praha 2010, s. 148-149.

²³¹ P. Vorlík, *Architektura dvacátého století*, s. 10.

²³² Jindřich Vybíral, *Mladí mistři. Architekti ze školy Otto Wagnera na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002, s. 16-17.

²³³ M. Diviš, *Nástin vývoje architektury v českých zemích*, s. 36-38.

²³⁴ J. Hošek – J. Muk, *Omítky historických staveb*, s. 34-35.

Ve Vídni se do čela secese postavila tzv. „Wagnerova škola“, která byla ve své době jedním z nejdůležitějších architektonických „učilišť“ Evropy.²³⁵ Význam Otto Wagnera pro českou i vídeňskou architekturu přelomu 19. a 20. století je nesporný. Nejenže po sobě zanechal celou řadu skvostných staveb, měl rovněž obrovský vliv na nastupující generaci. Český architekt Pavel Janák (1882-1956) o okruhu lidí kolem Wagnera v roce 1910 výstižně napsal, že se nachází „*uprostřed veškerého hnutí moderní architektury*“.²³⁶ Otto Wagner v sobě dokázal spojit zdatného projektanta, stavitele, ale i investora, jelikož vydělané peníze vkládal do nových podniků. Přestože jeho stavby zpočátku vykazovaly novorenesanční rysy a k „mladším rebelům“ se připojil teprve v pokročilém věku (byl již proslulým projektantem a dokonce profesorem na prestižní vídeňské akademii), záhy se stal autoritou vídeňské secesní architektury.²³⁷ Jednou z nejzajímavějších Wagnerových realizací je zastávka *Karlsplatz* (Obrázek 10), kterou projektoval coby hlavní poradce vídeňských městských drah. Karlsplatz představuje naprosté unikum, a to i ve srovnání s jinými zastávkami dle Wagnerova návrhu. Znázorňuje autorův příklon k secesi – viditelná konstrukce železného skeletu je vyplněna bílými mramorovými deskami a zakončena vlnitým plechem ve tvaru valené střechy (ve své době charakteristickým prvkem industriální architektury). Zároveň se zde ukazuje „pragmatičnost“ Wagnerovy architektury, zřetelně patrná již během úprav vídeňských toků z přelomu století.²³⁸ Tento rys je naopak zcela potlačen u Wagnerova kostela *sv. Leopolda na Steinhofu*, který se stal jedním z architektonických symbolů Vídně. Jistě není bez zajímavosti, že se dnes řadí mezi deset nejvýznamnějších chrámových staveb 20. století. Klenba centrální budovy je obložena tenkými mramorovými deskami. Nejvýraznějším architektonickým prvkem je mohutná kopule, tvořená měděnými, pozlacenými deskami s vnitřkem vyplněným betonovou plošinou, sloužící pro zavěšení lustru. Kostel v sobě spojuje střízlivé architektonické rysy s potřebou odlehčené, prosvětlené spirituality, vytvářející silnou sakrální atmosféru (Obrázek 11).²³⁹

²³⁵ Život Otto Wagnera viz Heinz Geretsegger – May Peintner, *Otto Wagner. The Expanding City, the Beginning of Modern Architecture*, London 1979, s. 9-18.

²³⁶ Citováno podle: J. Vybíral, *Mladí mistři*, s. 15.

²³⁷ P. Vorlík, *Architektura dvacátého století*, s. 15-17.

²³⁸ August Sarnitz, *Otto Wagner 1841-1918. Průkopník moderní architektury*, Praha 2006, s. 32-39.

²³⁹ Tamtéž, s. 59-62.

Obrázek 11 Wagnerovo ztvárnění kostela sv. Leopolda na Steinhofu ve Vídni.

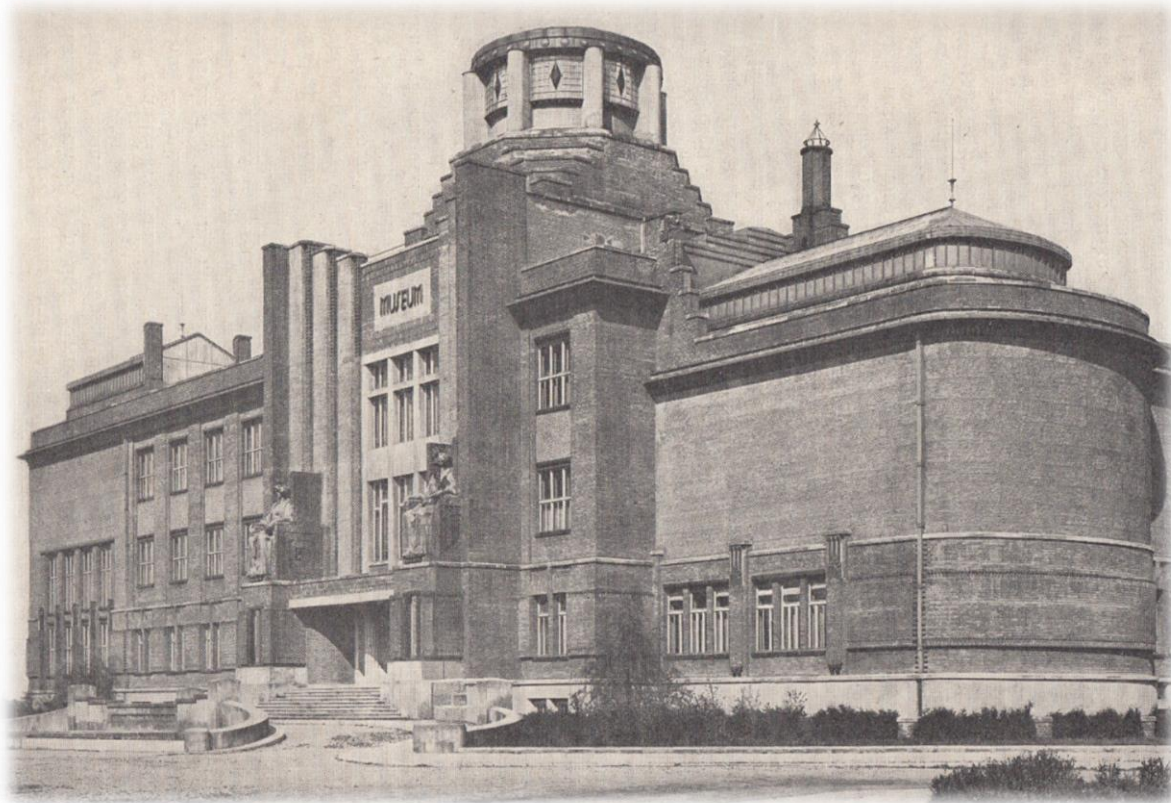
Zdroj: Otto Wagner, Einige Skizzen, Projekte und ausgeführte Werke, Bd. 3, Wien 1906.

Stejně jako historizující stavební slohy je i vídeňská moderna neodmyslitelně spjata s *Ringstraße*, a to konkrétně čtyřmi významnými architekty, kteří zde tvořili. Směřování zdejší moderny zpočátku udával Otto Wagner spolu se svým žákem Josefem Mariem Olbrichem (1868-1908). Oba měli velmi blízko k secesi, po roce 1900 se ale přiklonili k nastupující moderně. Již ve svém teoretickém pojednání *Moderní architektura* z roku 1896 Wagner prorokoval: „*linie nosné a podporné, tabulovité provedení ploch, co největší jednoduchost a energické vyniknutí konstrukce a materiálu při budoucím nově vznikajícím tvaru uměleckém budou mohutně vévoditi; to podmiňuje moderní technika a prostředky, jež máme po ruce.*“²⁴⁰ Vrcholem předválečné moderny ve Vídni však byla teprve tvorba Adolfa Loose (1870-1933) a dalšího z Wagnerových žáků, Josefa Hoffmanna (1870-1956). Ačkoliv oba pocházeli z českých zemí, prosadili se především ve Vídni, kde po sobě zanechali nesmazatelnou stopu. Čerpali z racionalismu a západních tradic, skrze něž se postupně dopracovali k moderní architektuře se zřetelnými prvky funkcionalismu. Inspirací pro ně byl anglosaský svět, redukující architektonickou formu na co nejjednodušší tvary, od vídeňských současníků si ovšem vysloužili značnou kritiku. *Café Museum* si díky Loosově úpravě interiéru získalo přívlastek „Café nihilismus“, nejkontroverznějším projektem vídeňské moderny se ale stal tzv. *Looshaus*, budova obchodního domu *Goldman & Salatsch*.

²⁴⁰ O. Wagner, *Moderní architektura*, s. 92.

Ačkoliv Looshaus geniálně propojil prvky jednoduchosti a bohatosti, jeho umístění na Michaelském náměstí naproti *Hofburgu* vzbudilo u konzervativních kruhů značnou nevoli,²⁴¹ takže brzy získal hanlivé označení „obilná sýpka“.²⁴²

Obrázek 12 Budova městského muzea v Hradci Králové, postavená Janem Kotěrou v letech 1906-1912.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 260.

Mezi Wagnerovými žáky asi nejvíce vynikl moravský architekt Jan Kotěra (1871-1923). Lze ho vnímat jako „Wagnerova emisara“, díky němuž „dostala Praha, aniž by si to její architektonický i profesorský establishment přál, mladistvou, energií nabitou a kosmopolitně laděnou osobnost, schopnou vzít na sebe zodpovědnost za prosazení moderní orientace v architektuře a výtvarném umění a dát jí – ve smyslu Jiráskova hesla o „otvírání oken do Evropy“ mezinárodního měřítka.“²⁴³ Přikláněl se spíše ke kosmopolitnímu, imperiálnímu ideálu svého učitele Otty Wagnera, přesto se musel po svém návratu do Čech přizpůsobit domácí „poptávce“, jak ostatně dokládají slovanské prvky na reprezentativní stavbě jeho secesního „období“, *Národním domě v Prostějově* z let 1905-1907.²⁴⁴ Přesto se Kotěra, obohacen zkušenostmi ze svého dlouholetého pobytu ve Vídni, postavil proti převládajícímu trendu „národní architektury“, kterou reprezentovaly historizující slohy předcházející generace.

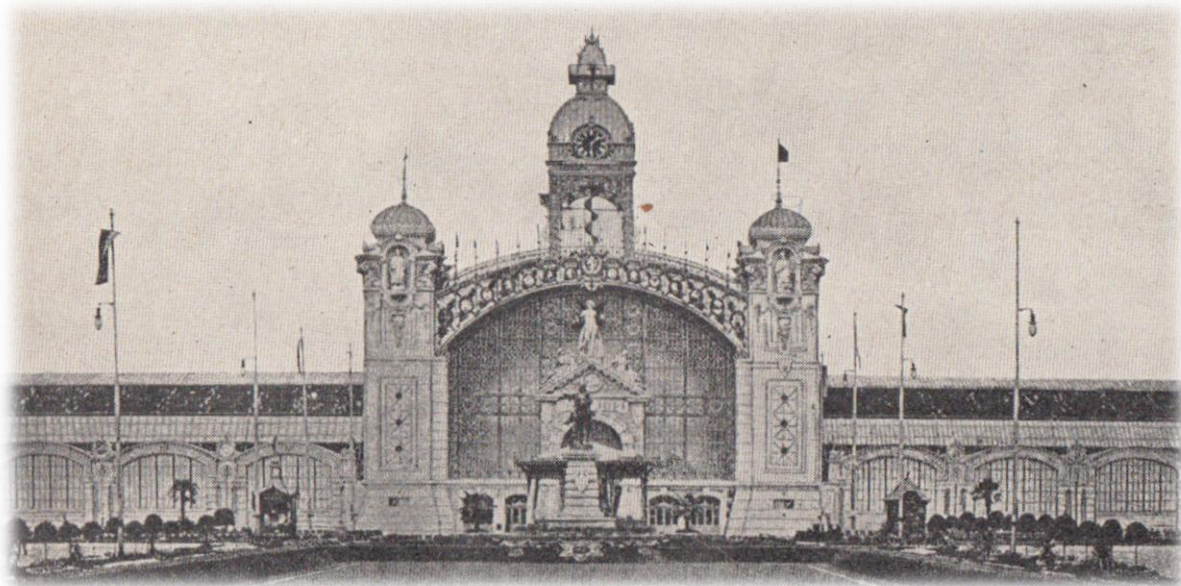
²⁴¹ Podrobněji viz Kink Varnedoe, Wien 1900. Kunst, Architektur & Design, Köln 1987, s. 39-49.

²⁴² J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 304.

²⁴³ Vladimír Šlapeta, Jan Kotěra 1871-1923. Zakladatel moderní české architektury, Praha 2001, s. 15.

²⁴⁴ J. Vybíral, Mladí mistři, s. 123-139.

Obrázek 13 Průmyslový palác na pražském Výstavišti od Bedřicha Münzbergera (1891).

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 222.

Podobně jako jeho učitel Wagner nezůstal Kotěra u secese dlouhou dobu – již na počátku 20. století se přiklonil ke vznikající moderně (např. *městské muzeum v Hradci Králové*, Obrázek 12).²⁴⁵ Principy „wagnerovské“ moderny sice zprostředkoval českému prostředí již ve svém článku *O novém umění*, zveřejněném v roce 1900 na stránkách časopisu *Volné směry*,²⁴⁶ „základní kameny“ tohoto architektonického slohu ale položil teprve velkolepým *urbanistickým konceptem Hradce Králové*.²⁴⁷ Obrovskou energii taktéž věnoval projektu neoklasicistní *Právnické a Teologické fakulty pro Karlo-Ferdinandovu univerzitu* v Praze. Zpočátku však narazil na tvrdý odpor následníka trůnu Ferdinanda d'Este, načež vypukla první světová válka a Kotěra se mohl o projekt znovu ucházet až po vzniku samostatné Československé republiky. Nově se v jeho návrhu objevil dominantní motiv umělecky zdobeného trojúhelníkového štítu, již dříve aplikovaný na budově tzv. *Mozartea* v Praze (geometrická moderna). Budovu se mu ale již dokončit nepodařilo – v roce 1923 zemřel a dostavbou byl pověřen jeho spolupracovník Ladislav Machoň (1888-1973).²⁴⁸

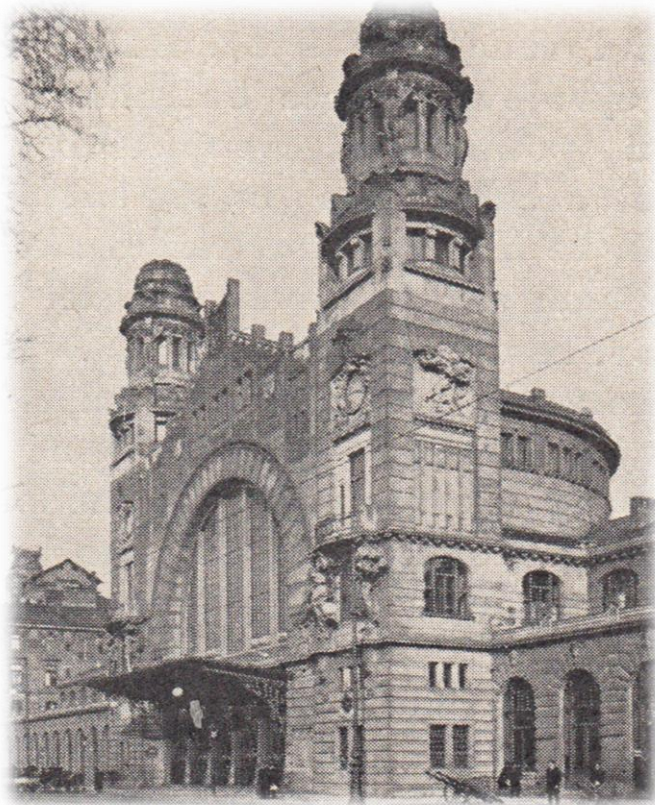
²⁴⁵ V. Šlapeta, Jan Kotěra 1871-1923, s. 210-212.

²⁴⁶ J. Vybíral, Česká architektura na prahu moderní doby, s. 261.

²⁴⁷ Augusta Müllerová – Ladislav Machoň, Nástup k architektuře XX. století, in: Zdeněk Wirth – Augusta Müllerová (red.), Architektura v českém národním dědictví, Praha 1961, s. 193-200.

²⁴⁸ Vladimír Šlapeta, Jan Kotěra 1871-1923. Zakladatel moderní české architektury, Praha 2001, s. 210-212.

Obrázek 14 Zrekonstruovaná budova Nádraží císaře Františka Josefa v Praze (dnes Hlavní nádraží) ze začátku 20. století.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 224.

Vedle Kotěry působila v českých zemích řada dalších významných secesních architektů, kteří vyprojektovali množství impozantních staveb nejen v Praze, ale i dalších velkých městech. Ještě na pomezí mezi historismem a secesí je *Průmyslový palác* na pražském Výstavišti. Vznikl dle návrhu Bedřicha Münzbergera (1846-1928, Obrázek 13) za účelem *Jubilejní zemské výstavy* z roku 1891. Secesní architektura se plně projevila v dílech Josefa Fanty, jenž se původně řadil k Zítkově škole. Jeho nejznámějším projektem je rekonstrukce novorenesančního *Nádraží císaře Františka Josefa* v Praze z let 1901-1909 (dnes *Hlavní nádraží*, viz Obrázek 14).²⁴⁹ Zcela osobitý styl secesní architektury vytvořil slovenský architekt Dušan Jurkovič (1868-1947), který hledal podněty v lidovém umění.²⁵⁰ Jeho nejznámější realizací je tzv. *Jurkovičova vila* v brněnských Žabovřeskách, inspirovaná významnými evropskými vilovými projekty.²⁵¹ Rakouský architekt Friedrich Ohmann eklekticky spojoval prvky klasického baroka s historizujícími slohy a později i secesí.²⁵² Je autorem budovy *České průmyslové banky* s kavárnou *Café Corso*, s níž teprve „do Prahy vkročila Secese“.²⁵³ Krátkou zmínku si zaslouží i Kamil Hilbert (1869-1932), jenž celý život vytvářel eklektické architektonické stavby. Během svých

²⁴⁹ Československá vlastivěda, Díl 8, s. 223-225.

²⁵⁰ Martina Lehmannová, Dušan Jurkovič. Architekt a jeho dům, Brno 2010, s. 10-15.

²⁵¹ Tamtéž, s. 59.

²⁵² Jindřich Vybíral, Friedrich Ohmann. Objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách, Praha 2013, s. 59-72.

²⁵³ Tamtéž, s. 247-253.

studií ve Vídni lavíroval mezi novogotikou a secesí,²⁵⁴ nakonec se ale proslavil *dostavbou Svatovítské katedrály* na Pražském hradě.²⁵⁵

Obrázek 15 Dům U Černé Matky Boží (Celetná ulice v Praze), postavený Josefem Gočárem v letech 1911-1912.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 264.

Moderna nezapustila v českém prostředí příliš silné kořeny – kolem roku 1910 její vývoj přerušil kubismus, nacházející silnou inspiraci v malířství a sochařství.²⁵⁶ Jednalo se o české specifikum, které nemělo jinde v Evropě obdoby. Hlavní charakteristiky tohoto architektonického slohu částečně vyplývají již z názvu, který se odvozuje od slova „cube“ – krychle.²⁵⁷ Kubismus nepoužíval jen krychlové tvary, pracoval spíše se zalomenými okny i dveřmi a úhelníkovými či jehlancovými útvary na průčelích domů, meziokenních pilířích a podokenních pásech.²⁵⁸ Jeho úspěch lze spatřovat v důrazu na spojení subjektivního hlediska s objektivním (napětí mezi idealismem a naturalismem). Architekti měli na jednu stranu možnost držet se objektivní reality, na druhou stranu ji subjektivně, tvořivě vyjádřit.²⁵⁹

²⁵⁴ Markéta Fatková, *Památková péče očima architekta Kamila Hilberta*, Praha 2014, s. 18-19.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 67-75.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 265.

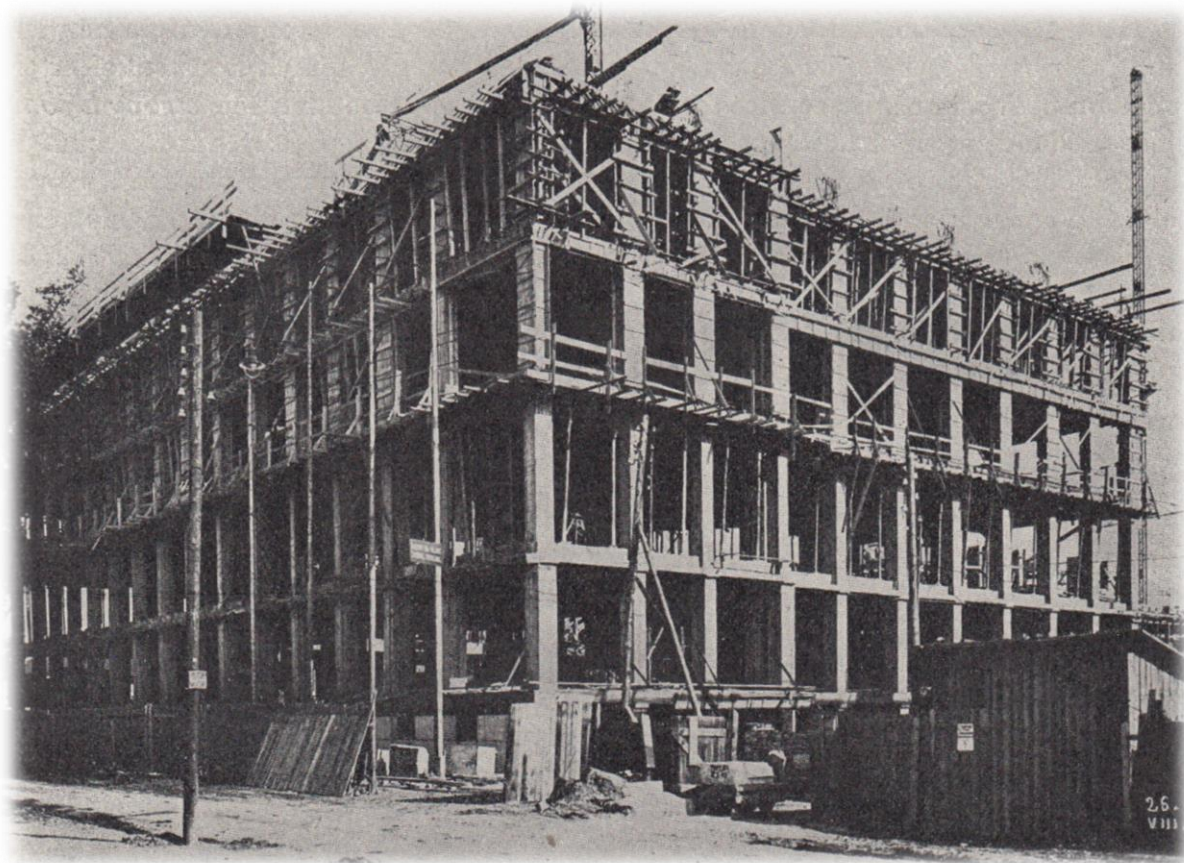
²⁵⁷ Vojtěch Lahoda, *Český kubismus*, Praha 1996, s. 7.

²⁵⁸ M. Diviš, *Nástin vývoje architektury v českých zemích*, s. 40.

²⁵⁹ V. Lahoda, *Český kubismus*, s. 46.

Velké popularitě se těšil především v Praze, kde se kubistické fasády dobře vyjímaly mezi starobylostí městskou architekturou, jak naznačuje dům *U Černé Matky Boží* od Josefa Gočára (1880-1945, viz Obrázek 15). Vzhledem ke svému formalistickému charakteru ovšem kubismus nesplnil očekávání stát se českou národní architekturou.²⁶⁰ Po první světové válce začal přecházet v dekorativismus (art deco), kdy se na průčelí budov místo jehlicovitých tvarů objevovaly kroužky a průniky válcovitých těles včetně nejrůznějších slovanských motivů.²⁶¹ Přesto ovlivnil celou jednu generaci českých architektů a určitou dobu s ním experimentoval i Jan Kotěra.²⁶²

Obrázek 16 Železobetonová kostra ministerstva zemědělství na Petřském nábřeží.

Zdroj: Československá vlastivěda Díl 9, Praha 1929, s. 527.

Rok 1918 znamenal pro československou architekturu důležitý předěl. Odklon od bývalého hlavního města podunajské monarchie byl od začátku patrný – namísto Vídně se hlavním zdrojem inspirace stala Paříž. Hledání nových stavebních vzorů přitom nahrávalo rozvoji moderní architektury, která ve srovnání s Německem a Francií nebyla záležitostí úzké skupiny společenské a politické reprezentace, nýbrž střední třídy. Moderní architektura se záhy stala symbolem národní identity i nástrojem

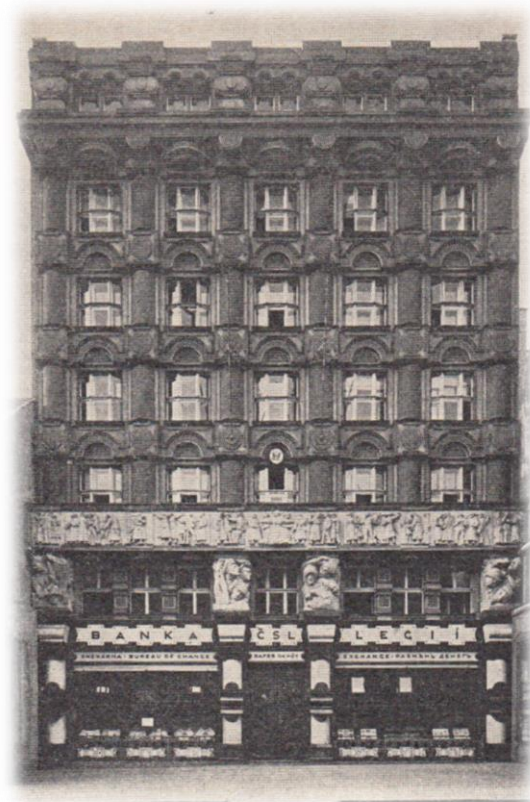
²⁶⁰ Československá vlastivěda, Díl 8, s. 264-267.

²⁶¹ M. Diviš, Nástin vývoje architektury v českých zemích, s. 43.

²⁶² Zdeněk Lukeš, The Cubist Intermezzo in Architecture, in: Jiří Švestka – Tomáš Vlček – Pavel Liška (eds.), Czech Cubism 1909-1925. Art, Architecture, Design, Prag 2006, s. 250.

propagace Československé republiky.²⁶³ Jedním z nejnáléhavějších úkolů nového státu bylo proměnit Prahu v reprezentativní hlavní město, jak se na toto téma vyjádřil například architekt Antonín Engel (1879-1958): „V přestavbě Prahy jakožto hlavy státu jest obsažen zajisté i stát sám, jeho moc a význam a vybudování její úměrně tomuto významu značí myšlenku státněpolitickou vyjádřiti mimo jiné i technicky – výtvarně“.²⁶⁴ Chyběly administrativní i hospodářské budovy a nedostávalo se ani obytných prostor pro rostoucí obyvatelstvo. Stát byl nucen zahájit do té doby bezprecedentní podporu stavebního ruchu (srov. podkapitola 3.5.2).²⁶⁵ Při budování státních úřadů se postupovalo velmi obezřetně, realizace proto trvala dlouhou dobu. Například *ministerstvo zemědělství* fungovalo v provizorním režimu až do roku 1932, kdy byla dokončena jeho novoklasicistní budova na Petřském nábřeží od architekta Františka Roitha (1876-1942, Obrázek 16).²⁶⁶

Obrázek 17 Pražská budova Banky Československých legií, postavená Josefem Gočárem v letech 1920-1922.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 266.

Hledání národního slohu pokračovalo i po roce 1918. Otázka „*Jak nalézt český typ stavění?*“ předválečných kubistů se proměnila v úvahy, jaký architektonický jazyk přijme československý stát za

²⁶³ Vladimír Šlapeta – Václav Jandáček, *Český funkcionalismus*, Brno 2004, s. 81.

²⁶⁴ Citováno podle: Jindřich Vybíral – Vendula Hnídková, *Architektura a politická moc*, in: *Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*, Praha 2015, s. 107.

²⁶⁵ *Die Wohnungsprobleme Europas nach dem Kriege*, Genf 1924, s. 400-403, 442-443.

²⁶⁶ Antonín Kubačák, *Ministerstvo zemědělství 1918-1948. Osudy úřadu a jeho ministrů*, Praha 2005, s. 38-39; *Novostavba ministerstev železnic a zemědělství v Praze*, *Ohlas soudobé inženýrské práce*, Sjezd SIA 1930, Praha 1930, s. 215.

svůj. Zformulovaly se dva základní přístupy „architektonického nacionalismu“, který se snažil co nejvíce vzdálit od Vídně, k níž panovala v českém prostředí značná animozita.²⁶⁷ Do čela prvního názorového proudu se postavil Wagnerův žák Pavel Janák spolu s Josefem Gočárem.²⁶⁸ Oba měli velmi blízko ke kubismu, přičemž Janák dokonce vytvořil pro tento stavební sloh vlastní teoretickou koncepci.²⁶⁹ Architekturu vnímal jako politickou záležitost expresivních forem a svébytného, nezaměnitelného charakteru. Pomyslným vrcholem Janákovy tvorby je propracovaný, ovšem nikdy neuskutečněný návrh parlamentních budov na Letné z roku 1920.

Obrázek 18 Kostel Nejsvětějšího srdce Páně v Praze na Náměstí Jiřího z Poděbrad. Vznikl v letech 1929-1932 na základě návrhu Josipa Plečnika.

Zdroj: Protektorátní dráhy Čech a Moravy, Praha 1941, s. 9

Jiným příkladem vznikající „národní kubistické architektury“ může být *Legiobanka* od Josefa Gočára (dnešní *Palác Archa* v pražské ulici Na Poříčí, Obrázek 17). Budova již nevykazovala rysy čistého

²⁶⁷ Norbert Kiesling, Pavel Janák, Řevnice 2011, s. 11.

²⁶⁸ Podrobněji viz Vendula Hnídková, Pavel Janák. *Obrysy doby*, Praha 2009. s. 17-32.

²⁶⁹ V. Lahoda, *Český kubismus*, s. 54.

kubismu, spíše dekorativismu. Gočár zde zužitkoval veškerých svých předchozích zkušeností z menších projektů a kubistické prvky mistrně, se smyslem pro detail vnesl i do interiéru. Během projektování bankovní haly se inspiroval modernistickou *Poštovní spořitelnou* ve Vídni od Wagnera, pojal ji ale inovativně, ve znamení oblouků, kružnic a válců. Legiobanka je považována za vrchol dekorativismu, který se tehdy oprostil od hravosti a pasoval se do role seriózního a reprezentativního slohu československého státu. Vznikl pomyslný „styl Legiobanky“, jenž „*hmotu stavební podřizuje opět fantazii a tvoří z fasády i prostoru plastické těleso.*“²⁷⁰ Přes slibné začátky však tento sloh záhy narazil na silný odpor laické i odborné veřejnosti. *Manifest českých architektů* z roku 1926 se výslovně postavil proti „*sentimentálnímu svérázu, folklorismu a básnický romantickému nacionalismu.*“²⁷¹ Ostatně i Gočár se při pozdějším pohledu na budovu Legiobanky bez větší nostalgie vyjádřil: „*To jsme měli tenkrát tu kubistickou periodu.*“²⁷²

Obrázek 19 Pohled na stavbu Veletržního paláce v Praze.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické, Jubilejní číslo 1918-1928, Obrazová příloha.

Architektonický nacionalismus byl důležitý i pro druhou skupinu československých architektů. Rozdíl spočíval v tom, že se nesnažili vyjádřit „češství“ hledáním nového stylu, nýbrž moderní interpretací klasických stavebních slohů. Reprezentativní objekty státních institucí vznikaly právě v tomto duchu, čerpajíc z novoklasicismu, jenž byl ještě na přelomu dvacátých a třicátých let obvyklým stylem veřejných budov západního světa. Příkladem lze uvést urbanistický plán amerického Washingtonu,

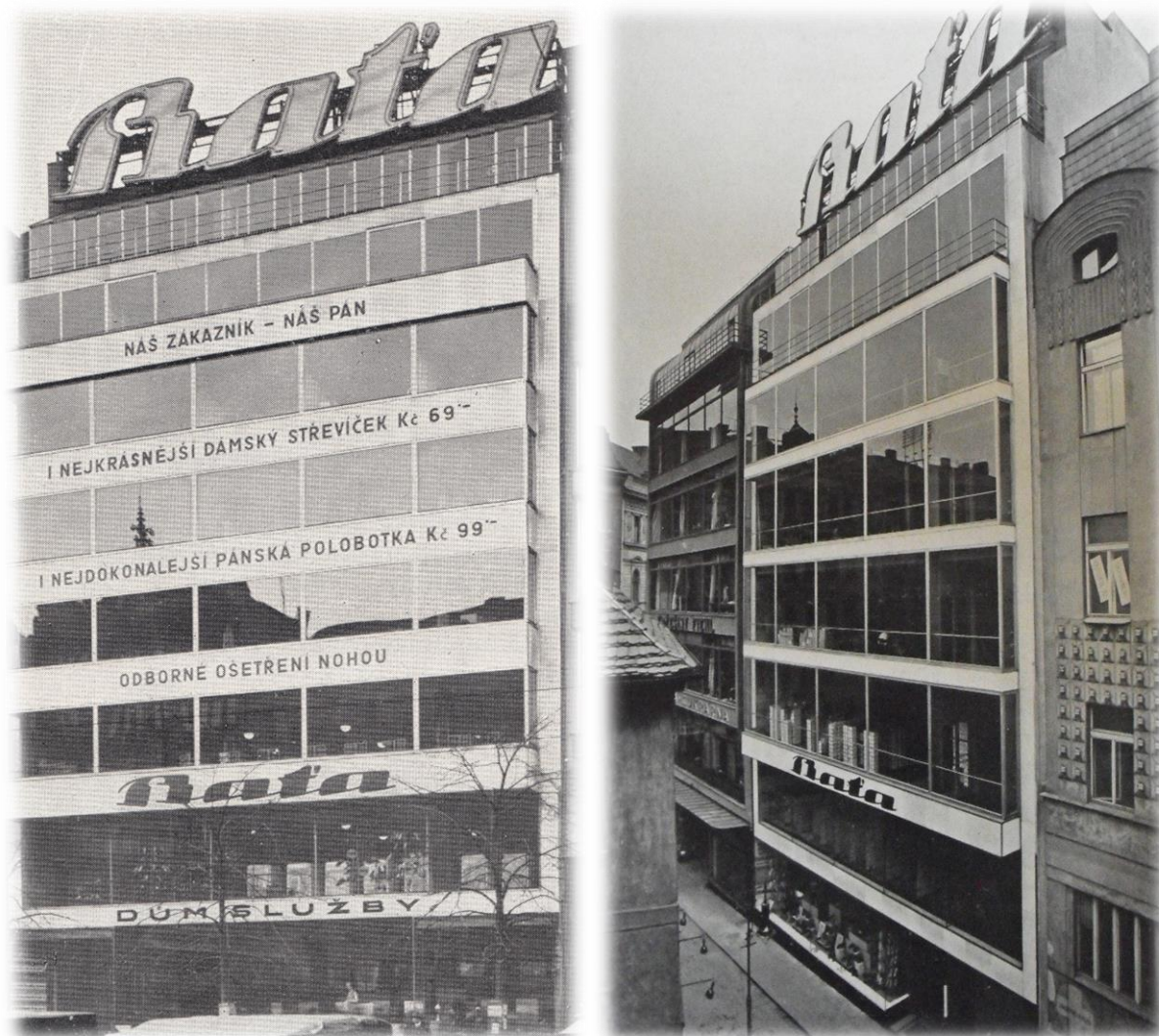
²⁷⁰ Zdeněk Lukeš a kol., Josef Gočár, Praha 2010, s. 94-99.

²⁷¹ J. Vybíral – V. Hnídková, *Architektura a politická moc*, s. 107-108.

²⁷² Jan Sokol, *Dlouhá léta s architekturou*, Praha 1996, s. 8.

inspirovaný koncepcemi francouzských architektů, kteří odmítli myšlenku národního slohu a přiklonili se k mezinárodnímu novoklasicismu. Jednalo se o vhodný nástroj pro tlumočení politického poselství, který byl zároveň kompatibilní s nastupující modernou. Exteriéry měly působit nadčasovým dojmem a vzdorovat módním proměnám v architektuře. Významným českým představitelem tohoto slohu byl Antonín Engel, vedle něho se sem ale řadili třeba Josip Plečnik (1872-1957, proslavil se přestavbou Pražského hradu a kostelem *Nejsvětější srdce Páně* z režného zdiva, viz Obrázek 18)²⁷³ nebo Jan Kotěra. Oba posledně jmenovaní vynikli obohacováním novoklasicismu o prvky slovanského svérázu (např. Kotěrova budova *Právnické fakulty* v Praze).²⁷⁴

Obrázek 20 Pohled na obchodní dům firmy Baťa v Praze z Václavského a Jungmannova náměstí (postaven v letech 1928-1929).

Zdroj: Ohlas soudobé inženýrské práce, Sjezd SIA 1930, Praha 1930, s. 238; Stavitel 11, roč. 1930.

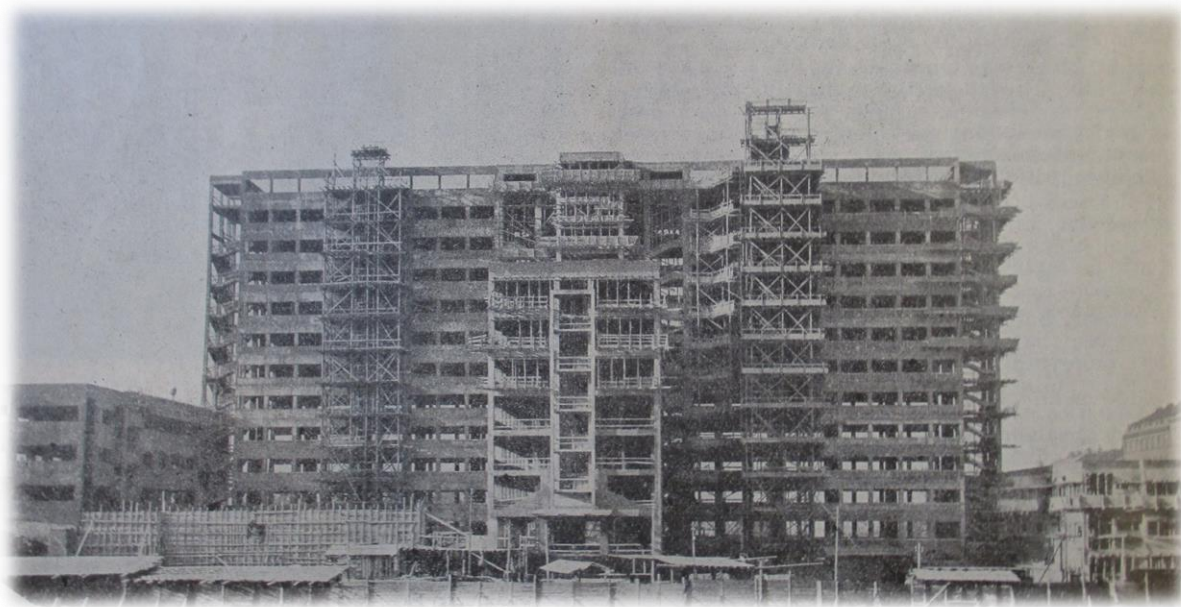
Na kubismus a dekorativismus navázala koncem dvacátých let 20. století moderna, kladoucí důraz na účelnost stavby. Vynikala čistá konstrukce při odmítání jakýchkoliv ornamentů (průčelí bylo členěno jen okny a balkony). Hlavním materiálem se stal železobeton a v menší míře sklo, přičemž cihly zůstaly

²⁷³ Damjan Prelovšek, Josip Plečnik. Život a dílo, 2. vyd., Šlapanice 2003, s. 132-188.

²⁷⁴ J. Vybíral – V. Hnídková, Architektura a politická moc, s. 108.

zcela upozaděny. Dnes rozlišujeme několik fází moderní architektury v meziválečném Československu. První z nich je ohraničena lety 1918-1925, kdy ještě tvořil průkopník české moderní architektury Jan Kotěra. Jeho dílo se ovšem nemohlo stát východiskem pro další směřování československého stavebnictví, což platí i o práci významných architektů Josefa Chochola (1880-1956) nebo Bedřicha Feuersteina (1892-1936). Podstatně větší vliv měli Gočár a Janák, kteří se tehdy posouvali od kubismu směrem k modernistickému purismu, jenž kladl důraz na oproštění staveb od dekorativnosti a kolem poloviny dvacátých let nabýval výrazné prvky konstruktivismu a funkcionalismu.²⁷⁵

Obrázek 21 Železobetonová kostra Všeobecného penzijního ústavu v Praze na Žižkově. Tento „první pražský mrakodrap“ byl postaven v letech 1932-1934 dle návrhu mladých architektů Josefa Havlíčka a Karla Honzíka (dnes Dům odborových svazů).

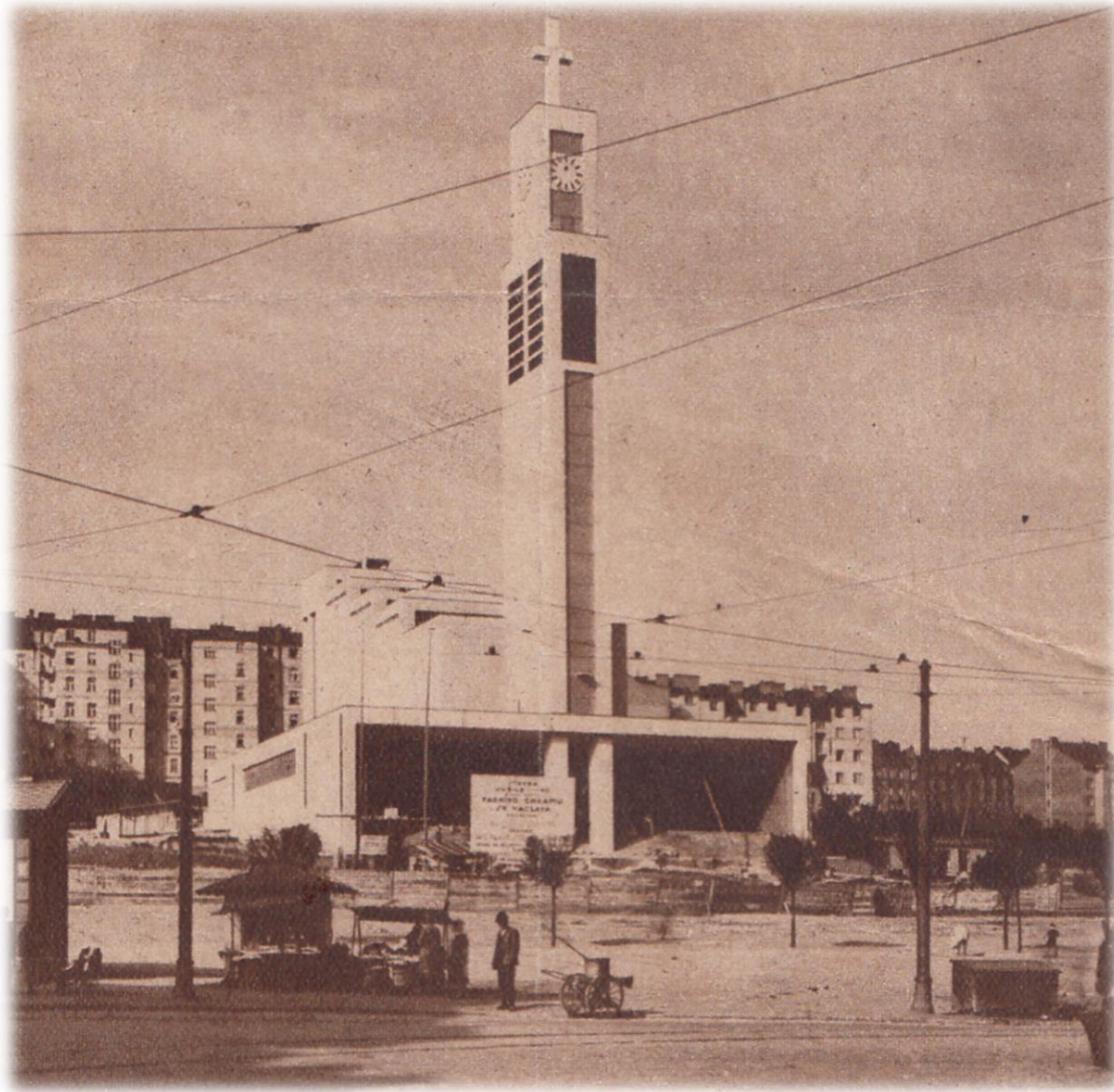
Zdroj Zprávy veřejné služby technické 16, roč. 1934, s. 66.

Druhou fází československé funkcionalistické architektury lze vysledovat do rozmezí let 1925-1930, kdy se ve stavebním ruchu odrazil prudký rozvoj celého hospodářství. Na území Československa se tehdy plně prosadila funkcionalistická architektura, která našla svou ikonu ve *Veletržním paláci* v Praze od Oldřicha Tyla (1884-1939) a Josefa Fuchse (1894-1979). Ačkoliv je *Veletržní palác Pražských vzorkových veletrhů* jednou z nejranějších funkcionalistických staveb v Praze, pyšní se zcela unikátním architektonickým pojetím, které je charakterizováno železobetonovým skeletem s prosklenými galeriemi (Obrázek 19). Na stavbu se spotřebovalo kolem 12 tisíc tun cementu, což bylo na svou dobu obrovské množství materiálu. Vnitřní prostor byl rozdělen do dvou funkčních oblastí. Jižní části autoři stylizovali do uzavřené „krámské kóje“ pro veletržní expozice se skleněnými portály a výlohami, lemované po obou stranách okružní pasáží. Severní část pak sloužila administrativním účelům – sídlily zde kanceláře veletrhů a vystavujících firem, otevřené do menšího, všemi patry procházejícího

²⁷⁵ N. Kiesling, Pavel Janák, s. 18.

prostoru *Malé dvorany*. Nechyběl ani biograf s restaurací, bufetem, kavárnou, poštovním úřadem a telefonní ústřednou, tedy vším, co tehdejší člověk potřeboval.²⁷⁶

Obrázek 22 „Ultramoderní kostel“. Novinový titulek takto označil Gočárův kostel svatého Václava v Praze-Vršovicích ve funkcionalistickém slohu (1929-1930).

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1918-1987, kart. č. 1969, inv. č. 992, Post Dispatch 26. 10. 1930.

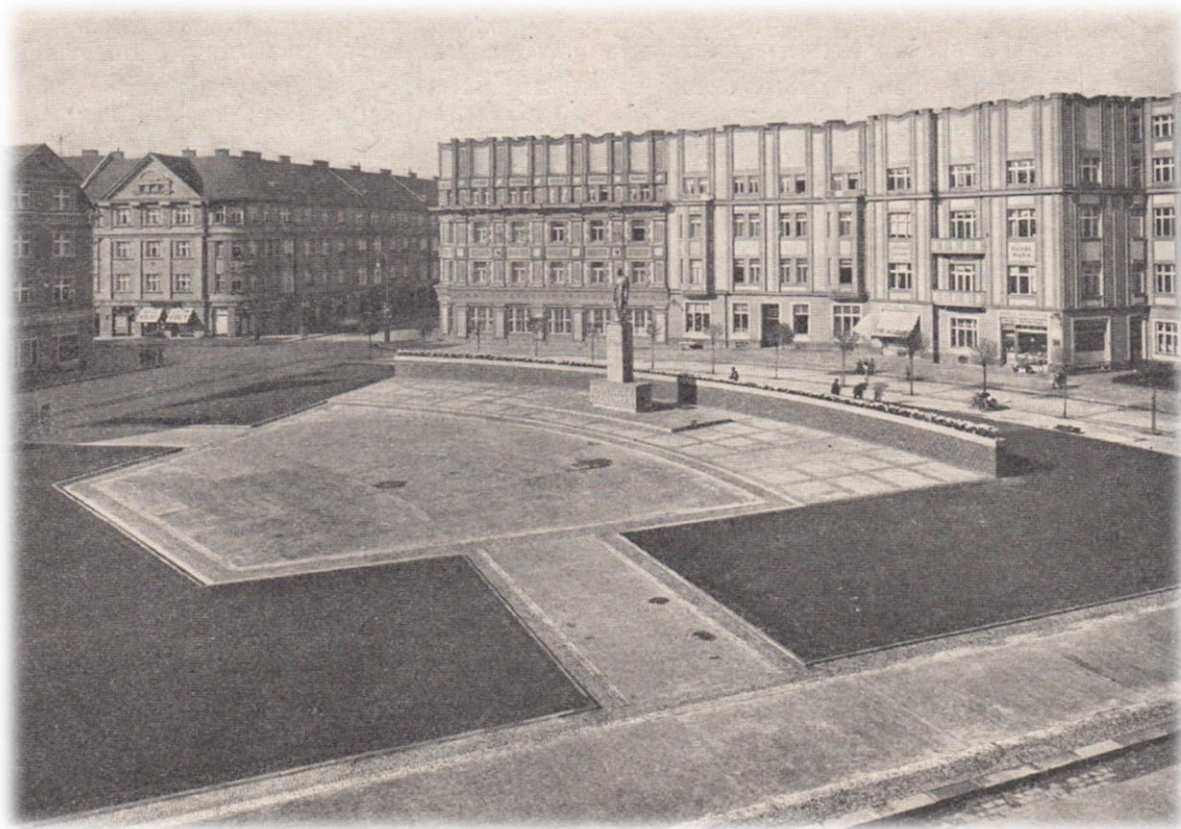
Veletržní palác odvedl veřejnosti obrovskou službu – prolomil v Praze nedůvěru k moderní funkcionalistické architektuře a připravil půdu pro její další rozvoj.²⁷⁷ Naskytla se příležitost dalším průkopníkům funkcionalistické architektury, mezi něž se řadil František Kysela (1881-1941), který proslul obchodním domem *Baťa* na Václavském náměstí (Obrázek 20). Josef Havlíček (1899-1961) a Karel Honzík (1900-1966) se proslavili průkopnickou stavbou *Všeobecného penzijního ústavu* na

²⁷⁶ Miroslav Masák – Rostislav Švácha – Jindřich Vybíral, *Veletržní palác v Praze*, Praha 1995, s. 23-28.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 35.

Žižkově,²⁷⁸ jenž si od současníků vysloužil prestižní a zároveň hanlivé označení „první mrakodrap Prahy“ (Obrázek 21).²⁷⁹ Jednalo se o naprosté unikum, vymykající se dobovým představám, že do malebné Prahy výškové budovy nepatří.²⁸⁰ Na autory se snesla rozsáhlá kritika, činící potíže při získávání dalších velkých zakázek.²⁸¹ Moravský architekt Bohuslav Fuchs (1895-1972) se vyznamenal svými urbanistickými projekty v Brně.²⁸² Důležitým architektem českého meziválečného funkcionalismu byl také Josef Gočár, jenž projektoval jednu z nejvýznamnějších staveb moderní sakrální architektury v českých zemích, a to *kostel sv. Václava* v Praze-Vršovicích (Obrázek 22).²⁸³ Z přelomu dvacátých a třicátých let pak pochází Gočárova ambiciózní *urbanistická koncepce Hradce Králové* (Obrázek 23).²⁸⁴

Obrázek 23 Husovo náměstí v Hradci Králové (dnes Masarykovo náměstí) s budovou Anglobanky, postavené dle urbanizačního plánu Josefa Gočára (1924-1926).

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935, s. 268.

²⁷⁸ Celda Klouček – Vladimír Kamberský, Železobetonová kostra budovy Všeobecného pensijního ústavu v Praze, Zprávy veřejné služby technické 16, roč. 1934, s. 66-70

²⁷⁹ Emil Chmela, Moderní architektura a keramický průmysl, Zprávy Československé keramické společnosti 13, roč. 1936, s. 68-73.

²⁸⁰ Budeme stavěti v Praze americké mnohopatrové budovy (skyscrapers)?, Zprávy veřejné služby technické 2, roč. 1920, s. 547-548.

²⁸¹ Citováno podle: Radomíra Sedláková – Zdeněk Vávra, Josef Havlíček. Výstava pořádaná ke 100. výročí narození českého architekta, Praha 1999.

²⁸² Zdeněk Kudělka, Bohuslav Fuchs, Praha 1996, s. 9; Iloš Crhonek, Bohuslav Fuchs. Celoživotní dílo, Brno 1995.

²⁸³ Z. Lukeš a kol., Josef Gočár, s. 174-189.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 242-251; Karel Friedrich, Stavební vývoj města Hradce Králové v moderní době, Technická práce ve východních Čechách, Sborník SIA 1924, Hradec Králové 1924, s. 14-32.

Třetí fáze československé funkcionalistické architektury spadá do třicátých let. Československé hospodářství zasáhla hluboká krize, architekti tudíž upřednostňovali řešení teoretických otázek před veřejnými a soukromými zakázkami, kterých ostatně bylo jen poskrovnu. Mnozí hledali inspiraci v sovětském konstruktivismu, s nímž se seznámili během návštěv Moskvy. Teoretik umění Karel Teige (1900-1951) mohl v roce 1936 pyšně napsat: „Datum vítězství ruské proletářské revoluce je také počátkem nové kapitoly v dějinách architektury.“²⁸⁵ Ve stejné době Teige vydal svou slavnou sociologickou studii *Nejmenší byt*, v níž interpretoval problémy moderního bydlení na základě marxistických metod vědecké práce.²⁸⁶ Ve druhé polovině třicátých let se československé stavebnictví pozvolna vzpamatovávalo z velké hospodářské krize. Příkladem je rozsáhlá a kompozičně bohatá architektura funkcionalistického Zlína (Obrázek 24), kladoucí důraz na co nejnižší náklady při maximální účelnosti a rychlém provedení stavby.²⁸⁷ Pod vlivem anglických, švýcarských a skandinávských vzorů byl tehdy československý funkcionalismus obohacován o přírodní materiály, které předznamenaly organický koncept architektury čtyřicátých let 20. století.²⁸⁸

Obrázek 24 Pohled na funkcionalistický Zlín ve třicátých letech 20. století.

Zdroj: Protektorátní dráhy Čech a Moravy, Praha 1941, s. 42

²⁸⁵ Karel Teige – Jiří Kroha, *Avantgardní architektura*, Praha 1969, s. 11.

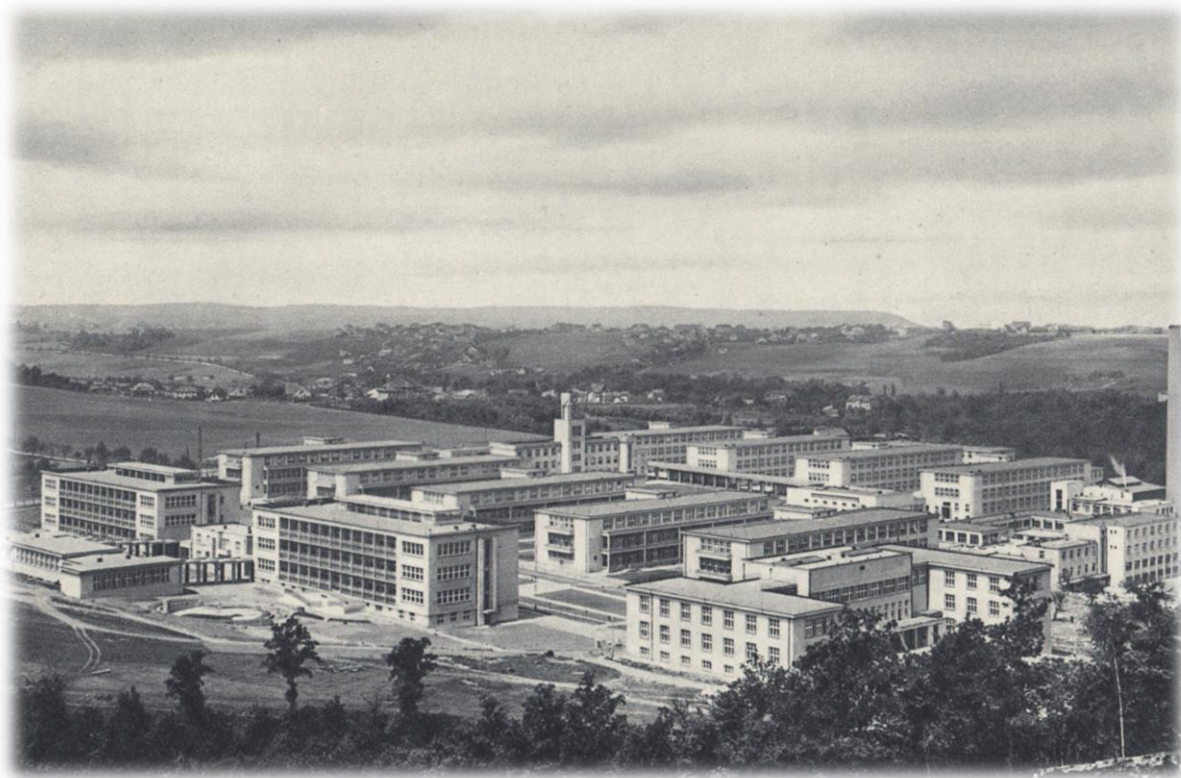
²⁸⁶ Karel Teige, *Nejmenší byt*, Praha 1932.

²⁸⁷ Jan Štěpáník, *Stavební systém výrobních etážových budov firmy Baťa*, in: *Kulturní fenomén funkcionalismu*, Zlín 1995, s. 29; Jan Sedlák, *Fenomén zlínské architektury*, in: *Tamtéž*, s. 9-18.

²⁸⁸ N. Kiesling, Pavel Janák, s. 19.

Funkcionalistická architektura úzce souvisela s meziválečnou urbanizací, kladoucí důraz na maximální možnou kulturu bydlení a zdravý rozvoj měst.²⁸⁹ Nekontrolovaný růst zástavby během průmyslové revoluce našel svou odezvu v myšlence tzv. zahradního města, které mělo být tvořeno volnější strukturou rodinných domů zasazených do zeleně (namísto blokové zástavby činžovních domů). Romantické představy města v zeleni ale nebyly jedinou odpovědí na překotný rozvoj městské civilizace. Nejenže se ozývaly hlasy po návratu k umělecké výstavbě (Otto Wagner), sílily i požadavky z opačného názorového spektra. Kupříkladu Tony Garnier (1869-1948) vypracoval strukturu ideálního průmyslového města, založeného na zelené louce. Charakteristickým prvkem této zástavby mělo být plánované rozlišování mezi obytnými a výrobními čtvrtěmi. Zcela jedinečné jsou urbanistické projekty Le Corbusiera (1887-1965), jenž se oproti Garnierovi snažil najít univerzální řešení kompozice moderních měst. Důležitou roli sehrála také myšlenka sociální, komunálně podporované výstavby, která byla obzvláště aktuální ve velkých průmyslových centrech, mezi něž bezesporu patřila i Vídeň a Praha.²⁹⁰

Obrázek 25 Masarykovy domovy v Krči, dnes Thomayerova nemocnice.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, Obrazová příloha.

²⁸⁹ Jaroslav Vaněček, Technika v samosprávě (urbanismus), in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 588-590.

²⁹⁰ P. Vorlík, Dějiny architektury dvacátého století, s. 130-141.

Stoupající životní úroveň středních vrstev zvyšovala nároky na zábavu, sport a hygienu.²⁹¹ Vznikala nová osvětová, tělovýchovná a zdravotnická zařízení, mezi něž se na prvním místě řadí areál stadionů na Strahově, nebo tzv. *Masarykovy domovy* v Krči (dnes *Thomayerova nemocnice*, Obrázek 25). Odpovědí na meziválečnou „bytovou nouzi“ se stal vznik celých čtvrtí činžovních domů, postavených s finanční podporou státu (srov. podkapitola 3.5.2).²⁹² Cílem této politiky bylo, aby „každý člověk bydlel ve zdravém bytě. Člověk potřebuje zdravého bytu, aby v něm odpočinul po denní práci, nabral síly k nové práci a vychovával zdravou rodinu (...) Odtud význam dobrých poměrů bytových nejen pro jednotlivce, ale i pro celý stát a každou obec.“²⁹³ Zároveň se zdokonaľovala silniční síť, jejíž kvalita ani geografické směřování zpočátku neodpovídaly potřebám nového státu (cesty směřovaly na jih k bývalým politickým a hospodářským centrům habsburské monarchie).²⁹⁴ Hojně se stavěly nové mosty, rozšíření se dočkala železniční síť, vznikaly přístavy i údolní přehrady, a to vše pochopitelně nacházelo odezvu v rostoucí spotřebě stavebních hmot.²⁹⁵ Vzestup ovšem nebyl pouze kvantitativní, měnila se také struktura spotřeby. Zatímco ještě v 19. století dominovaly trhu se stavebními hmotami cihly a na omítky se používalo především vápno, 20. věk otevřel dveře cementu. Šíření technologie železobetonu zapříčinilo, že se cement proměnil z doplňkového stavebního prvku v hlavní konstrukční materiál. Funkcionalistická architektura v něm našla ideální prostředek, jak proměnit v realitu vize o čisté, jednoduché konstrukci při dosažení maximální možné účelnosti. Cement se stal nejdůležitější stavební hmotou moderní civilizace, přičemž cihly nedokázaly konkurovat ani cenou, ani svým praktickým významem pro architekturu,²⁹⁶ na což se zaměří následující podkapitola.

²⁹¹ F. Klokner, Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, s. 511-512.

²⁹² Alois Gutwirth, Bytová péče, in: Československá vlastivěda, Díl 2, Praha 1933, s. 546-547.

²⁹³ Hynek Kubišta, Politika stavební a bytová, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 319.

²⁹⁴ Karel Šiška, Silnice a silniční mosty, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 420-421.

²⁹⁵ Eduard Bazika, Vodní stavby, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 543-544.

²⁹⁶ Otakar Kallauner, Moderní směry ve stavebnictví a jejich nepříznivý vliv na průmysl kamenický, vápenický a cihlářský, Stavivo 13, 1932, s. 21-23.

2.1.2 Přímé a nepřímé substituty

Diferenciace stavebnin neprobíhá skrze kvalitu, nýbrž přepravní náklady (srov. podkapitola 2.2.1), tržní konkurence je tudíž definována zejména cenou zboží. Producenti nečelí žádným přímým substitutům, o to větší nebezpečí ale hrozí nepřímo, od příbuzných odvětví průmyslu stavebních hmot. Spotřebitel se nerozhodoval ani tak mezi tím, od jaké firmy si koupí cihly, ale spíše zvažoval, zda není vhodnější použít cement. Nové stavební hmoty byly lákavým substitutem tradičních výrobků, a to zejména v situaci, kdy módní proměny architektury tlačily na použití dříve nebývalých stavebních prvků. Architekti a inženýři měli stále pestřejší nabídku konstrukčních postupů, rozšiřovanou pronikáním nových materiálů na trh. Zřejmě nejmarkantněji se tento vývoj podepsal na nejstarší umělé stavebnině, kterou lidstvo produkovalo, a to cihlách. Výrazně se diferencovala produkce na venkově a ve městech, kde nové hmoty nacházely uplatnění rychleji.²⁹⁷ Zejména na velkostatecích přetrvalo hluboko do 20. století pálení v technologicky zaostalých polních pecích, ²⁹⁸ neslučitelných s tržní konkurencí a modernizací odvětví.²⁹⁹ Ještě v roce 1930 byly dvě třetiny veškeré československé produkce pálených cihel soustředěny mimo města.³⁰⁰ Vápenopískové i vápenostruskové cihly a prefabrikované výrobky z cementu dokázaly rychle nahradit obyčejné pálené cihly. Od začátku 20. století vzrůstal význam nosné železobetonové kostry budov na úkor zdiva, což ještě více zhoršilo odbytové možnosti cihel.³⁰¹ Na přelomu 19. a 20. století se navíc objevil azbestocement, z něhož se záhy stala oblíbená střešní krytina.³⁰² Cihlářský průmysl se probíhajícími změnám přizpůsoboval rozšiřováním svého sortimentu. Roku 1813 se ve skotském Deanstonu poprvé produkovaly duté cihly a o dvacet let později také trativodky (cihelne trubky sloužící melioračním a dekoračním účelům). Ve třicátých letech 19. století francouzští producenti obohatili cihlářský sortiment o lehčené cihly, čtyřicátá léta přinesla objev rovných a drážkovaných tašek,³⁰³ a poté se na trh dostaly i obkládačky, cihelné dlaždice, stropnice a hurdisky.³⁰⁴ Inovace se ovšem koncentrovaly hlavně v obytné výstavbě, nikoliv industriální a civilní infrastruktuře, ve které získal dominantní postavení cement se železem.

Spotřebitelé zpočátku chovali k novým stavebninám nedůvěru, tu však dokázala vyvážit ekonomická rovina. Například u vápenostruskových cihel se ještě ve dvacátých letech objevovaly zprávy, že se nehodí pro obytnou výstavbu – zapáchají, jsou křehké a nedokáží vzdorovat povětrnostním podmínkám.³⁰⁵ Proti podobným argumentům vystupovali producenti, zdůrazňující nízkou cenu

²⁹⁷ J. Matějka, Pálená krytina, s. 257.

²⁹⁸ Josef Matějka, Z pokroků techniky v cihlářském průmyslu v r. 1929, Stavivo 11, roč. 1930, s. 3-4.

²⁹⁹ A. Ř., O konkurenci a konkurentech, Keramické listy 3, roč. 1911, s. 159-161.

³⁰⁰ Václav Vilikovský, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské, Praha 1936, s. 120-121.

³⁰¹ E. Chmela, Moderní architektura a keramický průmysl, s. 68-73.

³⁰² F. Mathis, Big Business in Österreich, s. 89-99.

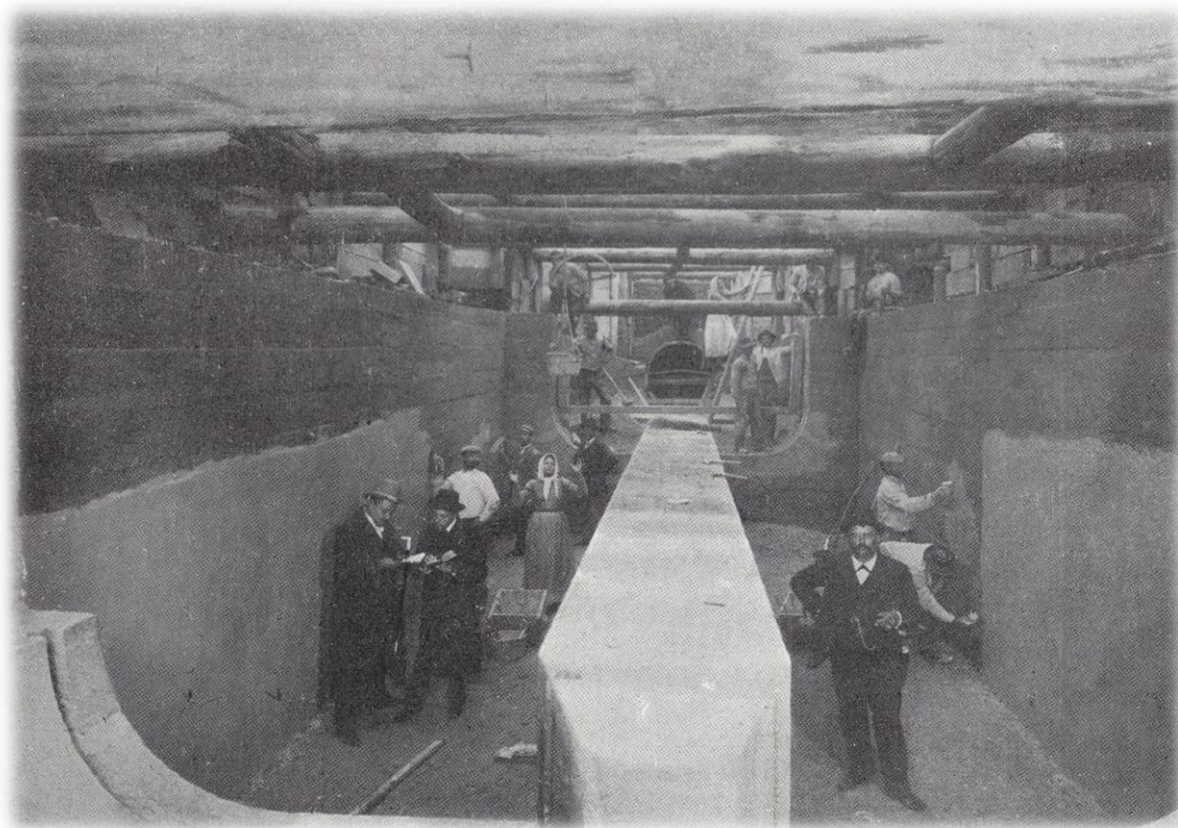
³⁰³ R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 22-28.

³⁰⁴ L. Reich, Die Ziegel- und Ton-Industrie, s. 30.

³⁰⁵ Václav Suk, Jakost struskových cihel a cihel pálených, Stavivo 4, roč. 1923, s. 206-207.

zboží.³⁰⁶ Nové hmoty nedokázaly nad tradičními cihlami pokaždé zvítězit. Ačkoliv se ve Vídni počínaje rokem 1878 stavěly výhradně cementové kanalizace (Obrázek 26), v Praze tomu tak nebylo. Městská rada, proslavená svým odporem k cementovým konstrukcím, oslovila anglického odborníka Williama Heerleina Lindleyho (1853-1917), prvotřídního experta na stavbu kanalizací, ovšem zarytého odpůrce betonu a prefabrikovaných cementových rour. Pražská kanalizace z přelomu 19. a 20. století je proto cihelná, a to navzdory skutečnosti, že z betonu tehdy běžně stavěla velká města monarchie i pražská předměstí.³⁰⁷

Obrázek 26 Stavba vídeňského vodovodu ze struskového cementu Královodvorské cementárny.

Zdroj: Alfred Birk, Královodvorský struskový cement. Jeho upotřebitelnost a dosavadní upotřebení, Praha 1905, s. 38.

Navzdory měnícím se spotřebitelským zvyklostem poptávka po cihlách neklesala, právě naopak. Příkladem rostoucí spotřeby je Vídeň, kde se produkce ve druhé polovině 19. století více než zdvojnásobila (ze 148 mil. v roce 1856 na 306 mil. kusů roku 1905).³⁰⁸ Ještě dynamičtější byl vývoj v pražském okolí – ve srovnatelném období se zde výroba zvětšila téměř pětinašobně (z 30 mil. v roce 1856 na 135-140 mil. kusů roku 1906).³⁰⁹ Cihly se však měnily v důsledku nových technických postupů

³⁰⁶ Ke článku: Jakost struskových cihel a cihel pálených, Stavivo 4, roč. 1923, s. 229.

³⁰⁷ J. Dohnálek – I. Seidlerová, Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století, s. 264-269.

³⁰⁸ Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, s. 20-21; Compass 51, roč. 1918, Bd. 2, s. 13.

³⁰⁹ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag, Heft 2, Prag 1859, s. 173-176; Compass 46, roč. 1913, Bd. 2, s. 17; Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag 1865, Prag 1867, s. 276.

z konstrukčního ve výplňový a dekorační materiál. Nové odbytové možnosti se producentům otvíraly jen zřídka, takže se jednalo spíše o extenzivní než intenzivní růst.³¹⁰ Velmi markantně se tyto posuny projeví v meziválečném období, kdy funkcionalistická architektura zřídka používala železobeton i na obytnou výstavbu. Odvětví nebylo ve dvacátých letech 20. století zdaleka tak rentabilní jako cementářství (srov. podkapitola 5.1). Československá spotřeba cihel tehdy činila kolem 2 miliard kusů,³¹¹ brzy ale nastal prudký pokles během velké hospodářské krize, umocněná strukturálními proměnami spotřeby. Výrobci reagovali přechodem od plných k dutým a lehčeným výrobkům, jejichž přeprava nebyla tak nákladná a pro svou dobrou tepelnou izolaci se hodily jako výplňové zdivo,³¹² ani tento krok ale neumožnil překonat velkou hospodářskou krizi. Roku 1934 se vyrobilo jen 917 milionů cihel a ještě na prahu druhé světové války jen něco málo přes 1 miliardu.³¹³

Ve srovnání s cihlářským průmyslem nečelili producenti vápna tak velkému množství nepřímých substitutů, což bylo dáno především tím, že byl jejich odbyt více diverzifikován. Dle údajů z roku 1934 se 49 % veškerého československého vápna spotřebovalo ve stavebnictví, 19 % v zemědělství a 10 % v průmyslu.³¹⁴ Podle jiného odhadu, tentokrát z konce roku 1939, se mohlo spotřebovat až 40 % českého vápna na hnojení, 36 % pro stavební účely a 24 % nacházelo průmyslové využití.³¹⁵ Stavitelé používali vápno na omítky (vzdušná vápna byla vhodná pro vnitřní omítky a hydraulická naopak pro exteriéry), výrobu umělých kamenů a některých druhů cihel (vápenopískové, vápenostruskové, pemzové, ohnivzdorné dinasové) a jako součást nejrůznějších malt. Vápenné mléko se pak uplatňovalo při bílení omítek, zdiva, patníků, sloupů a natírání železných součástí, aby se zamezilo jejich korozi.³¹⁶

³¹⁰ R. Bárta ml., *Výroba moderních staviv*, s. 3-4; J. Geduldiger-Bělský – V. Škoda, *Československý průmysl keramický, porcelánu, stavebních hmot, maltovin*, s. 26.

³¹¹ R. Bárta ml., *Průmysl keramiky a staviv*, s. 12.

³¹² J. Schmidt, *Cihlářský průmysl v roce 1931*, s. 3.

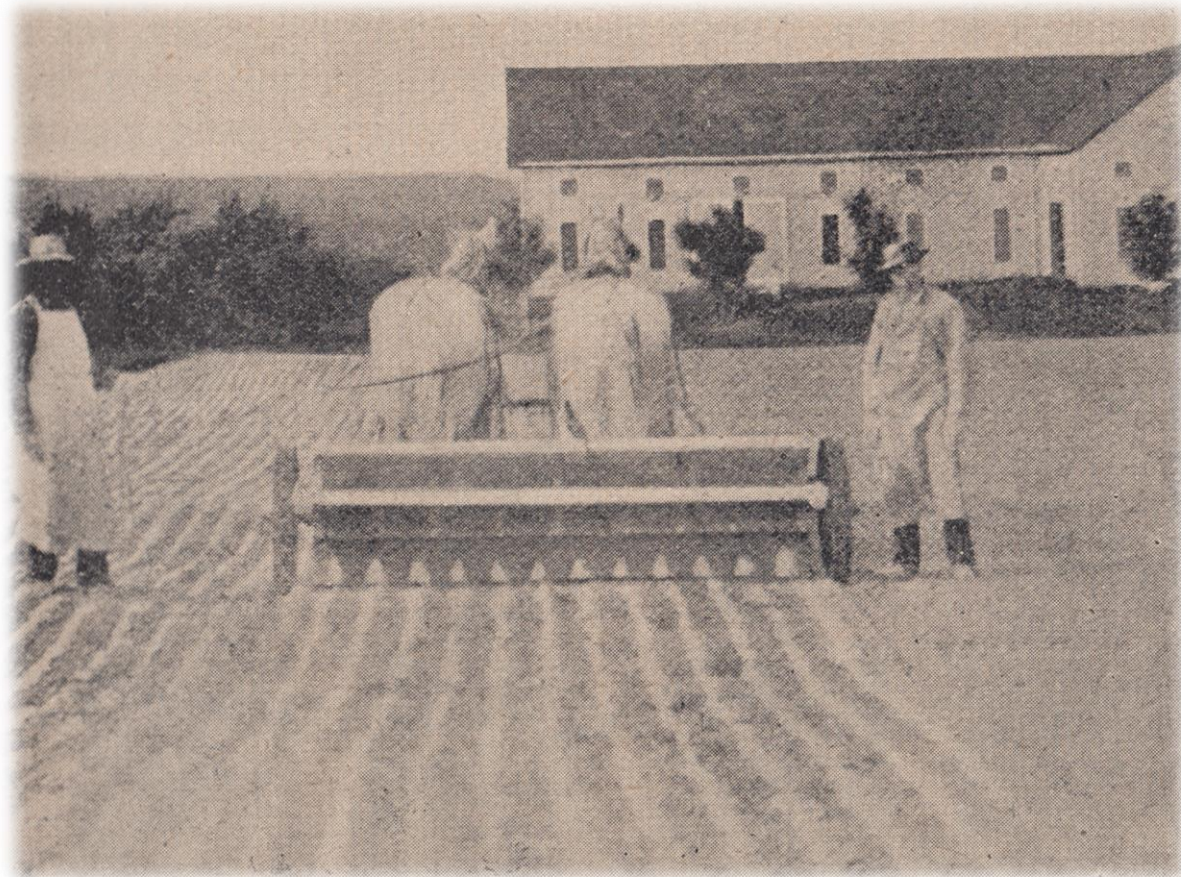
³¹³ *Historická statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985, s. 847.

³¹⁴ *Zprávy Státního úřadu statistického* 18, roč. 1937, s. 1285.

³¹⁵ Státní okresní archiv Beroun (dále jen SOkA Beroun), fond Evidenční kancelář vápenic 1936-1946 (dále jen EVK 1936-1946), kart. č. 2, inv. č. 20, *Dopis pro ministerstvo zemědělství* 6. 12. 1939.

³¹⁶ Otakar Kallauner, *O upotřebitelnosti a významu vápenců a vápna*, *Stavivo* 15, roč. 1934, s. 53; Evžen Šárka, *Saturační kal – možnosti použití a vlastnosti*, *Listy cukrovarnické a řepařské* 124, roč. 2008, s. 12, s. 349.

Obrázek 27 Hnojení půdy vápennou moučkou, třicátá léta 20. století

Zdroj: Stavivo 13, roč. 1932, s. 456.

Rozvoj přírodních věd umožnil, aby vápenictví hrálo důležitou roli v zemědělství (hnojivo, přísada do krmiv, Obrázek 27), lékařství jej využívalo pro dezinfekci a průmysl pak k chemicko-technologickým účelům.³¹⁷ Na trh často vstupovaly subjekty, pro něž byla produkce vápna vedlejší podnikatelskou činností, do níž se pouštěly, aby vertikální koncentrací zefektivnily svou výrobu. Železárny potřebovaly vápno jako struskotvornou přísadu v hutnických pecích, běžně proto zakládaly vlastní vápenky – někdy pro vlastní spotřebu, jindy mířila část produkce na trh.³¹⁸ Během hutnické výroby vznikalo více odpadní vysokopecní strusky než železa (dle odhadů na 150 tun hotového zboží a 165 tun strusky), jejíž odstranění ale bylo nákladné na přepravu i prostor k uskladnění, množily se proto pokusy o další průmyslové zpracování. Koncem 19. století se východiskem stala produkce vápenostruskových cihel (levnější než pálené cihly, Obrázek 28), struskového štěrku k posypu silnic a struskového cementu (později vysokopecního a železoportlandského), který ostře konkuroval tradičnímu hydraulickému vápnu.³¹⁹ Vápno sehrálo důležitou roli také v cukrovarnickém průmyslu, který páčil vápenec, aby získal

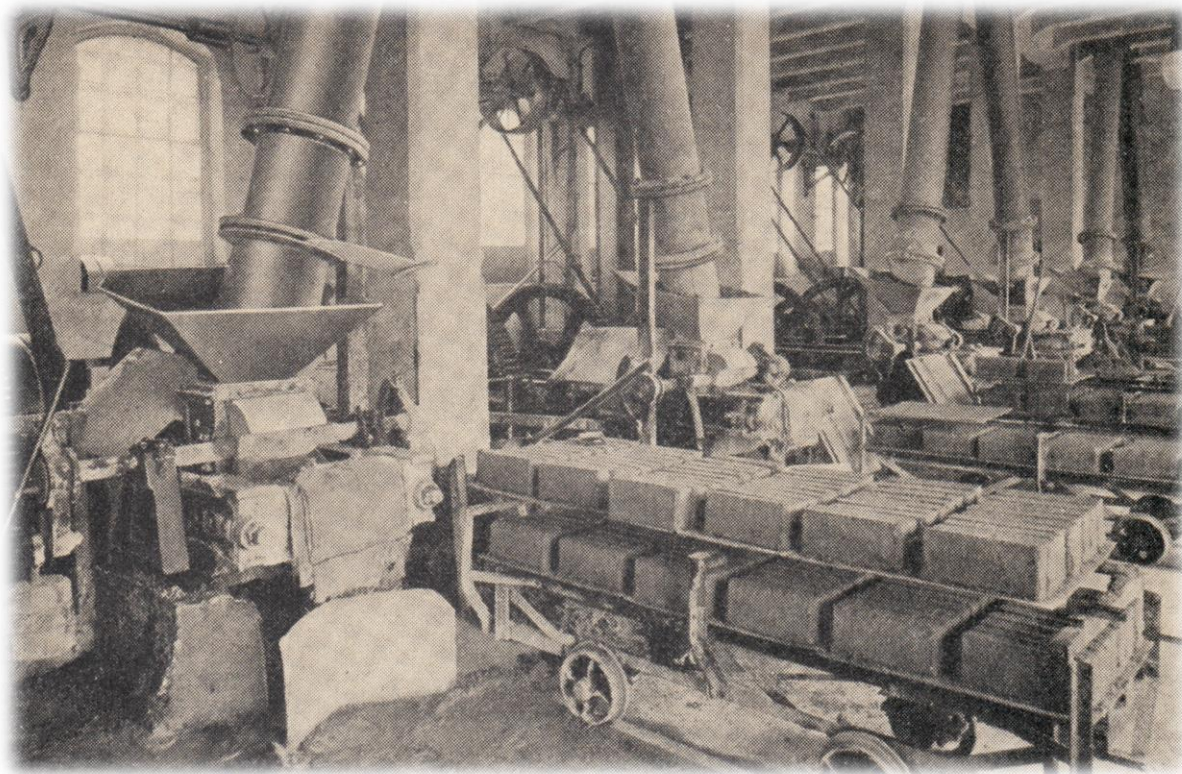
³¹⁷ Otakar Kallauner, O některých možnostech většího upotřebení vápna u nás, Stavivo 4, roč. 1923, s. 82.

³¹⁸ Jan Ebert, Situace slovenských vápenic, Stavivo 6, roč. 1925, s. 224.

³¹⁹ O používání strusky z vysokých pecí ve stavitelství, Stavební věstník 7, roč. 1912, s. 614, 632-633.

saturační plyny. Odpadní saturační kal nenacházel před rokem 1938 zdaleka tak široké uplatnění jako dnes, přesto jej šlo využít ke hnojení.³²⁰

Obrázek 28 Interiér továrny na struskové cihly Královodvorské cementárny kolem roku 1911.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, s. 43.

Průmyslová revoluce nepřinesla středoevropskému vápenictví velké změny. Důležité segmenty na trhu s pojivky ztratilo hydraulické vápno již v 19. století, kdy jej téměř vytlačil formující se cementářský průmysl. Středoevropská klientela navíc preferovala kusové vzdušné vápno namísto mletého, to se ale ukázalo neslučitelným s moderními šachtovými a rotačními pecemi, které teprve značily automatizaci výrobního procesu (srov. podkapitola 2.2.3).³²¹ Ačkoliv producenti hojně propagovali mleté vápno, nesetkali se s úspěchem.³²² Spotřebitelé jednoduše požadovali velké kusy vápna, kterým přisuzovali větší stálost na vzduchu a tím pádem i lepší kvalitu.³²³ Výsledkem bylo, že vápenický průmysl meziválečné Československé republiky výrazně zaostával za západními státy (v roce 1925 se zde na jednoho obyvatele vyrobilo o 42 % méně vápna než ve Francii a při srovnání se Spojenými státy americkými se jednalo dokonce o 55 %). Malý stupeň mechanizace byl ovšem společným problémem

³²⁰ Jaroslav Dědek, Vápno v cukrovarnickém průmyslu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 172-173.

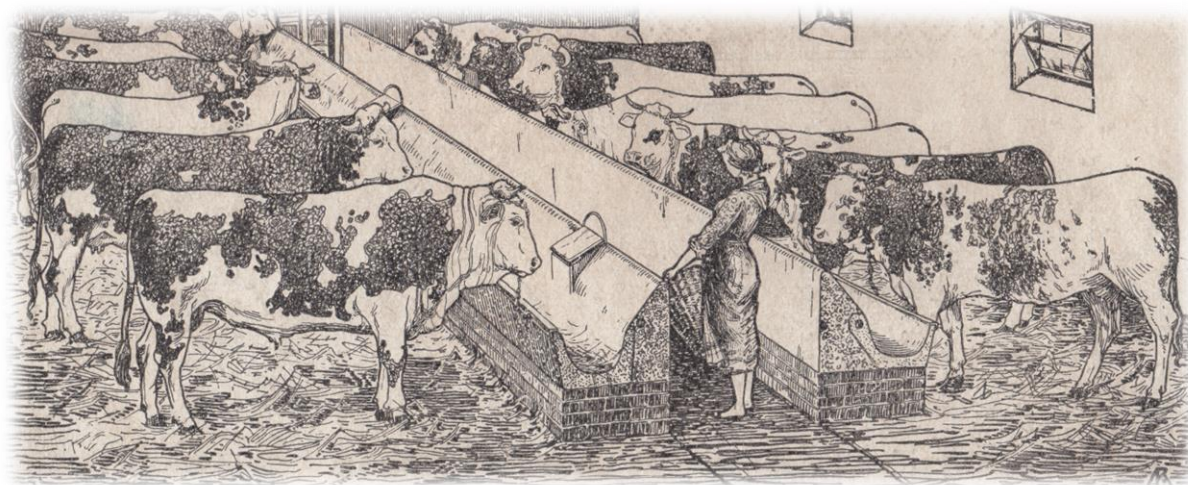
³²¹ Rudolf Bárta ml., Nové pokroky ve vápenictví, Praha 1930, s. 6-18.

³²² J. Šafář, Methody propagace hnojivého vápna, Stavivo 10, roč. 1929, s. 170-173.

³²³ Josef Matějka, Vlastnosti československých vápenců a vápen, Stavivo 13, roč. 1932, s. 248-250.

celé střední Evropy, což dokazuje porovnání s Německem, jehož spotřeba vápna na hlavu byla zhruba srovnatelná s Československem.³²⁴

Obrázek 29 Reklama na cementová napajedla z roku 1926.

Zdroj: Cement ve službách zemědělství, Praha 1926, obálka.

Cement se během 19. století rychle proměnil z téměř bezvýznamné stavebniny v jeden z nejdůležitějších materiálů průmyslové civilizace. Zpočátku se omezoval na vodní stavby, kde silně konkuroval dříve dominujícímu hydraulickému vápnu.³²⁵ Jen zřídka zatím nacházel uplatnění u obytných budov. V poslední třetině 19. století se začal používat také při výrobě cementového zboží – nejprve se jednalo o nejrůznější dlaždice, později střešní krytinu, zvláštní druhy cihel, prefabrikované schody, desky, sloupky, roury, obrubníky nebo žlaby (Obrázek 29). U vodních staveb se brzy ujalo zakládání na betonu (např. zakládání mostů na betonové vrstvě) a od šedesátých let 19. století se betonové desky používaly i na monumentální veřejné budovy (např. Národní divadlo v Praze).³²⁶ Odbytové možnosti cementu výrazně rozšířil Monierův patent „na konstrukce ze železa a cementu“, podaný na území habsburské monarchie koncem dubna 1879.³²⁷ Může se zdát podivujícím, že za objevem železobetonu, který zcela proměnil moderní stavitelství, nestál architekt, technik ani podnikatel, nýbrž francouzský zahradník Joseph Monier (1823-1906), který vyztužil květinový hrnec z cementové malty železnou sítí (patent 1867).³²⁸ Beton, vyznačující se velkou pevností v tlaku, ale jen nepatrnou v tahu, tím získal značnou odolnost proti ohýbání a železo lépe vzdorovalo rezavění. Železobetonu věnovali pozornost především Němci, kteří učinili v osmdesátých a devadesátých letech 19. století řadu pokusů za účelem sestavení výpočtů pro stavbu a konstruktivní propracování. Určitým mezníkem byla světová výstava v Paříži z roku 1900, na níž se objevilo několik impozantních

³²⁴ R. Bárta ml., Vápenický průmysl v Československu, s. 127-128.

³²⁵ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 23-26.

³²⁶ J. Dohnálek – I. Seidlerová, Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století, s. 122-125.

³²⁷ Tamtéž, s. 130.

³²⁸ Jaroslav Šimáně, Cement a kovy, Stavivo 16, roč. 1935, s. 166-167, 183-185.

železobetonových staveb, značících nástup zcela nové epochy ve stavitelství.³²⁹ V prostoru Předlitavska se železobeton rychle šířil během posledních předválečných let. Uplatnění nacházel především ve městech, a to u velkých veřejných budov (pošty, radnice, hotely, školy, tržnice, lázně, nemocnice, banky, výstavní haly, vodárenské nádrže a továrny).³³⁰

Obrázek 30 Železobetonový interiér tovární haly v meziválečném období.

Zdroj: Cement ve službách zemědělství, Praha 1926, s. 43.

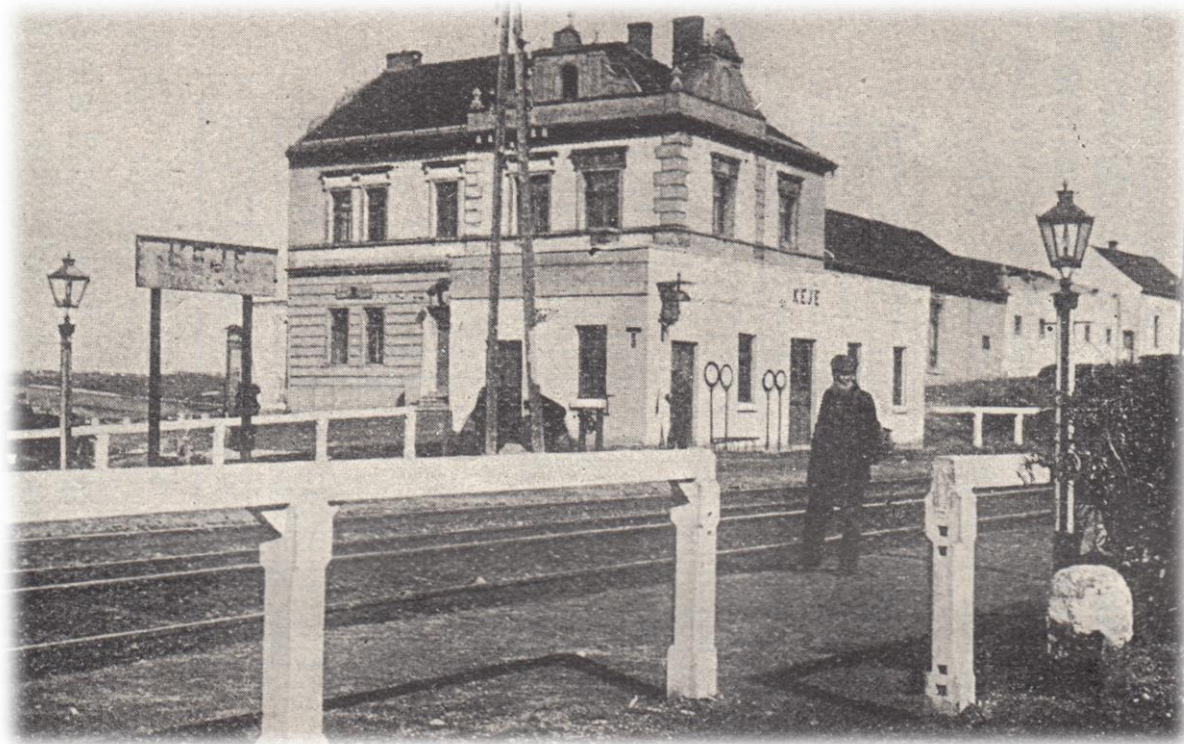
Československý průmysl stavebních hmot čekala po první světové válce řada naléhavých úkolů. Bylo potřeba zahájit rozsáhlou bytovou výstavbu, vybudovat nové průmyslové objekty a zdokonalit infrastrukturu (silnice, železnice, mosty, přístavy). Světové trendy ve stavebnictví napovídaly, že masivní zděné stavby z předválečného období ustoupí do pozadí na úkor železobetonového skeletu (Obrázek 30). Novou éru ve stavebnictví a architektuře výstižně sumarizoval chemik Otakar Kallauner: *"Praví se, že oprávněnost kostrových staveb vyplývá již z toho, že jsou vlastně napodobením účelnosti a hospodárnosti, jevící se přímo v přírodě, např. v konstrukci těl živočichů. Tak jako základ těla živočišného tvoří pevná kostra z kostí, k níž jsou připojeny ostatní části a vše pak ochraňováno je vůči vnějším vlivům obalem kožním, který hlavně dobře tělo tepelně izoluje, např. podkožní vrstvou tuku, vlasy, chlupy, srstí, peřím, šupinami apod., tak při stavbách kostrových nosnost přejímá kostra ocelová,*

³²⁹ F. Klokner, Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, s. 520.

³³⁰ Cement, železo a beton 8, roč. 1914, s. 13-18.

železobetonová, dřevěná, k níž připojeny jsou ostatní konstrukce a části stavební a vše je pak chráněno proti vnějším vlivům vhodným stavivem."³³¹ Podobně napsal architekt Miloš Vaněček (1889-1954) v polovině třicátých let 20. století: „V zakládání pozemních staveb přistupuje se stále k obtížnějším konstrukcím. Materiál dřevěný (pilot, rošty) ustupuje betonovému, přičemž v posledních letech přihlíží se stále úzkostlivěji k agresivnímu působení kyselých spodních vod. V nosných svislých konstrukcích zděných ustupuje pomalu kámen cihlám. V druhé fázi as od počátku století dvacátého jeví se větší diference materiálu únosného a méně únosného, která po válce vede při vyšších stavbách ke konstrukcím skeletovým, kde zdiva použito je jen jako výplně“.³³² Atmosféru v tehdejší stavebnictví ještě lépe shrnul článek v časopisu *The Economist* z listopadu 1923: „Pokud může být včerejšek považován za věk železa, zítřek lze oprávněně nazvat dekadou cementu.“³³³

Obrázek 31 Železniční zábradlí z vysokohodnotného cementu značky „Rekord“ (radotínská cementárna firmy Prastav).

Zdroj: Cement ve službách zemědělství, Praha 1926, s. 47.

Zcela oprávněnou byla otázka, zda dokáží cihly a vápno obstát v konkurenci s cementem. Odpovědí mohla být jen změna výrobního sortimentu ve spojení s hledáním nových odbytišť,³³⁴ což se cihlářskému a vápenickému průmyslu před rokem 1938 zcela nepodařilo. Ostré soutěži čelilo zejména

³³¹ Otakar Kallauner, Moderní směry ve stavebnictví a jejich nepříznivý vliv na průmysl kamenický, vápenický a cihlářský, Stavivo 13, roč. 1932, s. 21.

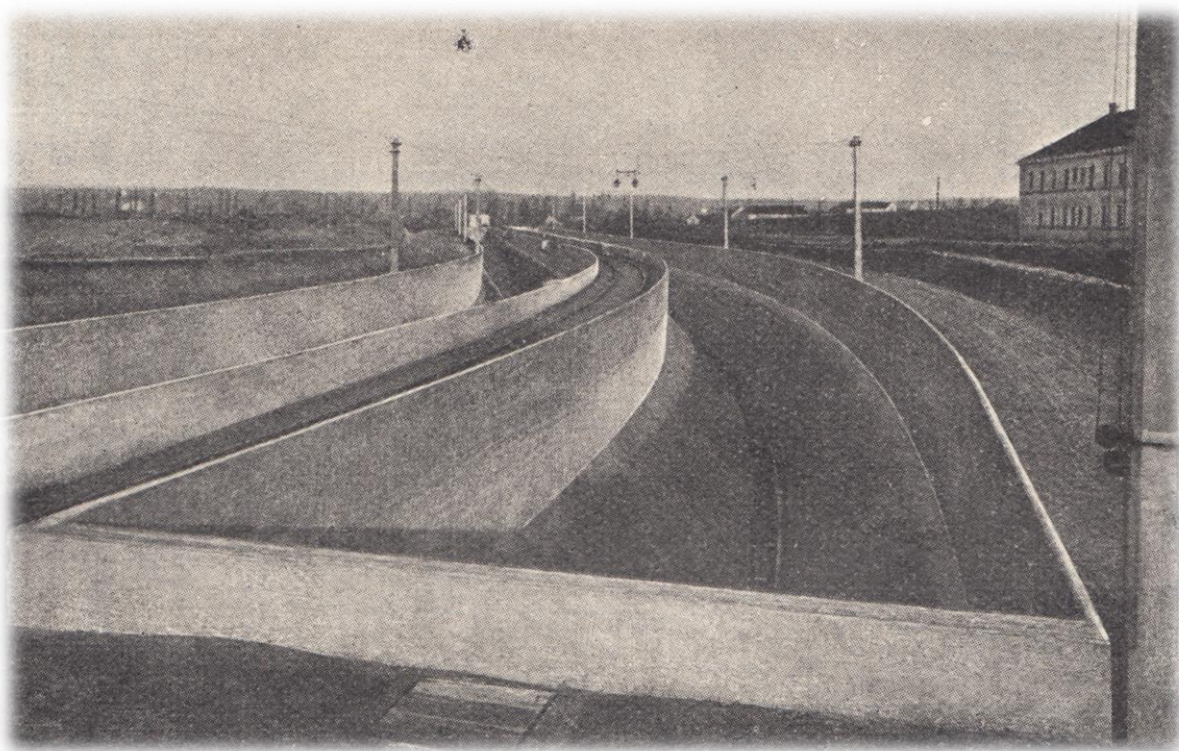
³³² Miloš Vaněček, Vývin novodobé konstrukce a stavebních hmot, užití strojů a nových metod, normalisace a typisace, Sedmdesát let technické práce, Sborník SIA 1935, Praha 1935, s. 26-29.

³³³ Překlad z angličtiny: „If yesterday can be regarded as the iron age, tomorrow may be rightly called the cement decade.“ Citováno podle A. Brameshuber, Die österreichische Zementindustrie, s. 21.

³³⁴ Karel Hineis, Cihlářské výrobky v moderní architektuře, Stavivo 7, roč. 1926, s. 470-472.

cihlářské zboží, jelikož si beton v meziválečném období pozvolna nacházel cestu do obytné výstavby, ačkoliv jej tvůrci prvorepublikové bytové politiky zatím nepovažovali za vhodný materiál pro obytné prostory (silný vodič tepla, zvuku a elektřiny a nesnadné přestavby).³³⁵ Používal se hlavně na nosníky, tvarové kameny, desky a části zdí, přičemž výplňovým materiálem zůstaly cihly.³³⁶ Této skutečnosti odpovídá i index stavebních nákladů pro Prahu z let 1926-1938, podle něhož cement nečinil při stavbě činžovních domů ani 5 % z nákladů na stavební hmoty, zatímco cihly se pohybovaly kolem 30 %.³³⁷ Cement byl díky své tvárnosti nezbytným materiálem pro drobné i větší infrastrukturní projekty, od betonových silnic a údolních přehrad až po patníky, hraniční sloupy, telegrafní stožáry, ukazatele směru či železniční zábradlí (Obrázek 31). Kromě infrastruktury pronikal i do průmyslu, kde z něho vznikaly chladírny, ledárny či zásobníky potravin. Zahradnictví využívalo cementové zboží k dekoraci, pivovarnictví a cukrovarnictví nahradilo dřevěné kádě a splavy cementovými nádržemi (Obrázek 32) a cyklisté jezdili po vůbec prvních cyklostezkách z cementové dlažby.³³⁸

Obrázek 32 Řepné splavy z cementu v mělnickém cukrovaru.

Zdroj: Cement ve službách zemědělství, Praha 1926, s. 50.

³³⁵ F. Klokner, Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, s. 520-523.

³³⁶ Rudolf Bárta ml., Velká Praha a průmysl stavebních hmot, Zprávy veřejné služby technické 1, roč. 1919, s. 56-57.

³³⁷ Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

³³⁸ Jaroslav Šimáně, Zajištění odbytu cementu a cementového zboží, Zprávy Československé keramické společnosti 17, roč. 1940, s. 87-95.

2.1.3 Klimatické podmínky a stavební sezona

Vedle architektonických slohů a s tím spojených posunů ve spotřebě stavebních hmot byla poptávka po cihlách, vápnu i cementu výrazně ovlivněna sezonním charakterem stavební činnosti,³³⁹ která je ve středoevropských klimatických podmínkách ohraničena jarem a podzimem, tedy zhruba osmi měsíci (březen – říjen).³⁴⁰ Pokud nastane slabá zima, je možné stavět delší dobu, jindy ale brzký příchod mrazů zastaví sezonu dříve. Ideální je krátké, nepřerušované období mrazu a po zbytek roku teplé klima s minimem srážek a silných povětrnostních podmínek.³⁴¹ To ovšem neznamená, že by se továrny nesnažily produkovat zboží nepřetržitě po celý rok, právě naopak – celoroční provoz slibuje dosažení nižších nákladů. Nutným předpokladem je ovšem schopnost efektivně uskladnit zboží. Zatímco cihly mohli producenti shromažďovat poměrně snadno, skladování cementu bylo nákladnou záležitostí a u vápna existovaly technologické bariéry dané charakterem produkovaného zboží (srov. podkapitola 2.2.4).

Nebyly to ale jen překážky spojené s akumulací zboží, které bránily továrnám v celoroční produkci. Málo předvídatelný vývoj stavebního ruchu nevytvářel stabilní prostředí pro podstupování rizika, což bylo obzvlášť patrné u cihlářského průmyslu, který dodával hlavně pro obytnou výstavbu (stavební boom závisel na rentabilitě investovaných prostředků, která vzrůstala s dostupností levného úvěru a nejrůznějšími daňovými výhodami).³⁴² Cihelny se každý rok snažily vyrobit takové zásoby, aby nemusely ještě dlouho po začátku sezony pracovat, čímž se připravovaly pro případ neobvykle rušného stavebního období.³⁴³ Pokud se však čilý stavební ruch nedostavil, nahromaděné zásoby se stávaly břemenem. Cihelny pak s přeplněnými sklady čelily nízké poptávce, což mohlo vést k úplnému zastavení provozu.³⁴⁴ Tomuto „začarovanému kruhu“ se firmy mohly bránit jen silným kapitálovým zázemím a značnými finančními rezervami, ty pak ale chyběly na investice do modernizace. Kontinuální cihlářská výroba se proto vyplácela jen vůdčím hráčům na trhu, lokalizovaným poblíž velkých odbytišť a bohatých nalezišť kvalitní hlíny pro výrobu hodnotného zboží (např. *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* nebo *Slovenské akciové cihelny v Hodoníně*).³⁴⁵

Počasi mělo výrazné dopady i na cementářský průmysl, kde firmy taktéž minimalizovaly výrobní náklady celoroční produkcí. Pouze vápenky neformulovaly své podnikatelské strategie na základě klimatických podmínek, jelikož nedokázaly skladovat zboží a nezbývalo jim nic jiného, než koncentrovat produkci do doby největšího odbytu (hlavně jaro, v menší míře podzim).³⁴⁶ Po zbytek roku vápenky

³³⁹ Franz Mathis, *Big Business in Österreich* 2, s. 15-16.

³⁴⁰ *Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete*, Bd. 10, s. 90-91.

³⁴¹ Johann Schönberg, *Die Ziegelindustrie Österreichs. Eine Bestandsaufnahme*, Wien 1976, s. 31.

³⁴² H. Kubišta, *Politika stavební a bytová*, s. 331-332.

³⁴³ *Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete*, Bd. 10, s. 57-58.

³⁴⁴ Václav Vilíkovský, *Zemědělská technologie, Část 1*, Praha 1926, s. 119-120.

³⁴⁵ R. Bárta ml., *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 11-14.

³⁴⁶ SOKA Beroun, fond EKV 1936-1946, kart. č. 2, inv. č. 20, *Dopis pro ministerstvo zemědělství* z 6. 12. 1939.

pracovaly s omezenými kapacitami, což snižovalo jejich rentabilitu a poskytovalo jen malý stimul pro automatizaci výrobního procesu. Výrazně sezonní charakter poptávky navíc vedl ke značnému kolísání cen vápna – nejvyšší byly během jara a podzimu, přičemž v létě i zimě spíše klesaly.³⁴⁷

³⁴⁷ R. Bárta ml., Průmysl stavebních hmot v Československu, s. 29-30.

2.1.4 Cenová elasticita poptávky

Mezi základní podmínky trhu se stavebními hmotami, které definují poptávku po zboží, patří také cenová elasticita poptávky, tedy závislosti mezi cenou zboží a poptávkou po něm.³⁴⁸ Jedná se přitom o jeden z nejdůležitějších faktorů pro výslednou strukturu trhu, a to zejména koncentraci výroby.³⁴⁹ Elasticita poptávky je ovlivněna několika faktory, konkrétně povahou výrobku, různorodostí jeho použití, množstvím přímých a nepřímých substitutů, zdržení spotřeby, komplementaritou s jinými produkty, zvyky spotřebitelů i jejich sociálním postavením a prodlevou v čase, kterou konzumenti disponují, aby se přizpůsobili změnám v ceně. Zpravidla platí, že nižší elasticitu vykazuje běžné spotřební zboží, jehož konzum je poměrně limitován a prodej se uskutečňuje v úzké návaznosti na jiné komodity (např. vazba automobil-benzín nebo pero-inkoust). Zásadním faktorem při určení elasticity poptávky je konzument. Opět platí, že méně elastický je takový výrobek, u něhož nelze jakkoliv zdržet spotřebu (potravinu), konzument je již navyklý na jeho pravidelný nákup (cigarety, kávé) a je poměrně levné v porovnání k výši průměrných příjmů obyvatelstva (noviny, zubní pasta). Důležitou roli hraje také čas – krátce po změně ceny zboží není poptávka příliš pružná, v dlouhodobém horizontu se ale projevuje vyšší elasticita.³⁵⁰

Absence kvantitativních údajů pro vytvoření časových řad znemožňuje matematické určení cenové elasticity stavebních hmot v Předlitavsku a prvorepublikovém Československu. Stavebniny se řadily mezi běžné zpracovatelské zboží s omezeným uplatněním jinde než ve stavebnictví (s výjimkou vápna). Na trhu čelily jen malému množství přímých substitutů a jejich prodej se navzájem komplementoval (obytné i inženýrské stavby běžně vyžadovaly cihly, cement i vápno). Elasticitu poptávky posilovala skutečnost, že zboží bylo při porovnání s průměrnou výší příjmů poměrně nákladné a nepatřilo mezi nezbytné životní potřeby – spotřebu šlo delší dobu pozdržet v závislosti na příjmech a dostupnosti stavebního úvěru. Na druhou stranu byly největšími spotřebiteli stavební firmy a po roce 1918 i stavební družstva, pro něž představovaly cihly, cement a vápno zcela nenahraditelné komodity, bez kterých nešlo podnikat. Dostupná kvantitativní data dokládají, že ve sledovaném období neodpovídaly změny v cenách stavebních hmot vzestupu či poklesu poptávky. Platilo to zejména pro hospodářské krize, během nichž odbyt klesal pomaleji než ceny. Pro konjunkturu byl naopak charakteristický stabilní, ovšem nikterak závrtný vzestup cen při dynamickém růstu spotřeby cihel, vápna i cementu (srov. podkapitola 5.2). Lze tudíž konstatovat, že poptávka po stavebních hmotách nebyla příliš elastická, tj. neexistovala přímá úměrnost mezi změnami v ceně zboží a poptávkou po něm.

³⁴⁸ Hana Pačesová, *Kapitoly z mikroekonomie a z dějin ekonomických teorií*, Praha 2010, s. 31-35.

³⁴⁹ Margaret C. Levenstein - Valerie Y. Suslow, *What Determines Cartel Success?*, *Journal of Economic Literature* 44, Vol. 2006, No. 1, s. 64-67.

³⁵⁰ T. R. Jain – O. P. Khanna, *Business Economics*, New Delhi 2010, s. 49-50.

Tuto skutečnost si uvědomovali i sami producenti, kteří shromažďovali kvantitativní údaje za účelem formování co nejrentabilnějších podnikatelských strategií. Příkladem jsou výpovědi odborníků na cementářský průmysl před kartelovou anketou ve Vídni z roku 1912. Zástupci celostátního cementářského syndikátu *Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH* (srov. podkapitola 4.1.4) tehdy zdůraznili, že cenovou politikou nelze efektivně kontrolovat poptávku. Přiznali však, že snížení cen dokáže ve výjimečných případech stimulovat spotřebu a naopak.³⁵¹ Cenová elasticita poptávky po cementu byla velice nízká, což ale neznamena, že by zdražení či zlevnění zboží nevyvolalo žádnou reakci spotřebitelů, obzvlášť za situace, kdy na sebe jednotlivé stavebniny působily jako nepřímé substituty. Výrobní a distribuční proces cihel a vápna se od cementu nikterak výrazně neodlišoval, je proto velice pravděpodobné, že producenti těchto stavebnin čelili podobné situaci jako cementárny – cenová elasticita poptávky byla sice nepatrná, v dlouhodobém horizontu se ovšem mohla projevit.

³⁵¹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, Wien 1912, s. 25.

2.2 Nabídková strana

Nabídku na trhu se stavebními hmotami určují distribuční a produkční možnosti odvětví, odvíjející se od technologií, které jsou v dané ekonomice dostupné. Je pochopitelné, že rozsáhlé hospodářské a společenské proměny, k nimž došlo v Evropě během tzv. průmyslové revoluce, stimulovaly technologické posuny ve výrobě. Jednalo se o změny natolik zásadní, že ovlivnily fungování trhu možná ještě víc, než nástup historizujících architektonických slohů, záhy vystřídány modernou. Prosazení strojů nesehrálo zdaleka takovou roli jako snížení přepravních nákladů v důsledku výstavby železniční sítě. Konkurenceschopnost podniků, nacházejících se daleko od vodních toků, vzrostla díky železnici natolik, že došlo k úplnému redefinování trhů. Nejednalo se o uzavřený proces – záhy se prosadil nákladní automobil, který měl přinést další revoluci v přepravě stavebnin. Stejně důležité jako zásobování trhu bylo zajištění nerostných surovin pro výrobu. Každý další kilometr nutný pro jejich přepravu zvyšoval náklady a snižoval tak konkurenceschopnost podniku. Zejména české země, do značné míry ale také oblasti dnešního Rakouska, disponovaly bohatými nalezišti cihlářských hlín a jílu. Situace byla mnohem složitější ve vápenictví a cementářství. Vhodný vápenec se v přírodě nevyskytuje příliš často, producenti tedy vybírali lokalitu podniku velmi obezřetně. Cílem bylo najít rovnováhu mezi blízkým odbytištěm, dostupnou pracovní silou a vápencovými lomy. Muselo se přitom pamatovat na dodávky paliv, a to zejména černého a hnědého uhlí (dřevo se záhy omezilo na primitivní venkovské provozy), často dopravovaného na velké vzdálenosti.

Levná pracovní síla dlouho zůstávala překážkou automatizace, modernizace se tudíž projevila ve zvyšující efektivitě pálení stavebnin. Producenti nahrazovali periodické pece kontinuálními a experimentovali s dílčí automatizací. Po roce 1900 se tyto aktivity stupňovaly zejména v cementářství. Producenti cementu výrobu téměř úplně zautomatizovali, a dosáhly tak značných úspor z rozsahu. Cihlářství se modernizovalo pomaleji, přičemž záviselo na tom, zda se jednalo o městské podniky obstarávající velké dodávky, nebo primitivní venkovské cihelny. Automatizace se vůbec neprosadila ve vápenictví, které ustrnulo u kontinuálních kruhových pecí, vyžadujících velkou pracovní intenzitu. Důležitým faktorem bylo také skladování zboží, v průmyslu stavebních hmot velmi komplikavené. Sezonní charakter stavební činnosti způsoboval, že se několik měsíců v roce spotřeba prudce propadla. Skladování proto slibovalo celoroční kontinuální výrobu a značné úspory z rozsahu. Cementárny a cihelny narážely na technologické překážky, aby se hotový výrobek vlhkostí vzduchu neznehodnotil. Ačkoliv cihelny podobnou bariéru neřešily, soupeřily zase s velkým objemem zboží při nízkých prodejních cenách, což činilo skladování značně nevýhodným.

2.2.1 Přepravní náklady

V praxi nelze hovořit o jediném trhu s cihlami, cementem a vápnem, a to ani na území konkrétního státu. Odbytiště jsou diferencována přepravními náklady, respektive schopností producentů dodat zboží, aniž by doprava zvýšila ceny natolik, že se vyplatí založit nový podnik blíže trhu.³⁵² Klasická ekonomická teorie, zkoumající vztah mezi lokalitou průmyslu a efektivitou trhu již od Adama Smithe, mu však nepřikládala přílišný význam. David Ricardo a John Stuart Mill vůbec nezahrnuli lokalizaci průmyslu do své teorie renty, tj. přepravní náklady nevnímali jako jeden z fixních faktorů určujících výnos odvětví, ale pouhý nástroj, jak dodat zboží na trh.³⁵³ Spoluzakladatel neoklasické ekonomie Alfred Marshall dospěl při definování renty mnohem dál, ani on se ale nepokusil vysvětlit, proč a za jakých podmínek mění průmysl své umístění.³⁵⁴ Teprve geograf Johann Heinrich von Thünen definoval ve svém „izolovaném státu“ tzv. „polohovou rentu“. Jednalo se o vůbec první prostorový model hospodářství, jehož pomocí Thünen hledal odpověď na otázku, jakou výrobu je na daném místě nejvýhodnější provozovat. Vycházel z předpokladu, že lokalita agrární produkce je při stejných mzdách a rovnoměrné úrodnosti půdy určena přepravními náklady, od nichž se odvíjí velikost renty.³⁵⁵ Na Thünen navázal Alfred Weber, který se již nesnažil vytvořit optimální model rozmístění výroby, nýbrž hledal důvody přesunu průmyslové výroby z jedné lokality do druhé. Odpovědí mu byly tzv. lokační faktory, mezi něž řadil náklady na přepravu surovin na místo výroby a zboží do místa odbytu a náklady na pracovní sílu. Dospěl k závěru, že výroba je umístěna mezi zdroji nerostných surovin a odbytišti v závislosti na váze přepravovaného zboží a svou lokalitu mění v návaznosti na náklady pracovní síly na tunu vyrobeného zboží. Definoval tak obecné zákony pro lokalizaci výroby, s nimiž pracuje ekonomická geografie (nikoliv ekonomie) dodnes. Tato vědní disciplína v nejširší rovině zkoumá, kde a proč se lidé na světě nacházejí a co na těchto místech dělají.³⁵⁶

Pro výzkum trhu se stavebními hmotami je důležitá především teorie lokalizace zpracovatelského průmyslu, která je součástí ekonomické geografie. Továrna je zpravidla umístěna mezi trhem a nerostnými surovinami v závislosti na tom, zda zboží při výrobě získává nebo ztrácí na váze. Průmysl, jehož produkty ztrácejí na váze, je soustředěn spíše u zdrojů nerostných surovin, jelikož doprava do továrny vyjde draž než přeprava výrobku na trh. Pokud zboží naopak získává při výrobě na váze, továrna se nachází nedaleko trhu. Teze je v praxi mnohem komplikovanější – pro výrobu je obvykle potřeba více druhů nerostných surovin. Továrna se proto nachází blíže těm, kterých je pro výrobní proces

³⁵² Podrobnosti viz Carl Joachim Friedrich, *The Theory of Location in Relation to the Theory of Land Rent*, in: Alfred Weber, *Theory of the Location of Industries*, Chicago 1929, s. XII-XXXIII.

³⁵³ David Ricardo, *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3. vyd., London 1821, s. 51; John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Díl 3, 7. vyd., London 1909, s. 474.

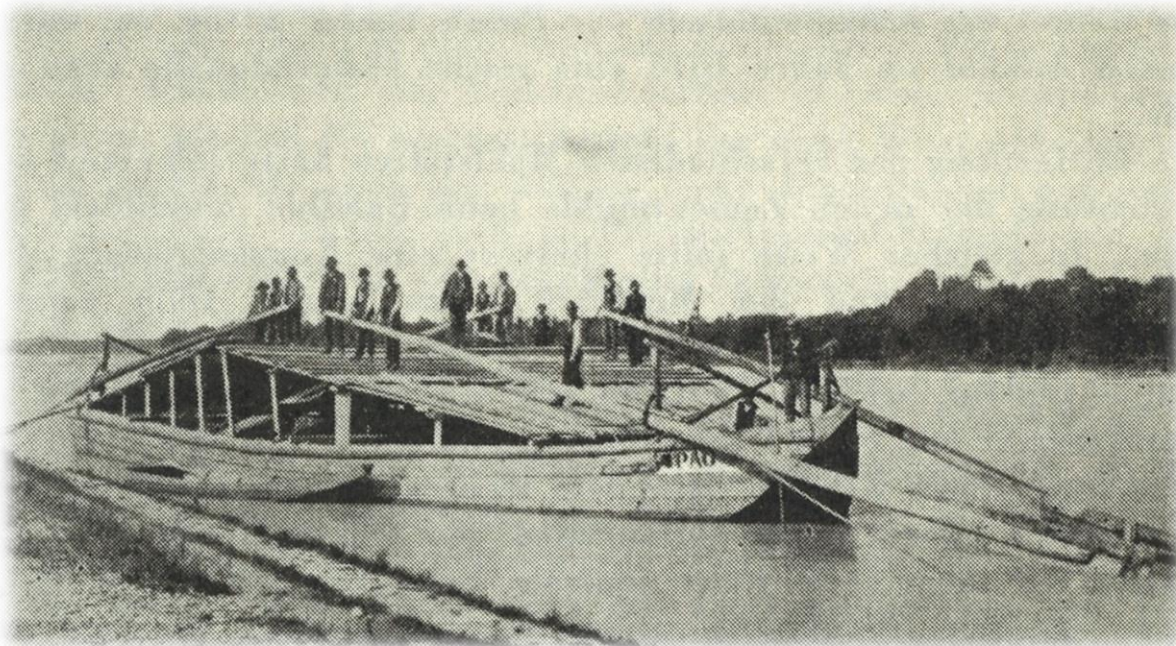
³⁵⁴ Alfred Marshall, *Principles of Economics*, 8. vyd., London 1890, s. 255-256.

³⁵⁵ Johann Heinrich von Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Jena 1910.

³⁵⁶ Ronald R. Boyce, *The Bases of Economic Geography*, New York 1978, s. 4.

potřeba větší množství, běžně v trojúhelníku mezi odbytištěm a dvěma zdroji nerostných surovin. Přesné situování podniku v tomto trojúhelníku pak závisí na nákladech pracovní síly.³⁵⁷

Obrázek 33 Přeprava cementu na vorech po řece Inn v Tyrolsku kolem roku 1875.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 14.

Teorii lokalizace zpracovatelského průmyslu lze dobře aplikovat na průmysl stavebních hmot, který pracuje jen s několika zdroji surovin. Rozmístění odvětví záviselo na třech základních faktorech, a to nerostných surovinách, odbytových možnostech a dalších věcech nutných během výrobního procesu (pracovní síla, energie nebo dopravní prostředky).³⁵⁸ Jinak řečeno, umístění továrny se odvíjelo od nákladů za účelem opatření surovin, produkce zboží a distribuce na trh.³⁵⁹ Následující argumentace se soustředí zejména na přepravu, přičemž náklady na výrobu a pracovní sílu zůstanou upozaděny, jelikož se nedochovaly téměř žádné kvantitativní údaje, na jejichž základě by bylo možné tezi rozvinout. Přeprava surovin do místa výroby a jejich následná distribuce spoluurčovala jednotlivá centra odvětví. Ačkoliv by zanesení nákladů na výrobu a pracovní sílu tento přehled ještě upřesnilo, základní charakteristiky trhu lze nastínit bez aplikace těchto faktorů. Pozemní doprava byla velmi nákladná a nehodila se pro velký objem dodávek, suroviny i zboží se proto zpočátku přepravovaly hlavně po vodě (Obrázek 33). Teprve železnice umožnila dodávat výrobky dál než na lokální trhy, rostoucí vzdálenost ale vedla k rychlému snížení konkurenceschopnosti. Nadále se proto užívala říční doprava, která je oproti pozemní zhruba pětikrát až šestkrát levnější.³⁶⁰ V průmyslu stavebních hmot platilo, že blízkost

³⁵⁷ Andrew Wood – Susan M. Roberts, *Economic Geography. Places, Networks and Flows*, New York 2011, s. 20-23.

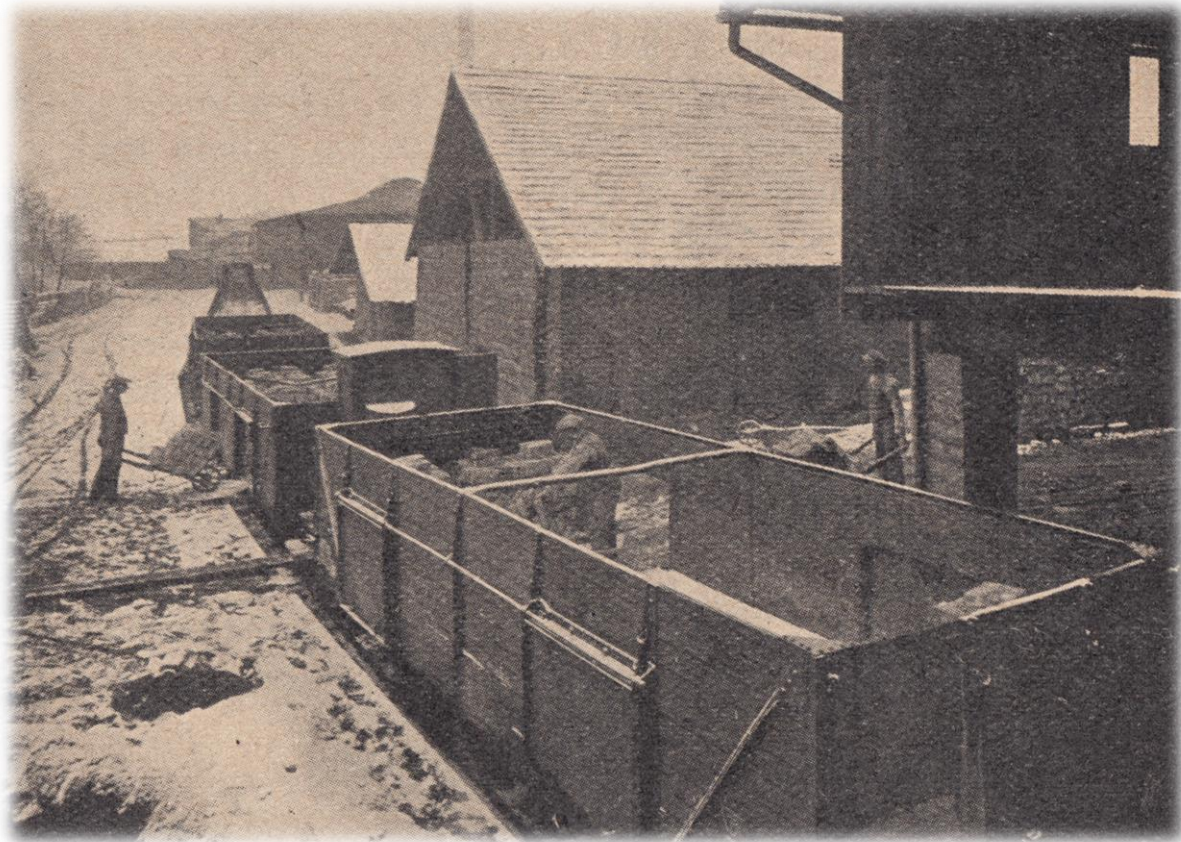
³⁵⁸ Tamtéž, s. 33.

³⁵⁹ Tamtéž, s. 226.

³⁶⁰ Tamtéž, s. 108.

velkého odbytiště dokázala i z technologicky zaostalé továrny učinit výnosný podnik a nevýhodně položená továrna mohla proniknout na vzdálené trhy jen díky špičkovému technickému vybavení.

Obrázek 34 Nakládání cihel na železniční vagony v řeporyjské cihelně Hugo Reiser.

Zdroj: Stavivo 10, roč. 1929, s. 245.

Zdaleka nejhůře snášely přepravu plné cihly, které se v poměru ke své váze prodávaly velmi levně. Po železnici se dodávaly až na 50 km (Obrázek 34),³⁶¹ své kupce ale nacházely spíše v bezprostřední blízkosti továrny (zhruba 20-30 km).³⁶² Velká odbytiště byla zásobována vzdálenějšími cihelnami jen během neobyčejně rušné stavební sezony (v případě Prahy a Vídně se mohlo jednat až o 100 km).³⁶³ „Revoluci“ v dopravě cihlářského zboží přinesl nákladní automobil (Obrázek 35), jenž se po roce 1918 stal důležitou součástí moderních cihelen. Ve srovnání s koňským povozem snížil náklady téměř na třetinu.³⁶⁴ Zboží se ovšem tímto způsobem přepravovalo hlavně na krátké vzdálenosti (asi 8 km) a cihelny jen občas dodávaly svůj produkt přes 25 km.³⁶⁵ Ačkoliv se vyskytly i případy, kdy šlo výrobek

³⁶¹ Cementářský obzor 5, roč. 1930, s. 46-47; F. Bienert, Die Ziegelindustrie von Wien, Niederdonau, Oberdonau und Salzburg, s. 44.

³⁶² Rudolf Habla, Hospodárnost v cihelnách, Stavivo 11, roč. 1930, s. 508-509.

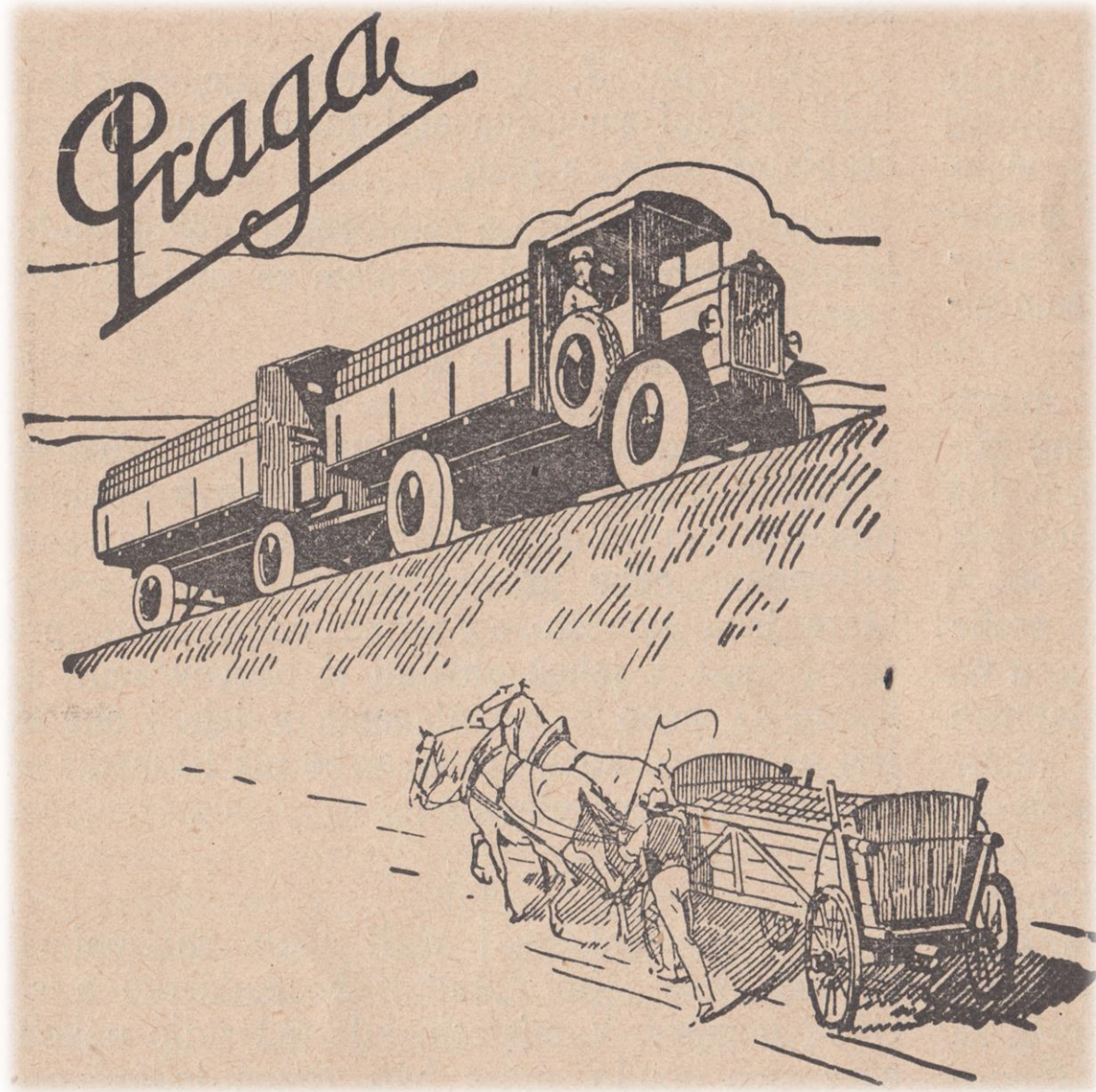
³⁶³ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 103; Obzor keramický 12, roč. 1929, s. 36.

³⁶⁴ V. Podhora, Kalkulace dopravy v cihlářském průmyslu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 341-343.

³⁶⁵ Josef Schmidt, Československý cihlářský průmysl v uplynulém roce, Stavivo 14, roč. 1933, s. 2-3.

umístit až 100 km od továrny, jednalo se spíše o výjimky.³⁶⁶ Ostatně ani kvalita československých pozemních komunikací zatím nevyhovovala dálkové silniční dopravě,³⁶⁷ takže význam železnice poklesl teprve po druhé světové válce (i poté ale plné cihly nacházely svůj odbyt nanejvýš 70 km od továrny).³⁶⁸

Obrázek 35 Reklama na automobil Praga pro přepravu stavebních hmot z roku 1931.

Zdroj: Obzor keramický 14, roč. 1931, s. 156.

³⁶⁶ K. Hineis, Cihlářské výrobky v moderní architektuře, s. 470-472.

³⁶⁷ K. Šiška, Silnice a silniční mosty, s. 422-423.

³⁶⁸ J. Schönberg, Die Ziegelindustrie Österreichs, s. 33-34; C. Canal, Die österreichische Baustoffindustrie, s. 14-15.

Obrázek 36 Ukázka tradiční distribuce vápna na Berounsku.

Zdroj: Jindřich Jůna (red.), Monografie Hořovicka a Berounska, Praha 1929, s. 159.

Tradiční distribuce vápna probíhala plně v režii drobného producenta, který vypálený produkt naložil na koňský povoz, a poté jej dopravil na trh (Obrázek 36). Výstavba železniční sítě sice umožnila vápenkám dodávat zboží podstatně dál než cihelny, přesto pronikaly nanejvýš na regionální, nikoliv celostátní nebo zahraniční trhy.³⁶⁹ Výjimku tvořily pouze pohraniční továrny (např. severočeská vápenická oblast kolem Ústí nad Labem, nebo severomoravské vápenky nedaleko Zlíchovic, dnešní obce Vápenná), orientující se téměř výhradně na říšskoněmecká odbytíště.³⁷⁰ Většina dodávek směřovala do vzdálenosti 50 km od továrny, a právě tuto oblast vnímaly konkrétní podniky jako svou výhradní svému vlivu, do které odmítaly vpustit konkurenci.³⁷¹ Vápenky sice dokázaly dopravit zboží podstatně dál,³⁷² kvůli vysokým nákladům tak ale činily jen výjimečně. Ukázkou tohoto chování může být snaha o průnik na nová odbytíště (lukrativní dodávky pro chemicko-průmyslovou výrobu), nebo zásobování trhu během neobyčejně rušné stavební či zemědělské sezony. Situaci lze ilustrovat na příkladu sousedního Německa. Ještě koncem padesátých let 20. století zde směřovalo 80 % veškerých dodávek 50 km od továrny, 10 % zboží se přepravilo na vzdálenost 50-100 km a pouhých 10 % výroby mířilo dál než 100 km.³⁷³

³⁶⁹ Státní oblastní archiv Praha (dále jen SOA Praha), fond Obchodní a živnostenská komora Praha 1850-1949 (dále jen OŽK Praha 1850-1949), kart. č. 236, inv. č. 1071, Řeč Šulce z 18. 3. 1898.

³⁷⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 36-40.

³⁷¹ SAKA Beroun, fond EVK 1936-1946, kart. č. 1, inv. č. 2, Výkonný výbor z 28. 8. 1936.

³⁷² Státní okresní archiv Praha-západ (dále jen SOka Praha-západ), fond Prastav, Spojené pražské továrny na staviva 1920-1946 (dále jen Prastav 1920-1946), kart. č. 17, inv. č. 187, Dopis ze 4. 2. 1938.

³⁷³ G. Hansen, Beschäftigung und Absatz der Kalkindustrie unter Berücksichtigung der Kartellproblems, s. 48.

Obrázek 37 Přeprava cementu vlakem z tyrolského Kirchbichlu do Kaprunu, poslední třetina 19. století.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 14.

Navzdory tomu, že je cement masovou stavební hmotou, snáší dopravu na větší vzdálenosti poměrně dobře (Obrázek 37). Alespoň ve srovnání s dalšími stavebninami tvořily přepravní náklady jen malou část jeho výsledné ceny (tj. nákup 100 kg cementu byl v porovnání se stejnou hmotností cihel a vápna relativně nákladný, viz Tabulka 1). Specifikum této stavební hmoty spočívalo ještě v jedné okolnosti – cement se řadil mezi „nové“ stavebniny, jejichž kapacity se budovaly „na zeleném drnu“ a nikoliv přechodem od rukodělné k průmyslové výrobě. Kolem poloviny 19. století se na předlitavském trhu se stavebními hmotami objevilo prázdné místo, které ale kvůli omezenému know-how a vysokým fixním nákladům zaplnilo jen několik podnikatelských subjektů, těšících se na regionálních trzích téměř monopolnímu postavení (tzv. prostorový monopol). Přeprava tudíž nehrála zdaleka tak důležitou roli jako obchodní značka. Teprve vstup nových hráčů do odvětví na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století (Gründerzeit) připravil tyto průkopníky o výsadní postavení (přechod k tzv. prostorové konkurenci).³⁷⁴ Někteří dokázali využít zkušeností i tradice a ve střetech obstát, zatímco jiní museli trh opustit (příkladem jsou boje cementáren v Tyrolech, kolébce předlitavského cementářského průmyslu, z nichž vyšel jako vítěz koncern *Perlmoos*, srov. podkapitola 3.1.4).³⁷⁵ Po určité době zůstalo v odvětví

³⁷⁴ Mark E. McBride, Spatial Competition and Vertical Integration. Cement and Concrete Revisited, The American Economic Review 73, roč. 1983, č. 5., s. 1013-1016.

³⁷⁵ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 58.

jen několik velkých firem se značnými výrobními kapacitami, které dodávaly hlavně na regionální trhy, konkurovaly však i v celostátním a dokonce mezinárodním kontextu.

Tabulka 1 Odhady cen za 100 kg plných cihel, vápna a cementu na pražském trhu v letech 1880-1937 (1880-1890 ceny ve zl., 1899-1914 v K a 1928-1937 v Kč).

Rok	Cihly	Vápno	Cement
1880	0,4 zl.	1 zl.	3,8 zl.
1890	0,3 zl.	1 zl.	3,1 zl.
1899	0,6 K	1,7 K	5 K
1914	0,7 K	2 K	4 K
1928	7,3 Kč	21 Kč	31,4 Kč
1937	4,5 Kč	17 Kč	23,9 Kč

Zdroj: Statistisches Handbüchlein der königlichen Hauptstadt Prag, Prag 1881-1920; Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

Předlitavské cementárny dokázaly po roce 1900 přepravit zboží asi na 150 km.³⁷⁶ Mechanizace a modernizace odvětví během meziválečného období navýšila tuto vzdálenost zhruba o 50 km.³⁷⁷ Obvykle se však cement umísťoval mnohem blíže, a to hlavně do oblastí čítající polovinu maximálního okruhu dodávek. Rakouské cementárny dopravily v roce 1937 většinu svého zboží asi 100 km a jen několik jich pracovalo s tak nízkými výrobními náklady, aby úspěšně pronikly na vzdálenější trhy (viz Tabulka 2). Pochopitelně se vyskytovaly i případy, které se tomuto pravidlu vymykaly. Uvést lze dalmatský cementářský průmysl, formující se na prahu první světové války.³⁷⁸ Tamní cementárny byly zakládány jako exportní podniky (levná doprava po moři), v zahraničí ale narážely na ostrou konkurenci německých a belgických producentů, zaměřily se tudíž na domácí poptávku. Zboží levně převezly do Terstu, odkud pak díky výhodným železničním tarifům snadno dosáhlo urbanizované oblasti na severu Předlitavska.³⁷⁹ Dalmatský cement se dokonce objevil v Praze,³⁸⁰ vzdušnou čarou 500 km od Terstu (sic!). Jiným příkladem byla akciová společnost *Slovenské cementárny na portlandský cement*, vlastníci cementárny v Lietavské Lúčce a Ladcích na západě Slovenska (nedaleko Žiliny). Až do roku 1929 se žádné jiné cementárny ve východních oblastech republiky nenacházely, firma se zde tudíž těšila téměř monopolnímu postavení (vysoké celní sazby vylučovaly zahraniční konkurenci, srov. podkapitola 3.5.1). Dodávala zboží až do Užhorodu (kolem 350 km po železnici) a odtud pak do dalších podkarpatských aglomerací. Unikátní geografická poloha se pochopitelně odrazila ve vysoké rentabilitě firmy – roku 1928 činil zisk 106 % jejího nominálního akciového kapitálu, což ji pasovalo na nejvýnosnější

³⁷⁶ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 89.

³⁷⁷ Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), fond Kartelový rejstřík 1933-1950 (dále jen KR 1933-1950), kart. č. 73, ev. č. 720, Kartelová smlouva z 13. 12. 1935; C. Carl, Die österreichische Baustoffindustrie, s. 61.

³⁷⁸ Compass 44, roč. 1911, Bd. 2, s. 12; Compass 46, roč. 1913, Bd. 2, s. 11.

³⁷⁹ Kartell-Rundschau 8, roč. 1910, s. 585.

³⁸⁰ SOKA Praha-západ, fond Radotínské cementárny a vápenice 1947-1984 (dále jen RCV 1947-1984), Protokoly Akciové společnosti v Praze k vyrábění vápna a cementu, Správní rada z 6. 6. 1910.

podnikatelský subjekt v československém cementářském průmyslu (zřejmě se řadila k vůbec nejrentabilnějším prvorepublikovým podnikům).³⁸¹

Tabulka 2 Největší rakouské cementárny dle lokality a přibližného vzdálenosti, ve které roku 1937 dodávaly zboží.

Název firmy	Lokalita	Země	Dodávky (km)
Rodauner Zementfabrik	Rodaun	Vídeň	200
Perlmooser Zemenwerke	Mannersdorf am Leith.	Dolní Rakousy	*
Portland Zementwerke Kirchdorf	Kirchdorf an der Krems	Horní Rakousy	90 - 100
Gmundner Portland Zementfabrik	Gmunden	Horní Rakousy	72
Gebrüder Leube	Gartenau	Salcbursko	80 - 100
Schretter & Co.	Vils	Tyrolsko	-
Peggauer Zement- und Schamottewerke	Peggau	Štýrsko	-
Wietersdorfer Zement- und Duritzwerke	Wietersdorf	Korutany	100 - 120
Vorarlberger Zementwerke	Löruns	Vorarlbersko	30 - 40

* Okruh dodávek nebyl specifikován, cementárna ale prodávala zboží hlavně ve Vídni, Dolním Rakousku a Burgenlandu.

Zdroj: Österreichische Staatsarchiv – Archiv der Republik, fond Bundesministerium für Handel und Verkehr 1918-1941, Kartellstelle Schneiberg 1938-1939, Kart. č. 4188a, Bericht über die Zementindustrie in der Ostmark erstatten vom Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit, Wien 1938.

Přehled o tom, jak velkou roli v odvětví hrála doprava, vyčísluje podíl přepravních nákladů na prodejní ceně cementu dle největších československých měst, platný pro rok 1935 (Tabulka 3). Pražské podniky (Podolí, Radotín) a Králův Dvůr u Berouna snadno dosáhly Prahy, která byla největším československým trhem, moravská a slovenská odbytiště jim ale zůstávala veskrze uzavřená. Severočeské továrny (Čížkovice, Bohosudov a Řetenice) přepravovaly zboží na pražský trh za dvojnásobné částky jako středočeské podniky, přičemž moravské, slezské a slovenské podniky měly jen mizivé šance konkurovat. Opačně tomu bylo na východních trzích, kterým dominovaly Maloměřice, Štramberk-Vítkovice, Lietavská Lúčka-Ladce, Horní Srní a Stupava. Unikátní situace panovala na východním Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Nejnižšími přepravními náklady do Užhorodu disponovala Lietavská Lúčka-Ladce (obě továrny vlastnila jedna firma), následovaná Horním Srním a Stupavou. Západní cementárny nedokázaly na východoslovenská a podkarpatská odbytiště vůbec proniknout, koncern Lietavská Lúčka-Ladce tudíž tyto oblasti monopolizoval (továrny ve Stupavě a Horním Srní byly založeny na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století, před tímto datem tedy většinu dodávek zajišťovala Lietavská Lúčka-Ladce). Odtud pak mnozí se iniciativy založit ve druhé polovině třicátých let cementárnu na východním Slovensku, slibující značné monopolní výnosy (srov. podkapitola 4.2). České, moravsko-slezské a slovenské trhy s cementem byly přepravními náklady zřetelně odděleny, což otevíralo dveře průmyslovým dohodám (kartely a syndikáty), jejichž cílem bylo stanovit jasná pravidla dodávek uvnitř jednotlivých regionálních odbytišť i mezi nimi navzájem (srov. podkapitola 4.1.4).

³⁸¹ Compass. Českoslovaie 63, roč. 1930, s. 660.

Tabulka 3 Podíl přepravních nákladů na prodejní ceně cementu ve velkých československých městech v roce 1935. S výjimkou Tlumačova a Hodolan uvedeny všechny československé cementárny.

Cementárna	Praha	Plzeň	Hradec Králové	Brno	Olomouc	Bratislava	Košice
Králův Dvůr	5,4%	6,9%	14,1%	23,0%	23,0%	31,0%	43,6%
Čížkovice	9,7%	13,0%	15,0%	23,7%	23,7%	30,4%	42,3%
Radotín	3,9%	9,1%	11,8%	21,8%	21,2%	30,0%	43,9%
Podolí	3,9%	11,0%	11,6%	21,2%	21,2%	29,0%	42,6%
Bohosudov	9,3%	12,3%	13,8%	22,3%	21,8%	28,7%	40,1%
Řetenice	9,7%	13,0%	15,0%	23,7%	23,7%	30,4%	42,3%
Maloměřice	25,4%	31,1%	23,3%	4,7%	10,6%	15,3%	38,4%
Štramberk	35,4%	40,9%	30,1%	22,3%	17,9%	27,4%	37,0%
Lietavská Lúčka	36,9%	42,9%	31,7%	23,5%	21,4%	20,6%	23,5%
Ladce	33,3%	40,0%	28,2%	23,5%	21,4%	20,6%	26,9%
Stupava	29,3%	34,7%	24,1%	12,5%	16,4%	4,1%	33,8%
Horní Srní	33,1%	38,8%	27,7%	18,4%	15,5%	14,9%	29,0%

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Ministerstvo železnic 1918-1945, kart. č. 2843, Přehledná tabulka cen cementů docílených při veřejných soutěžích v roce 1934 a 1935; Tamtéž, Vzdálenosti a výše režijního dovozného 1935.

Význam přepravních nákladů pro trh s cementem (a ve větší intenzitě i vápnem a cihlami) výstižně shrnul redaktor národohospodářské revue prestižního britského týdeníku *The Economist* Leonard J. Reid: „Po hospodářské stránce je u cementu důležité, že v poměru ke své ceně je těžký a objemný. To rozhoduje o dvojím: předně výroba cementu soustřeďuje se přímo v nalezišti suroviny nebo blízko něho, za druhé vzhledem k váze a objemnosti cementu je možno pozorovati všude tendenci, aby vyrobený cement prodával se pokud možno hned na místě, neboli jinými slovy: místní výroba má velikou výhodu v soutěži s cementem vyrobeným ve velké vzdálenosti. Z tohoto důvodu také obchod cementem mezi výrobními zeměmi není značný [...] Otázka dopravy působí na cenu zboží jedním směrem; totiž vzhledem k laciné dopravě námořní oproti dopravě železniční trhy pobřežní zakoušejí zahraniční konkurenci i tehdy, jde-li o zemi, jež je sama zemí výrobní. Konec konců je-li cement, který je přivážen lodí, levnější než cement domácí, dopravovaný na zmíněné pobřežní trhy železnicí, dotud, dokud zboží vyhovuje požadavkům, není věcí podnikatele staveb, aby se ptal, odkud parník se zbožím připlul.“³⁸²

³⁸² Leonard J. Reid, Světový obchod cement, Archiv hospodářský 9, roč. 1930, s. 97.

2.2.2 Nerostné suroviny

Lokalitu provozů neovlivňovala jen doprava hotového zboží na trh, nýbrž i surovin do místa produkce. Výrobní materiály se dělily na dvě skupiny, a to nerostné suroviny (cihlářské zeminy, vápenec) a topiva (zpočátku dřevo, později hnědé a černé uhlí, výjimečně i elektřina a plyn). Poměr jejich spotřeby během výrobního procesu se díky technologickým inovacím v čase proměňoval, lze tedy učinit jen přibližné odhady. Pro cihlářství byly nejdůležitějšími surovinami cihlářské zeminy (hlíny, jíly), písek a voda, nacházející se v prostoru střední Evropy velmi hojně (Obrázek 38).³⁸³ Při výrobě cihel malého formátu (rozměry 25 × 12 × 6,5 cm) bylo na 1000 kusů zboží třeba 3-4 tuny cihlářského hlíny,³⁸⁴ na území Předlitavska a prvorepublikového Československa se ale používal velký formát (29 × 14 × 6,5 cm),³⁸⁵ jehož produkce žádala podstatně víc surovin, a to 4-5 tun cihlářské hlíny nebo 3-3,6 tun horšího jílu.³⁸⁶ Kruhová cihlářská pec, která se ve střední Evropě rozšířila ve druhé polovině 19. století (první předlitavskou kruhovku postavila *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* roku 1865 a do Čech se tato technologie dostala počátkem sedmdesátých let),³⁸⁷ potřebovala k vypálení 1000 kusů cihel zhruba 160-300 kg uhlí.³⁸⁸ Většina cihlářský provozů však pracovala s primitivními polními pecemi na periodické pálení, v nichž se spotřebovalo mnohem víc paliva. Každých 1000 kusů cihel si vyžádalo 400-500 kg černého nebo 700-800 kg hnědého uhlí a některé venkovské cihelny stále pálily dřevem, jehož se spotřebovalo kolem 1 tuny.³⁸⁹

Ve srovnání s cementem a vápnem neztrácí cihly během výrobního procesu výrazně na hmotnosti, lokalita provozu tudíž představovala kompromis mezi nalezišti výrobních materiálů a trhem. Každých 1000 cihel velkého formátu vážilo mezi 4 a 5 tunami (u malého formátu se jednalo o 3,2 tuny),³⁹⁰ což přibližně korespondovalo s hmotností výrobních materiálů. Přeprava nerostných surovin byla oproti topivům natolik nákladná, že se cihelny nacházely v bezprostřední blízkosti cihlářských zemin. Uhlí sice tvořilo důležitou položku z hlediska výrobních nákladů (dosahovalo až třetiny celkové kalkulace ručních i strojních cihel),³⁹¹ nikoliv ale hmotnosti dopravovaných surovin. Hotový produkt nacházel odbyt

³⁸³ R. Bárta, *Keramický průmysl*, s. 180-182; Karel Čáslavský, *O některých problémech moderního cihlářství*, *Keramické listy* 2, roč. 1910, s. 1-2.

³⁸⁴ J. Schönberg, *Die Ziegelindustrie Österreichs*, s. 30.

³⁸⁵ Podrobnosti viz Rudolf Pulkrábek, *Z průmyslu cihlářského*. Úvaha o zavedení metrového formátu cihel, Praha 1908.

³⁸⁶ Hermann Zwick, *Die Natur der Ziegelthone und die Ziegel-Fabrikation der Gegenwart*. Handbuch für Ziegeltechniker, technische Chemiker, Bau- und Maschinen-Ingenieure, Industrielle und Landwirthe, Wien 1894, s. 447-449.

³⁸⁷ L. Reich, *Die Ziegel- und Ton-Industrie*, s. 30; V. Vilíkovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, s. 118-119.

³⁸⁸ Antonín Chmelíček, *Vzduch, tah a teplota v kruhovce*, *Stavivo* 11, roč. 1930, s. 365-366; Josef Pössner, *Parní a elektrický pohon v cihelnách*, *Stavivo* 13, roč. 1932, s. 160-161; Josef Matějka, *Kalkulace ceny cihlářských výrobků*, *Stavivo* 4, roč. 1923, s. 83-86.

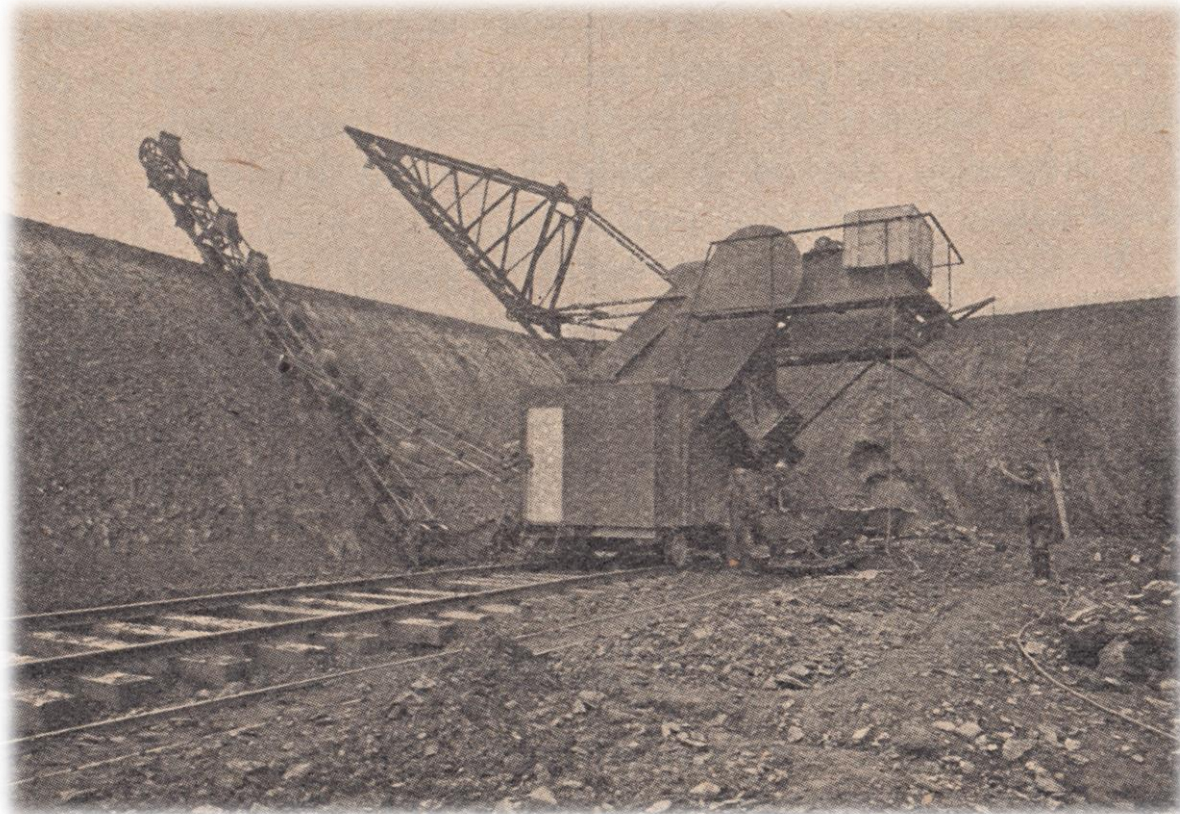
³⁸⁹ R. Bárta ml., *Sklářství a keramika*, Díl 2, s. 86.

³⁹⁰ R. Bárta ml., *Keramika*, Díl 1, s. 38.

³⁹¹ SOKA Beroun, *fond Firmy začleněné do českých cementáren a vápenic* - Jan Tomášek, kart. č. 1, *Kalkulace cihel v roce 1937*.

maximálně 20-30 km od továrny, ideální lokalitu podniku proto tvořil okraj aglomerace s bohatými nalezišti cihlářské zeminy, zásobou vody, dostupnou pracovní silou a železničním nádražím (později stačilo napojení na silnici).³⁹²

Obrázek 38 Hlinišť cihelny Hugo Reiser v Řeporyjích u Prahy s mechanickým rypadlem. Snímek pochází z roku 1929.

Zdroj: Stavivo 10, roč. 1929, s. 244.

Poněkud odlišný model lokalizace průmyslu platil ve vápenictví a cementářství – nerostné suroviny a topiva ztrácely během výrobního procesu výrazně na hmotnosti. Základní surovinu tvořil vápenec, který je ve střední Evropě bohatě zastoupen (pro výrobu vzdušného vápna bylo třeba čistého vápence a dolomitu, Obrázek 39; cement a hydraulické vápno naopak vyžadovaly vápencové slíny, Obrázek 40). Surovina však nebyla rovnoměrně rozprostřena po celém Předlitavsku a Československu, což dalo vznik několika průmyslovým oblastem. Významná naleziště vápence se nacházela na území dnešní Rakouské republiky, a to především okolo Vídně, nedaleko dolnorakouského Lilienfeldu a poblíž tyrolského Häringu a Kufsteinu, kolébce předlitavského cementářského průmyslu.³⁹³ Surovina se taktéž zpracovávala u slovinského města Trbovlje (německy Trifail) a po roce 1900 vzrůstala důležitost obrovských dalmatských nalezišť, která se stala impulzem pro rozvoj tamní cementářské výroby (okolí

³⁹² F. Fischer, *Průmysl cihlářský*, s. 389-390.

³⁹³ Felix Karrer, *Führer durch die Baumaterial-Sammlung des k. k. naturhistorischen Hofmuseums in Wien*, Wien 1892, s. 42-45.

Splitu a nedaleké přímořské oblasti).³⁹⁴ Důležité vápencové oblasti se rozkládaly ve Slezsku a Haliči, a to zejména v Krakovsko-čenstochovské vysočině a pásmu Krakov-Katovice-Těšín.³⁹⁵ Zpracování vápence mělo velmi dlouhou tradici i v českých zemích a na Slovensku. Pražské okolí proslulo staroměstským hydraulickým vápnem, které se na prahu moderní doby vyváželo do celého světa pod proslulou značkou „Pasta di Praga“.³⁹⁶ Bohatá ložiska se nacházela mezi Prahou a Berounem (Hlubočepy, Braník, Podolí, Radotín, Karlštejn), kolem Teplic-Šanova a v jižních Čechách u Sušice.³⁹⁷ Na Moravě probíhala těžba v Moravském krasu, na Olomoucku, Tišnovsku, Přerovsku, Mikulovsku, v Jeseníkách a u Štramberku.³⁹⁸ Slovensko se taktéž pyšnilo početnými nalezišti vápence, z nichž nejbohatší byly oblasti Slovenského krasu a Slovenského Rudohoří (Slovenský ráj, Muráňská planina).³⁹⁹

Obrázek 39 Vápencové lomy firmy Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Actiengesellschaft, vlastníci cementárnu a vápenku u haličského města Szczakowa. Snímek byl pořízen kolem roku 1898.

Zdroj: Gross-Industrie Oesterreichs, Wien 1898, Bd. 2, s. 17.

³⁹⁴ Otakar Kallauner, Dalmatský průmysl cementářský, Stavivo 7, roč. 1926, s. 41-43.

³⁹⁵ Carl Maria Paul, Beiträge zur Kenntniss des schlesisch-galizischen Karpathenrandes, in: Jahrbuch der k.k. Geologischen Reichsanstalt 37, roč. 1888, s. 323-352.

³⁹⁶ R. Bárta ml., Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí, s. 4-5.

³⁹⁷ F. Slavík – R. Kettner, Nerostné bohatství Československé republiky, in: Československá vlastivěda, Díl 1, Praha 1930, s. 466-467.

³⁹⁸ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 12-13.

³⁹⁹ Podrobnosti viz Jan Král, Vápencové útvary na Slovensku, Stavivo 11, roč. 1930, s. 535-536.

Na vypálení 100 kg vápna se spotřebovalo zhruba 180 kg vápence (pokud se jednalo o vzdušné vápno, bylo třeba mezi 190 a 200 kg vápence a u hydraulických vápen pak něco přes 150 kg).⁴⁰⁰ Spotřeba černého uhlí se lišila podle toho, o jakou pec se jednalo (jen v primitivních polních pecích se páliho dřevem).⁴⁰¹ Na území Předlitavska a Československa se rozšířily hlavně kruhové pece, kde na 100 kg hotového produktu připadlo asi 18-25 kg uhlí. Starší periodické šachtové pece si vyžádaly téměř dvojnásobné množství paliva a moderní šachtové pece s otáčivým roštem, které se v Evropě objevovaly po první světové válce, představovaly mírnou úsporu paliva kolem 3-9 kg.⁴⁰² Cementářský průmysl vykazoval nižší spotřebu vápence, zato ale vyšší nároky na topiva. Menší cementárna potřebovala začátkem 20. století na vypálení 100 kg cementu zhruba 149 kg vápencového a hlinitého slínu (dle jiného příkladu 125 kg vápence a 41 kg slínu)⁴⁰³ a dalších 123 kg odpadního prášku z hnědého uhlí.⁴⁰⁴ Při použití kvalitního černého uhlí nebo koksu se v periodických šachtových pecích použilo podstatně méně topiva, a to pouhých 22 kg.⁴⁰⁵ Dokonce i moderní rotační pec, ještě na prahu první světové války energeticky velmi náročné zařízení,⁴⁰⁶ měla garantovanou spotřebu 29 kg kvalitního uhlí na 100 kg vypáleného cementu (dalších 14-15 kg uhlí si však vyžádaly obslužné stroje).⁴⁰⁷

Tabulka 4 Hmotnost přepravovaných nerostných surovin, paliv a hotových výrobků v cihlářském, vápenickém a cementářském průmyslu. V tabulce jsou znázorněny tři rozdílné modely, a to orientace odvětví na suroviny, paliva a odbyty.

	Orientace na suroviny (t)			Orientace na paliva (t)			Orientace na odbyty (t)		
Přeprava	Cihly	Vápno	Cement	Cihly	Vápno	Cement	Cihly	Vápno	Cement
Suroviny	0	0	0	4,5	1,8	1,7	4,5	1,8	1,7
Paliva	0,2	0,2	0,5	0	0	0	0,2	0,2	0,5
Výrobek	4,5	1	1	4,5	1	1	0	0	0
Celkem	4,7	1,2	1,5	9	2,8	2,7	4,7	2	2,2

Pokud při výrobním procesu dojde ke zmenšení hmotnosti výstupů o třicet a více procent oproti vstupům, je výhodnější podnik umístit spíše u nalezišť nerostných surovin než poblíž trhu. Jakmile se porovná přeprava výrobních surovin, paliv a hotových výrobků v cihlářském, vápenickém a cementářském průmyslu, je patrné, zda se bude odvětví orientovat na nerostné suroviny, paliva, nebo odbyty (Tabulka 4). Cementárny i vápenky pracovaly s menší hmotností výstupů oproti vstupům,

⁴⁰⁰ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 1, s. 35. Odhady se často lišily, čísla jsou ale srovnatelná. Srov. František Klement, K situaci v průmyslu vápenickém, Stavivo 14, roč. 1933, s. 52-53; V. Vilikovský, Zemědělská technologie, s. 361-365.

⁴⁰¹ A. Klár, Vápenický průmysl na Slovensku, s. 501-504.

⁴⁰² R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 1, s. 35-39.

⁴⁰³ Archiv Vítkovice, a. s. Ostrava (dále jen AV Ostrava), fond Štrambersko-vítkovické cementárny 1911-1945 (dále jen fond ŠVC 1911-1945), kart. č. 10, inv. č. 12, Portlandzementfabrik, April 1911.

⁴⁰⁴ Compass 38, Bd. 2, s. 18.

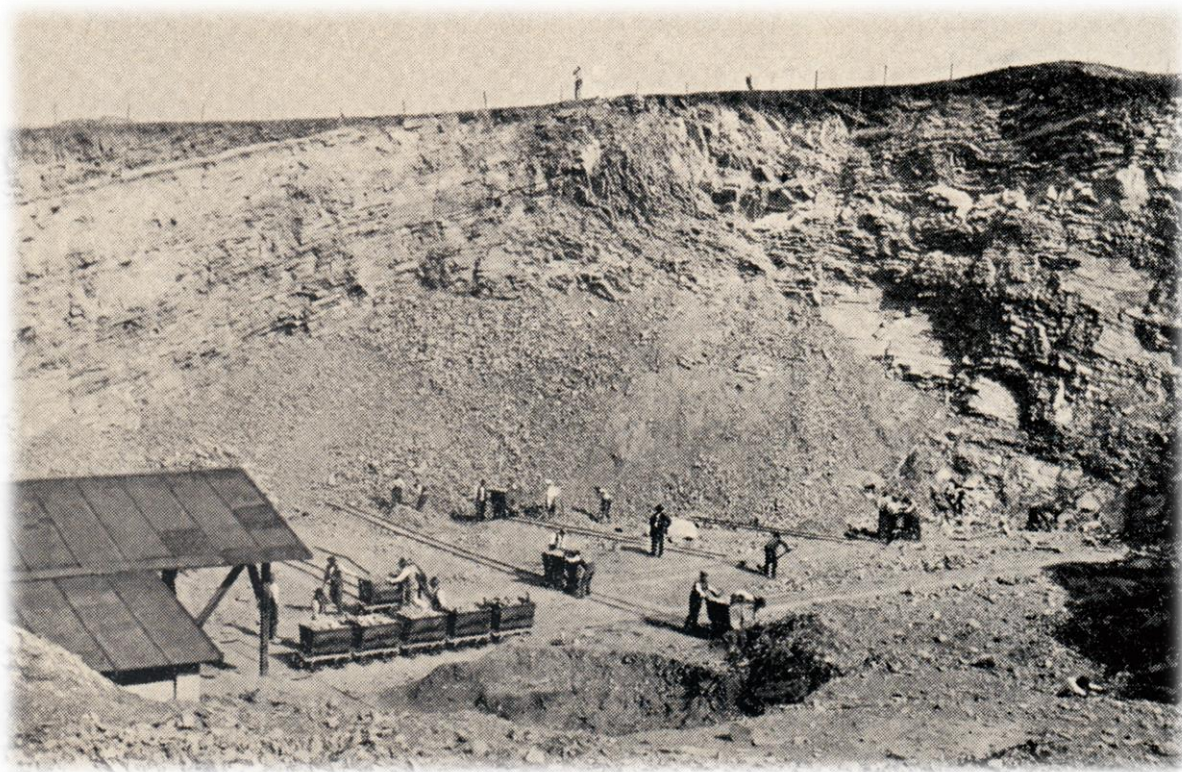
⁴⁰⁵ A. Svoboda, Pálení portlandského cementu v šachtových pecích, s. 149-151.

⁴⁰⁶ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 1, s. 72-80.

⁴⁰⁷ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 15, inv. č. 86, Protokoll über den II. Leistungsversuch beim Rotierenofen 14. 3. 1914.

továrny byly tudíž lokalizovány nedaleko ložisek vápence. Ačkoliv uhlí tvořilo důležitou položku celkových nákladů, spotřebovávalo se jej malé množství a přeprava tudíž nehrála tak důležitou roli. Rozmístění cementářského a vápenického průmyslu záviselo na dvou okolnostech, a to bezprostřední blízkosti vápence a co možná nejmenší vzdálenosti trhu. Situace v cihlářském průmyslu byla zcela odlišná. Odvětví se orientovalo jak na suroviny, tak odbytiště, jelikož cihly při výrobě neztrácejí na hmotnosti. Situování cihlen proto představovalo kompromis mezi nalezišti cihlářských hlín a trhem, ideálně okraj velké aglomerace.

Obrázek 40 Lomy vápencového slínu Královodvorské cementárny v Kosově u Jarova (nedaleko Berouna) kolem roku 1911.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, s. 7.

2.2.3 Výrobní proces

Nabídku na trhu se stavebninami nedefinovala jen přeprava surovin a hotových výrobků, ale také výroba zboží. Cement je „hydraulické práškové pojivo (maltovina), jehož účinnými složkami jsou sloučeniny CaO (oxid vápenatý), SiO_2 (oxid křemičitý), Al_2O_3 (oxid hlinitý) a Fe_2O_3 (oxid železitý), popřípadě jiné sloučeniny podobného typu“.⁴⁰⁸ Pojiva, k nimž náleží i maltoviny, tvoří širokou skupinu látek, které mohou za určitých podmínek přecházet ze stavu plastického ve hmoty pevné a tvrdé, aniž by ztratily celistvost nebo došlo ke změně jejich objemu. Cement patří mezi hydraulické maltoviny, jež lze po počátečním zatuhnutí na vlhkém vzduchu ponořit do vody, kde dále tuhnou a zvětšují svou pevnost.⁴⁰⁹ Dějiny evropské výroby cementu sahají až ke starověkým Římanům, kteří mísili bílé vápno se sopečným popelem v tzv. „pucolánský cement“, nesoucí pojmenování podle města Pozzuoli na úbočí Vesuvu, kde se nacházela vhodná surovina.⁴¹⁰ Není proto náhodou, že etymologie slova cement je spojena právě s Římany. Latinské slovo caedere, které znamená tlouci, bylo používáno jako označení pro lomový stavební kámen, a zdivo z něho postavené se nazývalo caementa nebo caementicae structural. Francouzský badatel Lorient přeložil v roce 1744 slovo caementa jako ciment a tento název se následně vžil pro označení maltoviny tuhnoucí ve vodě na pevnou směs.⁴¹¹

Cementářské technologie se měnily dvojím způsobem, a to zdokonalováním chemického složení výrobku a zlepšováním strojního zařízení továrny. Produkt se z chemického hlediska rozděluje na křemičitanové, hlinitanové a směsné cementy.⁴¹² Nejdůležitější je první skupina, do které se řadí románský cement (vypalovaný pod mez slinutí) a portlandský cement (vypalovaný nad mez slinutí).⁴¹³ Hlavní surovinou pro výrobu portlandského a románského cementu je křemičitan vápenatý, vznikající kombinací vápence s hydraulickými složkami (hlína, železná ruda, kyzové výpalky apod.). Mezi pomocné suroviny, které usnadňují výrobu slínku a spoří palivo, patří kazivec nebo sádrovec.⁴¹⁴ Základem hlinitanových cementů, charakteristických kratší dobou tuhnutí než u křemičitanových, je hlinitan vápenatý. Vedle vápence je na jeho výrobu třeba bauxit, jinak hojně užívaný v chemickém průmyslu (např. výroba hliníku).⁴¹⁵ Samostatnou kategorií jsou směsné cementy, mezi něž se řadí struskový, železoportlandský nebo vysokopecní cement.⁴¹⁶ Nejstarším z nich byl struskový cement, jehož výroba nebyla technicky náročná – vznikal smísením vysokopecní hutnické strusky s vápenným

⁴⁰⁸ Jan Hlaváč, *Základy technologie silikátů*, 2. vyd., Praha – Bratislava 1988, s. 443.

⁴⁰⁹ R. Bárta ml., *Chemie a technologie cementu*, s. 19.

⁴¹⁰ Kendall F. Haven, *100 Greatest Science Inventions of All Time*, Westport 2007, s. 24-25.

⁴¹¹ Jana Nekvasilová, *Počátky vývoje, výroby a užití portlandského cementu*, *Dějiny vědy a techniky* 12, roč. 2004, s. 19.

⁴¹² Luboš Hamák, *Technologie staviv*, Praha 1964, s. 55-63.

⁴¹³ R. Bárta ml., *Chemie a technologie cementu*, s. 732.

⁴¹⁴ Tamtéž, s. 309.

⁴¹⁵ Ladislav C. Prokeš, *Bauxit a jeho použití*, *Stavivo* 7, roč. 1926, s. 215-219, 241-243.

⁴¹⁶ *Výroba staviv ze železářských strusek*, *Stavivo* 2, roč. 1921, s. 250-251.

hydrátem.⁴¹⁷ Začátkem 20. století začal tradiční struskový cement z trhu ustupovat, brzy jej ale nahradila pojiva z vypáleného portlandského cementu smíšeného s vysokopecní struskou.⁴¹⁸ Jestliže produkt obsahoval více jak 70 % portlandského cementu, jednalo se o železoportlandský cement, pokud ale jen 20-70 %, šlo hovořit o tzv. vysokopecním cementu.⁴¹⁹

Západoevropští technici, stavitelé a výrobci stavebních hmot již od počátku 18. století zkoumali, proč jsou inženýrské objekty z období antické Římské říše tak trvanlivé. Hledání správné odpovědi se ukázalo být dlouhým procesem, který sestával z řady náhodných objevů docílených spíše metodou „pokus-omyl“ než přesnou analýzou chemického složení použitých stavebnin.⁴²⁰ Výsledky byly patrné až na konci 18. století, kdy se ve Velké Británii podařilo vyrobit první maltovinu podobající se té římské, která vstoupila do dějin jako románský cement. Ještě se ale vypalovala pod mez slinutí (spékání), čímž se podobala spíše hydraulickému vápnu než dnešnímu cementu. Teprve v polovině 19. století Isaak Charles Johnson (1811-1911) zjistil, že je třeba pálit cement až za hranici slinutí, aby došlo k vhodnému chemickému sloučení vápna a dalších surovin. Pro tento výrobek se vžilo původně reklamní označení portlandský cement, odvozené od poloostrova Isle of Portland ve Velké Británii, kde se nacházel velice kvalitní vápenec.⁴²¹ Ačkoliv se tehdejší portlandský cement svými vlastnostmi ještě zdaleka nevyrovnal dnešním cementům, princip výroby byl již stejný. Dlouhou dobu ovšem sváděl boj se zavedeným románským cementem o prvenství na trhu s pojivy. Jeho hlavní nevýhoda spočívala ve vysokých nákladech na výrobu a strojní zařízení továrny, produkt byl ovšem standardizovanější, kvalitnější a nevyžadoval při pálení takové množství nerostných surovin.⁴²² Teprve šíření moderních cementářských technologií z přelomu 19. a 20. století (rotační, později i automatizované šachtové pece) se stalo jazýčkem na vahách ve prospěch portlandského cementu.⁴²³

Na trhu s pojivy nesoupeřily v 19. století jen továrny zaštiťující se značkou „románský“ nebo „portlandský“. Záhy se objevily směsné cementy, z nichž asi nejvýznamnějším byl struskový cement (Obrázek 41). Starým římským pojivům se podobal mnohem více než románský či portlandský cement.⁴²⁴ Zatímco ale Římané mísili vápno se sopečným popelem, ke struskovému cementu se jako hydraulická přísada přidávala vysokopecní hutnická struska (vedlejší produkt metalurgického

⁴¹⁷ J. Láník, *Velký příběh*, s. 21.

⁴¹⁸ R. Bárta ml., *Nové hmoty ve sklářství a keramice*, s. 26.

⁴¹⁹ Compass. *Čechoslovaeké* 64, roč. 1931, s. 651-652.

⁴²⁰ A. J. Francis, *The Cement Industry 1796-1914. A History*, Newton Abbot – London – North Pomfret – Vancouver 1978, s. 19-25.

⁴²¹ J. Nekvasilová, *Počátky vývoje, výroby a užití portlandského cementu*, s. 19-20.

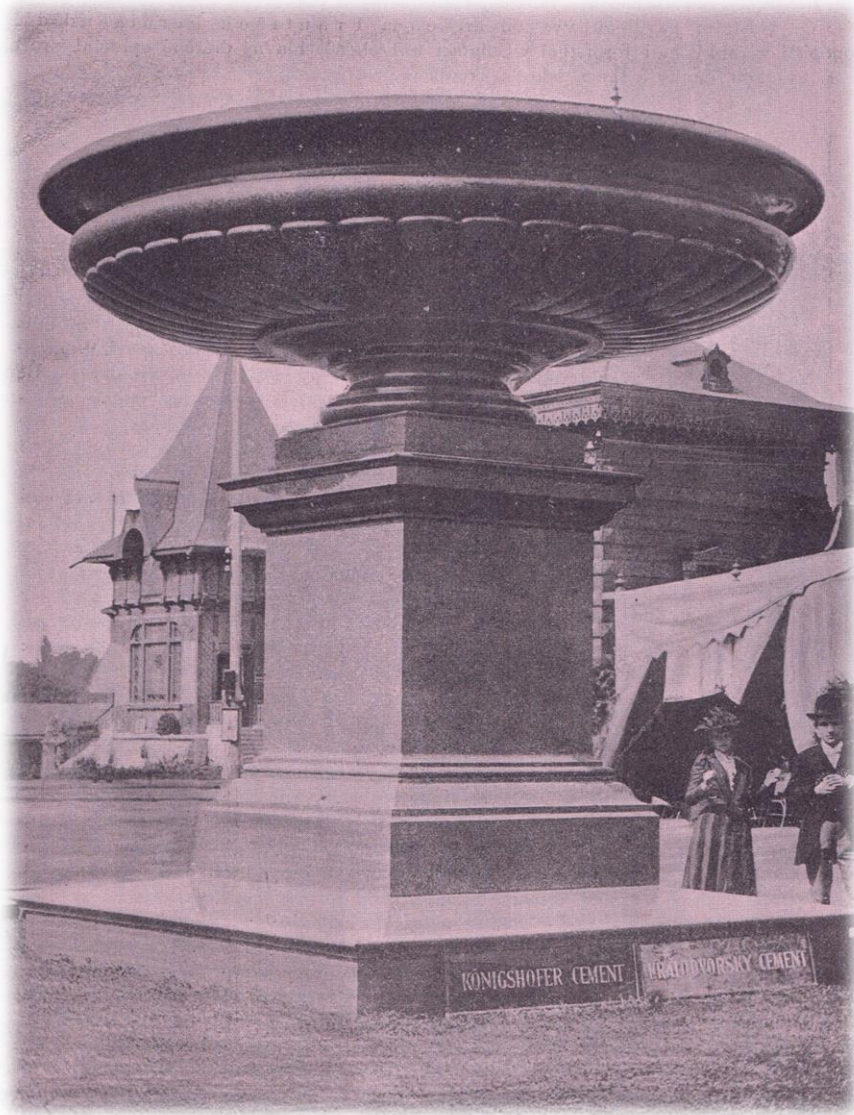
⁴²² U. Wolf, *Die Entwicklung der österreichischen Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung des wirtschaftlichen und finanziellen Werdegangs der Perlmooser Zementwerke AG von der Gründung bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges*, s. 14,

⁴²³ Xavier Tafunell, *On the Origins of ISI. The Latin American Cement Industry, 1900-30*, *Journal of Latin American Studies* 39, roč. 2007, č. 2, s. 302-303.

⁴²⁴ P. May, *Die bayrische Zementindustrie*, s. 7-8.

pálení).⁴²⁵ Struskový cement se však netěšil velké oblibě u odborné veřejnosti,⁴²⁶ jelikož se vyznačoval nedostatečnou stálostí na vzduchu a malou počáteční pevností, což později zapříčinilo jeho ústup z trhu.⁴²⁷ Během počátečních fází cementářského průmyslu, kdy zboží nacházelo uplatnění především u vodních staveb, se však tento hendikep výrazněji neprojevil. Vysokopecní struska ostatně našla své využití i po první světové válce, tentokrát jako součást železoportlandského, nebo vysokopecního cementu.⁴²⁸

Obrázek 41 „Cementová fontána“, vystavená na Zemské jubilejní výstavě z roku 1891 – jeden z velkolepých způsobů, jak se nově založená Královská cementárna snažila propagovat svůj „struskový cement“, tehdy nepřilíhající vyzkoušený produkt.

Jubilejní výstava zemská království Českého v Praze 1891, Praha 1894, s. 501.

⁴²⁵ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, s. 51-54.

⁴²⁶ Arnošt Winter, Královský struskový cement. Jeho upotřebitelnost a dosavadní upotřebení, Praha 1905, s. 5-8.

⁴²⁷ T. Pierus, Die Entwicklung des Zementgroßgewerbes in Österreich, s. 4.

⁴²⁸ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 65-68.

Chemické složení cementu zaznamenalo výrazné posuny během meziválečného období, kdy se od výrobku žádala větší počáteční pevnost, rychlejší tuhnutí a výraznější odolnost proti chemickým vlivům. Rychle se šířily speciální cementy, charakteristické vysokou počáteční pevností (namísto 28 dní činila doba tuhnutí 2-3 dny) nebo jinými zvláštními vlastnostmi (použití na cementové zboží, silnice, zimní stavby apod.).⁴²⁹ Ve střední Evropě se toto zboží vyrábělo od roku 1914 v čížkovické cementárně nedaleko Litoměřic.⁴³⁰ Na významu rovněž stouply hlinitanové cementy, které doplnily dříve dominující křemičitanové. Tyto cementy se dělí do dvou základních skupin, a to slinuté (bauxitový cement) a tavené či elektrotavené. Vyznačovaly se obzvlášť velkou pevností v počátečních fázích tuhnutí (po 1 dni dosahovaly pevnosti jako portlandský cement za 28 dní), odolností proti působení chemických látek (síranové vody) a uvolňováním značného množství tepla, což umožňovalo betonovat i v zimě. Patent na první hlinitanový cement pochází z roku 1897, jeho masová výroba ale byla zahájena teprve roku 1908 ve Francii.⁴³¹ Na území Československé republiky začala výroba elektrotaveného cementu roku 1929 v čížkovické cementárně a slinutý bauxitový cement se produkoval od roku 1931 v Ladčích na Slovensku.⁴³² Poptávka rostla i po síranovzdorných cementech z vysokopecní strusky s přísadou sádrovce, obzvlášť vhodné pro vodní stavby.⁴³³

Výrobní proces cementu lze rozdělit do tří základních fází, a to míšení surovin, pálení a chlazení.⁴³⁴ Nejdříve se suroviny semlely a smísily dohromady, což mohlo probíhat trojím způsobem – za sucha, za mokra, nebo plavením. Při suchém mletí se suroviny vysušily ve speciálních bubnech, a poté semlely pomocí rourového a kulového mlýnu (Obrázek 42). Nevýhodou byla prašnost cementáren, způsobující spory s nedalekým obyvatelstvem v důsledku znečištění životního prostředí.⁴³⁵ Již před první světovou válkou se tudíž objevily první patenty na filtry snižující prašnost závodů,⁴³⁶ jejichž nespornou výhodou byla možnost průmyslového využití zachyceného odpadu (snížení nákladů na míšení v cementárně, výroba hnojiv a alkálií).⁴³⁷ Jestliže surovina obsahovala větší množství písku nebo jiných nevhodných látek, bylo použito mletí plavením, během něhož se v tzv. plavírnách odstranily nežádoucí přímíšeniny. Výsledným produktem byl hustý nebo řídký kal, který ale nešlo pálit v běžných šachtových pecích. Moučka se musela smísit s vodou v plastické těsto, z něhož cihlářské stroje vylisovaly surovinové cihly. Teprve po jejich zaschnutí ve speciálních sušárnách bylo možné přejít k pálení. Mletí za mokra nebylo pro svou energetickou náročnost do konce 19. století běžně používáno, poté se ale díky šíření rotačních

⁴²⁹ Otakar Kallauner, Stručný přehled pokroků v oboru cementářském v posledních deseti letech, Stavivo 6, roč. 1925, s. 256.

⁴³⁰ R. Bárta ml., Z našich dějin keramiky a staviv, s. 25-26.

⁴³¹ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 52-54.

⁴³² Compass. Českoslovačcei 64, roč. 1931, s. 651-652; Stavební věstník 24, roč. 1933, s. 53-54.

⁴³³ R. Bárta ml., Nové hmoty ve sklářství a keramice, s. 26-28.

⁴³⁴ Josef Burian, Moderní výroba cementu, Praha 1909, s. 3.

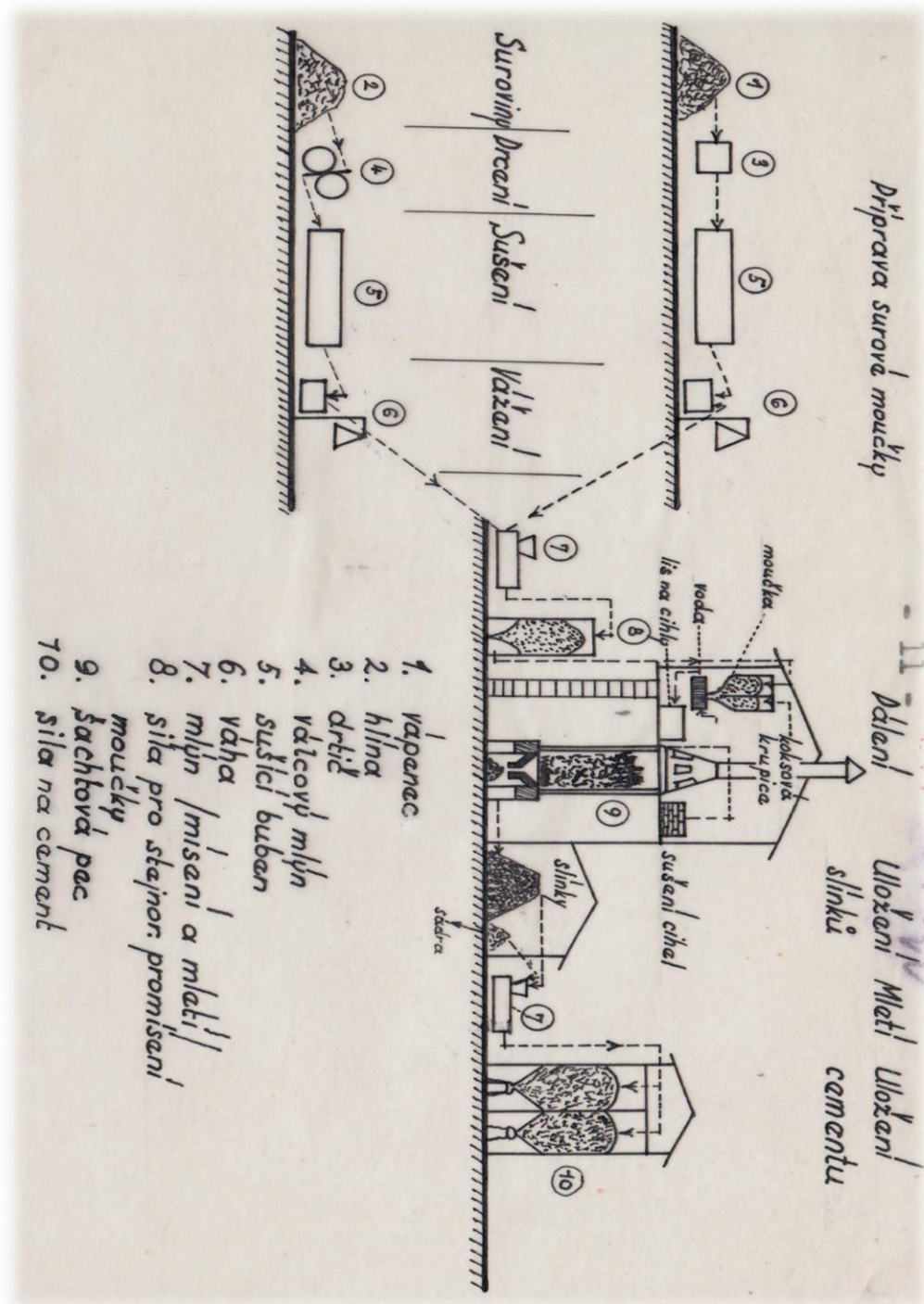
⁴³⁵ A. Žitný, Z užitkování prachu cementáren, Stavivo 2, roč. 1921, s. 202.

⁴³⁶ Rudolf Bárta ml., Výroba alkálií z prachu cementáren, Stavivo 5, roč. 1924, s. 268-269.

⁴³⁷ Rudolf Bárta ml., Z užitkování prachu cementáren, Stavivo 2, roč. 1921, s. 169.

pecí s prodlouženým ohništěm rychle uchytilo (Obrázek 43). Vytvořil se hustý jemný kal obsahující 33-35 % vody, který se v podobě surovinové moučky odvedl přímo do pece. Výsledkem bylo zvýšení kvality vypáleného cementu a likvidace sušících bubnů, způsobujících obrovskou prašnost cementáren.⁴³⁸

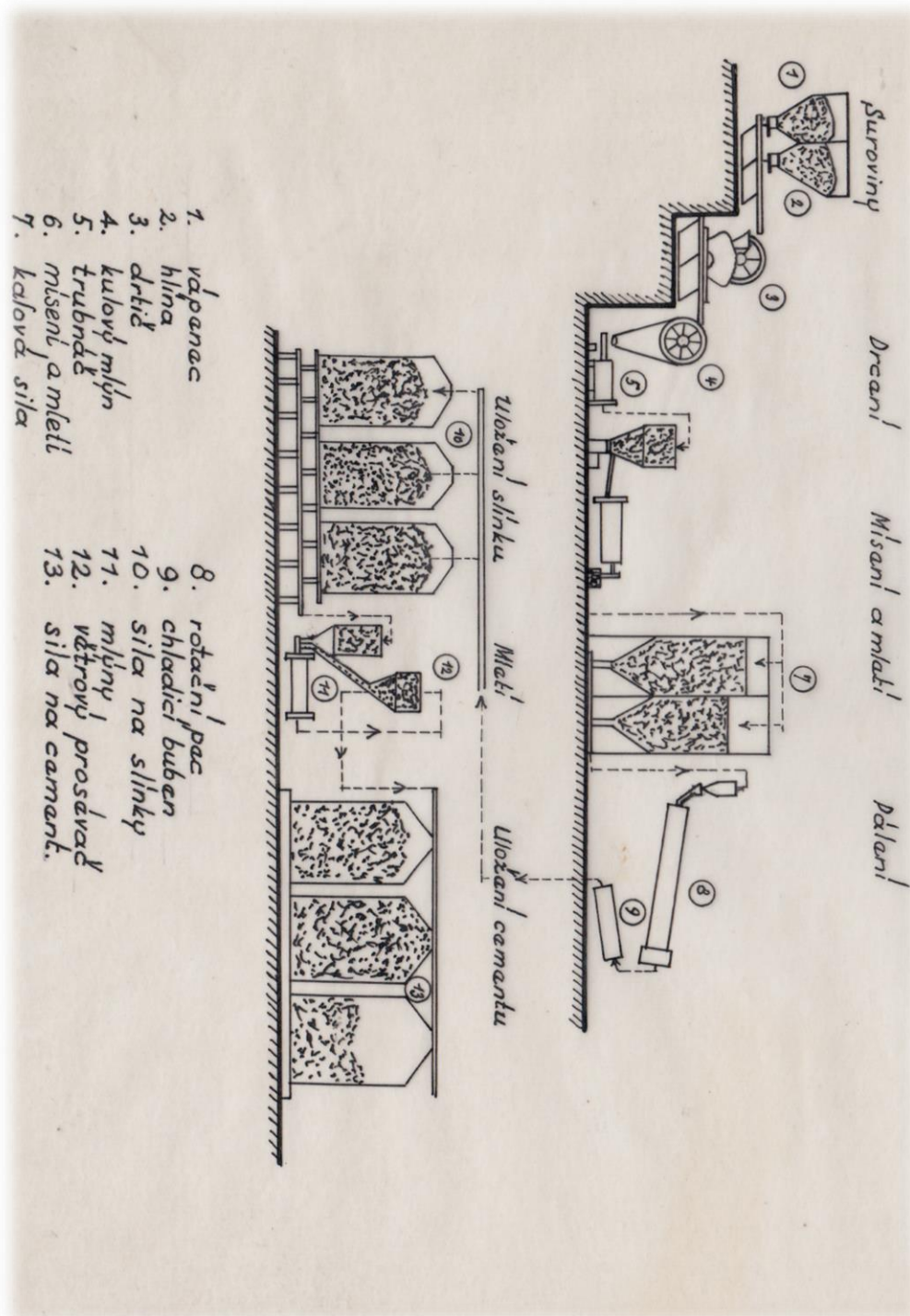
Obrázek 42 Znárodnění výroby portlandského cementu suchou cesou v šachtové peci s otáčivým roštem.

Zdroj: Vojenský historický archiv, fond Ředitelství opevňovacích prací, sign. 24-422-1937, čj. 41341, Beton a jeho význam pro opevňovací práce, příloha.

⁴³⁸ J. Burian, Moderní výroba cementu, s. 4-6.

Obrázek 43 Znáznornění výroby portlandského cementu mokrou cestou v rotační peci.

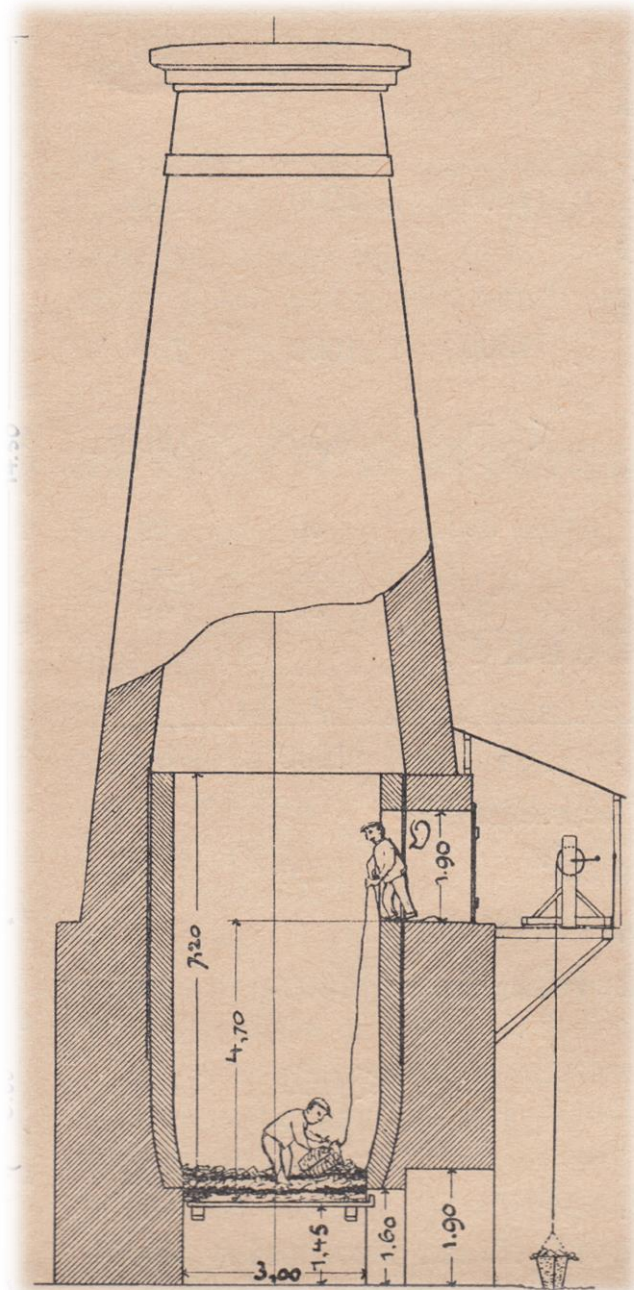
Zdroj: Vojenský historický archiv, fond Ředitelství opevňovacích prací, sign. 24-422-1937, čj. 41341, Beton a jeho význam pro opevňovací práce, příloha.

Nejdůležitější částí výrobní operace bylo pálení suroviny, při němž probíhal jediný chemický proces celé produkce cementu. Nerostná surovina se proměnila v polotovar (slínek), který se pak musel ještě semlít, aby vzniklo hotové zboží. Spotřeba tepla dosahovala enormních rozměrů,⁴³⁹ „duší a srdcem celého podniku“ tudíž byla cementářská pec, od níž se odvíjela rentabilita provozu i architektonická

⁴³⁹ R. Froněk, Cement, vápno, azbestocement, s. 59.

podoba závodu.⁴⁴⁰ Pálení cementu zpočátku probíhalo v periodických šachtových pecích převzatých z vápenictví. Pec se naplnila topným materiálem a surovinovými cihlami, načež se obsah zapálil. Po vychladnutí byla většina slínku spečena k peci, odkud se odloupával dřevěným nebo okovaným bidlem (Obrázek 44).⁴⁴¹ Po dokončení produkce pec delší dobu chladla, dosahovala tudíž jen pramalé výkonnosti a její rentabilitu ještě víc snižovala spotřeba značného množství paliva i nepříliš kvalitní výrobek.

Obrázek 44 Ukázka vybírání vypáleného slínku z periodické šachtové pece podolské cementárny, sedmdesátá léta 19. století.

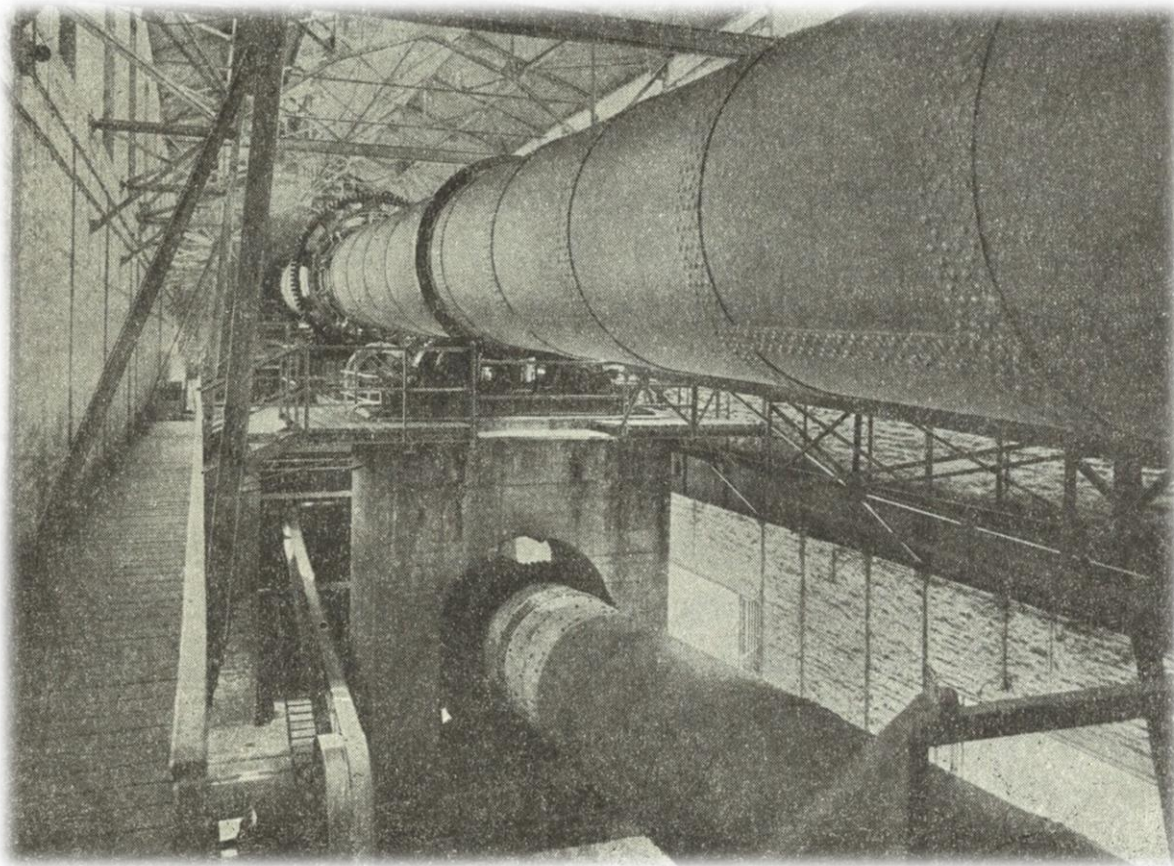

Zdroj: Stavivo 16, roč. 1935, s. 150.

⁴⁴⁰ J. Žitný, Hospodárnost různých cementářských pecí, s. 89.

⁴⁴¹ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 30.

Obrázek 45 Rotační pec cementárny Mannersdorf am Leithagebirge v Dolním Rakousku z roku 1913, ve své době největší předlitavská továrna na cement.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 28.

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století se začaly používat kruhové pece, typické pro cihlářský a vápenický průmysl. Ačkoliv snížily tepelné nároky výrobního procesu, produkt měl stále velmi nízkou kvalitu. Odvětví se tudíž brzy vrátilo k šachtovým pecím, modifikovaným na nepřetržitý provoz.⁴⁴² Zavedení kontinuální výroby bylo z technologického hlediska velmi náročným úkolem. Problém spočíval v nalepování slínku na stěny, což vyřešila Dietschova stolová pec. Skládala se ze dvou šachet, které byly spojeny malým mostem, tzv. stolem. Horní šachta se nazývala kalcinační a odtud se vypálené, ale neslinuté surovinové cihly táhly hrably na vodorovný stůl, kde docházelo ke slinutí. Z tohoto mostu se pak slínek shraboval nebo sám padal do dolní chladicí šachty, která se směrem odshora dolů rozšiřovala, čímž se zabráňovalo přilepování slínku ke stěnám. Slínek se mohl do chladicí šachty shrabovat neustále a pálení nemuselo být přerušováno. Příkladem podobných pecí jsou i soustavy Liban nebo Schneider, hojně používané v prostoru Předlitavska.⁴⁴³ Pálení cementu v kontinuálních šachtových pecích přesto naráželo na mnohé obtíže – nároky na pracovní sílu byly enormní a výkon jen pramalý. Začátkem devadesátých let 19. století se proto ve Spojených státech

⁴⁴² R. Bárta ml., *Chemie a technologie cementu*, s. 518-521.

⁴⁴³ R. Bárta ml., *Portlandský cement*, s. 305.

zaváděly první rotační pece (do Evropy se dostaly roku 1897, Obrázek 45).⁴⁴⁴ Ačkoliv rotační pece disponovaly řadou výhod (měly značnou výkonnost, obsluha byla snadná, cement dosahoval vysokých kvalit a výroba se automatizovala, díky čemuž poklesly náklady na pracovní sílu), jejich šíření bylo zpočátku limitováno nízkou tepelnou efektivitou a nutností značných investic do přebudování celé továrny (jednalo se o radikální odklon od stávajícího výrobního procesu).

Značné investiční a provozní náklady rotačních pecí řešili producenti dvojím způsobem. Nejsnadnějším východiskem byly automatické šachtové pece s otáčivým roštem dle patentu Alberta Hauenschilda ml. z roku 1912. Oproti obyčejné kontinuální šachtovce se lišila tím, že byl v jejím spodu umístěn otáčivý rošt, který rovnoměrně drtil slínek a zároveň jej chladil dmýchaným vzduchem, jenž pak prostupoval do celé pece. Suroviny měly opět formu cihel, jejich podávání však bylo automatizováno (na vrcholu pece se nacházel podávací talíř, který pec zásoboval surovinovými cihlami a koksovou krupicí). Výkonem a kvalitou se tato šachtovka rotační peci rovnat nemohla, investiční náklady ale byly podstatně nižší.⁴⁴⁵ Druhým východiskem bylo zvyšování efektivity rotační pece zkrácením její délky (pece soustavy Lepol) a využitím odpadních plynů na vysušování, předehřívání vzduchu a výrobu elektrické energie.⁴⁴⁶ Ačkoliv se podařilo dosáhnout značných úspor, investiční náklady se stále pohybovaly v enormních částkách.⁴⁴⁷ Nehledě na všechny stinné stránky však lze vynález rotační pece označit za vůbec nejdůležitější inovaci cementářského průmyslu. Značil téměř úplnou automatizaci a přechod k masové, normalizované výrobě cementu.⁴⁴⁸ Dalším zlomovým vynálezem byly až výměníky tepla, které odvětví komerčně zavádělo teprve po druhé světové válce.⁴⁴⁹

Tabulka 5 Přibližné náklady na výrobu 100 kg cementu v některých typech cementářských pecí. Čísla jsou uvedena v Kč.

Pecní systém	Obsluha	Palivo	Opravy	Odpisy	Celkem*
Periodická šachtová pec	2,7	10,74	0,9	0,58	14,92
Kontinuální šachtová pec Liban	2,48	6,56	0,2	0,55	9,79
Kontinuální šachtová pec Schneider	1,71	5,9	0,19	0,56	8,36
Automatická šachtová pec s otáčivým roštem	0,56	3,2	0,26	0,88	4,9
Rotační pec (43 m dlouhá)	0,56	5,26	0,3	1,07	7,19

Zdroj: Josef Žitný, Hospodárnost různých cementových pecí, Stavivo 6, roč. 1925, s. 89-91.

* Nejedná se o celkové výrobní náklady. Výslednou cenu zboží ještě určovaly mzdy, daně a výdaje na balení a distribuci.

Tepelnou náročnost jednotlivých pecních systémů lze porovnat na základě odhadu nákladů na výrobu 100 kg cementu (Tabulka 5). Periodické šachtovky byly mimořádně náročné na spotřebovanou energii

⁴⁴⁴ J. Burian, Moderní výroba cementu, s. 10.

⁴⁴⁵ R. Bárta ml., Chemie a technologie cementu, s. 504-505, 587.

⁴⁴⁶ Jaroslav Šimáně, Pokroky v cementářském oboru, Stavivo 10, roč. 1929, s. 449, 483-485, 514-515; R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 1, s. 72-80.

⁴⁴⁷ Cementářský obzor 1, roč. 1926, s. 103.

⁴⁴⁸ Cécile Coursiéras – Aurore Cartier, Howling with the Wolves or Fighting the Crisis. Large French Firms as Players in the European Cement Cartels During the Interwar Period, dostupné z <http://ebha.eap.gr/files/Papers/Cement%20cartels.pdf> (cit. 29. 12. 2016).

⁴⁴⁹ M. Garkisch, Příběhy pražských cementáren, s. 309.

a ani výdaje na obsluhu a údržbu nečinily zanedbatelný výdaj – kontinuální šachtové pece soustavy Liban a Schneder mohly mít o 39-45 % nižší náklady na vytápění. Rotační pece a automatické šachtovky s otáčivým roštem představovaly další důležitou úsporu, a to jak na palivu, tak lidské obsluze. Náklady na pracovní sílu byly oproti předchozím pecním systémům téměř třetinové (sic!). Automatická šachtovka byla při spotřebě paliva mnohem hospodárnější než rotační pec, po zavedení úsporných opatření (využití kouřových plynů apod.) se však výrobní náklady téměř vyrovnaly. Masová výroba cementu v rotační peci navíc umožnila značné úspory z rozsahu.⁴⁵⁰ Moderní cementářský průmysl volil mezi těmito dvěma alternativami – při menším objemu produkce byla výhodnější automatická šachtovka, masová výroba ale žádala rotační pec se zpracováním odpadních kouřových plynů.⁴⁵¹

Tabulka 6 Výrobní proces, systémy pálení a produkční kapacity československých cementáren v polovině 30. let 20. století dle jednotlivých firem a lokalit továren.

Firma	Lokalita	Pecní systém	Výroba	Kapacita (t)
Královská cementárna, a. s.	Králov Dvůr	4 rotační pece	Mokrý	200 000
Královská cementárna, a. s.	Králov Dvůr	3 rotační pece	Suchá	300 000
Královská cementárna, a. s.	Čížkovice	3 rotační pece	Suchá	150 000
Královská cementárna, a. s.	Stupava	1 rotační pec	Suchá	60 000
Leo Czech a spol.	Maloměřice	6 rotačních pecí	Suchá	250 000
Slovenské cementárny na portlandský cement, a. s.	Lietavská-Lůčka	4 šachtové pece s otáčivým roštem	Suchá	110 000
Slovenské cementárny na portlandský cement, a. s.	Ladce	4 šachtové pece s otáčivým roštem	*	130 000
Štramberk-Vítkovické cementárny, a. s.	Štramberk	3 rotační pece	Mokrý	200 000
Hornosrňanské cementárny, a. s.	Horní Srně	3 šachtové pece s otáčivým roštem	Suchá	110 000
Prastav, a. s.	Radotín	2 šachtové pece s otáčivým roštem	Suchá	60 000
Podolská cementárna, a. s.	Podolí	2 šachtové pece s otáčivým roštem	Suchá	50 000
Řetenická cementárna, a. s.	Řetenice	2 šachtové pece s otáčivým roštem	Suchá	40 000
Kurovická cementárna Seilernova	Tlumačov	1 šachtová pec	*	30 000

* Pramen údaje o způsobu výroby nevedl.

Zdroj: Vojenský historický archiv Praha, fond Ředitelství opevňovacích prací, sign. 24-4/22-1937, čj. 41341, Beton a jeho význam pro opevňovací práce, s. 25-26

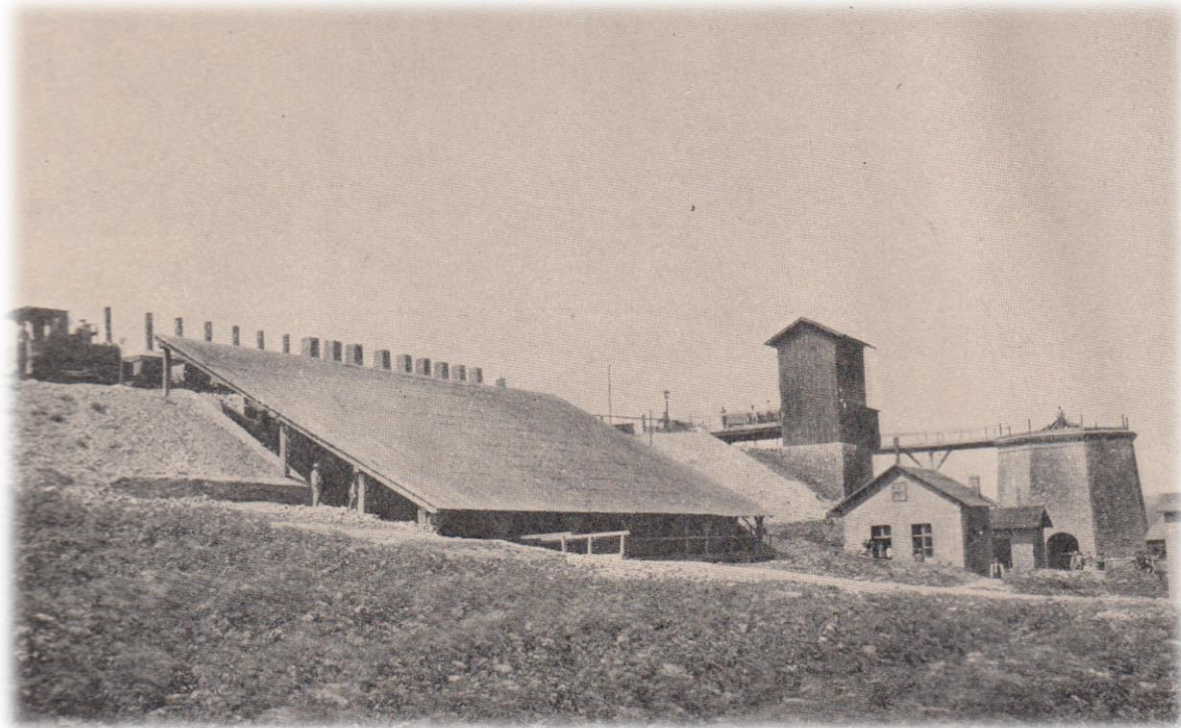
Jediná ucelená statistika výrobního procesu a pecních systémů československých cementáren pochází z druhé poloviny třicátých let (Tabulka 6). Na první pohled je zřejmé, že velké české, moravské a

⁴⁵⁰ Cementářský obzor 9, roč. 1934, s. 298.

⁴⁵¹ R. Bárta ml., Chemie a technologie cementu s. 504-505.

slovenské podniky (Králov Dvůr, Čížkovice, Maloměřice, Štramberk), pracovaly s rotačními pecemi. Menší továrny (Radotín, Podolí, Řetenice) naopak využívaly automatické šachtové pece s otočným roštem, vyžadující podstatně nižší pořizovací náklady. Jedinou výjimkou byla tlumačovská cementárna, která pracovala se starou kontinuální šachtovkou. Specifický případ tvořily slovenské podniky (Lietavská Lúčka, Ladce, Horní Srní). Ačkoliv se jednalo o velké továrny, s výjimkou Stupavy, která se nacházela v koncernu *Královské cementárny*, pracovaly s automatickými šachtovkami s otáčivým roštem. Důvod zřejmě spočíval ve specifických regionálních podmínkách pálení cementu a odlišné podnikatelské tradici, upřednostňující vysoké zisky při minimálních investičních nákladech. Východní továrny ostatně nečelily tak ostré konkurenci jako tomu bylo na západě republiky, mohly si proto dovolit technologii, která nepřinášela takové úspory z rozsahu. Podle kalkulace produkčních kapacit vyrobily rotační pece 68,6 % československého cementu a 29,6 % automatické šachtovky (1,8 % připadlo na kontinuální šachtovku v Tlumačově). Většina prvorepublikových cementáren pracovala se suchým způsobem, jen moderní továrny v Králově Dvoře a Štramberku využívaly mokrého způsobu.

Obrázek 46 Skladiště na sušení slínku Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Aktiengesellschaft Szczakowa koncem 19. století.

Zdroj: Gross-Industrie Oesterreichs, Wien 1898, Bd. 2, s. 18.

Po vypálení se slínek nejprve nechal zchladit – u rotačních pecí v tzv. chladícím bubnu a cementárny s šachtovkami měly za tímto účelem zřízené speciální skladiště slínku (Obrázek 46). Celý proces se mohl urychlit postřikáním polotovaru vodou. Jakmile slínek „odležel“, semlel se spolu se sádrovcem nebo jiným zpomalovačem tuhnutí na jemný prášek, opět v kulovém nebo rourovém mlýnu. Závěrečné mletí bylo velmi důležité, jelikož ovlivnilo kvalitu konečného tovaru (při obzvlášť jemném mletí vznikaly

cementy o vysokých počátečních pevnostech a speciální výrobky na silniční stavby, zimní betonování a pro kvalitní cementové zboží).⁴⁵² Hotový produkt se odzkoušel, zabalil buď do sudů (Obrázek 47), nebo pytlů a byl připraven k použití.⁴⁵³

Obrázek 47 Balírna sudů cementárny v Králově Dvoře kolem roku 1911.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, s. 29.

Ačkoliv cementářství zpočátku kopírovalo výrobní postupy tradičních oborů stavebnin (vápenictví, cihlářství), v meziválečném období dosáhlo pokročilého stupně automatizace, čímž se dostalo na špičce technologického vývoje v celém průmyslu stavebních hmot. Náklady na pracovní sílu klesaly, výrazně se ale zdražovaly investice, což ztěžovalo vstup do odvětví. Proměny ve výrobě ilustruje příklad radotínské cementárny, kde se ještě v poslední třetině 19. století cement produkoval následovně: „Vápenec byl dovážen po povozech, tloučen ručně kladivy, mačkán válci a mlet mezi mlýnskými kameny. Cihly ze suroviny vytvářely se ručně, sušily slunečním teplem a pálily v šachtových pecích na přerušované pálení. Pec se naplnila střídavě vrstvou cihel a vrstvou paliva a zapálila. Za jeden týden vypálila se pec jen jedenkrát. Nedopalu bylo velmi mnoho, a dokonce kolem stěn pece byl vítán (t. zv. manžeta), poněvadž chránil její vyzdívku. Později se také pálilo v peci kruhové. Slínek byl z nedopalu vybírán, roztloukán ručně kladivy a mlet mezi mlýnskými kameny. Při tom se cement ovšem tak zahřál, že musel býti i chlazen. Veškerá doprava v závodě obstarávána na ručních kárách nebo povozech, tažených koňmi. Cement prodával se nejvíce ve dřevěných bečkách“. Do roku 1935 se výrobní proces

⁴⁵² R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 1, s. 51-54.

⁴⁵³ R. Bárta ml., Chemie a technologie cementu, s. 44-45.

změnil téměř k nepoznání: „Surovina přichází vlastní úzkokolejnou malodráhou, vhadzuje se do drtiče, a od toho okamžiku nebere ji dělník do ruky až jako pytel cementu při nakládání. Surovina se suší v sušícím bubnu, mísí, mele ve sdruženém mlýně, strojně jsou vytvářena tělíska, pálí se v šachtových pecích s otáčivými rošty, slínek dopravuje pásem do skladiště slínek k odležení, taktéž samočinně se odebírá a dopravuje opět pásem k drcení a pak k mletí rovněž ve sdruženém mlýně. Moučka cementu jde do sil, odkudž se strojně plní do papírových neb jutových pytlů a nakládá“.⁴⁵⁴

Ve srovnání s cementářským průmyslem nedosáhlo cihlářství před rokem 1938 zdaleka takového stupně mechanizace. Technologická úroveň provozu byla definována především tím, zda se cihelna nacházela poblíž velkého trhu, kde konkurence zvyšovala nároky na kvalitu a tlačila ceny dolů, anebo se jednalo o cihlářskou malovýrobu na vesnici. Venkovské cihelny zpracovávaly místní surovinu pro trhy, které se nacházely v jejich bezprostřední blízkosti. Tato malá odbytiště nebyla kvůli vysokým přepravním nákladům dosažitelná pro moderní cihelny nedaleko velkých aglomerací, místní producenti tudíž necítili tlak inovovat.⁴⁵⁵ Týkalo se to zejména „domáckých“ cihlen na rakousko-uherských velkostatkách, které již koncem 19. století výrazně zaostávaly za vznikající průmyslovou výrobou u důležitých měst.⁴⁵⁶

Cihly patří k vůbec nejstarším umělým stavivům, která člověk produkoval. První hliněné stavby nalezené v oblasti Mezopotámie jsou datovány ještě dávno před sumerským obyvatelstvem, které sem přišlo kolem roku 4000 př. n. l.⁴⁵⁷ Zpočátku se vyráběly hlavně cihly nepálené (vepřovice), teprve později se objevily i pálené výrobky.⁴⁵⁸ Neobyčejného rozkvětu se odvětví dočkalo ve starověkém Babylonu, v jehož nejbližším okolí se nacházelo mnohem více jemné, tvárlivé hlíny než stavebního kamene. Babylonská říše se mohla koncem 3. tisíciletí př. n. l. pyšnit vůbec největšími cihelnými stavbami na světě. Výroba cihlářských výrobků vzkvétala i na území dalších staroorientálních despotií, a to Egypta, Indie a obzvláště Číny, která zřejmě stojí za vynálezem hrnčířského kruhu. Části monumentální Velké čínské zdi, jejíž základy pochází z doby válčících států (5. stol. př. n. l. – 221 př. n. l.), jsou postaveny z pálených i nepálených cihel. Cihlářské zboží hojně používaly také středomořské národy, ať už se jednalo o Féniciány, Izraelce, Řeky nebo Etrusky, od nichž se řemeslo rozšířilo k Římanům. Starověké cihlářství dodnes slouží evropskému civilizačnímu okruhu nejen svým kulturním významem, ale hlavně jako inspirace pro tvar zboží.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ R. Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, s. 6.

⁴⁵⁵ J. Geduldiger-Bělský – V. Škoda, Československý průmysl keramický, porculánu, stavebních hmot, maltovin, s. 23-24.

⁴⁵⁶ Tonindustrie Zeitung 37, roč. 1913, s. 893-894.

⁴⁵⁷ R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 13.

⁴⁵⁸ Otakar Kallauner, O různých důležitých vlastnostech cihlářského zboží ve srovnání s vlastnostmi jiných staviv k obdobným účelům používaných, Stavivo 11, roč. 1930, s. 301-302.

⁴⁵⁹ R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 18.

Cihlářství se rozšířilo poměrně brzy v těch oblastech Předlitavska, které byly součástí Římské říše (provincie Noricum, Panonia a Dalmatia).⁴⁶⁰ Během válečných tažení vyráběly římské legie cihly také za hranicemi impéria.⁴⁶¹ Zboží pálily i ve východních oblastech budoucího Československa, a to během tzv. markomanských válek (Mikulov na Moravě, Stupava, Trenčín, Bratislava).⁴⁶² Oproti cementářství neznamenal pád Římské říše zánik evropského cihlářství – kontinuita byla zachována ve Francii, Itálii a Porýní, přičemž staré římské stavby dlouho sloužily jako „lomy“ na nejrůznější stavební hmoty. Cihlářství se přitom ve středověké Evropě rozvíjelo nejen v křesťanském, ale i islámském civilizačním okruhu.⁴⁶³ Právě díky křesťanskému náboženství se římský způsob staveb z cihel a malty postupně rozšířil do Čech.⁴⁶⁴ Cihly prozatím nesloužily jako nosné stavební prvky, nýbrž úprava nerovností v kamenném zdivu. Ve městech začaly převažovat cihelné domy teprve během raného novověku.⁴⁶⁵ Do průmyslové revoluce se cihlářství pohybovalo na pomezí opovrhovaného řemesla (v Praze se dochovaly zmínky o cihelnách jako útočišti „nestálých živlů“)⁴⁶⁶ a vedlejší zemědělské činnosti. Sezonní charakter odvětví, závislost na půdě a jednoduchá výrobní technologie motivovaly velkostatkáře ke zřizování vlastních cihelen, kde poddaní pálili místní surovinu za použití nedalekého dřeva jako topiva. Změna nastala teprve v šedesátých letech 19. století, kdy díky urbanizaci a industrializaci prudce vzrostla poptávka po stavebních hmotách.⁴⁶⁷ Nedaleko velkých aglomerací vznikaly první cihelny vyrábějící pro trh, a to za použití cihlářských strojů a kruhových pecí.⁴⁶⁸

Cihlářské zboží lze zařadit mezi širší skupinu stavební keramiky, která „slouží k budování a vybavení stavebních konstrukcí nebo k jejich výzdobě“.⁴⁶⁹ Vyznačuje se značnou pevností, odolností proti vysoké teplotě, vodě, mrazu, erozi, povětrnostním vlivům a chemickým látkám i dobrou tepelnou a zvukovou izolací. Zpočátku se jednalo o velmi homogenní – nikoliv ovšem standardizovaný – výrobek, který se během první průmyslové revoluce značně diferencoval.⁴⁷⁰ Kromě tradičních nepálených cihel (vepřovice) se na trhu objevilo množství pálených cihlářských výrobků, ať už se jednalo o plné nebo duté cihly, pálené tašky či jiné specializované zboží (Diagram 4).⁴⁷¹

⁴⁶⁰ Magdalene Honegger, *Ziegel Baustein seit Jahrtausenden. Aus der Geschichte der Ziegelerzeugung in der Steiermark*, Trautenfels 1990, s. 6.

⁴⁶¹ E. Iglauer, *Ziegel – Baustoff unseres Lebens*, s. 14-15.

⁴⁶² R. Bárta ml., *Z našich dějin keramiky a staviv*, s. 9.

⁴⁶³ V. Vilikovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, s. 113.

⁴⁶⁴ R. Bárta ml., *Keramický průmysl*, s. 180.

⁴⁶⁵ R. Bárta ml., *Z našich dějin keramiky a staviv*, s. 9-10.

⁴⁶⁶ *Dějiny cihlářství v Čechách do 18. stol.*, Stavivo 3, roč. 1922, s. 24-25.

⁴⁶⁷ C. Canal, *Die österreichische Baustoffindustrie*, s. 8-9.

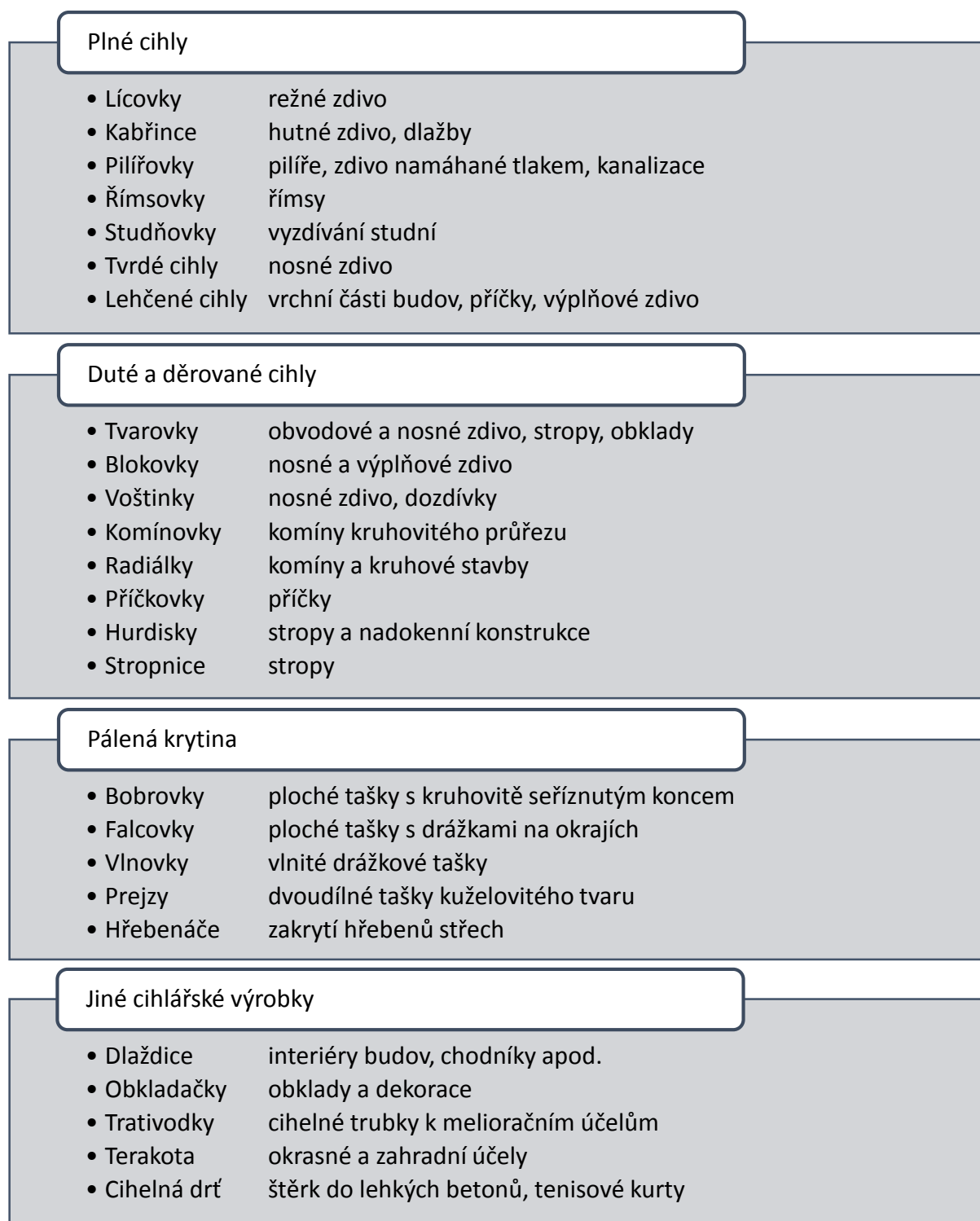
⁴⁶⁸ J. Benda, *Z dějin cihlářství*, s. 110.

⁴⁶⁹ O. Kallauner, *Staviva*, Díl 1, s. 69.

⁴⁷⁰ L. Reich, *Die Ziegel- und Ton-Industrie*, s. 30-32.

⁴⁷¹ O. Kallauner, *Staviva*, Díl 1, s. 103-114.

Diagram 4 Přehled nejdůležitějších cihlářských výrobků a nástin jejich použití.

Zdroj: Rudolf Bárta mladší, *Keramika*, Díl 1, Praha 1941, s. 36-78; Otakar Kallauner, *Staviva*, Díl 1, Praha 1956, s. 69, 107-114.

Výrobní proces se odlišuje jednak druhem použité cihlářské zeminy, jednak jejím tvarováním. Vedle těžby surovin sestává produkce ze čtyř základních fází, a to úpravy, vytváření (někdy i glazování), sušení a nakonec pálení. Základní surovinu tvořily hlinité nebo hlinitovápenaté keramické zeminy a jíly, vzniklé

rozkladem a naplavením drobných částic hornin, nebo působením tlaku vrstev (břidlice).⁴⁷² Těžba byla většinou povrchová, jen kvalitnější surovina, které sloužila pro jemnější cihlářské zboží (střešní krytiny, trubky, obkladačky, porcelán apod.), se získávala hlubinným dolováním.⁴⁷³

Obrázek 48 Lisovna rakovnické šamotky v Čechách, přelom 19. a 20. století.

Zdroj: Antonín Vott, Cihlářství, Praha 1903, s. 141.

Zemina se nejprve upravovala, aby dosáhla stejnorodosti, větší hutnosti i pevnosti a šlo ji lépe zpracovat. Již v hliništi se nechávala „odležet“ (rozlišováno podle klimatických podmínek na zimování, letnění, máčení a bahnění), díky čemuž se zlepšila její tvárnost. Následně se „čistila a třídila“, zčásti během těžby, většinou ale v továrně (malovýroba ručně, velkovýroba strojně). Jestliže se vyrábělo kvalitnější zboží, úprava probíhala také tzv. „plavením“. Zemina se vodou rozplavila na řídký kal, který proudil tzv. usazovadly, v nichž zpočátku zůstávaly hrubší, později čím dál jemnější přímíšeniny, až zbyla jen čistá surovina, k níž se mohly přidat tzv. ostríva (písek, pálené střepy, škvára, struska) nebo lehčiva (dřevěné piliny, uhelný prach),⁴⁷⁴ aby se zjednodušilo vytváření a vzrostla efektivita pálení.⁴⁷⁵ Úpravu suroviny zakončilo „mletí a míšení“, které probíhalo přímo v továrně mokrou, nebo suchou metodou podle toho, jaký způsob vytváření byl následně zvolen. Za mokra se cihlářská zemina buď ručně prošlapávala a hnětla, anebo strojně mlela s menším přídavkem vody v tzv. kolových mlýnech (dvě a více otáčivých kol, které se v míse pohybují po kruhové dráze), čímž se rozdrtily její tvrdší součásti. Jestliže bylo třeba rozemlít i drobnější přímíšeniny, použily se tzv. válcové mlýny (dva válce

⁴⁷² R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 78.

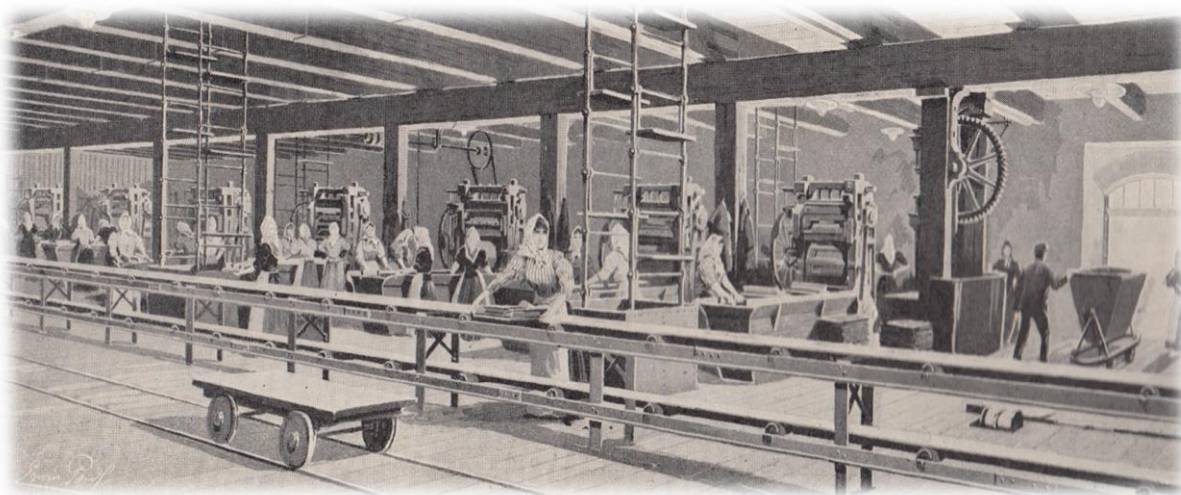
⁴⁷³ O. Kallauner, Staviva, Díl 1, s. 84.

⁴⁷⁴ Marcela Herainová, Cihlářská výroba a kamenina, Praha 2004, s. 21.

⁴⁷⁵ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 50-51.

se podle jedné i více os posunují a třou, čímž melou jimi procházející hlínu). Pro důkladnou homogenizaci se surovina mísila, a to ručně nebo na různých mísidlech.⁴⁷⁶ Pokud se zvolila úprava za sucha, zemina se nejprve nechala vysušit, a to na otevřeném prostranství, ve speciálních sušárnách nebo přímo v peci. Poté se postupovalo stejně jako při úpravě za mokra, jen s využitím odlišné techniky, speciálně uzpůsobené pro mletí a míšení suché zeminy.⁴⁷⁷

Obrázek 49 Strojní cihlářské lisy Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, největšího cihlářského koncernu habsburské monarchie (začátek 20. století).

Zdroj: Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, Bd. 1-2, s. 108.

Obecně platilo, že čím kvalitněji úprava cihlářské zeminy proběhla, tím menší byly nároky na pohonnou sílu během tzv. vytváření (převedení plastického těsta v kompaktní systém konkrétních geometrických rozměrů),⁴⁷⁸ což se odrazilo v nižších výrobních nákladech.⁴⁷⁹ Jestliže se cihly vytvářely ručně, dělník vybral a rozřezal měkkou cihlářskou směs, načež ji poslal dál, aby ji personál buď ručně vytvaroval, nebo na speciálních stolech vtlačil do prefabrikovaných cihlářských forem (Obrázek 48).⁴⁸⁰ Strojně se cihly vytvářely na nejrůznějších lisech (nejčastěji pásmové lisy, zpočátku pístové, později šnekové),⁴⁸¹ které se v Evropě objevily již v 17. století. Přejít na strojní výrobu ale zahájily teprve patenty na strojní lisy podané v první polovině 19. století.⁴⁸² Hlína nabývala podobu trámce, jenž byl pásmovým lisem dál tažen, aby se z něho ručně nebo samočinně razily tzv. „keramické výtorky“ (Obrázek 49, Obrázek 50). Celý proces vytváření mohl probíhat mokrou, polosuchou nebo suchou metodou, lišící se podle toho, kolik vody surovina obsahovala.⁴⁸³

⁴⁷⁶ O. Kallauner, Staviva, Díl 1 s. 85-88.

⁴⁷⁷ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 61-64.

⁴⁷⁸ Petr Pytlík, Cihlářství, Brno 1995, s. 109.

⁴⁷⁹ A. Ř. – K. Časlavský, Ruční a strojová výroba cihel, s. 128-130.

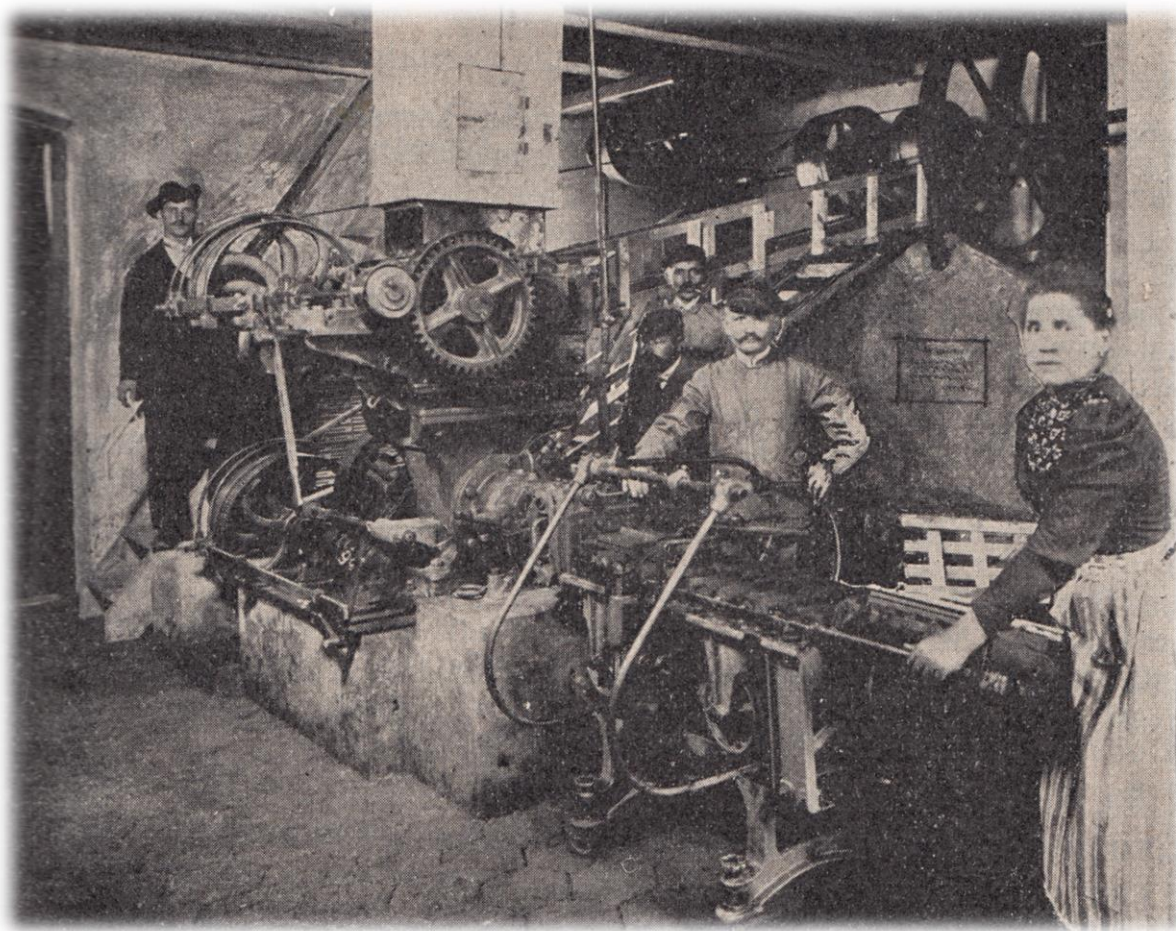
⁴⁸⁰ R. Bárta ml., Keramický průmysl, s. 181-182.

⁴⁸¹ Karel Jansa (red.), Cihlářská názvoslovná příručka, Brno 1971, s. 64.

⁴⁸² R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 22-28.

⁴⁸³ O. Kallauner, Staviva, Díl 1, s. 104-105.

Obrázek 50 Interiér strojní cihelny v Pelhřimově v meziválečném období.

Zdroj: Václav Vilikovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské*, Praha 1936, s. 117.

Vytvarovaný polotovár se nemohl okamžitě pálit, jelikož by z něho unikala vodní pára, čímž se mohl v peci potrhát. Jednou z nejdůležitějších částí výrobního procesu proto bylo sušení, během něhož se polotovár (ručně nebo automaticky dopravený od lisů či cihlářských stolů do sušáren) smršťoval a odstranila se z něho vázaná voda. Sušení mohlo mít dvojí podobu – buď se surovina sušila přirozeným způsobem na volném prostranství (popřípadě v tzv. polních sušárnách), kde veškerou práci vykonalo sluneční teplo, anebo umělým ohříváním vzduchu ve zvláštních sušárnách umístěných přímo v továrně.⁴⁸⁴ První způsob měl pochopitelně značné nedostatky, a to hlavně pro nároky na sušící plochu, závislost na klimatických podmínkách, malý výkon a dlouhou dobu sušení. Větší závody proto zaváděly umělé sušení, ani to ale nebylo kvůli enormním nárokům na spotřebu tepla příliš ekonomické. Východisko představovalo využití kouřových plynů na sušení výtvarků, zaváděné u kruhových či plynových pecí.

⁴⁸⁴ R. Bárta ml., *Sklářství a keramika*, Díl 2, s. 74.

Obrázek 51 Stavba kruhové cihelny v Českém Brodě kolem roku 1907 s výrobní kapacitou 3 milionů cihel a tašek ročně.

Zdroj: Keramické listy 1, roč. 1907, s. 74.

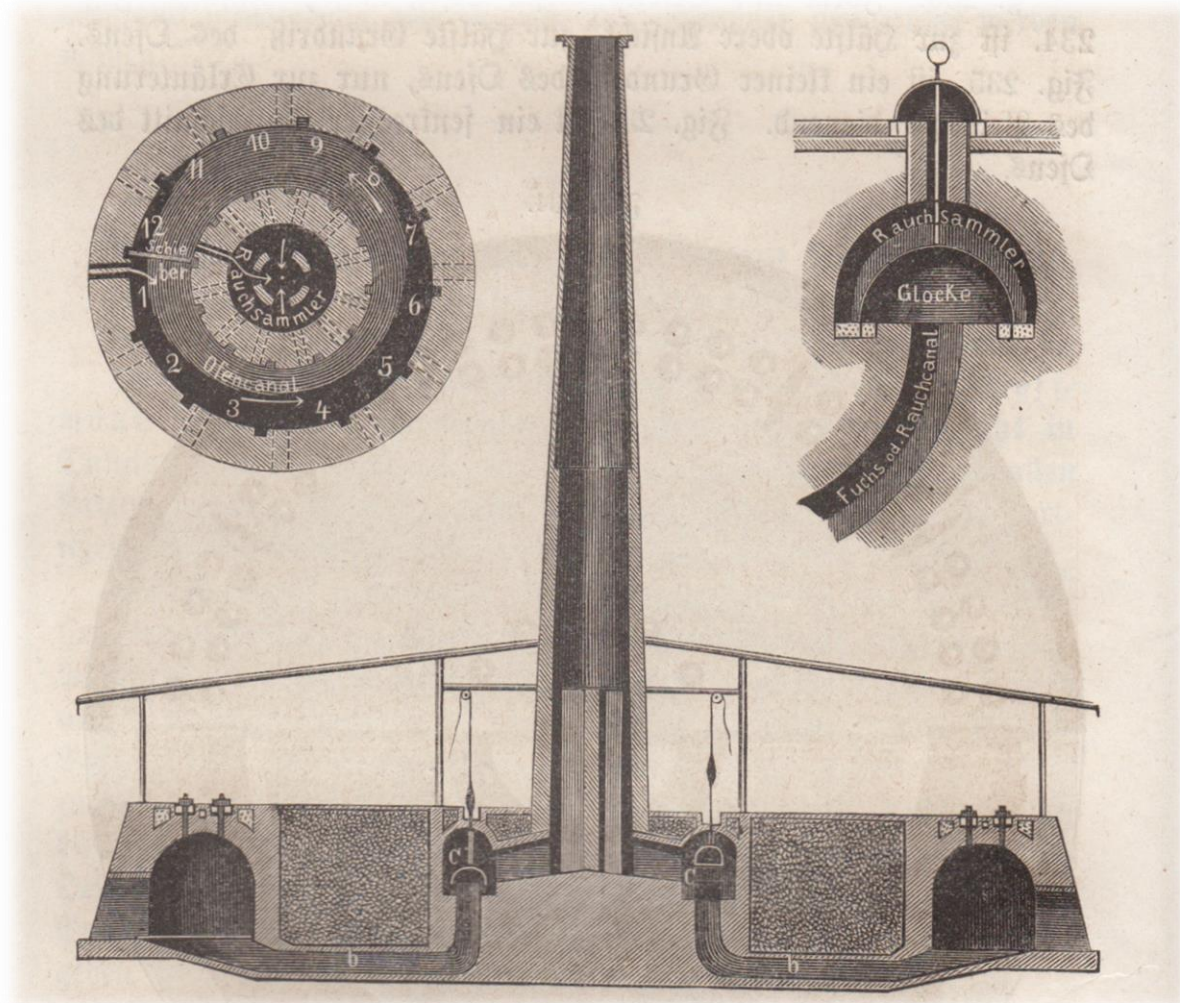
Podobně jako v cementářském průmyslu bylo nejdůležitější součástí výrobního procesu cihel pálení, kterým se suché polotovary zpevňovaly v hotové zboží. Teplota většinou nečinila více jak 1000 °C,⁴⁸⁵ tedy mnohem méně než při produkci cementu. Cihlářské pece se dělily na dva základní druhy, a to periodické a kontinuální. Cihly se zpočátku produkovaly v tzv. milířích a polních (žárových) pecích, jejichž kapacita čítala kolem 20 tisíc cihel během jednoho výpalu. Zatímco milíř sloužil jednorázovému pálení a vždy se musel znovu postavit, v polní peci již probíhala stálá výroba. Většinou se v ní topilo uhlím a nikoliv dřevem jako u milíře. Ani polní pece ale nebyly příliš hospodárné, producenti tudíž činili pokusy s jinými metodami periodického pálení.⁴⁸⁶ Hodnotnější zboží (střešní tašky) se během 19. století začalo vyrábět v hrnčířských (kasselských) pecích a přibližně ve stejné době se objevily i zvrtné (komorové) pece, v nichž oheň přicházel z jedné do dvou protilehlých stran, odkud šlehal nahoru ke klenbě a vracel se, aby v pecišti vypálil zboží. Kapacita jednoho výpalu dosahovala až 40 tisíc cihel. Hojně se rozšířily i tzv. mufle, v nichž oheň ani kouřové plyny nepřicházely ve styk s vypalovaným

⁴⁸⁵ P. Pytlík, Cihlářství, s. 185.

⁴⁸⁶ O. Kallauner, Staviva, Díl 1, s. 91-96.

zbožím – jednalo se o „nádobu“, kolem které šlehal oheň. Výhoda muflové pece spočívala v tom, že výrobek nepřicházel do kontaktu s popelem, což bylo důležité při produkci glazovaných cihel.⁴⁸⁷

Obrázek 52 Průřez kruhovou pecí soustavy Hoffmann, sedmdesátá léta 19. století.

Zdroj: Edmund Heusinger von Waldegg, Die Kalk-, Ziegel- und Röhrenbrennerei, Leipzig 1876, s. 290.

Požadavky na vyšší kvalitu, nižší náklady a větší objem produkce stimulovaly přechod na kontinuální výrobu cihel. Nejdůležitější inovací cihlářského průmyslu byla Hoffmannova kruhová pec (Obrázek 51, Obrázek 52), poprvé postavená roku 1858 v německém Štětíně. Princip byl jednoduchý – několik pecí tvořilo komory, zpočátku spojené do kruhu, později spíše elipsy nebo obdélníků. Do oddílů se vyrovnaly cihlářské výtorky, vypalované uvolněným teplem z peciště. Jednotlivými oddíly procházely žhavé kouřové plyny, jimiž se dosušovaly a předpalovaly výrobky v nich umístěné. Studený vzduch, jenž vcházel do peciště, naopak ochlazoval vypálené výtorky a jak se postupně ohříval, předehříval polotovary před jeho pálením.⁴⁸⁸ Palivo se do oddílů sypalo shora buď ručně, nebo – pro stejnoměrné topení, pravidelný chod pece, rychlý postup ohně, lepší kvalitu zboží a úsporu na mzdách –

⁴⁸⁷ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 85-86.

⁴⁸⁸ O. Kallauner, Staviva, Díl 1, s. 96-98.

prostřednictvím strojů. Počet komor měl být takový, aby vypálené cihly chladly alespoň dva dny (v praxi se ustálil na ideálním počtu 16 oddílů). Ve střední Evropě se rozšířilo hned několik druhů kruhových pecí – vedle Hoffmannovy šlo zejména o Bockovu, Mendheimovu nebo Kohoutovu kruhovku (Obrázek 53).⁴⁸⁹

Obrázek 53 Reklama y roku 1907 na kruhové pece, pořizované firmou J. Kohout & spol.

Zdroj: Karel Kohout, Příruční kalendář českých cihlářů a vápeníků na rok 1905, Praha 1907, reklama.

⁴⁸⁹ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 87-90.

Pořízení kruhové pece znamenalo nákladnou investici, která se při cihlářské malovýrobě (200-500 tisíc cihel ročně) příliš nevyplatila. Výsledek – drobní producenti dlouho zůstávali spíše u polních pecí.⁴⁹⁰ Ani ty ale nebyly ideálním řešením, jelikož nedokázaly hospodárně využít odpadního tepla kouřových plynů a tepla nahromaděného ve zdivu. Východiskem se stalo sdružování zvrtných pecí či muflí, v nichž se horké plyny vždy vedly do sousední pece, která jimi byla vyhřívána. Sdružené pece se osvědčily jen v případě, že se jednotlivá peciště nacházela blízko sebe, jinak se převádění tepla nevyplácelo. Odlišnou alternativu pro dosažení efektivní cihlářské malovýroby představovaly částečné (parciální) kruhovky, které sestávaly z menšího počtu oddílů než běžné kruhové pece, nešlo je tudíž spojit do kruhu. Oheň se převáděl z poslední komory do první zvláštním převodním vedením. Investiční náklady na pořízení parciální kruhovky činily ve srovnání s kompletní kruhovkou jen malou částku, zboží se vyrábělo podstatně levněji než v polní peci, produkce však dosahovala jen malého objemu a tepelná efektivita byla nevalná.⁴⁹¹

Nejmodernějším systémem na pálení cihlářského zboží je tunelová pec. Poprvé se objevila roku 1873 v Dánsku, do praxe se ale zaváděla mnohem později.⁴⁹² Výroba v tunelové peci dosáhla před rokem 1938 srovnatelné míry automatizace jako rotační pece v cementářském průmyslu – bezesporu se jednalo o kontinuální pec na stálé pálení cihlářského zboží. Základní princip se radikálně odlišoval od kruhové pece, kde polotovar zůstával na pevném místě a oheň postupoval jednotlivými komorami. Vozíky naložené vysušeným zbožím byly taženy tunelovým pecištěm, kde se polotovar nejprve dosušoval, pak vyhříval, páčil a nakonec chladl. Na druhém konci tunelu vyšel hotový produkt. Délka starších tunelových pecí se pohybovala kolem 70-80 m, později ale dosahovaly až 130 m. Jejich přednosti spočívaly v rychlém provozu (cihly se vypálily za 70 hodin oproti 210 hodinám v kruhovce), automatizaci, plynulé práci a značných úsporách z rozsahu. Oproti kruhovkám se ovšem vyznačovaly velkou spotřebou paliva a vysokými pořizovacími náklady, což producenty dlouho odrazovalo od jejich zavedení.⁴⁹³ Před rokem 1918 nepostavila žádná předlitavská cihelna vlastní tunelovou pec a v meziválečném období se tato technologie šířila jen velmi pozvolna. Na území Československé republiky byla tunelová pec poprvé uvedena do provozu roku 1924 v jihoslovenských Želiezovcích.⁴⁹⁴ Následovaly orlovské cihelny ve Slezsku a v Trněném Újezdu nedaleko Karlštejna fungovala před rokem 1938 malá tunelová pec.⁴⁹⁵ Technologie si musela na masové rozšíření počkat až do poválečného období.

⁴⁹⁰ B. Helan, Volba cihlářské pece pro nejmenší roční výrobu, s. 388-390.

⁴⁹¹ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 87.

⁴⁹² R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 22-28.

⁴⁹³ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 94.

⁴⁹⁴ R. Bárta ml., Z našich dějin keramiky a staviv, s. 9-11.

⁴⁹⁵ R. Bárta ml., Průmysl keramiky a staviv, s. 13; R. Bárta, Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí, s. 9-10.

Produkce cihel skončila jejich pálením a následným chladnutím. Zboží se poté přepravilo na otevřené, suché prostranství, kde se mohlo skladovat. Doprava zpočátku probíhala ručně nebo na trakařích, později prostřednictvím automatických pásů či nejrůznějších jeřábů. Cihly se následně expedovaly na trh, ať už prostřednictvím říčních vorů, koňských povozů, železnice nebo automobilů.⁴⁹⁶

Vápno lze definovat jako „*maltovinu, která vzniká pálením vápenců CaCO_3 , dolomitů CaCO_3 , MgCO_3 nebo vápenatých slínů pod mez slinutí. Vzniká též pálením hydrátu vápenatého*“. Dělí se buď podle výrobního procesu (vápno vzdušné nebo hydraulické čili vodní), tvaru (kusové a práškové), úpravy mletí, možnosti hašení (nehasitelné a hasitelné za sucha či za mokra), barvy (bílé a jiné) nebo použití (stavební, průmyslové, hnojivé a dezinfekční). Nejdůležitější je odlišit vzdušné a hydraulické vápno, jejichž výrobní procesy se lišily. Rozdíl spočíval v tom, že vzdušné vápno tvoří maltovinu, která po rozdělání s vhodným množstvím vody na vzduchu tuto vodu postupně ztrácela, v důsledku čehož tuhla a tvrdla. Surovinou byly co nejčistší vápence nebo dolomity a výsledný produkt obvykle nabýval bílé, šedé nebo jiné barvy.⁴⁹⁷ Oproti tomu hydraulické vápno mělo podobu maltoviny, jež tuhla s vodou i bez přístupu vzduchu (po předchozím zatuhnutí na vzduchu se zpevnilo i pod vodou). Jestliže vápenec neobsahoval hydraulické složky, musely být během výrobního procesu přidány uměle. Od cementu se hydraulické vápno lišilo pouze tím, že se páli pod mez slinutí, tj. při teplotě 900-1150°C a nikoliv nad 1450°C jako cement (románský cement patřil mezi hydraulická vápna). V prostoru českých zemí se hojně vyrábělo také hydraulické vápno struskové, obsahující kolem 70 % hydraulického vápna smíšeného s asi 30 % vysokopecní strusky (tzv. struskový cement).⁴⁹⁸

Středoevropské vápenictví dosáhlo před rokem 1938 jen nepatrného stupně mechanizace,⁴⁹⁹ v důsledku čehož se mnoho vápenek nacházelo na pomezí průmyslu a řemesla (podobná situace panovala u venkovské výroby cihel). Modernizace se prosazovala jen pozvolna, zčásti kvůli konzervativním spotřebitelským zvyklostem, zčásti jako důsledek levné pracovní síly.⁵⁰⁰ Výrobní proces byl mnohem jednodušší než u cementu. Těžba vápence probíhala podobným způsobem jako v cementárnách (lámán byl původně ručně, později se pneumaticky navrtávaly díry pro odstřel skály dynamitem, Obrázek 54),⁵⁰¹ surovina se ale před zpracováním nemlela. Okamžitě následovalo pálení, které bylo nejnákladnějším a zároveň nejdůležitějším článkem produkce, jelikož rozhodovalo o kvalitě hotového produktu.⁵⁰² Vzdušné i hydraulické vápno pálily již starověké národy, a to nejen pro stavební,

⁴⁹⁶ R. Bárta ml., Sklářství a keramika, Díl 2, s. 102.

⁴⁹⁷ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 12-13.

⁴⁹⁸ Tamtéž, s. 34-37.

⁴⁹⁹ R. Bárta ml., Keramický průmysl v Československu, s. 53-54.

⁵⁰⁰ R. Bárta ml., Nové pokroky ve vápenictví, Praha 1930, s. 6-18

⁵⁰¹ R. Bárta ml., Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí, s. 10.

⁵⁰² Rudolf Bárta ml., Pokroky ve vápenickém průmyslu, Praha 1932, s. 4.

ale i zemědělské a farmaceutické účely.⁵⁰³ Znalost této stavební hmoty se na evropském kontinentu rozšířila prostřednictvím Řeků a Římanů, kteří jej používali ke zdění, na omítky i při budování mostů, vodovodů a mořských staveb. Ačkoliv byl výrobní proces hydraulického vápna po pádu Římské říše načas zapomenut, vzdušné vápno se pálilo i v následujících staletích. Produkce hydraulického vápna mohla být zahájena teprve ve 12. století, zatím ale jen z přírodních surovin. Umělé obohacení vápence o hydraulické složky (tras) se podařilo teprve Nizozemcům v 17. století.⁵⁰⁴

Obrázek 54 Pneumatické navrtání děr pro odstřel v lomu Královodvorské cementárny začátkem 20. století.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, s. 6.

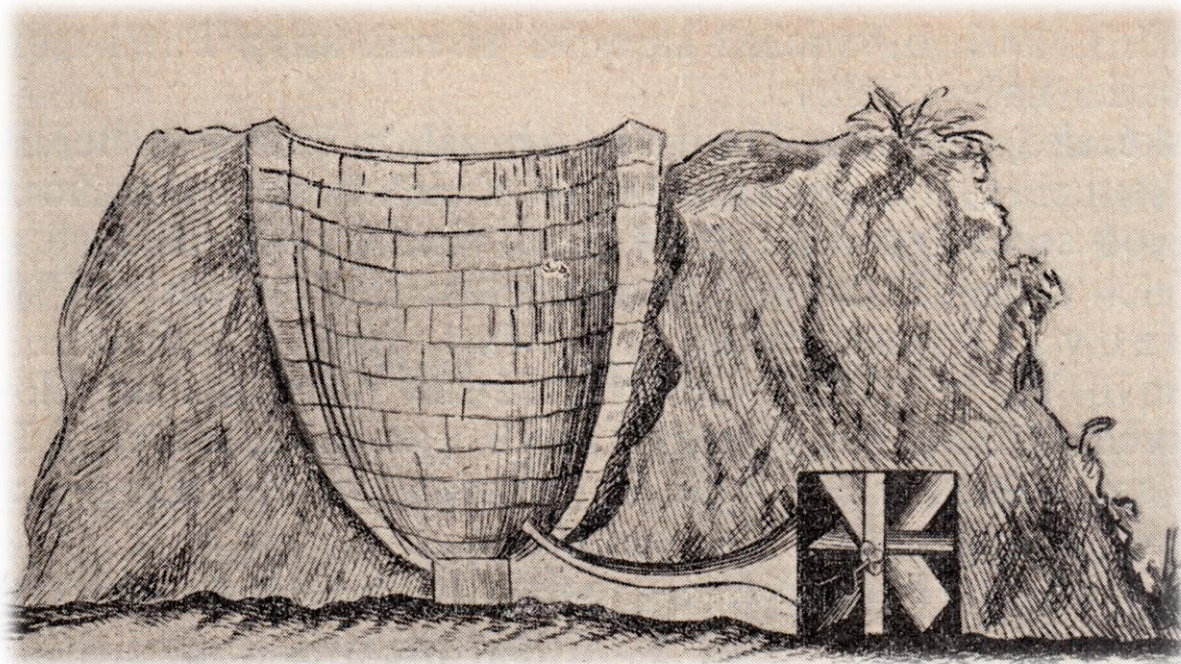
Podobně jako v cementářském a cihlářském průmyslu lze i ve vápenictví rozeznávat periodické a kontinuální pece na pálení nerostných surovin. Ve starověkém Římě se vápno vyrábělo v primitivních šachtách vytesaných do skály. Pec byla rozdělena vodorovnou klenbou na dva oddíly – ve spodním se rozdělával oheň a navrch se sypal kusový vápenec. Tento způsob pálení se zachoval až do

⁵⁰³ R. Bárta ml., Z dějin výroby vápna, s. 308-309.

⁵⁰⁴ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 9-13.

středověku (výjimečně se objevoval ještě ve 20. století),⁵⁰⁵ postupně jej ale doplnily trychtýřové (nálevkové) pece, jejichž původ lze zřejmě vysledovat do Francie. Jednalo se o kulatý nebo elipsový průřez vyzděný cihlami, v jehož spodní části se topilo a navrch se narovnala kupka dříví a vápenec utěsněná hlínou (Obrázek 55). Pálení trvalo zhruba 24 hodin, dokud se nepodařilo docílit bílého žáru. Paralelně s trychtýřovými pecemi se používaly komorové pece čtvercového nebo kruhového průřezu s několika otvory v klenbě. Mezi nejstarší vápenické pece se počítají také milíře, v nichž byl drcený vápenec střídavě vrstven s palivem, kterým bylo hlavně dřevo, někdy ale i sláma nebo rákos. Vápenec se zde páčil velmi dlouho dobu a hotový produkt byl znečištěn zbytky paliva.⁵⁰⁶

Obrázek 55 Nákres polní nálevkové pece na pálení vápna z 18. století.

Zdroj: Václav Vilíkovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské*, Praha 1936, s. 122.

Teprve během 18. století se objevily první periodické šachtové pece jako důsledek přechodu od topení dřevem k uhlí (tenčící se zásoby dřeva a nepohodlná práce v kouři), které zahájily přechod od malorolnické a řemeslné výroby k průmyslu. Dříve si vápno páčil rolník sám, nyní se umísťovalo na trh se snahou o maximalizaci produkce při minimalizaci nákladů.⁵⁰⁷ Technologie periodických šachtových pecí se z Francie rozšířila do Velké Británie a Německa a odtud pak kolem poloviny 19. století do českých zemí,⁵⁰⁸ kde její konstrukci zdokonalil Jiří Pacold (1834-1907).⁵⁰⁹ Ve druhé polovině 19. století

⁵⁰⁵ Jan Válek, *Vápenná technologie historických staveb. Příprava specializovaných vápenných pojiv pro obnovu historických staveb*, Praha 2015, s. 52.

⁵⁰⁶ J. Hošek – J. Muk, *Omítky historických staveb*, s. 47-48.

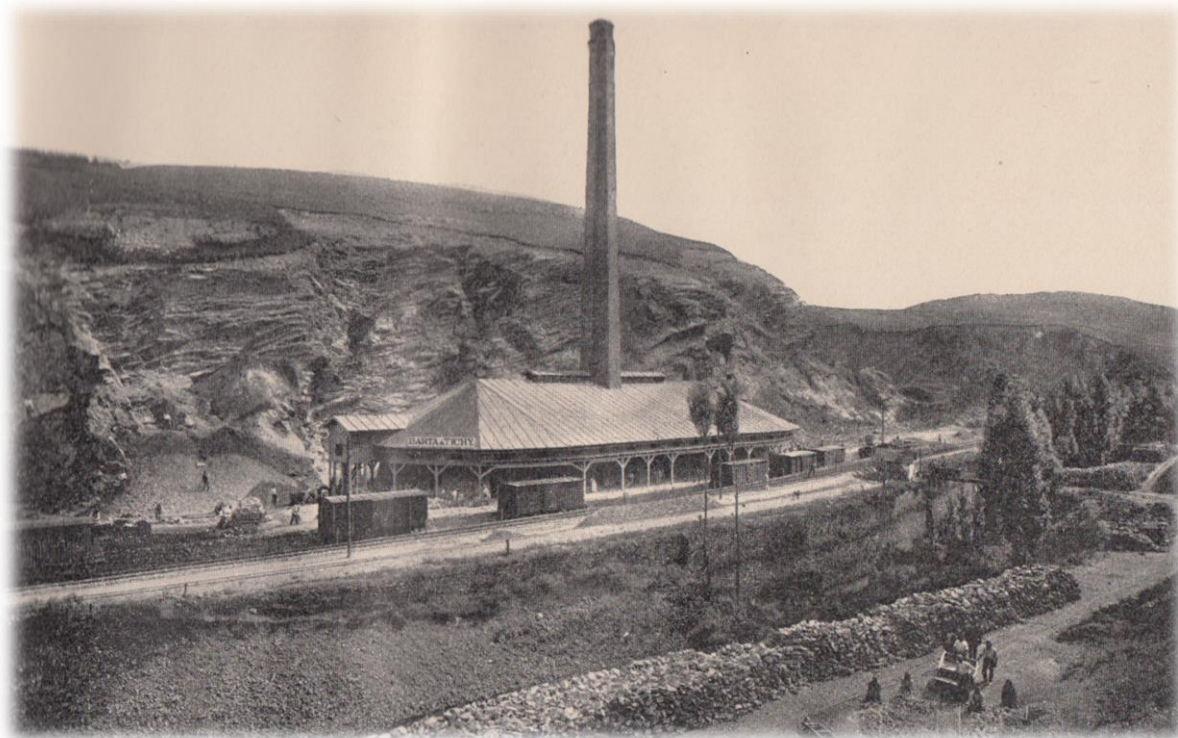
⁵⁰⁷ R. Bárta ml., *Z dějin výroby vápna*, s. 307-310,

⁵⁰⁸ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 26.

⁵⁰⁹ V. Vilíkovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, s. 123-125.

se objevily první kontinuální pece na pálení vápna. Ve střední Evropě se rozšířila zejména Hoffmannova kruhová pec, převzatá z cihlářství (vápno se v ní pálilo od roku 1864, Obrázek 56). Výroba však byla nákladná, jelikož šlo použít jen kusový kámen (nikoliv vápenný štěrk) a vyrovnání suroviny do pece vyžadovalo značnou pracovní sílu. Pokračovalo se proto ve zdokonalování šachtových pecí, u nichž bylo díky Dietzschovu vynálezu z roku 1883 dosaženo nepřetržité výroby. Horem se do ní vkládal vápenec s palivem a dolem se odtahovalo vypálené vápno.

Obrázek 56 Kruhová vápenka firmy Barta & Tichý v Řeporyjích u Prahy, konec 19. století.

Zdroj: Gross-Industrie Oesterreichs, Wien 1898, Bd. 2, s. 35.

Ve Velké Británii a Spojených státech se koncem 19. století začaly používat rotační pece a roku 1918 se objevil první patent na tunelovou pec.⁵¹⁰ Základem moderního vápenického průmyslu se ovšem stala automatická šachtová pec s otáčivým roštem, vynalezená Hauenschildem na prahu první světové války.⁵¹¹ Ve střední Evropě, kde technologický vývoj odvětví po roce 1900 téměř ustrnul, našla automatická šachtovka své uplatnění až mnohem později.⁵¹² Důvodem byla zejména ostražitost spotřebitelů, kteří preferovali kusové vápno před mletým, páleným v automatických šachtových pecích. Automatizace sice ušetřila pracovní sílu, úspory na palivu ale nebyly dostatečně velké, aby vyvážily investiční náklady a strach producentů ze zavedení mletého vápna na trh (Tabulka 7).⁵¹³ Samostatnou kapitolu pak tvořilo pálení vápence cukrovarů s cílem získat saturační plyny. Tento proces probíhal ve

⁵¹⁰ R. Bárta ml., Z dějin výroby vápna, s. 308-309.

⁵¹¹ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 37.

⁵¹² R. Bárta ml., Nové pokroky ve vápenictví, s. 6-18.

⁵¹³ R. Bárta ml., Nové směry ve výrobě vápna, s. 107.

specifických šachtových pecích, z nichž nejrozšířenější byla Jelínkova nebo Khernova vápenka (Obrázek 57).⁵¹⁴ Odpadní saturační vápenný kal nenacházel žádné využití ve stavebnictví, pouze v zemědělství jako hnojivo (srov. podkapitola 2.1.2).

Tabulka 7 Srovnání denního výkonu vápenických pecí a spotřeby černého uhlí na 100 kg vypáleného vápna.

Název pece	Výkon za 24 hodin (t)	Spotřeba černého uhlí
Nálevková pec	6	40
Šachtová pec s roštovým topením (Pacoldovka)	10-15	36-40
Kruhová pec (soustava Hoffmann)	20-25	18-25
Šachtová pec s otáčivým roštem	50-60	15-16

Zdroj: Rudolf Bárta mladší, Sklářství a keramika, Díl 1, Praha 1952, s. 35-39.

Problém lze ilustrovat na příkladu vápenky *Škodových závodů* ve Zdicích, kde byla roku 1925 vůbec poprvé v Československu zavedena automatická šachtovka na pálení vápna.⁵¹⁵ Když vedení firmy zvažovalo koncem dvacátých let rozšíření produkčních kapacit, stálo před důležitou volbou – investovat do automatické šachtovky ve Zdicích, anebo přestavět tamní kruhovou pec. Rekonstruovaná šachtovka slibovala výrobní náklady 12,77 Kč za 100 kg vápna, zatímco kruhovka 13,20 Kč. Při celoroční produkci by rozdíl činil asi 71 tisíc Kč, tedy poměrně vysokou částku, muselo se ovšem počítat se značnými investicemi do modernizace. Jako schůdná varianta se jevil rozšíření automatické šachtovky a zakoupení mlecího zařízení, které slibovalo ještě nižší náklady a možnost skladovat zboží (srov. podkapitola 2.2.4), firma se však obávala reakce klientely, zvyklé na kusové vápno.⁵¹⁶ Volba nakonec padla na vylepšení kruhové pece a automatická šachtovka byla pro nízkou rentabilitu postupně zastavena.⁵¹⁷

Jelikož nešlo kusový produkt z kruhových pecí dlouho skladovat, musel se nanejvýš měsíc od výroby zpracovat.⁵¹⁸ Přepravu zajišťovaly železniční vagony, výjimečně i koňské povozy.⁵¹⁹ Neustále hrozilo, že se vápno rozhasí vlhkým vzduchem nebo vodou již po cestě, producenti si tudíž dávali pozor, aby byly vozy uzavřené nebo alespoň kryté plachtou.⁵²⁰ Výrobní proces skončil na stavbě, kde se vápno rozhasilo, a poté použilo jako malta ke zdění, na omítky nebo k vytvoření umělého kamene.⁵²¹ Hašení se odlišovalo podle toho, zda se jednalo o vzdušné nebo hydraulické vápno, vždy ale probíhalo dvojím

⁵¹⁴ V. Vilíkovský, *Zemědělská technologie*, s. 361-365. Pálení v cukrovarnických pecích se natolik lišilo od výroby vzdušného a hydraulického vápna, že pro potřeby této práce není účelné tento proces dále rozvíjet. Např. Výpočet výkonnosti a jednotlivých ztrát tepla při pálení vápna a vápence, *Listy cukrovarnické* 41, roč. 1922-1923, s. 153-156.

⁵¹⁵ R. Bárta ml., *Z našich dějin keramiky a staviv*, s. 25.

⁵¹⁶ Státní oblastní archiv Plzeň (dále jen SOA Plzeň, Klášter u Nepomuka), pracoviště Klášter u Nepomuka, fond Škodovy závody – generální ředitelství 1889-1950 (dále jen ŠZ 1889-1950), kart. č. 1085, inv. č. 6597, Úvaha o zvětšení výrobní kapacity vápenice ve Zdicích 1928.

⁵¹⁷ Tamtéž, Možnosti zvýšení výroba vápna 29. 6. 1940.

⁵¹⁸ L. Hamák, *Technologie staviv*, s. 71.

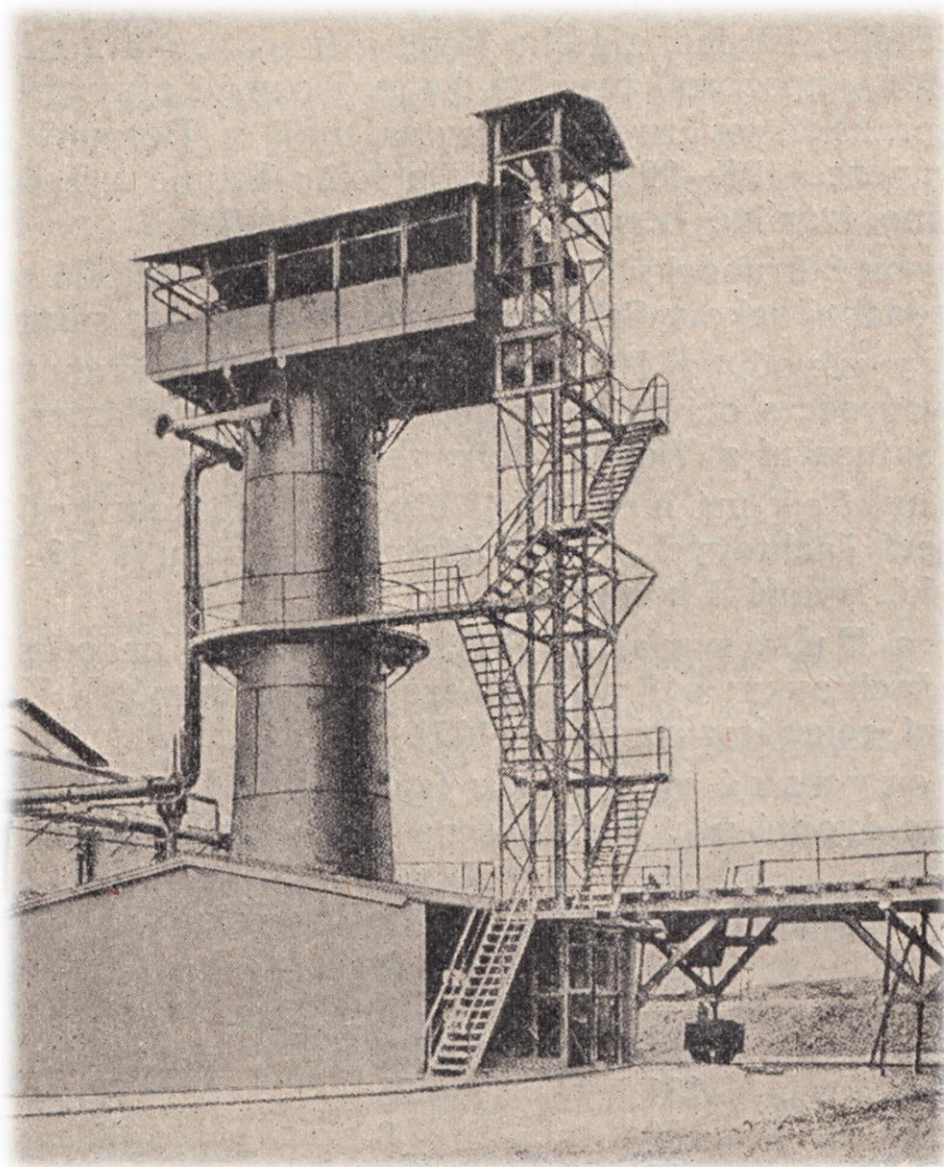
⁵¹⁹ R. Bárta ml., *Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí*, s. 12.

⁵²⁰ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 234, inv. č. 1071, Dopis od firmy Biskup, Kvis a Kotrba ze 13. 6. 1899.

⁵²¹ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 26-27.

způsobem, a to za sucha, nebo mokra. Suchou metodou se k vápnu přidalo jen tolik vody, aby vznikl bílý prášek. Při mokrému hašení se naopak pracovalo s větším množstvím vody, až se vytvořilo vápenné mléko nebo kaše. Rozhašený výrobek se smísl s pískem nebo jinými přísadami a byl připraven k použití.⁵²² Jednalo se o velmi nebezpečný proces, během něhož se uvolňovalo značné množství tepla.⁵²³ Riziko šlo eliminovat nahrazením ručního hašení strojním přímo v továrně (tzv. hasidly), tento postup ale šlo aplikovat jen na mleté vápno. Strojním hašením vznikl vápenný hydrát, který se v pytlech expedoval přímo na staveniště.⁵²⁴

Obrázek 57 Khernova vápenka v cukrovarnickém průmyslu, dvacátá léta 20. století.

Zdroj: Václav Vilíkovský, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob ad do vypuknutí světové krise hospodářské, Praha 1936, s. 127.

⁵²² O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 93-94.

⁵²³ J. Láník - M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 19.

⁵²⁴ R. Bárta ml., Nové pokroky ve vápenictví, s. 3.

2.2.4 Skladování zboží

Ne vždy šlo umístit hotový výrobek přímo na trh, důležitou roli proto hrálo skladování, jehož význam byl v průmyslu stavebních hmot umocněn sezonním charakterem stavební činnosti (srov. podkapitola 2.1.3). Skladování představovalo snadnou záležitost zejména pro cihelny, jejichž výrobek se na vzduchu „nekazil“ (Obrázek 58). Producenti měli v rezervě někdy až jednou tolik zboží, kolik činily jejich výrobní kapacity.⁵²⁵ Připravovali se tím na rušnou stavební sezonu a zároveň čelili krátkodobým výpadkům ve spotřebě,⁵²⁶ na dlouhou cyklickou krizi, jaká nastala třeba ve třicátých letech 20. století, se však přichystat nedokázali.⁵²⁷ Cihlářskému průmyslu se nepodařilo využít technologicky nenáročného skladování k přechodu na celoroční produkci, ačkoliv se tento krok přímo nabízel. Na vině byl stavební ruch, který ve sledovaném období jen zřídka generoval dostatečnou poptávku, aby cihelny pracovaly více jak devět měsíců ročně (210 pracovní dnů),⁵²⁸ obvykle ale mnohem méně (zhruba pět až šest měsíců).⁵²⁹ Na skladě běžně přebývalo velké množství zboží, cihelny proto zahajovaly výrobu teprve několik týdnů až měsíců po začátku sezony. Během hlubokých cyklických krizí stály mimo provoz i několik let, což představovalo vítanou příležitost pro kapitálově silnější podniky k likvidaci nepohodlné konkurence.

Ani cement není výrobkem, který by se na vzduchu rychle „kazil“. Náklady na akumulaci zboží jsou sice vyšší než u cihel, nejedná se ale o technologicky náročný proces (sila, sudy nebo pytle, Obrázek 59).⁵³⁰ Již v 19. století se cement vyráběl do zásoby,⁵³¹ skladovací prostory ale nedosahovaly příliš velkých rozměrů. Například *Královská cementárna*, největší československý producent, dokázala koncem dvacátých let 20. století akumulovat pouhých 30 tisíc tun cementu při maximální roční produkci 300 tisíc tun, tedy 10 % potenciální výroby (v praxi ovšem cementárny nevykazovaly plnou zaměstnanost, na skladě se tedy nacházela proporcionálně větší část roční výroby, než je na první pohled patrné).⁵³² Cementárny zůstávaly v provozu mnohem delší dobu než cihelny, někdy téměř celý rok (nanejvýš ale 300 pracovních dnů), od čehož si slibovaly nahromadění dostatečných zásob pro monumentální infrastrukturní projekty.⁵³³ Během vysoké konjunktury býval odbyt natolik velký, že se ani továrnám nedařilo vytvářet zásoby do další stavební sezony. Cementárny přitom jen zřídka produkovaly na sklad

⁵²⁵ Compass 32, roč. 1899, s. 747.

⁵²⁶ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 36, roč. 1917, s. 81-83.

⁵²⁷ Průmyslový věstník 20, roč. 1933, s. 145.

⁵²⁸ Josef Pössner, Parní a elektrický pohon v cihelnách, Stavivo 13, roč. 1932, s. 160-161.

⁵²⁹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 102.

⁵³⁰ Rudolf Bárta ml., Jak se mění cement při uskladnění, Zprávy Československé keramické společnosti 12, roč. 1934, s. 70-79.

⁵³¹ M. Garkisch, Příběhy pražských cementáren, s. 23.

⁵³² Compass. Čechoslovakei 64, roč. 1931, s. 651-652.

⁵³³ Österreichische Staatsarchiv – Archiv der Republik (dále jen ÖS AdR), fond Bundesministerium für Handel und Verkehr 1918-1941 (dále jen BHV 1918-1941), Sektion IV 1919, zákl. č. 4221, kart. č. 2856, Dopis od Vorarlberger Zementwerke Lorüns ze 17. 4. 1918.

za účelem úspor z rozsahu. Zvýšily by sice svou konkurenceschopnost, přebytečné zásoby ale slibovaly mnohem větší problémy, než jaký zisk plynul z celoroční produkce.⁵³⁴

Obrázek 58 Skladiště cihel řeporyjské cihelny firmy Hugo Reiser, konec třicátých let 20. století.

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Arizační spisy 1918-1945, kart. č. 494, inv. č. 197, Realschätzung des Liegenschaftsbesitzes der Ziegelei Hugo Reiser.

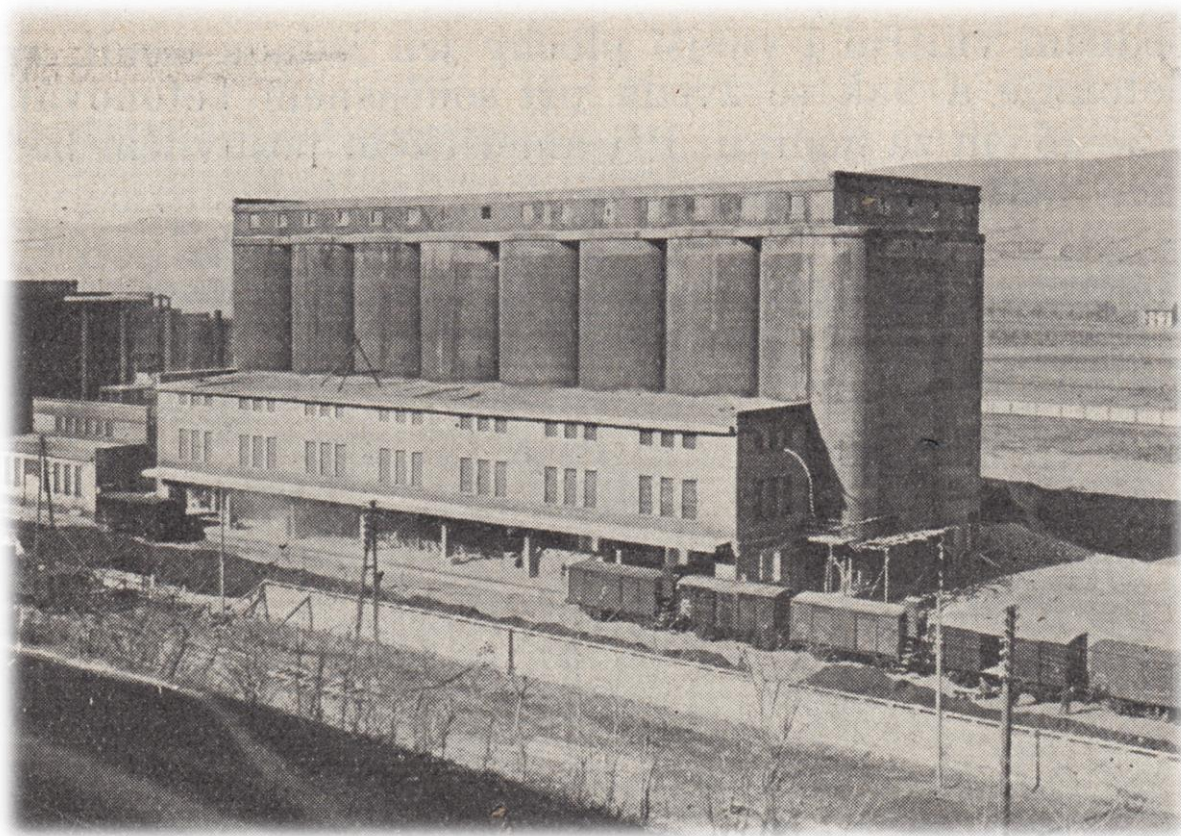
Ze všech stavebních hmot se závislost na stavební sezoně nejvíce projevovala u vápna. Působením vlhkosti se zboží na vzduchu rychle rozpadalo, okamžitě tedy mířilo na trh.⁵³⁵ Celoroční produkce byla možná jen při mletí zboží a jeho následném uskladnění ve zvláštních silech, spotřebitelské zvyklosti ale využití této technologie znemožňovaly. Práce ve vápenkách byla striktně sezonní – nejvíce se produkovalo na jaře a během podzimu, kdy se vápno používalo vedle stavebnictví i jako zemědělské

⁵³⁴ Tonindustrie Zeitung 23, roč. 1899, s. 207.

⁵³⁵ R. Bárta ml., Průmysl stavebních hmot v Československu, s. 28.

hnojivo. Zatímco menší vápenky zůstávaly v provozu jen v průběhu těchto dvou „kampaní“, větší producenti pracovali celou stavební sezonu.⁵³⁶ Sezonní charakter poptávky vytvářel ještě jedno specifikum – až do roku 1938 přetrvávala „domácká“ výroba, rozšířená především ve východních částech Československé republiky. Sedláci pracovali celou zimu v lese a na jaře i v létě si přivydělávali pálením vápna. Nedaleko větších měst s nalezišti vápence a dostatkem dříví na topení vznikaly celé kolonie za účelem pálení vápna v primitivních pecích: „Sedlák vykope pouze jámu do země, naplní ji vápencem a vypálí panským dřívím vápno společně se svým sousedem. Na příštím týdenním nebo výročním trhu objeví se pak s pěti vozy vápna.“⁵³⁷ Náklady byly nízké, sedláci se vyhýbali placení daní i dávek a představovali nebezpečnou konkurenci i velkým, technologicky dobře vybaveným provozům. Neschopnost proměnit sezonní charakter výroby v celoroční výrazně přispěla k rostoucímu technologickému zaostávání odvětví a nízké rentabilitě podnikání, patrné zejména v meziválečném období.⁵³⁸

Obrázek 59 Moderní cementová sila Královodvorské cementárny začátkem třicátých let 20. století.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 15, roč. 1933, s. 194.

⁵³⁶ Rudolf Bárta ml., Nové směry ve výrobě vápna, in: Almanach československého stavebního průmyslu 1928, s. 107-109.

⁵³⁷ A. Klár, Vápenický průmysl na Slovensku, s. 503.

⁵³⁸ Josef Matějka, Potíže vápenického průmyslu, Stavivo 6, roč. 1925, s. 155-158.

2.3 „Dynamický“ model trhu se stavebními hmotami

Základní podmínky trhu se stavebními hmotami se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století až do roku 1938 výrazně proměnily v souvislosti s tím, jak se posouvaly spotřebitelské preference a schopnosti producentů vyrábět a distribuovat zboží. Zásadní význam měla moderní architektura, úzce provázaná se vznikající průmyslovou civilizací. Zapříčinila dynamický růst spotřeby, který se ale neprojevoval rovnoměrně ve všech oborech stavebnin. Ačkoliv konzum tradičních produktů (cihly, vápno) v absolutních číslech vzrůstal, ztrácely důležité segmenty trhu na úkor nových materiálů, mezi něž se řadil cement, jenž se díky šíření technologie železobetonu záhy vyprofiloval coby nejdůležitější stavebnina průmyslové civilizace. Železnice zcela změnila způsob distribuce zboží a umožnila vznik mnohem větších trhů než kdy dříve, nejvíce se ovšem technologický pokrok projevil ve výrobním procesu. Oproti primitivnímu, ručnímu zpracování a pálení se do roku 1938 cementářská a zčásti i cihlářská produkce téměř automatizovala, jen vápenictví ustrnulo na úrovni roku 1900.

Technologický a společenský vývoj proměňoval základní podmínky trhu, a ty zase stimulovaly posun ve struktuře trhu a chování tržních subjektů. Jinými slovy se nejednalo o „statické“, nýbrž „dynamické“ prostředí. Nejvíce se tento proces podepsal na probíhající konkurenci a v institucionálních formách podnikání, jak podrobněji ukáže následující kapitola. Producenti se zpočátku těšili téměř monopolnímu postavení na úzce ohraničených regionálních trzích, což vyjadřuje pojem „prostorový monopol“. Rostoucí poptávka, spojená s měnicími se architektonickými slohy, ovšem tlačila na rozšiřování produkčních kapacit odvětví a stimulovala zavádění nových technologií. Od poslední třetiny 19. století se začal „prostorový monopol“ předlitavských producentů posouvat k „prostorové konkurenci“, kdy na jednotlivých trzích ostře soupeřilo množství producentů. Konkurenční boje přerostly na přelomu 19. a 20. století v likvidační „cenové války“. Výrobci cítili mnohem větší potřebu zasednout k jednacímu stolu s cílem uzavřít průmyslové dohody, v čemž jim asistovaly finanční instituce, které kapitálově vstupovaly do odvětví. Banky stimulovaly nové institucionální formy podnikání (kapitálové společnosti), umocněné růstem malých firem ve velké průmyslové koncerny. Podnikatelské strategie, aplikované koncem 19. století, však nutně nebyly stejně efektivní o dvacet, třicet let později. Tradiční model „prostorové konkurence“, převažující ještě začátkem 20. století, se v meziválečném období proměnil. Do hry stále častěji vstupovaly externí subjekty (státní úřady, finanční instituce), které nelze zařadit do jednoduchých kategorií „producent“ nebo „spotřebitel“. Sledovaly vlastní strategické cíle, které se mohly, ale také nemusely slučovat se zájmy průmyslu stavebních hmot a stavitelů.

3 Struktura trhu

Posoudíme-li vývoj rakouského průmyslu zemin během vlády našeho císaře, tak uvidíme, že se dočkal takového rozmachu jako asi žádný druhý velkopřmysl v naší vlasti. Většinou teprve v posledních třech desetiletích se dostatečně rozšířil, aby nejen vytlačil zahraniční produkty, ale také začal úspěšně konkurovat na světových trzích. A tak splnil vznešený úkol velkopřmyslu, jelikož usiluje o nepřetržité technologické zdokonalování, zpracovává domácí materiály, účastní se na vývozu do zahraničí a poskytuje mnoho tisíců placených zaměstnání.

Tajemník Spolku rakouských keramických průmyslníků Leopold Reich u příležitosti šedesátiletého jubilea císaře Františka Josefa I. v roce 1908.⁵³⁹

Pojmem „struktura“ je myšlen vzorec, jímž jsou jednotlivé díly nebo procesy organizovány do složitějšího celku. Hovoří-li se o „struktuře trhu“, nejedná se o nic jiného než jeho organizační charakteristiky, které na jednu stranu určují vzájemné vztahy mezi prodávajícími, kupujícími a nově vstupujícími subjekty a na druhou stranu mají zásadní dopady na probíhající konkurenci a tvorbu cen.⁵⁴⁰ V širším kontextu se pojem vztahuje k „ekonomicky signifikantním vlastnostem trhu, které ovlivňují chování firem v průmyslu zásobujícím tento trh“⁵⁴¹ a zahrnuje tudíž nejrozumnější psychologické, technologické, geografické a institucionální fenomény. Každý trh je zcela unikátní entitou, jejíž charakteristiky lze generalizovat jen ve velmi omezené míře, určité zobecnění je přesto třeba, jinak nelze interpretovat jeho fungování v rámci celé ekonomiky.⁵⁴²

Struktura trhu úzce souvisí s pojmem „konkurence“, jenž lze vnímat dvojím způsobem. Jestliže se k problematice přistoupí z hlediska chování tržních subjektů, jak učinil v 18. století Adam Smith, jedná se o nezávislé soupeření prodávajících, kteří se – vedeni neviditelnou rukou trhu – snaží dosáhnout vlastního prospěchu. Ani Smith ale nezůstal zcela oproštěn od strukturních charakteristik konkurence, jelikož zdůraznil, že proces může fungovat jen při absenci výraznějších bariér alokace zdrojů. Matematizace ekonomie na konci 19. století posunula vnímání konkurence do zcela nové roviny. Namísto vědomého jednání individuálních prodejců začaly být zdůrazňovány strukturní mechanismy a

⁵³⁹ Překlad z němčiny: „Überblicken wie die Entwicklung der österreichischen Ton-Industrie während der Regierungszeit unseres Kaisers, so sehen wir, daß dieselbe einen derartigen Aufschwung genommen hat, wie vielleicht keine zweite Groß-Industrie in unserem Vaterlande. Zum größten Teil erst in den letzten drei Jahrzehnten entstanden, hat sie eine solche Ausdehnung gewonnen, daß sie nicht nur die ausländischen Erzeugnisse verdrängt, sondern auch den Wettbewerb auf dem Weltmarkte mit Erfolg aufgenommen hat. So erfüllt sie die hohe Aufgabe der Groß-Industrie, indem sie, stetiger technischer Vollendung zustrebend, die heimischen Produkte verarbeitet, an dem Export nach dem Auslande teilnimmt und vielen Tausenden lohnende beschäftigung gibt.“ L. Reich, Die Ziegel- und Ton-Industrie, s. 32.

⁵⁴⁰ J. S. Bain, Industrial Organization, s. 7

⁵⁴¹ Překlad z angličtiny: „the economically significant features of a market which affect the behavior of firms in the industry supplying that market“. Tamtéž, s. 9.

⁵⁴² Tamtéž, s. 7-9.

soupeření tržních subjektů se nově chápalo jako „rivalita“, nikoliv konkurence v pravém slova smyslu.⁵⁴³ Na základě struktury trhu se rozlišují dvě formy konkurence, a to dokonalá a nedokonalá. Dokonale konkurenční trh, na kterém každá firma produkuje shodné nebo velmi podobné zboží a zároveň je příliš malá, aby ovlivnila tržní cenu (cenová poptávka je dokonale elastická), musí splňovat čtyři podmínky – kupující a prodávající mají dokonalé informace, náklady na změnu dodavatele jsou nulové, produkt je homogenní a zároveň zde operuje velké množství firem (příkladem jsou některé plodinové trhy). Opakem je nedokonale konkurenční trh, který se dělí na tři skupiny, a to monopolistickou konkurenci (velký počet prodávajících, oproti dokonalému trhu je ale výrobek diferencovaný), oligopol (na trhu dlouhodobě působí malé množství firem, které prodávají homogenní nebo diferencované zboží) a monopol (jeden subjekt kontroluje trh, přičemž neexistují žádné substituty ani zahraniční konkurenti).⁵⁴⁴ Se strukturou trhu úzce souvisí tvorba cen, lišící se podle toho, zda se jedná o dokonalou nebo nedokonalou konkurenci. Zatímco na dokonalém konkurenčním trhu funguje přímá úměrnost mezi cenou zboží a poptávkou, nedokonalá konkurence je charakteristická nízkou cenovou elasticitou poptávky.⁵⁴⁵ Jinak řečeno, zatímco na dokonalém trhu nemohou firmy tvořit ceny, nedokonalá konkurence jim umožňuje ovlivnit ceny prostřednictvím individuálních, popřípadě kolektivních strategií (koluze). Vždy přitom platí, že tzv. „cenovou politikou“ firmy zasahují také do výstupů odvětví.⁵⁴⁶

Upřesnění struktury trhu je zcela zásadní pro definování, o jaký typ konkurence se jedná a zda budou tržní subjekty při tvorbě cen preferovat individuální či kolektivní strategie. Strukturní analýzu lze uskutečnit buď aplikací kvantitativních metod, anebo kvalitativním nástinem základních strukturních mechanismů trhu. Ačkoliv je matematická analýza přesnější, absence kvantitativních údajů pro tvorbu časových řad ji při historickém výzkumu znemožňuje. Nezbyvá nic jiného, než kvalitativně analyzovat nejdůležitější strukturní charakteristiky předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami (Diagram 5).⁵⁴⁷ Podstatnou roli hrál počet prodávajících, určující, zda se jednalo o dokonalou či monopolistickou konkurenci (mnoho prodávajících), anebo oligopol a monopol (málo prodávajících). Značný význam měla také diferenciací zboží. Jestliže byl produkt homogenní, pak se na trhu vytvořila dokonalá konkurence nebo homogenní oligopol či monopol, a pokud byl diferencovaný, odvětví se pohybovalo mezi monopolistickou konkurencí, diferencovaným oligopolem a monopolem. Podobu konkurence rovněž ovlivňovaly vstupní bariéry, externí kapitálové vstupy ze strany bankovního sektoru i příbuzných odvětví těžkého průmyslu a úspory z rozsahu, v některých případech podporující, jindy naopak limitující koncentraci výroby. Samotná koncentrace pak nabývala dvou podob, a to horizontální

⁵⁴³ F. M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 10-11.

⁵⁴⁴ Robert Holman, *Ekonomie*, Praha 2005, s. 142-1543, 190.

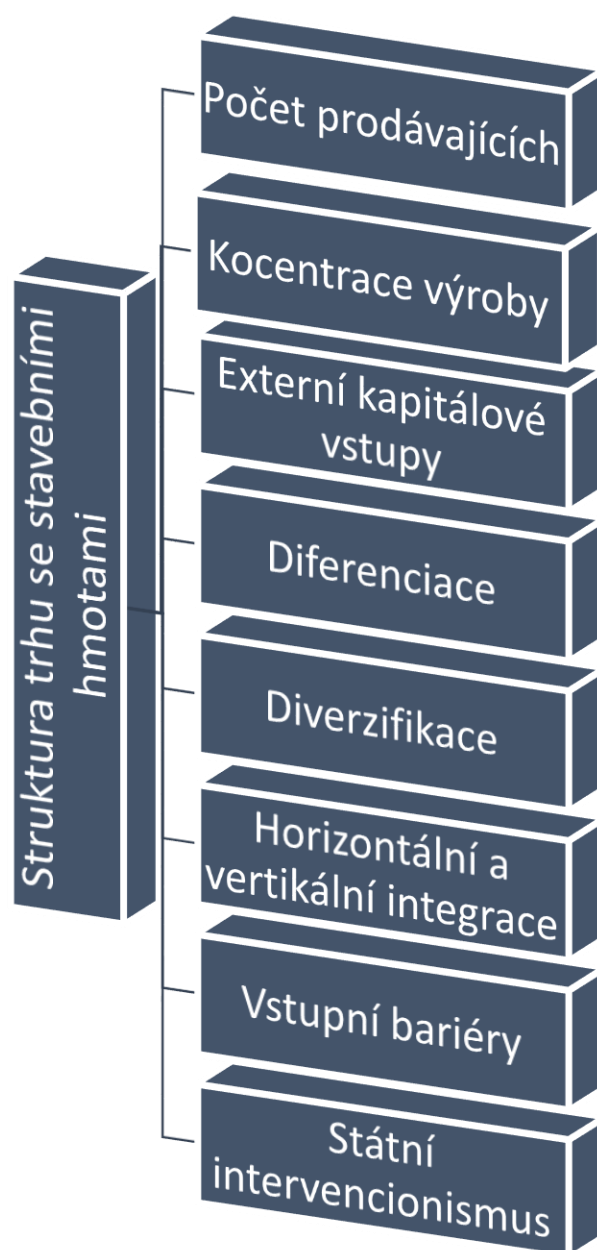
⁵⁴⁵ Tamtéž, s. 132-135.

⁵⁴⁶ J. S. Bain, *Industrial Organization*, s. 9

⁵⁴⁷ Viz A. Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 35-36.

integrace podniků vyrábějících stejné zboží nebo vertikálního slučování celého dodavatelského řetězce (od těžby surovin přes jejich dopravu, zpracování a následnou distribuci). Nemalý význam měla také diverzifikace výroby, sloužící ke snížení podnikatelského rizika a proniknutí do příbuzných průmyslových oborů. Do hry často vstupoval stát, který měl na hladkém fungování trhu se stavebními hmotami velký zájem (dostupnost a cena stavebnin úzce souvisely se sociální stabilitou společnosti).

Diagram 5 Kvalitativní analýza předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami.

3.1 Počet prodávajících, koncentrace výroby a externí kapitálové vstupy

Průmyslová odvětví se odlišují především tím, kolik producentů působí na trhu, ať už se jedná o atomizovanou strukturu (dokonalá a monopolistická konkurence), oligopol, nebo monopol. Metodika přesného stanovení koncentrace výroby je přitom jedním z nejdiskutovanějších témat současné ekonomické vědy. Definování monopolu je poměrně snadnou záležitostí – na konkrétním trhu působí jen jeden hráč, jemuž nekonkurují žádní jiní domácí ani zahraniční producenti. Kde je však hranice mezi monopolistickou konkurencí a oligopolem? Na prvním místě lze uplatnit „reciproční přístup“. Jestliže na trhu působí sto a více firem, z nichž každá kontroluje přesně 1 % výroby, bude se jednat spíše o monopolistickou konkurenci než oligopol. Uvedená metodologie ale neodkáže odlišit význam jednotlivých subjektů.⁵⁴⁸ Co se stane, pokud jedna společnost kontroluje 50 % trhu a dalších sto subjektů vždy 0,5 %? Vznikne oligopol s dominantní firmou, vyznačující se ovšem velmi atomizovanou strukturou. Ekonomická věda raději používá tzv. „koncentrační poměr“, který vyjadřuje podíl čtyř nebo osmi největších firem na trhu. Pokud koncentrační poměr činí méně než 40 %, jedná se spíše o monopolistickou konkurenci a oligopol pak přechází v monopol, jakmile koncentrace dosáhne 100 %. Problém však přetrvává – opět není snadné definovat hranici mezi monopolistickou konkurencí a oligopolem, ani určit vztah dominantních hráčů k menším subjektům. Přesto lze s metodou snadno pracovat i při nedostatku statistických dat, jelikož stačí disponovat údaji o produkci největších firem, a ty pak porovnat s celkovým výstupem odvětví. Dnešní antimonopolní zákonodárství nejčastěji používá tzv. „Herfindahl–Hirschmanův index“ (v upravené podobě Hannah-Kay index), jenž stanoví účast každé firmy na celkové výrobě, a poté zhodnotí, jaký je její vztah k celku (vyjádřeno číslem mezi nulou a jedničkou). Kvantitativní náročnost Herfindahl–Hirschmanova indexu ale jeho aplikaci na historický výzkum zcela znemožňuje.⁵⁴⁹

Jakou metodu použít pro stanovení koncentrace na předlitavském a československém trhu se stavebními hmotami? Cenová elasticita poptávky byla nízká (srov. podkapitola 2.1.4), odvětví se tudíž blížilo spíše dokonalé než nedokonalé konkurenci. Jednalo se však o monopolistickou konkurenci, oligopol, nebo monopol? Pokud se určí počet firem na trhu (reciproční přístup), je patrné, že jak v cihlářském, tak vápenickém a cementářském průmyslu panovala monopolistická konkurence (Tabulka 8). Roku 1856 šlo v celém Předlitavsku napočítat 4309 cihlen a do roku 1902 se jejich počet zvýšil na 5112. Ačkoliv koncentrace dosahovala ve vápenictví a cementářství mnohem vyšších hodnot, ani zde nešlo na první pohled sledovat oligopol. Výzkum komplikuje skutečnost, že ve statistických šetřeních pořízených před rokem 1918 splývala obě odvětví do jediného celku. Oficiální statistika z roku 1856 vnímala výrobu vápna a cementu jako totožnou podnikatelskou činnost. Od roku 1862 již byly obory odděleny, tvůrci statistik ale neodlišovali továrny na maltoviny příliš důsledně a ve

⁵⁴⁸ J. S. Bain, *Industrial Organization*, s. 114–117.

⁵⁴⁹ R. Clarke, *Industrial Economics*, s. 13–17

statistikách z let 1880, 1885 a 1890 k nim navíc přičítali závody na cementové zboží. Ještě ve sčítání živnostenských závodů z roku 1902 se vedle „vápna“ objevila i kategorie „cement a hydraulické vápno“, čímž byly cementárny a některé vápenky zařazeny do jediné skupiny. Co je ale ještě důležitější – počtem podniků se vápenictví řadilo spíše mezi atomizované než oligopolní průmysly a cementářství se rovněž pohybovalo na pomezí monopolistické konkurence. Patří tedy výroba stavebních hmot mezi atomizovaná průmyslová odvětví? Pokud je trhem území celého státu, pak ano. Spíše než jednotným právním systémem a odděleným celním prostorem jsou ale odbytiště stavebnin definována přepravními náklady, které určují, kam až producenti dokáží zboží umístit (srov. podkapitola 2.2.1). Jednotný předlitavský, potažmo československý trh se tak rozpadal na množství menších odbytišť, na nichž působilo nanejvýš několik desítek firem.

Tabulka 8 Závody vyrábějící cihly, vápno a cement na území Předlitavska (1856-1902) a Československa (1930).

Rok	Cihly	Vápno	Cement
1856	4 309	933	*
1870	4 153	999	35
1880	4 718	1 052	105**
1885	4 975	1 087	153**
1890	5 112	1 017	202**
1902	5 868	1 027	86
1930	3 460	260	15

* Cementárny jsou zahrnuty mezi vápenkami.

** Kromě cementáren zahrnují čísla také továrny na cementové zboží.

Zdroj: Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, Wien 1857; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880, Wien 1884; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, Wien 1889; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 54, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1890, Wien 1894; Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11, Wien 1905; Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 4, Část 1-4, Praha 1936.

3.1.1 Soustředování vídeňského cihlářského průmyslu do „triopolu“

Nejdůležitější předlitavské trhy s cihlami byly koncentrovány u velkých aglomerací, z nichž se na prvním místě umístila Vídeň, a teprve se značným odstupem následovala Praha. Vídeňské odbytiště neohraničovalo jen městský obvod, který se ostatně od poloviny 19. století do roku 1918 několikrát rozšířil, ale i nejbližší okolí, kde se díky dobrým přepravním podmínkám a kvalitní zemině nacházely vůbec největší dolnorakouské podniky (Simmering, Leopoldsdorf, Guntramsdorf, Brunn am Gebirge, Wienerberg, Breitenensee, Klosterneuburg a Kritzensdorf).⁵⁵⁰ Již během padesátých let 19. století činily výrobní kapacity místních továren 150 milionů cihel ročně. Skutečná produkce sice čítala mnohem méně,⁵⁵¹ na svou dobu se ale jednalo o nevídané množství, svědčící o překotném stavebním rozvoji sídelního města monarchie. Roku 1856 se mezi 309 dolnorakouskými cihelnami nacházelo ve Vídni a nejbližším okolí 37 podniků, na něž ale spadalo až 80 % produkce celého arcivévodství (čísla ovšem nejsou příliš přesná, jelikož oficiální statistiky nedokázaly podchytit cihlářskou malovýrobu, tvořící vedlejší hospodářskou činnost v zemědělství a na velkostatkách).⁵⁵²

Nejenže byl vídeňský trh s cihlami prokazatelným oligopolem, již před rokem 1850 se zde vyprofiloval dominantní hráč, a to *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, zaměstnávající více jak 4 tisíce lidí. Její hlavní závod ve Wienerbergu vyráběl 65,5 milionů cihel, s přičtením zbylých továren nedaleko Vídně dokonce 91 milionů kusů zboží.⁵⁵³ Expanze *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* byla dílem dvou mimořádných podnikatelských osobností habsburské monarchie, a to Aloise Miesbacha (1791-1857) a Heinricha Drasche (1811-1880). Firmu založil Alois Miesbach roku 1820, když si propachtoval malou cihelnu ve Wienerbegu s roční kapacitou 1,5 milionu cihel, patřící tehdy k velkostatku Inzersdorf. Podnikání bylo velmi rentabilní – Miesbach záhy postavil vlastní cihelnu v sousedním Meidlingu a do roku 1830 zakoupil značnou část velkostatku Inzersdorf s nalezišti kvalitní cihlářské hlíny. Základy hlavního závodu *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, jenž se nacházel zhruba 3 kilometry od Vídně, tak byly položeny. Expanze firmy tím ovšem neskončila – Miesbach zakoupil v letech 1846-1855 cihlářské provozy a velkostatky Biedermannsdorf, Vösendorf, Laaerberg, Guntramsdorf a Zillingdorf. Bezesporu lze prohlásit, že když Miesbach v roce 1857 umíral, zanechal za sebou největší cihelnu habsburské monarchie, vskutku „cihlářské impérium na Wienerbergu“, které je dnes považováno za jeden ze symbolů začínající průmyslové revoluce ve Vídni.⁵⁵⁴ Úspěchu se dočkal jednak díky svým podnikatelským schopnostem, bohatě zužitkovaným i při

⁵⁵⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Kronland Oesterreich unter der Enns 1850, Wien 1851, s. 29-30.

⁵⁵¹ Statistische Uebersicht der wichtigsten Productionszweige in Oesterreich unter der Enns, Wien 1855, s. CXXIX.

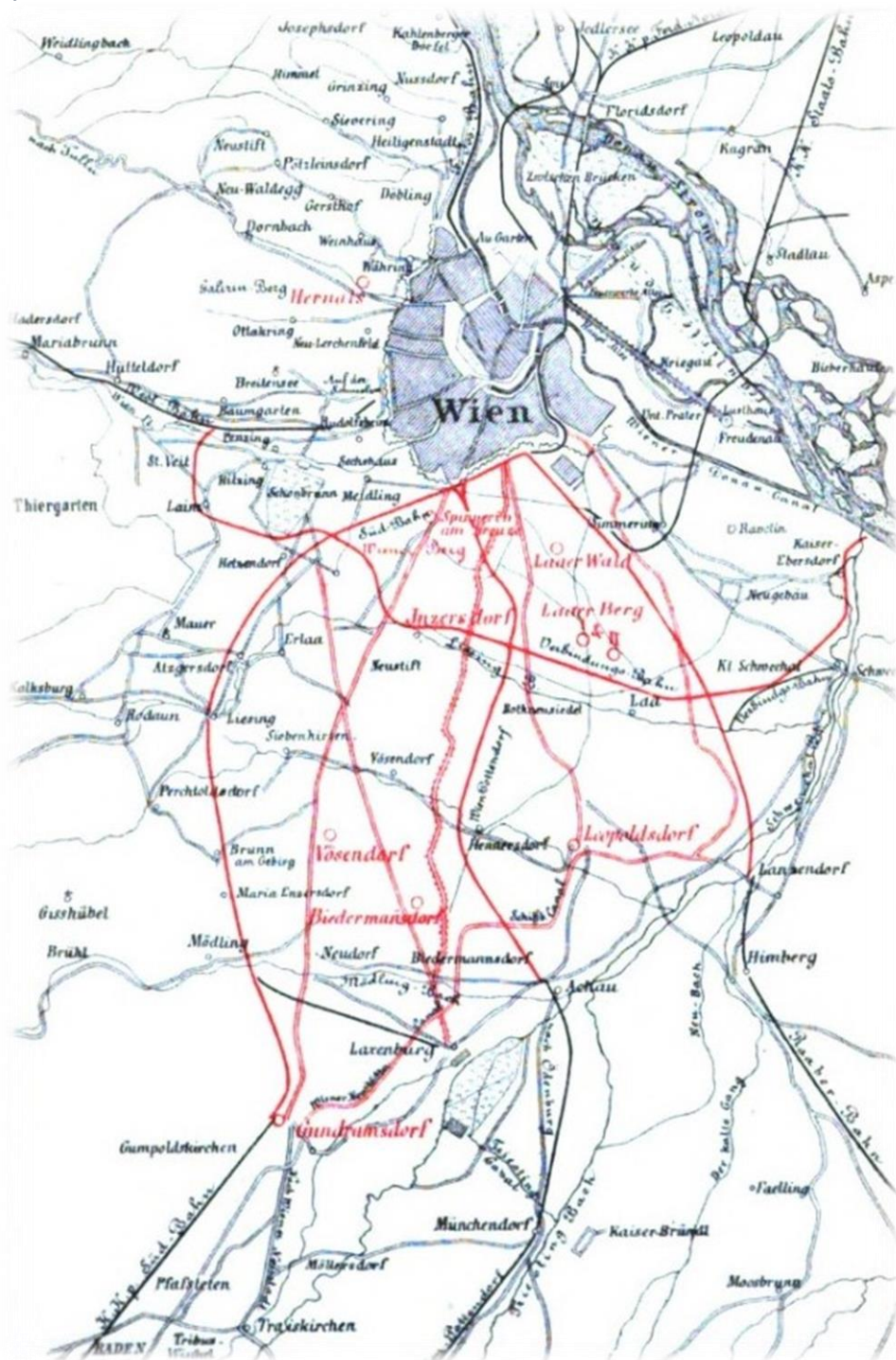
⁵⁵² Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, s. 18-21.

⁵⁵³ E. Iglauder, Ziegel – Baustoff unseres Lebens, s. 21.

⁵⁵⁴ Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hrsg.), Wien. Geschichte einer Stadt, Bd. 3, Wien – Köln – Weimar 2006, s. 134.

pronikání do uhlého průmyslu, jednak dobře načasovaným vstupem na trh a výhodné lokalitě wienerberského závodu, disponujícího kvalitní cihlářskou surovinou a snadným dopravním napojením na Vídeň (Obrázek 60).⁵⁵⁵

Obrázek 60 Mapa Vídně a přilehlých aglomerací z roku 1873. Červeně jsou vyznačeny továrny Wienerberské cihelny a jejich dopravní napojení na sídelní město monarchie.

Zdroj: Wienerberger Ziegelfabriks- und Bau-Gesellschaft zur Zeit der Wiener Weltausstellung 1873, Wien 1873.

⁵⁵⁵ G. Merk, *Zwei Pioniere der österreichischen Industrie*, s. 20-35.

Po Miesbachově smrti převzal vedení rodinné firmy jeho synovec Heinrich Drasche,⁵⁵⁶ který své podnikatelské a manažerské nadání projevil ještě za Miesbachova života mimořádně úspěšným pronikáním do uhelného průmyslu. Především jeho zásluhou se firma zařadila mezi nejvýznamnější průmyslové provozy habsburské monarchie a stal se z ní zřejmě největší cihlářský podnik na světě. Disponovala patnácti uhelnými doly, dvanácti cihelnami, dvěma továrnami na hliněné zboží a zaměstnávala téměř 10 tisíc lidí. Rok 1869 byl pro *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* přelomovým. Heinrich Drasche se rozhodl, že firmu akcionuje a ponechá si jen uhelné doly, kterým se bude i nadále podnikatelsky věnovat.⁵⁵⁷ Rodinný charakter *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* přesto zůstal zachován. Heinrich Drasche si podržel až do své smrti kolem pětiny akciového kapitálu, zatímco ve správní radě zasedal jeho bratr Wilhelm. Už tehdy byl ale zahájen přesun kapitálu do rukou vídeňských podnikatelů, napojených na banku *Österreichische Credit-Anstalt*, která se v budoucnu podílela na strategických manažerských rozhodnutích.⁵⁵⁸

Výroba cihel ve Vídni během padesátých let stagnovala, což ostře kontrastovalo s vývojem zbytku habsburského hospodářství.⁵⁵⁹ Částečné oživení se dostavilo teprve na konci desetiletí – produkční kapacity vídeňského cihlářství tehdy stouply na 190 milionů cihel (oproti roku 1850 skoro o třetinu).⁵⁶⁰ Opravdového rozmachu se ale odvětví dočkalo teprve v letech 1867-1873, korespondujících jednak se zbořením vídeňského hradebního obvodu a budováním *Ringstraße* (srov. podkapitola 2.1.1), jednak zakladatelským obdobím habsburské monarchie (tzv. *Gründerzeit*).⁵⁶¹ Důležitým impulzem pro rozvoj vídeňského stavitelství bylo osvobození novostaveb od daní. Finanční spekulace při skupování půdy na sebe nenechaly dlouho čekat, čímž bylo stimulováno zakládání akciových stavebních společností. Ačkoliv ve Vídni a předměstích tehdy nestálo ani 17 tisíc budov a roční přírůstek čítal kolem 250 novostaveb, překotně vznikající „akciovky“ si vytkly za cíl vybudovat 100 tisíc nových domů. Vize se pochopitelně nenaplnila a hlavním příjmem spekulantů zůstal prodej nadhodnocené půdy vznikajícím dceřiným společnostem, jejichž akcie nacházely za všeobecného nadšení zakladatelské horečky své kupce velmi snadno.⁵⁶²

⁵⁵⁶ Tamtéž, s. 51-52.

⁵⁵⁷ Compass 3, roč. 1870, s. 488; Wiener Stadt- und Landesarchiv (dále jen WSuLA), fond M. Abt. 119, A10/1 – Vereinsbehörde: Aktiengesellschaften (dále jen fond Vereinsbehörde), sign. 4077/1922, Dopis ministrvovi vnitra ze 7. 5. 1869; Tamtéž, Statuten für die Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft, Wien 1869.

⁵⁵⁸ F. Mathis, Big Business in Österreich 2, s. 357-360.

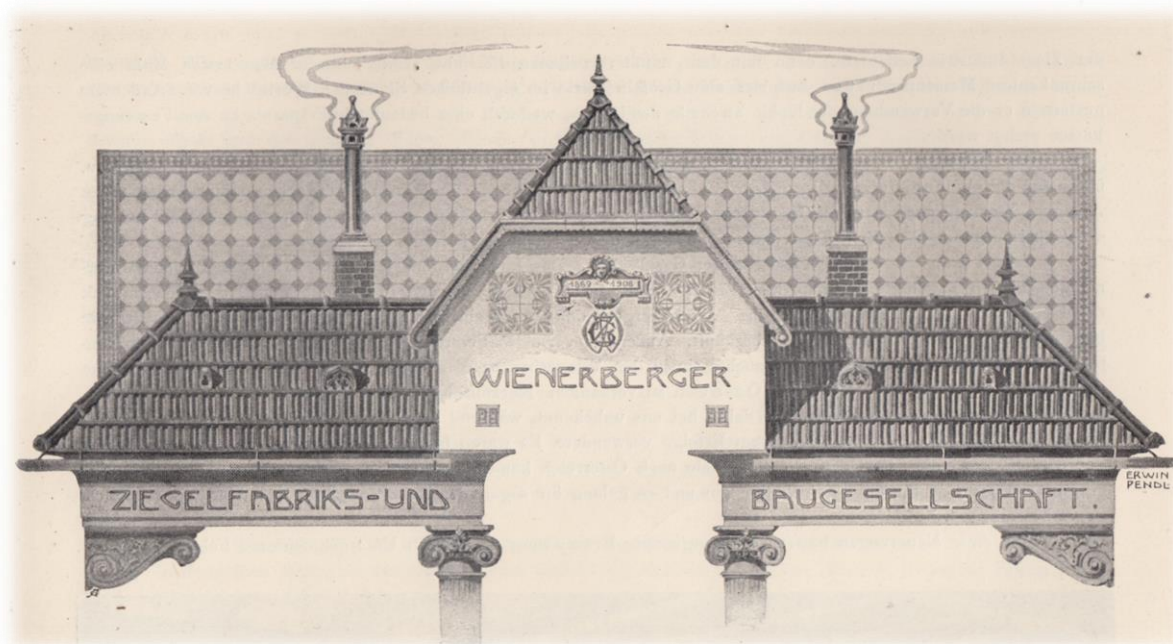
⁵⁵⁹ Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848-1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I., Berlin 1972, s. 84-85.

⁵⁶⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1857-1860, Wien 1861, s. 57-60.

⁵⁶¹ Ivan Jakubec – Zdeněk Jindra, Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie, Praha 2007, s. 169-170.

⁵⁶² H. Matis, Österreichs Wirtschaft 1848-1913, s. 195-197.

Obrázek 61 Reklamní podoba „triumfálního oblouku“ Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, použitého na světové výstavě ve Vídni roku 1873.

Zdroj: Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, Bd. 1-2, s. 107.

Vídeňští producenti cihel zažili v letech 1867-1873 takovou prosperitu jako nikdy předtím, ani dlouho potom. Na trh vstupovali noví hráči, takže počet cihelen vzrostl do konce šedesátých let na 57 závodů (oproti 37 v roce 1856).⁵⁶³ Přibližně 27 z nich šlo počítat mezi velké průmyslové provozy, alespoň zčásti pracující s moderními technologiemi (pálení v kruhových pecích, strojní tvarování).⁵⁶⁴ Vrcholem stavebního ruchu byly přípravy na prestižní světovou hospodářskou výstavu, které probíhaly v letech 1872-1873. Poptávka dosáhla takových rozměrů, že ji místní závody nedokázaly pokrýt a zboží se dováželo až z Čech a Moravy.⁵⁶⁵ Zatímco ještě v roce 1867 činila vídeňská spotřeba jen 130 milionů cihel, roku 1872 dosáhl konzum neuvěřitelných 330 milionů kusů zboží.⁵⁶⁶ *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* se tehdy podílela přibližně 56 % na produkci všech závodů z Vídně a okolí, přičemž ovládala zhruba polovinu trhu.⁵⁶⁷ Ostatně „triumfální oblouk“, jeden z nejviditelnějších symbolů hospodářské výstavy ve Vídni (Obrázek 61), postavila pro reklamní účely právě *Wienerberger*

⁵⁶³ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1867, Wien 1868, s. 175-176.

⁵⁶⁴ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876, s. 196-197.

⁵⁶⁵ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1872-1874, Wien 1875, s. 226-233.

⁵⁶⁶ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1867, s. 175; Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1872-1874, s. 227.

⁵⁶⁷ F. Bienert, Die Ziegelindustrie von Wien, Niederdonau, Oberdonau und Salzburg, s. 35.

Ziegelfabriks- und Baugesellschaft dle projektu významného architekta Heinricha Ferstela (1828-1883).⁵⁶⁸

Prosperita ovšem neměla dlouhého trvání. Krach na vídeňské burze v květnu 1873 odstartoval dlouhé období stagnace, někdy označované pojmem „velká deprese“ (*Große Depression*). Do té doby se jednalo o nejhlubší a nejširší hospodářskou krizi, jakou průmyslový svět zažil. Evropské státy se obrátily od volného obchodu, fungujícího na základě obchodních smluv s doložkou nejvyšších výhod, směrem k protekcionismu. Zejména kvůli převaze zlatého standardu coby světového měnového systému a roli Londýna jakožto finančního centra světa, se zároveň jednalo o dobu postupující integrace světové ekonomiky.⁵⁶⁹ Rakousko-uherské hospodářství zažívalo dlouhé období strukturálních změn, vyznačujících se pomalým růstem lehkého průmyslu, rozvojem odvětví spojených s druhou průmyslovou revolucí (těžký průmysl) a koncentrací kapitálu.⁵⁷⁰ Přestože nelze léta 1873-1896, spojovaná s průběhem velké deprese na území habsburské monarchie, považovat jen za dobu úplného zastavení hospodářské vývoje,⁵⁷¹ nová perioda rychlého růstu se dostavila až v polovině devadesátých let, někdy označovaných jako pozdní zakladatelské období rakousko-uherského průmyslu (*Spätgründerzeit*).⁵⁷²

Během velké deprese vyrostla *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* silná konkurence. Roku 1871 založila vídeňská *Unionbanka* akciovou společnost *Union-Baugesellschaft*, věnující se zejména realitním spekulacím, v menší míře pak výstavbě nových budov. Do majetku firmy se mimo jiné dostaly továrny na stavební hmoty, dříve provozované *Unionbankou*.⁵⁷³ Management *Union-Baugesellschaft* dospěl v atmosféře všeobecného zakladatelského ruchu k rozhodnutí vytvořit vlastní dceřinou společnost a převést na ni své továrny na stavebniny. Roku 1873 vznikla *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, v jejímž majetku se ocitly vídeňské cihelny ve čtvrtích Brunn a Vösendorf, disponující výrobními kapacitami mezi 20 a 25 miliony cihel ročně.⁵⁷⁴ Ačkoliv firma za „velké deprese“ nikterak výrazně neexpandovala, koncem osmdesátých let zakoupila novou cihelnu na Brunner Heide.⁵⁷⁵ Poté se začala rentabilita cihlářského podnikání prudce zvyšovat – roku 1891 se ve Vídni dokonce prodalo 350 milionů cihel, čímž byla velká deprese definitivně překonána.⁵⁷⁶ Producenti cihel mohli výhodně participovat na celé řadě monumentálních staveb, ať už se jednalo o stavbu plynojemů, městských

⁵⁶⁸ P. Csentes – F. Opll (Hrsg.), Wien, Bd. 3, s. 202.

⁵⁶⁹ Rondo Cameron, *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996, s. 324-331.

⁵⁷⁰ I. Jakubec – Z. Jindra, *Dějiny hospodářství českých zemí*, s. 171-172.

⁵⁷¹ David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1740-1914*, Berkeley 1984, s. 183-185.

⁵⁷² Tamtéž, s. 164-168.

⁵⁷³ *Compass* 7, roč. 1874, Teil 2, s. 499-500; *Compass* 37, roč. 1904, Bd. 2, s. 35.

⁵⁷⁴ *Compass* 8, roč. 1875, Teil 2, s. 256-258.

⁵⁷⁵ *Compass* 25, roč. 1892, s. 307.

⁵⁷⁶ *Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1891*, Wien 1892, s. 158-159.

drah, nového křídla Hofburgu nebo regulace Dunaje.⁵⁷⁷ Rostoucí poptávka se stala důležitým impulzem pro koncentraci výroby. *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* skoupila začátkem devadesátých let podniky v Siebenhirtenu a Vösendorfu, nejdůležitější akvizicí však byla továrna v Neudorfu, tehdy třetí největší cihelna Předlitavska.⁵⁷⁸ Roku 1900 činily produkční kapacity *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* přes 110 milionů cihel,⁵⁷⁹ díky čemuž firmě náleželo nezpochybnitelné druhé místo na vídeňském trhu.⁵⁸⁰

Statistická šetření dokládají, že se mezi lety 1896-1902 snížil počet vídeňských cihelen z 32 na 19,⁵⁸¹ čísla však nezahrnují předměstí, ani neukazují procentuální podíl konkrétních podniků na trhu. Alespoň přibližný odhad lze učinit na základě výrobních kvót cihlářského syndikátu ze září 1900 (*Zentralbureau der Wiener Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, srov. podkapitola 4.1.2), na němž participovala většina vídeňských závodů. Produkční kapacity členských firem se pohybovaly kolem 400 milionů cihel a na outsidersy připadlo dalších 40 milionů.⁵⁸² Ve skutečnosti se vyrábělo mnohem méně zboží (poptávka dosáhla svého vrcholu v roce 1903, kdy cihlářský syndikát expedoval 330 milionů cihel),⁵⁸³ to ale není příliš důležité, jelikož syndikátní smlouva zohledňuje dlouhodobý poměr sil na trhu, nikoliv krátkodobý objem dodávek. Kontingent *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* čítal 200 milionů cihel (přes 45 % výroby) a *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* dodávala zhruba polovinu tohoto množství (účast na trhu kolem 22-23 %).⁵⁸⁴

Struktura vídeňského trhu s cihlami se od přelomu 19. a 20. století přesouvala od oligopolu k duopolu, kdy o odbytiště soupeří dva dominantní subjekty. Tento vývoj byl přerušen roku 1905 vstupem třetího velkého hráče, a to *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke*. Podnět ke konstituování nové společnosti dala *Niederösterreichische Escomptegesellschaft*, která iniciovala fúzi několika menších cihelen participujících na cihlářském syndikátu.⁵⁸⁵ Jádrem firmy tvořila akciová společnost *Wiener Baugesellschaft*, pyšníci se stejně bohatou historií jako *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století ji založila *Anglo-Österreichische Bank*,⁵⁸⁶ kontrolující management firmy obsazením tří míst ve správní radě.⁵⁸⁷ Kromě rozsáhlých kamenolomů se v majetku

⁵⁷⁷ Compass 34, roč. 1902, s. 714.

⁵⁷⁸ Compass 37, roč. 1904, Bd. 2, s. 38.

⁵⁷⁹ Compass 35, roč. 1903, s. 695-696.

⁵⁸⁰ F. Mathis, *Big Business in Österreich* s. 325-326.

⁵⁸¹ *Zählung der Gewerbe Niederösterreichs nach dem Stande vom 31. December 1896*, Wien 1897, s. 8-9; *Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern*, Heft 3, s. 8.

⁵⁸² *Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1901*, Wien 1902, s. 28.

⁵⁸³ Compass 51, roč. 1918, Band 2, s. 13.

⁵⁸⁴ *Kartell-Rundschau* 1, roč. 1903, s. 958.

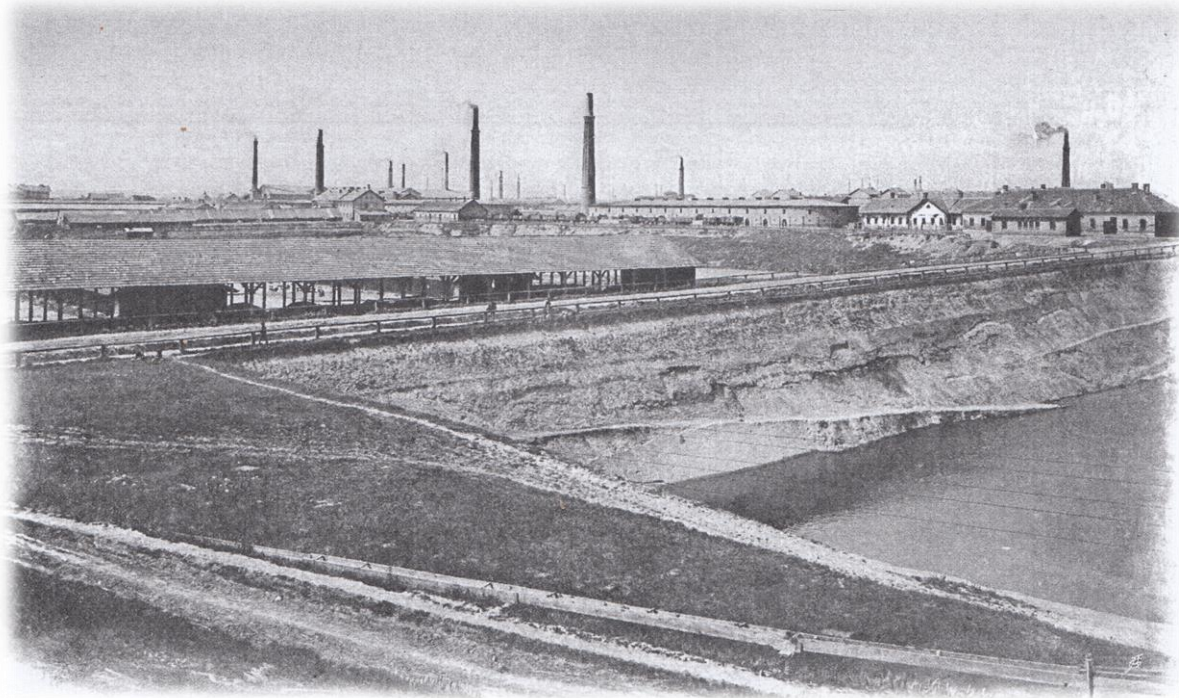
⁵⁸⁵ F. Mathis, *Big Business in Österreich*, s. 355-356.

⁵⁸⁶ Compass 3, roč. 1870, s. 474-475.

⁵⁸⁷ Compass 10, roč. 1877, s. 900-901.

Wiener Baugesellschaft nacházela cihelna v Laarbergu, jejíž produkce činila 10 milionů cihel ročně.⁵⁸⁸ Důležitou součástí *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke* tvořily také čtyři rodinné firmy, nacházející se pod patronátem *Niederösterreichische Escomptegesellschaft*.⁵⁸⁹ Jednalo se o *Rothneusiedler Ziegelwerksgesellschaft, J. & A. Dachler, Josef Müller & Co.* a *Ferdinand Schindler*, které vlastnily závody v Rothneusiedlu, Lepoldsdorfu, Hannersdorfu, Siebenhirtenu. Výrobní kapacity nové akciové společnosti dosahovaly 55 milionů cihel,⁵⁹⁰ přičemž do roku 1911 se zvýšily na 60-70 milionů.⁵⁹¹

Obrázek 62 Pohled na část závodů *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft „na Wienerbergu“* kolem roku 1903.

Zdroj: *Wienerberger Ziegelfabriks- und Bau-gesellschaft*, Wien [1903], s. 29.

Bezprostředně před první světovou válkou se ve Vídni postupně zformoval cihlářský „triopol“. Syndikát zpočátku sestával ze tří zmíněných akciových společností a dvou rodinných firem (*Eduard Lob, Wiener Neudorf* a *Julius Frankl, Neusteinhof*). Jako první odpadla cihelna *Neusteinhof*, která ukončila výrobu roku 1907, zřejmě v souvislosti se začínající hospodářskou krizí. Když se v letech 1910-1911 ocitla společnost *Eduard Lob* v majetku *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, cihlářský syndikát se definitivně proměnil v „triumvirát“, vlastníci 24 cihelen ve Vídni a okolí, které zaměstnávaly 6 400 lidí. Pokud by syndikát plně kontroloval trh, *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* (Obrázek 62) by náležel podíl 54 %, *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* necelých 30 % a *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke* kolem 16 % (Tabulka 9). Odvětví ovšem fungovalo mnohem složitěji – ačkoliv syndikát

⁵⁸⁸ *Compass* 37, roč. 1904, Bd. 2, s. 40.

⁵⁸⁹ *Kartell-Rundschau* 3, roč. 1905 s. 187-189.

⁵⁹⁰ *Compass* 39, roč. 1906, Bd. 2, s. 51.

⁵⁹¹ *Compass* 46, roč. 1913, Bd. 2, s. 284-285.

vytlačil z trhu své největší konkurenty, během konjunktury se zboží dováželo i ze vzdáleného okolí. Zpráva *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, podaná během kartelové ankety z roku 1912, uvádí, že syndikát nedokáže během konjunktury kontrolovat více než 75 % odbytu a jen výjimečně se přiblíží monopolnímu postavení (tvrzení je ovšem nutné brát s určitou rezervou, jelikož *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* neměla zájem přesvědčit posluchače, že ve Vídni se nachází cihlářský monopol, zvyšující ceny zboží).⁵⁹²

Tabulka 9 Základní informace o vídeňském „triopolu“. Čísla se vztahují k roku 1912.

Firma	Založení	Podíl na trhu	Lokalita továren
Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft	1869 (1820)	54,17%	Biedermannsdorf, Guntramsdorf, Hennersdorf, Hernals, Laaerberg, Laaerwald, Oberlaa, Traiskirchen, Vösendorf, Wiener Neudorf, Wienerberg
Union-Baumaterialien-Gesellschaft	1873	29,90%	Brünn am Gebirge, Guntramsdorf, Siebenhirten, Vösendorf, Wiener Neudorf
Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke	1905	15,93%	Hennersdorf, Laaerberg, Leopoldsdorf, Rothneusiedl, Siebenhirten

Zdroj: Compass 3-49, roč. 1870-1915; Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, Wien 1912, s. 99-101.

Podnět k další koncentraci dala první světová válka, během níž se vídeňské stavitelství zastavilo. Syndikát expedoval roku 1916 jen třetinu cihel, než tomu bylo před válečným konfliktem.⁵⁹³ Nastalé situace využila *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, jejíž management zariskoval a uzavřel dohodu s *Allgemeine österreichische Baugesellschaft*,⁵⁹⁴ jednou z největších předlitavských stavebních firem. Pokud nelze předválečný vztah obou firem definovat přímo jako „konflikt“, je namístě použít alespoň slovo „nevraživost“. *Allgemeine österreichische Baugesellschaft* příliš nevyhovovalo, že vídeňský syndikát ovládá trh s cihlami. Na prahu první světové války proto firma zakoupila majoritní akciový podíl na *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, čímž si zajistila dodávky zboží pod syndikátními cenami.⁵⁹⁵ První světová válka ovšem vyvolala pochybnosti o výhodnosti této akvizice.⁵⁹⁶ Situace využila *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, která nabídla významnou účast na svém akciovém kapitálu a 245 tisíc metrů čtverečních stavební půdy. *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* převzala závody *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, v důsledku čehož dosáhl její podíl na vídeňském trhu 84 %.⁵⁹⁷ Tím však přípravy na poválečné uspořádání teprve začaly. *Wienerberger*

⁵⁹² Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 43-44, 98-103.

⁵⁹³ Compass 51, roč. 1918, Band 2, s. 13

⁵⁹⁴ Compass 3, roč. 1870, s. 474; Compass 35, roč. 1903, s. 683.

⁵⁹⁵ Compass 47, roč. 1914, Bd. 2, s. 304.

⁵⁹⁶ F. Mathus, Big Business in Österreich, s. 325-326.

⁵⁹⁷ Tamtéž, s. 359-360.

Ziegelfabriks- und Baugesellschaft pokračovala roku 1917 ve skupování menších vídeňských závodů a zahájila expanzi do Dolního Rakouska a na Moravu, kde zakoupila hodonínskou firmu *Brüder Redlich* (srov. podkapitola 3.1.2). Náklady kryla emisemi nových akcií, po nichž panovala na vídeňské burze značná poptávka (kurz dosahoval v letech 1900-1914 více než trojnásobku nominální hodnoty akcií).⁵⁹⁸ Bezprostředně po první světové válce bylo v plánu modernizovat provozy a rozšířit jejich výrobní kapacity na 400-500 milionů cihel. Nově získaná dceřiná společnost *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* měla stimulovat poptávku po cihlách financováním stavební činnosti, díky čemuž by *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* zcela monopolizovala vídeňský stavební sektor.⁵⁹⁹ Nepříznivý vývoj meziválečného rakouského hospodářství však realizaci tohoto ambiciózního plánu znemožnil (soukromý stavební ruch nahradila komunální výstavba).⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ Compass 34-48, roč. 1902-1915.

⁵⁹⁹ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 35, roč. 1916, s. 256.

⁶⁰⁰ E. Iglauder, Ziegel – Baustoff unseres Lebens, s. 79-81; Günther Chaloupek – Peter Eigner – Michael Wagner, Wien. Wirtschaftsgeschichte 1740-1938, Teil 1, Wien 1991, s. 529-530.

3.1.2 Oligopol s atomizovanou strukturou na pražském trhu s cihlami

Vídeňské stavebnictví dosahovalo mnohem větších rozměrů než pražské, což odráželo semimetropolitní postavení královského hlavního města (Tabulka 10). Mezi lety 1881-1914 byl pražský stavební ruch zhruba třetinový jako vídeňský, od čehož se odvíjel pomalejší rozvoj zdejšího průmyslu stavebních hmot. Roku 1856 se v Praze, Karlíně a na Smíchově vyrobilo pouhých 13 milionů cihel, z toho 83 % na Smíchově.⁶⁰¹ Podobná situace panovala o čtyři roky později – 51 zdejších cihlen vyprodukovalo téměř 15 milionů nejrůznějších druhů cihel, přičemž 71 % připadlo na Smíchov a zbytek hlavně na Karlín (jen pro srovnání se tehdy prodalo na vídeňském trhu kolem 100 milionů zboží).⁶⁰² Počet karlínských a smíchovských cihlen se do roku 1870 redukoval na 32 podniků, poklesl ovšem i celkový objem jejich výroby na 7 milionů cihel z důvodu odčerpání pracovní síly na velké železniční projekty.⁶⁰³ Ostatně stejný problém tehdy řešily vídeňské cihelny, jen východisko se lišilo – zatímco v Praze se uzavíraly provozy, ve Vídni nahrazovaly lidskou sílu stroje.⁶⁰⁴

Tabulka 10 Počet novostaveb a přístaveb ve Vídni a v Praze během let 1871-1914.

Rok	Vídeň	Praha	Rok	Vídeň	Praha	Rok	Vídeň	Praha	Rok	Vídeň	Praha
1871	694	78	1882	593	197	1893	706	358	1904	728	248
1872	840	73	1883	643	217	1894	658	371	1905	856	261
1873	749	62	1884	669	283	1895	612	363	1906	681	231
1874	904	77	1885	538	245	1896	728	317	1907	667	200
1875	791	94	1886	447	207	1897	769	155	1908	460	211
1876	481	48	1887	395	204	1898	853	202	1909	445	217
1877	446	43	1888	346	199	1899	939	200	1910	515	268
1878	408	42	1889	377	131	1900	695	160	1911	707	301
1879	417	40	1890	397	164	1901	567	166	1912	865	273
1880	423	42	1891	309	212	1902	596	244	1913	856	325
1881	369	146	1892	628	329	1903	681	238	1914	610	263

Zdroj: Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 1-31, roč. 1883-1913, Wien 1884-1916; J. Pizalla, Die Bauthätigkeit in und um Wien in den Jahren 1843-1881, in: Statistische Monatsschrift 8, Wien 1882, s. 170-180; Statistická příruční knížka královského hlavního města Prahy, roč. 1871-1918, Praha 1873-1921.

Spíše než pro Prahu jsou statistické údaje k dispozici v celém obvodu *Pražské obchodní a živnostenské komory*, ten ale svou rozlohou dalece přesahoval přepravní možnosti jednotlivých producentů, nejednalo se tudíž o jednotný trh (podobně tomu bylo v Dolním Rakousku, kde jen část cihlen participovala na vídeňském odbytišti). Nelze tudíž přesně určit, kolik subjektů na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století v Praze skutečně působilo, ani jejich tržní podíly. Pro české země obecně platilo, že zde koncentrace cihlářské výroby dosahovala poměrně nízkých hodnot. Zatímco v Dolním Rakousku připadlo roku 1856 na jednu cihelnu 400 tisíc cihel, v Čechách se jednalo o 161 tisíc kusů

⁶⁰¹ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag, Heft 2, s. 173-176

⁶⁰² Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1865, Prag 1867, s. 275-278.

⁶⁰³ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1870, Prag 1873, s. 172-177.

⁶⁰⁴ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1867, s. 175-177.

zboží (Tabulka 11).⁶⁰⁵ Rozdíl se během 19. století nezmenšoval, nýbrž zvětšoval, což svědčí o pomalé koncentraci pražské cihlářské výroby. Levná pracovní síla bránila zavádění strojů, koncentrace proto nepřinášela tak velké úspory z rozsahu jako v Dolním Rakosku a nevyplácela se. Nejenže byly české závody podstatně menší, nacházelo se jich zde třikrát až čtyřikrát více než v Dolním Rakousku. Populace Čech přitom dosahovala jen dvou a půl násobku Dolního Rakouska. Jednalo se o daň za početný výskyt bohatých cihlářských hlín,⁶⁰⁶ kvůli nimž si výroba až příliš snadno nacházela cestu na velkostatky, které kombinovaly levnou pracovní sílu s primitivními výrobními postupy (ruční tvarování, pálení dřevem), čímž efektivně konkurovaly vznikajícím průmyslovým provozům kolem velkých měst.

Tabulka 11 Produkce cihel v Čechách a Dolním Rakousku. Znázorněn počet cihlen, jejich produkce a průměrná výroba na jeden cihlářský závod.

	Cihelny celkem		Velké cihelny*		Produkce velkých cihlen (mil.)		Průměrná produkce velké cihelny (mil.)	
Rok	Čechy	Dolní Rakousy	Čechy	Dolní Rakousy	Čechy	Dolní Rakousy	Čechy	Dolní Rakousy
1856	1464	309	-	-	236	124	0,16	0,40
1870	1908	607	-	-	238**	361	0,12	0,59
1880	2466	624	25	40	39	196	1,56	4,90
1885	2508	577	98	57	114	343	1,16	6,02
1890	2375	604	199	45	191	260	0,96	5,78

* V letech 1856 a 1870 netvořily velké cihelny samostatnou kategorii. Údaje pro léta 1880-1890 zahrnují jen velké podniky, které jsou definovány na základě daňového cenzu (42 zl. v roce 1880 a 21 zl. v letech 1885 a 1890).

**Produkce nezahrnuje cihelny nacházející se v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Českých Budějovicích.

Zdroj: Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, Wien 1857, s. 18-23; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876, s. 194-200; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880, Wien 1884, s. XII, 8-9, 106-111; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, Wien 1889, s. XI, 8-9, 42, 119-123; Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 54, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1890, Wien 1894, s. XV, 8-11.

Pražský trh s cihlami se v 19. století pohyboval na pomezí monopolistické konkurence a oligopolu. Před rokem 1918 se zde nevyprofiloval žádný dominantní hráč. Výroba zůstávala značně atomizovaná s největšími podniky v okolí Dejvic, Vokovic, Vysočan, Libně, Smíchova a Košíř.⁶⁰⁷ Důvodů je hned několik – pražský stavební ruch se ve srovnání s Vídní nerozvíjel zdaleka tak překotně, producenti byli neustále ohrožováni venkovskými cihelnami a chyběly podnikatelské osobnosti Miesbachova a Draschova formátu (srov. podkapitola 3.1.1). Vzor *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* se nejvíce přiblížila rodinná firma Hergetů,⁶⁰⁸ kterou založil profesor na stavovském inženýrském institutu v Praze (pozdější *Gerstnerova polytechnika*) a vrchní stavební ředitel Království českého Franz

⁶⁰⁵ Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, s. 18-23

⁶⁰⁶ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1851, Wien 1852, s. 157.

⁶⁰⁷ J. Láník, Historie a současnost podnikání v Praze, Díl 3, s. 21.

⁶⁰⁸ Viz Jaroslav Láník, Maxmilián Herget (* 8. 9. 1823 Praha, † 29. 3. 1893 Praha), dostupné z <http://www.starysmichov.cz/view.php?cisloclanku=2007110010> (cit. 20. 2. 2017).

Anton Leonard Herget (1741-1800),⁶⁰⁹ když zakoupil roku 1780 cihelnu na Malé Straně v Praze. Jeho podnikatelská činnost však neměla dlouhého trvání – malostranskou cihelnu převzal roku 1787 pražský architekt Josef Zobel (1746-1814), rozšířil ji a ještě založil nový závod na Podbabské ulici v tehdejší Bubenči (dnešní Dejvice).⁶¹⁰ Cihelna zatím produkovala jen 36 tisíc cihel a měla tak k budoucím strojovým závodům s kruhovými pecemi ještě velmi daleko.⁶¹¹ Poté, co Franz Anton Leonard Herget zemřel, oženil se Josef Zobel s jeho vdovou Terezií, čímž se osudy obou rodin znovu spojily. Vzájemné vazby se ještě více utužily, když si Anton Herget (1789-1849),⁶¹² syn Franze Antona Leonarada Hergeta, vzal za manželku Zobelovu dceru Wilhelminu (1791-1849).

Svazek Antona a Wilhelminy dal vznik druhé generaci podnikatelské rodiny Hergetů, angažující se zejména v cihlářství, méně pak ve vápenictví. Největšího rozmachu se firma dočkala teprve ve třetí generaci. Po smrti Antona a Wilhelminy Hergetových se společnost ocitla v majetku jejich pěti dětí, a to synů Antona (1819-1854), Rudolfa (1820-1860), Maxmiliána (1823-1893) a dcer Rosy (1818-1887) a Marie (1832-?). Podnikání nejprve vedl nejstarší syn Anton, když ale v roce 1854 předčasně zemřel, vystřídal jej mladší Rudolf.⁶¹³ Není jisté, zda on nebo již jeho starší bratr Anton převedl výrobu na strojní základ, skutečností ale je, že Hergetové vlastnili vůbec první cihelnu na parní pohon v pražském okolí. Tento závod nemálo přispěl k tomu, že smíchovský okres, pod nějž tehdy spadaly i Dejvice, tvořil centrum pražského cihlářství.⁶¹⁴ Během následujících let se podařilo parní pohon cihelny značně rozšířit, a to z 8 na 15 koňských sil.⁶¹⁵ Aktivita Hergetů v cihlářském průmyslu přesto pozvolna ustávaly od šedesátých let 19. století, kdy se firmy ujal Maxmilian Herget. Pražské cihlářství se zřejmě nejevilo natolik perspektivní jako vídeňské, investice proto proudily spíše do výroby hydraulického vápna a cementu, po kterém panovala v důsledku velkých inženýrských staveb (železnice) větší poptávka než po cihlách. Maxmilian Herget rozšiřoval rodinné vápenky na Zlíchově a inicioval založení radotínské cementárny (Obrázek 63, srov. podkapitola 3.1.4),⁶¹⁶ nelze se ale ubránit pocitu, že během zakladatelského období propásl příležitost stát se dominantním hráčem na pražském trhu s cihlami.

⁶⁰⁹ Archivní prameny zahrnují jen minimální informace o podnikání Franze Antona Leonarda Hergeta, viz Archiv Národního technického muzea, fond Hergetova cihelna a vápenka v Praze (1792-1800), Praha, kniha 1-3.

⁶¹⁰ František Vacek, Dějiny Bubenče, Dejvic, Šárky a okolí, in: Václav Vojtíšek (red.), Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy, Díl 4, Praha 1923, s. 133, 172-174.

⁶¹¹ J. Láník, Historie a současnost podnikání v Praze, Díl 3, s. 22

⁶¹² Archiv Hlavního města Prahy (dále jen AHMP), fond Soupis pražských domovských příslušníků (dále jen fond SPDP), krab. č. 89, poř. č. 169, Herget Anton.

⁶¹³ R. Bárta ml., Z dějin akciové společnosti Prastav, s. 162-163.

⁶¹⁴ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag, Heft 2, s. 174.

⁶¹⁵ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1865, s. 277.

⁶¹⁶ Tamtéž, s. 322.

Dejvická cihelna zůstala v majetku Hergetů až do začátku 20. století,⁶¹⁷ kdy ji prodali jako stavební parcelu pro rostoucí pražskou aglomeraci.⁶¹⁸

Obrázek 63 Pohled na Radotín u Prahy s cementárnou firmy Max Herget (komplex budova s komíny v pozadí), začátek 20. století.

Zdroj: Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, Bd. 1-2, s. 95.

Aktivita Hergetů v cihlářském průmyslu neskončila ve třetí generaci, nýbrž pokračovaly do čtvrté. Poté, co v roce 1893 zemřel Maxmilian Herget na zápal plic, ujal se sice vedení firmy jeho syn Anton Herget (1862-1918), přiliš si ale nerozuměl se sestrami.⁶¹⁹ Spory nakonec dosáhly takové míry, že jej roku 1902 nahradila ve vedení Marie Hergetová (1870-1917).⁶²⁰ Anton Herget se snažil v rodinném podnikání pokračovat, založil proto v Sedlci u Prahy cihelnu a v Holíně pak vápenku,⁶²¹ nevybral si však příhodnou dobu. Krátce nato vypukla první světová válka, která Antona Hergeta natolik finančně vyčerpala, že prodal firmu s přilehlým velkostatkem *Bance stavebních živností* (roku 1927 se sloučila s *Českou bankou*), a ta ji proměnila ve společnost s ručením omezeným (*Anton Herget, cihlářské závody v Sedlci*

⁶¹⁷ Václav Lešer, *Adressář královského hlavního města Prahy a sousedních obcí Bubenče, Karlína, Smíchova, Kr. Vinohrad, Vršovic a Žižkova*, Praha 1891, s. 208.

⁶¹⁸ J. Láník, *Historie a současnost podnikání v Praze*, Díl 3, s. 22.

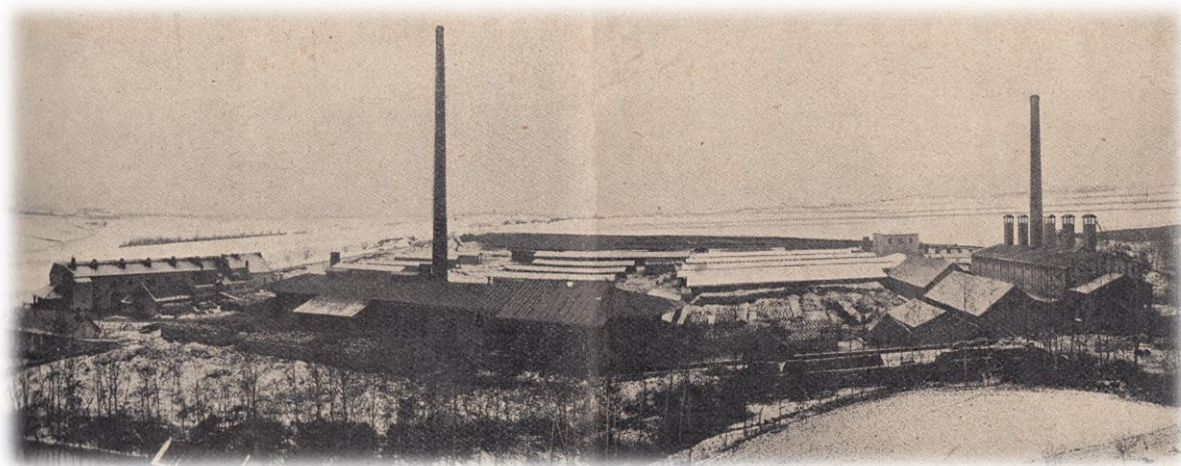
⁶¹⁹ AHMP, fond SPDP, krab. č. 89, poř. č. 182, Herget Maxmilian.

⁶²⁰ SOA Praha, fond Krajský soud obchodní Praha 1857-1949 (dále jen KSO Praha 1857-1949), kart. č. 796, sign. SP XI-251; R. Bárta ml., *Z dějin akciové společnosti Prastav*, s. 166.

⁶²¹ Lukáš Beran – Vladislava Valchářová, *Pražský industriál. Technické stavby a průmyslová architektura Prahy*, Praha 2005, s. 267.

u Prahy).⁶²² Finanční ústav si podržel 36 % kmenového kapitálu a zbytek předal svým akcionářům a významným pražským stavitelům (Jaroslav Benedikt, Josef Drahoš nebo Jaroslav Václav Velflík).⁶²³ Byly tak položeny základy jednomu z největších meziválečných hráčů na pražském trhu s cihlami, ve vápenickém průmyslu ovšem firma silné kořeny nezapustila. Zásoby nerostných surovin se do třicátých let 20. století téměř úplně vyčerpaly a na trhu zavládly „cenové války“, management se proto rozhodl vápenku prodat.⁶²⁴ Po několika neúspěšných pokusech nakonec projevila zájem akciová společnost *Prastav*, tehdy největší československý producent vápna, která ji roku 1933 koupila.⁶²⁵

Obrázek 64 Cihlářský závod firmy Hugo Reiser v Řeporyjích u Prahy ve dvacátých letech 20. století.

Zdroj: Stavivo 10, roč. 1929, s. 243.

Pražská spotřeba cihel na přelomu 19. a 20. století rychle stoupala. Produkční kapacity cihlářských závodů rovněž stoupaly (roku 1907 se prodalo 170 milionů cihel, jen o 17 % méně než ve Vídni),⁶²⁶ výroba přesto zůstávala poměrně rozptýlená. Roku 1905 na trhu působilo odhadem 70 cihelen,⁶²⁷ nadále se tudíž jednalo o atomizovaný oligopol bez dominantního hráče. Vedle sedlecké cihelny *Anton Herget* zde existovalo několik velkých podniků, mezi něž patřila například továrna Rudolfa Pulkrábka (1864-1936, Obrázek 65) ve Vokovicích,⁶²⁸ zejména ale Goldschmiedův závod v Uhříněvsi, produkující 5-6 milionů cihel ročně. Jeho význam vzrostl poté, co jej roku 1911 koupila *Pražská úvěrní banka*. Výhodná geografická poloha na železnici Praha-Vídeň, zásoby kvalitní suroviny a dostatek pracovních sil, to vše hovořilo pro rozsáhlé investice. Továrna byla ještě před první světovou válkou modernizována a její kapacity se zvětšily na 8-9 milionů cihel.⁶²⁹ Opomenout nelze ani cihelnu Františka

⁶²² Archiv České národní banky (dále jen AČNB), fond Česká banka (dále jen fond ČB), sign. ČB/107/4, Protokol o schůzi jednatelů ze 17. 5. 1916.

⁶²³ Tamtéž, sign. ČB/107/7, Protokol o valné hromadě z 28. 6. 1921.

⁶²⁴ Tamtéž, sign. ČB-107-5, Jednatelský výbor 24. 6. 1931.

⁶²⁵ Tamtéž, Jednatelský výbor 10. 3. 1933.

⁶²⁶ Compass 51, roč. 1918, Bd. 2, s. 13.

⁶²⁷ Organizace cihlářského průmyslu, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 1-2.

⁶²⁸ Otakar Kallauner, Dr. Rudolf Pulkrábek šedesátníkem, Stavivo 5, roč. 1924, s. 217-218.

⁶²⁹ Jindřich Kneifl, Továrna na hliněné zboží v Uhříněvsi, Keramické listy 5, roč. 1913, s. 129-131.

Schmidta, založenou roku 1895 v Řeporyjích, jejíž produkce se pohybovala kolem 3 milionů cihel ročně. Nebyl to ovšem Schmidt, nýbrž firma Hugo Reiser,⁶³⁰ která z podniku po roce 1905 vybudovala jednu z největších cihlen i vápenek pražského okolí (Obrázek 64).⁶³¹ Modernizace závodu se pochopitelně neobešla bez rozsáhlého úvěru, který zajišťovala *Česká eskomptní banka*.⁶³²

Obrázek 65 Podobizna cihlářského podnikatele a lobbisty Rudolfa Pulkrábka, dvacátá léta 20. století.

Zdroj: Stavivo 10, roč. 1929, s. 539.

Před začátkem první světové války se na pražském trhu utvořila ještě jedna významná společnost s ručením omezeným vyrábějící cihly, a to *Spojené keramické továrny*. Vznikly začátkem roku 1914 pod patronátem *České banky*,⁶³³ jejíž podíl na kmenovém kapitálu činil 96 % (zbytek připadl na drobné akcionáře spojené s činností tohoto finančního ústavu).⁶³⁴ Firma zpočátku vlastnila jen keramičku v Obrnicích, získanou od *Severočeských továren kaolinových a keramických*, v letech 1918-1919 ale zakoupila také dvě cihelny ve Střešovicích,⁶³⁵ jednu strojní a druhou ruční. Kapacity střešovických cihlen se pohybovaly kolem 10,5 milionů kusů zboží a Obrnice dokázaly umístit na trh téměř 3 miliony cihel a 9,5 milionů střešních tašek.⁶³⁶ Podnik se tak zařadil mezi největší hráče na pražském trhu, jeho

⁶³⁰ J. Láník, *Historie a současnost podnikání v Praze*, Díl 3, s. 22.

⁶³¹ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1181, sign. AXIII-196, Odevzdací listina 1. 2. 1921.

⁶³² NA Praha, fond Arizační spisy 1918-1945, kart. č. 494, inv. č. 197, Auszug aus dem Schreiben der Firma Hugo Reiser, an die Böhmische Escompte Bank und Creditanstalt, 14. 3. 1940.

⁶³³ AČNB, fond Živnostenská banka (dále jen fond ŽB), sign. ŽB-5134-12, Zpráva o firmě, nedatováno.

⁶³⁴ Tamtéž, fond Česká banka, sign. ČB-110-1, Valné hromady 16. 12. 1916 a 17. 5. 1918.

⁶³⁵ Tamtéž, Valná hromada 4. 7. 1919.

⁶³⁶ Tamtéž, fond Česká banka, sign. ČB-257-2, Popis – cihelny ve Střešovicích, továrna v Obrnicích.

růst ovšem od počátku limitovala špatná finanční situace, v níž se firma po první světové válce ocitla a nevýhodné napojení na *Českou banku*, která byla obzvlášť silně zasažena tzv. deflační krizí (srov. podkapitola 3.1.4). Malá rentabilita podnikání postupně přinutila management trh opustit. Finanční potíže byly nejdříve řešeny prodejem obrtnické továrny v roce 1925.⁶³⁷ Počínaje rokem 1927 nabízela firma k odprodeji také střešovické továrny,⁶³⁸ kupce se však najít nepodařilo. Cihelny proto pracovaly až do roku 1935, kdy byla vyčerpána nedaleká naleziště surovin.⁶³⁹ Likvidace byla završena 1. ledna 1940 sloučením s akciovou společností *Edifa* pro výrobu a prodej stavebních hmot, která převzala veškerý zbývající majetek *Spojených keramický továren*.⁶⁴⁰

Je s podivem, že se na pražském trhu před rokem 1918 neetablovala žádná akciová společnost vyrábějící cihly, což ostře kontrastuje s vývojem ve Vídni, kde akciové podnikání sloužilo jako důležitý nástroj koncentrace výroby a její modernizace. Tuto skutečnost potvrzují i výsledky sčítání živnostenských závodů z roku 1902. Akciové společnosti v průmyslu kamene, zemin a skla tvořily 1 % všech firem působících v oboru, zaměstnávaly téměř 11 % pracovní síly a disponovaly 28 % celkové koňské síly.⁶⁴¹ Před rokem 1918 se v Praze konstituovala jediná cihlářská „akciovka“, na trhu se ale neudržela příliš dlouhou dobu. Jednalo se o *Prag-Smichover Maschinenziegel-Fabriks-Actien-Gesellschaft* (Pražsko-Smíchovská spolková továrna na strojné cihly), založenou během zakladatelského období na Smíchově.⁶⁴² Není přitom jisté, zda vůbec zahájila výrobu,⁶⁴³ neboť krach na vídeňské burze roku 1873 zapříčinil, že se dostala do vážných finančních potíží a během července 1875 vstoupila do likvidace.⁶⁴⁴

Pražský trh s cihlami byl před první světovou válkou značně atomizovaný, a to v ostrém kontrastu s Vídní. Užitečným pramenem pro zjištění počtu prodávajících je zpráva o plánovaném rozšíření *Grémína majitelů a nájemců cihelen v Praze a okolí* z roku 1905. Ačkoliv tento záměr nebyl uskutečněn, odborný tisk publikoval informace o závodech v městském obvodu a jeho bezprostředním okolí (Tabulka 12). Pražský trh tehdy tvořil odbytiště až pro 143 cihelen s produkčními kapacitami téměř 200 milionů cihel ročně. Toto poměrně vysoké číslo ovšem zahrnuje také vzdálenější „venkovské“ podniky, které se soustředily na okolní aglomerace, nikoliv královské hlavní město. S jistotou lze prohlásit jen to, že roku 1905 působilo v Praze 37 závodů produkujících 139 milionů cihel ročně, situovaných hlavně na Smíchově. Každá z těchto cihelen vyráběla v průměru 3,76 milionů cihel ročně. Na Čechy se jednalo

⁶³⁷ Tamtéž, sign. ČB-110-3, Jednatelská schůze 3. 11. 1925.

⁶³⁸ Tamtéž, sign. ČB-250-3, Zpráva pro ředitelství 30. 3. 1927

⁶³⁹ Tamtéž, Zpráva pro ředitelství 27. 11. 1939.

⁶⁴⁰ Tamtéž, fond Česká banka, sign. ČB-257-2, Zpráva o sjednání úmluvy 6. 5. 1940.

⁶⁴¹ Compass 38, roč. 1905, s. XLVIII.

⁶⁴² SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1498, sign. V-544, Statuten der Prag-Smichover Maschinen-Ziegel-Fabriks-Gesellschaft, Prag 1872.

⁶⁴³ Tamtéž, Nota z obchodního soudu v Praze z 30. 4. 1885.

⁶⁴⁴ Tamtéž, Dopis Obchodnímu soud z 31. 7. 1875.

o poměrně vysoké číslo, svědčící o úspěšném přechodu na průmyslovou výrobu, ve srovnání s Dolním Rakouskem ale jen nepatrné množství (srov. Tabulka 11). Čím větší vzdálenost od městského obvodu, tím menší podniky na trhu. Mimo grémium tak působilo dalších 106 producentů s kapacitami 54 milionů cihel ročně, jejich průměrná produkce ale dosahovala nepatrných hodnot. Na jeden závod připadlo pouhých 513 tisíc cihel, což hraničilo s cihlářskou malovýrobou.

Tabulka 12 Cihelny královského hlavního města Prahy a nejbližším okolí roku 1905.

	Cihelny v obvodu gremia		Cihelny mimo grémium		Úhrnem	
Oblast	Producenti	Kapacity (mil. kusů)	Producenti	Kapacity (mil. kusů)	Producenti	Kapacity (mil. kusů)
Praha	5	11 200 000	0	0	5	11 200 000
Smíchov	23	96 200 000	32	25 340 000	55	121 540 000
Karlín	3	12 200 000	39	12 137 000	42	24 337 000
Královské Vinohrady	5	14 900 000	22	6 360 000	27	21 260 000
Žižkov	1	4 600 000	13	10 570 000	14	15 170 000
Celkem	37	139 100 000	106	54 407 000	143	193 507 000

Zdroj: Rozšíření pražského gremia majitelů a nájemců cihelen – nepovoleno, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 77-78.

Zásadní posun na pražském trhu s cihlami nastal po vzniku samostatné Československé republiky, jejíž cihlářský průmysl se v počtu vyrobených kusů zboží na jednoho obyvatele řadil hned za Francií na druhé místo v Evropě.⁶⁴⁵ Spolu s tím, jak poválečná nostrifikace stupňovala vliv finančních institucí na průmysl stavebních hmot, koncentrovala se také výroba. Významnou událostí byl vznik *Slovenských akciových cihelen v Hodoníně*, nacházejících se na moravsko-slovenském pomezí (roku 1933, kdy začaly jako první v Československu vyrábět oxid uhličitý, byly přejmenovány na *Slovenské akciové cihelny a chemické podniky v Hodoníně*).⁶⁴⁶ Počátky firmy sahají až do roku 1860, kdy působila jako obecní cihelna,⁶⁴⁷ záhy však přilákala pozornost vídeňského podnikatele Adolfa Redlicha. Následovala rozsáhlá modernizace, díky níž se závod zařadil mezi největší středoevropské podniky. Důležitým krokem byla akvizice továrny v Děvínské Nové Vsi během první světové války, čímž firma úspěšně pronikla na bratislavský trh.⁶⁴⁸ Naleziště mimořádně kvalitní hlíny a snadné železniční napojení na Vídeň upoutaly pozornost

⁶⁴⁵ NA Praha, fond Předsednictvo ministerské rady 1918-1942 (dále jen fond PMR 1918-1942), kart. č. 3978, inv. č. 2909, Rukopis průmysl cihlářský.

⁶⁴⁶ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-1760-7, Zprávy pro ředitelství 12. 8. a 14. 11. 1933.

⁶⁴⁷ R. Bárta ml., *Keramika*, Díl 1, s. 554-557.

⁶⁴⁸ Jiří Pajer, *Historie a současnost podnikání na Hodonínsku, Kyjovsku a Veselsku, Žehušice* 2005, s. 70-71.

Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft,⁶⁴⁹ která hodonínský podnik roku 1917 koupila.⁶⁵⁰ Vedení *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* ovšem ke své škodě nepočítalo, že se habsburská monarchie rozpadne a nástupnické Československo zahájí nostrifikaci obchodních společností.⁶⁵¹ Prozíravá podnikatelská strategie se rázem proměnila v riskantní investici. Situace využila *Živnostenská banka* spolupracující s *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* již před první světovou válkou při spekulacích s vídeňskými pozemky (podnikatelské konsorcium s cílem výhodně rozprodat půdu obytného komplexu „Freihaus“, Obrázek 66).⁶⁵²

Obrázek 66 Obytný komplex „Freihaus“ na vídeňském předměstí Wieden začátkem 20. století.

Zdroj: *Wienerberger Ziegelfabriks- und Bau-gesellschaft*, Wien [1903], s. 11.

Během vídeňských porad na podzim 1919 byl sjednán vznik akciové společnosti se sídlem v Hodoníně. Kapitál se nacházel ze 40 % v rukou *Živnostenské banky* a po 30 % vlastnila *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* a obec Hodonín.⁶⁵³ Nemovitosti i inventář byly zpočátku propachtovávány, koncem roku 1920 ale veškerý majetek odkoupily přímo *Slovenské akciové cihelny*,⁶⁵⁴ přičemž o akciový kapitál v majetku *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* projevila zájem *Živnostenská banka*. Část si ho ponechala a zbytek předala *Stavební bance* a svým akcionářům.⁶⁵⁵ Podle některých odhadů se produkční kapacity *Slovenských akciových cihlen* pohybovaly kolem 100 milionů cihel ročně, což

⁶⁴⁹ Rudolf Bárta ml., Československo-rakouská obchodní smlouva a keramický průmysl, *Stavivo* 6, roč. 1925, s. 2-6.

⁶⁵⁰ *Compass* 51, roč. 1918, Bd. 1, s. 721.

⁶⁵¹ K této problematice podrobněji viz Jaroslav Pátek, Československo-rakouské kapitálové a kartelové vztahy v letech 1918-1938, in: *Československo a střední Evropa v meziválečném období*, s. 127-152; Vlastislav Lacina, Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky, *Český časopis historický* 92, roč. 1994, č. 1, s. 77-92.

⁶⁵² AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-696-1, Zusammenfassender Bericht über das Freihaus-Konsortium von seiner Gründung bis Ende 1930.

⁶⁵³ Tamtéž, Ředitelská porada 3. 11. 1919.

⁶⁵⁴ Tamtéž, sign. ŽB/978/1, Dopis ministerstvu vnitra 1922.

⁶⁵⁵ Tamtéž, sign. ŽB-2646-58, Schůze 12. 10. 1920; Tamtéž, sign. ŽB-2646-65, Schůze 2. 11. 1920.

podnik jednoznačně pasovalo do role největší cihelny meziválečného Československa.⁶⁵⁶ Nejlepšího výsledku se podařilo dosáhnout roku 1928, kdy se prvorepublikové stavebnictví ocitlo na vrcholu (*Slovenské akciové cihelny* tehdy vyrobily téměř 83 milionů cihel).⁶⁵⁷ Společnost nerozvíjela své aktivity jen na východní Moravě a v západním Slovensku, tvořících její přirozená geografická odbytiště, nýbrž pronikala až na vzdálený pražský trh, který zpracovávala přímo, bez služeb prostředníků.⁶⁵⁸ Roku 1929 nakrátko svěřila výhradní prodej pražskému syndikátu (*Prodejní kancelář cihel, s.r.o.*, srov. podkapitola 4.1.2), od čehož si slibovala racionalizaci distribuční sítě, ujednání však nemělo dlouhého trvání.⁶⁵⁹

Obrázek 67 Cihlářský odborník, podnikatel a lobbista Josef Schmidt začátkem třicátých let 20. století.

Zdroj: Stavivo 15, roč. 1934, s. 365.

Slovenské akciové cihelny nebyly zdaleka největším hráčem na pražském trhu. Výrobní kapacity pražského cihlářského průmyslu v meziválečném období dosahovaly 150-250 milionů cihel.⁶⁶⁰ Ačkoliv chybí přesné údaje o počtu subjektů působících na trhu, v polovině třicátých let se mohlo jednat o 48 závodů kontrolovaných 29 firmami. Prameny bohužel neupřesňují, nakolik byla výroba koncentrovaná.

⁶⁵⁶ Rudolf Bárta ml., *Průmysl keramiky v Československu*, Zprávy Československé keramické společnosti 4, roč. 1927, s. 37-46.

⁶⁵⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-1760-7, Zpráva pro ředitelství 28. 12. 1929.

⁶⁵⁸ Tamtéž, sign. ŽB-1468-10, Zastupitelské smlouvy.

⁶⁵⁹ Tamtéž, sign. ŽB-1760-7, Zprávy pro ředitelství 10. 10. 1928 a 31. 1. 1929; Tamtéž, sign. ŽB-978-1, Smlouva s Prodejnou cihlen 4. 2. 1929.

⁶⁶⁰ R. Bárta ml., *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 11; *Compass. Čechoslovakei* 68, roč. 1935, s. 602.

Jisté je pouze to, že většinu dodávek obstarávali tři velcí hráči. Prvním z nich byl syndikát *Prodejní kancelář cihel, s.r.o.*, sdružující od roku 1922 hlavně malé, ale i několik poměrně velkých firem z pražského okolí. Roku 1933 se ho účastnilo 26 společností provozujících 31 podniků s výrobní kapacitou 138 milionů cihel. Jelikož outsideři produkovali dalších 103 milionů cihel, syndikát kontroloval zhruba 57 % kapacit odvětví (nutně však nešlo o výsledný podíl na trhu).⁶⁶¹ Společenské podíly na kmenovém kapitálu syndikátních ústředen obvykle znázorňovaly velikost výrobních kontingentů, u *Prodejní kanceláře cihel* však tento model neplatí, jelikož na ní participovaly také externí subjekty. Mezi nejvýznamnější členy se řadila firma *Hugo Reiser* s cihelnou v Řeporyjích, jejíž kapacity se do roku 1927 zvýšily na 15 milionů cihel,⁶⁶² *Spojené keramické továrny, s.r.o.* se závodem ve Střešovicích, smíchovské a dáblické cihelny *Leopold Lebenhart* a továrny na Proseku a v Malešicích, patřící Josefu Schmidtovi (Obrázek 67), který byl významným cihlářským odborníkem a syndikát z pozice vedoucího jednatele fakticky řídil. Podíl uvedených firem na kmenovém kapitálu činil 35 % a zbytek se nacházel v rukou téměř tří desítek subjektů, z nichž jen několik překročilo dvouprocentní účast.⁶⁶³ Vlastnická struktura *Prodejní kanceláře cihel* byla velice atomizovaná, přesto syndikát přečkal celé meziválečné období.

Druhým významným hráčem na pražském trhu byla firma *Anton Herget, cihlářské závody v Sedlci u Prahy*, disponující produkčními kapacitami kolem 21 milionů cihel ročně.⁶⁶⁴ Nejdůležitějším subjektem se však ukázaly *Pražské akciové cihelny*, vytvořené roku 1920 sloučením továren náležících ke koncernu *Pražské úvěrní banky* (od roku 1930 *Anglo-československá a Pražská úvěrní banka*) v Uhříněvsi, Vokovicích, Jinonicích, Nebušicích a na Zličíně. Jednalo se o moderní cihelny, které – až na jinonický závod – využívaly strojní pohon.⁶⁶⁵ *Pražská úvěrní banka* si podržela 72 % akciového kapitálu, díky čemuž měla po celé meziválečné období rozhodující vliv na formování podnikatelských strategií firmy.⁶⁶⁶ Postupným modernizováním provozů se podařilo do roku 1929 rozšířit výrobní kapacity na 50 milionů cihel,⁶⁶⁷ což ze společnosti učinilo bezkonkurenčně největšího pražského producenta a druhého nejdůležitějšího československého hráče (hned za *Slovenskými akciovými cihelnami v Hodoníně*).⁶⁶⁸ *Pražské akciové cihelny* dosáhly svého vrcholu roku 1928, kdy kontrolovaly 40 %

⁶⁶¹ Josef Kašpar – Radovan Šimáček, *Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem*, Praha 1934, s. 47.

⁶⁶² J. Láník, *Historie a současnost podnikání v Praze*, Díl 3, s. 22.

⁶⁶³ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 61, inv. č. 548, Smlouva o kartelu výrobců cihlářského zboží 15. 11. 1933.

⁶⁶⁴ *Cementářský obzor* 10, roč. 1935, s. 20.

⁶⁶⁵ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1780, sign. BXI-20, Dopis z 24. 2. 1921.

⁶⁶⁶ AČNB, fond Pražská úvěrní banka (dále jen fond PÚB), PÚB-547-4, Referát o bilanci a návrh na schválení sanační bilance 1932.

⁶⁶⁷ *Compass. Čechoslovakei* 65, roč. 1932, s. 613.

⁶⁶⁸ O. Kallauner, *O československém průmyslu keramických a maltovinných staviv a jeho rozvoji po převratu*, s. 116-118.

pražského trhu s cihlami,⁶⁶⁹ jejich finanční postavení však bylo velmi slabé. Celých 40 % aktiv kryly cizí zdroje (zejména dluh u *Pražské úvěrní banky*), což nebylo v meziválečném období obvyklé.⁶⁷⁰ Čistý zisk se během konjunktury pohyboval kolem 8,5 % nominálního akciového kapitálu, což nečinilo ve srovnání s příbuznými obory průmyslu stavebních hmot nikterak příznivý výsledek.⁶⁷¹

Velká hospodářská krize zastihla *Pražské akciové cihelny* zcela nepřipravené. Mezi lety 1929-1930 se počet kolaudovaných novostaveb v Praze snížil téměř o 60 %, a tato nepříznivá situace se před druhou světovou válkou podstatně nezlepšila (s výjimkou roku 1932). Stále vznikaly nové činžovní domy, ty ale nedokázaly kompenzovat propad ve stavbě veřejných budov (Tabulka 13). Roku 1929 se *Pražským akciovým cihelnám* nepodařilo umístit 40 % vyrobených cihel na trh, a to postavilo management před těžké rozhodnutí – nechat závody stát, anebo pokračovat v produkci na sklad.⁶⁷² *Anglo-československá a Pražská úvěrní banka* se ve druhé polovině třicátých let snažily krachující firmu odprodat,⁶⁷³ nenašel se ale žádný kupec ochotný podstoupit takto riskantní investici. Východiskem byl teprve vstup do *Prodejní kanceláře cihel* (přejmenované na *Společnou prodejnu cihlen, s.r.o.*), která ukončila „cenové války“ na trhu a zvýšila rentabilitu podnikání.

Tabulka 13 Počet novostaveb a nově postavených bytů v Praze během let 1924-1937.

Rok	Novostavby	Byty	Rok	Novostavby	Byty
1924	931	5363	1931	979	10322
1925	1053	5359	1932	1508	13471
1926	1535	5116	1933	933	7328
1927	2072	8517	1934	816	4469
1928	2253	14135	1935	662	5207
1929	2406	11336	1936	847	9482
1930	993	6996	1937	910	9237

Zdroj: Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 1-20, roč. 1920-1939, Praha 1920-1939.

Společné prodejny cihlen se účastnilo 24 pražských podniků, jejichž podíl na trhu činil 90 % (syndikalizované podniky disponovaly produkčními kapacitami 220 milionů cihel, zatímco outsideři jen 25 miliony, srov. podkapitola 4.1.2).⁶⁷⁴ Koncentrace výroby však dosahovala jen nízkých hodnot. Zdaleka největším hráčem byly *Pražské akciové cihelny*, podílející se 27 % na výrobním kontingentu, následované firmami *Anton Herget* (11 %), *Hugo Reiser* (8 %) a *Leopold Lehenhart* (6,5 %). Čtyři vůdčí subjekty kontrolovaly 52,6 % trhu, což svědčí o atomizovaném oligopolu. Pětiprocentní hranici překročily už jen společnosti *Josef Schmidt* a *Spojené keramické továrny* a účasti zbývajících subjektů oscillovaly kolem 2 % (koncentrační poměr osmi firem dosahoval pouhých 70,4 %). Výroba se ještě více

⁶⁶⁹ AČNB, fond PÚB, PÚB-676-1, Revise bilance k 31. 12. 1935; Compass. Českoslovaei 63, roč. 1930, s. 650.

⁶⁷⁰ Tamtéž, Zpráva o revisi provedené v říjnu 1931.

⁶⁷¹ Zprávy Národní banky Československé, Praha 1926-1938.

⁶⁷² AČNB, fond PÚB, PÚB-676-1, Zpráva o revisi provedené v říjnu 1931.

⁶⁷³ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 30, inv. č. 263Důvěrná zpráva z 14. 9. 1937

⁶⁷⁴ J. Kašpar, Československé kartely, Praha 1935, s. 53-54.

rozptýlila roku 1938, kdy se slábnoucí *Pražské akciové cihelny* vzdaly značné části svého podílu na úkor outsiderů. Na *Společné prodejně cihlen* nakonec participovalo 30 subjektů, z nichž čtyři největší (*Pražské akciové cihelny*, *Anton Herget*, *Hugo Reiser* a *Josef Schmidt*) kontrolovaly necelých 42 % trhu (koncentrační poměr osmi firem se rovnal 58,4 %, viz Tabulka 14). Ačkoliv se cihlářská výroba po roce 1918 nepatrně koncentrovala, pražský trh zůstal po celé meziválečné období atomizovaným oligopolem.

Tabulka 14 Podíl osmi největších členů Prodejní kanceláře cihel, s.r.o. na pražském trhu s cihlami v letech 1935 a 1938.

1935		1938	
Název firmy	Tržní podíl	Název firmy	Tržní podíl
Pražské akciové cihelny	27,0%	Pražské akciové cihelny	16,0%
Anton Herget	11,0%	Antonín Herget	11,1%
Hugo Reiser	8,0%	Hugo Reiser	8,0%
Ludvík Lebenhart	6,5%	Josef Schmidt	6,8%
Josef Schmidt	6,2%	Leopold Lebenhar	5,0%
Spojené keramické továrny	5,8%	Vojtěch Ulch	4,2%
Emil Katz	2,9%	Emil Katz	4,2%
Bratři Procházkové	2,9%	Bratři Procházkové	3,0%
Koncentrační poměr čtyř firem	52,6%	Koncentrační poměr čtyř firem	41,9%
Koncentrační poměr osmi firem	70,4%	Koncentrační poměr osmi firem	58,4%

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Kartelový rejstřík 1933-1950, kart. č. 61, inv. č. 548, Smlouva výrobců cihlářského zboží ve Velké Praze 11. 5. 1935; Tamtéž, Úmluva výrobců cihlářského zboží 10. 2. 1938.

3.1.3 Regionální vápenické oligopoly

Základní charakteristiky trhu s vápnem se od cihel výrazně odlišovaly. Závislost na surovinách byla sice mnohem větší (srov. podkapitola 2.2.2), tuto nevýhodu ovšem vyvážila možnost přepravovat výrobek na delší vzdálenost (srov. podkapitola 2.2.1). Logickým vyústěním byl vznik několika regionálních center vápenického průmyslu, jejichž okruhy dodávek se vzájemně překrývaly, a to v ostrém kontrastu s cihlářstvím, které se téměř výhradně soustředilo na nejbližší aglomeraci. Posouzení koncentrace na regionálních trzích s vápnem vyžaduje odlišovat vzdušné vápno, používané nejen ve stavebnictví (malty, omítky), ale i v průmyslu a zemědělství, od hydraulického vápna. Zatímco produkce vzdušného vápna měla ve střední Evropě dlouhou tradici, hydraulické vápno se zde objevilo mnohem později, přičemž oblasti jeho výroby se od poloviny 19. století transformovaly v první centra cementářského průmyslu. Jádrem předlitavského vápenictví byly české země, kde se nacházela obzvlášť bohatá ložiska kvalitního vápence. Český trh s vápnem se dělil na několik průmyslových oblastí, a to zejména berounskou, pražskou, čížkovickou, krkonošskou, prachovskou a šumavskou. Moravu lze pak rozčlenit na litovelsko-jesenické, jihomoravské a východomoravské pásmo.⁶⁷⁵ Výroba byla v jednotlivých vápenických oblastech poměrně málo koncentrovaná, přesto se jednalo spíše o oligopolní trhy než monopolistickou konkurenci.

Největší české vápenky vznikly v pásu mezi Prahou a Berounem.⁶⁷⁶ Proslulé staroměstské hydraulické vápno ostatně vděčilo za svůj úspěch branickému vápenci, z něhož se pálilo i vzdušné vápno. Jednou z nejstarších podnikatelských rodin, které toto zboží na Starém Městě pražském produkovaly, byli Ellenbergerové. Firmu založil Franz Ellenberger (1758-1839),⁶⁷⁷ který vlastnil od roku 1789 nejvýznamnější staroměstskou vápenku. Počínaje čtyřicátými lety 19. století se jeho syn, opět Franz Ellenberger (1795-1855),⁶⁷⁸ snažil výrobu přesunout na Braník, což se mu v následující dekádě podařilo. Surovinu získával z nedalekého branického lomu získaného pronájmem od pražské obce. Rodina ukončila slibně se vyvíjející podnikání již ve třetí generaci, taktéž reprezentované Franzem Ellenbergerem (1822-1888),⁶⁷⁹ jenž se dočkal povýšení do šlechtického stavu. Uvolněné místo na trhu zaplnila *Česká akciová společnost k užitkování staviva* (Obrázek 68), která mimo jiné vlastnila i podolskou cementárnu (srov. podkapitola 3.1.4). Firma postavila v Braníku dvě kruhové pece, a to ji řadí mezi zakladatele pražského vápenického průmyslu. Vápenec těžila v nedalekých branických lomech, které si stejně jako dříve Ellenbergerové pronajala od pražské obce.⁶⁸⁰ Společnost vypálila roku 1883 přes 11,2 tisíc tun vzdušného vápna a o tři roky později 8,9 tisíc tun,⁶⁸¹ prokazatelně se tudíž řadila

⁶⁷⁵ Viz J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*.

⁶⁷⁶ R. Bárta ml., *Z dějin výroby vápna*, s. 309-310.

⁶⁷⁷ AHMP, fond SPDP, krab. č. 54, poř. č. 21, Ellenberger, Franz.

⁶⁷⁸ Tamtéž, krab. č. 54, poř. č. 21, Ellenberger, Franz.

⁶⁷⁹ Tamtéž, krab. č. 54, poř. č. 19, Ellenberger, Franz von.

⁶⁸⁰ J. Láník, *Historie a současnost podnikání v Praze*, Díl 3, s. 23-24.

⁶⁸¹ *Compass* 18, roč. 1885, s. 550; *Compass* 21, roč. 1888, s. 351.

mezi největší podniky svého druhu nejen v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Praze, nýbrž v celém Předlitavsku (roku 1885 činila produkce velké předlitavské vápenky jen 4,9 tisíc tun a v pražském okolí se jednalo o 7,9 tisíc tun).⁶⁸²

Obrázek 68 Snímek cementárny v Podolí u Prahy z roku 1875. Tovární komplex zahrnoval také vápenku.

Zdroj: Archiv Národního technického muzea, fond Cementárna v Podolí 1870-1875, inv. č. 13, Podolská cementárna v r. 1875.

Druhým významným subjektem na pražském trhu s vápnem byla rodina Hergetů. Vápenickou tradici této firmy založil stavitel Josef Zobel (srov. podkapitola 3.1.2), který pálil surovinu na Malé Straně již v polovině 18. století. Vápenec dopravoval po Vltavě z bohatých lomů v Podolí, Braníku a na Zlíchově. Rozšiřování pražské aglomerace donutilo Zobelovy dědice, kterými byla rodina Hergetů, přesunout výrobu dál od městského centra. Na přelomu padesátých a šedesátých let proto vybudovali velký závod na Zlíchově, zásobovaný surovinou z prostoru dnešního Barrandova.⁶⁸³ Dle statistické zprávy *Obchodní a živnostenské komory v Praze* z roku 1865 se vápenka Maxmiliána Hergeta na Zlíchově počítala spolu se závody Franze Ellenbergera⁶⁸⁴ v Braníku k největším a nejmodernějším podnikům pražského okolí.

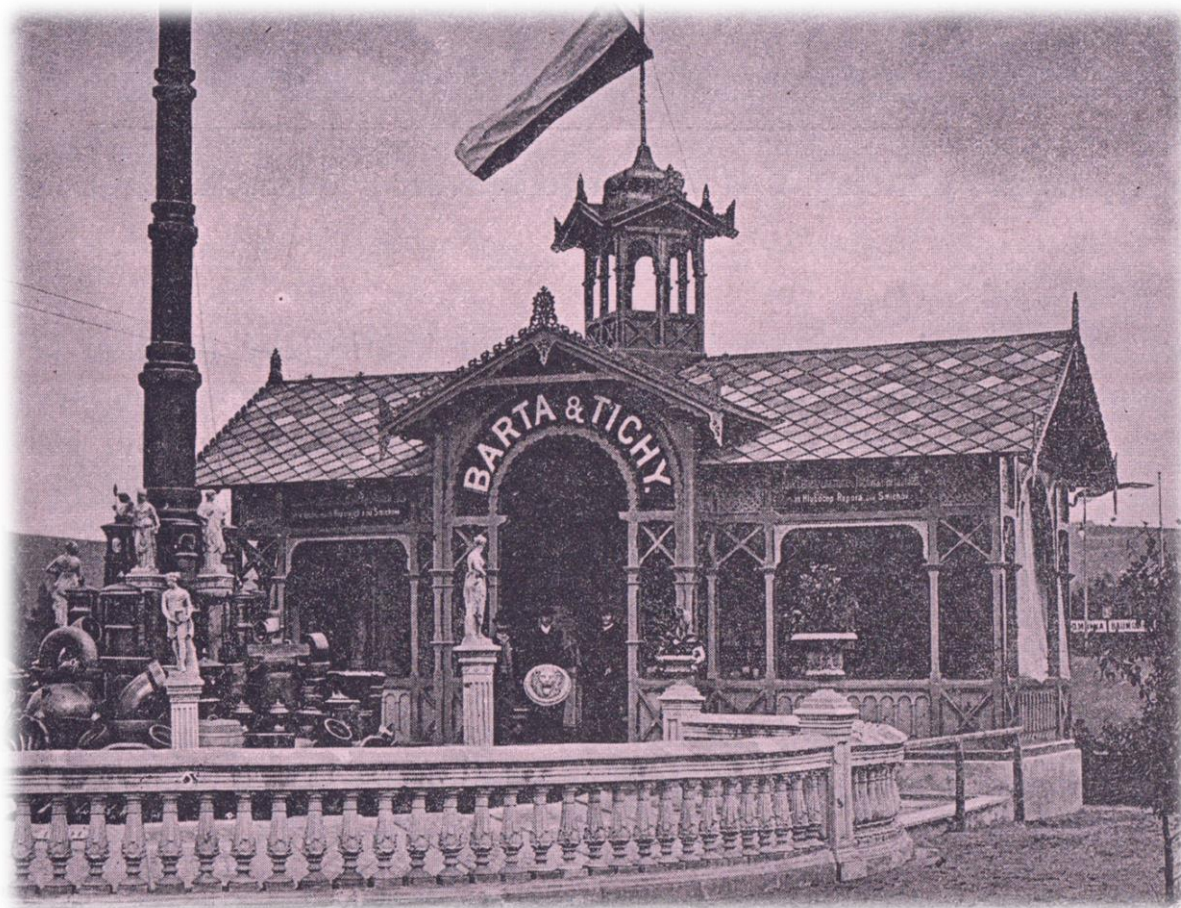
⁶⁸² Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, Wien 1889, s. 118-119.

⁶⁸³ R. Bárta ml., Z dějin akciové společnosti Prastav, s. 161-163.

⁶⁸⁴ Více k Ellenbergerům, kteří podnikali jak v cihlářství, tak vápenictví Gabriela Kalinová, Podnikatelé a živnostníci pohřbení na Malostranském hřbitově. Památky Malostranského hřbitova, Praha 2015, s. 7-8.

Na Zlíchově se tehdy vyrobilo téměř 42 % pražského vápna, což bylo v nemalé míře zásluhou právě Hergetovy vápenky (branickým závodům náležel 24 % podíl, následovaný Prokopským údolím a Jinonicemi, na něž spadalo 13 %).⁶⁸⁵

Obrázek 69 Velkolepý propagační pavilon firmy Barta & Tichý na jubilejní výstavě v Praze roku 1891, korespondující s významem společnosti na českém trhu se stavebninami.

Zdroj: Jubilejní výstava zemská království Českého v Praze 1891, Praha 1894, s. 137.

Hergeti našli svého největšího konkurenta v rodinné firmě *Barta & Tichý* (Obrázek 69).⁶⁸⁶ Zakladatelem společnosti byl Maria Ferdinand Barta (1838-1892),⁶⁸⁷ který postavil v šedesátých letech 19. století několik vápenných milířů v Hlubočepích a Klukovicích. Počátkem sedmdesátých let převzal podolské milíře,⁶⁸⁸ kde později inicioval vznik Pražské akciové společnosti k zužitkování taviva (podolská cementárna).⁶⁸⁹ Krach na vídeňské burze byl pro Bartovo podnikání důležitým předělem, protože se dostal do vážných finančních potíží a musel zanechat dalšího působení ve firmě. Zakrátko však na trh znovu vstoupil, tentokrát podporován textilním velkoobchodníkem Karlem Tichým (1839-1908), s nímž

⁶⁸⁵ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1865, s. 321-322.

⁶⁸⁶ František Ladislav Rieger (red.), Slovník naučný, Díl 11, Praha 1874, heslo Kučera, s. 485-486.

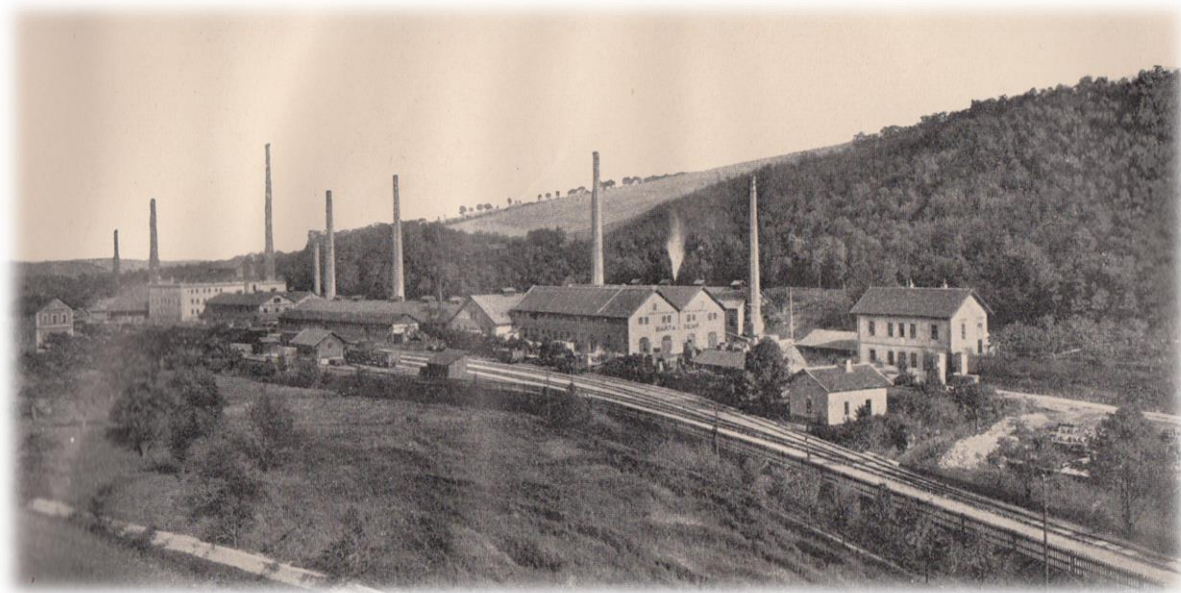
⁶⁸⁷ AHMP, fond SPDP, poč. č. 232, Barta, Maria Ferdinand.

⁶⁸⁸ R. Bárta ml., Z dějin výroby vápna, s. 310.

⁶⁸⁹ K. Tichý, Výroba vápna a cementu, s. 502.

založil roku 1875 společnost *Barta & Tichý*.⁶⁹⁰ Zatímco Karel Tichý zajistil potřebný kapitál, Ferdinand Barta zaštil firmu svými zkušenostmi a know-how, nabytými během předchozího podnikání. Barta opět soustředil své aktivity do pražských Hlubočep, kde vybudoval velkou vápenku, šamotku a továrnu na cementové zboží (Obrázek 70).⁶⁹¹ Největšího rozmachu se firma dočkala poté, co se vedení ujal Ferdinandův syn Rudolf Barta starší (1868-1952), jenž se oženil s dcerou Karla Tichého, Boženou. Když Karel Tichý roku 1908 umíral, disponoval manželský pár 50 % podílem na firmě a i zbylá vlastnická práva se podařilo udržet v užším rodinném kruhu, aniž by společnost závisela na některém z finančních ústavů, jak bylo na přelomu 19. a 20. století obvyklé.⁶⁹²

Obrázek 70 Tovární komplex rodinné firmy Barta & Tichý v Hlubočepch koncem 19. století.

Zdroj: Gross-Industrie Oesterreichs, Wien 1898, Bd. 2, s. 35.

Nebyly to ovšem jen firmy Ellebergerů, Hergetů, Bartů a Tichých, které na pražském trhu s vápnem působily. Důležitou vápenku vlastnilo schwarzenberské panství v Jinonicích, které pálilo surovinu v Hlubočepch. Pro dějiny vápenické technologie je důležité, že zde koncem 19. století zřídil český průkopník cihlářských a vápenických pecí Jan Kohout (1848-1907) zdokonalenou verzi Hoffmannovy kruhovky (Obrázek 71).⁶⁹³ Schwarzenberské vápenky byly poměrně malým podnikem, staly se ale zárodkem meziválečných *Průmyslových závodů hlavního města Prahy, s.r.o.* Polovinu kmenového kapitálu *Průmyslových závodů* vlastnil Jan Schwarzenberg (1903-1978) a zbylou část hlavní město Praha, slibující si od investice levné dodávky stavebních hmot pro veřejné zakázky.⁶⁹⁴

⁶⁹⁰ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 848, sp. XII/342, Záznam z 24. 1. 1876.

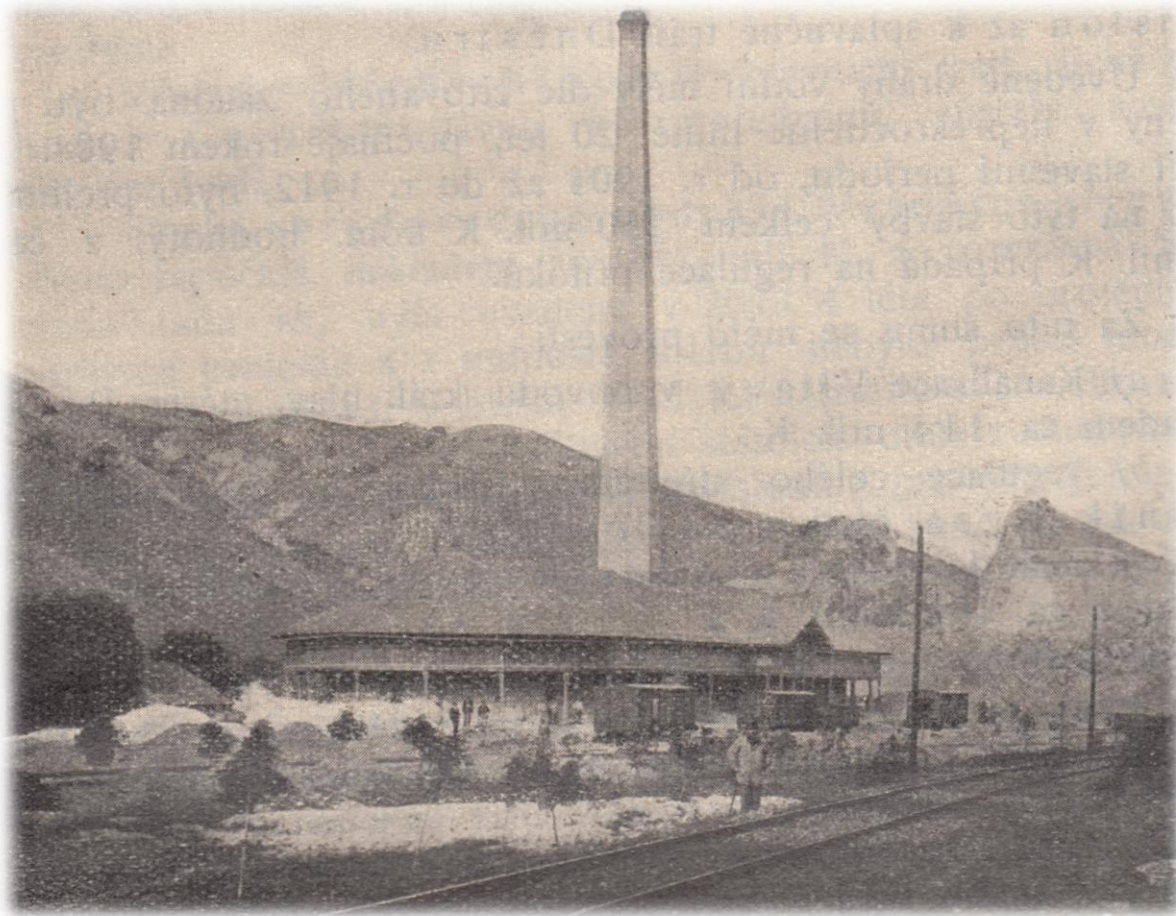
⁶⁹¹ Tamtéž, Záznam z 9. 11. 1885.

⁶⁹² R. Bárta ml., Z dějin akciové společnosti Prastav, s. 173-174.

⁶⁹³ První český stavitel kruhových pecí a jeho vynálezy. Příspěvek k historii českého cihlářství, Keramické listy 5, roč. 1913, s. 381-384.

⁶⁹⁴ Alois Nový, Průmyslové podnikání pražské obce, Praha 1928, s. 7-11; Cementářský obzor 3, roč. 1928, s. 95.

Obrázek 71 Kruhová vápenka systému Kohout na jinonickém panství v Hlubočepch začátkem 20. století.

Zdroj: Keramické listy 5, roč. 1913, s. 383.

Významným tržním subjektem byla rovněž rodinná společnost *Všetička a spol.*, založená roku 1908 nedaleko radotínského nádraží,⁶⁹⁵ kde závod sousedil s cementárnou (pálení vápna mělo v obci více jak stoletou tradici).⁶⁹⁶ Největšího rozmachu se firma dočkala v meziválečném období, kdy byla akcionována (1923).⁶⁹⁷ Firmu záhy ovládl bankovní dům *Petschek*, který využil začínající konjunktury druhé poloviny dvacátých let,⁶⁹⁸ oba hlavní akcionáře vyplatil a sám se ujal vedení firmy.⁶⁹⁹ Následovalo zdvojnásobení akciového kapitálu,⁷⁰⁰ po němž *Petschkové* kontrolovali 98,5 % akcií firmy a přejmenovali ji na *Pragolit, stavební potřeby, a. s.*⁷⁰¹ Rodinu Petschků zastupovali ve správní radě akciové společnosti Otto Stein a Friedrich Beck, disponující naprostou většinou hlasovacích práv na valných hromadách. Zbylí akcionáři, mezi nimiž se nacházeli vlivní architekti a inženýři (Karel Hermann,

⁶⁹⁵ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 56.

⁶⁹⁶ Dagmar Broncová-Klicperová, *Kniha o Radotíně*, Praha 2011, s. 190.

⁶⁹⁷ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1874, sign. BXV-120, Žádost o zápis ze 17. 12. 1923; Stanovy firmy *Všetička a spol.*, akciová společnost v Praze.

⁶⁹⁸ K dějinám bankovního domu *Petschek* viz Karel Kratochvíl, *Bankéři*, Praha 1962.

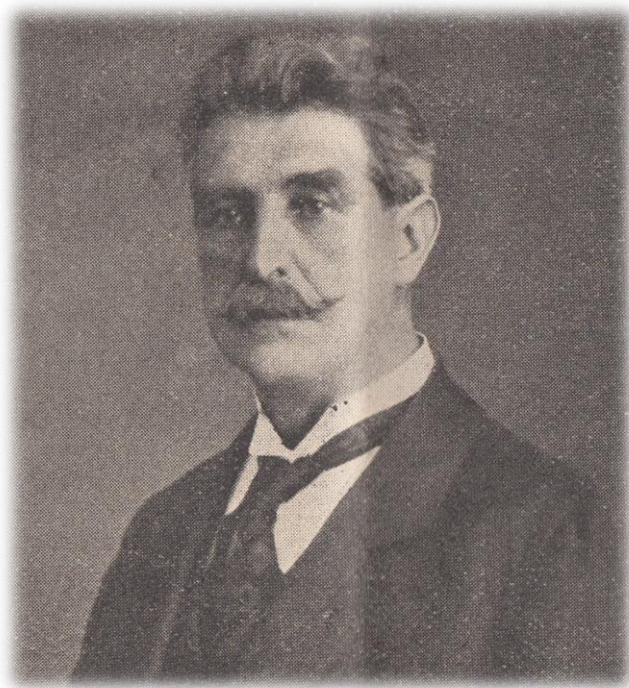
⁶⁹⁹ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1874, sign. BXV-120, Žádost o protokolování z 25. 3. 1929.

⁷⁰⁰ Tamtéž, Změny zápisu ze 7. 5. 1929.

⁷⁰¹ Tamtéž, Zpráva obvodního národního výboru v Praze ze 4. 3. 1950.

František Roith, Josef Lochman), drželi jen tolik akcií, aby mohli zasedat ve správní radě.⁷⁰² Firma se tudíž tvářila jako akciová společnost, ve skutečnosti se ale stala rodinným podnikem Petschků. Poměrně velký vliv měla na trhu také firma *Biskup, Kvis a Kotrba*, pálící vápno v Řeporyjích u Prahy. Roku 1890 ji založili pražští a vinohradští obchodníci Josef Biskup, František Kvis a Josef Kotrba.⁷⁰³ Odborné vedení a know-how zajišťoval Josef Biskup, jenž načerpal bohaté zkušenosti coby zaměstnanec podolské cementárny (Obrázek 72).⁷⁰⁴ Ačkoliv se název firmy neměnil, jednotliví společníci ji postupně opouštěli, až se proměnila v rodinný podnik Josefa Biskupa a jeho synů (Jaroslava a Vladimíra).⁷⁰⁵ Finanční zázemí zajišťovala *Živnostenská banka*, do podnikání ale kapitálově přímo nevstupovala. Zejména ve dvacátých letech 20. století poskytovala společnosti vysoké úvěry na investice do modernizace.⁷⁰⁶ Ještě před první světovou válkou postavila firma *Biskup, Kvis a Kotrba* svou první kruhovou pec a v meziválečném období následovala druhá, což z ní učinilo jednoho z největších hráčů na pražském trhu se vzdušným vápnem.⁷⁰⁷

Obrázek 72 Snímek Josefa Biskupa, dvacátá léta 20. století.

Zdroj: Stavivo 6, roč. 1925, s. 77.

Tržní podíly uvedených subjektů nelze kvůli absenci kvantitativních údajů přesně určit. Určitou nesnáz představuje i skutečnost, že pražská vápenická oblast byla úzce provázána s berounskou. Zatímco

⁷⁰² Tamtéž, Valná hromada z 3. 7. 1936.

⁷⁰³ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1173, sign. AXIII-94, Smlouva společenská z 27. 8. 1890.

⁷⁰⁴ Komerční rada Josef Biskup sedmdesátníkem, Stavivo 6, roč. 1925, s. 77.

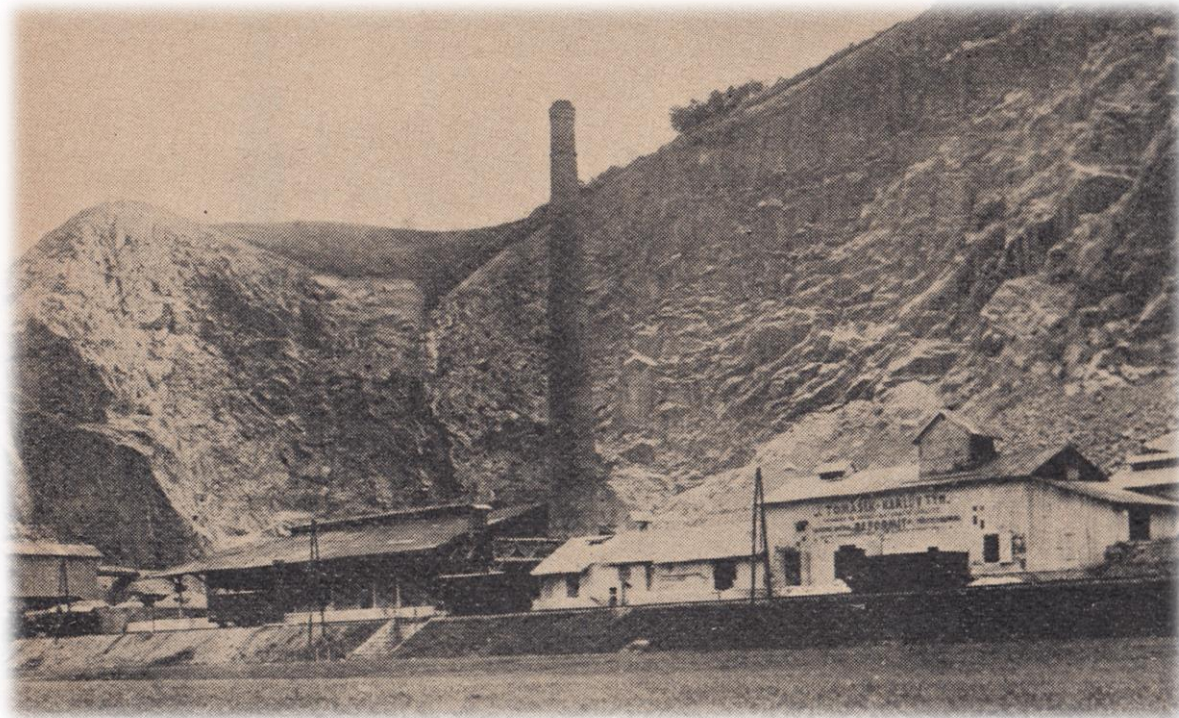
⁷⁰⁵ SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 1173, sign. AXIII-94, Dopis ze 4. 1. 1892 a 15. 2. 1912; Tamtéž, Zpráva z 24. 1. 1921.

⁷⁰⁶ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-5473-10, Zpráva pro ředitelství 5. 4. 1928.

⁷⁰⁷ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 59.

pražské firmy zakládaly vlastní vápenky nedaleko Berouna (v osmdesátých letech sem pronikla firma *Barta & Tichý* a zhruba o dekádu později *Max Herget*),⁷⁰⁸ berounské podniky zásobovaly královské hlavní město.⁷⁰⁹ Až do otevření *České západní dráhy* roku 1862 (železniční spojení Praha-Beroun-Plzeň) byly centrem berounského vápenictví Suchomasty,⁷¹⁰ poté ale jejich konkurenceschopnost rychle upadala. Produkce se přesunula jednak do Berouna a Králova Dvora, jednak přímo k nalezištím kvalitního vápence v Koněprusech, Loděnici, Srbsku, Tetíně a na Mořině.⁷¹¹

Obrázek 73 Karlštejnská továrna Jana Tomáška s kruhovou vápenkou soustavy Kohout, začátek třicátých let 20. století.

Zdroj: Stavivo 13, roč. 1932, s. 458.

Průkopníkem vápenického průmyslu na Berounsku byl Adam Tomášek, který zahájil výrobu ve druhé polovině šedesátých let a položil tak základy prosperující rodinné firmě. Vápenec těžil v Koněprusech a surovinu páčil přímo v Berouně.⁷¹² Berounský závod zpočátku rozvíjel i jeho syn Václav Tomášek (1863-1931), záhy jej ale prodal společnosti Jíra a Dobruský, měnící postupně název na *Jíra a spol.*, *Jíra a Veselý* a nakonec *Jíra a Husák*.⁷¹³ Tím ovšem podnikatelské aktivity Václava Tomáška neskončily. Ujal se technického vedení karlštejnské vápenky (Obrázek 73), kterou založil kolem roku 1880 jeho strýc

⁷⁰⁸ Tamtéž, s. 52; R. Bárta ml., Z dějin výroby vápna, s. 323-324.

⁷⁰⁹ J. Kašpar – R. Šimáček, Československé kartely, Praha 1934, s. 44-45.

⁷¹⁰ Fr. Cajthaml-Liberté, Hnízdo podbrdských vápeníků, Naše obrana 32, č. 5, s. 2.

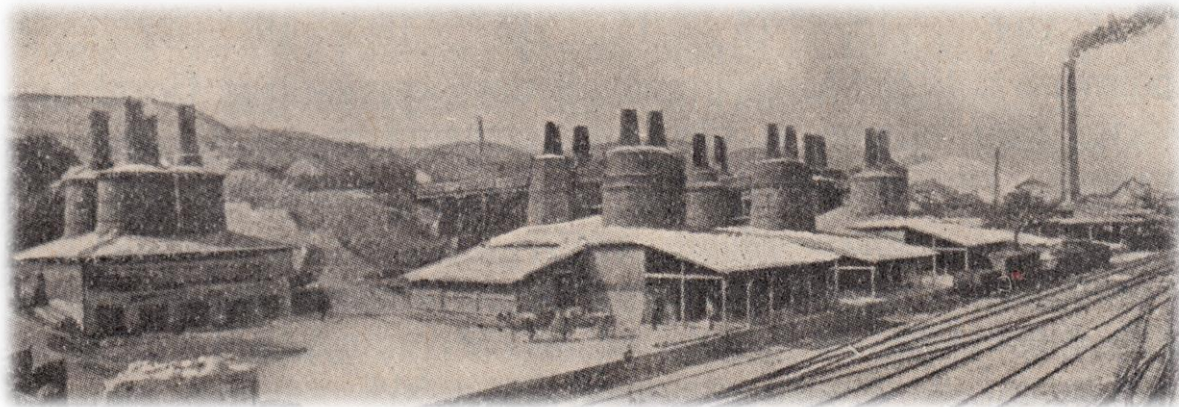
⁷¹¹ R. Bárta ml., Vápenický průmysl na Berounsku, Stavivo 8, roč. 1927, s. 439-440.

⁷¹² M. Garkisch, Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku, s. 95-96.

⁷¹³ R. Bárta ml., Z dějin výroby vápna, s. 323.

Jan Tomášek (1833-1904).⁷¹⁴ Začátkem devadesátých let vybudoval první kruhovou pec a roku 1905 druhou,⁷¹⁵ čímž proměnil karlístejnský podnik rodiny Tomášků v jednu z největších českých vápenek.

Obrázek 74 Berounská cementárna a vápenka v meziválečném období, tehdy již majetek Královodvorské cementárny (dříve Akciová společnost v Praze k výrobě vápna a cementu).

Zdroj: Václav Vilíkovský, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské, Praha 1936, s. 124.

Mezi dominantní hráče na berounském trhu se rovněž řadila *Akciová společnost v Praze k výrobě vápna a cementu*. Dějiny této firmy sahají k majiteli velkostatku Suchomasty Čeňku Marešovi, který reagoval na úpadek suchomastského vápenictví přesunem svého závodu do Berouna. Roku 1872 se firma akcionovala a následně rozšířila své provozy, takže v polovině sedmdesátých let produkovala zhruba 10 tisíc tun vzdušného vápna ročně, na svou dobu zcela mimořádné množství.⁷¹⁶ Kolem přelomu století činily produkční kapacity továrny 50 tisíc tun zboží,⁷¹⁷ což ji bezesporu pasovalo mezi největší předlitavské vápenky. Finanční zázemí společnosti upevňovalo napojení na *Českou průmyslovou banku*, ovlivňující manažerská rozhodnutí vysíláním zástupce do správní rady.⁷¹⁸ Navzdory silnému postavení na berounském a pražském trhu ovšem společnost nepřekročila hranice středních Čech. Značný úspěch sice představovalo založení berounské cementárny roku 1901 (Obrázek 74),⁷¹⁹ ani poté ale firma neformulovala nikterak ambiciózní podnikatelské strategie. Mnohem dynamičtější hráčem byla *Královodvorská cementárna*, založená roku 1889 z iniciativy podnikatelů kolem *Pražské železářské společnosti*.⁷²⁰ Ačkoliv tomu název neodpovídal, akciová společnost zpočátku vyráběla mnohem více vzdušného vápna než cementu (roku 1893 produkovala 14,6 tisíc tun vápna a

⁷¹⁴ Josef Matějka, Vápencové lomy a vápenice firmy J. Tomášek v Karlově Týni, Stavivo 13, roč. 1932, s. 456-459.

⁷¹⁵ Rudolf Bárta ml., Václav Tomášek, Stavivo 12, roč. 1931, s. 189-190.

⁷¹⁶ Compass 11, roč. 1878, s. 728.

⁷¹⁷ M. Garkisch, Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku, s. 96.

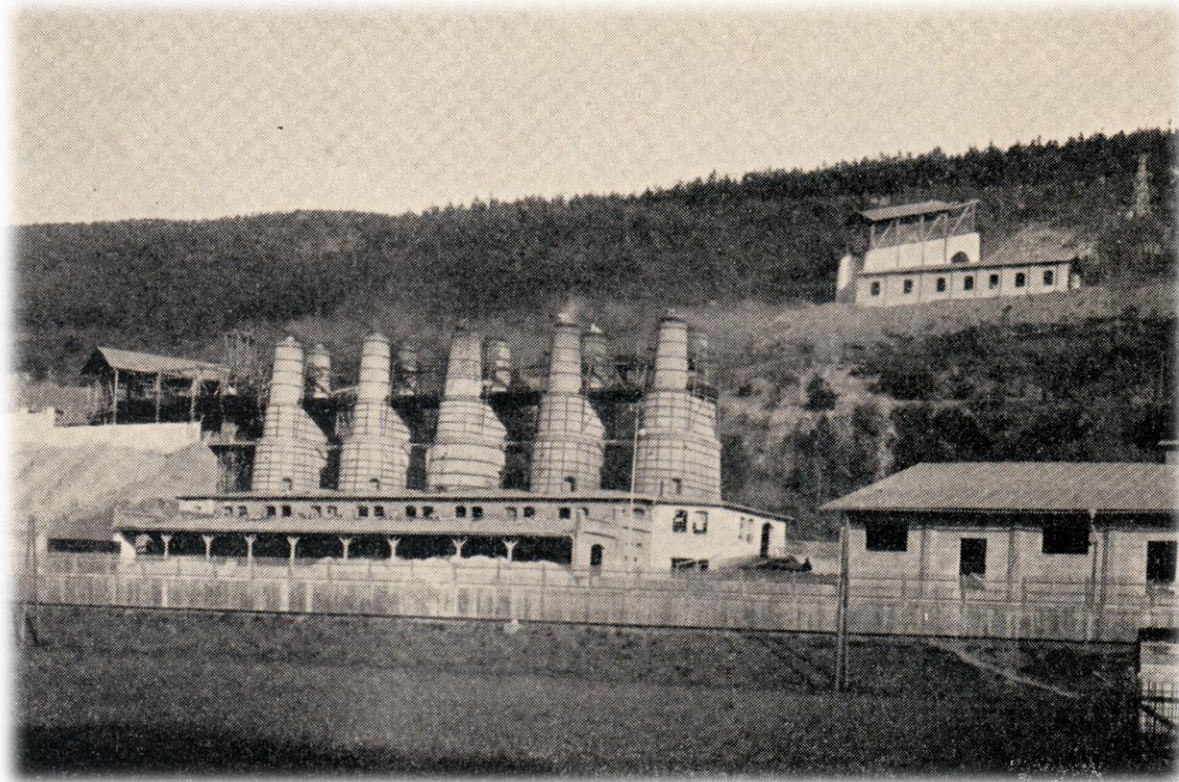
⁷¹⁸ SOkA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Akciové společnosti v Praze k výrobě vápna a cementu, Správní rada ze 17. 2. 1908.

⁷¹⁹ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 39.

⁷²⁰ A. Matoušková, Od tradičního vápenictví na území Českého krasu ke vzniku moderní továrny na výrobu portlandského cementu v Králově Dvoře v roce 1911, s. 46-57; J. Láník, Velký příběh, s. 23-25.

7,6 tisíc tun cementu, Obrázek 75). Těžiště *Královské cementárny* se postupně přesouvalo k cementářskému průmyslu, to ale neznamená, že by vápno přestalo být důležitým sortimentem firmy (na prahu první světové války jej firma vyrobila 49 tisíc tun).⁷²¹

Obrázek 75 Šachtové pece na pálení vápna *Královské cementárny*, začátek 20. století.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, s. 41.

Vápenky mezi Prahou a Berounem příležitostně čelily konkurenci východočeských a severočeských továren. Centrem prvně jmenovaných byla oblast mezi Vápenným Podolem a Prachovicemi (tzv. prachovická oblast). Ještě v sedmdesátých letech zde působily jen malé závody, po roce 1880 se ale výroba koncentrovala. Přesto byla první kruhová pec postavena až těsně před první světovou válkou na podnět *České obchodní společnosti* z Ústí nad Labem.⁷²² Mnohem podstatnější než východočeské vápenky byla severočeská skupina soustředěná kolem Teplic, Litoměřic a Lovosic (čížkovická oblast). Její specifikum spočívalo ve vývozu značné části produkce do Německa. Ačkoliv se zde vyrábělo spíše hydraulické než vzdušné vápno,⁷²³ hned po středních Čechách se jednalo o druhou největší vápenickou oblast celého Předlitavska (Tabulka 15). Ještě v roce 1856 přitom vyprodukovalo 86 místních vápenek pouhých 14 tisíc tun zboží a k výraznějšímu posunu nedošlo ani v následující dekádě (92 provozů

⁷²¹ Compass. Čechoslovakei 62, roč 1929, s. 624.

⁷²² Od těžby vápenců, přes výrobu vápna po moderní cementárnu v Prachovicích, dostupné z <http://www.obecprachovice.cz/o-obci-1/historie/od-tezby-vapencu/> (cit. 5. 3. 2017); Otakar Kallauner, Vápencové výskyty v okolí Vápenného Podolu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 530-531.

⁷²³ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 38-40.

s produkcí 15 tisíc tun).⁷²⁴ Rozvoj odvětví akcelerovala teprve zakladatelská horečka (*Gründerzeit*), takže roku 1870 expedovalo 116 vápenek v obvodu *Obchodní a živnostenské komory Liberec* téměř 70 tisíc tun vzdušného vápna.⁷²⁵ Poté se ovšem růst zpomalil – začátkem 20. století expedovaly zdejší vápenky zhruba 100 tisíc tun zboží (koncem 19. století se rozvíjela spíše výroba hydraulického vápna a cementu).⁷²⁶

Tabulka 15 Předlitavské vápenky platící více než 21 zl. ročně na daních a jejich produkce vzdušného vápna. Podniky jsou seřazeny dle obchodních a živnostenských komor, v jejichž obvodech se nacházely.

Obchodní a živnostenská komora	Podniky	Produkce (tun)
Praha	10	79 000
Liberec	11	55 380
Krakov	5	52 500
Opava	9	34 320
Vídeň	9	33 280
Olomouc	6	21 050
České Budějovice	6	14 400
Brno	3	12 900
Plzeň	2	5 700
Gorice	2	3 400
Štýrský Hradec	2	3 270
Celkem	65	315 200

Zdroj: Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, Wien 1889, s. 119-123.

Čížkovickou vápenickou oblast ovládalo několik velkých společností, které postavily jedny z nejstarších kruhových pecí v celém Předlitavsku. Významnou firmou byla *Leitmeritzer Actien-Gesellschaft für Kalk- und Ziegelbrennerei* (Litoměřická akciová společnost pro pálení vápna a cihel), disponující kruhovou pecí již při svém založení v roce 1870. Nejednalo se pouze o významnou vápenku, nýbrž také cihelnu – produkce čítala v letech 1870-1920 průměrně 6 tisíc tun vápna a 8,4 milionů cihel.⁷²⁷ Vzdušné vápno vyráběla také *Sächsisch-Böhmische Portland-Cement-Fabrik Aktiengesellschaft* v Čížkovicích (Sasko-česká továrna na portlandský cement, Obrázek 76). Popud k jejímu založení dala na jaře 1898 *Dráždanská banka* (*Dresdner Bank*),⁷²⁸ usilující o export cementu do sousedního Saska.⁷²⁹ Je pochopitelné, že čížkovická cementárna výrobu diverzifikovala a na trh neumísťovala pouze cement,

⁷²⁴ Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg über die gewerbs- und handelsstatistischen Verhältnisse ihres Bezirks im Jahre 1856, Reichenberg 1857, s. 151; Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg 1864-1866, Reichenberg 1868, s. 228.

⁷²⁵ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, s. 186.

⁷²⁶ Stavební obzor 3, roč. 1907, s. 198.

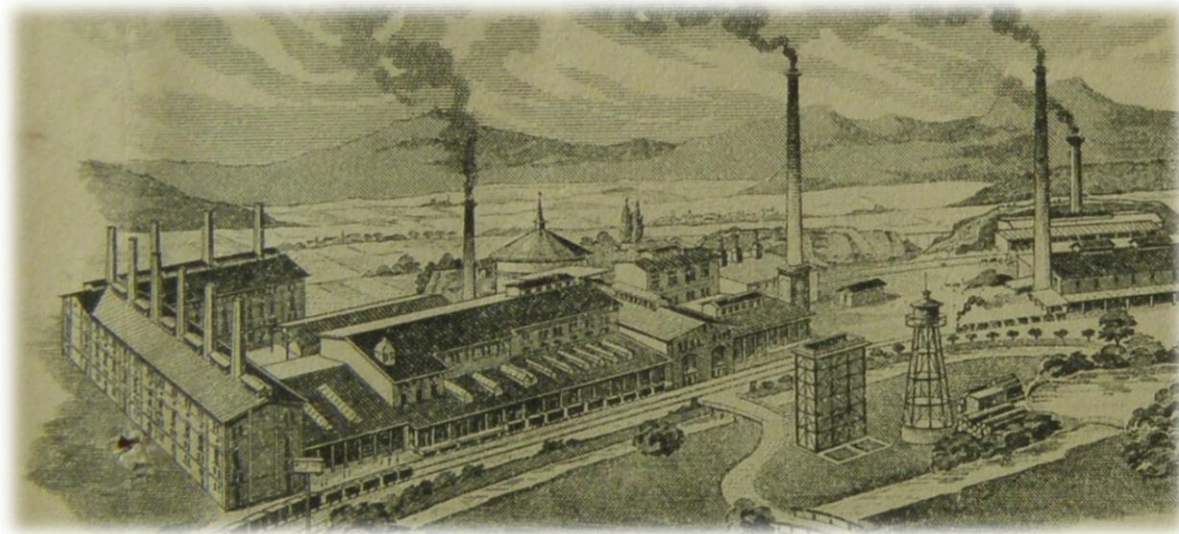
⁷²⁷ 50 Jahre Leitmeritzet A.-G. für Kalk- und Ziegelbrennerei, Österreichische Tonindustrie-Zeitung 39, roč. 1920, s. 89-90.

⁷²⁸ Bundesarchiv Berlin (dále jen BArch Berlin), fond Berliner Handelsgesellschaft (dále jen fond BH), R 8127/13215, Prospekt über Mark 2 625 000 Aktien, 1904.

⁷²⁹ Státní okresní archiv Most (dále jen SOKA Most), fond Sasko-česká továrna na portlandský cement Čížkovice 1898-1949 (dále jen fond Čížkovice 1898-1949), kart. č. 1, inv. č. 5, Protokol dozorčí rady z 5. 12. 1901.

ale také vzdušné vápno.⁷³⁰ Nejvýznamnější severočeský podnik však vznikl teprve v roce 1912, kdy několik menších řetenických závodů fúzovalo a vytvořilo *Spojené vápenky a cihelny, s.r.o* (roku 1925 byly akcionovány).⁷³¹ Ačkoliv po první světové válce firma soustředila svou pozornost na nově založenou cementárnu v Řetenicích, stále zásobovala trh značným množstvím vzdušného vápna.⁷³² Bohatá vápencová naleziště severních Čech poskytovala vítanou podnikatelskou příležitost pro řadu dalších firem (za všechny lze zmínit vápenku sladovnické firmy *M. Reiser a synové*),⁷³³ o jejichž činnosti se dochovalo jen malé množství informací. Následovat by mohl pouze výčet podnikatelských subjektů bez zhodnocení jejich přínosu pro vývoj předlitavského vápenického průmyslu. Přesto je nutné zmínit, že severní Čechy daly vzniknout ještě jednomu vápenickému centru, a to krkonošské oblasti, rozprostírající se kolem Vrchlabí, Svobody nad Úpou, Jesenné a Železného Brodu.⁷³⁴ Ve srovnání s teplickými, litoměřickými a lovosickými vápenkami zde působilo méně firem, o jejichž podnikání se rovněž nedochovalo mnoho písemných zpráv. Co je ovšem zajímavé – strategická poloha vrhala krkonošské závody do konkurenčních bojů nejen s vápenkami v Praze, Berouně, Vápenném Podolu, Ústí nad Labem, ale i podniky z českého a polského Slezska.⁷³⁵

Obrázek 76 Reklamní nákres *Sächsisch-Böhmische Portland-Cement-Fabrik Aktiengesellschaft*, rok 1899.

Zdroj: Státní okresní archiv Most, fond Sasko-česká továrna na portlandský cement Čížkovice 1895-1949, kart. č. 1, inv. č. 35, Dopis 8. 9. 1899.

Moravský a slezský vápenický průmysl nedosahoval zdaleka takové koncentrace, jako tomu bylo v Čechách, přesto se zde nacházely velké vápenky. Kromě továren poblíž důležitých aglomerací (Brno,

⁷³⁰ Compass 57, roč. 1924, Bd. 2, s. 421.

⁷³¹ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 62.

⁷³² Compass. Čechoslovakei 65, roč. 1932, s. 636.

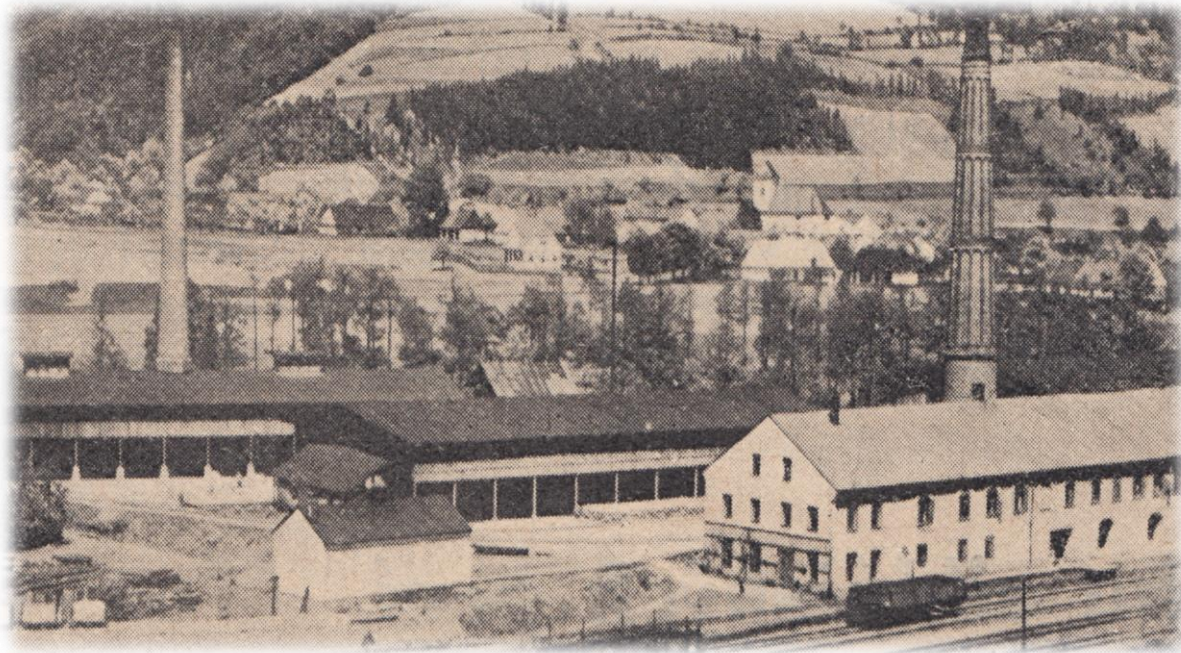
⁷³³ Registratura firmy viz SOA Praha, fond KSO Praha 1857-1949, kart. č. 743, sign. SP VIII-190.

⁷³⁴ Josef Matějka, Vápenický průmysl v Podkrkonoší, Stavivo 18, roč. 1937, s. 290-292.

⁷³⁵ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 90-91.

Ostrava) byla významným centrem také obec Zichartice (dnes Vápenná),⁷³⁶ odkud se značná část produkce vyvážela do sousedního Německa.⁷³⁷ Zichartickému trhu dominovaly tři podniky, které si výrobu rozdělily na základě syndikátní dohody. Odbyt kontrolovala společnost *Anton Latzel* (45 %) a zbytek spadal na firmy *Stefan Neugebauer & Comp.* (30 %) a *Satzdorfer Kalkindustrie Gesellschaft, A. Rösner & Comp.* (25 %). Export na vzdálené, lukrativní trhy (hlavně Berlín a Vídeň) přitom nebyl na syndikátní ujednání jakkoliv vázán.⁷³⁸ Příhodné podmínky pro rozvoj odvětví poskytovala také jihomoravská oblast, jejíž jádro tvořily závody v Juliánově, Maloměřicích, Líšni, Mokré, Ochozu pod Žernávkou a v Sošůvce.⁷³⁹ Velké vápenky se nacházely i na severu Moravy a ve Slezsku, a to zejména kolem Zábřehu na Moravě a Šumperka (tzv. litovelsko-jesenická oblast).⁷⁴⁰ Nejvýznamnější šumperské vápenky vlastnila firma *Eisenstein a spol.* v Českém Bohdíkovi (Obrázek 77), které dokonce patřily k největším podnikům svého druhu v celých českých zemích.⁷⁴¹

Obrázek 77 Vápenice v Českém Bohdíkovi, třicátá léta 20. století.

Zdroj: Stavivo 14, roč. 1933, s. 411.

⁷³⁶ Compass. Čechoslovakei 69, roč. 1936, s. 592-593.

⁷³⁷ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 36-38.

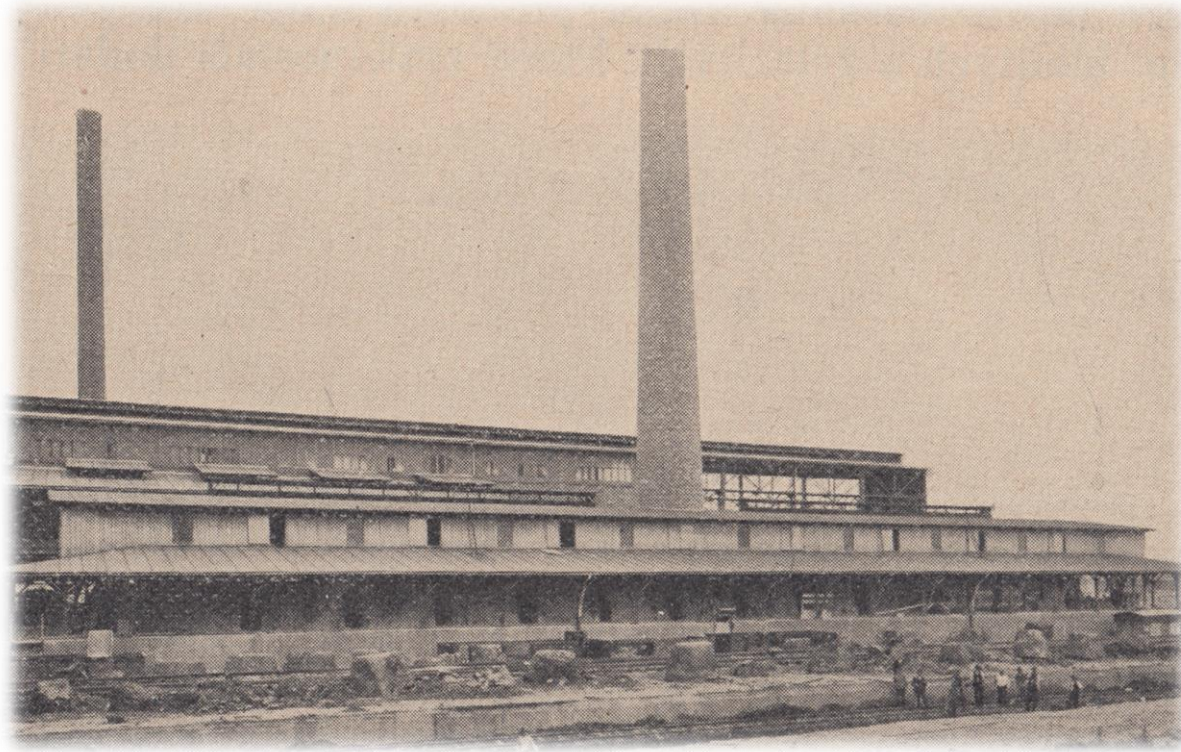
⁷³⁸ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 32, inv. č. 217, Vertrag zwischen den Satzдорfer Kalkwerken 19. 9. 1911.

⁷³⁹ J. Láník – M. Cikrt, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, s. 82.

⁷⁴⁰ Josef Matějka, Průmyslově zužitkované vápence pásma vnějších fylitů severní Moravy, Stavivo 14, roč. 1933, s. 409-412.

⁷⁴¹ Rudolf Buchtela, Československý průmysl, in: František Sekanina (red.), Album reprezentantů všech oborů veřejného života československého, Praha 1927, s. 686-687.

Obrázek 78 Kruhová vápenka Horního a hutního těžiřstva ve Vítkovicích, třicátá léta 20. století.

Zdroj: Stavivo 15, roč. 1934, s. 400.

Ještě vhodnější podmínky pro rozvoj poskytoval slezský a východomoravský pás mezi Ostravou, Studénkou, Štramberkem, Hodolany, Grygovem a Hranicemi.⁷⁴² Ačkoliv se zdejší odvětví rozvinulo relativně pozdě, podnítilo vznik jedněch z nejmodernějších předlitavských závodů. Počátky moravskoslezského vápenictví se datují k roku 1860. Sourozenci Gustav, Ferdinand a Vilém Knaurovi tehdy začali pálit vápno ve Studénce, kde později postavili kruhové pece. Poté, co závod roku 1910 prodali, vytvořili z něj noví majitelé společnost s ručením omezeným *Vápenky Kotouč*. Během meziválečného období se firma dostala pod kontrolu *Horního a hutního těžiřstva* ve Vítkovicích (Obrázek 78),⁷⁴³ které používalo vápno v hutnické výrobě a na trh umísťovalo pouze přebytky.⁷⁴⁴ Druhým významným podnikem byla *První Štramberská vápenka*, založená roku 1893 Jakubem Kohnem. Na prahu první světové války změnila majitele a následně byla přejmenována na *První Štramberské těžiřstvo vápna*, které později zakoupila *Severní dráha Ferdinandova* a přeměnila jej ve *Štramberské vápenky, s.r.o.*⁷⁴⁵ Triumvirát největších moravskoslezských vápenek doplňovaly

⁷⁴² Josef Matějka, Devonské vápence na Moravě a jejich zužitkování, Stavivo 11, roč. 1930, s. 531-535.

⁷⁴³ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 11, inv. č. 21, Stramberg-Witkowitz Zementwerke A. G., nedatováno.

⁷⁴⁴ Josef Matějka, Vápenický průmysl na Ostravsku, Stavivo 15, roč. 1934, s. 400-401.

⁷⁴⁵ Libuše Stašová, Studénsko-Štramberské závody 1893-1945. Inventář, Vítkovice 1975, s. 1-2; Antonín Schindler, Průmysl keramický a stavebních hmot, Technická práce na Ostravsku, Sborník SIA 1926, Ostrava 1926, s. 503.

Štrambersko-Vítkovické cementárny,⁷⁴⁶ jejichž počátky se datují do osmdesátých let 19. století, kdy firma *Adolf Suess & Comp.* postavila ve Vítkovicích továrnu na struskový cement. Vysokopecní struku dodávalo Vítkovické horní a hutní těžířstvo, které se roku 1889 zavázalo, že dalších patnáct let nepostaví vlastní cementárnu. Krátce po uplynutí termínu se Rotschildové a Gutmannové skutečně rozhodli, že továrnu na cement založí. Ne zvolili ovšem konfrontační přístup, nýbrž dojednali s Adolfem Suessem a Fritzem Fröhlichem fúzi. Vznikla akciová společnost *Štrambersko-Vítkovické cementárny*,⁷⁴⁷ v níž Rotschildové s Gutmanny drželi 57,5 % akciového kapitálu a Adolf Sues s Fritzem Fröhlichem 42,5 %.⁷⁴⁸

Hned za českými zeměmi následoval dolnorakouský trh s vápnem, kde poptávku po stavebních hmotách stimulovalo vídeňské odbytiště. Svě výsadní postavení si přitom zdejší producenti udrželi hluboko do 20. století, jelikož na ně ještě roku 1949 připadlo zhruba 37 % rakouské produkce.⁷⁴⁹ Tradice pálení vápna sahala v arcivévodství až do středověku,⁷⁵⁰ teprve na počátku 19. století se ale začala tato vedlejší zemědělská činnost transformovat v průmysl, a to zejména v pásu mezi Vídní a Vídeňským novým městem (východní okraj rakouských Alp).⁷⁵¹ Největší vápenky se nacházely kolem Mödlingu v čele s Waldmühle, Sparbachem, Kaltenleutgebenem a Hinterbrühlem.⁷⁵² Odvětví bylo zastoupeno i v jiných oblastech Dolního Rakouska (např. severovýchodně od Vídně ve Waldviertelu), jen výjimečně však překročilo hranici mezi řemeslem a průmyslem a zůstávalo orientováno na místní trhy.⁷⁵³ Od čtyřicátých let se objevovaly první šachtové pece a během zakladatelského období dokonce jedna z vápenek zřídila Hoffmannovu kruhovku.⁷⁵⁴ Postupně se prosazovalo pálení uhlím namísto dřeva,⁷⁵⁵ ještě v šedesátých letech šlo ale stěží hovořit o průmyslu, jelikož nadále přetrvávalo periodické pálení. Počátky dolnorakouské průmyslové výroby vápna jsou spojeny se jmény Emerich Kohn, C. Oberndorfer, Alex A. Curti, Heinrich Drasche nebo Adolf baron Pittel, kteří zřizovali první kontinuální šachtové pece.⁷⁵⁶ Roku 1860 působilo v Dolním Rakousku 296 závodů,⁷⁵⁷ během zakladatelského období se ovšem výroba značně koncentrovala. Počet závodů se do

⁷⁴⁶ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 11, inv. č. 21, Zusammenhang der Betriebsanlagen der Stramberg-Witkowitz Zementwerke, A. G., September 1939

⁷⁴⁷ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 10, inv. č. 12, Ustavují valné shromáždění z 29. 11. 1911

⁷⁴⁸ Tamtéž, Instruktionsnotizen über die Transaktionen zur Gründung einer Zementfabrik, Juli 1911.

⁷⁴⁹ Rudolf Friedrich, Die Kalkulation der Kalkerzeugenden Industrie Österreichs, Wien 1949, s. 19.

⁷⁵⁰ Hiltraud Ast, Die Kalkbrenner am Ostrand der Alpen. Beiträge zu Volkskunde, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Niederösterreichs, Augsburg 1977, s. 23-27.

⁷⁵¹ Tamtéž, s. 60-62.

⁷⁵² Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, s. 14.

⁷⁵³ Herbert Knittler (Hrsg.), Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels, Waidhofen an der Thaya 2006, s. 166.

⁷⁵⁴ Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im k. k. Handelsministerium, Bd. 3, Statistik der österreichischen Industrie, s. 187.

⁷⁵⁵ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns in den Jahren 1861 bis 1866, Wien 1867, s. 121-122.

⁷⁵⁶ H. Ast, Die Kalkbrenner am Ostrand der Alpen, s. 67-68.

⁷⁵⁷ Statistik der Volkswirtschaft in Nieder-Oesterreich 1855-1866, Bd. 1, Wien 1867, s. 489-492.

roku 1870 snížil na 212 podniků, poté ovšem soustředování ustalo. Roku 1880 šlo v Dolním Rakousku napočítat 218 podniků,⁷⁵⁸ o deset let později 220 a dle sčítání živnostenských závodů z roku 1902 přibližně 211.⁷⁵⁹ Nejenže byli dolnorakouští producenti vystaveni ostré konkurenci vápenek z Čech, Moravy, Tyrolska a Štýrska, které mířily na lukrativní vídeňské odbytiště, inženýrské stavby stále více požadovaly hydraulické vápno namísto vzdušného, a to připravilo továrny o důležité segmenty trhu.⁷⁶⁰ Dolnorakouské zemědělství navíc dlouho nepoužívalo vzdušné vápno ke hnojení, což bylo obvyklé zejména v Čechách a na Moravě.⁷⁶¹

Tabulka 16 Počet vápenek a zaměstnanců na jeden podnik v Dolním Rakousku a v českých zemích v letech 1870 a 1902.

Země	Počet vápenek		Počet zaměstnanců na podnik	
	1870	1902	1870*	1902
Dolní Rakousy	212	211	4,5	4,8
Čechy	317	237	4,2	15,7
Morava	145	162	2,4	10,5
Slezsko	32	17	7,3	24,4
Předlitavsko	999	1091	6,4	8,8

* Čísla zahrnují jen vápenky, u kterých byl uveden počet zaměstnanců.

Zdroj: Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876, s. 186; Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11, Wien 1905.

Údaje o dolnorakouské produkci vápna nejsou bohužel dostupné v dostatečně dlouhé časové řadě, aby šlo určit koncentraci výroby, nelze se však ubránit pocitu, že zdejší vápenictví ve druhé vlně industrializace stagnovalo. Zatímco v roce 1870 připadlo na jednu dolnorakouskou vápenku zhruba 4,5 dělníka, což se příliš nelišilo od předlitavského průměru, roku 1902 se zde nacházely jedny z nejmenších závodů v celém Předlitavsku. České vápenky, ještě roku 1870 téměř srovnatelné s dolnorakouskými, zaměstnávaly začátkem 20. století v jednom závodě více než třikrát tolik dělníků (Tabulka 16). Důvodem tohoto rozdílu přitom nebyl přechod dolnorakouských podniků na racionálnější strojovou výrobu, která by šetřila ruční práci. Roku 1885 připadlo na velkou dolnorakouskou vápenku kolem 3,7 tisíc tun vápna, zatímco v Čechách se jednalo o 4,8 tisíc tun.⁷⁶² Navzdory brzkým experimentům s kruhovými pecemi se tato technologie v Dolním Rakousku příliš neujala, přičemž jiné formy kontinuální výroby (např. šachtové pece) využívalo roku 1902 jen 23 % zdejších podniků. Lépe na tom nebylo odvětví ani z hlediska strojní síly – pouhé tři dolnorakouské vápenky, tedy 1,4 % všech podniků,

⁷⁵⁸ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880, s. XIII.

⁷⁵⁹ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 54, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1890, s. XV.

⁷⁶⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1875, Wien 1876, s. 96.

⁷⁶¹ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1888, Wien 1889, s. 165.

⁷⁶² Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, s. 118-119.

disponovaly strojním pohonem. Ačkoliv české vápenictví nebylo v západoevropském kontextu nikterak vyspělé, moderní technologie zde zapustily hlubší kořeny. Roku 1902 pracovalo s kontinuálními pecemi 25 % českých podniků, kruhové pece využívalo dalších 7 % vápenek a strojním pohonem jich disponovalo přes 10 %. Mnohem vyspělejší byly slezské závody – v kontinuálních pecích pálilo 41 % vápenek a kruhovky jich vlastnilo 17 %, pouze strojní pohon nezavedla do roku 1902 žádná z nich. Vynikající podmínky pro rozvoj vápenického průmyslu mělo i Tyrolsko, tohoto potenciálu se ovšem nepodařilo využít, jelikož chybělo velké odbytiště. Kufsteinské vápenky sice dodávaly zboží až na vídeňský trh, většinou se ale nejednalo o vzdušné, nýbrž hydraulické vápno,⁷⁶³ lépe vzdorující rizikům dálkové přepravy (srov. podkapitola 2.2.1). Podle sčítání z roku 1902 se v Tyrolsku uchytilo pálení suroviny v kontinuálních pecích (36 % podniků), působily zde však velmi malé firmy, zaměstnávající nejméně lidí na závod v celém Předlitavsku.⁷⁶⁴

Tabulka 17 Statistika vápenické výroby v Československu v roce 1925. Čísla sestavil Rudolf Bárta mladší.

Země	Zaměstnanci		Produkce (tun)	
	Celkem	Závod	Celkem	Závod
Čechy	2 649	20,2	451 200	3 444
Morava a Slezsko	1 156	23,1	208 300	4 166
Slovensko a Podkarpatská Rus	1 309	18,2	131 300	1 824
Celkem	5 114	20,2	790 800	3 126

Zdroj: Rudolf Bárta ml., Vápenický průmysl v Československu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 127.

Rok 1918 nepředstavoval pro regionálně koncentrovaný vápenický průmysl na území nově vzniklého Československa obzvlášť velký předěl, přesto byly otřesům vystaveny severočeské exportní podniky a zaostalé slovenské závody. Roku 1913 vyrobily severočeské vápenky 208 tisíc tun vzdušného vápna, z čehož přes 31 % vyvezly.⁷⁶⁵ Stupňující se protekcionistická politika po roce 1918 zapříčinila téměř úplnou ztrátu německého odbytiště. Na povolovací řízení v zahraničním obchodě přímo navázaly československo-německé kartelové dohody z roku 1920,⁷⁶⁶ zprostředkované československým vyslanectvím v Berlíně. Jednalo se o provizorní opatření, jelikož vzájemné kontingenty nepřesahovaly tisíc tun na měsíc, což nebylo pro severočeské vápenky dlouhodobě přijatelné.⁷⁶⁷ Poslední zmínky o kartelu pochází z podzimu 1925,⁷⁶⁸ načež byl zahraniční obchod s vápnem uvolněn.⁷⁶⁹ Roku 1929 Československo vyvezlo 45,2 tisíc tun vápna, z toho 78 % do Německa a 21 % na území Rakouské

⁷⁶³ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1888, Wien 1889, s. 165.

⁷⁶⁴ Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11.

⁷⁶⁵ Stavivo 2, roč. 1921, s. 94-95.

⁷⁶⁶ Auswärtiges Amt Berlin – Politisches Archiv (dále jen AAB – PA), fond Tschechoslowakei – Akten der Länderabteilung II (dále jen fond Tschechoslowakei), R 89846, Zusatzprotokoll vom 1. 8. 1924 zum deutsch-tschechischen Wirtschaftsabkommen von 1924.

⁷⁶⁷ Tamtéž, Abkommen über die Regelung der Ein- und Ausfuhr von gebrannten Kalk 28. 10. 1924.

⁷⁶⁸ Tamtéž, Dopis od československého vyslanectví v Berlíně 13. 10. 1925.

⁷⁶⁹ Jan Ebert, Obchodní smlouvy a vápenický průmysl, Stavivo 7, roč. 1926, s. 132-134.

republiky,⁷⁷⁰ kam dodávaly jihoslovenské a jihomoravské, v menší míře pak jihočeské vápenky.⁷⁷¹ Navzdory tomuto vývoji nedosáhl export severočeských závodů své předválečné úrovně, tamní vápenky proto dodávaly více zboží na domácí trh, což vedlo ke střetům s dalšími regionálními skupinami československého vápenického průmyslu.

Tabulka 18 Celkový počet závodů a průměrné množství zaměstnanců na jeden závod v Československu ve skupinách „výroba vápna“ a „vápencové lomy a výroba vápna“. Čísla sestaveno podle sčítání živnostenských závodů z roku 1930.

Země	Výroba vápna		Vápencové lomy a výroba vápna	
	Závody	Zaměst./závod	Závody	Zaměst./závod
Čechy	38	19,6	63	31,5
Morava a Slezsko	55	5,9	36	51,2
Slovensko a Podkarpatská Rus	167	5,3	21	50,2
Celkem	260	7,5	120	40,7

Zdroj: Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 2-4, Praha 1935-1936.

České a moravskoslezské vápenky čelily po roce 1918 ještě jedné zásadní změně, a to prohlubující se interakci s nepříliš vyspělými vápenickými oblastmi Slovenska a Podkarpatské Rusi. Podle odhadu Rudolfa Bárty mladšího připadlo v polovině dvacátých let na Čechy 131 závodů, Moravu a Slezsko 50 a Slovensku s Podkarpatskou Rusí 72. Výroba činila roku 1925 zhruba 790 tisíc tun vápna, z čehož spadalo na Čechy 57 %, Moravu a Slezsko 26 % a Slovensko s Podkarpatskou Rusí necelých 17 %. Produkce jedné slovenské a podkarpatské vápenky přitom byla oproti západním oblastem republiky poloviční (Tabulka 17). Jestliže se započítal pouze velkoprávní, tedy závody nad 50 zaměstnanců (dnešní terminologií „velké firmy“), disponující více jak třemi čtvrtinami výrobních kapacit odvětví, v Čechách tyto podniky koncentrovaly 85 % produkce (jeden závod dodával ročně 15,4 tun), na Moravě a ve Slezsku 76 % (závod vyráběl 19,8 tun). Jen na Slovensku a v Podkarpatské Rusi byla situace odlišná – podniky nad 50 zaměstnanců dodaly na trh necelých 61 % zemské produkce a na jednu továrnu připadlo 8,9 tisíc tun vápna ročně.⁷⁷² Odlišný obraz o koncentraci odvětví poskytuje sčítání živnostenských závodů z roku 1930, což je dáno tím, že striktně neodděluje výrobu vápna a těžbu vápence. Koncentrace slovenských a podkarpatských vápenek byla stále mnohem menší než závodů v západních částech republiky, poměr mezi českými a moravskoslezskými továrnami se ovšem od statistiky Rudolfa Bárty mladšího značně odlišoval (Tabulka 18). Jestliže se sečetly skupiny „výroba vápna“ a „vápencové lomy a výroba vápna“, bylo patrné, že průměrný český závod zaměstnával 27 dělníků, zatímco moravský a slezský jen 23,8 (ve východní částech republiky se jednalo o 10,3 lidí). Tento výsledek může odrážet jednak postupující koncentraci výroby na českém trhu, jednak odlišný

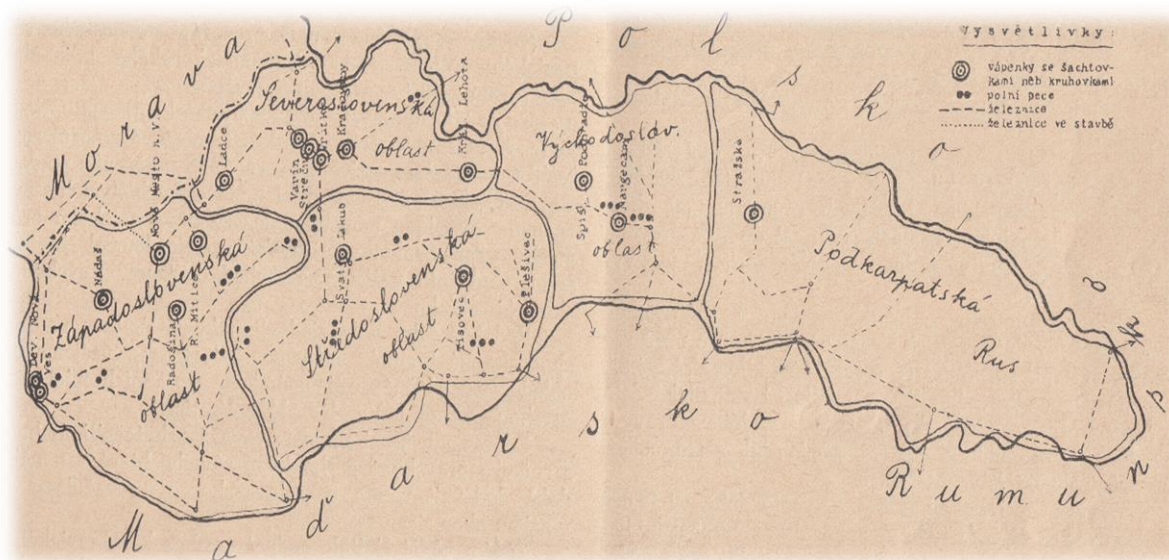
⁷⁷⁰ Zahraniční obchod republiky Československé v roce 1929, Díl 1, Praha 1930, s. 49.

⁷⁷¹ Josef Matějka, Průmysl vápenický a celní požadavky Rakouska, Stavivo 12, roč. 1931, s. 319-320.

⁷⁷² R. Bárta ml., Vápenický průmysl v Československu, s. 127.

způsob sběru dat, než jaký zvolil Rudolf Bárta mladší, působící jako expert pro průmysl kamene a zemin během „malého“ sčítání živnostenských závodů z poloviny dvacátých let.⁷⁷³

Obrázek 79 Nákres vápenické výroby na Slovensku a v Podkarpatské Rusi z poloviny dvacátých let 20. století. Obrazce v podobě letokruhů znázorňují vápenky se šachtovými a kruhovými pecemi, plná kolečka polní pece na pálení vápna a přerošované čáry železniční síť.

Zdroj: Stavivo 7, roč. 1926, s. 503.

Slovenské vápenictví se ihned po roce 1918 ocitlo ještě v hlubší krizi, než jaké čelily severočeské vápenky. Surovinové bohatství Slovenska poskytovalo mimořádně příznivé podmínky pro rozvoj oboru,⁷⁷⁴ před rozpadem první Československé republiky se ale tento potenciál nepodařilo využít. Podobně jako západní části habsburské monarchie prošel i slovenský vápenický průmysl v poslední třetině 19. století prudkým rozvojem. Od osmdesátých let 19. století se zde stavěly první kontinuální šachtové a kruhové pece, symbolizující přechod od řemesla k průmyslu. Centrum odvětví tvořily západní oblasti Slovenska, a to Bratislava (Devínska Nová Ves, Stupava), Nové Mesto nad Váhom a pás od Trenčína k Žilině (Hornie Srnie, Ladce, Strečno, Vrútky, Kralovany, Varín, Svatý Jakub, Lietavská Lúčka). Velké vápenky se rovněž nacházely dále na východ kolem Banské Bystrice, Rymavské Soboty, Rožumberoka, Košic a Margecan (Obrázek 79).⁷⁷⁵ Před první světovou válkou se slovenský odbyt vzdušného vápna pohyboval kolem 130 tisíc tun,⁷⁷⁶ ztráta důležitých uherských, haličských a rakouských odbytišť v kombinaci s konkurencí vyspělejších moravských a slezských továren ovšem

⁷⁷³ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 1929, roč. 10, Praha 1929, s. 1274-1275.

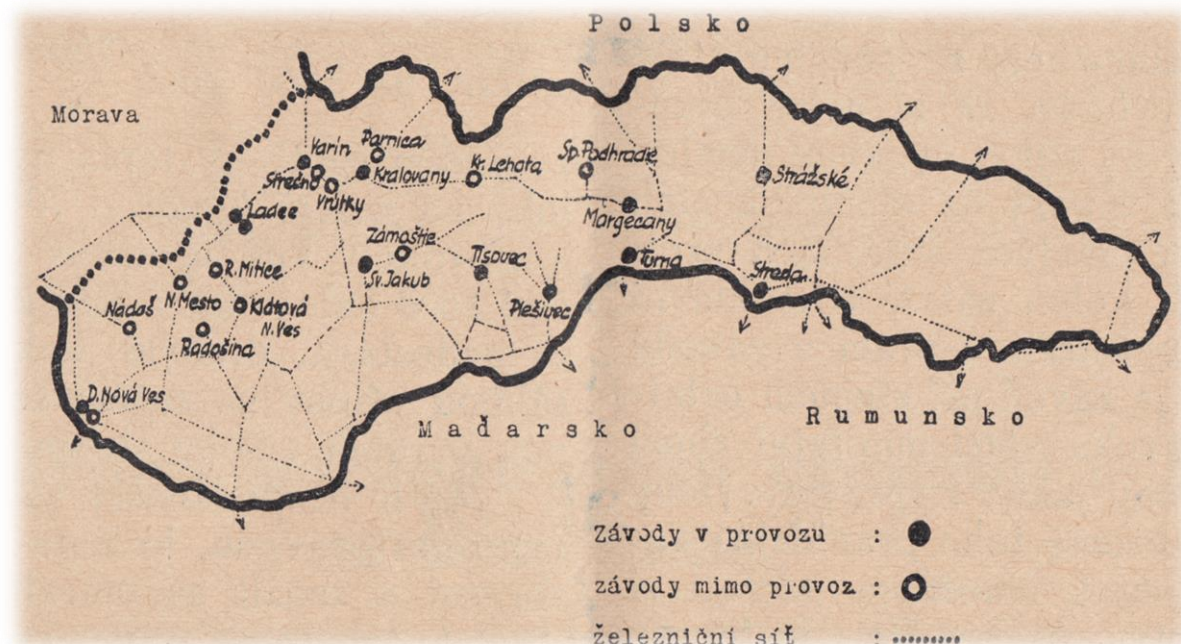
⁷⁷⁴ J. Král, Vápencové útvary na Slovensku, s. 535-536.

⁷⁷⁵ Josef Preller, Vápno a jeho výroba v okolí Košic na Slovensku, Stavivo 2, roč. 1921, s. 28-29.

⁷⁷⁶ A. Klár, Vápenický průmysl na Slovensku, s. 501-504.

vytlačila mnoho producentů z trhu.⁷⁷⁷ Situaci ještě více zhoršil příchod velké hospodářské krize, během níž slovenské vápenictví využívalo pouhou třetinu svých produkčních kapacit (Obrázek 80).⁷⁷⁸

Obrázek 80 Náčrt slovenského a podkarpatského vápenického průmyslu začátkem třicátých let 20. století. Plná kolečka znázorňují vápenky v provozu, prázdná pak podniky mimo provoz a přerušované čáry železniční síť.

Zdroj: Stavivo 13, roč. 1932, s. 461.

Ruku v ruce se ztrátou zahraničních odbytišť a připojením nových trhů na Slovensku docházelo ke koncentraci výroby. Největší soustřeďování probíhalo bezprostředně po první světové válce, kdy se zformovalo několik velkých hráčů, kteří měli napříště kontrolovat důležité segmenty československého trhu se vzdušným vápnem. Mezi lety 1913-1925 se snížil počet vápenic z 300 na 250 podniků,⁷⁷⁹ poté se ale koncentrace zastavila. Zejména ve druhé polovině dvacátých let byly zakládány nové závody, což odborníci považovali za negativní jev, vedoucí k nadměrné atomizaci výroby.⁷⁸⁰ Produkce pochopitelně rychle vzrůstala – ještě roku 1922 se v Československu vyrobilo jen 450 tisíc tun vápna,⁷⁸¹ během rekordního roku 1928 vápenky expedovaly již 1,2 milionu tun zboží.⁷⁸² Obrat tohoto příznivého trendu nastal za velké hospodářské krize, kdy spotřeba zaznamenala tak hluboký propad, že se z něho odvětví nedokázalo před rozpadem státu vzpamatovat (roku 1937 se stále vyprodukovalo o 29,2 % méně vzdušného vápna než v roce 1928).⁷⁸³

⁷⁷⁷ F. Zaorálek, Slovenský vápenický průmysl, s. 461-462.

⁷⁷⁸ A. Klár, Situace slovenského vápenického průmyslu, s. 537-538.

⁷⁷⁹ V. Vilikovský, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu, s. 127.

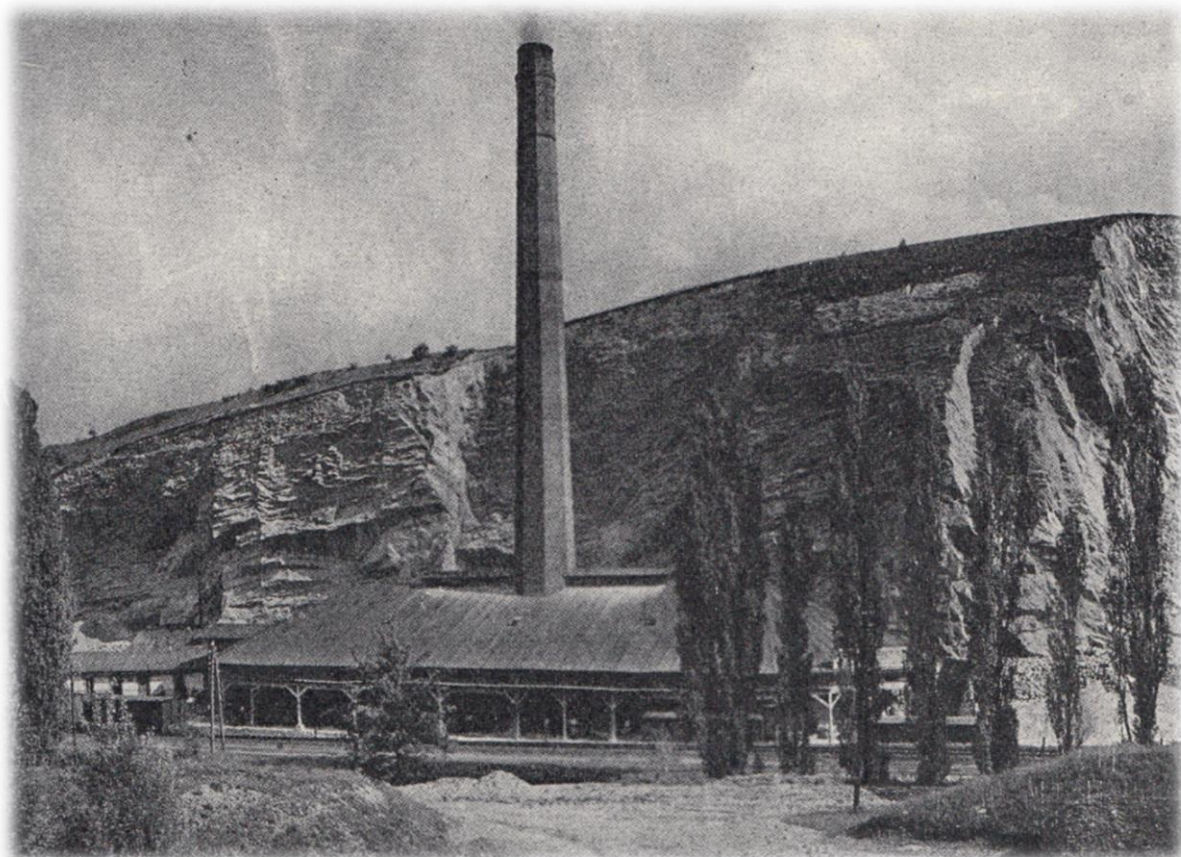
⁷⁸⁰ Josef Matějka, Budování nových vápenic a rozšiřování výroby ve vápenickém průmyslu, Stavivo 13, roč. 1932, s. 448-449.

⁷⁸¹ Rudolf Bárta ml., Situace průmyslu vápenického v roce 1922, Stavivo 6, roč. 1925, s. 17.

⁷⁸² Rudolf Bárta ml., Vápenický průmysl v r. 1928, Stavivo 10, roč. 1929, s. 3-4.

⁷⁸³ Historická statistická ročenka ČSSR, s. 847.

Obrázek 81 Kruhová pec na pálení vápna v Holíně ve dvacátých letech 20. století, vlastněná firmou Prastav, a. s. (Spojené pražské továrny na staviva).

Zdroj: Rudolf Bárta ml., *Keramický průmysl*, in: *Československá vlastivěda*, Díl 9, Praha 1929, s. 189.

Koncentrace probíhala zejména na pražském a berounském trhu s vápnem, který ovládly dva podnikatelské subjekty. Prvním z nich byly *Spojené pražské továrny na staviva* (z reklamních důvodů později přejmenované *na Prastav*),⁷⁸⁴ které vznikly roku 1921 fúzí a následným akcionováním firem *Barta & Tichý* a *Max Herget* (Obrázek 81). *Prastav* byl jedním z největších pražských producentů stavebních hmot, zaměstnávající přes 1000 lidí.⁷⁸⁵ Zpočátku se opíral o *Českou banku* v Praze, kde ředitel firmy Rudolf Barta starší působil jako viceprezident,⁷⁸⁶ toto bankovní spojení se však pro *Prastav* ukázalo během deflační krize (1922-1923) téměř osudným. Česká banka patřila mezi nejvážněji poškozené finanční ústavy a nakonec ji sanoval stát.⁷⁸⁷ Problémy záhy řešil i *Prastav*, jelikož *Česká banka* zastavila čerpání jeho úvěru, potřebného na dokončení modernizace provozů.⁷⁸⁸ Firmu zachránil před krachem jen vstup velkého investora, kterým byl pražský velkoobchodník s uhlím Rudolf

⁷⁸⁴ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, inv. č. 6, ev. č. 6, Výkonný výbor z 30. 5. 1928; Tamtéž inv. č. 1, ev. č. 1, Správní rada 18. 3. 1931.

⁷⁸⁵ Fuse firem Barta & Tichý a Max Herget ve Spojené pražské továrny na staviva, akc. spol. v Praze, Stavivo 2, roč. 1921, s. 204-205.

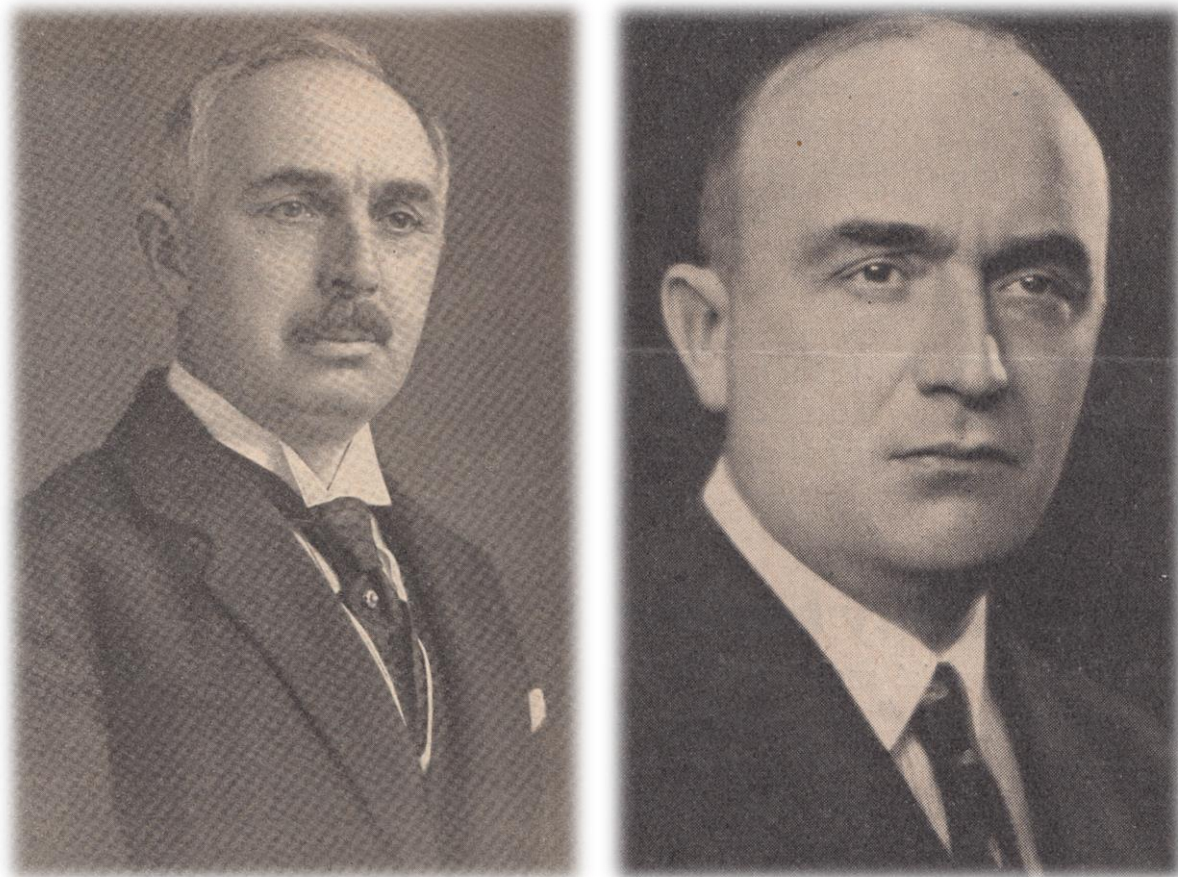
⁷⁸⁶ AČNB, fond ČB, sign. ČB-2-54, Schůze správní rady z 14. 3. 1917.

⁷⁸⁷ František Vencovský (ed.), *Dějiny bankovníctví v českých zemích*, Praha 1994, s. 240.

⁷⁸⁸ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, inv. č. 1 ev. č. 1, Správní rada z 28. 6. 1923.

Weinmann. Odměnou mu bylo místo ve správní radě a nadpoloviční většina akciového kapitálu, odkoupená za čtvrtinu nominální hodnoty.⁷⁸⁹ *Prastav* se rovněž zavázal převzít Weinmannovu vápenku v Loděnici,⁷⁹⁰ čímž mimoděk posílil své postavení na berounském trhu. Přestože se Bartům, Tichým a Hergetům nepodařilo udržet *Prastav* v užším rodinném kruhu, Weinmann netoužil po manažerské odpovědnosti a v čele ponechal Rudolfa Bartu staršího (1868-1952), jenž v postu setrval až do roku 1938, kdy jej nahradil Rudolf Bárta mladší (Obrázek 82). Pod vedením Rudolfa Barty staršího se *Prastav* vyprofiloval coby největší československý producent vápna.

Obrázek 82 Dvě generace ředitelů firmy *Prastav*. Vlevo Rudolf Bárta starší, vpravo jeho syn Rudolf Bárta mladší, třicátá léta 20. století (teprve Rudolf Bárta mladší začal psát své příjmení s čárkou).

Zdroj: Úspěch 5, roč. 1934, s. 29; Stavivo 19, roč. 1938, s. 49; Rudolf Bárta ml., Z dějin akciové společnosti PRASTAV, in: Rudolf Bárta ml. – Karel Černý (red.), Příspěvky k dějinám skla a keramiky, Praha 1971, s. 167.

Nebyly to jen *Spojené pražské továrny na staviva*, které v optimistické poválečné atmosféře soustřeďovaly výrobu. Paralelně s nimi expandovala *Královská cementárna* (Obrázek 83), v budoucnu největší konkurent *Prastavu*. Původně měla silné vazby na *Pražskou železářskou společnost* (srov. podkapitola 3.1.4), prostřednictvím nostrifikace a „repatriace“ cenných papírů se ale vedení ujala *Živnostenská banka*, a to buď přímou účastí, anebo skrze *Českou eskomptní banku*, ve které měla od

⁷⁸⁹ AČNB, fond ČB, sign. ČB-1-19, Správní rada z 16. 4. 1924.

⁷⁹⁰ Více viz *Cesty života. 100 let výroby vápna v závodě Loděnice u Berouna*, Praha 1998.

roku 1920 majoritní podíl a s ním spolupracovala na konsorciálních obchodech.⁷⁹¹ Na valné hromadě z roku 1928 držely oba subjekty dohromady 48 % akcií.⁷⁹² Předsedou správní rady *Králodvorské cementárny* se nejdříve stal architekt Jan Kotěra, vystřídaný roku 1923 Jindřichem Bělohříbkem,⁷⁹³ jedním z ředitelů *Živnostenské banky*. Kontinuita s předválečným obdobím zůstala zachována díky Rakušanovi Johannu Blaschczikovi, který z pozice ředitele továren a později místopředsedy správní rady spoluutvářel podnikatelské strategie firmy od devadesátých let 19. století.⁷⁹⁴ *Králodvorská cementárna* se po první světové válce chopila iniciativy a začala vytvářet vlastní koncern. Koncem roku 1922 disponovala rozhodujícím podílem na akciovém kapitálu čížkovické cementárny nedaleko Litoměřic (*Sasko-česká továrna na portlandský cement*) a zároveň fúzovala s *Berounskou akciovou cementárnou a vápenicí* (dříve *Akciová společnost v Praze k vyrábění vápna a cementu*).⁷⁹⁵ Tím se ovšem expanze *Králodvorské cementárny* nezastavila. Ve druhé polovině třicátých let stoupala spotřeba cementu a vápna zejména na Slovensku, což motivovalo vedení Králova Dvora na tamní trh vstoupit.⁷⁹⁶ Nejdříve byla zakoupena cementárna ve Stupavě nedaleko Bratislavy, a následně Králův Dvůr učinil pokus o přesun *Podolské cementárny* na východní Slovensko (oblast Margecan).⁷⁹⁷

Jak ob stojí *Králodvorská cementárna* v přímém srovnání s *Prastavem*? Zatímco *Spojené pražské továrny na staviva* vyrobily roku 1925 přes 52 tisíc tun vápna,⁷⁹⁸ Králův Dvůr dodal na trh téměř 60 tisíc tun zboží,⁷⁹⁹ údaje však zahrnují i vápenku ve Waldmühle u Vídně (Rodaun), která se nacházela v majetku *Králodvorské cementárny* od roku 1908.⁸⁰⁰ *Prastav* udával ve třicátých letech produkční kapacity kolem 150 tisíc tun vzdušného vápna oproti 100 tisíc tunám *Králodvorské cementárny*. Ani tato čísla ovšem nejsou příliš spolehlivá, jelikož výroba bývala z propagačních důvodů nadhodnocována.⁸⁰¹ Navzdory všem nejasnostem prvenství zřejmě náleželo *Prastavu*, *Králodvorská cementárna* ale pronikala na mnohem vzdálenější odbytiště, než kde působily *Spojené pražské továrny na staviva*, koncentrované kolem pražského a berounského trhu.

⁷⁹¹ J. Pátek, Československo-rakouské kapitálové a kartelové vztahy v letech 1918-1938, s. 127-129; V. Lacina, Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky, s. 85.

⁷⁹² NA Praha, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností 1918-1942 (dále jen MPOŽ 1918-1942), kart. č. 900, inv. č. 2.640/35.

⁷⁹³ SOKA Beroun, fond Králodvorská cementárna, podnikové ředitelství 1889-1950 (dále jen KDC 1889-1950), Správní rada ze 4. 5. 1923.

⁷⁹⁴ J. Láník, Velký příběh, s. 204.

⁷⁹⁵ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada z 14. 12. 1922.

⁷⁹⁶ J. Láník, Velký příběh, s. 89.

⁷⁹⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1Z, Zprávy pro ředitelství z 13. 11. 1936 a 14. 6. 1937

⁷⁹⁸ M. Garkisch, Příběhy pražských cementáren, s. 72.

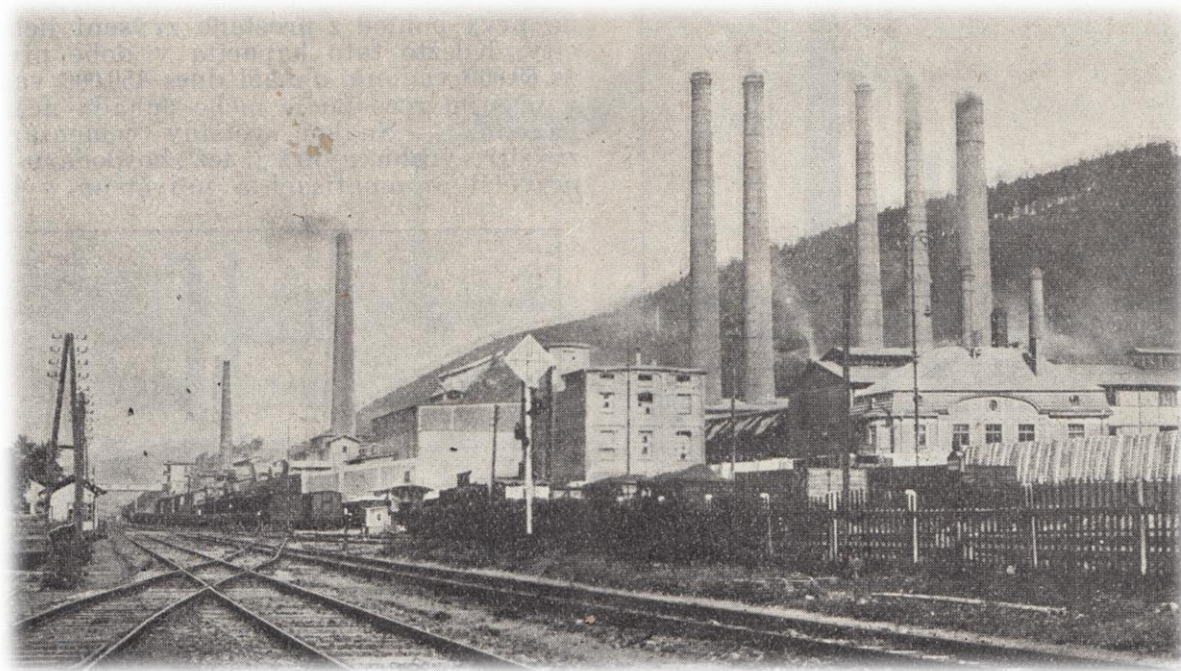
⁷⁹⁹ Compass. Čechoslovakei 72, roč. 1939, s. 590.

⁸⁰⁰ 80 Jahre Perlmooser Zement, Wien 1952, s. 23-24; Cementárnu Rodaun získala Králodvorská cementárna ve spolupráci s finančním ústavem Niederösterreichische Escomptegesellschaft, viz WSuLA, fond Vereinsbehörde, sign. 1191/1929, Statuten der Rodauner Cementfabrik, A. G. vorm. Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft, Wien 1928.

⁸⁰¹ Compass. Čechoslovakei 68, roč. 1935, s. 604, 617-618.

Mezi nejdůležitější československé vápenky se zařadily také *Škodovy závody*, které koupily roku 1918 vápenku ve Zdicích, založenou koncem 19. století.⁸⁰² Akvizice souvisela se zbrojnými dodávkami za první světové války, které si žádaly zřízení vlastní ocelárny v Plzni. Zdicíká vápenka prošla po roce 1918 značnou modernizací a jako jeden z prvních československých závodů pálila vápenec v šachtové peci s otočným roštem (srov. podkapitola 2.2.3). Nespornou výhodou představovala skutečnost, že dodávky zboží ocelárně umožňovaly celoroční, nikoliv jen jarní a podzimní produkci.⁸⁰³ Kapacita zdicíké vápenky dosahovala koncem dvacátých let 38 tisíc tun vzdušného vápna,⁸⁰⁴ což ji pasovalo do podobné pozice jako *Štramberské vápenice* (výroba 40 tisíc tun ročně),⁸⁰⁵ největší a nejmodernější moravské továrny,⁸⁰⁶ od roku 1927 součást železářského koncernu bratří Gutmannů.⁸⁰⁷

Obrázek 83 Snímek hlavního závodu Královské cementárny v Králově Dvoře u Berouna, dvacátá léta 20. století.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 11, roč. 1929, s. 171.

Prameny bohužel neumožňují určit koncentrační poměr regionálních trhů s vápnem v Československu. Učinit lze pouze přibližný odhad, vycházející z průmyslových dohod, hlášených po roce 1933 do kartelového rejstříku (srov. podkapitola 4.1.1). Tato metoda má pochopitelně řadu úskalí – kartelů se účastnily jen některé firmy, dohody někdy kvantifikovaly výrobu, jindy uváděly tržní podíly. Komparace napříč odbytišti je tak prakticky nemožná (Tabulka 19). Zvláštní situace nastala v Čechách, kde se v polovině třicátých let sjednotily regionální vápenické skupiny v zemský kartel pojmenovaný *Evidenční*

⁸⁰² SOA Plzeň, Klášter u Nepomuka, fond ŠZ 1889-1950, kart. č. 1085, inv. č. 5686, Zpráva z 18. 2. 1928,

⁸⁰³ Tamtéž, kart. č. 1078, inv. č. 5656, Aktová noticka - vápenice Zdice, lom Srsko, 23. 7. 1948.

⁸⁰⁴ Tamtéž, kart. č. 1085, inv. č. 6597, Úvaha o zvětšení výrobní kapacity vápenice ve Zdicích 1928

⁸⁰⁵ J. Matějka, Vápenický průmysl na Ostravsku, s. 401.

⁸⁰⁶ R. Bárta ml., Průmysl keramiky a staviv, s. 29-31.

⁸⁰⁷ L. Stašová, Studénsko-Štramberské závody 1893-1945, s. 2.

kancelář vápenic. Počínaje rokem 1936 probíhala jednání s moravskými vápenkami o vstupu do kartelu,⁸⁰⁸ úspěšně zakončená o dva roky později,⁸⁰⁹ čímž vznikl „federativní“ česko-moravský kartel, sestávající z několika regionálních skupin. Členské firmy vyrobily roku 1934 téměř 254 tisíc tun vzdušného vápna, což se mohlo rovnat polovině československé produkce.⁸¹⁰ Největší kontingent měl *Prastav* (13,7 %), následovaný *Králodvorskou cementárnou* (10,5 %), *Škodovými závody* (6,3 %) a firmou *Jan Tomášek* (5 %). Koncentrační poměr čtyř firem se rovnal 35,4 %, což svědčilo spíše o monopolistické konkurenci, přičemž osm největších subjektů ovládalo pouhých 57,8 % trhu. Organizace s takto atomizovanou výrobní strukturou mohla fungovat jen jako „federativní“ kartel, tj. regionální skupiny disponovaly rozsáhlými pravomocemi při tvorbě cen a regulaci výstupů a jen parciálně se zodpovídaly nadřízeným kartelovým orgánům. Výsadním postavením přitom disponoval syndikát severočeských vápenic (*Verkaufsbüro nordböhmischer Kalkwerke, GmbH*), jehož členové ovládali 8,2 % českého trhu.

Vedle *Evidenční kanceláře vápenic* působila ve středních Čechách tzv. *Prodejna sdružených vápenic*, stanovující výrobní kvóty pro hlavní město Prahu (roku 1936 téměř 28 tisíc tun vápna). Největší podíl měl opět *Prastav* (30,9 %), následovaný firmami *Biskup*, *Kvis a Kotrba* (24,4 %), *Všetička a spol.* (13,6 %), *Hugo Reiser* (11 %) a vápenicí *Františka Dezorta* ve Stodůlkách (10,7 %). Do Prahy dodávaly také *Škodovy závody* a společnost *Jan Tomášek*, oba subjekty ale stěží překročily tříprocentní podíl. Podobné regionální dohody existovaly v dalších velkých aglomeracích Československé republiky. Největší koncentrace dosahoval ostravský trh, kde připadlo na *Štramberské vápenky* 39,2 % produkce a koncern *Vítkovického horního a hutního těžářství* kontroloval 29 % výroby. Je zajímavé, že do ostravského odbytiště zasahoval vývozní syndikát zighthartických továren (*Ústřední prodejna zighthartických vápenek*),⁸¹¹ který si nárokoval 12,23 % trhu. Zighthartičtí producenti rovněž pronikali na šumperský trh, kde jim náleželo 30,1 % výroby, přičemž dalších 32 % kontrolovaly bohdíkovské vápenky. Téměř totožné, v dílčích detailech ovšem rozdílné kartely působily také ve „Velkém Brně“, Olomouci a jiných velkých městech, analyzovat jejich organizační strukturu ovšem není z hlediska cíů předkládané práce účelné (srov. podkapitola 3.1.3).

⁸⁰⁸ SOkA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 17, inv. č. 187, Poznámka o schůzce z 20. 10. 1936.

⁸⁰⁹ SOkA Beroun, fond EVK 1936-1946, kart. č. 1, inv. č. 2, Schůze společného komitě moravské a české skupiny vápenic

⁸¹⁰ Historická statistická ročenka ČSSR, s. 847.

⁸¹¹ J. Kašpar – R. Šimáček, Československé kartely, Praha 1934, s. 45.

Tabulka 19 Výrobní kvóty čtyř největších firem, podílejících se na osmi regionálních kartelech a syndikátech kusového vápna* v Československu.

Evidenční kancelář vápenic, Čechy (1934, kartel)		Prodejna sdružených vápenic, Praha (1936, syndikát)	
Firma	Kvóta	Firma	Kvóta
Prastav	13,7%	Prastav	30,9%
Králodvorská cementárna	10,5%	Biskup, Kvis a Kotrba	24,4%
Akc. spol. dříve Škodovy závody	6,3%	Všetička a spol.	13,6%
Jan Tomášek	5,0%	Hugo Reiser	11,0%
Celkem	35,4%	Celkem	79,9%
Verkaufsbüro nordböhmischer Kalkwerke GmbH, Ústí nad Labem (1933, syndikát)		Evidenční kancelář vápenic pro Velké Brno, Brno (1934, kartel)	
Firma	Kvóta	Firma	Kvóta
Max Endich	12,6%	Bratří Hudcové & spol.	25,0%
Kurt Ensich	10,3%	Družstvo kruhová vápenka a cihelna	23,0%
W. F. Panz	9,6%	Valentin a Rosa Maláškovi	21,0%
M. Reiser a synové	9,0%	Nájem Juliánovských vápenic	21,0%
Celkem	41,5%	Celkem	90,0%
Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke, Šumperk (1936, kartel)		"Paos" průmysl a obchod stavebninami s.r.o., Olomouc (1936, syndikát)	
Firma	Kvóta	Firma	Kvóta
Märzdorfer Kalkwerke	32,0%	Josef Vitoul a spol.	24,5%
Goldensteiner Kalkwerke	9,7%	Rolnické lučební závody	21,7%
Schmeise Witteschau	8,0%	Prům. podniky hl. m. Olomouce	17,8%
Hajek Witteschau	5,4%	Brodecké vápenky Čeňka Horáka	13,0%
Celkem	55,1%	Celkem	77,0%
Evidenční kancelář sdružených vápenek v Moravské Ostravě, Ostrava (1937, kartel)		Zentral-Verkaufsstelle der Setzdorfer Kalkwerke, Zighartice (1931, syndikát)	
Firma	Kvóta	Firma	Kvóta
Štramberské vápenky	39,2%	Anton Latzel	45,0%
Koncern Vít. horní a hutní těžířstvo	29,0%	Stefan Neugebauer & Co.	30,0%
Josef Schindler	11,9%	A. Rösner & Co.	25,0%
Pachtovní ekonomní spol. v Lipníku	7,8%		
Celkem	87,9%	Celkem	100,0%

* Uveden název dohody, místo působení, zda se jednalo o kartel či syndikát a rok, k němuž se údaje vztahují. Jestliže se konkrétní dohody účastnila jiná regionální uskupení, nejsou v tabulce uvedena.

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Kartelový rejstřík 1933-1950, kart. č. 104, inv. č. 954, Sestavení dodávek smluvních výrobků a spodku na podkladě provedených revisí k 20. 11. 1936; Tamtéž, kart. č. 87, inv. č. 824, Prodejna sdružených vápenic, zpsané společenstvo s ručením omezeným v Praze 15. 10. 1936.; Tamtéž, kart. č. 53, inv. č. 421, Satzungen des Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke registrierte Genossenschaft mit beschränkter Haftung in Aussig; Tamtéž, kart. č. 73, inv. č. 718, Ujednání o zřízení prodejní kanceláře vápenic v oblasti Velkého Brna 10. 12. 1934; Tamtéž, kart. č. 95, inv. č. 887, Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke von Nordmähren und Schlesien 12. 2. 1936; Tamtéž, kart. č. 93, inv. č. 862, Kartelové ujednání z 22. 1. 1936; Tamtéž, kart. č. 64, inv. č. 594, Syndikátní dohoda z 8. 9. 1937; Tamtéž, kart. č. 32, ev. č. 217, Vertrag zwischen den Setzdorfer Kalkwerken.

3.1.4 Formování celostátního oligopolu na trhu s cementem

Cement šlo přepravovat na mnohem delší vzdálenosti než cihly a vápno (srov. podkapitola 2.2.1), struktura trhu proto nabývala zcela odlišných podob. Cementářský průmysl čelil v polovině 19. století zahraniční konkurenci a potýkal se s řadou substitutů (např. hydraulické vápno), přesto se producenti zpočátku těšili na regionálních odbytištích téměř monopolnímu postavení (prostorový monopol). Kvůli technologickým limitům v rozšiřování produkčních kapacit však postupně ztráceli schopnost plně krýt poptávku na expandujících trzích, které se rozpínaly z hlediska objemu dodávek i geografického dosahu. Do odvětví pronikali noví hráči a dřívější „monopolisté“ záhy čelili velmi ostré soutěži (prostorová konkurence).⁸¹² Obstálo jen několik velkých firem, které dokázaly konkurovat na značné vzdálenosti. Koncem 19. století již dosahovala koncentrace na regionálních trzích s cementem poměrně vysokého stupně (výjimkou nebyly ani monopoly), přičemž v celostátním kontextu se vytvořil oligopol s dominantní firmou.

Technologické proměny na trhu s pojivy, odehrávající se na přelomu 18. a 19. století dále na západě (srov. podkapitola 2.2.3), pochopitelně neušly pozornosti techniků, inženýrů ani architektů z habsburské monarchie, kteří se setkávali s anglickým a německým cementem prostřednictvím dovozu.⁸¹³ „Kolébku“ předlitavského cementářského průmyslu tvořilo okolí tyrolského Kirchbichlu, Kufsteinu, Schwoichu a Häringu, kde se nacházela vhodná surovinová základna,⁸¹⁴ nechyběla početná pracovní síla a zboží šlo po Innu levně dopravovat říčními vory do Bavorska a odtud pak přes Dunaj na vnitrozemský rakouský trh. Ve třicátých letech 19. století zde poprvé s výrobou experimentoval Gottfried Unterberger, jenž získal potřebné zkušenosti během pobytu v Bavorsku.⁸¹⁵ První továrnu na románský cement ovšem nezaložil v Kufsteinu on, nýbrž stavitel bavorského původu Franz Kink (1790-1862) v roce 1842.⁸¹⁶ Přestože se Kinkův produkt zatím nedokázal vyrovnat proslulému portlandskému cementu z Velké Británie, značka „Kufsteiner Cement“ si záhy vydobyla velké renomé. Nehledě na Kinkův úspěch je však za skutečného zakladatele rakouského cementářského průmyslu považován až Alois Kraft (1807-1879), jenž začal roku 1857 vyrábět portlandský cement. Malá cementárna, kterou Kraft postavil v Perlmoosu u Kufsteinu (pojmenování Perlmoos pochází ze slova Sperlmoor, což se dá přeložit jako „prastaré rašeliniště“), se záhy vyprofilovala coby největší podnik svého druhu nejen na území Předlitavska, ale i celého Rakouska-Uherska.⁸¹⁷

⁸¹² M. E. McBride, *Spatial Competition and Vertical Integration. Cement and Concrete Revisited*, s. 1013-1016.

⁸¹³ V. Ježek, *O důležitosti českého cementu v národním našem hospodářství*, s. 89-91; T. Pierus, *Ueber di Fabrikation von Roman- und Portland-Cement*, s. 1-4.

⁸¹⁴ P. May, *Die bayrische Zementindustrie*, s. 31.

⁸¹⁵ Andreas Mitterer, *Die Auffindung und Nutzbarmachung des hydraulischen Zementes in Tirol*, in: *Tiroler Almanach 1926*, Innsbruck 1926, s. 199-205.

⁸¹⁶ Max Thury, *Die österreichische Cement-Industrie in ihrer Entwicklung seit Anno 1840 bis Ende 1897*, Wien 1899, s. 3-5.

⁸¹⁷ *80 Jahre Perlmooser Zement*, s. 11.

Tabulka 20 Předlitavské továrny na pojiva roku 1870.

Korunní země	Portlandský a románský cement	Hydraulické vápno
Tyrolsko	5	11
Dolní Rakousy	4	1
Štýrsko	3	1
Kraňsko	3	0
Salcburk	2	0
Korutany	2	0
Přímoří	1	0
Čechy	1	0
Bukovina	1	0
Celkem	22	13

Zdroj: Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, Wien 1876, s. 188.

Během padesátých let 19. století bylo Tyrolsko bezesporu největším producentem cementu a hydraulického vápna v celé habsburské monarchii. Roku 1854 čítala výroba pojiv v celé habsburské monarchii zhruba 15 tisíc tun, přičemž na Tyrolsko připadlo 27 %, pražské okolí 10 % (staroměstské hydraulické vápno) a Dolní Rakousy pak 8 %.⁸¹⁸ Poměrně brzy se odvětví rozvinulo také v Salcburku,⁸¹⁹ avšak v padesátých letech zde zatím působila jen malá továrna na hydraulický cement Gartenau, kterou postavil roku 1854 zakladatel tamního cementářského průmyslu Adolf von Bernd. Cement se těšil tak velké poptávce, že firmu čekal velmi slibný vývoj – jen mezi lety 1854-1857 se produkce zvětšila z 1 na 700 tun, a poté Adolf von Bernd sjednal výhodný kontrakt se Západní dráhou císařovny Alžběty, podle něhož dodával veškeré své zboží na stavbu železničního spojení Vídeň-Linec-Salcburk.⁸²⁰ Přelom padesátých a šedesátých let byl ale svědkem vstupu početné konkurence, takže Bernd podnik prodal. Koupil jej roku 1864 jeden z průkopníků německého cementářského průmyslu Gustav Ernst Leube (1808-1881), zakladatel firmy Gebrüder Leube, aby z něho vybudoval prosperující rodinný podnik.⁸²¹ Navzdory rozvoji cementářského průmyslu v dalších korunních zemích měla tyrolská výroba cementu ještě roku 1870 zřetelnou převahu. Vždyť z 35 předlitavských cementáren připadlo 16 závodů právě na Tyrolsko (Tabulka 20). Většina těchto podniků se však držela tradiční, technologicky nenáročné výroby hydraulického vápna namísto románského či chemicky mnohem náročnějšího portlandského cementu (roku 1870 expedovaly předlitavské cementárny 97 tisíc tun cementu, z toho 79 % románského a 21 % portlandského).⁸²²

⁸¹⁸ Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, s. 14-15.

⁸¹⁹ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, s. 187-188.

⁸²⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogthum Salzburg in den Jahren 1854 bis incl. 1857, Salzburg 1858, s. 130-131.

⁸²¹ H. Leube, Ein Pionier der Zementindustrie Gustav Ernst Leube (1808-1881), s. 129-134.

⁸²² M. Thury, Die oesterreichische Cement-Industrie, s. 9.

Tabulka 21 Výroba cementu v obvodu Obchodní a živnostenské komory Innsbruck roku 1870.

Firma	Lokalita	Výroba (t)	Dělníci	Odbytiště
Angelo Saullich	Kirchbichl	25 000	173	Předlitavsko, Německo, Itálie, Balkán
Alois Kraft	Eiberg	12 000	87	Předlitavsko, Itálie, Turecko
Julius Kink	Schwoich	10 000	80	Předlitavsko, Německo
J. G. Buchauer	Wagrain	7 500	80	Předlitavsko, Zalitavsko, Německo
Carl Juch	Kirchbichl	6 000	68	Předlitavsko, Zalitavsko
Thaler und Comp.	Kirchbichl	3 500	29	Předlitavsko
Johann Josef Staudacher	Mötz	1 000	6	Předlitavsko

Zdroj: Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck in den Jahren 1868, 1869 und 1870, Innsbruck 1871.

Rozvoj tyrolského cementářského průmyslu poslední třetiny 19. století je nesmazatelně spojen se salcburským velkoobchodníkem Angelo Saullichem (1815-1892), který stál u zrodu největšího cementářského koncernu Předlitavska. Zpočátku spolupracoval s Aloisem Kraftem, záhy ovšem jeho podnik ovládl (Obrázek 84).⁸²³ Saullicha nelze zařadit mezi typické „selfmademany“ – pocházel ze středních vrstev a k bohatství se dopracoval teprve díky sňatku s vdovou a majitelkou velkoobchodu Thury.⁸²⁴ Jakmile Kraft z firmy odešel (později založil novou továrnu na románský cement), Saullich převzal jeho „tajemství“ na výrobu portlandského cementu a v roce 1862 založil vlastní obchodní společnost *K. K. priv. erste österreichische Portlandcementfabrik von Angelo Saullich zu Perlmoos bei Kufstein*. Obchody šly dobře a nový majitel brzy učinil první krok k soustředění doposud rozptýleného kufsteinského cementářského průmyslu na jediné místo. Nedaleko železniční zastávky v Kirchbichlu postavil cementový mlýn, který se stal základem budoucí cementárny Kirchbichl-Perlmoos. Přelom šedesátých a sedmdesátých let 19. století byl pro firmu obzvlášť příznivý, protože poptávka po cementu a dalších stavebních hmotách během zakladatelského období rakouského hospodářství velmi rychle stoupala. Stávající výrobci rychle rozšiřovali své kapacity a na trh hojně vstupovali noví hráči – v letech 1860 až 1870 vzrostla produkce více než sedmkrát a v následujícím desetiletí se zhruba ztrojnásobila.⁸²⁵ Angelo Saullich počítal ve své podnikatelské strategii jednak s rozšiřováním výroby, jednak se systematickým skupováním nejbližší konkurence, díky čemuž slavil větší úspěchy než další tyrolští producenti cementu. Nesmírný význam měla i skutečnost, že *Perlmoos* jako jediný vyráběl v Tyrolsku portlandský cement, který se měl brzy stát nejdůležitějším pojivem na trhu stavebních hmot (Tabulka 21).

⁸²³ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 30-37.

⁸²⁴ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 9, Wien 1988, s. 444.

⁸²⁵ Max Thury, Die oesterreichische Cement-Industrie, s. 8.

Obrázek 84 Zakladatelé tyrolského cementářského průmyslu. Vlevo Alois Kraft, vpravo Angelo Saullich.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 11.

Ani Saullichovo silné finanční zázemí však nedokázalo krýt rozsáhlou expanzi firmy, využil proto jedinečné příležitosti, která se mu naskytla po smrti Antona Kinka (1820-1868), syna prvního rakouského producenta románského cementu Franze Kinka.⁸²⁶ Nový majitel Julius von Kink projevil roku 1872 ochotu se Saullichem fúzovat, což doprovázelo přizvání dalších investorů, akcionování a přejmenování firmy na *Actien-Gesellschaft der k. k. priv. Hydraulischen Kalk- und Portland-Cement-Fabrik zu Perlmoos (vormals Angelo Saullich)*.⁸²⁷ Zvětšujícímu se významu firmy odpovídal i rostoucí počet zaměstnanců – zatímco v letech 1868-1870 pracovalo pro Saullicha jen 173 lidí, v polovině sedmdesátých let měl *Perlmoos* 668 dělníků a úředníků, a to jej řadilo mezi největší předlitavské koncerny.⁸²⁸ Vedení společnosti sestávalo jednak ze zkušených odborníků, kteří dříve působili v Kinkově a Saullichově cementárně, jednak z významných rakouských průmyslníků. Kromě salcburské *Oberbank* zpočátku financovaly expanzi *Perlmoosu* velkoobchodní a bankovní domy *Schoeller & Co.* a *Miller-Aichholz*, z jejichž řad se rekrutovali prezidenti a viceprezidenti správní rady. Výrobní strategie však i nadále formovali bývalí majitelé cementáren v Kirchbichlu a Kufsteinu Angelo Saullich a Julius von Kink, jimž byl oporou Saullichův nevlastní syn Max Thury (1841-1919), který ve firmě působil jako

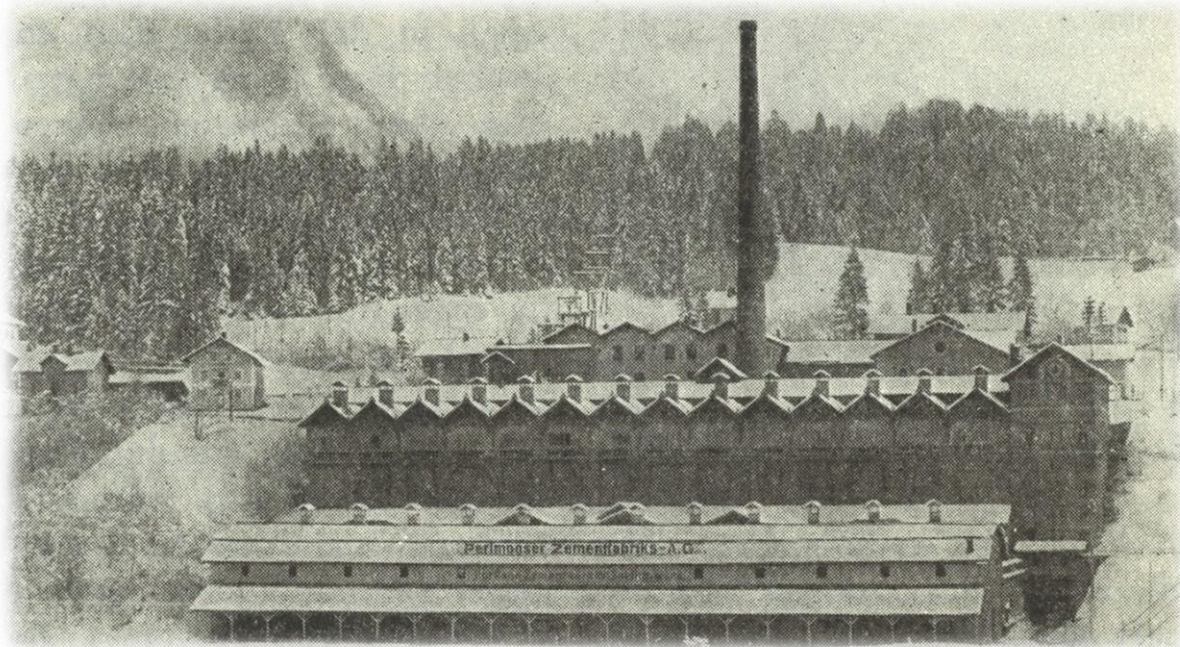
⁸²⁶ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 4.

⁸²⁷ WSuLA, fond Vereinsbehörde, sign. 5971/1922, Dopis ministru vnitra z 11. 7. 1872; Tamtéž, Statuten der Actiengesellschaft der k. k. priv. hydraulischen Kalk- und Portland-Cementfabrik zu Perlmoos (vormals Angelo Saullich), Wien 1872.

⁸²⁸ F. Mathis, *Big Business in Österreich*, s. 220-223.

podnikový ředitel. Thury se připravoval na manažerskou kariéru v cementářském průmyslu již od mládí – navštěvoval technickou školu v Mnichově a ve svých jednadvaceti letech nastoupil do Saullichovy firmy, kde se brzy vypracoval na post ředitele.⁸²⁹

Obrázek 85 Cementárna v Kirchbichlu začátkem osmdesátých let 19. století.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 12.

Perlmooská cementárna pokračovala v započaté vertikální koncentraci i po roce 1873 – skupovala malé podniky nedaleko Kirchbichlu, kam se nadále snažila koncentrovat výrobu.⁸³⁰ Tento proces byl zakončen roku 1883, kdy firma postavila v nově vznikající továrně Kirchbichl-Perlmoos dvanáct šachtových pecí (Obrázek 85),⁸³¹ načež se vzdala levné, ovšem nepřilíživě spolehlivé přepravy po vodě a místo ní začala preferovat železnici.⁸³² *Perlmoos* nedopadl jako jiné předlitavské továrny na cement, které se během stavebního boomu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století akcionovaly, jen aby se po krachu na vídeňské burze v roce 1873 ocitly ve stagnaci a úpadku. Postupně ale přišel o své dominantní pozice na lukrativním vídeňském trhu, kam cílily rakouské, české, polské, uherské a později i dalmatské továrny.⁸³³ Ačkoliv Angelo Saullich ztratil akcionováním *Perlmoosu* své výsadní postavení ve vedení, položil základy prosperující firmě, která byla v době jeho smrti (1892) více než připravena na další expanzi. Disponovala již poměrně dlouhou tradicí a pevným finančním zázemím, které přitahovalo nové akcionáře – kurz akcií na vídeňské burze se roku 1890 vyšplhal téměř na

⁸²⁹ Aktiengesellschaft Perlmoos, Ordentliche Generalversammlung 48 (dále jen AG Perlmoos, OG), 1920.

⁸³⁰ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 39-45.

⁸³¹ F. Mathis, Big Business in Österreich, s. 220-223.

⁸³² V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 54.

⁸³³ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 7.

dvojnásobek jejich nominální hodnoty.⁸³⁴ Takto příznivého výsledku nedosáhl žádný předlitavský producent stavebnin, dokonce ani *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*. Vzhledem ke strukturálním proměnám odvětví se navíc v devadesátých letech projeví výhody brzkého akcionování. Spolu s tím, jak klesal počet pracovních sil nutných na výrobu jedné tuny cementu, rostla čím dál víc kapitálová náročnost, což žádalo rozsáhlé investice, kterých nebyly malé podniky jednoduše schopny. Trh se brzy pročistil a ve hře zůstaly jen velké akciové společnosti a rodinné firmy se silným finančním zázemím, mezi nimiž *Perlmoos* zaujal výsadní postavení.⁸³⁵ Nespornou devizou byla skutečnost, že se firma od svého založení soustředila na technologicky a kapitálově náročnější portlandský cement a tolik na ni nedoléhaly strukturální šoky spojené s klesající poptávkou po románském cementu, kvůli nimž byl před rokem 1918 prakticky zlikvidován dříve prosperující cementářský průmysl v Tyrolsku.⁸³⁶

Druhým nejdůležitějším centrem předlitavského cementářského průmyslu byly Dolní Rakousy. Výroba se zde rozšiřovala zejména během šedesátých let 19. století v důsledku rozsáhlého stavebního ruchu ve Vídni.⁸³⁷ Cement přestával být doménou vodních a inženýrských staveb, ale používal se stále častěji na základy, sklepní konstrukce a nacházel uplatnění při výrobě cementového zboží.⁸³⁸ Nejdůležitější dolnorakouské podniky se tehdy nacházely v Muthmannsdorfu, Klosterneuburgu, Lilienfeldu, Ulmerfeldu a Guttenu, objem jejich produkce se ovšem zdaleka nevyrovnal tyrolským továrnám.⁸³⁹ Přesto učinily právě během zakladatelského období první kroky k tomu, aby se jejich zboží vyrovnalo proslulé značce „Kufsteiner Cement“. ⁸⁴⁰ Zásadní chybou přitom bylo soustředit se na románský cement a šetřit na investicích do strojního zařízení za účelem výroby portlandského cementu.⁸⁴¹ Boje dolnorakouských továren s tyrolskými tlačily ceny románského cementu dolů a firmy se od konce 19. století dostávaly do stále větších finančních potíží.⁸⁴² Na trhu se otevřelo místo pro vstup nového hráče, který by využil kvalitní suroviny z vídeňského okolí a zahájil produkci portlandského cementu.⁸⁴³

⁸³⁴ Compass 24, roč. 1891, Kursblatt der Wiener Börse.

⁸³⁵ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 59-60, 74-78.

⁸³⁶ Tamtéž, s. 67-68.

⁸³⁷ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns in den Jahren 1861 bis 1866, Wien 1867, s. 122-123.

⁸³⁸ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der österreichischen Industrie, s. 190.

⁸³⁹ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1870, Wien 1871, s. 120-121.

⁸⁴⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns während der Jahre 1872-1874, Wien 1875, s. 243-244.

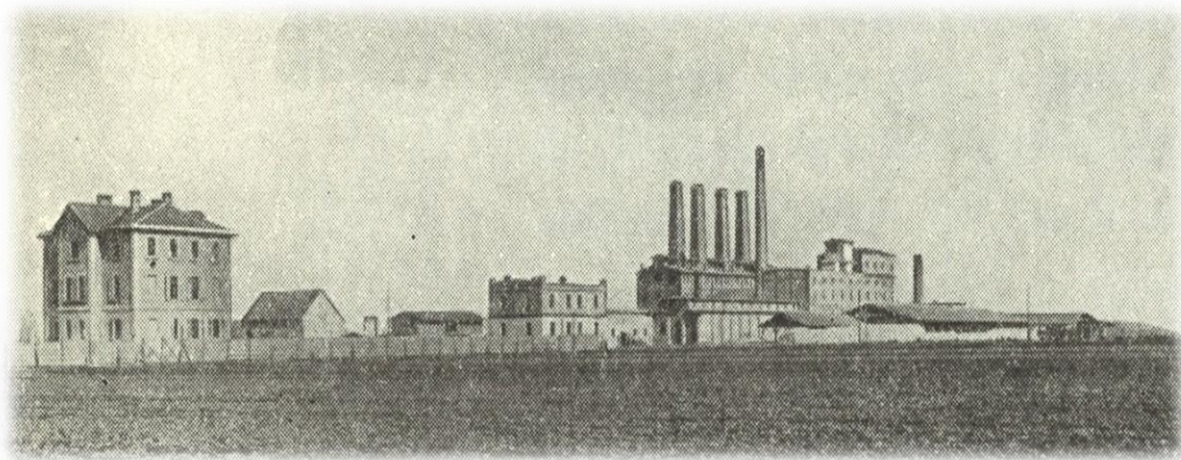
⁸⁴¹ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1879, Wien 1880, s. 119-121.

⁸⁴² Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1888, Wien 1889, s. 161-165.

⁸⁴³ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1889, Wien 1890, s. 165-167

Prvním, kdo se této šance chopil, byl *Perlmoos*. Management firmy si uvědomoval, že Tyrolsko nemá výhodnou geografickou polohu a do budoucna bude třeba proniknout přímo do hekticky stavebně rostoucí Vídně, kde se bojovalo o největší zakázky. Během let 1893-1894 koncern skoupil továrny na románský cement v Ober-Piestingu, Scheibmühlu a Lilienfeldu,⁸⁴⁴ které začlenil mezi své stávající cementárny v Tyrolsku (Kufstein, Kirchbichl-Perlmoos) a Salcbursku (Hallein).⁸⁴⁵ Společnost si ihned začala pohrávat s možností převést výrobu portlandského cementu na umělý způsob (nespoléhat se na přirozené složení surovin, ale upravit je chemickou reakcí). Kirchbichl-Perlmoos se tak stal roku 1896 vůbec první předlitavskou cementárnou, ve které se portlandský cement vyráběl uměle (srov. podkapitola 2.2.3), přičemž o rok později následoval Scheibmühl v Dolním Rakousku.⁸⁴⁶

Obrázek 86 Cementárna v Mannersdorfu am Leithagebirge roku 1895.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 25.

Perlmoos nebyl jediným, kdo pronikal na vídeňský trh s portlandským cementem. Ve stejné době učinila pokus *Österreichische Länderbank*, která vytvořila roku 1894 obrovský cementářský koncern *Actiengesellschaft der Kaltenleutgebener Kalk- und Cement-Fabrik*, kontrolující továrny na románský cement Weißenbach an der Triesting, Tasshof a Achau u Laxenburgu.⁸⁴⁷ Co je ale ještě důležitější, od prosince 1903 firma vlastnila cementárnu Mannersdorf am Leithagebirge nedaleko Vídně (koupila ji od salcburské společnosti Gebrüder Leube),⁸⁴⁸ z níž se měl v budoucnu stát největší a nejmodernější rakouský závod (Obrázek 86).⁸⁴⁹ Ačkoliv si byly obě firmy přirozenými konkurenty, vzájemná spolupráce skýtala nemalé výhody, jelikož dohromady kontrolovaly zhruba pětinu předlitavské výroby portlandského a polovinu románského cementu.⁸⁵⁰ *Österreichische Länderbank* převzala iniciativu a

⁸⁴⁴ Compass 28, roč. 1895, s. 382.

⁸⁴⁵ Compass 30, roč. 1897, s. 1342.

⁸⁴⁶ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 4; AG Perlmoos, OG 26, 1898.

⁸⁴⁷ Compass 35, roč. 1902, s. 687; Compass 37, roč. 1904, Bd. 2, s. 28.

⁸⁴⁸ Compass 38, roč. 1905, Bd. 2, s. 30.

⁸⁴⁹ 100 Jahre Mannersdorf, s. 3.

⁸⁵⁰ AG Perlmoos, Außerordentliche Generalversammlung 14. 2. 1905.

začala s *Perlmoosem* vyjednávat o podmínkách fúze,⁸⁵¹ v dobovém kontextu vnímané jako průkopnické snažení o „průmyslové soustředování“ cementářského průmyslu.⁸⁵² Fakticky vznikla zcela nová firma – akciový kapitál *Perlmoosu* vzrostl o více než polovinu (ze 4 693 200 korun na 7 318 200 korun), na formování podnikatelských strategií se nově podílela i *Österreichische Länderbank* držící zhruba 10 % akcií a management firmy se proměnil.⁸⁵³

Obrázek 87 „Cementový král“ Theodor Pierus ve třicátých letech 20. století.

Zdroj: Perlmooser Zementwerke Aktiengesellschaft, Geschäftsbericht 1939 vorgelegt in der 68. ordentlichen Hauptversammlung am 15. Juli 1940.

Předěl mezi „starým“ a „novým“ *Perlmoosem* ale asi nejvíc symbolizoval odchod centrálního ředitele závodů Maxe Thuryho, nevlastního syna Angelo Saullicha, na odpočinek. Nahradil jej ředitel

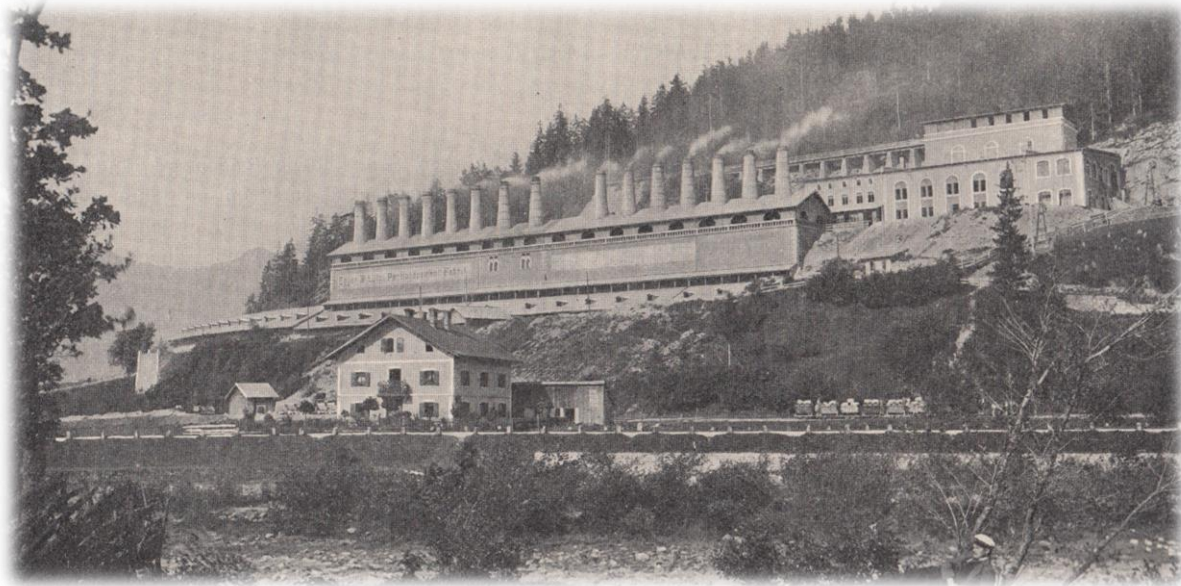
⁸⁵¹ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 7.

⁸⁵² Finanční listy 1, roč. 1904, č. 16, s. 4.

⁸⁵³ F. Mathis, Big Business in Österreich, s. 220-223.

cementárny Kaltenleutgeben Theodor Pierus (1862-1941, Obrázek 87), původně stavitel drah a mostů u *Kaiser-Ferdinand Nordbahn*, později přezdívaný „cementový král“ (Zementkönig).⁸⁵⁴ Roku 1896 založil zájmovou organizaci rakouského cementářského průmyslu *Verein der österreichischen Portlandzementfabrikannten* (Spolek rakouských továrníků na portlandský cement), díky čemuž se dostal do samého popředí výzkumu a zavádění nových technologií v odvětví.⁸⁵⁵ Jednalo se o předního odborníka, který dokázal udržet *Perlmoos* na špici technologického pokroku i v budoucnu, například tím, že záhy po fúzi došlo k výstavbě rotačních pecí v cementárně Mannersdorf am Leithagebirge. Jednalo se o zatím nejvýznamnější inovaci v odvětví, která měla zcela proměnit cementářský průmysl a nasměrovat jej k automatizaci (srov. podkapitola 2.2.3). Přestavba Mannersdorfu skončila v roce 1906 a cementárna nově disponovala dvěma rotačními pecemi, prvními svého druhu v celém Předlitavsku.⁸⁵⁶

Obrázek 88 Cementárny firmy Egger & Lüthi v tyrolském Kirchbichlu, začátek 20. století.

Zdroj: Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, Bd. 1-2, s. 92.

Poté, co se firma plně etablovala na dolnorakouském trhu, zastavila nerentabilní provozy a začala upevňovat své postavení v Tyrolsku a pronikat na jih, do Štýrska a Kraňska. Hned roku 1908 zakoupila a modernizovala továrnu na portlandský cement v Judendorfu nedaleko Štýrského Hradce. Nestihl uběhnout ani jediný rok a *Perlmoos* převzal firmu *Egger & Lüthi*, jejíž továrny se nacházely v Kirchbichlu (Obrázek 88). Obě firmy dlouhodobě spolupracovaly, preferovaly proto koncentraci před likvidačními „cenovými válkami“, které na trhu vypukly po rozpadu cementářského syndikátu (srov. podkapitola 4.1.4).⁸⁵⁷ Po této transakci měl *Perlmoos* v Tyrolsku jen jediného konkurenta, a to cementárnu

⁸⁵⁴ Arbeiter Zeitung 37, roč. 1925, č. 140, s. 3.

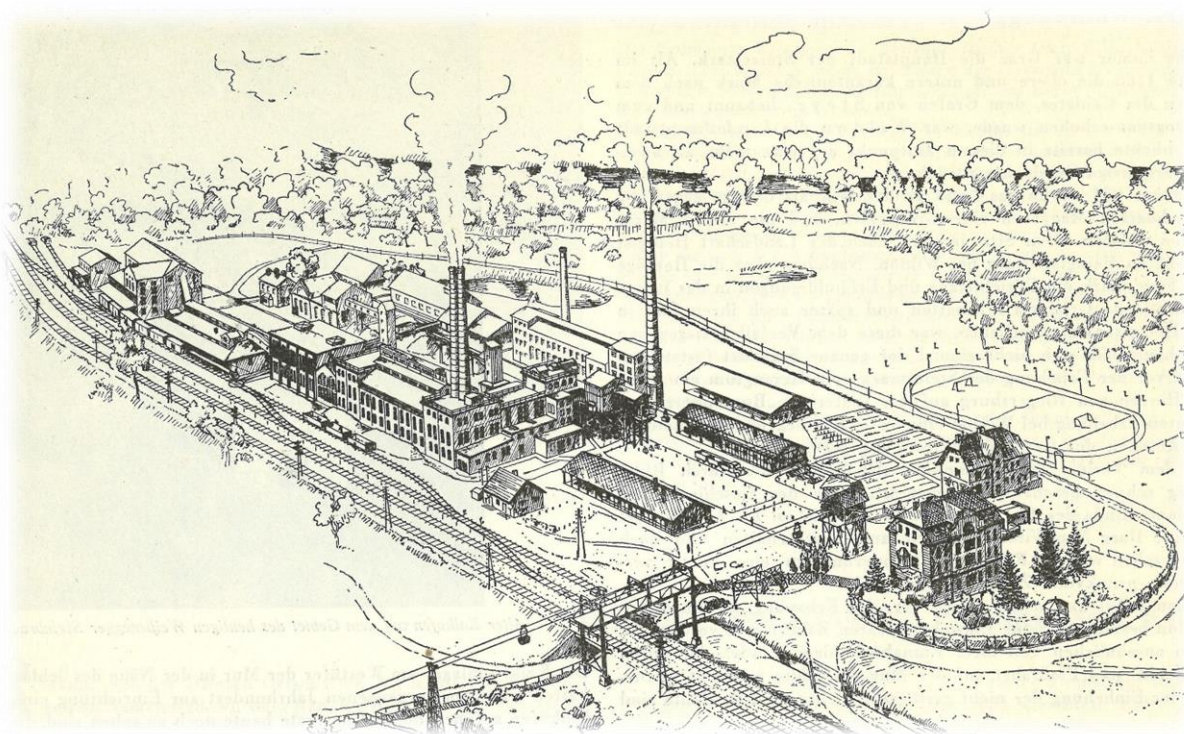
⁸⁵⁵ AG Perlmoos, OG 34, 1906; AG Perlmoos, OG 68, 1940.

⁸⁵⁶ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 4.

⁸⁵⁷ Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 687-688.

společnosti Alois Kraft v Kufsteinu, založenou bývalým společníkem Angelo Saullicha.⁸⁵⁸ Tyrolské intermezzo ovšem nezastavilo pronikání *Perlmoosu* do Štýrska. Tamní cementářský průmysl měl taktéž dlouhou tradici – roku 1868 zde byly založeny hned tři cementárny, a to Judendorf, Gratwein a Sankt Bartholomä,⁸⁵⁹ následované řadou dalších podniků. Perlmoos zakoupil v lednu 1911 továrnu na portlandský cement Retznei, nacházející se na samém pomezí Štýrska a Kraňska. Jednalo se o zcela novou, špičkově vybavenou cementárnu se dvěma rotačními pecemi,⁸⁶⁰ přičemž *Perlmoos* ihned zahájil stavbu třetí (Obrázek 89).⁸⁶¹ Právě v této době se firma dostala na vrchol – zaměstnávala 1 800 lidí a měla pevně „zapuštěné kořeny“ v Tyrolsku, Salcbursku, Dolním Rakousku a Štýrsku.⁸⁶²

Obrázek 89 Nákres cementárny Retznei na začátku padesátých let 20. století. Koncern Perlmoos provedl v továrně rozsáhlé investice ještě před první světovou válkou, a poté v meziválečném období.

Zdroj: 80 Jahre Perlmooser Zementfabrik, Wien 1952, s. 21.

Perlmoos neusiloval pouze o rakouský, nýbrž i český trh s cementem. Navzdory dobré surovinové vybavenosti český cementářský průmysl za alpskými zeměmi dlouhou dobu zaostával. *Perlmoos* se snažil situace využít, nikdy se však neuchýlil k přímé akvizici, nýbrž pouze participoval na cementových zakázkách. Perlmooský produkt byl sice o 23 % dražší než zboží z pražského okolí,⁸⁶³ vysokou cenu ale

⁸⁵⁸ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 45-46.

⁸⁵⁹ Bericht der Grazer Handels- und Gewerbekammer in den Jahren 1866, 1867 und 1868, Graz 1870, s. 190.

⁸⁶⁰ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 20-21.

⁸⁶¹ AG Perlmoos, Außerordentliche Generalversammlung 17. 1. 1911.

⁸⁶² F. Mathis, Big Business in Österreich, s. 220-223.

⁸⁶³ Statistisches Handbüchlein der königlichen Hauptstadt Prag, Prag 1872-1881; Statistisches Handbuch der königlichen Hauptstadt Prag und der Vororte, Prag 1882-1903.

vyvažoval proslulou obchodní značkou a mnohými oceněními z prestižních průmyslových výstav, ujišťujících zákazníka o vysoké kvalitě (Obrázek 90).

Obrázek 90 Reklama na perlmooský cement z roku 1898 s výčtem prestižních ocenění, kterých se výrobku dostalo.

Actien-Gesellschaft der k. k. pr. Hydraul. Kalk- und Portland-Cement-Fabrik
zu Perlmoos (vorm. Angelo Saullich) in Wien.

1863 Grosse goldene Preis-Medaille des Niederösterr. Gewerbe-Vereines. —
1862 London, Preis-Medaille. — 1867 Paris, Erste grosse silberne Medaille. —
1873 Wien, Fortschritts- und Verdienst-Medaille. — 1880 Wien, Grosse goldene
Medaille der Niederösterr. Gewerbe-Vereins-Ausstellung. — 1880 Graz, Verdienst-
Medaille der Landes-Ausstellung. — 1882 Triest, Ehren-Diplom und grosse gol-
dene Medaille. — 1888 Wien, Ehrendiplom der Jubiläums-Ausstellung. —
1893 Innsbruck, Ehrendiplom der Landes-Ausstellung.

Preisgekrönten Perlmooser
PORTLAND-CEMENT
(aus unseren Werken Kirchbichl-Perlmoos)

echt Kufsteiner Roman-Cement
(aus unseren Werken in Kufstein)

ferner: **Roman-Cement** aus unseren Werken in **Hallein**,
Lilienfeld und **Oberpiesting** und **Portland-Cement** aus
unseren Werken in **Scheibmühl**

liefern wir in
vorzüglichster gleichmässiger Qualität, entsprechend den vom öster-
reichischen Ingenieur- u. Architekten-Verein in Wien ausgearbeiteten
und angenommenen Normen für einheitliche Lieferung und Prüfung
von Portland- und Roman-Cement.

**Erzeugungsfähigkeit der sämtlichen gesellschaftlichen
Werke 12.000—14.000 Wagenladungen pro anno.**

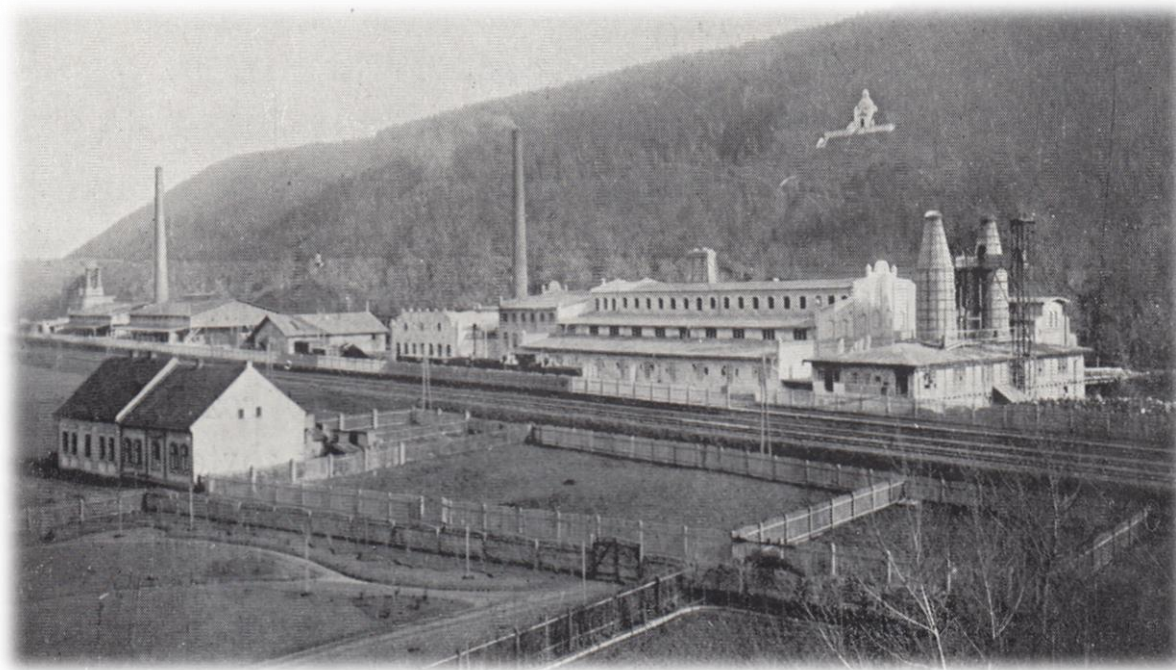
Direction und Niederlage in Wien
I. Schellinggasse Nr. 14.

Vertretungen:

Johann Gruber in Budapest, für die gleichnamige Stadt.	Ludw. Haagner in Graz, für die gleich- namige Stadt und Umgebung.
C. Bergmann in Linz, für Oberöster- reich.	Gerstmann & Lindner in Brünn, für die gleichnamige Stadt und Umgebung.
Hoerner & Honsell in Triest, Depot für das Küstenland, Triest und Fiume.	J. M. Rothauer in Klagenfurt, für Kärnthen.

Jedinou českou cementárnou nadlouho zůstával Bohosudov u Teplic, založený v roce 1860 šlechtickým konsorciem za účelem produkce románského cementu.⁸⁶⁴ Teprve na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století byly postaveny dvě nové továrny nedaleko Prahy (Podolí, Radotín),⁸⁶⁵ přičemž zvěsti o stavbě kanálu Dunaj-Odra-Labe, které se měly v budoucnu ještě několikrát opakovat, podnítily vznik cementárny v Tlumačově u Zlína. Všechny tyto podniky měly jedno společné – původně se soustředily na románský, postupně však ustálily výrobu na portlandském cementu.⁸⁶⁶ Ve srovnání s alpskými zeměmi se již v osmdesátých letech 19. století vytvořil poměrně zásadní rozdíl – na Čechy a Moravu spadalo v roce 1885 jen 14 % z celkové předlitavské produkce cementu, u portlandského cementu se ale jednalo o 52 % (sic!).⁸⁶⁷ Právě díky specializaci na toto zboží měly české země lepší perspektivy na dlouhodobý rozvoj odvětví než jeho „kolébka“ v Tyrolsku. Český a moravskoslezský cementářský průmysl se vyznačoval ještě jedním specifickým. Vzhledem k rozvoji hutnictví se zde nacházelo poměrně velké množství vysokopecní odpadní strusky, která čekala na své průmyslové využití.⁸⁶⁸ Otevíraly se tak dveře struskovému cementu, jehož výrobní proces byl poměrně jednoduchý a zboží přitom dobře konkurovalo svou nízkou cenou.⁸⁶⁹

Obrázek 91 Továrna na struskový cement Královské cementárny, začátek 20. století.

Zdroj: Arnošt Winter, *Královský struskový cement. Jeho upotřebitelnost a dosavadní upotřebení*, Praha 1905, s. 9.

⁸⁶⁴ J. Nekvasilová, *Počátky vývoje, výroby a užití portlandského cementu*, s. 22.

⁸⁶⁵ M. Garkisch, *Příběhy pražských cementáren*, s. 19; *100 let cementárny v Radotíně*, Radotín 1971, s. 3-4.

⁸⁶⁶ A. Tarnowski, *Vortrag gehalten am 23. März im Deutschen polytechnischen Vereine in Prag*, s. 177-186; J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 89.

⁸⁶⁷ *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr* 38, *Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885*, s. 120-121.

⁸⁶⁸ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 25-26.

⁸⁶⁹ J. Láník, *Velký příběh*, s. 21.

Dějiny českého cementářství úzce souvisí s *Králodvorskou cementárnou* nedaleko Berouna, která se zpočátku soustředila na výrobu struskového cementu (Obrázek 91). Její založení v roce 1889 bylo projevem zotavujícího se akciového podnikání v prostoru Předlitavska, které utrpělo po krachu na vídeňské burze v roce 1873 obrovskou ránu. Ze sedmnácti akciových společností na výrobu stavebních hmot, konstituovaných během hospodářského boomu během let 1869-1873, jich tzv. velkou depresi přečkalo jen sedm (mezi nimi i cementárna *Perlmoos, Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* a *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* či *Berounská akciová cementárna a vápenice*). Další zakladatelská vlna na sebe nechala čekat až do druhé poloviny osmdesátých let,⁸⁷⁰ přičemž Králův Dvůr se zařadil mezi vůbec první „akciovky“ z tohoto období a usnadnil si tak pozdější expanzi. Sídlem firmy zůstala až do roku 1918 Vídeň a nikoliv Praha, což mělo své logické opodstatnění – nacházely se zde státní úřady, centrální kanceláře významných předlitavských společností a místní banky financovaly český průmysl, který naopak vyráběl pro trhy nacházející se ve zbytku monarchie.⁸⁷¹ Po svém akcionování v roce 1872 ostatně přesunul ze Salcburku do Vídně své sídlo i *Perlmoos*.⁸⁷² *Králodvorská cementárna* vznikla zásluhou podnikatelů soustředěných kolem jednoho z největších hutnických koncernů Rakouska-Uherska, *Pražské železářské společnosti*, jejíž centrální ředitel Karl Wittgenstein (1847-1913) zakoupil 46 % akciového kapitálu. Důležité byly i Wittgensteinovy vazby na významný bankovní dům *Niederösterreichische Escompte Gesellschaft*, který se stal koncem devadesátých let 19. století významným akcionářem firmy. Nelze vyloučit ani transfer „know-how“ od *Perlmoosu* směrem ke *Králodvorské cementárně*. Ve správní radě *Perlmoosu* zasedal Wilhelm von Lindheim, jehož rodina byla zpočátku silně provázaná s *Pražskou železářskou společností*, přičemž v osmdesátých letech 19. století se k němu přidal Paul Wittgenstein (1842-1928), starší bratr Karla Wittgensteina. Nutno podotknout, že Paul Wittgenstein odešel z vedení *Perlmoosu* ihned poté, co byla založena cementárna v Králově Dvoře.⁸⁷³

Přes skromné počátky se Králův Dvůr postupně vyprofiloval coby největší konkurent *Perlmoosu*, za což vděčil schopnému odbornému vedení ředitele Johanna Blaschczika. Ačkoliv Čechy zůstávaly i na počátku 20. století periferií předlitavského cementářského průmyslu, zatímco jádro již tehdy tvořily dolnorakouské závody, nečelila *Králodvorská cementárna* na českém trhu tak ostré konkurenci jako *Perlmoos* v alpských zemích. Význam *Králodvorské cementárny* rychle vzrůstal poté, co se Johann Blaschczik rozhodl změnit výrobní orientaci ze struskového na portlandský cement.⁸⁷⁴ Roku 1910 byla zahájena stavba nového závodu v Králově Dvoře za použití nejmodernějších technologií (Obrázek

⁸⁷⁰ Felix Somary, Die Actiengesellschaften in Oesterreich, in: Statistische Monatsschrift 7, roč. 1902, s. 543.

⁸⁷¹ J. Pátek, Československo-rakouské kapitálové a kartelové vztahy v letech 1918-1938, s. 127.

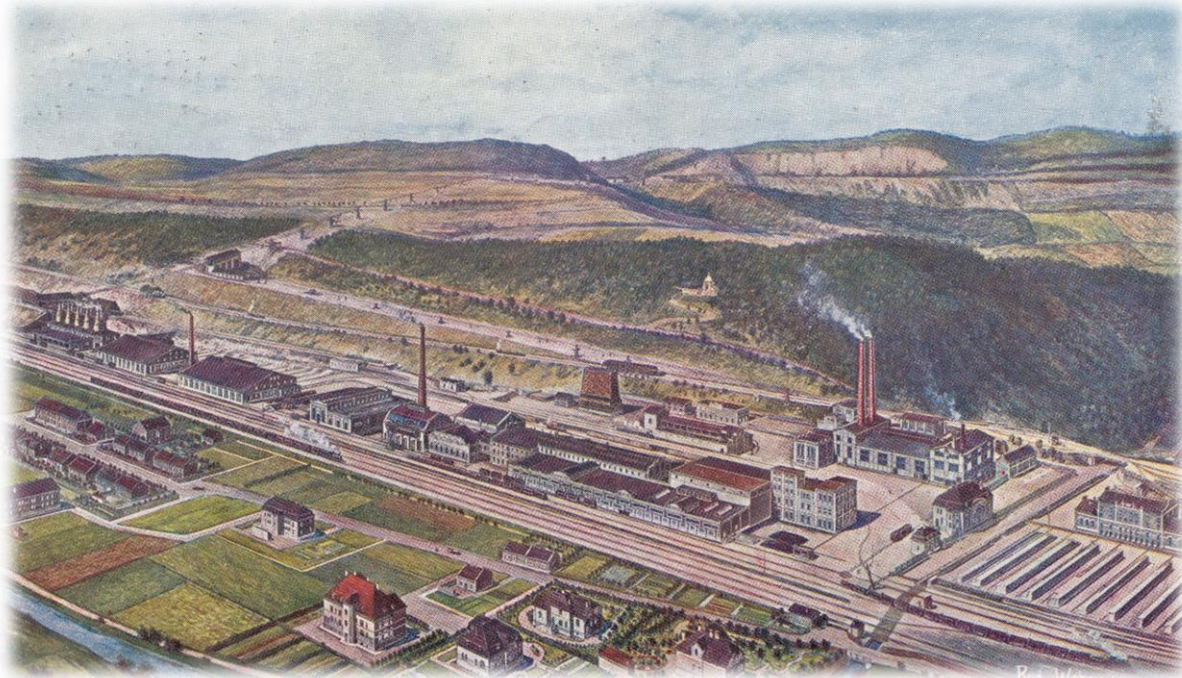
⁸⁷² Compass 2, roč. 1869, s. 106, Compass 7, roč. 1874, Inserate, s. 15.

⁸⁷³ Compass 24, roč. 1891, s. 363.

⁸⁷⁴ AČNB, fond ŽB, ŽB-149-1, Zpráva č. 26914.

92).⁸⁷⁵ Po vzoru cementárny Mannersdorf am Leihagebirge se firma rozhodla postavit rotační pece, vhodné pro masovou, automatizovanou výrobu.⁸⁷⁶ Závod byl původně zřízen na dvě rotačky, počítalo se ale i s možností rozšíření o další dvě,⁸⁷⁷ k čemuž nakonec v letech 1912-1913 skutečně došlo.⁸⁷⁸

Obrázek 92 Ztvárnění továrny na portlandský cement Královodvorské cementárny kolem roku 1911.

Zdroj: Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911, příloha.

Na českém trhu působil od přelomu 19. a 20. století ještě jeden velký hráč, a to cementárna v Čížkovicích nedaleko Litoměřic. Spolu s rostoucí spotřebou cementu se na konci 19. století rychle zvyšovala rentabilita odvětví. Továrny nedokázaly plně krýt poptávku, do odvětví proto vstupovaly nové podniky. Dokonce i předlitavský ministr obchodu Josef von Dipauli (1844-1905)⁸⁷⁹ vyzval na přelomu století k urychlenému zakládání cementáren, které vnímal jako důležitý nástroj pro rozvoj stavebního ruchu a tím pádem celého hospodářství. Vyskytovaly se případy, kdy know-how a kapitál proudily z vyspělejšího Německa do Předlitavska, kde se cementářský průmysl rozvíjel s několikaletým zpožděním. Zakladatelé těchto cementáren počítali s tím, že podniky budou dodávat nejen na předlitavský, nýbrž také německý trh.⁸⁸⁰ Příkladem je Sasko, na jehož území se cementárny nacházely v odlehlých, dopravně těžko dostupných oblastech. *Drážďanská banka (Dresdner Bank)* proto dala na jaře 1898 popud k založení nové akciové společnosti na výrobu cementu v Čížkovicích (Obrázek 93),⁸⁸¹

⁸⁷⁵ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada z 8. 7. 1909.

⁸⁷⁶ Compass 41, roč. 1908, Bd. 2, s. 30; Wiener Bauindustrie-Zeitung 29, roč. 1912, s. 91-92.

⁸⁷⁷ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada z 8. 7. 1909

⁸⁷⁸ Tamtéž, Správní rady z 2. 12. 1911 a 14. 9. 1912.

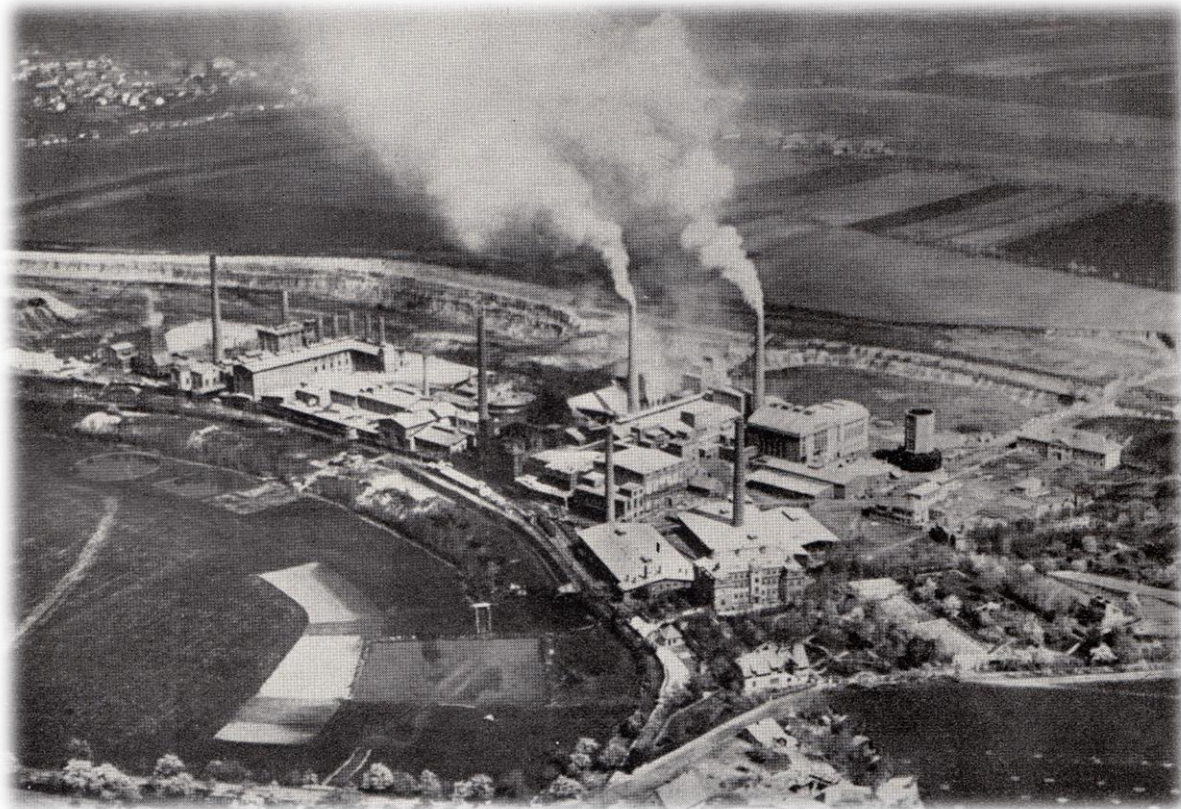
⁸⁷⁹ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 1, Wien 1957, s. 186.

⁸⁸⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 50.

⁸⁸¹ BArch Berlin, fond BH, R 8127/13215, Prospekt über Mark 2 625 000 Aktien, 1904.

jejímž odbytištěm mělo být především Sasko, v menší míře pak Předlitavsko.⁸⁸² Poblíž Čížkovic se nacházela bohatá ložiska vhodného vápence pro výrobu cementu, mostecká uhelná pánev slibovala dostatečné zásoby kvalitního a levného topiva, a co je nejdůležitější, v nedalekých Lovosicích byla železniční stanice spolu s překládacím přístavem, který umožňoval levnou přepravu po Labi do Německa.⁸⁸³ Překážku nekladla ani protekcionistická politika státu, jelikož Německo nezatěžovalo cement dovážený z habsburské monarchie žádnými celními sazbami.⁸⁸⁴

Obrázek 93 Letecký snímek čížkovické cementárny z dvacátých let 20. století, tehdy v majetku Královodvorské cementárny.

Zdroj: Ohlas soudobé inženýrské práce, Sjezd SIA 1930, Praha 1930, s. 259.

Sasko-česká továrna na portlandský cement (Sachsisch-böhmische Portland-Cementfabrik), jak zněl název nové akciové společnosti, byla uvedena do provozu velmi rychle, během léta 1899.⁸⁸⁵ Jednalo se o německou firmu sídlící v Drážďanech, kde se scházely i její statutární orgány (dozorčí rada a valná hromada).⁸⁸⁶ Hlavním akcionářem byla *Drážďanská banka*, vlastníci roku 1900 téměř 37 % veškerého kapitálu.⁸⁸⁷ Ve firmě působil na postu ředitele po dlouhou dobu Georg Hänsel,⁸⁸⁸ jenž vstoupil do dějin

⁸⁸² SOKA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 5, Protokol dozorčí rady z 5. 12. 1901.

⁸⁸³ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 60.

⁸⁸⁴ P. May, *Die bayrische Zementindustrie*, s. 59-60.

⁸⁸⁵ *Compass* 36, roč. 1903, s. 1092.

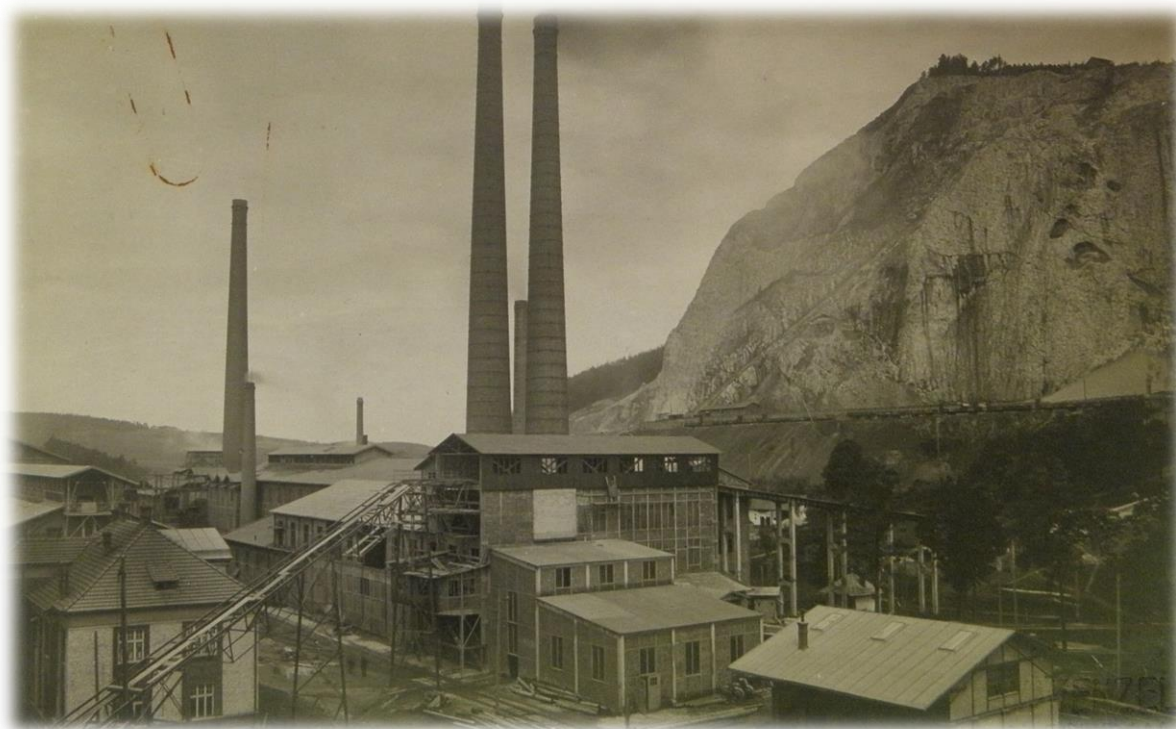
⁸⁸⁶ BArch Berlin, fond BH, R 8127/13215, Gesellschaftsvertrag 1900.

⁸⁸⁷ SOKA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 4, Zápis z valné hromady 22. 3. 1900.

⁸⁸⁸ Tamtéž, kart. č. 1, inv. č. 5, Protokol dozorčí rady z 15. 10. 1901;

středoevropského cementářství jako prvotřídní odborník.⁸⁸⁹ Díky němu vyráběla čížkovická cementárna jako vůbec první ve střední Evropě tzv. vysokohodnotný cement (srov. podkapitola 3.2).⁸⁹⁰ Ani svým strojovým vybavením továrna nikterak nezaostávala za technologickým vývojem odvětví. Zpočátku zde pracovaly kontinuální šachtové pece soustavy Dietzsch, opravdové modernizace se ale závod dočkal v letech 1908-1910, během nichž zahájily provoz dvě rotační pece.⁸⁹¹ Roku 1912 zaměstnávala 643 lidí a patřila tak mezi nejvýznamnější podniky svého druhu na území celého Předlitavska.⁸⁹²

Obrázek 94 Cementárna ve Štramberku roku 1936.

Zdroj: Archiv Vítkovice, a. s., fond Štrambersko-Vítkovické cementárny, kart. č. 11, inv. č. 11.

Významné cementárny se nacházely i v dalších oblastech Předlitavska. Kromě zmíněných *Štrambersko-vítkovických cementáren* (Obrázek 94, srov. podkapitola 3.1.3) vznikla po roce 1900 velká továrna také na Moravě, a to v Maloměřicích na sever od Brna, kde se výroba cihel a vápna těšila dlouhé tradici. Maloměřickou cementárnu založila v letech 1906-1908 rodinná firma *Leo Czech a spol.*, kontrolovaná Maxem Kohnem, Corneliem Hožem a Maxem Hožem, přičemž na jejím fungování se finančně spolupodílela firma Löw-Beer.⁸⁹³ Továrna byla již od počátku zařízena na výrobu ve dvou rotačních pecích na suchý způsob. Roku 1911 byly postaveny další dvě rotační pece a došlo k celkové přestavbě

⁸⁸⁹ R. Bárta ml., *Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí*, s. 20-21.

⁸⁹⁰ R. Bárta ml., *Z našich dějin keramiky a stavitv*, s. 26.

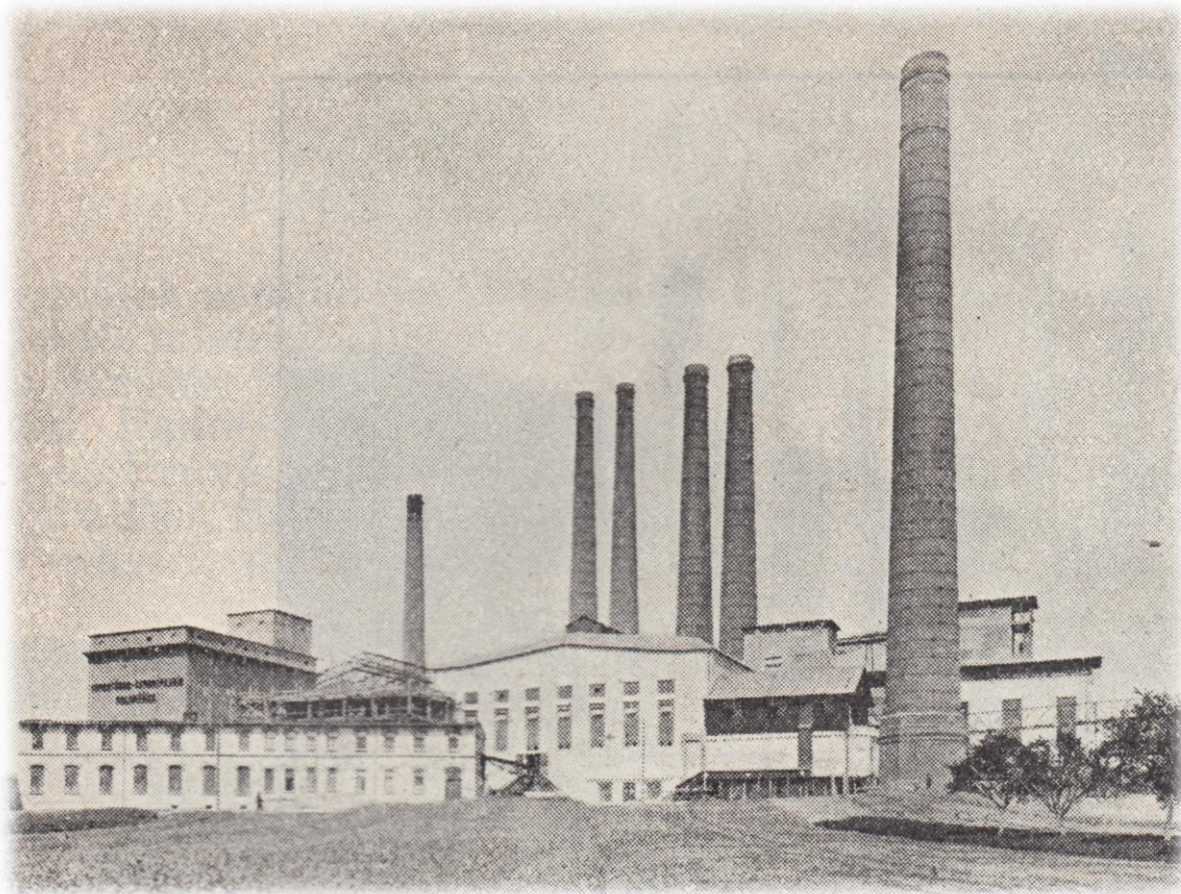
⁸⁹¹ SOKA Most, fond Sasko-česká továrna na portlandský cement Čížkovice – dodatky 1895-1949, kart. č. 1, inv. č. 19, Jiří Mazliach, *75 let od založení cementárny*, s. 1-3.

⁸⁹² BArch Berlin, fond BH, R 8127/13215, *Prospekt über Mark 875 000 neue Aktien*, April 1913.

⁸⁹³ *60 let výroby cementu v Maloměřicích. 1907-1967*, Brno 1967, s. 7.

závodu, v důsledku čehož se změnil výrobní způsob ze suchého na mokrý. Na prahu první světové války firma zaměstnávala 360 lidí a mohla produkovat přes 100 tisíc tun cementu ročně (Obrázek 95).⁸⁹⁴ Ani Čížkovice, které umísťovaly značnou část své produkce do Německa, ani *Štrambersko-vítkovické cementárny*, pohybující se na slezsko-moravském pomezí, výrazně nezasahovaly do odbytové sféry *Královské cementárny*, což ovšem neplatilo o Maloměřicích, jejichž geografická poloha nasvědčovala, že mezi oběma firmami zavládne ostrá rivalita.⁸⁹⁵ Firma *Leo Czech a spol.* si zpočátku udržela poměrně velkou nezávislost na bankovním sektoru, po roce 1918 však její podnikatelské strategie spoluutvářela *Moravská eskomptní banka* v Brně a tamní filiálka *Agrární banky*.⁸⁹⁶

Obrázek 95 Maloměřická cementárny firmy Leo Czech a spol., dvacátá léta 20. století.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 11, roč. 1929, s. 172.

Nemalému významu se těšila *Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Actien-Gesellschaft*, utvořená roku 1887 v Brně akcionováním rodinné firmy *Erste galizische Portland-Cement-Fabrik* (zal. 1885).⁸⁹⁷ Firma vlastnila vápenku a továrnu na portlandský i románský cement Szczakowa v Haliči (dnešní Polsko), patřící mezi největší podniky svého druhu v celém Předlitavsku.⁸⁹⁸ Stejně jako *Královská*

⁸⁹⁴ Maloměřická cementárna 1907-1997, Brno 1997.

⁸⁹⁵ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rady z 2. 6. 1908 a 10. 12. 1908.

⁸⁹⁶ Allgemeine Tonindustrie-Zeitung 40, roč. 1921, s. 363.

⁸⁹⁷ Gross-Industrie Oesterreichs, Bd. 2, s. 17-18.

⁸⁹⁸ Compass 38, roč. 1905, Bd. 2, s. 34.

cementárna měla firma velmi silné vazby na *Niederösterreichische Escompte Gesellschaft*,⁸⁹⁹ výrazně se angažující v průmyslu stavebních hmot. Management firmy si brzy uvědomil, jaké výhody poskytuje výroba portlandského cementu v rotačních pecích, takže v letech 1907-1910 realizoval rozsáhlé investice, jejichž výsledkem byla modernizace provozů a rozšíření výrobních kapacit použitých na export do Německa a Ruska.⁹⁰⁰ Ačkoliv měla cementárna menší podíl na předlitavském trhu s cementem než *Královská cementárna*, pokud by se započítal i vývoz, obě firmy by se zřejmě umístily hned po *Perlmoosu* na druhém místě. Specifikem byl dalmatský cementářský průmysl, vznikající za účelem zboží do zámoří. Konstituoval se relativně pozdě, až na samém prahu první světové války, ukázal se však nebezpečně konkurenceschopným při dodávkách na vnitrorakouské trhy, a to zejména do Štýrska, Kraňska a Dolního Rakouska. Vývozní kontingenty dalmatských cementáren se roku 1911 rovnaly 7,4 % domácí produkce (95 tisíc tun), přičemž ještě jednou tolik zboží dodaly továrny na domácí trh (89 tisíc tun). Dalmatský cementářský průmysl se tudíž podílel 14,3 % na předlitavské produkci cementu,⁹⁰¹ což bylo srovnatelné s tradičními centry cementářského průmyslu (Tyrolsko, Dolní Rakousy a okolí Salcburku).

Tabulka 22 Produkce portlandského a románského cementu v Předlitavsku dle korunních zemí.

Korunní země	Portlandský cement (tuny)			Románský cement (tuny)		
	1897	1905	1913	1897	1905	1913
Tyrolsko	59 300	90 000	160 000	127 500	60 000	25 000
Dolní Rakousy	18 000	85 000	120 000	110 000	55 000	25 000
Štýrsko	15 000	27 000	100 000	14 000	12 000	3 000
Horní Rakousy a Salzburg	23 000	40 000	110 000	19 500	8 000	2 000
Korutany a Kraňsko	4 000	40 000	45 000	7 700	8 000	0
Čechy	46 000	100 000	210 000	1 800	0	0
Dalmácie	*	*	150 000	*	*	0
Slezsko a Halič	*	105 000	330 000	*	3 000	0
Ostatní	133 600	24 000	35 000	28 400	5 000	0
Celkem	298 900	511 000	1 260 000	308 900	151 000	55 000

* Údaje zahrnutý pod skupinu „ostatní“.

Zdroj: Compass 40, roč. 1907, Bd. 2, s. 19; Compass 48, roč. 1915, Bd. 2, s. 13.

Poměr jednotlivých regionální center předlitavského cementářského průmyslu se od přelomu 19. a 20. století proměňoval (Tabulka 22). Nejenže je patrné, že mezi lety 1897-1913 ztratilo Tyrolsko své výsadní postavení a do popředí se dostaly Čechy, Slezsko a Halič (expanze cementáren v Králově Dvoře, Čížkovicích, Štramberku-Vítkovicích a Szczakowě), pozoruhodné je zejména přeorientování dolnorakouských továren z románského na portlandský cement v důsledku fúze *Perlmoosu* s *Kaltenleutgebenem* a následné modernizace *Mannersdorfu*. Románský cement se ostatně v celém

⁸⁹⁹ Compass 39, roč. 1906, Bd. 2, s. 36.

⁹⁰⁰ Compass 45, roč. 1912, Bd. 2, s. 281-282.

⁹⁰¹ SOka Beroun, fond Prodejna cementáren 1936-1946 (ále jen PC 1936-1946), kart. č. 7, Gesellschaftsvertrag und Übereinkommen mit den Fabriken 1911.

Předlitavsku přestal do roku 1913 téměř úplně vyrábět, což šlo ruku v ruce s úpadkem „kolébky“ rakouského cementářského průmyslu v Tyrolsku. Zmínku si bezesporu zaslouží jižní oblasti Předlitavska, kde se ještě koncem 19. století vyrábělo jen velmi málo cementu. Odvětví zde prošlo v posledních předválečných letech tak dynamickým rozvojem, že se Štýrsko, Kraňsko a Dalmácie mohly roku 1913 řadit mezi významná centra cementářského průmyslu. Hospodářská racionalita žádala přesun výroby z řídké osídlených, vzdálených oblastí blíže k velkým trhům, čemuž po přechodu na umělý způsob produkce portlandského cementu nebránila ani naleziště nerostných surovin. Tento proces nebyl před rokem 1918 zcela ukončen, nýbrž pokračoval v nástupnických státech habsburské monarchie.

Tabulka 23 Odhad produkčních kapacit románského a portlandského cementu největších předlitavských cementáren v roce 1887.

Firma	R-cem. (t)	P-cem. (t)	Dohromady	Podíl	Lokalita
Perlmoos	75 000	35 000	110 000	38,2%	Tyrolsko
Alex Curti	25 000	6 000	31 000	10,8%	Dolní Rakousy
Em. Tichy & Söhne	15 000	5 000	20 000	6,9%	Dolní Rakousy
Trifailer Kohlegewerkschaft	12 000	6 000	18 000	6,3%	Kraňsko
Max Herget	0	18 000	18 000	6,3%	Čechy
Graf Max von Seilern & Co.	10 000	7 000	17 000	5,9%	Morava
Förster & Co	15 000	0	15 000	5,2%	Dolní Rakousy
Tradigister Zementfabrik	12 000	0	12 000	4,2%	Dolní Rakousy
Ernst Korb	10 000	0	10 000	3,5%	Štýrsko
Baron Pittel	10 000	0	10 000	3,5%	Tyrolsko
F. Leithe	8 000	0	8 000	2,8%	Dolní Rakousy
Czeslaw Lasocki	7 000	0	7 000	2,4%	Halič
Leukenthaler	6 000	0	6 000	2,1%	Tyrolsko
Josef Pribsch	2 000	4 000	6 000	2,1%	Štýrsko

Zdroj: Tarnawski Anton, Kalk, Gips und Portland-Cement in Oesterreich-Ungarn, Wien 1887, s. 197-221.

Proces koncentrace výroby na předlitavském trhu s cementem přiblíží dva prameny, a to pojednání Antona Tarnawského z roku 1887 (Tabulka 23) a syndikátní smlouva *Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH*, datovaná k roku 1911 (Tabulka 24). Ani jeden z těchto pramenů neposkytuje komplexní vhled do fungování předlitavského cementářského průmyslu, oba však nastiňují, jaké tržní segmenty jednotlivé firmy kontrolovaly. Není s podivem, že zdaleka největší předlitavskou cementárnou byl v roce 1887 *Perlmoos*, soustřeďující výrobu v Tyrolsku. Koncentrační poměr čtyř firem činil 62 %, což svědčí o koncentrovaném oligopolu (osm největších firem disponovalo téměř 84 % výrobních kapacit odvětví). Výsadní postavení koncernu *Perlmoos*, který kontroloval 38 % předlitavského trhu, naznačuje, že se zároveň jednalo o oligopol s dominantní firmou. Je ovšem třeba pamatovat, že údaje nezahrnují všechny předlitavské cementárny a už vůbec ne továrny na hydraulické vápno, které ještě koncem 19. století konkurovalo románskému a portlandskému cementu. Od devadesátých let vstupovalo na trh množství nových subjektů, takže koncentrace do roku 1911

znatelně poklesla. *Perlmoos* si udržel kontrolu nad 22,3 % trhu, následoval jej Králův Dvůr s 11,7 % a Čížkovice vyrábějící 6,7 % předlitavského cementu. Syndikátní smlouva bohužel neuvádí produkci moravsko-slezsko-haličské skupiny, kde se nacházely jedny z největších předlitavských podniků, zčásti orientovaných na vývoz do Německa a Ruska, a to Maloměřice, Štramberk-Vítkovice a Szczakowa. Koncentrační poměr čtyř největších firem činil 44,2 % (ve skutečnosti zřejmě přesahoval 50 %), což svědčí o atomizovaném celostátním oligopolu.

Tabulka 24 Výrobní kontingenty Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH z roku 1911.

Cementárna	Výroba (tuny)	Kontingent
Perlmoos	286 000	22,3%
Králův Dvůr	150 000	11,7%
Čížkovice	86 000	6,7%
Gmunden	45 000	3,5%
Spalato	45 000	3,5%
Kirchdorf	33 000	2,6%
Radotín	31 220	2,4%
Gartenau	30 000	2,3%
Adriaportland	30 000	2,3%
Weissenegg	24 000	1,9%
Podolí	23 740	1,9%
Langenfeld	22 000	1,7%
Wietersdorf	22 000	1,7%
Beroun	21 260	1,7%
Trifail	15 000	1,2%
Eberstein	12 750	1,0%
Gilardi und Bettiza	8 000	0,6%
Gesellschaft Cement	6 000	0,5%
Stein	2 000	0,2%
Morava-Slezsko-Halič	295 000	23,0%
Vývozní kontingenty	95 000	7,4%
Celkem	1 282 970	100,0%

Zdroj: Státní okresní archiv Beroun, fond Prodejna cementáren 1936-1946, kart. č. 7, Gesellschaftsvertrag und Übereinkommen mit den Fabriken 1911.

Konec první světové války a vznik samostatného státu byl pro československé cementárny důležitým předělem. Ačkoliv na nově vzniklý stát připadlo 60-70 % průmyslové kapacity Rakouska-Uherska,⁹⁰² cementářský průmysl se řadil mezi ta odvětví, jejichž rozhodující podíl zdědilo Rakousko – roku 1913 se zde vyrobilo 45 % veškerého předlitavského cementu. Čechy tehdy produkovaly 16 % předlitavského cementu a Morava, Slezsko a Halič 25 % (mnoho zdejších cementáren však získalo po roce 1918 Polsko). Kompletnější, ovšem ničím nepodložený odhad poskytl Rudolf Bárta mladší, podle něhož zdědila Československá republika necelých 24 % rakousko-uherské výroby cementu, přičemž podíl

⁹⁰² E. Kubů – J. Pátek (eds.), Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, s. 11.

Rakouské republiky by v takovém případě činil asi 41 %.⁹⁰³ Na základě těchto údajů se může zdát, že lepší výchozí podmínky měl rakouský cementářský průmysl, nebylo tomu ale tak. Zatímco v Československé republice se nacházelo přes 26 % populace habsburské monarchie, v Rakousku necelých 13 %, ⁹⁰⁴ z nichž téměř třetina žila ve Vídni.⁹⁰⁵ Rakouský trh nedokázal absorbovat domácí produkci a potíže nešlo vzhledem k vysokým přepravním nákladům a protekcionistické politice okolních států řešit vývozem.⁹⁰⁶ Českoslovenští producenti se zbavili nepohodlné rakouské, polské a maďarské konkurence a mohli se připravit na rozsáhlou expanzi.

Československý trh s cementem fakticky ovládly čtyři velké podniky, mezi nimiž měla výsadní postavení Královodvorská cementárna, která roku 1922 převzala *Sasko-českou továrnu na portlandský cement* v Čížkovicích a menší závod *Berounské akciové cementárny a vápenice*. Volila podobné podnikatelské strategie jako před první světovou válkou *Perlmoos*, když ve třicátých letech pronikala na slovenský trh s cementem (nákup Stupavy, snaha o přesun podolské cementárny na východní Slovensko, srov. podkapitola 4.2). Čtveřici vůdčích hráčů doplňovaly Maloměřice na Moravě, *Štramberško-vítkovické cementárny* ve Slezsku a nově i továrny v Lietavské Lúčce-Ladcích na západním Slovensku. Jednalo se o vůbec první slovenskou firmu, která vyráběla cement.⁹⁰⁷ Založil ji roku 1899 Ján Milec v Ladcích u Žiliny (*Silleiner Zement und Kalkfabriks A. G.*), přičemž provoz zahájila roku 1902. Podnik se brzy ocitl ve vlastnictví uherského cementářského koncernu *Beocsin*,⁹⁰⁸ jenž roku 1911 zakoupil také továrnu v Lietavské Lúčce a obě továrny následně sloučil pod *Zsolnaer und Lédeczer Portlandcement – Fabriken-Aktiengesellschaft* (*Žilinské a Ladecké továrny na portlandský cement, akciová společnost*). Ačkoliv byl odbyt cementu na Slovensku před rokem 1918 jen nepatrný a výrobek směřoval především do Haliče a Slezska,⁹⁰⁹ firma se těšila po rozpadu habsburské monarchie téměř monopolnímu postavení na východním Slovensku.⁹¹⁰

Cement vyráběly také menší cementárny, většinou rodinné firmy nebo akciové společnosti v majetku několika slabších investorů, což se odrazilo v jejich pomalé expanzi. Na českém trhu takto působily továrny v Radotíně, Podolí, Bohosudově a Řetenicích (srov. podkapitola 3.1.3), kdežto na Moravě Hodolany a Tlumačov. Ambice vybudovat z těchto podniků protiváhu velkým československým cementárnám měl především Oldřich Rosenberg (1863-1924), který v mládí nabral zkušenosti jako

⁹⁰³ Compass 48, roč. 1915, Bd. 2, s. 13; R. Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, s. 12-15.

⁹⁰⁴ Karl Bachinger – Vlastislav Lacina, Wirtschaftliche Ausgangsbedingungen, in: Alice Teichova – Herbert Matis (Hrsg.), Österreich und die Tschechoslowakei 1918-1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit, Wien – Köln – Weimar 1996, s. 52.

⁹⁰⁵ Hans Mayer (Hrsg.), Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Wien 1949, s. 450.

⁹⁰⁶ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 17-18.

⁹⁰⁷ R. Bárta ml., Chemie a technologie cementu, s. 41.

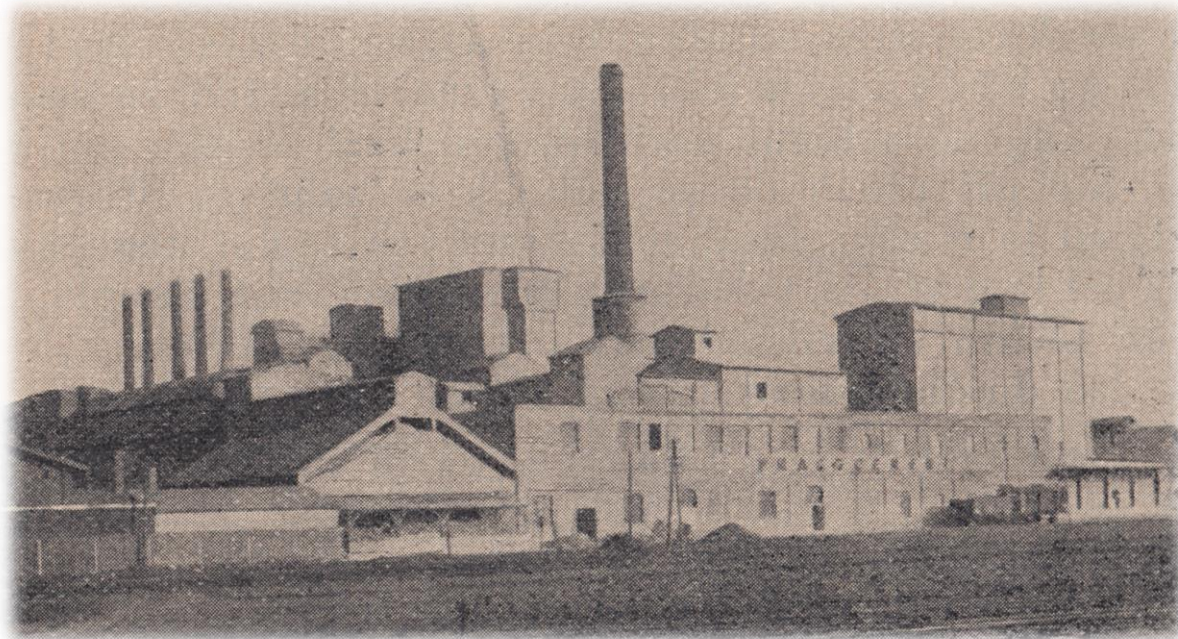
⁹⁰⁸ Keramické listy 3, roč. 1911, s. 259.

⁹⁰⁹ Cementáreň Lietavská Lúčka, N. P.. Nositel radu práce 1901-1971, Martin 1971, s. 1- 2.

⁹¹⁰ Cementáreň Lietavská Lúčka. 90 rokov výroby cementu v Lieptovskej Lúčke, Martin 1991.

úředník cementárny a vápenice firmy *Max Herget*. Vlastní podnikatelskou kariéru zahájil ve svých devětatdvaceti letech. Roku 1892 založil s pražským obchodníkem Ferdinandem Hrůzou firmu *Hrůza & Rosenberg*, zpočátku na výrobu cementového zboží, později i železobetonové a mostní stavby.⁹¹¹ Bezesporu patřil k průkopníkům železobetonového stavitelství v prostoru českých zemí. Poté, co Ferdinand Hrůza ze společnosti koncem 19. století odešel,⁹¹² pokračoval Oldřich Rosenberg v podnikání sám. Roku 1906 vybudoval v Hodolanech nedaleko Olomouce továrnu na struskový cement,⁹¹³ zásobovanou vysokopecní struskou z železáren ve Štěpánově.⁹¹⁴ Během několika let ji přestavěl a zahájil výrobu portlandského cementu, na což navázal roku 1912 akvizicí malé české továrny na portlandský cement v Bohosudově. Pod Rosenbergovým vedením byly oba podniky technologicky špičkově vybaveny (šlo o vůbec první automatické šachtové pece s otočným roštem v českých zemích, srov. podkapitola 2.2.3). Finanční krytí investic Rosenbergovi usnadnily vazby na Julia Veselého (1852-1920), vrchního ředitele *Pražské úvěrní banky*.⁹¹⁵ Po vzniku samostatné státní republiky patřil Rosenberg k nejvlivnějším podnikatelům cementářského průmyslu a jako takový zasedl v čele cementářské sekce *Ústředního svazu československých průmyslníků*,⁹¹⁶ vrcholné zájmové organizace prvorepublikového podnikatelstva.

Obrázek 96 Hodolanská cementárna na začátku třicátých let 20. století.

Zdroj: Stavivo 13, roč. 1932, s. 464.

⁹¹¹ Keramické listy 3, roč. 1911, s. 63.

⁹¹² Lukáš Beran – Vladislava Valchářová – Jan Zikmund (eds.), *Industriální topografie (Olomoucký kraj). Průmyslová architektura a technické stavby*, Praha 2013, s. 44-45.

⁹¹³ Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 9.

⁹¹⁴ Zd. Rosenberg, *Rekonstrukce cementárny v Hodolanech*, Stavivo 2, roč. 1921, s. 4.

⁹¹⁵ Otakar Kallauner, Oldřich Rosenberg, Stavivo 5, roč. 1924, s. 13-14.

⁹¹⁶ Průmyslový věstník 6, roč. 1918-1919, s. 52.

Rosenberg nejprve během roku 1922 soustředil své závody do *Akciové společnosti pro stavby betonové a železobetonové, dříve Hruza & Rosenberg*.⁹¹⁷ Moc dobře si uvědomoval, jaké nebezpečí hrozí ze strany *Královské cementárny*, nejprve se proto pokusil navázat s novým koncernem spoluprací.⁹¹⁸ Jakmile neuspěl, začal organizovat menší podniky jako protiváhu *Královské cementárny* na pozadí bojů o vytvoření nového cementářského kartelu, který by navázal na předlitavský syndikát, fakticky ukončený na přelomu let 1917 a 1918.⁹¹⁹ Tento pokus však vyšel vniveč, když jednašedesátiletý Rosenberg v roce 1924 náhle zemřel a akcie jeho firmy převzala *Pražská úvěrní banka* coby hlavní věřitel.⁹²⁰ Cementárny v Bohosudově a Hodolanech sice čekala poměrně zajímavá budoucnost, obzvláště poté, co je *Pražská úvěrní banka* v letech 1925-1926 modernizovala (Obrázek 96),⁹²¹ rozšířila jejich kapacity a začala vyrábět speciální cement pro silniční stavby (značka Solidit),⁹²² během velké hospodářské krize se ale firma dostala do vážných potíží.⁹²³ Situace využil vznikající cementářský syndikát (*Prodejna cementáren, s.r.o.*, srov. podkapitola 4.1.4), který závody v Bohosudově a Hodolanech roku 1935 odkoupil, zastavil v nich výrobu a postupně rozprodal strojní vybavení i příslušné pozemky (srov. podkapitola 4.3).⁹²⁴ Na jednu stranu se jednalo o typický příklad syndikátu, který likviduje konkurenci a eliminuje nadbytečné produkční kapacity v odvětví, na druhou stranu přestával být provoz cementáren racionální. Ostatně *Anglo-československá a Pražská úvěrní banka* ještě před prodejem cementáren zvažovala, zda se nevyplatí investovat další prostředky, návrh ale zamítla a raději sama nabídla nerentabilní závody *Prodejně cementáren*.⁹²⁵

Na československém trhu s cementem zavládl po smrti Oldřicha Rosenberga status quo. Zatímco si velké cementárny rozdělily odbyt, malé závody ujednání veskrze respektovaly,⁹²⁶ ačkoliv nebyly jejich přímými účastníky. Změna nastala teprve koncem dvacátých let. Stoupající poptávka po cementu během konjunktury ve spojení s monopolním postavením cementáren Lietavská Lúčka-Ladce na slovenském trhu dala vzniknout hned dvěma novým továrnám, které nehodlaly respektovat stávající rozložení sil a začaly bojovat o zákazníky. Roku 1926 založila rodina Špišků akciovou společnost *Moravsko-slovenské cementárny* a tři roky nato začala stavět cementárnu v Horním Srní poblíž Trenčína. Továrna zpočátku pracovala s jedinou šachtovou pecí s otočným roštem, později ale přibyl

⁹¹⁷ Compass. Čechoslovačcei 57, roč. 1924, Bd. 2, s. 407.

⁹¹⁸ NA Praha, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1916-1944 (dále jen MZV – VA 1916-1944), kart. č. 1995, inv. č. 1015, Lidové listy 28. 7. 1924.

⁹¹⁹ Tamtéž, Národní listy 7. 2. 1924.

⁹²⁰ Stavivo 6, roč. 1925, s. 276.

⁹²¹ Stavební rozhledy 7, roč. 1926, s. 34.

⁹²² Josef Matějka, Továrna na výrobu portlandského cementu v Hodolanech u Olomouce, Stavivo 13, roč. 1932, s. 463-464.

⁹²³ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 4, Dopis ze 17. 10. 1935.

⁹²⁴ Tamtéž, kart. č. 1, Hlavní shromáždění z 10. 12. 1936.

⁹²⁵ AČNB, fond PÚB, sign. PÚB-391-1, Zpráva z 10. 12. 1935.

⁹²⁶ Compass. Čechoslovačcei 63, roč. 1930, s. 642-643.

další dvě.⁹²⁷ Následovala *Československá banka Union*,⁹²⁸ která zprovoznila roku 1930 vlastní závod ve Stupavě u Bratislavy (roku 1936 jej zakoupila *Královská cementárna*).

Jaký byl poměr uvedených cementáren na československém trhu s cementem? Prvním, ovšem velice nepřesným způsobem, je porovnání produkčních kapacit odvětví. Studie zaměřené na toto téma byly publikovány na stránkách prvorepublikových odborných periodik v letech 1926, 1928 a 1932 (Tabulka 25). Číslo je třeba interpretovat opatrně, jelikož firmy svou produkci často nadhodnocovaly. Čtyři vůdčí cementářské koncerny Československa, a to Králův Dvůr, Štramberk-Vítkovice, Lietavská Lúčka-Ladce a Maloměřice držely v letech 1926-1932 rozhodující podíl na trhu – roku 1926 se jednalo o 83 % a o dva roky později dokonce 85 %. Na trhu se utvořil koncentrovaný oligopol, kdy čtyři největší hráči diktovali prodejní podmínky i ceny malým podnikům. Dokonce se jednalo o oligopol s dominantním hráčem, jelikož Králův Dvůr kontroloval přes 40 % produkce. Situaci zřetelně proměnil vstup Horního Srní a Stupavy na přelomu dvacátých let, ani tato skutečnost ale nedokázala podkopat postavení čtyř největších hráčů, kteří ještě roku 1932 drželi přes 80 % kapacit odvětví.

Tabulka 25 Produkční kapacity československého cementářského průmyslu v letech 1926, 1928 a 1932 v tunách a procentech.

Cementárna	1926		1928		1932	
	Prod. (t)	Podíl (%)	Prod. (t)	Podíl (%)	Prod.(t)	Podíl (%)
Králův Dvůr	550 000	42,6%	800 000	46,8%	800 000	40,2%
Štramberk-Vítkovice	200 000	15,5%	200 000	11,7%	250 000	12,6%
Lietavská Lúčka-Ladce	180 000	14,0%	220 000	12,9%	250 000	12,6%
Maloměřice	140 000	10,9%	230 000	13,5%	300 000	15,1%
Bohosudov-Hodolany	100 000	7,8%	110 000	6,4%	100 000	5,0%
Radotín	60 000	4,7%	60 000	3,5%	60 000	3,0%
Podolí	30 000	2,3%	30 000	1,8%	40 000	2,0%
Tlumačov	30 000	2,3%	30 000	1,8%	30 000	1,5%
Řetenice	-	-	30 000	1,8%	40 000	2,0%
Horní Srní	-	-	-	-	60 000	3,0%
Stupava	-	-	-	-	60 000	3,0%
Celkem	1 290 000	100,0%	1 710 000	100,0%	1 990 000	100,0%

Zdroj: Cementářský obzor 1, roč. 1926, s. 70; Josef Preller, Výroba cementu v Československu, Obzor keramický 11, roč. 1928, s. 92-93; Národní archiv Praha, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1916-1944, kart. č. 1995, inv. č. 1015, České slovo 10. 12. 1932.

Druhým způsobem, jak sledovat koncentraci československého cementářského průmyslu, jsou syndikátní smlouvy, uzavřené ve třicátých letech 20. století (Tabulka 26). Roku 1933 vznikl celostátní syndikát s názvem *Cement, akciová společnost*. Ačkoliv zůstal ve fázi vyjednávání, zahrnoval všechny domácí producenty a předběžně jim stanovil výrobní kontingenty. Je třeba mít na paměti, že se nejednalo o výrobní kapacity jednotlivých cementáren, nýbrž výsledek složitých vyjednávacích strategií. Čtveřice Králův Dvůr, Lietavská Lúčka-Ladce, Štramberk-Vítkovice a Maloměřice kontrolovala

⁹²⁷ 80 roků výroby cementu v Horném Srní. 1929-2009, Horné Srnie 2009, s. 22.

⁹²⁸ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB/149/1, Zpráva pro ředitelství z 30. 10. 1936.

75 % odbytu, a to bylo méně, než uváděly odhady produkčních kapacit pro rok 1932, jednalo se ale o nutný ústupek menším cementárnám, aby se nestaly outsidersy (malí hráči zpravidla „vykořisťují“ velké, srov. podkapitola 4.4). Mnohem stabilnější byl cementářský syndikát z přelomu let 1935/1936. Zastavením cementáren v Bohosudově a Hodolanech se na jednu stranu podařilo uspokojit požadavky menších subjektů, na druhou stranu nemusely etablované podniky učinit velké ústupky, aby syndikát vznikl. Čtyři největší cementářské koncerny koncem třicátých let stále kontrolovaly 76 % výroby a československý trh s cementem zůstal oligopolem s dominantní firmou (Králov Dvůr).

Tabulka 26 Výrobní kontingenty cementářských syndikátů z let 1933 (Cement, akciová společnost) a 1935/1936 (Prodejna cementáren, s.r.o.).

Cementárna	1933	1935/1936
Králov Dvůr	37%	36%
Lietavská Lúčka-Ladce	14%	15%
Maloměřice	13%	14%
Štramberk-Vítkovice	11%	11%
Radotín	5%	5%
Horní Srní	4%	7%
Stupava	4%	6%
Řetenice	3%	3%
Podolí	3%	3%
Bohosudov-Hodolany	5%	*
Tlumačov	2%	**
Celkem***	101%	100%

* Cementárny Bohosudov a Hodolany byly roku 1935 odkoupeny syndikátem a zastaveny.

** Cementárna v Tlumačově nebyla členem syndikátu.

*** Procentuální poměr kontingentů pro rok 1933 (101 %) přesahoval maximální možný podíl na trhu (100 %), což bylo dáno skutečností, že jednání nebyla dovedena do konce. Monopolní organizace vznikla jen na papíře, v praxi nikdy nefungovala.

Zdroj: Státní okresní archiv Beroun, fond Královská cementárna, podnikové ředitelství 1889-1950, kart. č. 13a, Kartelová smlouva z roku 1933; Národní archiv Praha, fond Kartelový rejstřík 1933-1950, kart. č. 4, ev. č. 32, Smlouva 13. 6. 1933.

3.2 Diferenciace zboží

Jednou z nejdůležitějších veličin, odlišujících dokonalou od nedokonalé konkurence, je diferenciace zboží, tedy individualizace produktů a služeb za účelem zvýšení jejich atraktivity pro spotřebitele.⁹²⁹ Jakmile se na trhu objeví „nedokonalost“ ve formě substituování výstupů, konkurenceschopnost přestane být závislá na cenové a výrobní politice, což rozšíří paletu podnikatelských strategií. Zboží na dokonalém trhu je zpravidla homogenizované (tj. navzájem perfektně nahraditelné) a naopak monopolistická konkurence, oligopol a monopol se vyznačují diferencovaným produktem. Neplatí to ovšem vždy, jak ukazuje příklad oligopolních trhů se stavebními hmotami, na nichž se prodávalo homogenizované zboží. Diferenciace zde probíhala poněkud specifickým způsobem, a to skrze přepravní náklady.⁹³⁰ Muselo přitom platit, že zákazník nakupuje v továrně a přeprava je pro něho nákladná, nepohodlná nebo časově náročná. Jestliže distributor nabízel produkt přímo na trhu, pak bylo zboží homogenní a přepravní náklady měly význam jen pro výrobce, jelikož ohraničovaly jednotlivé trhy (srov. podkapitola 2.2.1).⁹³¹ To ovšem neznamená, že by stavebniny nebyly vůbec diferencovány skrze kvalitu. Dokonce i tak homogenní zboží, jakým byly cihly, vápno nebo cement, mohl zákazník kupovat dle obchodní značky, obzvlášť v 19. století, kdy se teprve hledalo vhodné surovinové složení a vypálené zboží nebylo konzistentní. Zejména cementárny, v menší míře pak cihelny a vápenky, zdůrazňovaly tradici podnikání a klientelu přesvědčovaly oceněními z průmyslových výstav či dobrozdáním proslulých odborníků a stavitelů. Obchodní značka přestala být důležitým nástrojem konkurence teprve poté, co se výroba normalizovala, ačkoliv i meziválečné období bylo svědkem reklam, ubezpečujících zákazníky o jedinečnosti „královského cementu“, „hodonínských cihel“, nebo „čížkovického“ a „koněpruského vápna“.

Cihly se na trhu diferencovaly dvojím způsobem. Předně je odlišovala úloha, která jim v rámci stavby náležela (srov. podkapitola 2.2.3). Nejvíce se vyráběly plné cihly pro nosné a výplňové zdivo, tvořící dle šetření z roku 1934 téměř 92 % cihlářské produkce v Československu. Kolem 5 % připadlo na duté a děrované cihly a zbytek pak lícovky, dlaždice, stropnice a trativodky (střešní tašky nejsou započítány, na kusy se jich ale vyráběla jen sedmina co cihel).⁹³² Pro starší datum podobná statistika neexistuje, je však možné odhadnout, že plné cihly ztrácely od poloviny 19. století své pozice na úkor specializovaného cihlářského zboží,⁹³³ přičemž jejich spotřeba mezi světovými válkami nadále klesala, tentokrát ovšem ve prospěch dutých a lehčených produktů,⁹³⁴ až výroba tradičních plných cihel po roce

⁹²⁹ E. H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, s. 56.

⁹³⁰ F. M. Cherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 375.

⁹³¹ J. S. Bain, *Industrial Organization*, s. 224-229.

⁹³² Zprávy Státního úřadu statistického 18, roč. 1937, s. 1285.

⁹³³ L. Reich, *Die Ziegel- und Ton-Industrie*, s. 30.

⁹³⁴ Rudolf Bárta ml., *Směry pokroku v keramice*, Praha 1932, s. 10-

1945 téměř ustala.⁹³⁵ Zboží se rovněž diferencovalo dle toho, zda se vyrábělo ručně, nebo strojově. Jen málokteré odvětví těžkého průmyslu se přitom vyznačovalo tak silnou konkurenceschopností ručního zboží, jako tomu bylo v cihlářství – spíše než o soupeření je vhodné mluvit o koexistenci dvou diametrálně odlišných výrobních postupů, často na úrovni totožného podnikatelského subjektu. Stránky odborných periodik plnily od začátku 20. století diskuze o rozdílech mezi ručními a strojními cihlami.⁹³⁶ Ruční výrobu dlouho zvýhodňovaly nízké náklady – ještě v roce 1914 byly na pražském trhu strojní cihly o 7 % dražší než ruční a rozdíl se vyrovnal teprve ve třicátých letech.⁹³⁷ Důvodem byly podstatně vyšší náklady na výrobu strojních než ručních cihel (kvalifikovaná pracovní síla, vysoké energetické náročnosti cihlářských strojů v kontrastu s levnou ruční prací).⁹³⁸ Strojní cihly šlo vyrobit laciněji, podnik ovšem musel pracovat se značnými úsporami z rozsahu,⁹³⁹ což se malým producentům nedařilo.⁹⁴⁰ Nebyly to ale jen ekonomické faktory, které klientelu motivovaly k preferenci ručních cihel. Kvalita strojních cihel dlouho zaostávala, a i odborníci zachovávali při propagaci tohoto zboží jistou opatrnost.⁹⁴¹

Předlitavské cihlářství přecházelo na strojní výrobu jen pozvolna.⁹⁴² Ačkoliv se první parastrojní cihelna objevila v pražském okolí již během padesátých let 19. století (konkrétně v Bubenči, kde působila rodina Hergetů),⁹⁴³ tento brzký úspěch nebyl nikterak podnikatelsky zužitkován. Prahu nečekal tak dynamický stavební vývoj jako Vídeň, strojová výroba se tudíž prosadila až na konci 19. století.⁹⁴⁴ Věhlas průkopníka předlitavského cihlářství tak získala *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* ve Vídni. Nejenže jako první cihelna v monarchii postavila Hoffmannovu kruhovou pec (roku 1865),⁹⁴⁵ Alois Miesbach experimentoval od třicátých let 19. století s cihlářskými stroji. Uskutečnil několik studijních cest do Velké Británie, Francie a Německa, aby se přesvědčil, zda skutečně představují budoucnost odvětví.⁹⁴⁶ Podobně jako řada dalších producentů však narazil na vážnou překážku – levnou pracovní sílu, kvůli níž firma přešla na strojovou výrobu teprve začátkem

⁹³⁵ Rudolf Bárta ml., Naše cihlářství v minulosti, in: Karel Černý (red.), Příspěvky k dějinám skla a keramiky 2, Praha 1973, s. 100-101.

⁹³⁶ J. Svoboda, Výroba cihel a vápna, s. 291-292.

⁹³⁷ Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

⁹³⁸ A. Ř. – Karel Čáslavský, Ruční a strojová výroba cihel, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 128-130.

⁹³⁹ A. Ř., Výrobní náklady cihel ručních a strojových, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 155; A. Ř., Ruční výroba cihel – národohospodářská škoda, Keramické listy 6, roč. 1914, s. 65-66.

⁹⁴⁰ Bedřich Helan, Volba cihlářské pece pro nejmenší roční výrobu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 388-390; Bedřich Helan, Volba různých druhů pecí v cihlářské malovýrobě, Stavivo 13, roč. 1932, s. 161-165.

⁹⁴¹ Josef Matějka, Cihly ruční a strojní, Stavivo 4, roč. 1923, s. 215-217.

⁹⁴² Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns in den Jahren 1861 bis 1866, s. 112-114.

⁹⁴³ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag, Heft 2, s. 174.

⁹⁴⁴ Josef Schmidt, Cihlářský průmysl v roce 1931, Stavivo 13, roč. 1932, s. 3.

⁹⁴⁵ L. Reich, Die Ziegel- und Ton-Industrie, s. 30.

⁹⁴⁶ G. Merk, Zwei Pioniere der österreichischen Industrie, s. 28-31.

sedmdesátých let.⁹⁴⁷ Tento – stále poměrně riskantní podnikatelský krok – obhájil Miesbachův nástupce Heinrich Drasche jednak stavebním boomem po obvodu vídeňské *Ringstraße*, jednak zdrazující se pracovní silou, odčerpanou rozsáhlou výstavbou železnic.⁹⁴⁸

Tabulka 27 Procentuální podíl ručních a strojních cihlen na počtu závodů a dělníků v předlitavském cihlářství.

Rok	Počet cihlen (%)		Zaměstnanců (%)	
	Strojní	Ruční	Strojní	Ruční
1895	5,2%	94,8%	21,4%	78,6%
1896	5,6%	94,4%	23,3%	76,7%
1897	6,1%	93,9%	25,8%	74,2%
1898	6,6%	93,4%	26,7%	73,3%
1899	7,1%	92,9%	27,9%	72,1%
1900	8,8%	91,2%	32,6%	67,4%
1901	9,1%	90,9%	34,4%	65,6%
1902	9,2%	90,8%	34,2%	65,8%
1903	9,7%	90,3%	33,8%	66,2%

Zdroj: Compass 40, roč. 1907, Bd. 2, s. 18.

Přesné údaje o počtu ručních a strojních cihlen na vídeňském a pražském trhu nejsou před rokem 1918 dostupné. Lze ovšem předpokládat, že zdejší závody tvořily „předvoj“ modernizace odvětví, probíhající v Předlitavsku od konce 19. století (Tabulka 27). Ještě roku 1895 pracovalo se strojním vybavením jen 5,2 % předlitavských cihlen, osm let nato ale 9,7 %. Strojní cihelny zaměstnávaly koncem 19. století zhruba čtvrtinu pracovní síly odvětví a po roce 1900 dokonce třetinu, zřejmě se tedy jednalo o největší hráče na trhu. Během následujících let se tento vývoj stupňoval, takže roku 1920 pracovalo 15-20 % československých cihlen se strojním pohonem (vyrobily kolem 55 % československých cihel),⁹⁴⁹ přičemž začátkem třicátých let 22,5 %.⁹⁵⁰ Podle šetření průmyslové výroby z roku 1934 se podílely 65 % na celkové produkci, zřejmě se tedy nacházely u největších odbytišť.⁹⁵¹ Důkazem je pražský trh, kde bylo roku 1931 vyrobeno 85 % cihel strojně.⁹⁵² Nedůvěru spotřebitelů ke strojnímu zboží se podařilo ve třicátých letech natolik podlomit, že to nyní byly ruční cihelny, které se stávaly terčem kritiky pro nekvalitní výrobu.⁹⁵³ Ruční cihly dominovaly jen venkovským oblastem, disponujícím levnou pracovní silou a drahou přepravou chráněným před městskou konkurencí.⁹⁵⁴

⁹⁴⁷ Compass 7, roč. 1874, Teil 2, s. 488-489.

⁹⁴⁸ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns während der Jahre 1872-1874, Wien 1875, s. 226-233.

⁹⁴⁹ Rudolf Bárta ml., Průmysl stavebních hmot v Československu, Praha 1926, s. 12-13; Rudolf Bárta ml., Vývoj keramických průmyslů v Československu, Chemické listy 24, roč. 1930, s. 186.

⁹⁵⁰ Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 3, Část 1-4, Praha 1935-1936.

⁹⁵¹ Zprávy Státního úřadu statistického 1937, roč. 18, Praha 1937, s. 1285.

⁹⁵² J. Schmidt, Cihlářský průmysl v roce 1931, s. 3

⁹⁵³ Josef Matějka, Použitelnost ručních pálených cihel při stavbě budov, Stavební rozhledy 16, roč. 1935, s. 106.

⁹⁵⁴ Jos. R. Fiala, Malovýroba v cihlářském průmyslu, Stavivo 9, roč. 1928, s. 428-429.

Diferenciace vápenického zboží byla nesrovnatelně menší než cihlářského. Rozdíl mezi strojní a ruční výrobou neexistoval, neboť vápenky nepoužívaly stroje ani při úpravě suroviny, ani během pálení. Mechanická práce nacházela uplatnění jen v lomech, jelikož se vápenec po první světové válce navrtával pneumaticky.⁹⁵⁵ Rozlišovalo se kusové a mleté zboží, popřípadě také vápenný prach a spodek, tedy úlomky ze dna pece smísené s uhlím, nejčastěji používané ke hnojení.⁹⁵⁶ Mleté vápno se ve střední Evropě téměř neujalo,⁹⁵⁷ jelikož hašení probíhalo až na stavbě a spotřebitelé preferovali hrubé kusy, u nichž se předpokládalo, že si zachovají při přepravě větší stálost.⁹⁵⁸ Roku 1934 se kusové vápno podílelo na československé výrobě 86,3 %, vápenný spodek 8,3 % a mleté vápno jen 5,3 %.⁹⁵⁹ Jednotlivé produkty si navzájem ani nekonkurovaly, snad jen vápenný spodek kusovému vápnu svou nízkou cenou.

Tabulka 28 Procentuální podíl románského, portlandského a struskového cementu na předlitavské výrobě v letech 1860-1913.

Rok	Románský	Portlandský	Struskový
1860	93,3%	6,7%	*
1870	78,8%	21,2%	*
1880	75,0%	25,0%	*
1897	50,8%	49,2%	*
1898	29,8%	70,2%	*
1899	22,8%	77,2%	*
1902	29,8%	70,2%	*
1905	22,8%	77,2%	*
1906	18,0%	73,8%	8,1%
1909	11,3%	81,3%	7,4%
1910	6,7%	93,3%	*
1911	6,4%	88,9%	4,7%
1912	6,1%	89,2%	4,7%
1913	4,1%	93,0%	3,0%

* Údaje pro výrobu struskového cementu nejsou k dispozici.

Zdroj: Compass 37-48, roč. 1904-1915.

Mnohem složitější situace panovala v cementářství, kde od první poloviny 19. století soupeřilo tradiční hydraulické vápno s románským cementem, oboje využívající minimum strojní síly. Koncem století se ještě objevil struskový cement a trh dobýval portlandský cement, značící automatizaci výroby. Určit poměr hydraulického vápna a románského cementu na předlitavském trhu umožňuje statistika průmyslové produkce z roku 1880. Hydraulické vápno se podílelo 66 % na výrobě pojiv, románský cement 9 % a portlandský cement 25 %.⁹⁶⁰ Podobné statistiky existují také pro léta 1885 a 1890,

⁹⁵⁵ Jan Ebert, Průmysl vápna v roce 1923, Stavivo 5, roč. 1924, s. 26-27.

⁹⁵⁶ K. Tichý, Výroba vápna a cementu, s. 502.

⁹⁵⁷ Rudolf Bárta ml, Průmysl keramiky v Československu, Stavivo 8, roč. 1927, s. 189-191

⁹⁵⁸ J. Matějka, Vlastnosti československých vápenců a vápen, s. 248-250.

⁹⁵⁹ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 89.

⁹⁶⁰ Zdroj: Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880, Wien 1884, s. 108-109.

hydraulické vápno je v nich ale sloučeno do jediné skupiny s románským cementem. Ještě roku 1890 se přitom produkovalo dvakrát tolik románského cementu a hydraulického vápna jako portlandského cementu.⁹⁶¹ Údaje lze doplnit statistikami Maxe Thuryho a Theodora Pieruse, vytvořenými pro Spolek rakouských továrníků na portlandský cement (*Verein österreichischer Portlandcementfabrikanten*, Tabulka 28). Roku 1860 portlandský cement činil pouhých 6,7 % výroby budoucího Předlitavska a zbytek připadl na románský cement (pravděpodobně i hydraulické vápno). Deset let poté se jednalo o 22,1 %, trvalo však do konce století, než portlandský cement definitivně převládl.⁹⁶² Románský cement se podílel roku 1913 jen 4 % na předlitavské produkci. Historickým jádrem výroby románského cementu bylo Tyrolsko a Dolní Rakousy, méně pak zbylé oblasti Předlitavska a téměř vůbec ne české země, kde se od počátku specializovalo na portlandský cement. Románský cement měl v alpských zemích silné postavení ještě po první světové válce, kde na něj připadla až čtvrtina rakouské spotřeby.⁹⁶³ Od osmdesátých let 19. století se v Předlitavsku vyráběl také struskový cement, spolehlivá statistika však neexistuje, pouze kusé údaje, vztahující se k celé habsburské monarchii. Význam tohoto zboží po roce 1900 postupně klesal, až mu připadlo jen minoritní postavení.

Rostoucí požadavky na kvalitu způsobily,⁹⁶⁴ že se z portlandského cementu po roce 1918 stalo nejdůležitější pojivo, a to nejen v Československu, nýbrž na celém světě. Meziválečné období bylo navíc svědkem produkce vysoce specializovaných cementů, vhodných pro cementové zboží, zimní betonování, výstavbu silnic a jiné infrastrukturní objekty. Například *Královská cementárna* expedovala vysokohodnotný cement Standard, *Prastav* pojmenoval svůj produkt Rekord, řetenická cementárna Matador, Horní Srní zase Vlára a Maloměřice dodávaly Supercement. Značné oblibě se těšilo zboží na silniční stavby, ať už se jednalo o Sikofix *Štrammersko-vítkovických cementáren* nebo Solidit z Hodolan.⁹⁶⁵ Je pochopitelné, že speciální cementy lépe snášely přepravu, dominovaly tudíž zahraničnímu obchodu (v letech 1929-1937 tvořily polovinu cementového exportu).⁹⁶⁶ Na opačné straně spotřebního spektra se nacházely portlandské cementy s příměsí vysokopecní strusky, sloužící jako levná, ovšem nekvalitní náhražka pojiv (nešlo je používat k nosným konstrukcím).⁹⁶⁷ Fakticky zaplnily prázdné místo na trhu po struskovém cementu, jenž se po první světové válce nevyráběl. Železoportlandský a struskoportlandský cement dodávali tradiční producenti (*Královská*

⁹⁶¹ Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 54, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1890, Wien 1894, s. 148-149

⁹⁶² M. Thury, Die oesterreichische Cement-Industrie s. 10.

⁹⁶³ Compass. Deutschösterreich 58-73, roč. 1925-1940.

⁹⁶⁴ R. Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, s. 5-6, 18-19.

⁹⁶⁵ Rudolf Bárta ml., Průmysl keramiky a stávk s hlediska obchodního, Praha 1935, s. 22-24; Compass. Českoslovenkei 62, roč. 1929, s. 632; Zprávy Československé keramické společnosti 9, roč. 1931, s. 243; Národní listy 70, roč. 1930, č. 179, s. 3.

⁹⁶⁶ Zahraniční obchod republiky Československé, Praha 1923-1938.

⁹⁶⁷ O. Kallauner, Staviva, Díl 2, s. 68.

cementárna a Štrambersko-vítkovické cementárny),⁹⁶⁸ k nimž se připojil radotínský *Prstav* s feroportlandským cementem.⁹⁶⁹ Pokusem zatraktivnit produkt výrobcům cementového zboží byl bílý cement, uvedený na trh počátkem třicátých let *Králodvorskou cementárnou*.⁹⁷⁰ Ambiciózní projekt Králova Dvora však pro značné výrobní náklady neuspěl.⁹⁷¹ Koncem dvacátých let rovněž vzrůstala poptávka po hlinitanových cementech,⁹⁷² čehož využily koncerny Králův Dvůr a Lietavská Lúčka-Ladce. Výrobu zahájila *Králodvorská cementárna* ve svém čížkovickém závodě elektrotavením (Obrázek 97,),⁹⁷³ následovaná ladeckou továrnou na Slovensku, zařízenou výhradně na pálení bauxitového cementu pod mez slinutí.⁹⁷⁴

Obrázek 97 Reklama na elektrotavený cement Králodvorské cementárny, vyráběný v Čížkovicích.

Zdroj: Elektrotavený cement známka Čížkovice. Postup výroby, vysvědčení o zkouškách, Praha 1930, obálka.

⁹⁶⁸ Tonindustrie Zeitung 50, roč. 1926, s. 480.

⁹⁶⁹ M. Garkisch, Příběhy pražských cementáren, s. 70.

⁹⁷⁰ Jaroslav Straka, Z historie bílého cementu, Cementářský obzor 8, roč. 1933, s. 197-198; Bílý portlandský cement "Albesco" z čížkovického závodu Králodvorské cementárny, akciové společnosti, Praha 1931.

⁹⁷¹ Jiří Lahovský, Co zbylo ze vzpomínek na dr. Fabesche, in: J. Láník, Velký příběh, s. 207-208.

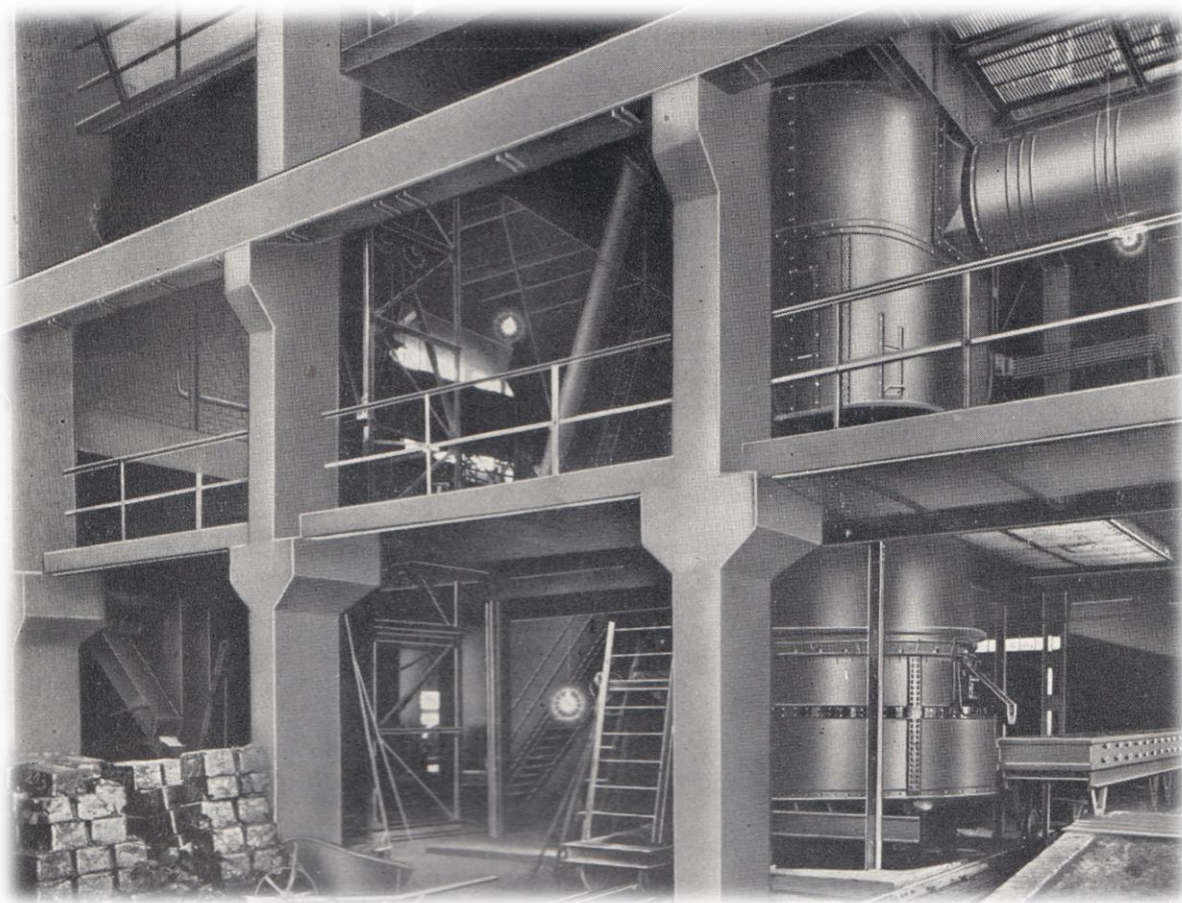
⁹⁷² Adolf Janouše, Cement portlandský a cement elektrotavený, Zprávy veřejné služby technické 13, roč. 1931, s. 521-525.

⁹⁷³ Obzor cementářský 4, roč. 1929, s. 177-180.

⁹⁷⁴ Obzor cementářský 5, roč. 1930, s. 162; O. Kallauner, Staviva, Díl 2. s- 52-54.

Výsadní postavení portlandského cementu na československém trhu nebylo pestrou nabídkou speciálních, struskových a hlinitanových pojiv jakkoliv ohroženo. Podle statistiky průmyslové výroby z roku 1934 připadlo 84,3 % výroby portlandskému cementu a dalších 12,1 % struskoportlandským a železoportlandským cementům. Speciální cementy o vysokých počátečních pevnostech se podílely na produkci pouhými 3,5 % a hlinitanové cementy, ať už neslinitý nebo elektrotavený, jen 0,1 %.⁹⁷⁵ Cement byl v zásadě homogenním zbožím s podobným výrobním procesem. Hodnotné cementy se lišily jemností mletí slínku, ke kterému se přidávala vysokopecní struska či jiná hydraulická přísada u struskoportlandských a železoportlandských produktů. Výrobní postup se zásadně odlišoval jen u hlinitanových cementů, těm ovšem náležel zcela nepatrný tržní podíl.

Obrázek 98 Pohled do tavírny cementu v čížkovické cementárně. Vpravo je vidět elektrická pec, vlevo vychladlý výrobek.

Zdroj: Co jest elektrotavený cement čížkovické továrny Králodvorské cementárny, akciové společnosti, Praha 1930, s. 28.

⁹⁷⁵ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 89.

3.3 Diverzifikace a vertikální integrace výroby

Diverzifikace výroby se řadí mezi základní podnikatelské strategie, které firmy aplikují s vidinou minimalizace rizika. Většinou se pohybují v příbuzných odvětvích a nevstupují na zcela nové trhy, s nimiž nemají žádné zkušenosti. Důvodem může být jednak zvýšení efektivity podnikání, jednak synergetické posílení tržní síly napříč příbuznými obory (vytváření vlivových sfér). Diverzifikace usnadňuje transfer technologií, umožňuje pružnou alokaci kapitálu a slibuje překlenout krátkodobé výpadky v poptávce. Pokud firma zapustí kořeny ve více odvětvích, je velmi robustní a může volit jindy zcela protichůdné strategie – kupříkladu zvyšovat ceny na jednom trhu a podbízet je na jiném.⁹⁷⁶ Pojem diverzifikace výroby úzce souvisí s horizontální a vertikální integrací. Vysoké přepravní náklady předurčovaly producenty stavebních hmot k tomu, aby horizontální integrací vstupovali na geograficky oddělená odbytiště, a to nejen v mezinárodním, nýbrž i celostátním kontextu (srov. podkapitola 2.2.1). Fakticky nešlo o nic jiného než prostorovou diverzifikaci výroby. Vertikální integrace pak tvořila přirozenou součást fungování odvětví – sjednocování výrobního a dodavatelského řetězce probíhalo za účelem zefektivnění produkce (minimalizování přepravních a transakčních nákladů) a snížení závislosti na dodavateli.⁹⁷⁷ Vertikální integrace byla pochopitelně zneužívána, jelikož kontrola surovinových nalezišť působila jako vstupní bariéra (analogie s výhradním patentem).⁹⁷⁸ Ekonomická teorie nedisponuje univerzálně použitelnými nástroji, jak změřit diverzifikaci a vertikální integraci. Obvykle je pro dané odvětví třeba definovat výrobní řetězec, a poté určit, kam až jednotlivé firmy pronikají, nebo porovnat bilanční aktiva se ziskem a stanovit, kde leží těžiště jejich aktivit. Historický výzkum ovšem aplikaci těchto metod zcela znemožňuje, jelikož chybí kvantitativní údaje pro vytvoření reprezentativního vzorku. Nezbyvá než kvalitativně analyzovat, jak diverzifikace a vertikální integrace probíhala a proč k těmto jevům docházelo.

Pramenná základna, přibližující, nakolik výrobci stavebnin pronikali napříč odvětvími, je velmi skromná. Výjimkou jsou některé katalogy průmyslových výstav, kde své zboží propagovali významní producenti. Katalog jubilejní výstavy pražské obchodní a živnostenské komory z roku 1908 obsahuje krátký popis osmnácti producentů cementu, vápna a cihel. Třetina jich vyráběla jednu stavebninu (vždy cihly), další třetina alespoň dvě a zbytek tři a více.⁹⁷⁹ Firmy téměř výhradně pronikaly do přidružených odvětví – například cementárny prodávaly kromě cementu i vápno. Podobnou sondou je „malé“ sčítání československé průmyslové výroby z roku 1926. Ze sedmi firem vyrábějících cement jich více než polovina diverzifikovala výrobu. Soustředily se hlavně na vzdušné a hydraulické vápno, méně pak saturační vápenec pro cukrovary, nejrůznější druhy cihel, cementové zboží, kameninu, šamot a

⁹⁷⁶ W. G. Shepherd – J. M. Shepherd, *The Economics of Industrial Organization*, s. 261-263.

⁹⁷⁷ Tamtéž, s. 255-257.

⁹⁷⁸ R. Clarke, *Industrial Economics*, s. 192-193.

⁹⁷⁹ Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908, Úřední skupinový katalog č. 1, Praha 1908, s. 400-413.

stavební kámen. Vápno produkovalo devět velkých společností, často jako doplněk své hlavní činnosti (cementářství, cihlářství a hutnictví). Odlišná situace panovala v cihlářství, kde působilo jednatřicet velkých firem. Diverzifikace byla nepatrná, uchýlila se k ní necelá třetina firem, produkujících ještě šamot, vápno, kameninu a cementové zboží.⁹⁸⁰ Vůdčí hráči na trhu s cementem a vápnem běžně diverzifikovali výrobu, zřídka ale pronikali mimo průmysl stavebních hmot. Cihelny byly podstatně menšími závody, takže se specializovaly jen na cihlářské zboží a střešní tašky.

Uvedená zjištění se veskrze shodují s případovými studiemi na úrovni jednotlivých firem (srov. podkapitola 3.1), jen je třeba některé informace upřesnit. Existují výjimky, kdy producenti stavebnin pronikali do odlišných oborů těžkého průmyslu, třeba *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*. To, co začalo u Aloise Miesbacha jako snaha zajistit palivo pro přechod na kontinuální výrobu cihel, se pod vedením Heinricha Drasche proměnilo v rentabilní podnikání v uhelném průmyslu. Výroba uhlí se však po akcionování firmy roku 1869 osamostatnila, načež se *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* soustředila jen na cihlářské zboží a střešní tašky.⁹⁸¹ Do cementářství a vápenictví zasahovaly hutnické koncerny, které používaly vápno na pálení železa a vysokopecní strusku zužitkovávaly ve struskovém cementu a struskových cihlách. Výjimečně existovaly vazby opačným směrem, třeba roku 1938, kdy *Prastav* koupil železářny a válcovny na betonářskou ocel v Pečkách u Kolína,⁹⁸² čímž reagoval na šíření technologie železobetonu ve stavebnictví. Lepším příkladem je boj *Královské cementárny s Pražskou železářskou společností* o dodávky vysokopecní strusky. *Královská cementárna* se pokusila ve dvacátých letech revidovat kupní ceny strusky dodávané *Pražskou železářskou společností* a zároveň chtěla ujištění, že hutnický koncern nezaloží novou továrnu na struskový cement. Koupila proto roku 1929 čtvrtinu akciového kapitálu *Pražské železářské společnosti* a během velké hospodářské krize si zajistila majoritní podíl.⁹⁸³ Ani v tomto případě nešlo o pokus vstoupit do nového odvětví, nýbrž o snahu posílit vliv na trhu s cementem. Podobně pronikly *Slovenské akciové cihelny* v Hodoníně koncem dvacátých let 20. století do elektrochemického průmyslu.⁹⁸⁴ Těžba uhlí v Ratiškovcích jim totiž zajistila tak velké přebytky levné energie, že se rozhodly zahájit výrobu oxidu uhličitého, od čehož si slibovaly značný výnos, a to dokonce s výhlídkou na monopolizaci trhu s tímto zbožím (produkt zatím nikdo v Československu nevyráběl).⁹⁸⁵ Tento podnikatelský počín byl ale spíše výrazem unikátního postavení *Slovenských akciových cihelen* v prvorepublikovém hospodářství než příkladem obecných trendů panujících v cihlářském průmyslu.

⁹⁸⁰ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 10, roč. 1929, s. 1278-1282.

⁹⁸¹ G. Merk, *Zwei Pioniere der österreichischen Industrie* s. 64-66.

⁹⁸² SOKA Praha-západ, fond *Prastav 1920-1946*, inv. č. 1, ev. č. 1, Správní rada 30. 3. 1938.

⁹⁸³ J. Láník, *Velký příběh*, s. 82-84.

⁹⁸⁴ Moravský zemský archiv Brno (dále jen MZA Brno), fond *Akciové cihelny a chemické podniky Hodonín 1920-1945*, Výroční zpráva 1933.

⁹⁸⁵ Archiv ČNB, fond ŽB, sign. ŽB-1760-7, Zpráva pro ředitelství 10. 10. 1928.

Samostatnou kapitolou je organizační vliv finančního sektoru. Na evropském kontinentu, kde se kapitál akumuloval spontánní cestou příliš pomalu, hrály banky „univerzální“ roli po vzoru francouzské *Crédit Mobilier* bratří Péreirů. Ve srovnání s obchodními bankami britského vzoru se Péreirové nebáli dlouhodobých investic do průmyslu a infrastruktury, právě naopak – vyhledávali je. Průkopníkem univerzálního bankovníctví v habsburské monarchii byla *Credit-Anstalt*, založená roku 1855 po vzoru *Crédit Mobilier*.⁹⁸⁶ Následovaly další banky, postupně pronikající z finančnictví do podnikání a managementu. Běžně vytvářely průmyslové koncerny a monopolizovaly trh.⁹⁸⁷ Koncentrovaly pod sebou rodinné firmy, slučovaly je a výrobu diverzifikovaly přičleňováním nových továren. Původ jedněch z největších akciových cihelen ve Vídni i Praze lze vysledovat právě ke koncentračním snahám bankovního sektoru, ať už se jednalo o *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke* nebo *Pražské akciové cihelny*. Od přelomu století banky v českých zemích dokonce vytvářely cihlářské syndikáty, jejichž prodejny přímo spravovaly, což jim přinášelo dvojí prospěch – jednak kontrolovaly členské firmy, jednak monopolizovaly zakázky na stavební úvěr. Finanční instituce přestaly spravovat syndikátní prodejny teprve kvůli bankovnímu zákonu z října 1924, jenž jim znemožnil velkoobchod se zbožím firem mimo bankovní koncern (srov. podkapitola 4.1.2).⁹⁸⁸

Vůbec první cihlářský syndikát kontrolovaný finanční instucí vznikl v Českých Budějovicích, následovaný Pardubicemi, Kralupy nad Vltavou, Roudnicí a Plzní.⁹⁸⁹ Nejvíce se v odvětví angažovala *Živnostenská banka*, velký vliv ovšem měla i *Česká průmyslová banka* a její pražský syndikát,⁹⁹⁰ popřípadě ostravská *Gewerbe- und Handelsbank*,⁹⁹¹ anebo *Anglo-Österreichische Bank*, kontrolující prodejny v Chomutově, Těšíně a především Mostu.⁹⁹² Brněnskou prodejnu řídila *Moravská eskomptní banka*,⁹⁹³ která dlouhou dobu „válčila“ s místními staviteli.⁹⁹⁴ Odlišná situace panovala v alpských zemích,⁹⁹⁵ kde největší cihlářský syndikát fungoval ve Vídni, přímo kontrolovaný *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, nikoliv velkým finančním ústavem.⁹⁹⁶ Jeho činnost ovšem ovlivňoval triumvirát *Österreichische Credit-Anstalt*, *Unionbank* a *Niederösterreichische Escomptegesellschaft*, do jejichž koncernů spadali tři vůdčí hráči na vídeňském trhu.

⁹⁸⁶ Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, New York – Washington – London 1965, s. 11-16.

⁹⁸⁷ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, s. 307-308.

⁹⁸⁸ 239/1924 Sb.

⁹⁸⁹ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 542, inv. č. 1091, Zpráva Živnostenské banky v Praze o prodejních organizacích průmyslu cihlářského; *Kartell-Rundschau* 7, roč. 1909, s. 614.

⁹⁹⁰ V. Vilikovsky, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, s. 119.

⁹⁹¹ *Compass* 45, roč. 1912, Bd. 2, s. 16.

⁹⁹² AAB – PA, fond Tschechoslowakei, R 89760, Zpráva německého vyslanectví v Praze z 18. 4. 1923; *Kartell-Rundschau* 11, roč. 1913, Bd. 1, s. 819.

⁹⁹³ *Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn* 1890, Brünn 1894, s. 99.

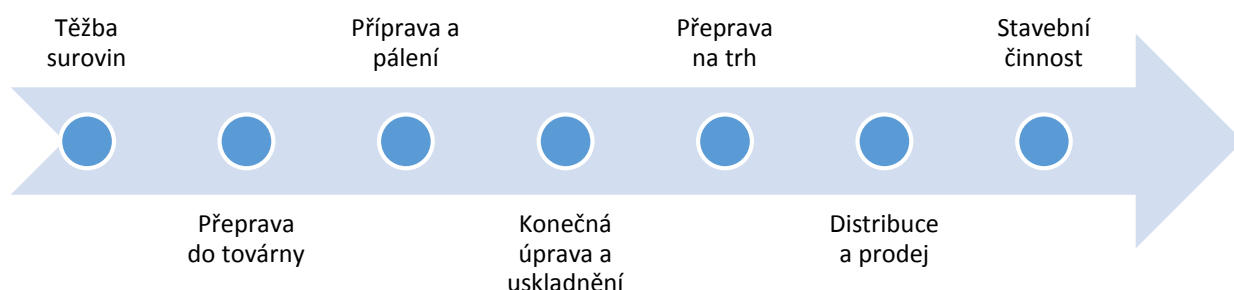
⁹⁹⁴ *Kartell-Rundschau* 6, roč. 1908, s. 402.

⁹⁹⁵ *Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete*, Bd. 10, s. 10.

⁹⁹⁶ *Kartell-Rundschau* 2, roč. 1904, s. 527,

Role finančních institucí ve vápenictví a cementářství byla rovněž velmi silná, banky ale jen zřídka spravovaly prodejny, spíše obsazovaly místa ve správních a dozorčích radách členských společností. Výjimkou byl syndikát středočeských vápenek z roku 1907, vytvořený přímo *Českou průmyslovou bankou* v Praze,⁹⁹⁷ anebo brněnská prodejna v rukou *Moravské eskomptní banky*, která sama provozovala několik vápenek.⁹⁹⁸ Finanční instituce se nikterak netajily svými zásahy do fungování odvětví, ostatně na valných hromadách velkých cementáren a vápenek vystupovaly buď jako majoritní, nebo alespoň důležití akcionáři. Patrný byl tento trend zejména v cementářském průmyslu, kterému před rokem 1918 dominovala dvojice *Österreichische Länderbank* (cementárna Kaltenleutgeben a po roce 1905 koncern *Perlmoos*)⁹⁹⁹ a *Niederösterreichische Escomptegesellschaft* (dolnorakouské závody Waldmühle a Lengenfeld, haličská Szczakowa a Králův Dvůr v Čechách).¹⁰⁰⁰ Po první světové válce byla *Niederösterreichische Escomptegesellschaft* nahrazena *Živnostenskou bankou*, kontrolující skrze účasti na *České eskomptní bance* majoritní podíl akciového kapitálu *Králodvorské cementárny*,¹⁰⁰¹ největšího hráče na československém trhu s cementem.

Diagram 6 Nástin dodavatelského řetězce v cementářství, vápenictví a cihlářství.

Dodavatelský řetězec zahrnoval těžbu surovin, její přepravu na místo výroby, dodatečnou úpravu, pálení, dopravu zboží na trh, distribuci a v konečné fázi použití stavebniny na konstrukci (Diagram 6). Nakolik producenti přímo či nepřímo kontrolovali takto definovaný řetězec? Základní surovinou byla topiva (hnědé nebo černé uhlí) a cihlářské hlíny či vápenec. Firmy zpravidla nevlastnily uhelné doly a závisely na dodávkách externích subjektů, ložiska vápence a hlíny však tvořila přirozenou součást továren. Cementárny i vápenky skupovaly, nebo alespoň pronajímaly vápencové lomy.¹⁰⁰² Vytěžený

⁹⁹⁷ Compass 47, roč. 1914, Bd. 2, s. 19.

⁹⁹⁸ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 41.

⁹⁹⁹ 80 Jahre Perlmooser Zement, s. 7.

¹⁰⁰⁰ Compass 38, roč. 1905, Bd. 2, s. 34; Compass 39, roč. 1906, Bd. 2, s. 34, 45.

¹⁰⁰¹ V. Lacina, Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky, s. 79-85.

¹⁰⁰² R. Bárta ml., Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí, s. 5.

kámen nepoužívaly jen pro svou potřebu, nýbrž jej prodávaly železárnám pro hutnickou výrobu a cukrovarům na saturaci. Cihelny měly svá hliniště hned vedle závodů, čímž vznikl jednotný výrobní komplex.¹⁰⁰³ Přepravu uhlí zajišťovala železnice,¹⁰⁰⁴ vápence a hlíny mezi lomem, továrnou a vlakovým nádražím pak vlečky či úzkokolejné dráhy.¹⁰⁰⁵

Nic nemělo takový význam pro konkurenceschopnost stavebnin jako přepravní tarify, je proto pochopitelné, že producenti lobbvali u železničních společností a státních úřadů za jejich snížení. Požadavky nejčastěji tlumočily přímo obchodní a živnostenské komory či jiné zájmové organizace podnikatelstva (např. *Ústřední svaz československých průmyslníků*),¹⁰⁰⁶ jindy byly předmětem zákulisních jednání. Obecně platilo, že jakmile se na trhu vytvořil monopol, disponoval podstatně silnějšími vyjednávacími pozicemi, díky čemuž snáze získával tarifní slevy, jak ukazuje příklad některých předlitavských vápenických syndikátů.¹⁰⁰⁷ Do hry vstupoval stát, považující ceny stavebních hmot za jeden z nástrojů, jak stimulovat bytovou výstavbu a zajistit tak sociální stabilitu společnosti.¹⁰⁰⁸ Úřady přistupovaly k požadavkům producentů na snižování přepravních tarifů vstřícně, nikterak zvlášť je ale nezvýhodňovaly.¹⁰⁰⁹ Jakmile začal stát otázku železničních tarifů skutečně řešit, tlačil na výrobce, aby odpovídajícím způsobem snížili ceny zboží,¹⁰¹⁰ v čemž našel podporu spotřebitelských kruhů.¹⁰¹¹ Vznikl složitý, navzájem provázaný triumvirát mezi producenty, spotřebiteli a železnicemi, potažmo státem. Každý sledoval svůj zájem – výrobci chtěli dosáhnout nízkých přepravních tarifů a vysokých cen zboží, kde pochopitelně naráželi na stavitele. Stát balancoval mezi železničními tarify, z nichž měl přímý finanční prospěch a levnými dodávkami zboží pro státní zakázky, někdy na úkor běžných konzumentů.

Zdaleka nejsilnější vyjednávací pozice vůči drahám měl cementářský průmysl, který realizoval velké zakázky stavebních hmot pro železniční výstavbu (cement na mosty, terénní úpravy, nádraží), a to zejména v meziválečném období, kdy železobeton pronikal do všech sfér národního hospodářství (železnice odebíraly kolem 10 tisíc tun cementu ročně).¹⁰¹² Ne vždy končila jednání ve prospěch cementáren. Například ve druhé polovině třicátých let nedokázala syndikátní *Prodejna cementáren, s.r.o.* dotlačit ministerstvo železnic ke snížení přepravních tarifů na cement. Obě strany na sobě závisely

¹⁰⁰³ J. Mohr, Základní vady starých i nově založených cihlářských závodů, Zprávy Československé keramické společnosti 10, roč. 1932, s. 79-81.

¹⁰⁰⁴ R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 34-35.

¹⁰⁰⁵ O. Kallauner, Staviva, Díl 1, s. 104; Z. Rosenberg, Rekonstrukce cementárny v Hodolanech, s. 4.

¹⁰⁰⁶ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 236, inv. č. 1071, Řeč Šulce 18. 3. 1898; Tamtéž, kart. č. 1645, inv. č. 2398, Dopis od Štrambersko-vítkovických cem. 1. 10. 1924; Průmyslový věstník 14, roč. 1927, s. 240.

¹⁰⁰⁷ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 36-38, 90-92.

¹⁰⁰⁸ NA Praha, fond MPOŽ 1918-1942, kart. č. 489, sign. 35.92623, Dopis od min. sociální péče 25. 7. 1925.

¹⁰⁰⁹ Stavební krise, vláda a my, Stavební věstník 10, roč. 1919, s. 9-12, 22-23.

¹⁰¹⁰ Stavební denní zprávy 2, roč. 1925, č. 60.

¹⁰¹¹ Cementářský obzor 5, roč. 1930, s. 211.

¹⁰¹² Ctibor Fiala, Železnice, in: Československá vlastivěda, Díl 6. Práce, Praha 1930, s. 449.

a disponovaly silnými donucovacími mechanismy.¹⁰¹³ Ministerstvo železnic požadovalo slevy na cement, přičemž vyhrožovalo, že se obrátí na národohospodářský odbor presidia ministerské rady, který tehdy inicioval státní zásahy do cen stavebních hmot (srov. podkapitola 3.5.3).¹⁰¹⁴ *Prodejna cementáren* nabízela levnější zboží, ale jen pod podmínkou snížení přepravních tarifů.¹⁰¹⁵ Nakonec zvítězilo ministerstvo železnic – syndikát se musel spokojit se zachováním benefitů při dopravě surovin na místo výroby.¹⁰¹⁶

Výjimkou nebylo ani soustředování opačným směrem dodavatelského řetězce, tedy od produkce k distribuci. Zboží neprodávali pouze „překupníci“,¹⁰¹⁷ nýbrž sami výrobci stavebních hmot. Obchod se stavebninami skýtal vysoce rentabilní zdroj příjmů, jak ukazuje příklad *Prastavu*, disponujícího rozsáhlou distribuční sítí u pražského odbytiště (obchodní kancelář, skladiště, přeprava koňským potahem a automobily).¹⁰¹⁸ Firma vynikala jako velkoobchodník s cementem, kde obsadila první příčku v celé Československé republice. Ačkoliv se roku 1938 podílela jen 2,5 % na výrobě tohoto zboží, coby prodejce umístila na trhu 6,3 % celostátní produkce.¹⁰¹⁹ Kromě cementu distribuovala ještě vápno a sádku, a to nejen z vlastní výroby, nýbrž i od konkurence.¹⁰²⁰ Továrny na stavebniny mnohdy prodávaly zboží, které ani nepatřilo do jejich sortimentu (diverzifikace z výrobní do obchodní sféry). Příkladem jsou meziválečné *Průmyslové závody Hlavního města Prahy*, umístující na trhu jednak zboží ze svých závodů (stavební kámen, vápno, cihly a dříví), jednak cement (roku 1938 prodaly 2 % celostátní produkce).¹⁰²¹

Kromě velkoobchodníků se mezi důležité distributory řadila družstva, tvořící svépomocné podnikatelské subjekty.¹⁰²² Ačkoliv lze jejich původ vysledovat do 19. století, výraznějšího rozvoje se dočkaly teprve v meziválečném období. Nejčastěji je zakládali spotřebitelé s cílem výhodně nakoupit materiál na stavební činnost, výjimečně ale také producenti pro obstarání topiv (hlavně uhlí).¹⁰²³ Přestože bylo družstevnictví nástrojem, jak vytvořit „monopson“ (na straně poptávky působí jediný subjekt), nikdy se tohoto stavu nepodařilo dosáhnout. Nejdále dospělo *Nákupní družstvo výrobců*

¹⁰¹³ NA Praha, fond Ministerstvo železnic 1918-1945 (dále jen fond MŽ 1918-1945), kart. č. 2843, Zadávká cementu 2. 3. 1936.

¹⁰¹⁴ Tamtéž, Zpráva z 23. 3. 1938.

¹⁰¹⁵ Tamtéž, Dopis od Prodejny cementáren z 16. 3. 1938.

¹⁰¹⁶ Tamtéž, Dopis od Prodejny cementáren z 21. 4. 1938.

¹⁰¹⁷ Josef Schmidt, *Nákupní a prodejní organizace cihlářského průmyslu*, Stavivo 9, roč. 1928, s. 576-577.

¹⁰¹⁸ Fuse firem Barta & Tichý a Max Herget ve Spojené pražské továrny na staviva, akc. spol. v Praze, s. 204.

¹⁰¹⁹ SOkA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, inv. č. 1, ev. č. 1, Správní rada z 21. 12. 1938; R. Bárta ml., *Průmysl keramiky a staviv*, s. 22.

¹⁰²⁰ R. Bárta ml. *Z dějiny akciové společnosti PRASTAV*, s. 177.

¹⁰²¹ AHMP, fond Průmyslové závody Hlavního města Prahy 1920-1950, Přehled hospodářských výsledků za uplynulá léta činnosti od 1. 10. 1920 počínaje.

¹⁰²² Jan Slaviček, *Ze světa podnikání do světa plánované distribuce. Sonda do vývoje českého spotřebního družstevnictví v letech 1945-1956 (kraj Ústí nad Labem)*, Praha 2015, s. 8.

¹⁰²³ Almanach československého stavebního průmyslu 1928, s. 127-129.

cementového zboží v Čechách, ani to ale neudrželo ve svých řadách dostatečnou disciplínu, aby si diktovalo nákupní podmínky.¹⁰²⁴ Producenti si nebezpečí monopsonu uvědomovali, takže například *Prodejna cementáren* neposkytovala prodejní slevy, pokud se více spotřebitelů sdružilo do jediného subjektu.¹⁰²⁵ Konzumenti bojovali proti výrobcům spíše pokusy o založení vlastních továren na stavební hmoty, ani s touto strategií však neslavili mnoho úspěchů (srov. podkapitola 4.1.43.1.4). Specifické spotřební organizace vznikaly v cihlářství, z nichž největší byla společnost s ručením omezeným *Nákupní družstvo cihlářského průmyslu v Praze*,¹⁰²⁶ vytvořené koncem roku 1923 *Jednotou pro zvelebení průmyslu cihlářského*.¹⁰²⁷ Družstvo výhodně obstarávalo svým členům zejména topiva (uhlí), vlastní prodejní činnost ale nerozvinulo (Obrázek 99).¹⁰²⁸ Přesto jej s pražským cihlářským syndikátem spojovalo představenstvo, v němž zasedali důležití členové *Prodejní kanceláře cihel*, nikoliv největší outsideři (*Pražské akciové cihelny*, firma *Anton Herget*, srov. podkapitola 3.1.2).¹⁰²⁹

Typickým příkladem pronikání průmyslu stavebních hmot do distribuce byly syndikátní prodejny, ať už se jednalo o specificky založené spolky nebo již existující subjekty, umísťující zboží na trh jako komisionáři.¹⁰³⁰ Vznikaly tři základní typy syndikátních prodejen, a to samostatné obchodní společnosti (fakticky prodejní družstva), specializovaná oddělení velkých bank, nebo evidenční kanceláře dominantních hráčů na trhu.¹⁰³¹ Před rokem 1918 vedly cihlářské prodejny finanční instituce, přičemž výjimku tvořila Vídeň, kde se této úlohy chopila *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*. Změna nastala po první světové válce, kdy na pražském trhu s cihlami vznikla samostatná společnost s ručením omezeným, postupně monopolizující trh. Vápenické syndikáty jen zřídka vedly finanční instituce, spíše vznikaly jako samostatné obchodní společnosti. Cementářské prodejny byly výhradně společnostmi s ručením omezeným a akciovými společnostmi. Syndikátní prodejna někdy zcela vyřadila „překupníky“, spíše ale umístila část zboží přímo na trh a zbytek předala s progresivními slevami (rabaty) velkoobchodníkům.¹⁰³² Příklad *Prodejen cementáren, s.r.o.* ukazuje, že syndikátní prodejny nedokázaly zcela ovládnout trh. Roku 1936 prodala ve vlastní režii necelých 46 % vyrobeného zboží a zbytek připadl na velkoobchodníky.¹⁰³³ Chyběly zkušenosti a adekvátní distribuční síť, jejíž vytvoření nebylo vlivem vnitřní nestability syndikátů jednoduché (srov. podkapitola 4.1.4). Snahy

¹⁰²⁴ Karel Vacovský, *Cenový boj cementáren, cementáři a nákupní družstvo*, *Cementářský obzor* 8, roč. 1933, s. 209-210.

¹⁰²⁵ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 18, inv. č. 188, Výkonný výbor 16. 1. 1936.

¹⁰²⁶ Stavivo 4, roč. 1923, s. 292.

¹⁰²⁷ Podrobnosti viz Rudolf Pulkrábek, *Jednotě pro zvelebení průmyslu cihlářskému k jejímu dvacetiletí!*, *Stavivo* 11, roč. 1930, s. 667-673.

¹⁰²⁸ Josef Schmidt, *Činnost Nákupního družstva cihlářského průmyslu v Praze*, *Stavivo* 6, roč. 1925, s. 345

¹⁰²⁹ Eduard Vodička, *Svépomoc cihlářského průmyslu*, *Stavivo* 10, roč. 1929, s. 144-145.

¹⁰³⁰ E. Hexner, *Základy kartelového práva*, s. 17-19.

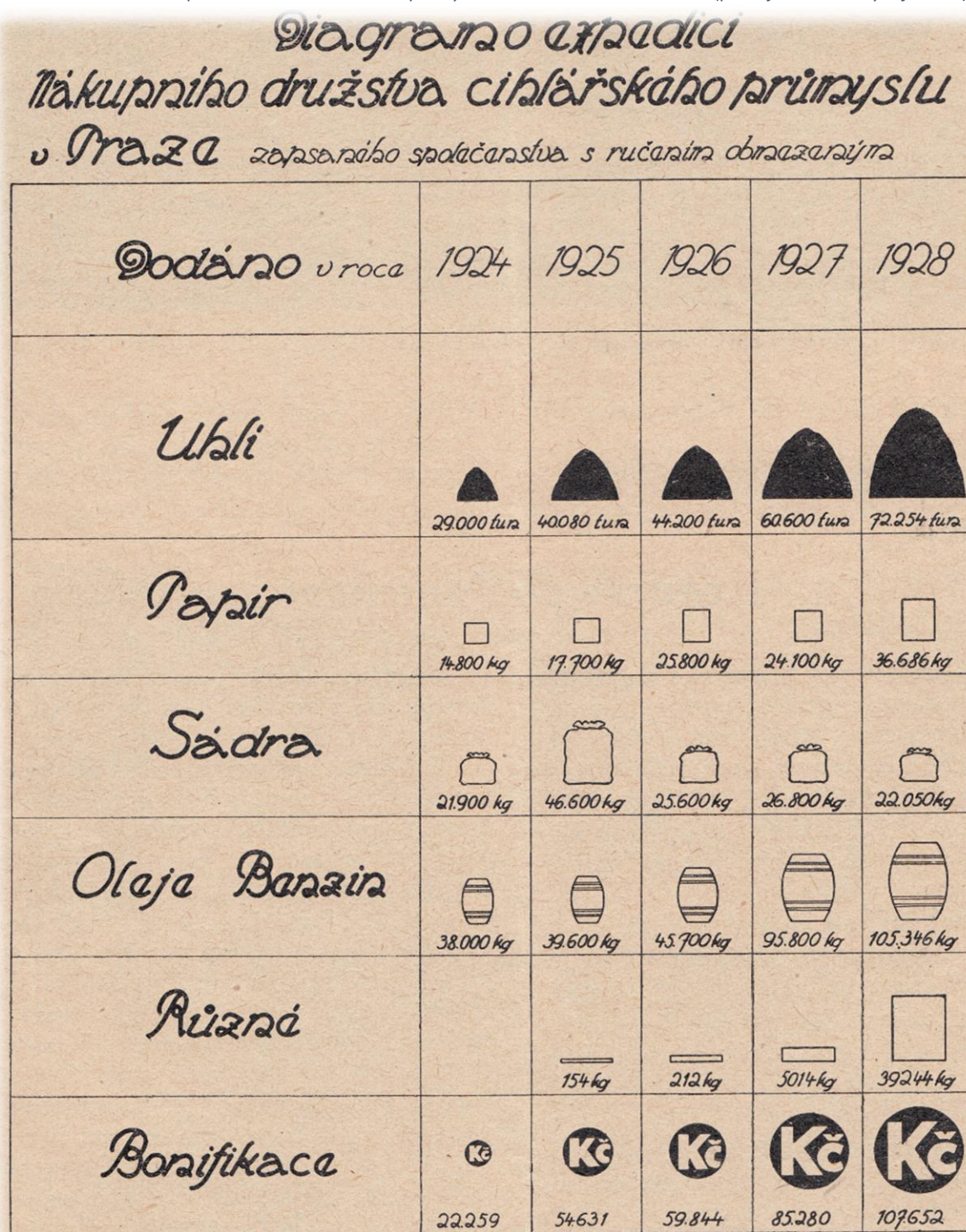
¹⁰³¹ F. Schiller, *Kartely a trusty v Rakousku*, s. 423.

¹⁰³² SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 18, inv. č. 188, Výkonný výbor z 16. 1. 1936

¹⁰³³ Tamtéž, *Zpráva o hospodaření v Prodejně cementáren* 2. 6. 1937.

ovládnout distribuci ostatně narážely na protesty velkoobchodníků, kteří neváhali žádat státní intervence, aby zůstali důležitou složkou dodavatelského řetězce.¹⁰³⁴

Obrázek 99 Činnost Nákupního družstva cihlářského průmyslu v Praze mezi let 1924-1928 (prodej zboží členským firmám).

Zdroj: Stavivo 10, roč. 1929, s. 144.

¹⁰³⁴ NA Praha, fond MPOŽ 1918-1942, kart. č. 2314, sign. 49.07033, Dopis od Ústřední rady obchodnictva ČSR 16. 5. 1933.

Producenti zajišťovali stavební činnost jen zřídka, přesto disponovali značným vlivem i v tomto oboru. Vítaný nástroj představoval lobbying u státních institucí s cílem získat velké zakázky nebo usměrnit volbu stavebnin na strategické objekty (srov. podkapitola 4.5). Běžným stavitelům nebo stavebním družstvům naopak producenti dodávali zboží na úvěr, čímž si je zavazovali. *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* tak učinila přímý průnik do stavebního sektoru, když za první světové války koupila *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, jejímž novým cílem bylo stimulovat vídeňskou poptávku po cihlách financováním stavební činnosti (srov. podkapitola 3.1.1). Obdobně postupovala například československá firma *Hrůza & Rosenberg*, jejíž hlavní závod produkoval speciální cement pro silnice a dceřiná společnost se specializovala na stavbu vozovek.¹⁰³⁵ Závislost však fungovala spíše opačným směrem, jelikož do průmyslu stavebních hmot hojně zasahovaly stavební firmy, které zřizovaly nebo skupovaly vlastní cihelny a vápenky, aby zlevnily stavební materiál.

¹⁰³⁵ Compass. Čechoslovakei 60, roč. 1927, s. 581; Compass. Čechoslovakei 62, roč. 1929, s. 632.

3.4 Vstupní bariéry

Vstupní bariéry vyjadřují limity přístupu nového subjektu na trh, respektive potíže, jimž bude v konkurenci s etablovanými firmami čelit. Fakticky se jedná o „výhody“ stávajících výrobců, potažmo „nevýhody“ pro každého nově příchozího. Ve srovnání s diferenciací, diverzifikací a integrací výroby nevyjadřují vstupní bariéry ani tak konkurenční vztahy tržních hráčů, jako spíše latentní nebezpečí, které producentům hrozí nerozumnou cenovou politikou. Jedním ze základních nástrojů, jak změřit vstupní bariéry, je procentuální znázornění, o kolik může cena přesáhnout výrobní a distribuční náklady, aniž by to vedlo ke vstupu nových subjektů.¹⁰³⁶ Zůstává opomenuta skutečnost, že se trhy v delším časovém horizontu rozpínají nebo zmenšují spolu s tím, jak se mění charakter poptávky. Podmínky pro vstup nejsou tudíž definovány jen cenovým hlediskem, nýbrž i dlouhodobou schopností firem efektivně zásobovat trh. Při vstupu na předlitavský a československý trh se stavebními hmotami čelili producenti masivním vstupním bariérám, daným přírodními podmínkami (suroviny), působením etablovaných tržních hráčů (cenová politika a nekalé obchodní praktiky) a státní intervencionistickou politikou (celní sazby, administrativní předpisy).

Potenciální producent musel před vstupem na trh se stavebninami pečlivě zvážit, zda dokáže zajistit zdroje nerostných surovin a jejich přepravu. Předem se počítalo, že se topiva (uhlí) nachází daleko od továrny, to samé ale neplatilo o hlíně nebo vápenci. Existovaly sice továrny, které vápenec přepravovaly na velkou vzdálenost, značně tím však klesala jejich konkurenceschopnost. Příkladem jsou cementárny firmy *Hrůza & Rosenberg*, jejichž rentabilitu snižovala závislost na cizích zdrojích. Továrna v Bohosudově u Teplic dovážela vápenec až z Karlštejna a Hlubočep (přes 100 km) a hodolanský závod závisel na lomech *Průmyslových podniků Hlavního města Olomouce* v Grygově. Stejný problém řešila tlumačovská cementárna, která zůstala malou a nepříliš významnou továrnou.¹⁰³⁷ Nákup surovinových ložisek a pozemků, které je spojovaly s železnicí či vodním tokem, byl jedním z nejefektivnějších nástrojů, jak zabránit stavbě závodu poté, co podnikatelský subjekt oznámil svůj záměr vstoupit na trh (srov. podkapitola 2.2.2). Dobře šlo tuto strategii uplatnit ve vápenictví a cementářství, téměř vůbec pak v cihlářství, kde hojná ložiska hlín umožňovala větší flexibilitu při volbě výrobní lokality.

Etablované firmy nikdy nenahlížely vstup nových subjektů příznivě. Pochopitelně kladly řadu překážek, jejich úspěšnost však závisela na jednotném postupu. Společnosti mohly skupovat pozemky s nalezišti surovin, tlačit ceny pod výrobní náklady a klást administrativní bariéry (zkoušení zboží a normy na stavebniny), ovšem jen coby kolektivní, nikoliv individuální akci. Producenti se dokázali shodnout na kolektivním postupu slibujícím okamžité zisky (např. zvýšení cen), dosáhnout konsenzu v otázkách,

¹⁰³⁶ J. S. Bain, *Industrial Economics*, s. 251-254.

¹⁰³⁷ Vojenský historický archiv Praha (dále jen VHA Praha), fond Ředitelství opevňovacích prací (dále jen fond ŘOP), sign. 24-4/22-1937, čj. 41341, Beton a jeho význam pro opevňovací práce, s. 28.

kteře vyžadovaly osobní oběti (snížení cen), však nebylo tak snadné. Proč má firma vstoupit do kartelu či syndikátu, pokud ji ze členství plynou menší zisky, než kdyby zůstala „outsiderem“? Stačilo málo, aby organizace ztratila legitimitu a zevnitř se rozložila (srov. podkapitola 4.1). Nic nebyly platné ojedinělé výzvy, například varování ředitele *Královské cementárny* Johanna Blaschczika z roku 1903 v souvislosti s plánovaným navýšením celních sazeb na cement: „*účinek kartelu* [myšlen Svaz rakouských továren na portlandský cement, srov. podkapitola 4.1.4] *bude větší celní ochranou zvýšen a clo přispěje k tomu lépe využít konjunktury, až v zemi nastane. Ovšem takové opatření má také své stinné stránky, protože může usnadnit zakládání nových továren. Proto bude muset být cenová politika kartelu volena opatrně, aby se takovému nebezpečí zabránilo*“.¹⁰³⁸ Vidina zisku byla vskutku pro vstup do odvětví nejsilnějším lákadlem, čehož je příkladem pražský trh s cihlami začátkem 20. století. Kvůli vysokým cenám proudily do odvětví investice a nové cihelny rostly „*jako houby po teplém dešti*“.¹⁰³⁹ Opačně tomu bylo ve Vídni, kde se sice prodávalo nejdraž v celém Předlitavsku,¹⁰⁴⁰ výroba ale nebyla tolik rozptýlená a „triumvirát“ akciových cihelen úspěšně likvidoval své protivníky.¹⁰⁴¹

Obrázek 100 Budova chemicko-technologického ústavu české vysoké školy technické v Brně ve dvacátých letech 20. století, v níž byl umístěn Státní silikátový ústav.

Zdroj: Stavivo 9, roč. 1928, s. 49.

¹⁰³⁸ Překlad z němčiny: „Die Wirkung des Kartells wird durch den größeren Zollschatz erhöht, und der Zoll wird dazu beitragen, eine Konjunktur, wenn sie im Inlande entsteht, besser auszunützen. Allerdings hat eine derartige Maßnahme auch ihre Kehrseite, da sie die Gründung neuer Fabriken erleichtern kann. Demgemäß wird die Preispolitik des Zementkartells mit Vorsicht ausgestattet werden müssen, um einer solchen Gefahr vorzubeugen.“ *Kartell-Rundschau* 1, roč. 1903, s. 165.

¹⁰³⁹ *Stavební obzor* 3, roč. 1907, č. 2, s. 1.

¹⁰⁴⁰ *Stavební ruch* 3, roč. 1904, č. 18, s. 4.

¹⁰⁴¹ *Tonindustrie Zeitung* 32, roč. 1908, s. 1990.

Stát eliminoval zahraniční konkurenci jednak tarifními bariérami, jednak administrativními opatřeními. Zatímco první nástroj se běžně používal již před první světovou válkou (srov. podkapitola 3.5.1), administrativní zásahy nebyly příliš časté. Nikoliv stát, nýbrž zájmové organizace producentů garantovaly minimální kvalitu zboží, jinak řečeno normy („jednotná pravidla stanovená určitou autoritou pro hospodářskou a zejména výrobní činnost s cílem jejího zřehodárnění“).¹⁰⁴² První předlitavské normy na portlandský cement vytvořil roku 1888 *Rakouský spolek architektů a inženýrů* (normy byly revidovány v letech 1907 a 1913).¹⁰⁴³

Podobné předpisy na vápno ani cihly nebyly v Předlitavsku nikdy vydány, což se snažily napravit československé úřady ve spolupráci se zájmovými organizacemi průmyslu stavebních hmot. Zastřešující institucí se stala *Československá normalizační společnost*, založená roku 1922 jako soukromý subjekt, doplněná činností *Československé keramické společnosti*¹⁰⁴⁴ a *Státního silikátového ústavu* v Brně (Obrázek 100). Tvůrci cementových norem mohli čerpat z předlitavské předlohy, záhy proto vydali předpisy portlandského a vysokopecního cementu.¹⁰⁴⁵ Probíhající změny na trhu si ovšem vyžádaly jejich opakovanou novelizaci a rozšíření pojmu o železoportlandský a hlinitanový cement.¹⁰⁴⁶ Osnovu vápenických norem se podařilo vypracovat poměrně brzy, již roku 1923. Dalším krokem bylo ustavení zvláštní komise v *Jednotě průmyslu vápenického při Ústředním svazu československých průmyslníků*, která měla provést nezbytné zkoušky (konkrétně ve *Společném výboru vápenického průmyslu*, jenž sdružoval jak české, tak německé producenty vápna v Československu).¹⁰⁴⁷ Normy byly připraveny ke schválení roku 1928, poté ale proces ustrnul na zamítavém stanovisku ministerstva veřejných prací. Důvodem byla kritika dalších státních úřadu, zájmových organizací i zkušebních ústavů, požadující vypracování zvláštních norem na vápno pro stavební a zemědělské účely. *Jednota průmyslu vápenického* proto zahájila roku 1931 práce nanovo, normy se však před zánikem státu nepodařilo dokončit.¹⁰⁴⁸ Podklady pro cihlářské normy vznikly rovněž roku 1923,¹⁰⁴⁹ jejich přijetí ale zajistilo až ministerstvo veřejných prací začátkem třicátých let.¹⁰⁵⁰ Žádný z těchto předpisů sice nebyl zpočátku obligatorní, běžně se ale zkoušelo, zda stavebniny vyhovují alespoň minimálním požadavkům na

¹⁰⁴² E. Kubů – J. Pátek, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, s. 109.

¹⁰⁴³ O. Kallauner, Portlandský cement, Díl 2, s. 76.

¹⁰⁴⁴ NA Praha, fond MPOŽ 1918-1942, kart. č. 569, sign. 23.66523, Stanovy Československé keramické společnosti 1923.

¹⁰⁴⁵ Josef Matějka, Nynější stav normalisace v průmyslu keramiky a maltovin, Stavivo 7, roč. 1926, s. 269-271.

¹⁰⁴⁶ Otakar Kallauner, Průmysl cementářský v roce 1934, Stavivo 16, roč. 1935, s. 4-5; Ondřej Bereczky, Stav normalisace cementu u nás, Zprávy Československé keramické společnosti 15, roč. 1938, s. 37-43.

¹⁰⁴⁷ Josef Matějka, Normy pro vápno, Zprávy veřejné služby technické 6, roč. 1924, s. 427-429

¹⁰⁴⁸ Hans Hirsch, Detusche und tschechoslowakische Normung in der Ziegel-, Stein- und Kalkindustrie, Tonindustrie Zeitung 56, roč. 1932, s. 485; Josef Matějka, Návrh československých a německých norem pro stavební vápno, Stavivo 18, roč. 1937, s. 297-302.

¹⁰⁴⁹ Zprávy Československé keramické společnosti 1, roč. 1924, s. 43-44; Otakar Kallauner, Zatímní návrh norem pro jednotné posuzování a zkoušení plných pálených cihel a Zatímní návrh norem pro jednotné posuzování a zkoušení pálených krytin, Praha 1925.

¹⁰⁵⁰ R. Bárta ml., Keramika, Díl 1, s. 39.

kvalitu.¹⁰⁵¹ Teprve od poloviny třicátých let se jednalo o nutný předpoklad pro získání státních a státem podporovaných zakázek.¹⁰⁵² Zvyšující se nároky na kvalitu kladly čím dál větší požadavky na technologické vybavení továren, což jen akcelerovalo růst fixních nákladů na vstup do odvětví (zejména v cementářském průmyslu).¹⁰⁵³

¹⁰⁵¹ Rudolf Bárta ml., Dějiny Ústavu pro sklářství, keramiku, technologii a zkoušení staviv na Vysokém učení technickém v Praze, Praha 1949, s. 3-4.

¹⁰⁵² E. Kubů – J. Pátek, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, s. 109-111.

¹⁰⁵³ V. Koch, Die Tiroler Zementindustrie, s. 74-78.

3.5 Státní intervencionismus

Strategický význam průmyslu stavebních hmot pro hospodářství logicky budil pozornost státu. Odvětví jednoduše patřilo mezi „příliš důležité“ sektory, než aby v něm panovala volná konkurence. Úřady napravovaly „tržní selhání“¹⁰⁵⁴ stimulováním spotřeby a zásahy do vstupů a výstupů odvětví, což korespondovalo s tím, jak „neviditelnou ruku trhu“ nahrazovala od přelomu 19. a 20. století podstatně viditelnější „ruka státu“. Jednalo se zejména o daňovou, cenovou a celní politikou, popřípadě finanční subvence stavebního sektoru a předpisy o bezpečnosti práce, ochraně zdraví či kvalitě zboží. Důvodem nebyla jen snaha korigovat odvětví, ale také vyhovět přáním zájmových skupin zaměstnanců, zaměstnavatelů a spotřebitelů, přičemž producenti byli organizováni mnohem lépe než konzumenti a snáze tak prosazovali svůj vliv.¹⁰⁵⁵ Všechny tyto roviny se pochopitelně prolínaly. Stavebnictví bylo natolik důležitou součástí ekonomiky, že úřady nemohly ponechat výrobu stavebnin zcela bez povšimnutí, obzvlášť v krizových situacích, kdy stavitelé naléhali na řešení nedostatku stavebnin nebo protestovali proti vysokým cenám zboží kvůli monopolizaci trhu.

Před rokem 1918 stát reguloval průmysl stavebních hmot jen nepřímou, a to výběrem daní, stanovením železničních tarifů, úpravou bezpečnosti práce, tarifními bariérami zahraničního obchodu a stimulováním bytové výstavby, přičemž vůbec nezasahoval do cenové tvorby (s výjimkou první světové války). Intervencionistická politika se stupňovala po první světové válce, kdy Československá republika na jednu stranu usměrňovala hospodářskou sféru vytvářením zákonných norem, nepřímými zásahy státních i soukromých institucí a udělováním subvencí, na druhou stranu vstupovala do cenové tvorby a stimulovala proces monopolizace. Vedle zapojení republiky do mezinárodní dělby práce bylo cílem takto definované intervencionistické politiky zamezit nežádoucímu ekonomickému vývoji, dosáhnout sociální stability společnosti a realizovat dlouhodobé, strategické cíle (např. výstavba pohraničního opevnění).¹⁰⁵⁶ Intervencionismus dominoval československé ekonomice zejména v prvních poválečných letech, kdy přetrvávalo řízené válečné hospodářství, a poté za velké hospodářské krize.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁴ Christiana Kliková – Igor Kotlán, *Hospodářská politika*, Ostrava 2003, s. 23-24.

¹⁰⁵⁵ F. M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 475-482.

¹⁰⁵⁶ Vlastislav Lacina – Lubomír Slezák, *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*, Praha 1994, s. 5-6; E. Kubů – J. Pátek, *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, s. 17-18.

¹⁰⁵⁷ V. Klimecký, *Řízené hospodářství v Československu do r. 1939*, s. 43.

3.5.1 Regulace zahraničního obchodu

Nejběžnějším nástrojem regulace trhu se stavebními hmotami byla ochranná politika státu, generující vstupní bariéry pro zahraniční konkurenci. Využívaly se hlavně tarifní bariéry, přičemž netarifní překážky vstoupily do popředí teprve po roce 1945 jako substitut „*tradičnějších cel od té doby, kdy se cla začala odstraňovat*“.¹⁰⁵⁸ Analýza ochranné politiky státu je ztížena nejednotnou terminologií stavebnin – pojmy cement, hydraulické a vzdušné vápno a cementové zboží se navzájem překrývaly, a to samé platí pro nejrůznější druhy cihel. Tarifní položka cement zahrnovala až do roku 1888 cementové zboží a od roku 1906 sem spadl také románský cement, a poté byl přiřčen k hydraulickému vápnu. Po první světové válce se tato tarifní položka rozdělila na románský, portlandský a od roku 1929 také „jiné umělé cementy“, pro přehlednost jsou ale všechny tyto skupiny sečteny dohromady (vztahoval se na ně totožný celní režim). Zahraniční obchod s vápnem se dlouhou dobu překrýval s cementem. Teprve od roku 1879 se uvádělo jako samostatná tarifní položka, pod níž spadalo jak hydraulické, tak vzdušné vápno, oddělené roku 1896. Reforma celního sazebníku z roku 1906 nově přidružila hydraulické vápno k románskému cementu, jenž se tehdy osamostatnil od portlandského. Pod „vápno“ tudíž tabulka uvádí až do roku 1896 obě komodity, a poté jen vzdušné vápno, jelikož se na hydraulické vápno vztahoval jiný celní režim. Ambivalentnost hydraulického vápna se znovu projevila v meziválečném období, kdy tvořilo spolu se vzdušným vápnem jedinou komoditu (románský cement byl veden separátně). Celní sazebníky rozdělovaly cihlářské zboží do několika skupin podle jeho využití (stavební, magnezitové a šamotové cihly, tvárnice, lícovky, střešní tašky), konečné úpravy (glazované, neglazované), nebo váhy. Jednotlivé druhy cihel podléhaly odlišným tarifním sazbám, je proto uvedena jen skupina „obyčejné cihly a dlaždice“, tvořící nejběžnější komoditu během stavební činnosti (Tabulka 29).

¹⁰⁵⁸ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 359.

Tabulka 29 Podíl celních sazeb na cenách dovezených stavebních hmot a celkový objem jejich dovozu (tuny) v Předlitavsku (1879-1913). Uvedeny jsou všeobecné, nikoliv smluvní celní sazby.

Rok	Cement		Vápno		Obyčejné cihly a dlaždice	
	Celní saz. (%)	Dovoz (t)	Celní saz. (%)	Dovoz (t)	Celní saz. (%)	Dovoz (t)
1879	0,0%	21 912	0,0%	22 263	0,0%	20 862
1880	0,0%	31 342	0,0%	24 992	0,0%	30 572
1881	0,0%	35 185	0,0%	28 976	0,0%	34 291
1882*	0,0%	27 313	0,0%	16 036	0,0%	18 189
1882*	10,0%	14 241	14,3%	6 602	0,0%	35 460
1883	12,5%	26 622	15,4%	10 889	0,0%	57 118
1884	14,3%	30 020	15,4%	14 335	0,0%	73 449
1885	16,7%	25 319	15,4%	15 261	0,0%	55 337
1886	17,9%	21 185	20,0%	13 707	0,0%	56 747
1887	18,5%	8 833	22,2%	4 559	0,0%	20 386
1888	20,0%	17 887	18,2%	12 131	0,0%	46 696
1889	21,7%	16 735	0,0%	10 743	0,0%	45 392
1890	27,8%	17 852	0,0%	13 546	0,0%	47 306
1891	27,8%	18 996	0,0%	16 744	0,0%	85 019
1892	27,8%	25 412	0,0%	18 931	0,0%	108 237
1893	27,8%	36 705	0,0%	17 098	0,0%	124 163
1894	27,8%	33 253	0,0%	17 162	0,0%	139 369
1895	31,3%	31 908	0,0%	7 743	0,0%	172 205
1896	31,3%	35 212	0,0%	11 404	0,0%	188 037
1897	31,3%	32 392	0,0%	14 199	0,0%	156 906
1898	31,3%	30 681	0,0%	21 997	0,0%	153 800
1899	33,3%	21 410	0,0%	21 877	0,0%	150 090
1900	33,3%	25 747	0,0%	16 087	0,0%	153 902
1901	33,3%	23 559	0,0%	19 224	0,0%	164 537
1902	32,3%	18 658	0,0%	20 194	0,0%	183 246
1903	32,2%	23 256	0,0%	22 592	0,0%	210 299
1904	32,1%	20 260	0,0%	26 544	0,0%	223 495
1905	27,0%	21 950	0,0%	25 780	0,0%	218 185
1906**	27,0%	2 228	0,0%	1 466	0,0%	41 788
1906**	47,6%	18 476	0,0%	30 049	100,0%	776
1907	42,9%	19 951	0,0%	30 450	85,7%	1 141
1908	39,1%	36 951	0,0%	35 429	85,7%	1 110
1909	50,3%	51 331	0,0%	33 718	85,7%	1 029
1910	64,3%	20 770	0,0%	315	87,5%	1 295
1911	58,1%	38 400	0,0%	1 376	87,8%	1 167
1912	52,2%	57 358	0,0%	2 403	88,9%	1 252
1913	59,6%	56 829	0,0%	832	88,9%	1 198

* První číslo zahrnuje leden až květen 1882, druhé zbytek roku (vstoupil v platnost nový celní sazebník).

** První číslo zahrnuje leden až únor, druhé zbytek roku (vstoupil v platnost nový celní sazebník).

Zdroj: Statistik des auswärtigen Handels der österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1884-1891; Statistik des auswärtigen Handels der österreichisch-ungarischen Zollgebiets, Wien 1892-1916,

Předlitavský dovoz cementu, pocházející hlavně z Německa („pohraniční obchod“), nebyl až do roku 1882 nikterak regulován,¹⁰⁵⁹ a poté se zavedlo clo 0,5 zl. za 100 kg zboží (po korunové reformě roku 1892 činilo 1 K).¹⁰⁶⁰ Ačkoliv centrální ředitel *Perlmooské cementárny* Max Thury zdůrazňoval, že ochranná politika státu dopomohla zcela vytlačit britskou a německou konkurenci,¹⁰⁶¹ nebyla ve skutečnosti natolik dostatečná, aby se zahraniční producenti stáhli z trhu. Podíl importu na domácí produkci se snížil teprve po roce 1900, kdy prudce vzrostla konkurenceschopnost předlitavských továren. Ceny zboží na domácím trhu klesaly, což pochopitelně zvyšovalo efektivitu celních sazeb. Ještě v roce 1880 stálo 100 kg dovezeného cementu 3,5 zl., o deset let později ale jen 1,8 zl. Devadesátá léta byla svědkem dalšího poklesu, takže se celní zátěž vyšplhala na 30 % prodejní ceny zboží, což představovalo účinnou vstupní bariéru. Protekcionistický sazebník z roku 1903 ještě ponechal stávající celní sazby,¹⁰⁶² již roku 1906 však byly navýšeny na 1,8 K za 100 kg cementu (smluvní sazby činily 1 K). Celní zátěž tehdy dosáhla 40-60 % ceny zboží, začala tudíž působit prohibitivně. Navzdory obrovskému rozmachu předlitavské poptávky (mezi lety 1897-1913 se produkce více než zdvojnásobila) zůstal podíl importu na domácí výrobě minimální – roku 1880 činil 11,9 % produkce, koncem 19. století pouhých 5,3 % a na prahu první světové války 4,2 %.

Československý stát zpočátku uvaloval překážky na export cementu, dovozu ovšem velké překážky nekladl, jelikož zboží na trhu chybělo.¹⁰⁶³ Úřady navázaly na předlitavskou politiku teprve roku 1922, kdy byla předválečná celní sazba znásobena koeficientem patnácti (z 1,80 K na 27 Kč), načež Rašínova devalvační politika efektivitu cel ještě zvýšila (ceny na československém trhu poklesly, což zvýšilo účinnost celních sazeb). Zahraniční obchod se omezoval na speciální cementy, u nichž nepůsobily přepravní náklady natolik prohibitivně (Tabulka 30). Požadavky stavitelů o vpuštění zahraniční konkurence se stupňovaly zejména v polovině dvacátých let, kdy se odvětví kartelizovalo (srov. podkapitola 4.1.4).¹⁰⁶⁴ Cementářský průmysl ovšem těmto iniciativám úspěšně vzdoroval,¹⁰⁶⁵ takže se ochrana trhu zmírnila teprve roku 1928 v souvislosti s hospodářskou konferencí v Ženevě.¹⁰⁶⁶ Do celního sazebníku byly nově zařazeny „smluvní sazby“ na cement (13,50 Kč za 100 kg), po vypuknutí velké hospodářské krize je však stát opět zvýšil (na 16,20 Kč). Výsledek – československý cementářský průmysl se těšil téměř největší celní ochraně na evropském kontinentu. Roku 1927 dosahovaly

¹⁰⁵⁹ Neuster und vollständigster Zoll-Tarif für die Ein, Aus- und Durchfuhr der Waaren in dem österreichischen Kaiserstaate, Prag 1847.

¹⁰⁶⁰ Allgemeiner Zoll-Tarif des österreich-ungarischen Zollgebietes, Prag 1883; Zoll-Tarif für das österreichisch-ungarische Zollgebiet, Prag 1892.

¹⁰⁶¹ M. Thury, Die oesterreichische Cement-Industrie, s. 9-10.

¹⁰⁶² Zoll-Tarif für das österreichisch-ungarische Zollgebiet, Prag 1892; Der neue Zoll-Tarif für das österreichisch-ungarische Zollgebiet, Prag 1903.

¹⁰⁶³ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 332, sign. 19.16520, Zpráva z 22. 3. 1920-.

¹⁰⁶⁴ Stavební věstník 16, roč. 1925, s. 123.

¹⁰⁶⁵ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 1645, inv. č. 2398, Dopis od kurovické cem. 6. 10. 1924.

¹⁰⁶⁶ Cementářský obzor 4, roč. 1929, s. 201-202.

československé celní sazby dvojnásobku rakouských, německých a italských. Jedině na jugoslávský, portugalský, španělský, rumunský a turecký cement byly uvalena vyšší cla. Je pozoruhodné, že se za této situace řadily československé ceny k nejnižším v Evropě (0,93 amerických dolarů za 100 kg cementu oproti 1,15 dolarům v Rakousku nebo 1,20 dolarům v Německu).¹⁰⁶⁷ Interpretace je složitá – výrobci buď nedokázali využít svého monopolního postavení, anebo se průměrná cenová hladina v Československu pohybovala níže, než činil evropský průměr, jak ostatně naznačil národohospodář Karel Uhlig.¹⁰⁶⁸ Alternativním vysvětlením je pokus o udržení východoslovenského trhu, kde se nenacházela žádná továrna a přeprava tudíž maximalizovala ceny. Na západě republiky se cement prodával levně a východní oblasti si přerozdělily cementárny z moravsko-slovenského pomezí, které se snažily vyloučit maďarskou soutěž.¹⁰⁶⁹ Tuto hypotézu potvrzuje index stavebních nákladů na pražském trhu z let 1914-1935, přepočítaný na zlato. Roku 1927 byly ceny cementu o 5 % nižší než před první světovou válkou, vápno ale o 25 % dražší a cihly dokonce o 46 %.¹⁰⁷⁰

Tabulka 30 Podíl celních sazeb na cenách dovezených stavebních hmot a celkový objem jejich dovozu (tuny) v Československu (1924-1937). Uvedeny jsou všeobecné, nikoliv smluvní celní sazby.

	Portlandský cement		Vápno		Obyčejné cihly a dlaždice	
Rok	Celní saz. (%)	Dovoz (t)	Celní saz. (%)	Dovoz (t)	Celní saz. (%)	Dovoz (t)
1924	*	4 010	0,0%	2225	19,2%	6250
1925	*	2 870	0,0%	7000	17,3%	33553
1926	81,1%	2 853	7,6%	8005	16,9%	10227
1927	90,9%	4 758	7,1%	7724	17,7%	5918
1928	150,0%	4 464	7,5%	11623	15,6%	10290
1929	99,8%	4 251	7,4%	9555	16,2%	17016
1930	95,9%	3 166	6,4%	5994	17,4%	9281
1931	139,5%	2 084	5,8%	5295	19,6%	7454
1932	137,8%	2 587	6,1%	3898	21,1%	11453
1933	151,3%	420	5,7%	2305	23,0%	2365
1934	0,0%	0	4,1%	1858	17,9%	38
1935	0,0%	0	4,5%	1663	*	13
1936	0,0%	0	3,2%	1606	18,7%	27
1937	0,0%	0	2,9%	1430	10,8%	8

* Údaje ve zdrojové statistice chybí.

Zdroj: Zahraniční obchod republiky Československé 1921-1927, Praha 1922-1939; Allgemeiner und vertragsmässiger Zolltarif für das tschechoslowakische Zollgebiet, Reichenberg 1925; Allgemeiner und vertragsmässiger Zolltarif für das tschechoslowakische Zollgebiet, Reichenberg 1929; 460/1921 Sb.; 193/1921 Sb.; 109/1926 Sb.

Stejně jako cement se i vápno dočkalo celní ochrany teprve roku 1882, sazba ovšem činila „jen“ 0,2 zl. za 100 kg, zhruba 15-20 % prodejní ceny. Nejednalo se o velké zatížení, přičemž celní sazba byla roku

¹⁰⁶⁷ League of Nations Archives Geneva (dále jen LNA Geneva), fond Economic and financial section (dále jen EFS), D 6957, C 2741, Cement - Report by Mr. Schüller 4. 10. 1928.

¹⁰⁶⁸ Karel Uhlig, Československo se opoždí v soutěži o světový trh, Obzor národohospodářský 21, roč. 1926, s. 77-79.

¹⁰⁶⁹ Stavební denní zprávy 1, roč. 1924, č. 136.

¹⁰⁷⁰ Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, s. 64.

1889 odstraněna. Vápno se až do rozpadu habsburské monarchie nacházelo v bezcelním režimu. Import nedosahoval vysokých čísel a dalece zaostával za exportem, stát tudíž postupoval velice obezřetně, aby nevyvolal odvetná opatření Německa, kam většinu své produkce bezcelně umísťovaly severočeské a moravskoslezské vápenky.¹⁰⁷¹ Tuto křehkou rovnováhu narušil vznik samostatného Československa. Zahraniční obchod s vápnem byl nově vázán na povolovací řízení (objevil se návrh úplně zakázat vývoz vápna na hnojení, aby se nenarušila zemědělská činnost),¹⁰⁷² potažmo dohody německých a československých producentů o recipročních vývozních kontingentech (srov. podkapitola 3.1.3). Některé vápenky dříve umísťovaly svůj výrobek do Rakouska a Maďarska, tato odbytiště však byla kvůli vysokým celním sazbám ztracena.¹⁰⁷³ Vidina návratu na zahraniční trhy byla natolik silná, že pohraniční vápenky nepožadovaly zvýšení celních sazeb, v čemž je podporovaly vnitrozemské závody, očekávající menší konkurenci v Československu.¹⁰⁷⁴ Celní sazby byly uvaleny teprve roku 1926, nepůsobily ovšem nikterak prohibitivně (činily 1,50 Kč za 100 kg, tedy 5-8 % prodejní ceny). Bezvýznamnost importu dokazuje skutečnost, že Československo vyvezlo v letech 1921-1937 šestnáctkrát tolik vápna, jako čítal dovoz.

Vyjma hodnotnějšího zboží (střešní tašky, ohnivzdorné a šamotové cihly, glazované výrobky) nezávisel cihlářský průmysl na zahraničním obchodu, přičemž pálené plné cihly se importovaly zřídka. Roku 1890, kdy se dovezlo 47 tisíc tun cihel (odhadem 10 tisíc kusů zboží), nečinil import ani dvě tisíce předlitavské produkce.¹⁰⁷⁵ Uvalení tarifních bariér nebylo nutné, zavedl je až protekcionistický celní sazebník z roku 1906.¹⁰⁷⁶ Sazba činila 0,2 K za 100 kg, tedy 80-90 % prodejní ceny, čímž byla zahraniční konkurence zcela vyloučena. Československý sazebník z roku 1921 navýšil toto clo koeficientem sedmi (na 1,4 Kč), při přepočtu na poválečnou měnu se však jednalo o podstatně menší částku než před rokem 1918. Dovoz přesto zůstal minimální – výkonnost československých cihlen činila 2-3 miliardy cihel,¹⁰⁷⁷ ročně se ale importovalo jen několik tisíc kusů zboží. Kromě *Slovenských akciových cihlen v Hodoníně* nedaleko rakouských hranic se velcí českoslovenští producenti o zahraniční odbytiště nikterak výrazně nezajímali.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷¹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 38.

¹⁰⁷² NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3585, ičnv. č. 2611, Návrh poslanců Berana, Hála a soudruhů 10. 6. 1920.

¹⁰⁷³ Stavební denní zprávy 2, roč. 1925, č. 46.

¹⁰⁷⁴ Jan Ebert, Vápenický průmysl v jednání o mezinárodní obchodní smlouvy, Stavivo 8, roč. 1927, s. 159.

¹⁰⁷⁵ Compass 38, roč. 1905. Bd. 2, s. 17.

¹⁰⁷⁶ Vývoj předválečných autonomních sazebníků viz Milan Myška, Celní politika rakousko-uherské monarchie (se zvláštním zřetelem k hutnímu železářskému průmyslu) 1850 až 1914, Časopis Matice moravské 118, roč. 1999, s. 47-49.

¹⁰⁷⁷ R. Bárta ml., Průmysl keramiky a staviv s hlediska obchodního, s. 4-5.

¹⁰⁷⁸ R. Bárta ml., Československo-rakouská obchodní smlouva a keramický průmysl, s. 5.

3.5.2 Ochrana nájemníků, daňové odpisy a subvence stavebního ruchu

Bytové hospodářství patřilo k oblastem, kde se intervencionistická politika státu projevovala vůbec nejvýrazněji.¹⁰⁷⁹ Předlitavské zákonodárství podporovalo výstavbu nových budov a bytů již v 19. století, čímž jednak stimulovalo stavební ruch,¹⁰⁸⁰ jednak čelilo hospodářským propadům, zejména po krachu na vídeňské burze v roce 1873,¹⁰⁸¹ nebo během světové krize na konci století.¹⁰⁸² Systematická podpora stavebního ruchu byla zahájena teprve v únoru 1892 daňovými odpisy na stavbu dělnických bytů,¹⁰⁸³ v praxi nepříliš využívanými.¹⁰⁸⁴ Na tuto politiku navázal zákon z července 1902 o podpoře zdravých a levných dělnických bytů, osvobozující novostavby od daní, protože se počítalo, že iniciativu převezmou hlavně zaměstnavatelé.¹⁰⁸⁵ Následoval zákon o daňovém zvýhodnění novostaveb, nástaveb a přestaveb z prosince 1911, opět zaměřený na malé byty.¹⁰⁸⁶ Tím byly položeny základy prvního pilíře státní podpory stavebního ruchu. Ve stavebnictví ovšem chyběl úvěr, což stát řešil druhým pilířem, a to finančními subvencemi a zárukami na hypotéky. Průkopnický působil zákon z prosince 1910 o Státním bytovém fondu (Wohnungsfürsorgefond),¹⁰⁸⁷ jenž přejímal záruky na hypotéky až do 40 % stavebních nákladů u komunálních a družstevních staveb. Tento zákon mimoděk stimuloval družstevní podnikání ve stavebnictví, stupňující se po roce 1918 (Obrázek 101).¹⁰⁸⁸ Třetí pilíř státní podpory stavebního ruchu souvisel s inflací během první světové války. Do posádkových měst a sídel válečného průmyslu směřovalo venkovské obyvatelstvo, tlačící nájem vzhůru. Stát reagoval zákony na ochranu nájemníků“ (Schutz der Mieter), čímž položil základy „*vázaného bytového hospodářství*“.¹⁰⁸⁹

„Bytová nouze“ (Wohnungsnot), jak byla v dobovém kontextu označována malá nabídka bytů, nutila stát omezovat dispoziční práva vlastníků k nemovitostem. Nesměly se bourat obytné domy, spojovat dva byty do jednoho většího a používat bytové místnosti k jiným než obytným účelům. Nejenže tato „*mimořádná opatření bytové péče*“ přejala první Československá republika, dokonce je značně rozšířila.¹⁰⁹⁰ Problém spočíval jednak ve stagnaci stavebního ruchu během první světové války,

¹⁰⁷⁹ Viz Miroslava Obadalová, Státní bytová politika v první Československé republice, in: Co nevíme o první Československé republice. Záznam z diskuse pořádané 25. března 1999 v Cefres v Praze, Praha 2000, s. 90-96.

¹⁰⁸⁰ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1867, s. 175

¹⁰⁸¹ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1872-1874, s. 228.

¹⁰⁸² Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1902, Wien 1903, s. 24.

¹⁰⁸³ RGBl. 37/1892.

¹⁰⁸⁴ Josef Gruber, Bytová politika v Rakousku a v republice československé, Obzor národohospodářský 27, roč. 1922, s. 20.

¹⁰⁸⁵ RGBl. 144/1902.

¹⁰⁸⁶ RGBl. 243/1911.

¹⁰⁸⁷ RGBl. 242/1910.

¹⁰⁸⁸ H. Kubišta, Politika stavební a bytová, s. 319-320.

¹⁰⁸⁹ RGBl. 34/1917; NA Praha, fond Ministerstvo sociální péče 1918- 1948 (dále jen fond MSP 1918-1948), kart. č. 5, inv. č. 698, K přípisu ministerstva spravedlnosti 4. 12. 1918.

¹⁰⁹⁰ H. Kubišta, Politika stavební a bytová, s. 324-327.

demobilizaci rakousko-uherského vojska po roce 1918 a také v úbytku některých věkových skupin populace (obyvatelstvo za války „zestárlo“ a přibýly tak „hlavy rodin“, tedy ekonomicky aktivní populace připravená založit rodiny),¹⁰⁹¹ jednak v určitých specifických okolnostech – například populace Prahy rostla díky přesunu sídel obchodních společností (nostrifikace) a zřizování nových politických institucí (parlament, diplomatický sbor, státní úřady).¹⁰⁹² Poptávka po bytech rostla a zvyšovalo se nájemné, trh ovšem nedokázal kvůli nedostatku stavebních hmot a jejich vysokým cenám adekvátně reagovat (válečná inflace a tzv. uhelná krize).

Obrázek 101 Rodinné domky bytového družstva „Bílá hora“ v Praze, přelom dvacátých a třicátých let 20. století.

Zdroj: Československý vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 333

Během ledna 1919 vydala vláda nařízení o „zabírání bytů obcemi“ (opravňoval ji k tomu stále platný válečný zákon z července 1917,¹⁰⁹³ umožňující státní řízení ekonomiky), podle něhož mohl zemský politický úřad zmocnit obec s nedostatkem bytů, aby dočasně zabavila prázdné či nedostatečně využívané byty a místnosti pro nouzové ubytování.¹⁰⁹⁴ Zákon v praxi neobstál, byl proto výrazně zpřísněn (a prodloužen do dubna 1921).¹⁰⁹⁵ Ani tento zásah nepomohl a jeho užitečnost se brzy

¹⁰⁹¹ Die Wohnungsprobleme Europas nach dem Kriege, s. 400-403, 442-443; Zdeněk Kárník, České země v éře první republiky (1918-1938), Díl 1, Praha 2003, s. 288.

¹⁰⁹² Josef Šlais, K problémům bydlení, Sociální revue 16, roč. 1935, s. 307.

¹⁰⁹³ RGBl. 307/1917.

¹⁰⁹⁴ 38/1919 Sb.

¹⁰⁹⁵ 592/1919 Sb.; Archiv Kanceláře Prezidenta republiky (dále jen AKPR), fond Kancelář Prezidenta republiky 1919-1947 (dále jen KPR 1919-1947), inv. č. 237, Dopis od ministerstva sociální péče z 22. 11. 1920.

vyčerpala.¹⁰⁹⁶ Československý stát rovněž limitoval volný pohyb osob, čímž čelil překotnému stěhování obyvatelstva z venkova do měst. Zákon o „omezení práva stěhovacího“ byl poprvé vydán v dubnu 1919. Pokud člověk nedisponoval domovským právem, směl se do obce přistěhovat jen s jejím písemným svolením, respektive mohl být vystěhován, pokud vlastnil byt i jinde.¹⁰⁹⁷ Novelizace z roku 1921 zavedla přísné peněžní sankce (15-20 tisíc Kč) a tresty odnětí svobody (4-6 měsíců) pro osoby, které se do obce nastěhovaly bez jejího souhlasu, nebo takovému jedinci pronajaly byt.¹⁰⁹⁸ Oba zákony vyvolaly značnou kritiku, v důsledku čehož nebyly po roce 1921 obnoveny (objevovaly se termíny „bytový teror“ nebo „zvůle“).¹⁰⁹⁹ Uvedená právní nařízení nahradil v červenci 1922 zákon o „mimořádných opatřeních bytové péče“, jenž zakazoval používat byty k jiným než obytným účelům, dovoloval obcím zabírat volné místnosti a limitoval stěhovací právo.¹¹⁰⁰ Ačkoliv nebyl vymáhán obzvláště přísně (nejhorší období „bytové krize“ se přečkalo a zákon vyvolával značnou kritiku),¹¹⁰¹ zákonodárci jej prodlužovali až do června 1928.¹¹⁰² Mezi mimořádná opatření lze počítat i vyvlastňování pozemků pro stavební účely, tedy nástroj, jak zabránit spekulacím s půdou. Právo na vyvlastnění zahrnovaly také zákony na podporu stavebního ruchu a ve třicátých letech zákony na obranu republiky.¹¹⁰³

Poté, co se československé hospodářství stabilizovalo, přestal stát omezovat disposiční práva vlastníků k nemovitostem a soustředil se na podporu stavebního ruchu. Tři předválečné pilíře (ochrana nájemníků, daňové odpisy a finanční subvence) zůstaly až do roku 1938 zachovány, prošly ale řadou proměn. Ochranu nájemníků prodloužilo nařízení ministerstev sociální péče a spravedlnosti z prosince 1918, které regulovalo nájmy a omezilo výpověď nájemní smlouvy.¹¹⁰⁴ Následovala nařízení z února 1919 a března 1920, přičemž v dubnu 1920 přijalo národní shromáždění první regulérní zákon o ochraně nájemníků.¹¹⁰⁵ Předpokládalo se, že „vázané bytové hospodářství“ je přechodnou záležitostí, takže se zákony vždy prodlužovaly na krátké období, zřídka delší než jeden rok, nakonec se však z regulovaných nájmu stala přirozená součást prvorepublikového hospodářství. Nové zákony byly přijaty v letech 1922-1925,¹¹⁰⁶ nejdůležitější se ovšem ukázala právní norma z roku 1928, opakovaně novelizovaná až do čtyřicátých let.¹¹⁰⁷

¹⁰⁹⁶ NA Praha, fond Úřad pro zahraniční obchod 1920-1922, kart. č. 39, inv. č. 56, Dopis od ministerstva sociální péče 9. 10. 1920. Podrobnosti k této problematice tamtéž, kart. č. 33, inv. č. 53.

¹⁰⁹⁷ 181/1919 Sb.

¹⁰⁹⁸ 118/1921 Sb.

¹⁰⁹⁹ NA Praha, fond MSP 1918- 1948, kart. č. 535, inv. č. 1218, Zvůle – zlomyslnost nebo omezenost?.

¹¹⁰⁰ 225/1922 Sb.

¹¹⁰¹ AKPR, fond KPR 1919-1947, inv. č. 478, Dopis od ministerstva sociální péče z 22. 9. 1920.

¹¹⁰² 235/1926 Sb.; 183/1927 Sb.

¹¹⁰³ 63/1935 Sb.; 130/1936 Sb.

¹¹⁰⁴ 83/1918 Sb.; 62/1919 Sb.; 175/1920 Sb.

¹¹⁰⁵ 275/1920 Sb.; 488/1921 Sb.

¹¹⁰⁶ 130/1922 Sb.; 85/1923 Sb.; 85/1923 Sb.; 85/1924 Sb.; 48/1925 Sb.

¹¹⁰⁷ 44/1928 Sb.; 33/1929 Sb.; 156/1929 Sb.; 30/1930 Sb.; 166/1930 Sb.; 210/1931 Sb.; 104/1932 Sb.; 139/1932 Sb.; 164/1932 Sb.; 54/1933 Sb.; 244/1933 Sb.; 32/1934 Sb.; 259/1935 Sb.; 66/1936 Sb.

Tabulka 31 Index nájemného v pražských bytech v letech 1923-1935 ve zlatě (1914=100).

Rok	Chráněné byty		Nechráněné byty		Vážený průměr	
	Dělnické	Úřednické	Dělnické	Úřednické	Dělnické	Úřednické
1923	30	32	68	61	34	35
1924	31	33	69	62	35	36
1925	35	37	73	63	38	40
1926	37	40	77	63	41	42
1927	38	40	87	68	43	43
1928	40	42	100	86	49	49
1929	46	47	110	103	60	60
1930	51	50	114	103	69	65
1931	54	51	125	109	83	74
1932	55	51	136	118	91	81
1933	55	51	139	121	97	86
1934	47	44	122	108	87	78
1935	46	44	119	105	89	84

Zdroj: Statistická příručka republiky Československé 4, Praha 1932, s. 248-249; Statistická příručka republiky Československé 3, 1928, s. 144; Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1934, s. 150; Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1935, s. 147; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

Charakteristickým prvkem prvorepublikové ochrany nájemníků byla snaha o graduální návrat k volnému trhu. Nutno podotknout, že u populace a politických stran značně nepopulární.¹¹⁰⁸ Obavy z otřesů ekonomiky vylučovaly okamžitou deregulaci,¹¹⁰⁹ systém byl proto odbouráván postupně. Ochrana se zpočátku nevztahovala na nově postavené domy, později i na byty pronajaté po určitém datu. Průlom představoval zákon z roku 1928, vylučující z ochrany všechny nájemní smlouvy uzavřené po jeho vydání.¹¹¹⁰ Začátkem třicátých let se předpokládalo, že likvidace „vázaného bytového hospodářství“ bude trvat další dekádu, volný trh měl tudíž převládnout až po roce 1940.¹¹¹¹ Výsledek – regulované nájemné bylo oproti předválečnému období poloviční (při přepočtu na zlato), v deregulovaných bytech ale tuto úroveň překročilo již koncem dvacátých let (Tabulka 31). Roku 1930 dosahovala průměrná pražská činže 65-69 % výše roku 1914 (regulované i deregulované), tedy poměrně nízkých hodnot. Jen pro srovnání se v Německu tehdy jednalo o 131 %, Velké Británii 154 % a Švýcarsku 186 %.¹¹¹² Fakticky se vytvořil duální trh – pokud měl nájemník štěstí a bydlel v chráněném bytu, činže nedosáhla ani 10 % jeho životních nákladů, jestliže tomu ale tak nebylo, bydlení se mohlo vyšplhat až na 18 % výdajů.¹¹¹³ Rozdíl jen umocňovala nedostatečná nabídka novostaveb. Rostoucí poptávka se promítla jen do cen bytů s deregulovaným nájmem, jejichž majitelé začali spekulovat,¹¹¹⁴

¹¹⁰⁸ Josef Schmidt, Průmysl cihlářský v roce 1925, Stavivo 7, roč. 1926, s. 4.

¹¹⁰⁹ Obzor keramický 9, roč. 1926, s. 61-62.

¹¹¹⁰ H. Kubišta, Politika stavební a bytová, s. 322-324.

¹¹¹¹ A. Gutwirth, Bytová péče, s. 550.

¹¹¹² Tamtéž, s. 547.

¹¹¹³ Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938; L. Langer, Činže v novostavbách a státní subvence, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 147-148.

¹¹¹⁴ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 158-159; Statistická příručka republiky Československé, Praha 1928, s. 143.

obzvlášť v situaci, kdy zákony o stavebním ruchu povolovaly daňové odpisy na celá desetiletí (někdy až 50 let). Investoři byli ochotni stavět i při astronomických nákladech, čehož využívali nejen vlastníci pozemků, ale i producenti stavebnin k patřičnému navýšení cen (Tabulka 32).¹¹¹⁵

Tabulka 32 Index stavebních nákladů na činžovní dům v Praze ve zlatě, 1926-1938 (1914=100).

Rok	Cihly	Vápno	Cement	Staviva	Mzdy	Celkem
1926	136	125	94,9	139	129	132
1927	146	125	95,2	141	129	136
1928	167	154	95,2	158	144	152
1929	150	159	96,4	148	144	146
1930	135	146	96,5	136	144	140
1931	119	124	95,2	117	144	129
1932	118	121	88,9	112	144	126
1933	105	128	86,9	104	143	122
1934	71	93	44,8	78	111	93
1935	74	91	58,6	78	111	93
1936	77	101	61,9	81	111	95

Zdroj: Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937.

Graduální odbourávání bytových regulací nechtěně způsobilo, že činže rostly hlavně v letech 1929-1933, tedy během velké hospodářské krize, což jen umocnilo sociální problémy společnosti. Lidé opět nemohli sehnat byty, tentokrát ovšem nebyla na vině malá nabídka, jelikož se na trhu nacházely tisíce draze postavených bytů, ale spíše slabé finanční zázemí poptávajících.¹¹¹⁶ Obyvatelstvo proto směřovalo na venkov, kde byly životní náklady nižší. Situaci přiblíží následující kalkulace: od 1. ledna 1930 do 31. července 1933 vzrostla v Praze poptávka po bytech o 18 700 obytných prostor, čistý přírůstek ale činil 28 629 nových bytů (sic!). Je sice pravda, že koncem dvacátých let na pražském trhu chybělo skoro 17 tisíc bytů, tento deficit se však podařilo během velké hospodářské krize vyrovnat.¹¹¹⁷ Výsledek – činže přestaly po roce 1933 růst a zájem o investice do novostaveb upadal.¹¹¹⁸ Zlomem byla léta 1935-1936, kdy se definitivně projevilo přesycení trhu – nájem poprvé od vzniku Československa klesly. Ukázalo se, že peníze vložené do nemovitostí během stavebního boomu dvacátých let nebudou natolik výhodně zúročeny, jak se původně předpokládalo.¹¹¹⁹ Nájem tlačilo dolů také snížení úrokových měr v lednu 1933, opakované začátkem roku 1934, a poté v lednu 1936¹¹²⁰ ani to však nezlepšilo vyhlídky stavebního sektoru, který se z velké hospodářské krize zotavoval pomalu.¹¹²¹ Ještě roku 1937

¹¹¹⁵ František Modráček, Stavební družstva v době hospodářské krize, Sociální revue 17, roč. 1936, s. 121.

¹¹¹⁶ V. Skákal, Stavební ruch před anebo po krizi?, Stavební rozhledy 10, roč. 1929, s. 170-171.

¹¹¹⁷ L. Langer, Stavební ruch a přeplněné byty v Praze, Hospodářská politika 8, roč. 1934, s. 119-120.

¹¹¹⁸ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 1583, inv. č. 1889, Memorandum Poradního sboru pro otázku bytové v Praze z 21. 10. 1933; Průmyslový věstník 21, roč. 1934, s. 168-169.

¹¹¹⁹ F. Modráček, Stavební družstva v době hospodářské krize, s. 122.

¹¹²⁰ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 189.

¹¹²¹ Oldřich Císař, Současný stav stavebního podnikání a stavebních živností a cesty ku jeho zlepšení, Stavební věstník 26, roč. 1935, s. 82-85, 92-94.

se v Československu postavila jen polovina bytů oproti nejlepšímu předkrizovému roku 1928,¹¹²² což se pochopitelně odrazilo v produkci stavebnin. Před rozpadem republiky se odvětví plně nezotavilo, snad jen s výjimkou cementářského průmyslu, těžícího z velkých dodávek na výstavbu pohraničního opevnění (srov. podkapitola 4.5).

Jedním ze strategických cílů sociální politiky nově vzniklé Československé republiky byla bytová výstavba, „aby každý člověk bydlel ve zdravém bytě“.¹¹²³ Stát ji vnímal jako nezbytný komplement zákonů o ochraně nájemníků, jehož nepřímým důsledkem bylo odčerpání investic ze stavebního sektoru.¹¹²⁴ Nejenže finanční sektor poskytoval hypotéky s podstatně nižším krytím než před první světovou válkou,¹¹²⁵ pro nájemníka bylo výhodnější platit regulovaný nájem, než investovat do vlastního bytu nebo domu. Rozdělení bytového fondu na regulovaný a deregulovaný ostatně nebylo společensky ospravedlnitelné, jelikož nešlo o svobodnou volbu, nýbrž štěstí.¹¹²⁶ Ačkoliv stát vyloučil okamžitou deregulaci nájemného, podporoval bytovou výstavbu zárukami na hypotéky, daňovými odpisy a finančními subvencemi, čímž sledoval dva strategické cíle – dlouhodobě vyrovnat nabídku a poptávku na trhu s byty a stimulovat stagnující stavební sektor.¹¹²⁷

Nástrojem této intervencionistické politiky se staly tzv. zákony o stavebním ruchu. Jejich předchůdcem byl novelizovaný zákon o Státním bytovém fondu,¹¹²⁸ jenž převzal závazky svého předlitavského předchůdce. Státní bytový fond se omezil na komunální a družstevní výstavbu, což platilo i pro první zákon o stavebním ruchu z května 1919.¹¹²⁹ Stát poskytoval záruky na hypotéky jen obcím a stavebním družstvům. Na přímou finanční podporu se vyčlenilo 5 milionů Kč, to ale nestačilo, proto druhý zákon o stavebním ruchu z února 1920 navýšil tuto částku o 25 milionů Kč.¹¹³⁰ Předmětem kritiky se stalo upřednostnění komunálních a družstevních staveb, v březnu 1920 tak byl přijat zákon „o podpoře soukromého stavebního podnikání“, podle něhož měli soukromníci nárok na finanční subvenci ve výši 40 % stavebních nákladů, hrazených ze zvláštního fondu s 250 miliony Kč.¹¹³¹ Přelomový byl třetí zákon o podpoře stavebního ruchu z března 1921, podle něhož stát vytvořil fond v hodnotě 80 milionů Kč na krytí 60-90 % stavebních nákladů soukromníků i družstev. Subvence plynuly přímo ze státního rozpočtu nebo z výnosu tzv. „losové výpůjčky“ do 1 miliardy Kč (Obrázek 102).¹¹³² Princip byl jednoduchý – stát

¹¹²² Historická statistická ročenka ČSSR, s. 848.

¹¹²³ H. Kubišta, Politika stavební a bytová, s. 319.

¹¹²⁴ Josef Antoš, Zrušte vázané hospodářství bytové!, Stavební věstník 13, roč. 1922, s. 129-130.

¹¹²⁵ H. Kubišta, Politika stavební a bytová, s. 325.

¹¹²⁶ Archiv Akademie věd České republiky, fond Masarykova akademie práce, kart. č. 60, inv. č. 439, Zápis o mezioborové schůzi Masarykovy Akademie práce (proslov architekta Bittermana).

¹¹²⁷ Vladimír Klimecký, Zákon o stavebním ruchu z r. 1930, Praha 1930, s. 3-5.

¹¹²⁸ 98/1919 Sb.

¹¹²⁹ 281/1919 Sb.

¹¹³⁰ 92/1920 Sb.

¹¹³¹ 219/1920 Sb.

¹¹³² Hynek Kubišta, O státní podpoře stavebního ruchu u nás a v cizině, Praha 1926, s. 5.

vydal dluhopisy na 25 let, každoročně část vylosoval, zaplatil majitelům dlužnou částku a ještě přidal 2 % úrok za započtený rok. Konaly se také „výherní tahy“, během nichž výherci obdrželi zvláštní odměnu (nanejvýš 16 milionů Kč ročně).¹¹³³ Další zákony o stavebním ruchu, vydávané až do roku 1924, byly v zásadě totožné, měnila se jen výše státních záruk, finančních subvencí a daňových odpisů.¹¹³⁴ Nový zákon o stavebním ruchu byl po krátkém intermezzu vydán roku 1927,¹¹³⁵ postupně novelizován až do konce dvacátých let.¹¹³⁶ Zákon povoloval podstatně menší daňové odpisy, přesto výrazně přispěl obrovskému rozmachu stavebního sektoru v letech 1927-1929.¹¹³⁷

Obrázek 102 Státní činžovní domy v Praze – Dejvicích pro vojenské zaměstnance, postavené s příspěvkem losové půjčky.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 10, roč. 1928, s. 641.

Nejistota, zda se ochrana nájemníků a podpora stavebního ruchu stanou permanentním nástrojem státních subvencí stavebního sektoru, destabilizovala trh s nemovitostmi.¹¹³⁸ Oficiální zdůvodnění spočívalo ve flexibilitě přizpůsobit se okamžitému vývoji ekonomiky,¹¹³⁹ stejně důležitou roli ovšem sehrála absence politického konsenzu. Finanční podpora pokračovala ještě v letech 1931-1932,¹¹⁴⁰ poté ale úřady od tohoto nástroje upustily (marginální finanční subvence obsahovaly zákony na ochranu nájemníků). Vláda se znovu zabývala systematickou podporou stavebního ruchu teprve roku 1934, kdy vydala nařízení, „*kterým se mění a doplňují některé zákony týkající se bytové péče*“. Kromě

¹¹³³ 100/1921 Sb.

¹¹³⁴ 45/1922 Sb.; 35/1923 Sb.; 58/1924 Sb.

¹¹³⁵ 44/1927 Sb.

¹¹³⁶ 197/1928 Sb.

¹¹³⁷ V. Klimecký, Řízení hospodářství v Československu do r. 1939, s. 106-110.

¹¹³⁸ Th. Kopecký, Právní jistota nutným předpokladem podnikání, Stavební věstník 27, roč. 1936, s. 9-10.

¹¹³⁹ Hynek Kubišta, Stavební ruch, Brno 1937, s. 4-5.

¹¹⁴⁰ 45/1930 Sb.

mírné finanční podpory stavebního ruchu se právní norma zaměřila na daňové odpisy. Pozornost se soustředila na opravy nájemních domů ve velkých aglomeracích, jejichž majitelé si mohli z činžovní daně odečíst až 30 % nákladů.¹¹⁴¹ Nařízení nebylo příliš účinné, vláda jej proto novelizovala, aby odpisy činily 50 % stavebních nákladů.¹¹⁴² Ani to však nestačilo, takže národní shromáždění přijalo roku 1936 nový zákon o stavebním ruchu, platný do rozpadu Československé republiky.¹¹⁴³

Obrázek 103 Rodinné domky pro státní zaměstnance v Rohově na Podkarpatské Rusi.

Zdroj: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 321.

Jakou roli sehrál státní intervencionismus v meziválečném stavebnictví a průmyslu stavebních hmot? Až do roku 1936 přímo figuroval u vzniku téměř 42 tisíc domů a 155 tisíc bytů (Obrázek 103),¹¹⁴⁴ což se mohlo rovnat polovině objektů postavených v sedmdesáti největších československých aglomeracích. Čísla pro celou republiku nejsou známa, odhady ale naznačují, že se státní podporou vznikla pětina až šestina všech bytů z let 1919-1936.¹¹⁴⁵ Nejvíce stavěli soukromníci, těsně za nimi se umístila družstva a zdaleka nejmenší podíl připadl na obce. Zcela novým fenoménem bylo stavitelství v přímé režii družstev. Ačkoliv se na území budoucího Československa nacházely před první světovou válkou jen tři stovky stavebních družstev, do konce dvacátých let vzrostl jejich počet na patnáct set. Velká

¹¹⁴¹ 159/1934 Sb.

¹¹⁴² 103/1935 Sb.; 1/1936 Sb.; 1/1937 Sb.

¹¹⁴³ 65/1936 Sb.; 259/1937 Sb.

¹¹⁴⁴ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1937, s. 233; Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 240,

¹¹⁴⁵ Historická statistická ročenka ČSSR, s. 848.

hospodářská krize sice přivedla řadu z nich do insolvence, ještě na prahu druhé světové války jich ale fungovalo přes dvanáct set.¹¹⁴⁶ Finanční subvence a státní záruky se do roku 1936 vyšplhaly na 8,4 miliard a ze Státního bytového fondu bylo vyplaceno obcím a družstvům dalších 152 milionů Kč. Na opravy starých domů byly v letech 1934-1936 poskytnuty slevy z činžovní daně v hodnotě 376 milionů Kč.¹¹⁴⁷ Stát tudíž vložil do stavebního sektoru téměř 9 miliard Kč, započítány ale nejsou veškeré daňové odpisy, které se mohly pohybovat ve stamilionech, možná miliardách Kč (jen pro srovnání činily průměrné roční výdaje státního rozpočtu kolem 11,5 miliardy Kč).¹¹⁴⁸ Výsledky československé bytové výstavby nastíní komparace Prahy s bývalým hlavním městem habsburské monarchie. Ačkoliv žilo ve Vídni přibližně dvakrát tolik lidí než na území „Velké Prahy“,¹¹⁴⁹ mezi světovými válkami se zde nepostavilo ani poloviční množství bytů.¹¹⁵⁰

Stát štedře podporoval meziválečné stavebnictví, vytknout lze však nekonceptnost a absenci dlouhodobé strategie. Spolu s přesycením trhu se během třicátých let množila kritika státem subvencované výstavby bytového fondu,¹¹⁵¹ realizované nejen soukromými spekulanty, ale i stavebními družstvy, která „*státních garancí a příspěvků používají k dumpingu na trhu bytovém*“.¹¹⁵² S pochopením se nesetkaly ani početné korupční skandály, odhalující, že subvence na podporu stavebního ruchu vždy nenašly svou cestu k potřebným, nýbrž majetným vrstvám, napojeným na obecní zastupitelstva a stát.¹¹⁵³ Finanční subvence byly obzvlášť znatelné ve dvacátých letech, chyběly ovšem za velké hospodářské krize, kdy ekonomika investice vyloženě potřebovala. Úřady sice oddálily vydání nepopulárního zákona o regresu,¹¹⁵⁴ který počítal s kompenzací státních zápůjček a kapitál by z ekonomiky odčerpával,¹¹⁵⁵ kromě vládního nařízení o daňových odpisech z oprav starých budov a opožděného zákona o stavebním ruchu z roku 1936 ovšem nepodnikly efektivní kroky ke stimulování stavebního sektoru, který se z hospodářské krize vzpamatovával pomalu (Tabulka 33). Ačkoliv se dostupnost dlouhodobého úvěru snížením úrokových sazeb zlepšila, pochybnosti, zda budou producenti zvyšovat ceny stavebnin, anebo vstoupí do hry stát, nevytvářely ideální podmínky pro rozvoj stavebního podnikání.¹¹⁵⁶ Československá stavební krize nebyla tak hluboká jako ve Spojených

¹¹⁴⁶ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 1-20, roč. 1920-1939, Praha 1920-1939.

¹¹⁴⁷ Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 241.

¹¹⁴⁸ E. Kubů – J. Pátek (eds.), Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, s. 26.

¹¹⁴⁹ Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005, Díl 1, Praha 2006, s. 60; Statistisches Handbuch für den Bundesstaat Österreich 17, Wien 1937, s. 5.

¹¹⁵⁰ Compass. Deutschösterreich 59-71, roč. 1926-1938.

¹¹⁵¹ NA Praha, fond PMR 1918-1945, kart. č. 3997, inv. č. 2929, Memorandum o „akci za prvý tisíc nových domů“, Praha 1936.

¹¹⁵² Obrat na trhu stavebním a bytovém, Stavební rozhledy 14, roč. 1933 s. 174-175.

¹¹⁵³ Josef Schmidt, Osnova vládního nařízení o rozhodčích komisích pro stavení cen stavebních hmot, Stavivo 16, roč. 1935, s. 289-290.

¹¹⁵⁴ 260/1937 Sb.

¹¹⁵⁵ Jan Hanzal, Regres. Zákon o náhradě podle zákonů o stavebním ruchu, Praha 1938, s. 3-21.

¹¹⁵⁶ Stavební věstník 29, roč. 1939, č. 3, s. 1; Zprávy Národní banky Československé 10, roč. 1936, s. 293.

státech amerických, připomínala ale Francii, kde došlo k propadu relativně pozdě, zlepšení se ovšem před druhou světovou válkou nedostavilo, a to v ostrém kontrastu s Německem a Velkou Británií. Tomuto vývoji pochopitelně odpovídala situace na trhu se stavebními hmotami – výroba cihel čítala roku 1937 jen 54,4 % nejlepšího předkrizového roku 1928, vápno se pohybovalo kolem 88,5 % a jediné cement tuto úroveň přesáhl o 5,4 %, ¹¹⁵⁷ za což vděčil výstavbě pohraničního opevnění.

Tabulka 33 Index stavební činnosti (dokončených a povolených budov) ve vybraných státech 1923-1937 (1929=100).

Rok	ČSR	Německo	USA	Francie	VB
1923	40	37	87	47	69
1924	59	34	89	60	80
1925	50	57	118	65	97
1926	59	65	112	93	93
1927	87	91	118	65	88
1928	134	98	123	79	92
1929	100	100	100	100	100
1930	84	98	64	111	102
1931	107	74	46	101	86
1932	117	47	20	78	91
1933	60	60	18	74	115
1934	49	94	19	67	131
1935	41	78	32	58	156
1936	65	98	52	55	160
1937	75	101	56	52	152

Zdroj: World Production and Prices 1938/1938, Geneva 1939, s. 29.

¹¹⁵⁷ Historická statistická ročenka ČSSR, s. 847; R. Bárta ml., Průmysl keramiky a staviv, s. 12, 22; R. Bárta ml., Keramický průmysl, s. 192.; R. Bárta ml., Keramický průmysl v Československu, s. 25-26.

3.5.3 Cenové intervence a nucená syndikalizace

Jedním z nejúčinnějších nástrojů, jakým stát usměrňoval průmysl stavebních hmot, byly cenové intervence. Zásahy do tvorby cen mají svého předchůdce ve válečné správě rakousko-uherské ekonomiky. Kvůli zhoršující se hospodářské situaci stát od roku 1917 reglementoval ceny zboží¹¹⁵⁸ a vytvořil válečné hospodářské svazy, konkrétně *Wirtschaftsverband der Zementindustrie* (*Hospodářský svazu pro průmysl cementářský*) a *Wirtschaftsverband der Ziegelindustrie* (*Hospodářský svaz průmyslu cihlářského*),¹¹⁵⁹ které regulovaly přepravu zboží a de facto navázaly na činnost předválečných kartelových organizací. Ačkoliv oba svazy fungovaly v Rakouské republice ještě několik let po první světové válce,¹¹⁶⁰ Československá vláda je coby projev vídeňské centralizace rychle zrušila.¹¹⁶¹ Koncem listopadu 1918 byla ukončena činnost *Hospodářského svazu pro průmysl cementářský*,¹¹⁶² načež ukončil v únoru 1919 činnost *Hospodářský svaz průmyslu cihlářského*.¹¹⁶³ Válečné hospodářství ovšem nešlo odbourat tak rychle a jednoduše, jelikož se měna vyvíjela inflačně. Na hospodářský svaz cementový a cihlářský proto navázala *Cenová sdružení pro staviva*.¹¹⁶⁴ Jejich vytvoření neodmítali pouze producenti, nýbrž i část spotřebitelů. Hlavní problém vysokých cen stavebnin totiž spočíval více v nedostatku uhlí a zdražování životních potřeb než na zvůli výrobců (i takové případy se ale pochopitelně objevily).¹¹⁶⁵ *Cenová sdružení pro staviva* měla svou pražskou i brněnskou centrálu.¹¹⁶⁶ Nakonec plnila funkci poradního orgánu, na jehož půdě se scházeli výrobci, distributoři, zaměstnanci a v některých případech i státní úředníci. Cílem bylo konat šetření v otázkách výrobních, prodejních a vývozních cen, podávat návrhy maximálních cen zboží orgánům státní správy ke schválení a zasahovat do zaměstnaneckých otázek.

Mimořádně důležitá je řeč předsedy pražského *Cenového sdružení pro staviva*, ředitele firmy Prastav Rudolfa Barty staršího z 5. ledna 1921 (místopředsedou byl stavitel Jan Klouba), shrnující obavy producentů ze státních zásahů do fungování průmyslu stavebních hmot: „*Nejdříve musíme mít u nás doma pořádek, musí tu být jistota a zaručená ochrana soukromého podnikání a soukromého majetku (...) Musí nám býti pevně zaručeno, že závody zůstanou určitě i v budoucnu soukromým majetkem majitele již dosavadního, z toho důvodu, aby mohli býti zrekonstruovány na úspornou výrobu (...) A teď chceme investovati. Z čeho? Jdeme k bance, ale ta krčí rameny, neboť ta hesla socializační, ty fráze, které denně slyšíme a kterým nijak zabránit nemůžeme, to vše nám pomáhá, že v bance úvěru*

¹¹⁵⁸ RGBI. 307/1917.

¹¹⁵⁹ ÖS AdR, fond BHV 1918-1941, Sektion IV 1919, kart. č. 2930, sign. 34171, Ernennung von Regierungskommissäre 2. 12. 1919.

¹¹⁶⁰ BGBI. 445/1922.

¹¹⁶¹ Stavivo 1, roč. 1920, s. 119.

¹¹⁶² 55/1918 Sb.; 62/1918 Sb.

¹¹⁶³ 59/1919 Sb.

¹¹⁶⁴ 101/1919 Sb.

¹¹⁶⁵ NA Praha, fond MSP 1918-1948, kart. č. 527, inv. č. 1203, Zprava o poradě 7. 1. 1919.

¹¹⁶⁶ Tamtéž, fond MPOŽ 1919-1942, K 340, sign. 31.51020, Zápis o schůzi 14. 10. 1920.

nedostaneme, neboť při dnešních těžkých finančních poměrech banky pouze dají úvěr tam, kde jest jistý. A naše podniky, na kterých se chtí všechny nemožné vládní pokusy dělati, ony jistoty nepodporují“.¹¹⁶⁷ Stát vskutku vstupoval do odvětví způsobem, který neměl před rokem 1914 obdoby. Stavební hmoty musely být přednostně dodávány na státní zakázky, popřípadě soukromé stavby vznikající ve „veřejném zájmu“.¹¹⁶⁸ Podniky byly v takovém případě preferenčně zásobovány uhlím, takže bez potíží vyráběly.¹¹⁶⁹ Spolu s tím, jak se od roku 1920 stavební krize prohlubovala, někteří spotřebitelé požadovali kontrolu přímo v závodech, aby producenti uměle nezdražovali.¹¹⁷⁰ Nesrovnalosti se skutečně objevily v maloměřické cementárně firmy *Leo Czech a spol.*, a ta se stala odstrašujícím příkladem. Na žádost brněnského stavebního úřadu a redakce časopisu *Stavební rozhledy* vyslal brněnský *Úřad pro potírání lichvy* do závodu inspekci, která zjistila, že cementárna disponuje značnými zásobami uhlí i cementu a její výrobní náklady jsou mnohem nižší, než jaké uváděla na půdě *Cenového sdružení pro staviva*.¹¹⁷¹ Ministerstvo obchodu na firmu v červenci 1920 uvalilo státní dozor (podle válečného zákona o zásobování obyvatelstva),¹¹⁷² vedený profesorem brněnské techniky Otakarem Kallaunerem, kandidátem přijatelným pro všechny strany.¹¹⁷³ Státní dozor nad maloměřickou cementárnou nakonec trval do června 1921, kdy byla stavební krize překonána.¹¹⁷⁴ Jakkoliv byl zásah opodstatněný, jen posílil obavy producentů, že přichází vlna zestátňování.¹¹⁷⁵

Cenová sdružení pro staviva v květnu 1921 nahradily *Cenové soudy*, vytvořené v Praze, Brně, Bratislavě a Užhorodě podle zákona o stavebním ruchu.¹¹⁷⁶ Zákonodárci je vnímaly jako nezbytný nástroj pro zajištění přiměřených nákladů stavební činnosti.¹¹⁷⁷ Nejenže stanovovaly maximální ceny stavebních hmot, regulovaly také rozpočet stavební činnosti.¹¹⁷⁸ Je pochopitelné, že se setkaly s odporem producentů, kteří v nich spatřovali „zbytečné“ zásahy do odvětví.¹¹⁷⁹ Navzdory kritice však zasedaly až do prosince 1923, a poté se příslušné paragrafy v zákonech o stavebním ruchu již neobjevily. Pomyslnou tečkou za jejich fungováním byl pokus pražského *Cenového soudu* stanovit v prosinci 1923 směrné ceny cihel na další rok. Cihlářský průmysl toto rozhodnutí napadl u vrchního zemského soudu

¹¹⁶⁷ *Stavivo* 2, roč. 1921, s. 13.

¹¹⁶⁸ NA Praha, fond MSP 1918-1948, kart. č. 527, inv. č. 1203, Odpověď ministra obchodu na dotaz poslanců

¹¹⁶⁹ Tamtéž, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 334, sign. 22.39320, Dopis od ministerstva veřejných prací z 20. 5.

1920

¹¹⁷⁰ Tamtéž, fond MSP 1918-1948, kart. č. 527, inv. č. 1203, Rezoluce plzeňských stavitelů z června 1920.

¹¹⁷¹ Tamtéž, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 370, sign. 43721, Žádost o uvalení státního dozoru 22. 6. 1920.

¹¹⁷² RGBl. 131/1917.

¹¹⁷³ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 370, sign. 43721, Zpráva z 23. 7. 1920.

¹¹⁷⁴ Tamtéž, Zpráva z 3. 5. 1921.

¹¹⁷⁵ R. Bárta ml., *Velká Praha a průmysl stavebních hmot*, s 57.

¹¹⁷⁶ 197/1921 Sb.

¹¹⁷⁷ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 540, inv. č. 1091, Dopis od Zemské správy politické v Praze 11. 6. 1921.

¹¹⁷⁸ 100/1921 Sb.

¹¹⁷⁹ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 455, sign. 18195/22, Resoluce odborné skupiny staviv a keramiky při ÚSČP 27. 3. 1922.

v Praze, jenž potvrdil, že "*institute ta vůbec se nevžila a také jí potřeba není*".¹¹⁸⁰ Případ se dostal až k *Nejvyššímu soudu* v Brně, jeho výrok se ale nikterak nelišil od závěru *Vrchního zemského soudu* v Praze.¹¹⁸¹ Zrušení *Cenových soudů* si přálo také ministerstvo průmyslu, obchodu a živností, které jednoduše konstatovalo, že „*se neosvědčily*“.¹¹⁸²

Zájem státu o ceny stavebnin během konjunktury poklesl, to ovšem neznamena, že by se v odvětví nikterak neangažoval. Od producentů se očekávalo, že nebudou brzdit stavební ruch překotným zvyšováním cen a dokud toto nepsané pravidlo respektovali, státní zásah nehrozil.¹¹⁸³ Stát se zajímal o rostoucí ceny cihel,¹¹⁸⁴ pozornost však budila hlavně vysoká rentabilita cementářského průmyslu.¹¹⁸⁵ Krátce po smrti Oldřicha Rosenberga byly jeho cementárny v Bohosudově a Hodolanech zastaveny, což vzbudilo obavy spotřebitelů.¹¹⁸⁶ Problém začala řešit ministerstva zásobování a průmyslu, obchodu a živností, která iniciovala v únoru a květnu 1925 zvláštní jednání, jež vyzněla ve prospěch cementářského průmyslu. Kalkulace dokázala, že se československý cement pohybuje pod světovou paritou cen. Státní správa doporučila cementárnám vypracovat dlouhodobé strategie, aby byl trh dobře zásobován a od dalších zásahů se prozatím distancovala.¹¹⁸⁷ Zřejmě tak došlo k uzavření tiché dohody mezi úřady a kartelizovanými cementárnami. Na pražském trhu zdražily mezi lety 1926-1929 cihly o 9 %, vápno o 21 %, jen cement se prodával za stejných podmínek.¹¹⁸⁸

Význam cenových intervencí opět vzrostl ve třicátých letech. Vláda se touto otázkou poprvé zabývala koncem listopadu 1930, kdy národní shromáždění přijalo rezoluci, požadující snížení nákladů na stavební hmoty, a to především cihly, cement, vápno a železo.¹¹⁸⁹ Jakmile však vstoupila do průmyslu stavebních hmot velká hospodářská krize, cenové otázky pozbyly na významu. Propad poptávky nakrátko destabilizoval kartely producentů, kteří zahájili „cenové války“, pro spotřebitele poměrně výhodné. Pokles cen stavebnin na československém trhu byl obzvlášť znatelný i v celoevropském kontextu (Tabulka 34). Aktuálnost státních intervencí vzrostla teprve po vzniku nových monopolních organizací v polovině třicátých let. Československé zákonodárství přitom nedisponovalo efektivními nástroji, jak zasáhnout do kartelovaných cen. Stále platil zastaralý „koaliční zákon“ z roku 1870,

¹¹⁸⁰ Stavivo 6, roč. 1925, s. 146.

¹¹⁸¹ Josef Schmidt, Konečné soudní rozhodnutí o neplatnosti maximálních cen cihel v roce 1924, Stavivo 7, roč. 1926, s. 6.

¹¹⁸² NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 719, sign. 40.15930, Resoluce o členění lichvě 7. 5. 1930.

¹¹⁸³ Hynek Kubišta, Zákon o stavebním ruchu z roku 1927 s vládním nařízením, Praha 1927, s. 6.

¹¹⁸⁴ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 489, sign. 35.92623, Dopis od ministerstva veřejných prací 27. 4. 1923.

¹¹⁸⁵ Stavební denní zprávy 1, roč. 1924, č. 21.

¹¹⁸⁶ NA Praha, fond MZV – VA 1918-1987, kart. č. 1995, inv. č. 1015, Lidové listy 20. 7. 1924

¹¹⁸⁷ Stavební denní zprávy 2, roč. 1925, č. 50, 113.

¹¹⁸⁸ Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

¹¹⁸⁹ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 735, sign. 11.96731, Resoluce 20. 11. 1931; Dopis od předsednictva ministerské rady 12. 12. 1930.

zahrnující zvláštní ustanovení proti zvyšování cen na úkor veřejnosti,¹¹⁹⁰ přičemž šlo aplikovat také vládní nařízení ze září 1920 o zásobování obyvatelstva, umožňující ministerstvům stanovit maximální ceny zboží, nebo tuto pravomoc delegovat na politické úřady.¹¹⁹¹ Ani jedna z těchto norem však nebyla dobře uplatnitelná. Změnu nepřinesl ani kartelový zákon z roku 1933, který ministerstvům povoloval zahájit šetření o cenách zboží, pokud ohrožují *“veřejný zájem nepřiměřeně vysokými cenami (...) nepřiměřeně vysokými sazbami podniků dopravních, úvěrních nebo pojišťovacích (...) nebo obchodními podmínkami, jež nepřiměřeně zvyšují ceny”*.¹¹⁹² Ačkoliv se na kartelový zákon vázala řada dalších právních norem, například vládní nařízení *„o použití některých ustanovení kartelového zákona na nepřiměřeně vysoké ceny (sazby) určené kartelovými úmluvami”*,¹¹⁹³ které již pracovalo s myšlenkou svěřit cenové regulace zemským úřadům, nikdy se nestal efektivním nástrojem.¹¹⁹⁴

Tabulka 34 Index stavebních nákladů v prosinci každého roku v Československu, Německu, Rakousku, Maďarsku, Velké Británii a Spojených státech amerických 1929-1934 (1928=100).

Rok	ČSR	Německo	Rakousko	Maďarsko	VB	USA
1929	96	102	100	98	101	100
1930	92	94	111	94	97	99
1931	85	84	111	88	95	97
1932	85	71	101	73	92	80
1933	80	73	101	75	90	83
1934	60	76	101	75	90	89

Zdroj: World Economic Survey 1934-1935, Geneva 1935, s. 63.

Legitimitu kartelů jen posílila snaha finanční správy využít kartelového rejstříku k daňovým účelům. Jednalo se o součást širší národohospodářské koncepce státu, vnímající kartely jako inherentní prvek moderní ekonomiky, přecházející od liberalismu volné soutěže k monopolní kontrole trhu. Argumentace byla jednoduchá – kartelový zákon legitimizoval monopolizaci trhu, je tedy *„správné, aby kartely něco ze svých hospodářských prospěchů státu v dani vrátily”*.¹¹⁹⁵ Daň měla být progresivní, odstupňovaná dle ekonomického významu kartelových úmluv, doby jejich trvání, počtu členů, stupně ovládnutí trhu, tržní síly outsiderů, vnitřní organizace (volná ujednání, evidenční kanceláře, syndikátní prodejny) a celkového obratu. Ve spolupráci s ministerstvem financí ji vyměřoval Státní úřad statistický, spravující kartelový rejstřík.¹¹⁹⁶ Zátěž byla zpočátku stanovena na 0,5 % prodejního obratu kartelů působících jen na československém trhu, nikoliv v zahraničí. Odhad celkového obratu činil 15,4 miliard Kč (na stavební hmoty připadlo 560 milionů Kč), což představovalo roční příjem do státní

¹¹⁹⁰ RGBI. 43/1870.

¹¹⁹¹ 516/1920 Sb.

¹¹⁹² 141/1933 Sb.

¹¹⁹³ 207/1933 Sb.

¹¹⁹⁴ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 2067, sign. 74.99233, Dopis od Ústřední rady obchodnictva ČSR 11. 8. 1933.

¹¹⁹⁵ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 1250, inv. č. 1126, Zpráva výboru rozpočtového k vládnímu návrhu zákona o kartelovém poplatku z 10. 12.1937.

¹¹⁹⁶ Tamtéž, Návrh na vybírání dávky ze zápisu kartelových úmluv do kartelového rejstříku.

pokladny 77 milionů Kč (režijní náklady mohly dosahovat 10 milionů Kč).¹¹⁹⁷ Úřady si od zákona slibovaly zkušenost s výběrem této specifické daně, čímž chtěly posílit roli státu v monopolizovaném hospodářství. Kartelový poplatek byl uzákoněn v prosinci 1937 a prováděcí vládní nařízení vstoupilo v platnost během března 1938,¹¹⁹⁸ rozpad Československa však znemožnil uvést tuto právní normu do praxe.

Nejenže prvorepublikové úřady kartely de facto legitimizovaly, dokonce se uchýlily k nucené syndikalizaci. Toto opatření úzce souviselo s velkou hospodářskou krizí a debatami teoretiků i politiků o zavedení řízeného hospodářství.¹¹⁹⁹ Jako příklad nesloužila nucená kartelizace průmyslu v Německu a Itálii, nýbrž belgické, holandské, francouzské a americké obligatorní dohody. Jestliže to žádal „všeobecný zájem“, stát nuceně syndikalizoval selektované odvětví a potenciální outsidersy eliminoval příkazem vstoupit do organizace. Zvláštním rysem tohoto systému byl tzv. numerus clausus, zakotvující status quo v odvětví. Jinak řečeno, „*zřizování nových závodů a rozšiřování starých závodů resp. zvětšování jich kapacity*“ bylo „*vázáno na zvláštní povolení*“.¹²⁰⁰ Stát měl podrobit „*ničivou svobodu soutěže právním a smluvním omezením*“ a „*ve jménu širších, obecnějších a vyšších zájmů*“ zavést „*jistá právní pravidla do oblastí, které dosud podléhaly jen subjektivní a individuální úvaze*“. Jejich účelem bylo sledovat „zájmy celku“, nikoliv individuální prospěch,¹²⁰¹ praxe se však ukázala mnohem složitější. Některá odvětví žádala nucenou syndikalizaci dobrovolně (nástroj kartelů, jak se zbavit outsiderů),¹²⁰² jindy převzala iniciativu vláda prostřednictvím zákona o mimořádné moci nařizovací z roku 1933 (tzv. zmocňovací zákon).¹²⁰³

Nucená syndikalizace pochopitelně našla své odezvy i v průmyslu stavebních hmot, a to zejména v cementářství, nevyhnula se však ani vápenictví a cihlářství. Atomizovaný vápenický průmysl patřil k oborům, ve kterých někteří producenti požadovali zásah vlády. Diverzifikace výroby zapříčinila, že se odvětví rozdělilo na dvě skupiny. První reprezentovala podniky soustředěné ve vápenictví, druhá zase firmy, které pálením vápna diverzifikovaly své podnikatelské aktivity. Zatímco první skupina volala po sjednocení různorodých trhů a vytvoření nuceného syndikátu, druhá čelila cenovému dumpingu podstatně lépe a změny si nepřála.¹²⁰⁴ Nucený syndikát sice ve vápenictví nevznikl, nakonec jej ale ani nebylo třeba. Producentům se podařilo konstituovat zemský kartel v Čechách (*Evidenční kancelář*

¹¹⁹⁷ Tamtéž, Předpokládaný výnos poplatku z kartelových úmluv podle výpočtů presidia ministerstva financí.

¹¹⁹⁸ 245/1937 Sb.; 65/1938 Sb.

¹¹⁹⁹ Zdeněk Fafl, Zásahy států do hospodářství, Obzor národohospodářský 11, roč. 1935, s. 407-418.

¹²⁰⁰ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 1252, inv. č. 1126, Zdeněk Fafl, K otázce nucené organizace průmyslu, 1935.

¹²⁰¹ František Veselý, Povinné syndikalisování s hlediska výroby a spotřeby, Sociální revue 17, roč. 1936, s. 66.

¹²⁰² tátní oblastní archiv Praha, fond Obchodní a živnostenská komora Praha 1850-1949, kart. č. 1252, inv. č. 1126, Syndikalizace grafického průmyslu.

¹²⁰³ 95/1933 Sb.

¹²⁰⁴ Jan Ebert, Syndikalizace ve vápenickém průmyslu, Stavivo 16, roč. 1935 s. 82-83.

vápenic, srov. podkapitola 4.1.3), jenž se postupně dohodl s moravskými regionálními skupinami a de facto rozšířil působíště na celou republiku.

Stejně tak tomu bylo v cihlářství. Od poloviny třicátých let někteří producenti volali po nucené syndikalizaci, v níž spatřovali užitečný nástroj, jak ukončit dlouhé „cenové války“ a přinutit „outsidery“ ke vstupu do existujících průmyslových dohod. Prodej zboží pod výrobními náklady snižoval rentabilitu podnikání a znemožňoval rozsáhlejší investice. „Sanace“ cihlářského průmyslu měla zahrnovat stanovení jednotných prodejních cen i přepravních tarifů, rajonizaci odbytu, přísné vynucování kartelové disciplíny a částečné uzavření trhu nově příchozím (numerus clausus).¹²⁰⁵ *Jednota pro zvelebení průmyslu cihlářského* (srov. podkapitola 4.5) dokonce vyslala v březnu 1936 deputaci za ministerstvem průmyslu, obchodu a živností Josefem Václavem Najmanem (1882-1937) s cílem vytvořit několik nucených syndikátů u velkých československých odbytišť.¹²⁰⁶ Hlavním předpokladem pro jejich fungování bylo konstituování zastřešující organizace koordinující jejich činnost. Východiskem se stalo zřízení *Poradního odboru prodejního*, který působil při *Jednotě pro zvelebení průmyslu cihlářského*. Taktická podnikatelská rozhodnutí měla zůstat v pravomocích syndikátních ústředí, strategické cíle ale definoval *Poradní odbor prodejní*, čímž se snažil vyhovět „zájmům nikoliv určitých skupin, nýbrž zájmům celku“.¹²⁰⁷ *Poradní odbor prodejní* se snažil zřizovat nové syndikátní ústředny a reorganizovat ty stávající, sjednocovat fungování rozhodčích soudů i podobu stanov a prostředkovat komunikační kanály mezi rozdílnými průmyslovými dohodami.¹²⁰⁸ Navzdory skutečnosti, že *Poradní odbor prodejní* zahájil svou činnost již roku 1936 (zatím jen pro Čechy),¹²⁰⁹ nepodařilo se *Jednotě pro zvelebení průmyslu cihlářského* myšlenku nucené syndikalizace cihlářského průmyslu před zánikem Československa prosadit.

Podobná situace panovala také v cementářském průmyslu. Stát přistupoval k tomuto strategickému odvětví poněkud ambivalentně. Po vypuknutí velké hospodářské krize byl oslaben kartel „čtyř cementáren“ (Králov Dvůr, Maloměřice, Štramberk-Vítkovice, Lietavská Lúčka-Ladce), ceny tudíž klesaly. Úřady nahlížely tento vývoj příznivě, nižší stavební náklady byly žádoucí pro stimulování bytové výstavby. Změna nastala v roce 1933, kdy se podařilo sjednat nový cementářský syndikát (*Cement, akciová společnost*, srov. podkapitola 4.1.4). Předsednictvo ministerské rady urychleně svolalo schůzi hospodářských ministrů (železnice, veřejné práce, průmysl, obchod a živnosti, sociální péče) za účasti předsedy vlády Jana Malypetra (1873-1947), který zdůraznil nutnost „*pracovati proti zvyšování cen*“.

¹²⁰⁵ Jan Elišák, Zabezpečení naší cihlářské budoucnosti, Stavivo 17, roč. 1936, s. 50-51.

¹²⁰⁶ Josef Schmidt, Cenové komise a požadavek nucené syndikalizace v cihlářství, Stavivo 17, roč. 1936, s. 114-115.

¹²⁰⁷ Josef Matějka, Dnešní stav odborné a prodejní organizace cihlářského průmyslu, Stavivo 17, roč. 1936, s. 169.

¹²⁰⁸ Josef Matějka, Organizace prodeje cihlářského zboží, Stavivo 17, roč. 1936, s. 253-254.

¹²⁰⁹ V. Kapras, Organizace prodeje cihlářského zboží v Čechách, Stavivo 19, roč. 1938, s. 109-111.

V tomto směru je zvláště aktuálním kartel cementáren. Zástupci kartelu byli předvoláni k jednání s ministerstvem obchodu a veřejných prací a bylo jim naznačeno, že veřejnost i vláda nesnesou zvýšení cen.¹²¹⁰ Intervence nakonec nebyla potřeba, jelikož se syndikát záhy rozpadl a na trhu vypukla „cenová válka“, takže „není obav, že by v tomto oboru došlo nyní ke zvýšení cen, které by rušivě působily na stavební ruch“.¹²¹¹ Dumping nakonec dosáhl takových rozměrů, že cementářský průmysl opět přilákal pozornost státu. Na předsednictvo ministerské rady se obrátil agrární poslanec Rudolf Beran (1887-1954), že „jest v zájmu národohospodářském nutno, aby otázka tato cestou dohody se vyřešila“.¹²¹²

Československá republika neměla žádnou právní normu, s níž by šlo zvýšit, nikoliv snížit ceny zboží (pouze nucená syndikalizace).¹²¹³ Toho si byla vědoma i *Královská cementárna*, která se obrátila v lednu 1935 na národohospodářský odbor předsednictva ministerské rady, aby zavedla „numerus clausus“ v cementářském průmyslu.¹²¹⁴ Jednání o nuceném syndikátu zkomplikovaly požadavky dělníků cementáren. Cementářský průmysl propustil během velké hospodářské krize polovinu zaměstnanců a pro zbytek požadoval zkrácení pracovní doby.¹²¹⁵ Věci se ujal národohospodářský odbor předsednictva ministerské rady, čehož využila *Královská cementárna* – cementářský průmysl přistoupí na požadavky dělníků, jakmile se „podaří docílit konsolidaci poměrů na trhu cementem“.¹²¹⁶ Od tohoto okamžiku to nebyl ani tak Králův Dvůr, jako spíš *Svaz dělnictva lučebního* (zahrnoval zaměstnance cementáren), který požadoval „vytvoření nuceného syndikátu cementářského“ a „numerus clausus v cementářském průmyslu“.¹²¹⁷ Outsideři se o těchto jednáních dozvěděli a raději do vznikajícího syndikátu *Královské cementárny* dobrovolně vstoupili (*Prodejna cementáren, s.r.o.*), než aby je k tomu donutil stát nucenou syndikalizací.¹²¹⁸ Na pořad se znovu dostaly ceny zboží, jelikož se *Prodejna cementáren* nikterak netajila záměrem zvýšit je na předkrizovou úroveň. Nejenže se toto rozhodnutí setkalo s kritikou spotřebitelů,¹²¹⁹ koncem prosince 1935 doputovala na předsednictvo ministerské rady stížnost ministerstva pošt a telegrafů o plánovaném zdražování státních zakázek.¹²²⁰

Zájem státu na nízkých cenách byl kvůli plánované výstavbě pohraničního opevnění enormní. Architekt Bitterman, ředitel národohospodářského odboru předsednictva ministerské rady, postupoval metodou „cukra a biče“, když cementářskému syndikátu „doporučil – opíraje se o celou řadu vážných důvodů –, aby Prodejna přijala cenu ministerstvem národní obrany nabízenou, ježto podle jeho názoru

¹²¹⁰ NA Praha, fond PMR 1918-1945, kart. č. 3585, inv. č. 2611, Výtah ze záznamu 27. 4. 1933.

¹²¹¹ Tamtéž, Záznam z 10. 5. 1934.

¹²¹² Tamtéž, kart. č. 3896 inv. č. 2827, Dopis od Rudolfa Berana z 23. 2. 1935

¹²¹³ Tamtéž, Opis podání cementárny Union 9. 2. 1935.

¹²¹⁴ Tamtéž, kart. č. 3895 inv. č. 2826, Dr. Charvát 25. 1. 1935.

¹²¹⁵ Tamtéž, Záznam o první plenární schůzi zástupců zaměstnavatelů a zaměstnanců 29. 4. 1935.

¹²¹⁶ Tamtéž, Záznam o druhé plenární schůzi zástupců zaměstnavatelů a zaměstnanců 4. 5. 1935.

¹²¹⁷ Tamtéž, Dopis od Svazu dělnictva lučebního 30. 10. 1935.

¹²¹⁸ Cementářský obzor 10, roč. 1935, s. 68.

¹²¹⁹ NA Praha, fond PMR 1918-1945, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Memorandum cem. průmyslu 13. 8. 1938.

¹²²⁰ Tamtéž, kart. č. 3585, inv. č. 2611, Dopis od ministerstva pošt a telegrafů z 27. 12. 1935.

dohoda v této otázce bude pro oba kontrahenty prospěšnou."¹²²¹ Obě strany ke kompromisu nedospěly, jelikož československá vláda vydala na základě zmocňovacího zákona nařízení o *Rozhodčích komisích pro stanovení cen stavebních hmot*. Osnova tohoto zákona byla z iniciativy ministerstva sociální péče projednávána od léta 1935,¹²²² záhy však narazila na odpor ministerstva průmyslu, obchodu a živností. Vláda ji koncem ledna 1936 sice přijala, absence všeobecného konsenzu ale činnost rozhodčích komisí limitovala.¹²²³ Zasedaly při zemských úřadech (Praha, Brno, Bratislava, Užhorod), které vždy stanovily předsedu a jeho náměstka, přičemž po jednom přisedícím jmenovali zaměstnanci, zaměstnavatelé, ministerstvo sociální péče a ministerstvo průmyslu, obchodu a živností.¹²²⁴ Stanovisko komise se odvíjelo od hlasování přisedících, při paritě hlasů rozhodoval předseda. Ačkoliv byly jednotlivé komise personálně obsazeny,¹²²⁵ nakonec regulovaly pouze ceny cementu.¹²²⁶ Svůj cíl přesto splnily – příklad cementářského průmyslu byl natolik odstrašivý, že producenti zdražovali velmi opatrně.¹²²⁷ Nespokojenost spotřebitelů přesto dosáhla v červnu 1937 takového stupně, že vlivné organizace československých stavitelů vypracovaly memorandum pro předsednictvo ministerské rady,¹²²⁸ požadující okamžitou regulaci cen.¹²²⁹ Bezvýsledně. Úřady nerefletovaly ani opakovanou výzvu z dubna 1938, tentokrát explicitně konstatující, „aby byly svolány cenové komise a upraveny ceny stavebních hmot, které od počátku r. 1936 nepřirozeně a neúměrně začaly stoupati, takže toto zdražení proti r. 1935 zdražuje stavební náklady více než o 30 %.“¹²³⁰ To ovšem neznamená, že by obavy z cenových intervencí neměly žádné dopady na podnikatelské strategie československých cihelen. Například *Pražské akciové cihelny* se natolik obávaly zásahu státu, že ve druhé polovině třicátých let zboží raději nezdražovaly.¹²³¹ Význam *Rozhodčích komisích pro stanovení cen stavebních hmot* tedy spočíval zejména v prevenci – příklad cementářského průmyslu působil natolik odstrašivě, že producenti zbývajících stavebnin zachovávali při zvyšování cen značnou opatrnost.

Proč stát reguloval jen cement a ostatní stavebniny ponechal tržnímu vývoji? Nabízí se dvě hypotézy – intervence buď souvisela s dodávkami cementu na pohraniční opevnění a velké veřejné zakázky (srov. podkapitola 4.5), anebo příklad cementářského průmyslu ukázal, že je vládní nařízení snadno

¹²²¹ Tamtéž, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Stručný záznam o jednání 22. 1. 1936.

¹²²² Tamtéž, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 958, sign. 63.79335, Stanovisko min. pošt a telegrafů 12. 8. 1935.

¹²²³ Tamtéž, Dopis od předsednictva ministerské rady 7. 2. 1936.

¹²²⁴ 27/1936 Sb.

¹²²⁵ Personální obsazení rozhodčích komisí viz NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 2135, sign. 17.03736.

¹²²⁶ Tamtéž, kart. č. 958, sign. 63.79335, Zpráva z 8. 11. 1938.

¹²²⁷ Tamtéž, Výtah z protokolu o schůzi ministerské rady 12. 6. 1936.

¹²²⁸ Inženýrská komora pro RČS, Ústředna společenstev stavitelů v RČS, Ústřední svaz stavebních zaměstnavatelů pro RČS, Ústřední svaz živností a průmyslů stavebních pro RČS, Ústředna společenstev mistrů zednických v Čechách, Svaz civilních inženýrů stavebních, stavitelů, zednických, tesařských a studnařských mistrů RČS a Společenstvo stavitelů pro obvod obchodní a živnostenské komory v Praze a pro politický okres lounský.

¹²²⁹ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 1103, sign. 46.29538, Dopis předsednictvu min. rady 26. 6. 1937.

¹²³⁰ Tamtéž, Dopis ministerstvu průmyslu, obchodu a živností 4. 4. 1938.

¹²³¹ Archiv ČNB, fond PÚB, sign. PÚB-676-1, Výkonný výbor 27. 6. 1935.

napadnutelné. *Rozhodčí komise pro stavení cen cementu* pro „zemi českou“ byla svolána 15. března 1936 a zboží zlevnila 8. června téhož roku.¹²³² Namísto toho, aby cementárny ve zbytku republiky čekaly na svolání podobných komisí do Brna, Bratislavy a Užhorodu, uzavřely 22. června na půdě národohospodářského oddělení předsednictva ministerské rady kompromis s ministerstvem sociální péče.¹²³³ Stejný průběh měla jednání z let 1937-1938 – na české cementárny zatlačila zemská správa a moravské, slezské a slovenské továrny dobrovolně prodloužily červnovou dohodu. Český cementářský průmysl se s tímto vývojem nechtěl spokojit a podal žalobu k *Nejvyššímu soudu Československé republiky*. Jednak napadl samotnou instituci rozhodčích komisí, jednak protestoval proti postupu zemského úřadu. Ačkoliv cementárny neuspěly ani v jednom bodě obžaloby, nejvyšší soud překvapivě rozhodl, že je výrok zemského úřadu protiprávní. Rozhodčí komise totiž překročila své pravomoci snížením cen papírových pytlů na cement, které nešlo v žádném případě považovat za „stavební hmotu“. Cementárny slavily dílčí úspěch, rozhodnutí ovšem padlo s delším časovým odstupem, který znemožnil náhradu škod. Nepodařilo se ani zpochybnit legitimitu rozhodčích komisí, jež ceny cementu opětovně snižovaly.¹²³⁴ Žaloba k nejvyššímu soudu byla mnohem důležitější pro malé, neefektivní cementárny než pro podniky velké. Například *Královská cementárna* rozhodčí komise vítala, protože v nich spatřovala nástroj, jak skrytě poškodit konkurenci a koncentrovat výrobu.¹²³⁵

Alternativní vysvětlení spočívá v požadavcích ministerstva národní obrany na dodávky cementu pro opevňovací práce, které nebyly výrokem rozhodčích komisí uspokojeny. První dohoda mezi *Prodejnou cementáren* a ministerstvem národní obrany byla uzavřena 6. dubna 1936. Cementářský průmysl se plně podvolil a cement pro opevnění raději zlevnil.¹²³⁶ Další benefity získalo ministerstvo národní obrany v únoru 1937, kdy asistovalo *Prodejně cementáren* ve sporu s *Baťovým koncernem* (srov. podkapitola 4.3).¹²³⁷ Spotřeba cementu však záhy přesáhla sjednané množství, ministerstvo národní obrany proto uzavřelo s *Prodejnou cementáren* v červnu 1937 třetí, tentokrát definitivní dohodu.¹²³⁸ Průběh jednání byl přísně utajován – kromě několika vysoce postavených úředníků o nich věděla pouze vláda,¹²³⁹ nešlo je tedy aplikovat na další státní zakázky. Jakmile se československá vláda rozhodla intervenovat do cen cementu na opevnění, jistě hledala nástroj, jak zboží zlevnit i pro další zakázky a odpovědí byly právě rozhodčí komise. Hypotéza uspokojivě vysvětluje, proč ministerstvo průmyslu,

¹²³² SOkA Most, fond Řetenická cementárna 1928-1947, Plná moc 23. 6. 1936.

¹²³³ NA Praha, fond PMR 1918-1945, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Stručný záznam o jednání 22. 6. 1936

¹²³⁴ Stavivo 19, roč. 1938, 238.

¹²³⁵ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB/149/1, Zpráva pro ředitelství 23. 11. 1937.

¹²³⁶ Tamtéž, Informace pro pana ředitele Charváta.

¹²³⁷ Tamtéž, Záznam o dohodě docílené 11. 2. 1937.

¹²³⁸ Tamtéž, Záznam o jednání konaném 5. 6. 1937.

¹²³⁹ NA, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 958, sign. 63.79335, Dopis od Zemského úřadu v Praze 28. 2. 1939.

obchodu a živností neblokovalo ministerstvo sociální péče na půdě rozhodčích komisí pro stanovení cen cementu, jako tomu bylo u dalších stavebních hmot.

3.5.4 Regulace trhu práce

Náklady na výrobu stavebních hmot se odvíjely od ceny práce, a to hlavně ve vápenictví, které před rokem 1938 nepřešlo na strojovou výrobu. Stát řešil dilema, do jaké míry zaměstnance chránit a nakolik upřednostnit stabilitu odvětví, tak důležitou pro nerušený vývoj stavebního ruchu. Nebylo výjimkou, když úřady prostředkovaly jednání mezi dělníky a zaměstnavateli s cílem uzavřít kolektivní smlouvy a stejně tak producenti drželi dělníky jako „rukojmi“ a tlačili skrze ně na státní správu, aby vyhověla jejich požadavkům. Příkladem je výhruška *Prodejny cementáren* z prosince 1936 o masovém propouštění, pokud Baťův koncern vstoupí na trh s cementem (srov. podkapitola 4.3). Státní intervence na trhu práce byly obvyklé již v 19. století (například uzákonění úrazového pojištění dělnického koncem roku 1887),¹²⁴⁰ rozsáhlejší regulace se však začaly objevovat teprve po první světové válce. Nejdůležitějším administrativním opatřením byla osmihodinová pracovní doba, uzákoněná v prosinci 1918.¹²⁴¹ Tento krok souvisel s formováním mezinárodního socialistického hnutí a vznikem *Mezinárodní organizace práce*. *Washingtonská konvence* z října 1919, kterou ratifikovala také Československá republika, zavazovala signatáře přejít na šestidenní pracovní týden, každý den maximálně osm hodin práce.¹²⁴² Opatření se setkalo s ostrou kritikou producentů stavebních hmot, kteří záviseli na sezónních výkyvech počasí a čelili nerovnoměrnému rozprostření spotřeby v kalendářním roce. Během sezony bylo obvyklé zaměstnávat dělníky deset i více hodin denně, zejména v lomech, tvořících přirozenou součást továrních komplexů. Povolení rozložit čtyřtýdenní pracovní dobu (celkem 192 hodin) podle klimatických podmínek se přitom producentům nepodařilo od státních úřadů získat.¹²⁴³ Důsledkem bylo, že si práce na směny v průmyslu stavebních hmot žádala značné manažerské dovednosti, aby se podařilo zorganizovat těžbu surovin i jejich zpracování a zároveň respektovat literu zákona a nevyvolat dělnickou stávku.¹²⁴⁴

Zřejmě nejdůležitějším nástrojem, jak stát reguloval trh práce, byly zásahy do tvorby mezd. Stát nejprve intervenoval prostřednictvím *Cenových sdružení pro staviva*, do jejichž pravomocí spadalo „činiti návrhy na odstranění nezaměstnanosti závodů i zaměstnanců a působiti k dohodě při úpravě otázek mezdních“.¹²⁴⁵ Pevnější institucionální základ ovšem vytvořily tzv. *Rozhodčí soudy mzdové*, svolávané podle zákonů o stavebním ruchu. Vznikly roku 1921 coby nástroj „upravení pracovního a služebního poměru v živnostech stavebních, jakož i v podnicích vyrábějících a dopravujících stavební hmoty“. Zákonodárce k tomuto kroku inspirovaly osvědčené rozhodčí komise v kovoprůmyslu, upravující služební poměry v odvětví od prosince 1919.¹²⁴⁶ Činnost *Rozhodčích soudů mzdových* spočívala ve

¹²⁴⁰ RGBI 1/1888.

¹²⁴¹ 91/1918 Sb.

¹²⁴² NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 486, Zákon osmi hodin – Sdělení Národní belgické federace.

¹²⁴³ NA Praha, fond MSP 1918-1948, kart. č. 776, inv. č. 1548, Zpráva z 23. 5. 1927.

¹²⁴⁴ Průmyslový věstník 6, roč. 1918-1919, s. 151.

¹²⁴⁵ 101/1919 Sb.

¹²⁴⁶ 655/1919 Sb.

výkladu kolektivních smluv, řešení sporů vzniklých z těchto smluv a stanovení pracovních a mzdových podmínek, pokud je neupřesnila kolektivní smlouva, přičemž výrok platil vždy jeden rok. Svolávalo je ministerstvo sociální péče buď z vlastní iniciativy, nebo na žádost zájmových organizací zaměstnanců a zaměstnavatelů, kteří museli povinně hlásit všechny pracovní nebo služební spory. *Rozhodčím soudům mzdovým* předsedal soudce z povolání a jednání se účastnili vždy tři přísedící z řad zaměstnanců a zaměstnavatelů. Každý přísedící měl jedno hlasovací právo, při paritě rozhodl předseda. Zásadní význam měl § 17 zákona o stavebním ruchu z roku 1921, podle něhož zaměstnanci, zaměstnavatelé ani jejich zájmové organizace nesměli „*vyhlásiti výluky nebo stávku, dokud rozhodčí soud nevydal nález*“.¹²⁴⁷ Namísto dělnických stávek, které by narušily zásobování trhu, tak byly mzdové spory řešeny u rozhodčích soudů.

Činnost *Rozhodčích soudů mzdových* nahlížel odlišně stát a výrobní sektor. Úřady je považovaly za užitečný nástroj, jak regulovat trh práce,¹²⁴⁸ zejména v prvních poválečných letech, kdy zmírňovaly dělnické požadavky na vyšší mzdy, čímž nepřímo snižovaly ceny stavebnin.¹²⁴⁹ Zcela opačný názor měly zájmové organizace producentů, kritizující rozhodčí soudy za kompromisní jednání s dělníky.¹²⁵⁰ Provisorium zákonů o stavebním ruchu zapříčinilo, že se *Rozhodčí soudy mzdové* nesvolávaly pravidelně a jejich pravomoci se proměňovaly. Zákon o stavebním ruchu z ledna 1922 sice instituci neobnovil,¹²⁵¹ novelizace z roku 1923 však příslušné články obsahovala. Ceny stavebnin se mezitím stabilizovaly, takže byla zmírněna obligatornost soudů, zejména při dělnických stávkách. Rozhodčí soudy mzdové musely nyní přesně specifikovat, na jakou dobu se nález vztahuje, přičemž neměly stanoven žádný maximální limit.¹²⁵² Zákon o stavebním ruchu z března 1924 opět paragrafy o rozhodčím soudu vynechal,¹²⁵³ v důsledku čehož byly obnoveny teprve roku 1927, kdy se dočkaly několika zásadních změn. Nově mohly být svolávány jen v zemských centrech, a to Praze, Brně, Bratislavě a Užhorodě. Omezen byl také počet přísedících z šesti na čtyři, zákonodárci specifikovali pořádek zasedání a upřesnili sankce. Obligatornost *Rozhodčích soudů mzdových* byla ještě více zmírněna – jestliže se zaměstnanci nebo zaměstnavatelé nacházeli ve stávce, soud mohl spor řešit, jen pokud se jeho autoritě dobrovolně podvolily obě strany.¹²⁵⁴ Koncem dvacátých let bylo patrné, že se hospodářství začíná přehřívat a rozmach stavebního ruchu není zdravým jevem pro dlouhodobý rozvoj československé ekonomiky. Zákony o stavebním ruchu byly ve třicátých letech obnovovány a

¹²⁴⁷ 100/1921 Sb.

¹²⁴⁸ H. Kubišta, *Stavební ruch*, s. 87.

¹²⁴⁹ Čím jest brzděn rozvoj stavebního ruchu, *Zájmy oboru kamnářského a hrnčířského* 3, roč. 1921, č. 3, s. 1.

¹²⁵⁰ Josef Schmidt, *Do nového roku v cihlářském průmyslu*, *Stavivo* 5, roč. 1924, s. 15; *Průmyslový věstník* 25, roč. 1938, s. 165.

¹²⁵¹ 45/1922 Sb.

¹²⁵² 35/1923 Sb.

¹²⁵³ 58/1924 Sb.

¹²⁵⁴ 44/1927 Sb.

prodlužovány nepravidelně, přičemž základní předlohy pochází z let 1930 a 1936.¹²⁵⁵ *Rozhodčí soudy
mzdové* tudíž zasedaly nepravidelně, podle toho, zda právě účinkoval zákon o stavebním ruchu.

¹²⁵⁵ 45/1930 Sb.; 65/1936 Sb.

3.6 Stochastický model struktury trhu

Mezi ekonomy existují dva názorové proudy, hledající odpověď na otázku, jak se utváří struktura konkrétního trhu. První zdůrazňuje determinující vliv základních charakteristik trhu, tedy spotřebitelských zvyklostí, technologických podmínek odvětví a dalších faktorů. Druhá zastává zcela opačný názor, odmítající jakoukoliv souvislost mezi základními podmínkami a strukturou trhu. Jinak řečeno, „*struktury trhu pozorované jakýkoliv okamžik v čase jsou čistě výsledkem historické šance*“.¹²⁵⁶ Odpověď se nalézá mezi těmito dvěma extrémy. Ačkoliv na trhu existuje řada fixních faktorů determinujících jeho strukturu, podnikatelské strategie se těmito pravidly vždy neřídí. Důležitou roli nehraje jen zkušenost managementu, jeho schopnost odhadnout budoucí vývoj, ale také ochota státu intervenovat a náhoda. Historický výzkum trhu se stavebními hmotami poskytuje řadu důkazů, že jsou to právě podnikatelské strategie, které přetváří základní charakteristiky trhu v jeho strukturu. Tyto strategie někdy zvyšují výkon trhu a přispívají k efektivnímu přerozdělení výstupů, jindy vedou ke společenskému plýtvání. Jak přesně určit, ve kterém momentě je aplikace moderních technologií výhodná pro dlouhodobý rozvoj firmy, nakolik je vhodné spolupracovat s konkurencí, kdy je lepší sáhnout k nekalé konkurenci a dumpingu, zda zareaguje stát a v jaké míře se vše promítne do výkonu trhu?

Dilema lze přiblížit na příkladu vídeňského a pražského trhu s cihlami. Základní podmínky obou trhů se podobaly, pouze s tím rozdílem, že vídeňská poptávka byla dvakrát až třikrát větší než pražská. Na vídeňském trhu se pohybovalo několik mimořádných podnikatelských osobností a odvětví bylo svědkem masivních externích vstupů bankovního sektoru. Výsledek – struktura trhu se pohybovala mezi duopolem a triopolem. Pražské cihlářství zůstávalo atomizované, a to ještě v meziválečném období, kdy se poptávka téměř rovnala té vídeňské. Bankovní sektor se tudíž neomezil na nepřímé intervence, nýbrž přímo organizoval pražské cihelny do kartelů. Pozoruhodný je příklad regionálních trhů s vápnem, jejichž struktura se lišila nejen přírodními a přepravními podmínkami, ale i historickou tradicí podnikání. Jak jinak si vysvětlit obrovský rozmach českého, moravského a slezského vápenictví v ostrém kontrastu s dolnorakouským a tyrolským, kdy se nacházely podobné, ne-li lepší podmínky pro dlouhodobý rozvoj. Cementářský průmysl směřoval k celostátnímu syndikátu od roku 1900, kdy se „prostorové monopoly“ proměnily v „prostorovou konkurenci“, fungování monopolních organizací však narušovaly střety mezi „tržním vůdcem“ (před rokem 1918 *Perlmoos*, poté *Králodvorská cementárna*) a „tržními vyzvateli“. Mimořádně zajímavé jsou „evoluční“ proměny kartelizace cementářského průmyslu. Vždy fungoval jeden celostátní kartel nebo syndikát, který ovšem dlouhodobě směřoval od federativního uskupení k centralizované organizaci.

¹²⁵⁶ F. M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 145.

Statický model struktury trhu je nepoužitelný. Kromě koncentrace výroby se odlišovala i její diferenciací, diverzifikací a vertikální integrací. Podnikatelské činnosti cementáren a vápenek se navzájem prolínaly, přičemž často pronikaly také do cihlářského průmyslu, popřípadě jiných odvětví průmyslu stavebních hmot. Cihelny se povětšinou držely své primární podnikatelské činnosti a jen zřídka vstupovaly na nová odbytiště. Strukturu trhu zásadně ovlivnilo, nakolik producenti kontrolovali dodavatelský řetězec. Běžně těžili vápenec a cihlářské hlíny, výjimečně ale disponovali také uhelnými doly. Výrobci také zasahovali do přepravy surovin a zboží (lobbying u železničních společností a státu), přičemž disponovali značným vlivem na distribuci a prodej, ať už syndikátními prodejny nebo skrze distribuční oddělení bank. Ačkoliv stavební činnost přenechávali externím podnikatelským subjektům, lobbyngem u státních úřadů dokázali měnit pravidla hry. Ani stát nepřistupoval k průmyslu stavebních hmot zcela uniformně, nýbrž subjektivně volil takové strategie, aby dokázal reagovat na chování vůdčích hráčů a zároveň udržet sociální stabilitu společnosti. Před rokem 1918 byly státní intervence minimální, omezující se na protekcionistickou ochranu domácího trhu. Poté však Československá republika masivně zasahovala do spotřeby stavebnin (bytová politika, státní zakázky) i jejich výroby. Státní bytová politika se opírala o tři základní pilíře, a to regulaci nájmu, daňové odpisy a přímou finanční podporu stavebního ruchu. Je zajímavé, že stát zasahoval do stavebního průmyslu spíše ve dvacátých letech než během velké hospodářské krize, kdy byly subvence obzvlášť potřeba. Úřady měly pochopitelně zájem na velkých zakázkách, z nichž nejvýznamnější byla výstavba pohraničního opevnění, která proměnila strukturu československého trhu s cementem. Přímou do výroby stát zasahoval trojím způsobem, a to reglementací cen, nucenou syndikalizací a regulováním trhu práce.

Ačkoliv byla základní pravidla, kterými se trh se stavebními hmotami řídil, determinována vývojem ekonomiky jako celku i technologickými a infrastrukturními možnostmi odvětví, jednotlivé tržní subjekty se těmito pravidly často neřídily. Někdy je překročily jako součást širší, dlouhodobější podnikatelské strategie, jindy kvůli nezkušenosti a neschopnosti efektivně „hrát hru“, většinou ale platilo, že se náhodné prvky tržní struktury odvíjely právě od této variability v rozhodování. Opomenout nelze ani stát, vystupující jako jeden z největších spotřebitelů a zároveň garant sociální stability a nerušeného vývoje stavebního ruchu. Intervencionistická politika kompletně měnila pravidla hry, a to zejména bezprostředně po první světové válce, a pak během velké hospodářské krize, kdy role státu v hospodářství prudce vzrostla.

4 Chování tržních subjektů

Nepřejeme si zaujmout stranu ani jednoho ze dvou rozporných myšlenkových proudů. Naopak, naším jediným přáním je obohatit dostupné informace o průmyslových dohodách, a zároveň oznámit osobní názory, které odvozujeme z technické zkušenosti řešených otázek. [...] hospodářská politika různých kartelových dohod nemůže být utvářena obecnými zásadami, ale je výsledkem zvláštních potřeb a názorů těch, kdo je řídí. A tak, zatímco chyby jsou jistě nevyhnutelné, průmyslové dohody nicméně nabízí velké možnosti, kterou mohou a měly by být pečlivě a svědomitě prozkoumány. [...] Domníváme se, že spontánní hospodářská spolupráce mezi odvětvími v různých zemích je cenným nástrojem boje s extrémní formou kolektivismu, která vede neustále se zvětšující válku hořkosti proti myšlence na neomezenou zodpovědnost jednotlivých zaměstnavatelů. Proto je nezbytné dokázat, že zájmům národů lépe poslouží volná organizace než nátlak a snížení všech na stejnou úroveň.

Souhrnná zpráva o ekonomických aspektech mezinárodních kartelových dohod pro Hospodářský výbor Společnosti národů, říjen 1931 (Antonio Benni, Clemens Lammers, Louis Marlio, Alois Meyer).¹²⁵⁷

Tržním subjektem je myšlena „firma“ a jejím chováním pak „podnikatelské strategie“ za účelem maximalizace zisku, minimalizace nákladů a eliminace rizika. Firma je jakákoliv hospodářská jednotka, kde lidé produkují zboží a služby, přičemž se může sestávat z jedné a více továren, kanceláří, obchodů restaurací a podobných zařízení. Každá firma sleduje svébytné podnikatelské strategie, čímž jednak zásobuje trh zbožím, jednak sama poptává suroviny nutné pro výrobu. Zatímco při kontaktu s vnějším světem dominují tržní mechanismy, korigované intervencemi státních a jiných důležitých institucí, uvnitř firmy obvykle funguje přísná hierarchie rozhodování (zpravidla platí, že čím větší subjekt je, tím je interní rozhodovací proces autoritativnější a byrokratičtější).¹²⁵⁸ Právě firmy jsou zdrojem monopolizace trhu, čehož někdy dosáhnou konfrontačními, jindy kooperativními a koluzivními strategiemi. Nelze však opomenout ani spotřebitele, ať už se jedná o drobné zákazníky a stavitele, státní instituce, nebo společnosti, pro něž jsou stavebniny polotovarem k dalšímu zpracování (např. producenti cementového zboží). Spotřebitelé jsou rovněž nositeli svébytných strategií, které mohou

¹²⁵⁷ Překlad z angličtiny: „We do not wish to take the side of either of the two conflicting schools of thought. Our sole desire, on the contrary, is to add in our industrial capacity a new contribution to the information available on industrial agreements and, at the same time, to make known the personal opinions which we derive from technical experience of the question at issue. [...] the economic policy of the various cartels cannot be shaped by general principles, but is the outcome of the special needs and opinions of those who direct them. Thus, while mistakes are indoubt inevitable, industrial agreements nevertheless offer great possibilities which may and should be carefully and conscientiously explored. [...] We consider that spontaneous economic co-operation between industries in the various countries is a valuable means of combating the extreme form of collectivism which is waging a war of constantly increasing bitterness against the idea of the unfettered responsibility of the different employers. Hence the necessity of proving that the interests of the peoples are better served by free organisation than by coercion and the reduction of all to common level.“ LNA Geneva, fond EFS, R 2857, D 12557, General report on the economic aspects of international industrial agreements, October 1931.

¹²⁵⁸ W. G. Scheperd – J. M. Shepherd, The Economics of Industrial Organization, s. 171-172.

být v souladu, ale i konfliktu s firmami. Chování všech tržních subjektů je ovlivněno strukturou trhu, která definuje, zda jsou zvolené strategie rentabilní, anebo ekonomické aktéry oslabí.

Cíl každé firmy, maximalizace zisku při minimalizaci nákladů, souvisel s tím, jak velkou tržní sílu si zajistí. Ideálním stavem bylo dosažení monopolu, ať už skrze konkurenci, nebo kooperaci. Koluze, tedy vytvoření gentlemanské dohody, kartelu či syndikátu, přitom byla pomyslným zakončením konfrontace – firmy spolu běžně bojovaly, po určité době však preferovaly spolupráci. U stejného stolu však zasedli bývalí „nepřátelé“, pro něž bylo partnerství velice složité. Nejtěžší úkol všech průmyslových dohod proto spočíval v zajištění koherence skupiny. Vedení těchto organizací musely řešit spory mezi svými členy, zajistit přijatelnou míru zisku, efektivně generovat vstupní bariéry, eliminovat outsidersy a lobbyingem vytvářet nová lukrativní odbytiště a odstraňovat překážky, kladené státní intervencionistickou politikou. Nezřídka se jednalo o cíle protichůdné, jen těžko splnitelné. To vše v hospodářském a politickém systému, ve kterém byla až do třicátých let 20. století legalita průmyslových dohod sporná. Je logické, že o to přesvědčivěji musela znít legitimizace monopolů. Svou činnost nejčastěji obhajovaly racionalizací tržních procesů a ochranou členských firem před negativními dopady tržní konkurence (hospodářské krize), přitom ale čelily tlaku spotřebitelů, kteří protestovali proti rajonizaci odbytu a zvyšování cen (Diagram 7). Dokázaly průmyslové dohody v průmyslu stavebních hmot udržet koherenci, anebo byly značně nestabilní? Podepsala se na tomto procesu důvěra, snižující transakční náklady, popřípadě osobní nevraživost, která mezi vedením jednotlivých firem panovala? Management kartelů a syndikátů si složitost svého úkolu plně uvědomoval, a učil se. Byly však tyto iniciativy úspěšné, potažmo jaké dopady měly na výkon trhu?

Diagram 7 chování tržních subjektů na předlitavské a československém trhu se stavebním hmotami za účelem jeho monopolizace.

4.1 Legalita a legitimita monopolu

Vztah mezi legalitou a legitimitou je hojně diskutovanou právně-sociologickou a filozofickou otázkou, která má své nesporné místo také v hospodářských dějinách. Základní argumentaci položili zejména Max Weber (1864-1920), Hans Kelsen (1881-1973) a Carl Schmitt (1888-1985), každý z nich pochopitelně odlišným způsobem. Zatímco Kelsen vztahoval legitimitu k efektivitě právní normy v kontextu pozitivního právního systému, Max Weber zdůrazňoval napětí mezi obecným zákonodárstvím (legalita) a koncensem společně sdílených hodnot (legitimita).¹²⁵⁹ Schmittovo pojetí se blížilo Kelsenovi, už jen proto, že základ jeho argumentace tvořilo tvrzení „*zákony nevládnou; jsou platné pouze jako normy*“.¹²⁶⁰ Moc ve státě neleží u výkonných a zákonodárných orgánů, které jen přijímají právní normy, nýbrž určující je „legitimita“ do nich vkládaná. Je pochopitelné, že samotný pojem „legitimita“ není snadno uchopitelný, jelikož vyjadřuje vyšší řád společnosti i regulérní a racionální požadavky systému.¹²⁶¹ Schmittova teorie je mimo jiné dobře aplikovatelná na monopolizaci trhu se stavebními hmotami.

Předlitavský a československý právní systém poskytoval normativní rámec, který nebyl pro kartely a syndikáty příliš výhodný, umožňoval jim ale existenci na pokraji legality. Nabízí se otázka, proč stát otevřeně nezasáhl, obzvláště když se průmyslové dohody netěšily sympatiím spotřebitelů. Jaké důvody vedly státní úřady, aby v ostrém kontrastu s dnešním antimonopolním zákonodárstvím průmyslové dohody tolerovaly, postupně legalizovaly a dokonce začaly zdaňovat? Odpověď je jednoduchá – kartely byly vnímány coby legitimní, dokonce žádoucí nástroj samoregulace trhu. Nakolik však byla tato „aureola“ vytvářena ekonomickou teorií (zejména německou historickou školou) a do jaké míry promyšlenou argumentací tržních subjektů? Kartely a syndikáty byly prezentovány jako nástroj boje s hospodářskými krizemi, racionalizace výroby, snížení přepravních nákladů a zvýšení kvality zboží. Nutno podotknout, že tato zdůvodnění nacházela pochopení u ekonomů, politiků, státních úředníků a některých spotřebitelů. Minimálně stejně důležité jako podpora státu a společnosti bylo pro průmyslové dohody udržení legitimacy u členských firem. Monopolní organizace musely maximalizovat ceny, povolovat co největší výrobní kontingenty a efektivně bránit vstupu domácí a zahraniční konkurence na trh. Tyto aktivity byly ovšem v přímém rozporu se snahou udržet si zdání legitimacy u externích tržních subjektů. Vznikalo neřešitelné dilema, tvořící jeden z hlavních důvodů, proč nebyly průmyslové organizace příliš stabilní, a to i poté, co je československý kartelový zákon z roku 1933 de facto legalizoval. Nejenom legalita, ale především legitimita monopolu vůči vnějším subjektům a členským firmám tak určovala dynamiku kartelizace trhu.

¹²⁵⁹ Jiří Pribáň, Legitimita práva, intimita a „infekce“, Sociologický časopis 33, roč. 1997, s. 145-146.

¹²⁶⁰ Překlad z angličtiny: „laws do not rule; they are valid only as a norms“. Carl Schmitt, Legality and Legitimacy, London 2004, s. 4.

¹²⁶¹ Carl Schmitt, Teorie partyzána. Poznámka na okraj k pojmu politična, Praha 2008, s. 80-81.

Argumentaci lze zjednodušit – každá průmyslová dohoda čelila „trojímu nepříteli“. Prvním byl legální rámec, regulující průmyslové slučování. Druhého zosobňoval spotřebitel (stavební živnosti, státní úřady), který si nepřál zvyšování cen, redukování cen a průtahy v dodávkách. Cenová, výrobní a rajonizační politika monopolu proto musela probíhat vskrytu, přičemž navenek organizace propagovala snižování transakčních nákladů (racionalizace výroby, snížení přepravních nákladů a zlevnění prodeje). Největší riziko ovšem hrozilo od třetího nepřitele, tvořeného členskými firmami. Kartel nebyl čistě hospodářskou, nýbrž „socioekonomickou kulturní superstrukturou“, ¹²⁶² která posilovala důvěru mezi konkurenty, čímž znatelně snižovala transakční náklady a dlouhodobě přispívala k hospodářskému růstu. Tato premisa mohla fungovat teprve poté, co se podařilo zmírnit nevraživost mezi managementem členských firem. Většinou se jednalo o předem ztracený boj – tržní subjekty spolupracovaly během konjunktury, kdy kooperace tvořila výhodnou alternativu konkurenci, po vypuknutí hospodářské krize však zahájily dumpingové boje, pokračující až do vyčerpání odvětví. Jen výjimečně si průmyslová dohoda legitimitu u svých členů udržela, v takovém případě se ale trh cenově stabilizoval, poklesly transakční náklady a odvětví se koncentrovalo (srov. podkapitoly 5.2 a 5.3).

¹²⁶² H. G. Schröter, *Cartels Revisited*, s. 1004.

4.1.1 Formování kartelového zákonodárství

Monopolizace trhu byla v legální rovině limitována zejména protikartelovým zákonodárstvím a cenovými intervencemi státu. Průmyslové dohody neomezoval v habsburské monarchii žádný kartelový zákon, pouze legislativní opatření cílící na lichvu.¹²⁶³ Na zákon proti lichvě z roku 1852, který zakazoval zvyšování cen v neprospěch veřejnosti a redukování výroby,¹²⁶⁴ navázal tzv. koaliční zákon z dubna 1870, jenž pod trestem odnětí svobody až na tři měsíce limitoval zvyšování cen v „neprospěch veřejnosti“ (původně se měl vztahovat jen na drobné živnosti, nakonec ovšem našel uplatnění v průmyslu).¹²⁶⁵ Ačkoliv mohly civilní soudy kartelové smlouvy podle tohoto zákona rušit, příslušné paragrafy šlo obejít alespoň při vnitřních sporech tím, že se členské firmy zřekly práva využít civilních soudů a namísto toho svolávaly vlastní „rozhodčí soudy“. Reforma civilního soudnictví z roku 1895 však podobné obcházení zákona znemožnila, jelikož rozhodnutí rozhodčích soudů muselo od tohoto data korespondovat s civilním právem. Jestliže došlo ke sporu mezi členy kartelu, a ten se následně dostal až k civilnímu soudu, bylo velmi pravděpodobné, že bude organizace podle koaličního zákona z roku 1870 zrušena, protože panovalo přesvědčení, že jakákoliv průmyslová dohoda začne dříve nebo později zvyšovat ceny (příklad průmyslu stavebních hmot ukazuje, že tomu tak skutečně bylo). Změna nastala na přelomu století, kdy nejvyšší soud ve Vídni začal odlišovat „tvrdé“ od „měkkých“ kartelů, tedy cenové a kontingentní dohody od kondičních a rajonizačních. Zlomem byl výrok nejvyššího soudu z roku 1909, odlišující zvyšování cen za účelem maximalizace zisku od snahy přizpůsobit se inflačním tlakům ekonomiky (zdražování výrobních a distribučních nákladů). Bezprostředně před první světovou válkou se tak staly legálními i některé cenové a množstevní průmyslové dohody.¹²⁶⁶

Růst počtu průmyslových dohod v předlitavské ekonomice na přelomu 19. a 20. století přesvědčil zákonodárce, že je nutné sáhnout ke zvláštnímu legislativnímu opatření. Inspiraci poskytovalo americké antimonopolní zákonodárství, zejména tzv. *Scherman Act* z roku 1890. Říšská rada ve Vídni poprvé jednala o kartelovém zákonu v letech 1897-1898,¹²⁶⁷ díky čemuž se habsburská monarchie stala vůbec první evropskou zemí, kde se zavedení podobné právní normy zvažovalo. Návrh, který vypracovalo ministerstvo financí, počítal s vyjmutím kartelů z koaličního zákona, zřízením kartelového rejstříku a sankcemi proti dohodám poškozujícím spotřebitele. Všeobecná kritika a parlamentní obstrukce však přijetí této právní normy zamezily. Jednání o novém kartelovém zákonu začala roku 1901, tentokrát z iniciativy ministerstva obchodu, opět se ale nepodařilo nalézt konsenzus. Zájem o kartely znovu vzrostl koncem první dekády 20. století, kdy ceny v Předlitavsku prudce stoupaly, což

¹²⁶³ Anton Tautscher, *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Berlin 1974, s. 746-748.

¹²⁶⁴ RGBI. 117/1852.

¹²⁶⁵ RGBI. 14/1870.

¹²⁶⁶ A. Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 81-84.

¹²⁶⁷ ÖS – Finanz- und Hofkammerarchiv, fond Finanzministerium - Präsidium, Hauptreihe 1814-1918, Beilagen Zl. 7.667, Gesetz über Kartelle in Beziehung auf Verbrauchsgegenstände, die einer mit der industriellen Produktion in enger Verbindung stehenden indirekten Abgabe unterliegen 1898.

zdražovalo životní náklady. Ministerstvo obchodu proto svolalo roku 1912 kartelovou anketu, jejímž cílem bylo zhodnotit, nakolik průmyslové dohody škodí spotřebiteli. Opět se zvažovalo vytvoření speciálního kartelového rejstříku a zavedení sankcí, zákonodárci však ani nedokázali pojem „kartel“ uspokojivě definovat.¹²⁶⁸ Podobně tomu bylo v Zalitavsku, kde nebyl před rokem 1918 přijat žádný kartelový zákon a obdoba předlitavského koaličního zákona se proti průmyslovým dohodám vůbec nepoužívala.¹²⁶⁹

Diskuze o přijetí kartelového zákona doprovázely společenské debaty, zvažující jejich prospěch a škodlivost pro hospodářství. Takto proslul zejména říšskoněmecký národohospodář Robert Liefmann (1874-1941) a právník Siegfried Tschierschky (1872-1937),¹²⁷⁰ vydavatel vlivného odborného periodika Kartell-Rundschau. Značné prestiži se těšila také práce rakouského národohospodáře Friedricha Kleinwächtera (1838-1927), jenž jako vůbec první na světě publikoval teoretické pojednání o kartelech. Kleinwächter přistoupil k tématu originálním způsobem – rozeslal dopisy po celé Evropě, v nichž se anonymně tázal po organizační struktuře existujících kartelů,¹²⁷¹ čímž se mu podařilo sestavit první typologizaci kartelů, v modifikované podobě používanou dodnes.¹²⁷² Hlavním, ačkoliv dnes nepříliš zdůrazňovaným poselstvím jeho knihy, bylo tvrzení, že kartely jsou prostředkem, jak vyvážit nedostatek hospodářské organizace, zapříčiněný rychlým rozvojem ekonomiky během průmyslové revoluce (tj. nahradit zaniklé středověké cechy).¹²⁷³ Spíše než tato teze je však připomínáno Kleinwächterovo přirovnání kartelů k „dětem nouze“, důsledkům velké deprese z roku 1873.¹²⁷⁴

Středoevropské kartely byly před rokem 1918 vnímány veskrze pozitivně coby prostředek regulace a racionalizace trhu,¹²⁷⁵ výrazem toho, co ekonom Alfred Chandler (1918-2007) nazval „kooperativní manažerský kapitalismus“, typický pro Německo od osmdesátých let 19. století do poloviny 20. století (v protikladu ke „konkurenčnímu manažerskému kapitalismu“ ve Spojených státech amerických a „personálnímu manažerskému kapitalismu“ Velké Británie). Management průmyslových koncernů preferoval v „kooperativním manažerském kapitalismu“ spolupráci před konkurencí, což ještě stimulovala otevřená podpora státu. Vznikl specifický ekonomický a sociální systém, označený

¹²⁶⁸ A. Resch, Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg, s. 84-99.

¹²⁶⁹ Erwin Hexner, Základy kartelového práva, Praha 1929, s. 70.

¹²⁷⁰ Robert Liefmann, Kartelle und Trust sind die Weiterbildung der Volkswirtschaftlichen Organisation, 5. vyd., Stuttgart 1922; Siegfried Tschierschky, Kartell und Trust, Leipzig 1911.

¹²⁷¹ F. Kleinwächter, Die Kartelle, s. III-V.

¹²⁷² Tamtéž, s. 127-133.

¹²⁷³ Tamtéž, s. 119-125

¹²⁷⁴ Tamtéž, s. 143.

¹²⁷⁵ H. G. Schröter, Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990, s. 458.

Rudolfem Hilferdingem (1877-1941) jako „organizovaný kapitalismus“.¹²⁷⁶ Pro habsburskou monarchii přitom platil v zásadě totožný model jako pro sousední Německo.

Československá republika navázala na starý rakousko-uherský právní systém. Kartely nadále reguloval koaliční zákon z dubna 1870, v praxi se však nepoužíval,¹²⁷⁷ přičemž § 114 československé ústavy umožňoval spolčovací právo na ochranu zaměstnaneckých a hospodářských zájmů, čímž de facto legalizoval činnost průmyslových dohod. Vládní nařízení ze září 1920 o zásobování obyvatelstva přesto umožňovalo příslušným ministerstvům stanovit maximální ceny zboží nebo tuto pravomoc delegovat na politické úřady, čímž šlo zastavit činnost kartelů a syndikátů.¹²⁷⁸ Záhy se přidaly státní intervence, omezující činnost průmyslových dohod v cenových i zaměstnaneckých otázkách. Názory mnoha představitelů politické moci vůči kartelům přitom shrnovala zpráva pro hospodářský výbor Společnosti národů z října 1931, kterou vypracovali teoretik italského korporativního státu Antonio Benni (1880-1945), německý kartelový lobbista Clemens Lammers (1882-1957), francouzský průmyslník a představitel mezinárodního kartelového hnutí Louis Marlio (1878-1952) a jeho lucemburský protějšek Alois Meyer. Hlavní argumentaci memoranda, zaměřeného na vývoj mezinárodních kartelů, shrnuje krátký úryvek citovaný na začátku této kapitoly.¹²⁷⁹

První pokus o přijetí československého kartelového zákona byl učiněn roku 1925 na základě zkušeností s předlitavskými předlohami a německým vzorem z roku 1923. Iniciativy se ujalo ministerstvo zásobování, kterému se podařilo rozproudit širokou společenskou diskuzi. Zákon se ovšem nepodařilo na parlamentní půdě prosadit, roku 1928 proto následoval nový pokus, tentokrát v režii ministerstva spravedlnosti. Změna nastala teprve za velké hospodářské krize. Vypracováním zákona byl pověřen parlamentní výbor vedený národním demokratem Františkem Xaverem Hodáčem (1883-1943), v němž zasedali další významní čeští politici a národohospodáři. Lev Winter (1876-1935) zastupoval sociální demokracii, Josef Černý (1885-1971) agrárníky, Josef Dolanský (1868-1943) lidovce a Jiří Hejda (1895-1985) národní socialisty. Předloha čerpala z nepřijatých československých osnov z let 1925 a 1928, ale i dánské, norské, polské a bulharské právní normy. Ve své konečné podobě byla kompromisem mezi etatismem, podporovaným Winterem a Hejdou, a zájmy průmyslu, které zosobňoval Hodáč a za ním stojící Ústřední svaz československých průmyslníků. Výsledkem byl zákon z 12. července 1933 „o *kartelech a soukromých monopolech*“, ¹²⁸⁰ který definoval pojem „kartelová úmluva“, při *Státním úřadu*

¹²⁷⁶ Alfred D. Chandler Jr., *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*, 7. Ed., Harvard 2004, s. 393-395.

¹²⁷⁷ Clemens Lammers, *Kartellgesetzgebung des Auslandes. Bericht an der Völkerbund für die internationale Wirtschaftskonferenz*, Berlin 1927, s. 53-55; Jaroslav Šlemr, *Velkopřemysl*, in: *Československá vlastivěda*, Díl 6, Praha 1930, s. 374.

¹²⁷⁸ 516/1920 Sb.

¹²⁷⁹ Více viz Elemér Hantos, *Mitteleuropäische Kartelle im Dienst des industriellen Zusammenschlusses*, Paderborn 1931, s. 67-69.

¹²⁸⁰ 141/1933 Sb.

statistickém vytvořil tzv. kartelový rejstřík a umožnil zásahy do cenové politiky průmyslových dohod.¹²⁸¹ Svůj původní účel však kartelový zákon splnit nedokázal – veřejnost se nedočkala razantních zásahů do cenové politiky kartelů, přičemž legalizace je nakonec jen posílila a stabilizovala. Výrazem této skutečnosti byla snaha československého státu vytvořit specifický systém zdanění průmyslových dohod, a tím je z pohledu státní správy definitivně legitimizovat (srov. podkapitola 3.5.3).

Činnost kartelů byla citlivou společenskou otázkou, těšící se značné pozornosti mezi československými národohospodáři a politiky. Polemiky na toto téma se objevovaly již během projednávání předlitavských kartelových zákonů, a to například ze strany Cyrila Horáčka (1862-1943), Rudolfa Hotowetze (1865-1945), Karla Viškovského (1868-1932) či Lva Wintra.¹²⁸² Prvním vědecky zaměřeným pojednáním o kartelech v českém prostředí byla ovšem teprve stať Františka Schillera (1876-1920) z roku 1910, nazvaná *Kartely a trusty v Rakousku*. Autor nastínil působení nejdůležitějších předlitavských kartelových organizací napříč výrobními odvětvími,¹²⁸³ načež vytvořil podle zahraniční literatury i vlastních úvah první českou definici slova kartel, podle níž se jednalo o „*úmluvou uzavřené sdružení podnikatelů, jehož účelem jest společný postup obchodní, soutěž vylučující nebo obmezující*“.¹²⁸⁴ Schiller záměrně nepoužil slova „smlouva“, nýbrž „úmluva“, protože kartely tehdy nebyly upraveny žádnou zákonnou normou.¹²⁸⁵

Význam kartelizace stoupal po roce 1918, kdy se monopolizace trhu stala součástí řady odborných ekonomických pojednání. Výrazný podíl na vypracování kartelového zákona z roku 1933 měli slovenský právník Erwín Hexner (1893-1968) a národohospodář Jiří Hejda – Hexner svými teoretickými pojednáními a Hejda díky tomu, že byl jmenován členem zvláštního parlamentního výboru,¹²⁸⁶ který vypracoval osnovu kartelového zákona. Oba autoři nahlíželi kartely veskrze pozitivně. Hejda je dokonce považoval za jeden z nejdůležitějších projevů měnícího se meziválečného světového hospodářství. Zatímco 19. století bylo dobou liberalismu a volné soutěže, tedy epochou jednotlivce, s čímž se pojilo plýtvání kapitálem, surovinami a energií, ve 20. století se dostaly do popředí zájmy celé společnosti. Provázanost majetkového vlastnictví průmyslových koncernů měla vést k postupné eliminaci volné soutěže a jejímu nahrazení regulovaným hospodářstvím, vyznačujícím se stabilizací výroby, vyloučením hospodářských krizí a nastolením tzv. hospodářské demokracie (forma monopolistického kapitalismu,

¹²⁸¹ Jiří Hejda, *Vznik a účel kartelového zákona*, in: Josef Kašpar – Radovan Šimáček (red.), *Československá kartely. Kartelový rejstřík s komentářem*, Praha 1934, s. 9-16.

¹²⁸² Cyril Horáček, *K otázce Kartelové*, *Obzor národohospodářský* 1, roč. 1896, str. 3-5; Rudolf Hotowetz, *Kartely a stát*, *Obzor národohospodářský* 2, roč. 1897, s. 193-194, 209-212; Karel Viškovský, *Zdražování životních potřeb*, *Obzor národohospodářský* 12, roč. 1907, str. 21-28, 83-84; Lev Winter, *Nový návrh na zákonnou úpravu kartelů*, *Obzor národohospodářský* 14, roč. 1909, s. 113-120.

¹²⁸³ František Schiller, *Kartely a trusty v Rakousku*, *Obzor národohospodářský* 15, roč. 1910, str. 331-336, 415-425.

¹²⁸⁴ Tamtéž, s. 423.

¹²⁸⁵ RGBl. Nr. 43/1870.

¹²⁸⁶ Jiří Hejda, *Žil jsem zbytečně*, 2. vyd., Beroun 2010, s. 148.

v němž měla státu náležet kontrolní, nikoliv provozní úloha).¹²⁸⁷ Naproti tomu Hexner nazíral kartely z právního hlediska – ostatně právě on je autorem nejpodrobnější meziválečné definice slova kartel, uveřejněné ve Slovníku veřejného práva Československého.¹²⁸⁸ Hexner vnímal kartely jako základ domácího hospodářského života a přisuzoval jim prvořadou úlohu při formování zahraničněobchodní politiky.¹²⁸⁹

Krátkou zmínku si zaslouží i další českoslovenští národohospodáři, kteří zahrnuli kartely do svých odborných pojednání. Jednalo se především o Karla Engliše (1880-1961),¹²⁹⁰ Antonína Pimper (1884-1959)¹²⁹¹ a Františka Munka (1901-1999).¹²⁹² Podle Engliše soutěž na trhu logicky zvýhodňovala buď výrobce, anebo zákazníka podle toho, zda si výrobci konkurují nabídkou, nebo spotřebitelé poptávkou. Dříve nebo později proto došlo k uzavření dohody za účelem omezení vzájemné konkurence. Pro spotřebitele byla kvůli jejich velkému počtu jen těžko realizovatelná, uzavírali ji proto spíše výrobci, a to za účelem regulace cen a výroby. Engliš použil termín „syndikalizace“, který dále rozdělil podle toho, zda se jednalo o trh statků, práce nebo kapitálu. Dopady syndikalizace na hospodářství hodnotil velmi zdrženlivě – na jednu stranu viděl kartely jako omezení individualistického pořádku, který sice není dokonalý, ale udržuje rovnováhu a maximalizuje nejlevnější výrobu, na druhou stranu je vnímal jako užitečný nástroj pro regulaci produkce, která jinak nenachází odbytu.¹²⁹³ Na rozdíl od Engliše zdůrazňoval Pimper pozitivní dopady kartelů – zvyšování cen pro něho bylo navyšováním rentability výroby a přenesení důrazu na konkurenci prostřednictvím kvality.¹²⁹⁴ František Munk pak hledal širší souvislosti vzniku kartelů, v nichž podobně jako Kleinwächter spatřoval nástupce středověkých cechů.¹²⁹⁵ Pozitivně působily na specializaci zboží a snižování režijních nákladů, přičemž negativum představovala jejich cenová politika – ceny se blížily výrobním nákladům nejslabších podniků na trhu a konzument tak finančně přispíval na likvidaci outsiderů.¹²⁹⁶ Zásadní problém pro Munka představovala absence veřejné kontroly kartelových organizací, a to především na nadnárodní úrovni. Regulace (nikoliv zákaz) se měl stát prvním krokem při přechodu od liberálního tržního systému k plánování,¹²⁹⁷ čímž se Munk přiblížil argumentaci národně socialistické strany v čele s Jiřím Hejdou.

¹²⁸⁷ Jiří Hejda, *Nová hospodářská politika*, Praha 1929, s. 3-26.

¹²⁸⁸ Erwin Hexner, *Kartely*, in: *Slovník veřejného práva Československého*, Sv. 2, Brno 1932, s. 123-129.

¹²⁸⁹ E. Hexner, *Základy kartelového práva*, s. 2.

¹²⁹⁰ Karel Engliš, *Soustava národního hospodářství*, Díl 1, Praha, 1938, s. 603-634.

¹²⁹¹ Antonín Pimper, *Národní hospodářství pro každého*. Populární úvod do studia národního hospodářství, 4. vyd., Praha 1936, s. 80-84.

¹²⁹² František Munk, *Nové hospodářství*. Studie o hospodářské revoluci 20. století, Praha 1929; František Munk, *Kartel, koncern, trust*. Co jsou a co znamenají, Praha 1930.

¹²⁹³ K. Engliš, *Soustava národního hospodářství*, Díl 1, s. 603-634.

¹²⁹⁴ A. Pimper, *Národní hospodářství pro každého*, s. 80-81.

¹²⁹⁵ F. Munk, *Kartel, koncern, trust*, s. 4-11.

¹²⁹⁶ Tamtéž, s. 17-20.

¹²⁹⁷ Tamtéž, s. 35-40.

Kartely začaly být výrazněji potírány teprve po druhé světové válce jakožto součást politiky Spojených států amerických, usilujících o hospodářskou obnovu evropského kontinentu (například v Německu byla „demonopolizace“ součástí programu „4D“).¹²⁹⁸ Toto paradigma pak vydrželo až do hospodářské krize z roku 2008, kdy rostla kritika soutěžně orientovaného kapitalismu, což shrnul hospodářský historik Harm G. Schröter, který zároveň vyslovil několik pozoruhodných námitek vůči konvenčním teoriím kartelizace – zdůraznil existenci tzv. strukturního krizového kartelu, který má v evropském zákonodárství dodnes své nezastupitelné místo (tzv. výjimky z kartelového zákazu);¹²⁹⁹ pracoval s modifikovanou verzí schumpeterovské teze; poukázal, že kartely ukončením konkurence spíše zmrazí strukturu trhu, než by likvidovaly malé firmy; připomněl jejich symbiózu se státem za účelem snížení radikalizace dělnictva; vnímal vytváření vstupních bariér jako běžnou podnikatelskou strategii a nikoliv specifikum kartelových organizací; podívoval se nad dvojakou úlohou antimonopolního zákonodárství, jehož paradoxním důsledkem je zmenšení počtu hráčů na trhu, pokles inovací a vzestup cen (= snaha posílit konkurenci vede k menší konkurenci); zdůraznil, že kartely často snižovaly ceny, aby zabránily vstupu konkurence na trh, což je totožné s dnešními strategiemi řady velkých firem; a konečně vytvořil paralelu mezi krizí průmyslu umělých vláken v sedmdesátých letech (stát nechal volnou ruku soukromé iniciativě, která redukovala nabídku prostřednictvím kartelizace) a propadem evropského automobilového průmyslu po roce 2008 (tzv. šrotovné), kdy se potíže řešily finanční stimulací poptávky (krátkodobé řešení, velice nákladné z hlediska veřejných financí).¹³⁰⁰ Nejenže Schröter shrnul, proč byly průmyslové dohody považovány před druhou světovou válkou za legitimní součást hospodářského a sociálního systému řady evropských států, svou argumentací rovněž poukázal, že paradigma prošlo složitým vývojem a zřejmě se ještě dočká značných posunů.

Uzavírání průmyslových dohod bylo často spojováno se strukturálními proměnami ekonomiky během tzv. velké deprese (1873-1896). Tato argumentace úzce souvisela se snahou o legitimizaci kartelů a syndikátů coby nástroje, jak bojovat s hospodářskou krizí, skutečnost se však poněkud odlišovala. Kartelizace nebyla ani tak záležitostí sedmdesátých a osmdesátých let 19. století, jako spíše prvního decennia 20. století (Tabulka 35). Právě tehdy zapustily průmyslové dohody pevné kořeny v předlitavském hospodářství, což platilo i pro výrobu stavebních hmot. Monopolizace trhu skrze soukromou iniciativu dosáhla svého vrcholu během velké hospodářské krize. Erwín Hexner odhadoval, že bylo začátkem třicátých let 20. století kartelizováno zhruba 70 % československého průmyslu.¹³⁰¹ Podle údajů kartelového rejstříku z roku 1937 se jednalo dokonce o 90 % průmyslového potenciálu

¹²⁹⁸ H. G. Schröter, *Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990*, s. 484-485.

¹²⁹⁹ D. Raus – A. Oršulová, *Kartelové dohody*, s. 136-191; Robert Jürgens, *Strukturkrisenkartelle im deutschen und europäischen Kartellrecht*, Köln 2006, s. 1-2.

¹³⁰⁰ Harm G. Schröter, *Cartels Revisited*, s. 994-999.

¹³⁰¹ E. Hexner, *Československé kartely*, s. 5.

Československé republiky,¹³⁰² význam monopolních organizací pro národní ekonomiku byl tudíž zřetelný.

Tabulka 35 Počet založených kartelů v Předlitavsku (1878-1909).

Rok	Založené kartely	Rok	Založené kartely
1878	1	1899	3
1883	1	1900	4
1885	2	1901	2
1886	1	1902	5
1888	1	1903	3
1892	1	1904	10
1893	1	1905	12
1894	2	1906	21
1895	1	1907	38
1896	1	1908	14
1898	3	1909	7

Zdroj: A. Resch, Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg, s. 76.

První kartely v průmyslu stavebních hmot, o nichž se dochovaly písemné zprávy, uzavíraly cihelny, zpočátku ve Vídni, později dalších městech habsburské monarchie, včetně Prahy. Téměř souběžně se začátkem 20. století kartelizovalo vápenictví a cementářství. Cementárny obvykle vytvořily jeden celostátní syndikát (jen výjimečně nevznikla společná prodejna), sestávající z několika „federalizovaných“ regionálních skupin. Ve vápenictví vznikaly menší, lokální prodejny (syndikáty) či evidenční kanceláře (kartely), někdy nezávisle, jindy u finančních ústavů. Před rokem 1918 se průmyslové dohody vápenek jen výjimečně sjednocovaly do „federativních“ organizací, ve třicátých letech 20. století však šlo o běžný jev. Centralizace přesto nedosáhla úrovně cementářského průmyslu, který ostatně myšlenku „federalizace“ regionálních syndikátů ve druhé polovině třicátých let zcela opustil a vytvořil jedinou celostátní organizaci.

¹³⁰² V. Průcha a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, s. 284.

4.1.2 Cihlářské syndikáty ve Vídni a Praze

První kartelovou dohodu v předlitavském cihlářském průmyslu uzavřely vídeňské továrny, ovšem nikoliv po krachu na vídeňské burze, nýbrž během krize ze začátku osmdesátých let 19. století. Kartel neměl dlouhého trvání – vznikl v prosinci 1880 a již během srpna následujícího roku se rozložil. Svou legitimitu odvozoval od boje s nadprodukcí, přičemž zvyšování cen zdůvodňoval jako snahu o dosažení „spravedlivého občanského zisku“ (berechtigten bürgerlichen Gewinn), jehož výši ale představitelé dohody nikterak neupřesnili.¹³⁰³ Podobný pokus následoval v polovině osmdesátých let, opět bezúspěšně.¹³⁰⁴ Průmyslové dohody cihlen byly od osmdesátých let 19. století uzavírány také v českých zemích, často jako syndikáty za účasti bankovního sektoru. Prodej obvykle převzalo stavební oddělení banky jako komisionář, syndikátní centrála tudíž nemusela vznikat „na zeleném drnu“. České cihelny zdůrazňovaly pozitivní působení těchto organizací a jejich negativní dopady na spotřebitele nechávaly upozaděny. Argumentace se neustále opakovala – kartely a syndikáty snižují režijní náklady, zjednodušují a zlevňují přepravu, eliminují podnikatelské riziko, kontrolují kvalitu zboží, zamezují cenovému dumpingu během hospodářských krizí a omezují růst cen za konjunktury (tj. fixují ceny v průběhu celého hospodářského cyklu, čímž stimulují stavební ruch).¹³⁰⁵ Jejich tvůrci se zcela distancovali od cenových spekulací, respektive uměle snižovali výrobu s cílem zdražit zboží. Specifikem průmyslu stavebních hmot byl prodej zboží na úvěr, což činilo přirozeného spojence z bankovního sektoru. Spolupráce byla symbiotická – banka si zajistila klientelu, kterou úvěrovala a kartelizované či syndikalizované firmy získaly na svou stranu instituci, disponující informacemi o bonitě stavitelů, čímž eliminovaly pochybné pohledávky.¹³⁰⁶

Spotřebitelé s uvedenou argumentací ne vždy souhlasili – námětem kritiky byla především cenová politika. Tak se například největší brněnští stavitelé dostali do konfliktu s tamními cihelnami poté, co roku 1888 vznikla syndikátní prodejna, kladoucí si za cíl snížit režijní náklady a zvýšit ceny na rentabilní úroveň.¹³⁰⁷ Zboží rychle zdražilo o 150 %, což dalo vzniknout konfliktu s brněnskými staviteli, který vyvrcholil roku 1896.¹³⁰⁸ Stavitelé založili vlastní továrnu na cihly (*Ziegel- und Baumaterialiengesellschaft der Brünnner Baumeister*), a ta se coby „outsider“ ihned pustila do dumpingových bojů se syndikátem.¹³⁰⁹ Ačkoliv se prodejna cihlen nerozložila ihned, „cenová válka“ ji natolik destabilizovala, že bylo třeba hledat kompromis.¹³¹⁰ Převážné náklady nutily stavitele nadále

¹³⁰³ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1880, Wien 1881, s. 122-123.

¹³⁰⁴ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1885, Wien 1886, s. 132-133.

¹³⁰⁵ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 59-60.

¹³⁰⁶ Kartell-Rundschau 11, roč. 1913, Bd. 1, s. 56.

¹³⁰⁷ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 65.

¹³⁰⁸ Compass 38, roč. 1905, Bd. 2, s. 21.

¹³⁰⁹ Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn 1890, s. 99.

¹³¹⁰ Kartell-Rundschau 2, roč. 1904, s. 527.

odebírat zboží od syndikátu, jehož roční kapacity činily 40 milionů cihel oproti 5 milionům outsidera, ukončení bojů se tudíž jevílo žádoucí pro obě strany. Konflikt ani nebyl motivován záležitostí principu (likvidace syndikátu) jako spíše snahou o zlevnění dodávek, nic proto nebránilo vstupu stavitelů do syndikátu. Roku 1903 se podařilo sjednat dohodu na deset let, podle níž stavitelé redukovali produkci a oplátkou jim prodejna slíbila dodat až 20 milionů cihel ročně.¹³¹¹ Syndikalizované továrny se zbavily outsidera, spotřebitelé si zajistili stavební materiál a s výsledkem byla spokojena také *Moravská eskomptní banka*, která coby komisionář syndikátní prodejny jednání prostředkovala.¹³¹²

Boje spotřebitelů s cihlářskými kartely a syndikáty nebyly na předlitavském trhu ojedinělé. Podobná situace jako v Brně nastala ve Vídni, kde vznikl roku 1900 největší syndikát habsburské monarchie.¹³¹³ Bezprostředním impulzem pro jeho založení byla hospodářská krize z přelomu 19. a 20. století, která se dostavila po dlouhé konjunktúře z let 1892-1899.¹³¹⁴ Propad poptávky byl natolik výrazný, že vídeňské cihelny pracovaly roku 1901 na 53 % svých produkčních kapacit.¹³¹⁵ Stejnou roli ale pravděpodobně hrála snaha *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* a později i továren patřících ke koncernu *Niederösterreichische Escomptegesellschaft* (roku 1905 sloučeny do *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke*) monopolizovat vídeňský trh.¹³¹⁶ Syndikát obhajoval svou legitimitu dvěma základními cíli, a to snížením režijních nákladů při prodeji i inkasováním plateb a racionalizováním přepravních a distribučních nákladů, otevřeně ale zasahoval také do produkce členských firem (výrobní kontingenty) a tvorby cen, čímž se ostatně nikterak netajil.¹³¹⁷ Tuto politiku stvrzovalo valné shromáždění syndikátu, každoročně svolávané do Vídně, přičemž krátkodobé strategie organizace formulovala dozorčí komise, zároveň vykonávající úlohu kontrolního mechanismu. Smlouva pamatovala i na spory mezi členskými firmami, řešené zvláštním rozhodčím soudem.¹³¹⁸ Požadavky na kvalitu cihel vzrostly a riziko spojené s úvěrováním stavebního sektoru pokleslo.¹³¹⁹ Zároveň se dařilo z trhu vytlačit distributory,¹³²⁰ oproti jiným předlitavským syndikátům ale nepřevzala komisionářský prodej žádná vídeňská banka, nýbrž *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* (Zentralbureau der *Wiener Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*). Smlouva byla původně uzavřena do prosince 1905, poté ale došlo k jejímu obnovení na dalších pět let. Ačkoliv syndikát soupeřil s outsidery, triumvirát dominantních vídeňských cihelen zajistil jeho stabilní fungování. Roku 1910 byl opět prodloužen do prosince 1915, přičemž mělo dojít k jeho automatické

¹³¹¹ Kartell-Rundschau 11, roč. 1913, Bd. 2, s. 57.

¹³¹² Kartell-Rundschau 6, roč. 1908, s. 402.

¹³¹³ Stavební ruch 3, roč. 1904, č. 18, s. 4.

¹³¹⁴ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 46.

¹³¹⁵ Compass 37, roč. 1904, Bd. 2, s. 18.

¹³¹⁶ Compass 35, roč. 1901-1902, s. 681.

¹³¹⁷ Tonindustrie Zeitung 32, roč. 1908, s. 190.

¹³¹⁸ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 97.

¹³¹⁹ Tamtéž, s. 105; Compass 35, roč. 1901/1902, s. 681.

¹³²⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 108.

obnově, pokud žádná členská firma neprojeví přání jej rozpustit.¹³²¹ Činnost syndikátu ukončil teprve válečný hospodářský svaz *Wirtschaftsverband der Ziegelindustrie*, utvořený koncem roku 1917 (srov. podkapitola 3.5.3).

Tabulka 36 Index cen cihel dodaných na staveniště ve vybraných městech Předlitavska v letech 1903-1913 (Vídeň = 100).

Rok	Vídeň	Praha*	Opava	Salzburg	Linec	Innsbruck	Lublaň	Lvov
1903	100	60,7	64,3	77,6	67,9	94,6	67,9	65,5
1905	100	58,2	61,7	74,6	65,2	99,0	72,2	62,9
1907	100	60,8	64,4	90,0	68,1	103,4	75,4	79,0
1909	100	86,2	71,6	89,8	68,0	105,6	75,3	95,9
1911	100	75,6	61,7	67,6	55,7	75,6	71,6	92,5
1913	100	79,6	70,1	82,7	71,2	93,2	77,5	66,0

* Pražské ceny pravděpodobně zahrnují dodávky z továrny, nikoliv přímo na staveniště.

Zdroj: Compass 37-48, roč. 1904-1915.

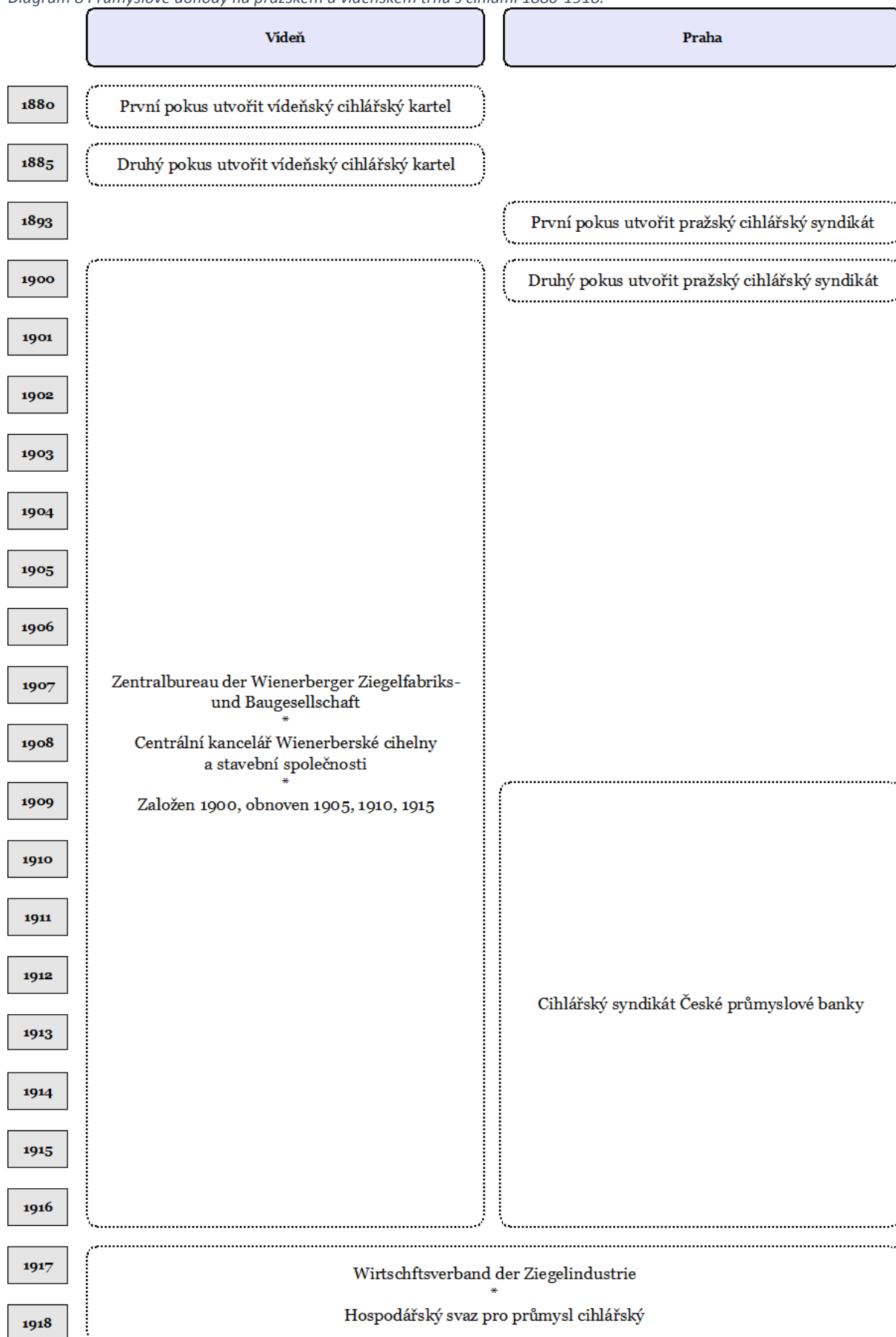
Vídeňský cihlářský syndikát patřil k nejstabilnějším průmyslovým dohodám na předlitavském trhu, jeho cenová politika se však těšila značné kritice spotřebitelů – výše cen neměla téměř nikde v Předlitavsku obdoby, snad jen s výjimkou Innsbrucku (Tabulka 36). Syndikát čelil kritice zejména v letech 1910-1912, kdy poptávka po cihlách prudce stoupala. Stavitelé obviňovali *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, že na začátku konjunktury uměle redukovala produkci, aby zdrazila zboží. Syndikát skutečně stanovoval výrobní kontingenty, nedostatek cihel na trhu byl ale zapříčiněn spíše neočekávaným vzestupem poptávky a nedostatkem pracovních sil než promyšlenou politikou vídeňských cihelen. Syndikát si ostatně musel dávat bedlivý pozor, aby vysokými cenami neusnadnil vstup outsiderů na trh,¹³²² což se skutečně stalo. Vysoké ceny zmírnily vstupní bariéry (přepravní náklady) a stimulovaly zakladatelský ruch v odvětví.¹³²³ Proti cenové politice syndikátu vystupovaly zejména velké stavební firmy v čele s *Allgemeine österreichische Baugesellschaft*, která zakoupila v letech 1912-1913 majoritní podíl *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*, čímž si zajistila bezproblémové, a hlavně levné dodávky cihel (srov. podkapitola 3.1.1).

¹³²¹ Tamtéž, s. 96-98.

¹³²² Tamtéž, s. 53-55.

¹³²³ Tamtéž, s. 42-43.

Diagram 8 Průmyslové dohody na pražském a vídeňském trhu s cihlami 1880-1918.

Poněkud odlišný vývoj než ve Vídni probíhal na pražském trhu s cihlami. První pokus vytvořit kartel proběhl roku 1893, avšak organizace se brzy rozložila. Neúspěchem skončila také snaha *Österreichische Länderbank* z roku 1900 sloučit pražské cihelny do syndikátu. Pražští producenti postrádali zkušenosti s řízením prodejen a určováním výrobních kontingentů, což pokaždé zapříčinilo nespokojenost členských firem.¹³²⁴ Podobně tomu bylo v lednu 1905, kdy se majitelé cihelen sešli k diskuzím o novém syndikátu pod vedením *České průmyslové banky*.¹³²⁵ Producenti se od počátku snažili navázat spolupráci se staviteli, čímž by posílili legitimitu syndikátu, který měl představovat „*morální záchranu dvou důležitých stavebních činitelů: výrobce i zpracovatele cihlářských výrobků*“. Stavební živnosti si ovšem kladly řadu požadavků, ať už se jednalo o stanovení maximálních cen zboží, přísnou kontrolu kvality a spolehlivost dodávek.¹³²⁶ Vytvořily se přitom mezi nimi tři názorové proudy – první vznik syndikátu vítal, druhý byl zásadně proti a třetí se neklonil ani na jednu stranu.¹³²⁷ Iniciativa nakonec skončila neúspěchem, nikoliv ale kvůli překážkám od stavitelů. Do pražského cihlářství jednoduše vstoupila konjunktura a cihelny nadále necítily potřebu sdružovat se. Impulzem byla až krize z roku 1908,¹³²⁸ po níž následovala další schůze pražských cihelen, zasedající v lednu 1909 pod vedením *České průmyslové banky*, která si od průmyslové dohody zřejmě slibovala zvýšení vlivu v cihlářském průmyslu. Argumentace byla jednoduchá: „*stálé kolísání [cen, pozn. aut.] jest dravým ničitelem národohospodářského jmění, přivádějícím obchodně i odborně vyspělé osoby v záhubu, mnohdy v šílenství drahocenného jich života a jejich rodiny uvedeny jsou v poměry žebráků*“. ¹³²⁹ Část stavitelů se opět snažila iniciativu zmařit, chyběl ale širší konsenzus, jak postupovat (zda odebírat zboží od mimopražských cihelen, nebo založit vlastní továrnu).¹³³⁰ Bylo jisté, že syndikát zvýší ceny, pokračování dumpingových bojů však nevítky ani stavební živnosti, jelikož komplikovaly stavební kalkulaci.¹³³¹ *Česká průmyslová banka* mezitím zveřejnila komuniké, že „*převzala komisionářský prodej výrobků většiny cihelen z Prahy a okolí a otevře 1. února t. r. [1909, pozn. aut.] nové oddělení cihlářské*“. ¹³³² Syndikát fungoval až do první světové války, kdy jej ukončil vznik *Wirtschaftsverband der Ziegelindustrie* (Obrázek 104).¹³³³

Prodejna *České průmyslové banky* zpočátku sdružovala 85 % pražské výroby cihel, později dokonce 90 %. Finanční ústav od počátku zdůrazňoval, že stanoví takové ceny, aby neškodil stavitelům, kteří tvořili

¹³²⁴ Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 155.

¹³²⁵ Kartell-Rundschau 3, roč. 1905, s. 18.

¹³²⁶ Organizace cihlářského průmyslu, s. 1-2.

¹³²⁷ Stavitelé a otázka zavedení jednotné ceny cihel, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 2-3.

¹³²⁸ L., Cihlářská krize, Stavební obzor 4, roč. 1908, č. 2, s. 1; AČNB, fond Česká průmyslová banka, sign. ČPB-747-7, Správní rada 4. 11. 1908.

¹³²⁹ O chystaném kartelu cihlářském, Stavební obzor 4, roč. 1908, s. 213.

¹³³⁰ Svaz zaměstnavatelů stavebních proti kartelu cihlářů, Stavební obzor 4, roč. 1908, s. 213-214.

¹³³¹ Keramické listy 3, roč. 1911, s. 20.

¹³³² Stavební obzor 5, roč. 1909, s. 7-8.

¹³³³ Československé kartely 1934, s. 47.

důležitou součást klientely, slib se ovšem nepodařilo zcela dodržet. Do pražského cihlářského průmyslu záhy vstoupila konjunktura a ceny opět rostly, i když nikterak výrazně. Svou legitimitu prodejna zdůvodňovala téměř totožně jako vídeňský syndikát – společný prodej snižuje režijní náklady, usnadňuje přepravu a distribuci a jednotnou úvěrní politikou se daří snižovat riziko. Prodejna během krize eliminuje dumping, v průběhu konjunktury pak znatelně zpomalí růst cen. Nespornou výhodou přitom představovala přímá spolupráce s finančním ústavem, který klientelu rovnou úvěroval, přičemž disponoval specializovaným oddělením, ověřujícím bonitu spotřebitelů.¹³³⁴ Ačkoliv se syndikát *České průmyslové banky* nedostal do otevřeného boje se spotřebiteli, nepůsobil na trhu natolik dlouhou dobu, aby mohlo ke konfliktu dojít.

Obrázek 104 Reklama na cihlářské oddělení *České průmyslové banky*, fungující po roce 1909 jako syndikátní prodejna.

Česká průmyslová banka
ODDĚLENÍ CIHLÁŘSKÉ
na Příkopě 35. v Praze, na Příkopě 35.

dodává ruční i strojní:

**Cihly obyčejné,
kanálky, tašky a
půdové dlaždice.**

TELEFON:
ČÍSLO 2470, 2471, 2956, 3620.

Zdroj: Stavební obzor 5, roč. 1909, Reklama.

Navzdory tomu, že pokusy o obnovu cihlářského syndikátu *České průmyslové banky* po vzniku Československa selhaly, roku 1919 se smíchovské a košířské cihelny opět sdružily do společné prodejny,¹³³⁵ která se stala základem meziválečného syndikátu. Majitelé pražských cihlen se roku 1921 shodli, že je žádoucí rozšířit smíchovskou a košířskou prodejnu na celé město a jeho nejbližší

¹³³⁴ Keramické listy 4, roč. 1912, s. 239-241.

¹³³⁵ Československé kartely 1934, s. 47.

okolí.¹³³⁶ Organizace vznikla jako společnost s ručením omezeným, nezávisle na jakékoliv finanční instituci, což limitovalo úvěrování. Členské firmy tak měly větší volnost při formování svých podnikatelských strategií. Iniciativu cihlen zpočátku podporovali někteří stavitelé, očekávající zmírnění poválečné inflace a zjednodušení kalkulace stavebních nákladů,¹³³⁷ záhy se ale neúspěšně obrátily na ministerstvo sociální péče, aby zakázalo syndikalizaci pražského trhu s cihlami.¹³³⁸ Nic nebránilo vzniku nového syndikátu, a to *Prodejní kanceláře cihel*, utvořené na přelomu let 1921/1922 a sdružující až dvě třetiny pražských producentů (nikoliv produkčních kapacit).¹³³⁹ *Činnost Prodejní kanceláře cihel* ovšem limitovala neúčast největších hráčů na trhu, *Pražských akciových cihlen* a *Antona Hergeta*. Předmětem podnikání bylo „zprostředkování obchodů veškerými cihlářskými výrobky a jinými stavebními potřebami“ (včetně cementu).¹³⁴⁰ Ve stanovách se nenacházely zvláštní paragrafy o cenové politice, v praxi se však jednalo o množství, cenový, rajonizační a kondiční syndikát.¹³⁴¹ Navenek jej zastupovali jednatelé a v čele vnitřní hierarchie stála dozorčí rada, volená valnou hromadou.¹³⁴² Prodejní podmínky při úvěrování byly poměrně přísné (úrok z prodlení činil 9 % a vedl k okamžitému zastavení dalších dodávek),¹³⁴³ je ale otázkou, zda syndikát disponoval dostatečnými mechanismy pro průzkum trhu, aby se bránil pochybným pohledávkám. Tuto nevýhodu od počátku vyvažovalo napojení na dvě finanční instituce, a to *Českou banku* a *Pražskou úvěrní banku* (později *Anglo-Československou a Pražskou úvěrní banku*),¹³⁴⁴ které vlastnily kapitál největších závodů (*Pražské akciové cihelny*, *Spojené keramické továrny*, *Anton Herget*). *Pražská úvěrní banka* se sice roku 1923 z organizace stáhla a byla nahrazena *Občanskou záložnou na Smíchově*,¹³⁴⁵ protože již bylo jisté, že se syndikátu nebude účastnit největší hráč na trhu (*Pražské akciové cihelny*, nacházející se pod patronátem *Pražské úvěrní banky*), později opět do prodejny vstoupila.¹³⁴⁶

Podobně jako další cihlářské syndikáty v Československu odvozovala pražská *Prodejní kancelář cihel* svou legitimitu zejména od racionalizace prodeje, eliminace pochybných pohledávek a stanovení pevného podkladu pro stavební kalkulaci. Oproti venkovským cihelnám, které obvykle dodávaly na rozptýlené trhy a uzavíraly jen krátkodobé gentlemanské úmluvy, jejichž udržitelnost zcela závisela na vzájemné důvěře podnikatelů, byla Praha typickým příkladem velkého trhu, který si žádal pevné

¹³³⁶ Stavební věstník 12, roč. 1921, s. 135.

¹³³⁷ Stavivo 2, roč. 1921, s. 324.

¹³³⁸ Stavivo 3, roč. 1922, s. 317.

¹³³⁹ J. Schmidt, Nákupní a prodejní organizace cihlářského průmyslu, s. 576-577.

¹³⁴⁰ Stavivo 9, roč. 1928, s. 621.

¹³⁴¹ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 984, inv. č. 1117, Dopis od Jednoty pro zvelebení průmyslu cihlářského v ČSR 10. 10. 1932.

¹³⁴² NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 61, inv. č. 548, Smlouva výrobců cihlářského zboží 11. 5. 1935.

¹³⁴³ R. Bárta ml., Průmysl keramiky a staviv s hlediska obchodního, s. 5.

¹³⁴⁴ AČNB, fond ČB, sign. ČB-18-105, Výkonný výbor 14. 6. 1922.

¹³⁴⁵ Tamtéž, fond ŽB, sign. ŽB-7489-15, Zpráva architekta Beránka 16. 11. 1928.

¹³⁴⁶ Tamtéž, fond ČB, sign. ČB-18-142, Výkonný výbor 5. 10. 1923; Tamtéž, sign. ČB-205-5, Obchodní zpráva Společné prodejny cihlen 1937.

smluvní ujednání s kontrolními i represivními mechanismy.¹³⁴⁷ Skutečnost, že syndikát vznikl jako společnost s ručením omezeným, byla dána jednak daňovými výhodami oproti jiným kapitálovým a osobním společnostem (jednalo se o nevýdělečné společenstvo, takže výdělková daň dosahovala nepatrné výše a obrátová daň z režije byla vyměřena jen zřídka, protože šlo o svépomocné společenstvo),¹³⁴⁸ jednak bankovním zákonem z 10. října 1924. Ten zakázal akciovým bankám „obchodovati se zbožím“ a povoloval pouze komisionářský velkoobchod s výrobky podniků, které se nacházely v přímém obchodním spojení s finančním ústavem.¹³⁴⁹ V praxi to znamenalo, že obchodní oddělení bank již nemohla plnit úlohu syndikátních prodejen, pokud se všechny podniky na trhu nenacházely ve sféře vlivu konkrétního finančního ústavu, což se v praxi stávalo jen zřídka (tato změna se neprojevovala jen v cihlářském, ale také vápenickém průmyslu).

Činnost pražské *Prodejní kanceláře cihel* otevřeně podporovala *Jednota pro zvelebení průmyslu cihlářského*, zájmová organizace podnikatelstva při *Ústředním svazu československých průmyslníků* (srov. podkapitola 4.5),¹³⁵⁰ která stimulovala vznik cihlářských syndikátů i v dalších československých aglomeracích, zejména Hradci Králové, Plzni, Pardubicích, Ústí nad Labem, Karlových Varech, Brně a Ostravě. Legitimizace této činnosti se odvíjela od pomoci při úvěrování klientely, nikoliv cenové, rajonizační a výrobní politiky syndikátů: „*prodejny regulují přiděl a prodej zboží dle místa a výrobní kapacity jednotlivých závodů. Byly zřízeny hlavně proto, aby úvěrové riziko bylo přeneseno na všechny výrobce, neboť zejména v době popřevratové vyskytly se případy, že firmy prodávající zboží na úvěr, byly finančně ruinovány úpadky neb vyrovnáním firem stavitelských*“.¹³⁵¹ Přitom právě stabilizace cen během krizí a jejich zvyšování v průběhu konjunktury působily jako nejsilnější impuls pro slučování tržních subjektů.

Navzdory malému tržnímu podílu se pražský syndikát v meziválečném období nerozpadl, nýbrž využil velké hospodářské krize k přijetí outsiderů. Po celou první polovinu třicátých let se nedařilo zabránit ostrým „cenovým válkám“, ještě umocněnými boji s „venkovskou konkurencí“ (Brandýs nad Labem, Čelákovice, Český Brod, Kropáčova Vrutice).¹³⁵² Teprve roku 1935 byla uzavřena nová syndikátní smlouva o *Společné prodejní cihelny, s.r.o.*, která již zahrnovala *Pražské akciové cihelny* a společnost *Anton Herget*. Producenti „*mezi sebou obmezili volnost soutěže úpravou výroby, odbytu, obchodních podmínek a cen cihlářského zboží k tomu účelu, aby náležitě upraven byl obchod cihlářským zbožím a zamezeny nezdravé zjevy na trhu zboží toho se vyskytující a výrobu i odběratele poškozující*.“ Syndikátní smlouva byla uzavřena do konce roku 1937, a poté se automaticky prodlužovala vždy o jeden rok,

¹³⁴⁷ Josef Schmidt, Obchodní organizace cihlářská, Stavivo 17, roč. 1936, s. 278-280.

¹³⁴⁸ V. Kapras, Dokonalá prodejna, Stavivo 19, roč. 1938, s. 27-28.

¹³⁴⁹ 239/1924 Sb.

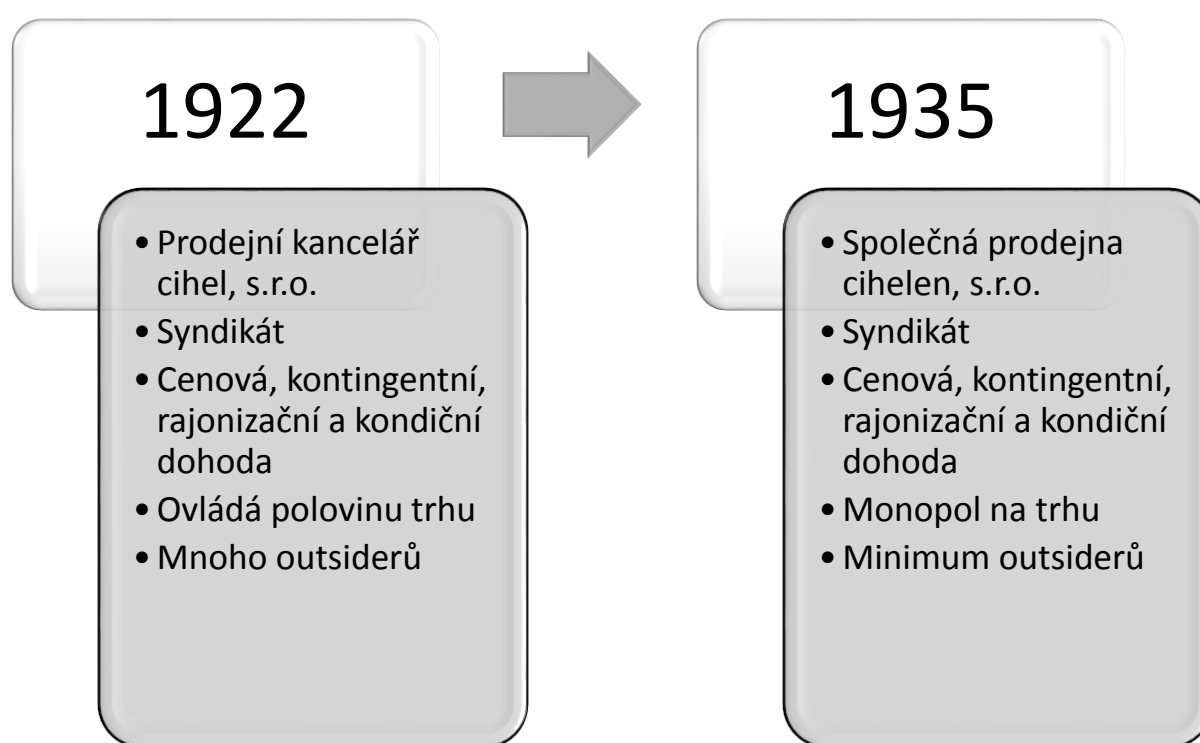
¹³⁵⁰ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-1760-7, Zpráva pro ředitelství 10. 10. 1928.

¹³⁵¹ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 642, sign. 66.826/27, Dopis 25. 10. 1927.

¹³⁵² AČNB, fond ČB, sign. ČB-257-2, Zpráva o sezoně 1933.

jestliže ji členské firmy nevypověděly. Kromě stanovení maximálních výrobních kontingentů smlouva zavazovala účastníky vyrábět minimálně dva měsíce v roce (pokud nemají velké zásoby na skladě), čímž se prodejna bránila nečekanému vzestupu poptávky. Investice do rozšiřování výrobních kapacit sice zakázány nebyly, členové však nemohli zakládat nové cihelny, nebo se kapitálově účastnit na podnicích outsiderů. Hlavní správní orgán tvořila tzv. schůze účastníků, volící užší výkonný výbor, přičemž spory členských firem řešil rozhodčí soud.¹³⁵³

Diagram 9 Nástin monopolizace pražského trhu s cihlami v letech 1918-1938 (Prodejní kancelář cihel, s.r.o. a Společná prodejna cihlen, s.r.o.).

Roku 1937 sice byla syndikátní smlouva vypovězena, k tomuto kroku ale nedošlo z důvodu nespokojenosti členských firem, nýbrž snahy eliminovat nejvlivnější outsidersy, kteří opakovaně narušovali odbytiště syndikátu a volili dumpingové strategie.¹³⁵⁴ Počítalo se s tím, že dojde k uzavření nové syndikátní smlouvy, která již bude zahrnovat „venkovské cihelny“, tedy podniky nacházející se v bezprostředním okolí Prahy.¹³⁵⁵ Ačkoliv si tento krok vyžádal snížení kontingentů největších hráčů na trhu, nesetkal se s výraznějším odporem. *Spojené keramické továrny* se roku 1935 úplně stáhly z trhu (srov. podkapitola 3.1.2), přičemž *Pražské akciové cihelny* a firmy *Hugo Reiser* a *Anton Herget* souhlasily přinést tuto „oběť“,¹³⁵⁶ aby se již neopakovaly cenové války z první poloviny třicátých let.¹³⁵⁷ Na podzim

¹³⁵³ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 61, inv. č. 548, Smlouva výrobců cihlářského zboží 15. 11. 1933.

¹³⁵⁴ AČNB, fond ČB, sign. ČB-107-1, Jednatelský výbor 29. 7. 1937.

¹³⁵⁵ Tamtéž, fond Pražská úvěrní banka, sign. PÚB-691-1, Výkonný výbor 30. 9. 1937

¹³⁵⁶ Tamtéž, fond Česká banka, sign. ČB-107-1, Výkonný výbor 20. 5. 1937.

¹³⁵⁷ Tamtéž, sign. ČB-107-2, Výkonný výbor 7. 4. 1938.

1937 se podařilo jednání úspěšně zakončit a do syndikátu vstoupily jednak „venkovské cihelny“ sdružené do prodejny v Brandýse nad Labem, jednak největší outsideři, čímž celkový kontingent přesáhl 210 milionů cihel. Počínaje rokem 1938 tak *Společná prodejna cihelen* získala téměř úplnou kontrolu nad pražským trhem a její monopolní postavení bylo nezpochybnitelné, což umožnilo okamžité zvýšení cen. Nová syndikátní smlouva byla v zásadě totožná jako ta předchozí, lišila se jen v kontingentech a době trvání (do 31. března 1942).¹³⁵⁸

Pražský cihlářský syndikát se ukázal jednou z nejstabilnějších dohod v československém průmyslu stavebních hmot. Výsledek – ceny cihel dalece překročily předválečnou úroveň i průměr jiných stavebnin. Při přepočítání na zlato byly roku 1928 cihly o 67 % dražší než před první světovou válkou, vápno ale jen o 54 %, železo o 16 % a cement se dokonce prodával o 5 % levněji. Veškeré průmyslové látky přitom zaznamenaly v letech 1914-1928 zdražení o pouhých 48 %. Navzdory příznivému cenovému vývoji však pražské cihelny neprošly zdaleka tak příznivou konjunkturou jako cementářský průmysl. Zdražování zboží neohrožovalo jen legitimitu pražského syndikátu, ale pravděpodobně urychlilo také strukturální proměny poptávky, spočívající v přeměně cihel z nosných ve výplňové konstrukční prvky (srov. podkapitola 2.1.2). Nabízí se otázka, zda vysoké ceny neuspíšily nahrazování cihel betonem, který se jevil ekonomicky racionálnější volbou. Problémy odvětví jen umocnila velká hospodářská krize. Roku 1934, kdy dosáhla svého sedla, ceny nečinily ani polovinu úrovně roku 1928.¹³⁵⁹ Velká hospodářská krize byla natolik zničující, že se pražský syndikát vstupem outsiderů upevnil a stabilizoval, což nebylo na československém trhu se stavebními hmotami obvyklé.

¹³⁵⁸ Tamtéž, Výkonný výbor 27. 10. 1937.

¹³⁵⁹ Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, s. 64

4.1.3 „Federalizace“ regionálních průmyslových dohod ve vápenictví

Analýza kooperačních a koluzivních strategií vápenek je velmi složitá, jelikož vápenické kartely a syndikáty nepůsobily v celostátním, nýbrž regionálním kontextu a nelze tudíž určit, nakolik ovlivňovaly ceny a produkci (kvantitativní údaje se dochovaly buď pro celý stát, nebo konkrétní města, nikoliv volně definované regiony). Průmyslové dohody ve vápenictví odvozovaly svou legitimitu od stabilizace cen během hospodářských krizí, v praxi ovšem ovlivňovaly také výrobu, rajonizovaly odbyt a vytvářely syndikátní prodejny. Činnost průmyslových dohod se ve vápenictví navzájem překrývala, což otevíralo dveře konkurenčním bojům, nebo meziregionální spolupráci jednotlivých organizací.¹³⁶⁰ Kartelizace předlitavského vápenického průmyslu byla zahájena na přelomu 19. a 20. století a jejím centrem se staly české země. Nejstarší průmyslovou dohodou ve vápenictví, o níž se dochovaly zprávy, byl syndikát severočeských vápenek v Teplicích (*Verkaufs-Bureau der Teplitzer Kalkwerke*), jenž vznikl kolem roku 1900.¹³⁶¹ Prosperita severočeského vápenického průmyslu v prvních letech 20. století zapříčinila vstup mnoha outsiderů, kvůli nimž se syndikát roku 1905 rozpadl. Po krátkém cenovém boji jej však nahradila dohoda producentů z Bíliny, Duchcova, Teplic, Lovosic a Litoměřic, na jejímž základě se utvořila prodejní kancelář v Ústí nad Labem (*Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke, GmbH*).¹³⁶² Jednalo se o množství, cenový a rajonizační syndikát, závislý na exportu do sousedního Německa (členské firmy lobbovaly proti zavedení dovozního cla na vápno, protože se bály odvetných opatření německé vlády).¹³⁶³ Vstup mnoha podniků na trh tento syndikát roku 1908 destabilizoval, outsideři ale nakonec vstoupili během ledna 1909 do organizace a *Prodejní kancelář severočeských vápenek* dokonce přečkala první světovou válku a vyprofilovala se coby nejdéle trvající průmyslová dohoda vápenického průmyslu v českých zemích.¹³⁶⁴

Začátkem dvacátého století byla zahájena také kartelizace středočeského vápenického průmyslu, rozmístěného u bohatých nalezišť vápence mezi Prahou a Berounem. Během října 1907 vznikl kartel středo a jihočeských vápenek (*Kalkkartell in Mittel- und Südböhmen*),¹³⁶⁵ jenž zahájil činnost od 1. ledna 1908. Jednalo se o největší vápenický kartel celého Předlitavska (produkoval až 250 tisíc tun vápna ročně), uzavřený na šest let.¹³⁶⁶ Průmyslová dohoda sestávala ze dvou regionálních skupin, a to berounské a pražské. Konkurence nedalekých severočeských vápenek koncentrovaných v Ústí nad Labem si vyžádala uzavření meziregionální dohody, výhodné pro oba signatáře. Berounské vápenky byly organizovány poměrně volně – nepodepsaly žádnou smlouvu, takže šlo o „gentlemanskou

¹³⁶⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 90.

¹³⁶¹ SOKA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 3, Příloha k protokolu dozorčí rady 7. 9. 1899.

¹³⁶² Compass 40, roč. 1907, Bd. 2, s. 23.

¹³⁶³ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 38-40.

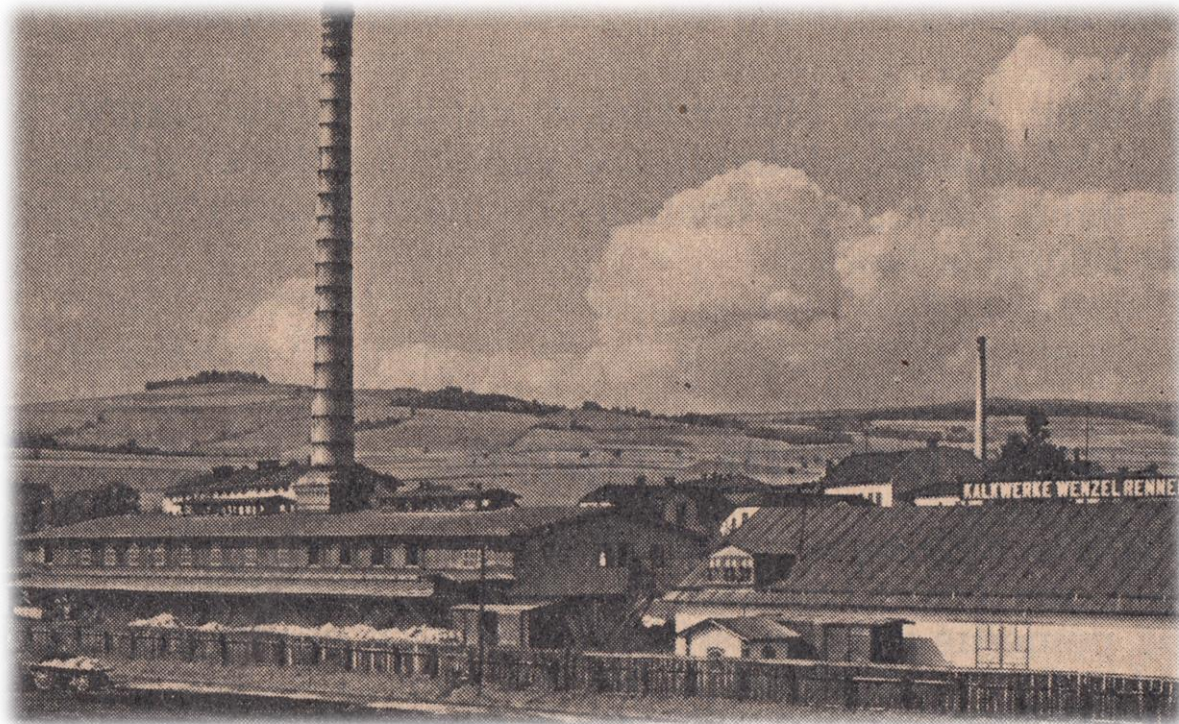
¹³⁶⁴ Compass 43, roč. 1910, Bd. 2, s. 15.

¹³⁶⁵ Compass 42, roč. 1909, Bd. 2, s. 30.

¹³⁶⁶ Kartell-Rundschau 5, roč. 1907, s. 867; Stavební obzor 3, roč. 1907, s. 198.

dohodu“ s cílem určovat ceny zboží.¹³⁶⁷ Pražská skupina se naopak centralizovala do syndikátu u *České průmyslové banky*.¹³⁶⁸ Obě skupiny dohromady regulovaly nejen ceny, ale i produkci a rajonizovaly odbyty.¹³⁶⁹ Středo a jihočeský vápenický kartel byl předchůdcem pozdějších federálně uspořádaných dohod v československém vápenickém průmyslu.

Obrázek 105 Vápenice firmy Václav Renner (Wenzel Renner) ve Vrchlabí, třicátá léta 20. století.

Zdroj: Stavivo 18, roč. 1937, s. 291.

Začátkem roku 1904 utvořily vápenický kartel také olomoucké, brněnské, mikulovské a přerovské továrny (*Mährisch-schlesische Kalkkartel*).¹³⁷⁰ Sídlił v Olomouci a prezentoval se jako nástroj k odstranění krize v moravském a slezském vápenickém průmyslu. Minimálně stejně důležité jako domácí trh bylo pro kartel německé odbytiště. Každá firma prodávala zboží samostatně a centrální kancelář pouze diktovala rajony, aby se ušetřilo za přepravu.¹³⁷¹ Samostatný syndikát, sestávající ze dvou velkých producentů,¹³⁷² se časem utvořil ještě v Brně u *Moravské eskomptní banky*. Zatím nebyly kartelizovány jen tři významné vápenické oblasti českých zemí, a to Zichartice a Vrchlabí (Obrázek 105).¹³⁷³ Továrny z Vrchlabí, Železného Brodu, Svobody nad Úpou a Jesenného se poprvé sjednotily kolem roku 1910 do syndikátu *Zentralverkaufsbureau in Hohenelbe*, opakovaně obnovovaného vždy

¹³⁶⁷ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 542, inv. č. 1091, Zpráva OŽK v Praze 5. 6. 1912.

¹³⁶⁸ Kartell-Rundschau 6, roč. 1908, s. 62-63.

¹³⁶⁹ Compass 48, roč. 1915, Bd. 2, s. 20.

¹³⁷⁰ Kartell-Rundschau 2, roč. 1904, s. 304.

¹³⁷¹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 36.

¹³⁷² Tamtéž, s. 92.

¹³⁷³ Tonindustrie Zeitung 31, roč. 1907, Bd. 2, s. 1829.

na jednu stavební sezonu.¹³⁷⁴ Hlavním cílem vrchlabské prodejny bylo dosáhnout úspor při přepravě, zřejmě ale zasahovala také do cen a produkce členských firem.¹³⁷⁵ Syndikát ovšem nevydržel dlouhou – začátkem října 1913 se rozpadl.¹³⁷⁶ Slezské vápenky u Zighartic se sloučily v září 1911 do syndikátu *Zentral-Verkaufsstelle der Setzdorfer Kalkwerke*. Opět se jednalo o cenový, množstevní, rajonizační a kondiční syndikát, který však reguloval jen dodávky v nejbližším okolí, přičemž vývoz na vzdálenější trhy (Berlín, Vídeň) syndikátní smlouva nikterak neomezovala.¹³⁷⁷

Průmyslové dohody ve vápenictví byly uzavírány i mimo české země, nejednalo se ovšem o velké organizace. Je s podivem, že producenti v Dolním Rakousku nevytvořili před rokem 1918 žádný kartel, a to ani ve Vídni. Důvod zřejmě spočíval v čilém stavenictví a stoupajícím odbytu, takže spolu místní vápenky „neválčily“ a necítily potřebu slučovat se.¹³⁷⁸ Jiná situace panovala ve Štýrském Hradci, kde pět největších vápenek založilo roku 1911 cenový a kontingentní kartel se sídlem ve Štýrském Hradci (*Steirische Baumaterialiengesellschaft mbH*). Kartely lokálního významu působily také v Klagenfurtu a Salcburku, nedochovalo se o nich ale příliš zpráv. Na východě Předlitavska se vápenky příliš nesdružovaly – jediným příkladem je kartel v Haliči a Bukovině z roku 1911, jenž navázal na nepříliš významný svaz lvovských vápenek (*Verband der ostgalizischen Kalkbrennereien*).¹³⁷⁹

Rozpad jednotného předlitavského trhu po roce 1918 destabilizoval průmyslové dohody ve vápenictví. Bez větších změn přečkaly tyto otřesy pouze syndikáty v Ústí nad Labem a Zigharticích, oba závislé na zahraničních odbytištích. Ztráta německého trhu paradoxně nevedla k jejich rozpadu, nýbrž je upevnila. Vývoz totiž vyžadoval kolektivní, nikoliv individuální akci, a pokud by tato strategie nevyšla, sjednocená regionální skupina dokázala lépe bojovat o domácí trh než individuální firmy bez vazeb na vnitrozemskou klientelu (srov. podkapitola 3.1.3). Stabilní byl zejména severočeský syndikát v Ústí nad Labem, jehož předválečnou činnost obnovila smlouva z 29. ledna 1919.¹³⁸⁰ Každé tři roky pak došlo k jejímu automatickému prodloužení (pokud by členské firmy mezi srpnem a prosincem z organizace dobrovolně nevystoupily, což se před rokem 1938 nestalo).¹³⁸¹ Podobným vývojem prošel zighartický syndikát z roku 1911, jenž zůstal v platnosti po celé meziválečné období. Hlavním odbytištěm obou průmyslových dohod zůstávalo nadále Německo,¹³⁸² členské firmy ale musely na domácím trhu umísťovat více zboží než před rokem 1918.

¹³⁷⁴ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 90-91.

¹³⁷⁵ Compass 47, roč. 1914, Bd. 2, s. 19.

¹³⁷⁶ Compass 48, roč. 1915, Bd. 2, s. 20.

¹³⁷⁷ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 32, ev. č. 217, Vertrag zwischen den Setzdorfer Kalkwerken.

¹³⁷⁸ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 41.

¹³⁷⁹ Tamtéž, s. 92-93.

¹³⁸⁰ Československé kartely 1934, s. 45.

¹³⁸¹ Compass. Čechoslovakei 65, roč. 1932, s. 606.

¹³⁸² Československé kartely 1934, s. 45.

Diagram 10 Vápenické kartely a syndikáty v Předlitavsku podle regionálních skupin (1912).

Střední a jižní Čechy	Kalkkartell in Mittel- und Südböhmen (Vápenický kartel středních a jižních Čech) * Vznik 1908; Berounská skupina (kartel) - Pražská skupina (syndikát, Česká průmyslová banka)
Severní Čechy	Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke, G. m. b. H. (Prodejní kancelář severočeských vápenek, s. r. o.) * Vznik 1905; syndikát
Severovýchodní Čechy	Zentralverkaufsbureau in Hohenelbe (Centrální prodejní kancelář ve Vrchlabí) * Vznik zhruba 1910; syndikát
Brno	Prodejna Moravské eskomptní banky, lokální význam * Vznik zhruba 1910; syndikát
Moravsko-slezské pomezí	Mährisch-schlesische Kalkkartel (Moravsko-slezský vápenický kartel) * Vznik 1904; kartel
Zighartice	Zentral-Verkaufsstelle der Setzdorfer Kalkwerke (Centrální prodejna zighartických vápenek) * Vznik 1911; syndikát
Štýrský Hradec	Steiresche Baumaterialiengesellschaft m. b. H. (Štýrský společenost na stavební hmoty, s. r. o.) * Vznik 1911; kartel
Salcburk	Bliže neurčený kartel lokálního významu * Vznik kolem 1910; kartel
Klagenfurt	Bliže neurčený kartel lokálního významu * Vznik kolem 1910; kartel
Bukovina a Halič	Bliže neurčený kartel lokálního významu * Vznik 1912; syndikát

Úsilí obnovit pražský a berounský kartel zpočátku neuspělo. Producenti poprvé jednali o nové průmyslové dohodě během roku 1922, zatím ale bezvýsledně.¹³⁸³ Nový pokus následoval na jaře

¹³⁸³ Allgemeine Tonindustrie-Zeitung 41, roč. 1922, č. 22, s. 4.

1924,¹³⁸⁴ když firmy *Prastav*, *Královská cementárna*, *Biskup*, *Kvis & Kotrba* a *C. T. Petzold a spol.* sondovaly ochotu společně postupovat na trhu.¹³⁸⁵ Ani tentokrát nedosáhly konsenzu,¹³⁸⁶ takže během dvacátých let nepůsobilo ve středních Čechách žádné pevnější kartelové uskupení. Podařilo se pouze sjednat „gentlemanské dohody“ mezi některými producenty o cenách zboží a rajonizaci odbytu.¹³⁸⁷ *Prastav* se roku 1927 dohodl s firmou *Biskup*, *Kvis & Kotrba* o prodeji vápna na pražském trhu.¹³⁸⁸ Následující rok se k ujednání přidaly další pražské vápenky s výjimkou společnosti *Anton Herget*,¹³⁸⁹ které tyto gentlemanské dohody každoročně prodlužovaly.¹³⁹⁰ Ve své době toto uspořádání vyhovovalo všem zúčastněným, velká hospodářská krize však úmluvy narušila.¹³⁹¹ Koncem prosince 1932 se proto největší pražští a berounští producenti (kromě *Královské cementárny*) odhodlali podepsat novou kartelovou smlouvu, která měla trvat pět let a počítala se vznikem centrální evidenční kanceláře, nikoliv ale prodejny.¹³⁹² Iniciativa přesto skončila neúspěchem pro neochotu *Prastavu* respektovat cenová ujednání i výrobní kontingenty. Tento vývoj byl velice překvapivý, jelikož *Prastav* coby dominantní hráč na trhu kartelová jednání inicioval.¹³⁹³ Organizace se oficiálně rozešla 1. ledna 1934 a odvětví zachvátily „cenové války“.¹³⁹⁴ Pokusy vytvořit pevnější uskupení tím ovšem neustaly, jen se nepočítalo s účastí *Prastavu*. Během července 1935 podepsaly pražské vápenky syndikátní smlouvu, kterou vytvořily *Prodejnu sdružených vápenic, s.r.o.* Jednalo se o cenový, množstevní, rajonizační a kondiční syndikát pro obvod „Velké Prahy“ s platností do konce roku 1937, později prodloužený do prosince 1940. Jako hlavní cíl si kladl zastavit „cenové války“, smlouva proto obsahovala tzv. konkurenční zákaz, znemožňující členským firmám stavbu nových vápenek a kapitálovou účast na outsidersch.¹³⁹⁵ Netrvalo dlouho a k jednacímu stolu zasedl také *Prastav*, takže organizace získala téměř úplnou kontrolu nad pražským trhem.¹³⁹⁶ Snaha dosáhnout co největších úspor na režii přitom motivovala firmy umístit syndikátní kanceláře u *Společné prodejny cihelen, s.r.o.* v Praze (srov. podkapitola 4.1.2),¹³⁹⁷ což vypovídá o úzké spolupráci mezi producenty odlišných stavebnin, usnadněné značnou diverzifikací výroby (srov. podkapitola 3.3).

¹³⁸⁴ SOKA Praha-západ, fond *Prastav* 1920-1946, ev. č. 6, inv. č. 6, Výkonný výbor 19. 3. 1924.

¹³⁸⁵ Tamtéž, Výkonný výbor z 9. 9. 1924.

¹³⁸⁶ Tamtéž, ev. č. 1, inv. č. 1, Správní rada 25. 5. 1925.

¹³⁸⁷ *Zement und Zementverarbeitung* 16, roč. 1927, s. 135.

¹³⁸⁸ SOKA Praha-západ, fond *Prastav* 1920-1946, ev. č. 3, inv. č. 3, Finanční schůze 21. 12. 1927.

¹³⁸⁹ Tamtéž, Finanční schůze 8. 2. 1928.

¹³⁹⁰ Tamtéž, Finanční schůze 2. 12. 1929 a 18. 12. 1930.

¹³⁹¹ Tamtéž, Finanční schůze 23. 11. 1932.

¹³⁹² Tamtéž, Finanční schůze 6. 2. 1933.

¹³⁹³ Tamtéž, Finanční schůze 5. 5. 1933.

¹³⁹⁴ Tamtéž, Finanční schůze 18. 10. 1933 a 20. 12. 1933.

¹³⁹⁵ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 87, inv. č. 824, Smlouva 7. 8. 1935.

¹³⁹⁶ *Stavivo* 16, roč. 1935, s. 358.

¹³⁹⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-5473-10, Zpráva o revisi, provedené u firmy *Biskup*, *Kvis & Kotrba* 12. 11. 1935; Tamtéž, fond ČB, sign. ČB-205-5, Obchodní zpráva *Společné prodejny cihelen* 1937.

Během června 1936 následoval vznik *Evidenční kanceláře vápenic v Čechách*, která navenek vystupovala jako organizace, snažící se „uvést výrobu a spotřebu vápna ve vzájemný soulad, opatřiti stranám co možno stejnoměrný odbyt a zameziti kolísání cen a tím nepříznivým účinkům pro vývoj vápenického průmyslu. Dalším účelem jest všemožně podporovati odbyt vápna a jeho průmyslové použití, jakož i úpravu tržních poměrů pro smluvní výrobky“.¹³⁹⁸ Jakkoliv byla tato argumentace přesvědčivá a odpovídala činnosti kartelu, nejdůležitějším cílem se opět ukázala být cenová politika. Teprve ničující dumpingové boje dostaly znepřátelené firmy k jednacímu stolu, jestliže se tedy Evidenční kancelář vápenic neměla rozložit, musela členským firmám umožnit prodej za předkrizové ceny. Oblast působnosti *Evidenční kanceláře vápenic* se částečně kryla s *Prodejnou sdružených vápenic*, nesoustředila se ovšem pouze na Prahu, nýbrž celé Čechy. Kartelová smlouva limitovala investice do produkčních kapacit a zahrnovala články o „vyšší moci“. Členská firma tak mohla žádat odškodnění, pokud dělnická stávka nebo jiná nečekaná výluka zamezila výrobě, nesmělo se však jednat o víc než sedm dnů. Smlouva byla uzavřena na pět let, nepočítalo se ale se zřízením vlastní prodejní kanceláře.¹³⁹⁹ Kartel navázal na tradici předválečné dohody pražských a berounských vápenek. Rozdělil Čechy na několik federalizovaných regionálních skupin, disponujících značnou autonomií při určování cen a výrobních kontingentů (severočeská, jihočeská, východočeská, berounská, pražská, posázavská a železnobrodská skupina), přičemž fungování společných kanceláří administrativně zajišťovala Královodvorská cementárna.¹⁴⁰⁰ Severočeskou skupinu tvořil syndikát severomoravských vápenic (*Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke, GmbH*) a pražskou pak *Prodejna sdružených vápenic, s.r.o.*¹⁴⁰¹

Postupné zotavování hospodářství ve druhé polovině třicátých let stimulovalo vznik federalizovaného vápenického kartelu s celostátní působností. Počínaje rokem 1936 se začaly sjednocovat české, moravské, slezské a slovensko-podkarpatské regionální skupiny do jediné organizace.¹⁴⁰² Tento proces jen uspíšily zvesti, že se stát chystá nuceně syndikalizovat odvětví a ukončit tak „cenové války“ (srov. podkapitola 3.5.3). Na Moravě vzniklo hned několik vápenických kartelů a syndikátů, s nimiž mohla *Evidenční kancelář vápenic v Čechách* zahájit jednání. Její ambice vystihl v květnu 1938 Josef Matějka, když napsal: „*My považujeme se právem za složku vyšší kategorie, která chce býti bodem, kolem něhož se další organisace bude krystalisovat.*“¹⁴⁰³

Přestože brněnský vápenický syndikát u *Moravské eskomptní banky* přečkal první světovou válku, a ještě uzavřel smlouvy s nedalekými regionálními kartely střední, jižní a severní Moravy i Slezska, brzy

¹³⁹⁸ NAPraha, fond KR 1933-1950, kart. č. 104, inv. č. 954, Smlouva 23. 6. 1936.

¹³⁹⁹ Josef Kašpar, Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1937, s. 62-63.

¹⁴⁰⁰ SOKA Beroun, fond EKV 1936-1946, kart. č. 1, inv. č. 1, Plenární schůze 9. 6. 1937.

¹⁴⁰¹ Tamtéž, kart. č. 1, inv. č. 2, Příloha k protokolu schůze výkonného výboru 17. 11. 1937.

¹⁴⁰² Stavivo 16, roč. 1935, s. 382.

¹⁴⁰³ Státní SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 17, inv. č. 187, Dopis z 5. 5. 1938.

se rozložil.¹⁴⁰⁴ Kartelizace brněnského vápenictví byla opět zahájena v lednu 1928, zatím bezúspěšně. Pokus se opakoval v prosinci 1930, ani tehdy však producenti nedocílili kompromisu.¹⁴⁰⁵ Teprve koncem roku 1934 se podařilo uzavřít pětiletou syndikátní smlouvu,¹⁴⁰⁶ na jejímž základě vznikla *Prodejní kancelář vápenic pro Velké Brno*.¹⁴⁰⁷ Syndikát upravoval výrobu, ceny a prodejní podmínky,¹⁴⁰⁸ dlouhou dobu ovšem bojoval s outsidersy. Následovala meziregionální smlouva o omezení konkurence se sousedními průmyslovými dohodami severní Moravy a Slezska, takže cizí konkurence přestala vstupovat na brněnský trh.¹⁴⁰⁹ Vápenky na jih od Brna nebyly kartelizovány, brněnská prodejna s nimi proto uzavírala pouze individuální dohody.¹⁴¹⁰ Na tradici předválečného syndikátu v Olomouci navázala evidenční kancelář v Šumperku (*Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke von Nordmährischen und Schlesien*),¹⁴¹¹ založená počátkem února 1936.¹⁴¹² Cenová, množstevní, rajonizační a kondiční smlouva byla uzavřena jen do konce roku 1936, dařilo se ji ale prodlužovat až do zániku Československa. Syndikát kontrolovala šumperská filiálka *České eskomptní banky*, ve skutečnosti se však jednalo o nezávislou organizaci. Část kontingentu byla od počátku vyhrazena syndikátu zighthartických vápenek, který umísťoval velkou část své produkce na severní Moravě.¹⁴¹³ Jedny z největších a nejmodernějších československých vápenek se nacházely na moravsko-slezském pomezí, mezi Hranicemi, Štramberkem a Ostravou. Jednání o severomoravsko-slezském syndikátu byla zahájena roku 1933.¹⁴¹⁴ Zpočátku se prodeje ujala ostravská firma *Paos, průmysl a obchod se stavebninami, s.r.o.*, obchodník se stavebninami a největší distributor *Štrambersko-vítkovických cementáren*,¹⁴¹⁵ roku 1937 ovšem tuto úlohu převzala ostravská *Evidenční kancelář sdružených vápenek*.¹⁴¹⁶ Syndikátní centrála regulovala ceny, výrobu, obchodní podmínky a stanovovala rajony, přičemž svou činnost legitimizovala snižováním přepravních a prodejních nákladů a dosažením stejnoměrné zaměstnanosti členských firem. Dohody se opět přímo účastnil zighthartický syndikát, zboží ale prodával ve vlastní režii. Ačkoliv byla smlouva uzavřena jen do září 1935, vydržela až do zániku Československa.¹⁴¹⁷ Její součástí rovněž

¹⁴⁰⁴ Kartell-Rundschau 19, roč. 1921, s. 635; AAB – PA, fond Tschechoslowakei, R 89760, Zpráva německého vyslanectví v Praze 18. 4. 1923.

¹⁴⁰⁵ Stavivo 11, roč. 1930, s. 747.

¹⁴⁰⁶ Stavivo 15, roč. 1934, s. 437.

¹⁴⁰⁷ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 73, inv. č. 718, Ujednání 10. 12. 1934.

¹⁴⁰⁸ Josef Kašpar, Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1935, s. 50.

¹⁴⁰⁹ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 17, inv. č. 187, Dopis z 5. 5. 1938.

¹⁴¹⁰ Stavivo 16, roč. 1935, s. 11.

¹⁴¹¹ Stavivo 6, roč. 1925, s. 164; Stavivo 11, roč. 1930, s. 95.

¹⁴¹² J. Kašpar, Československé kartely, Praha 1937, s. 64-65.

¹⁴¹³ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 95, inv. č. 887, Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke von Nordmähren und Schlesien 12. 2. 1936

¹⁴¹⁴ Josef Matějka, Vápenický průmysl na vrcholu hospodářské tísně, Stavivo 15, roč. 1934, s. 7.

¹⁴¹⁵ J. Kašpar – R. Šimáček, Československé kartely, Praha 1934, s. 45; AČNB, fond PÚB, sign. PÚB-788-4, Schůze jednatelešského sboru 12. 1. 1939.

¹⁴¹⁶ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 64, inv. č. 594, Smlouva z 8. 9. 1937.

¹⁴¹⁷ Kartell-Rundschau 37, roč. 1939, s. 245.

tvorily články o „vyšší moci“ – jestliže došlo k nečekanému zastavení výroby na méně než jeden měsíc, měly firmy nárok na odškodnění, či dorovnání kontingentů.¹⁴¹⁸

Evidenční kancelář vápenic v Čechách předem počítala se spoluprací moravských syndikátů, a proti zbylým vápenkám zahájila koncem roku 1936 cenový dumping. Ideálním stavem bylo vytvoření dvou evidenčních kanceláří, české a moravské,¹⁴¹⁹ to ale vyžadovalo hodně času.¹⁴²⁰ Iniciativu od počátku podporovala Jednota průmyslu vápenického při *Ústředním svazu československých průmyslníků* (srov. podkapitola 4.5), snažící se sjednotit moravské regionální kartely a syndikáty do větších celků.¹⁴²¹ Na jaře 1938 se jednání dostalo tak daleko, že byly načrtnuty dodávky vápna mezi rajonem A (Čechy) a B (Morava).¹⁴²² „Federaci“ musel někdo řídit, vznikl proto *Společný výbor českých a moravských vápenic*.¹⁴²³ Součinnost nejprve přislíbil šumperský syndikát,¹⁴²⁴ který disponoval úzkými vazbami na zighartickou a ostravskou prodejnu. Kartelová smlouva mezi šumperskými a českými vápenkami byla podepsána v březnu 1938 s platností do 31. prosince 1940.¹⁴²⁵ Zatím se týkala pouze cen a výrobních kontingentů, v budoucnu však měla být spolupráce prohloubena. Ani brněnský syndikát nebyl zcela upozaděn, prozatím se ovšem bližší spolupráci navázat nepodařilo. Stranou česko-moravských jednání zůstaly slovenské vápenky, sdružené ve dvou regionálních syndikátech. Ladecké a kralovanské továrny založily ve dvacátých letech bratislavskou prodejnu,¹⁴²⁶ působící mezi Bratislavou, Trnavou a údolím Váhu a Popradu. Druhý syndikát sídlil v Lučenci a zahrnoval oblasti středního Slovenska (hlavně Vrútky, Zvolen, Plešivec a Štúrov). Jen východoslovenské vápenky kolem Košic a na Podkarpatské Rusi nevytvořily žádnou průmyslovou organizaci,¹⁴²⁷ vakuum však postupně zaplnila *Kráľodvorská cementárna*, která koncem třicátých let koupila margecanskou vápenku. Králův Dvůr sjednotil východoslovenské vápenky do malého regionálního kartelu,¹⁴²⁸ ten ovšem nepřekročil zánik Československa.¹⁴²⁹ *Evidenční kancelář vápenic v Čechách* plánovala postupné včlenění slovenských průmyslových dohod do jednotné česko-moravsko-slovenské organizace a za tímto účelem dokonce

¹⁴¹⁸ AV Ostrava, fond Vápenka Štramberg 1893-1945, kart. č. 1, inv. č. 23, Souhlasné ujednání 1. 12. 1933.

¹⁴¹⁹ SOkA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 17, inv. č. 187, Poznámka o schůzce 20. 10. 1936.

¹⁴²⁰ Tamtéž, Schůze 21. 12. 1936.

¹⁴²¹ Stavivo 16, roč. 1935, s. 25, 53.

¹⁴²² SOkA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, Dodávky vápna na Moravu do skupiny B 25. 4. 1938.

¹⁴²³ Tamtéž, Dopis z 10. 2. 1938.

¹⁴²⁴ Tamtéž, ev. č. 4, inv. č. 4, Finanční schůze 30. 3. 1938.

¹⁴²⁵ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 118, inv. č. 1122, Smlouva 29. 3. 1938.

¹⁴²⁶ Compass. Čechoslovakei 70, roč. 1937, s. 604; J. Kašpar, Československé kartely, Praha 1937, s. 65; NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 642, sign. 66.826/27, Dopis 25. 10. 1927, Tabulka průmyslových dohod.

¹⁴²⁷ A. Klár, Situace slovenského vápenického průmyslu, s. 537-538.

¹⁴²⁸ SOkA Beroun, fond EKV 1936-1946, kart. č. 2, inv. č. 11, Dohoda ze 7. 4. 1938

¹⁴²⁹ Tamtéž, Odstup od kartelové úmluvy východoslovenských vápenic z března – dubna 1938.

vypracovala předběžné plány,¹⁴³⁰ politický vývoj ve střední Evropě ale naplnění takto ctižádostivé vize znemožnil.

Diagram 11 Československé kartely a syndikáty ve vápenickém průmyslu (druhá polovina třicátých let; průmyslové dohody, u kterých není uvedeno datum rozpadu, překaly zánik Československa).

¹⁴³⁰ Tamtéž, kart. č. 2, inv. č. 17, Entwurf für eine Preis-und Konditionen-vereinbarung unter treuhändiger Kontrolle für die slovak. Kalkindustrie pro 1937.

4.1.4 Centralizace „federativních“ cementářských syndikátů

První cementářský syndikát v Předlitavsku vznikl roku 1901 jako „federativní“ uskupení několika odlišných regionálních skupin. Inspirací zřejmě byla syndikalizace německých cementáren, odstartovaná začátkem devadesátých let 19. století. Počátky tamního cementářského průmyslu souvisely s Hermannem Bleibtreuem (1821-1881), který založil roku 1855 továrnu na portlandský cement Želechowě u Štětína (dnes území Polska) a o tři roky později v Oberkasselu u Bonnu (oblast Porýní-Vestfálska).¹⁴³¹ Německo se brzy vyprofilovalo coby přední světový producent a inovátor odvětví.¹⁴³² Tamní cementářský průmysl rostl mnohem rychleji než předlitavský, a to nejen před rokem 1900, ale zejména po tomto datu (Tabulka 37). Hlavní důvod zřejmě spočíval v hlubších strukturálních slabostech předlitavské ekonomiky, která se od konce 19. století rozvíjela pomaleji než německá,¹⁴³³ a nedokázala tudíž absorbovat tolik cementu na hlavu jako Německo (Tabulka 38). Ruku v ruce se stoupající poptávkou se na trhu utvářely podmínky pro vstup nových subjektů. Jen v letech 1897-1913 se zvýšil počet předlitavských cementáren o 42 % a německých o 45 %.¹⁴³⁴ Zostřující se konkurence nutila podnikatelské subjekty pečlivě zvažovat strategie, aby udržely, popřípadě posílily své postavení, německé i předlitavské cementárny proto od konce 19. století uzavíraly gentlemanské dohody a kartely.¹⁴³⁵ Koncentrace dosáhla začátkem devadesátých let takového stupně, že se v Německu vytvořily první meziregionální syndikáty, brzy následované Předlitavskem (Diagram 12).

Tabulka 37 Celková produkce a index produkce portlandského, románského a jiných druhů cement v Předlitavsku a Německu v letech 1880-1913 (1897=100).

Rok	Produkce (tis. tun)		Index produkce (1897=100)	
	Předlitavsko	Německo	Předlitavsko	Německo
1897	607	2 295	100	100
1902	691	3 400	114	148
1905	662	3 910	109	170
1906	799	4 046	131	176
1909	1 039	4 743	171	207
1910	1 125	5 867	185	256
1911	1 496	6 652	246	290
1912	1 491	7 194	245	313
1913	1 355	7 350	223	320

Zdroj: Günther Kühn, Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur, Jena 1927, s. 25; Compass 37-48, roč. 1904-1915.

¹⁴³¹ Deutsche Portland-Cement- und Beton-Industrie auf der Düsseldorfer Ausstellung 1902, Berlin 1902, s. 10; Neue deutsche Biographie, Bd. 2, Berlin, 1955, s. 296-297.

¹⁴³² Rudolf Ludloff, Kasernen statt Wohnungen. Zur Geschichte der deutschen Zementindustrie im Imperialismus bis 1945, Berlin 1963, s. 11.

¹⁴³³ Z. Jindra, Výchozí ekonomické pozice Československa, s. 201-202.

¹⁴³⁴ P. Aschpurwis, Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Zementindustrie, s. 37; Compass 37-48, roč. 1904-1915.

¹⁴³⁵ P. Aschpurwis, Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Zementindustrie, s. 4;

Tabulka 38 Produkce portlandského, románského a jiných druhů cementu v Předlitavsku a Německu a počet vyrobených tun na 1 000 obyvatel (1880-1910).

Rok	Celková produkce (tis. tun)		Produkce na 1 000 lidí (tun)	
	Předlitavsko	Německo	Předlitavsko	Německo
1880	264	383	11,9	8,5
1900	691*	3 485	26,4	61,9
1910	1125	5 867	39,4	90,4

* Číslo se vztahuje k roku 1902 a nikoliv 1900.

Zdroj: Günther Kühn, Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur, Jena 1927, s. 25; Compass 37-48, roč. 1904-1915; Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, Heft 1, Wien 1882 s. 224; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890, Heft 1, Wien 1892, s. 43; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900, Heft 1, Wien 1902, s. 46; Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1910, Heft 1, Wien 1912, s. 38; Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 12-32, Berlin 1891-1911.

Neexistuje mnoho informací, že by předlitavské cementárny uzavíraly v 19. století kartelové dohody. Příkladů je jen několik, třeba společná akce továren na portlandský cement z roku 1891, lobbujících u vlády s cílem udržet stávající celní sazby na cement s Německem.¹⁴³⁶ *Perlmooská cementárna* rovněž úzce spolupracovala s nedalekou továrnou firmy *Egger & Lüthi* v Kirchbichlu, což vyústilo ve zřízení společné prodejny těchto dvou společností v Innsbrucku.¹⁴³⁷ Kolem roku 1900 dosáhlo vzájemné soupeření na předlitavském trhu takové míry, že šlo hovořit o „likvidační konkurenci“ a „cenových válkách“. Situaci ještě zhoršila hospodářská krize, která na přelomu století do odvětví vstoupila. Preferovanou strategií řady producentů se proto stala kartelizace, kterou lze vnímat jako dočasné ukončení bojů uzavřením „příměří“. Velkou část trhu tehdy ovládala *Perlmooská cementárna*, která měla během „cenových válek“ nejvíce co ztratit, opakovaně se proto snažila dostat ostatní továrny k jednacímu stolu.¹⁴³⁸ První „federativní“ syndikát s celostátní působností (*Verband österr. Portland-Cementfabriken / Svaz rakouských továren na portlandský cement*) vznikl roku 1901 právě pod vedením *Perlmoosu*.¹⁴³⁹ Syndikát zpočátku nezahrnoval všechny cementárny, *Perlmoos* proto tlačil na konkurenci, aby smlouvu kontrasignovala.¹⁴⁴⁰ Největší hrozbu představovaly české cementárny, které k organizaci přistoupily teprve v souvislosti s výstavbou druhého železničního spojení do terstského přístavu, na němž výhodně participovala *Královská cementárna*.¹⁴⁴¹ Strach z konkurence byl u *Perlmoosu* a dalších rakouských továren natolik silný, že nabídly českým cementárnám výhodné podmínky pro vstup. Ze situace těžil zejména Králův Dvůr, který si udržel obchodní samostatnost. Nestal se plnohodnotným členem syndikátní prodejny, pouze přidruženým subjektem (uzavřel tzv. „konvenci“).¹⁴⁴² Problematickým bodem ještě zůstaly vídeňské zakázky, na nichž se také účastnila

¹⁴³⁶ SOKA Praha-západ, fond Podolská cementárna 1872-1947 (dále jen fond PC 1872-1947), kart. č. 2, Výroční zpráva 1891.

¹⁴³⁷ AG Perlmoos, Außerordentliche Generalversammlung 30. 8. 1909.

¹⁴³⁸ Tonindustrie-Zeitung 24, roč. 1900, č. 129, s. 1.

¹⁴³⁹ Compass 35, roč. 1901-1902, s. 690-691.

¹⁴⁴⁰ AG Perlmoos, Ordentliche Generalversammlung 30, 1902

¹⁴⁴¹ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 95.

¹⁴⁴² Tamtéž, s. 36-37.

Králdvorská cementárna. Východisko predstavovali kontingenty pro zásobování Vídně na léta 1906-1910 (později obnovené), které přesně stanovily, kolik struskového cementu smí Králův Dvůr a *Perlmoos* na tamním trhu umístit.¹⁴⁴³

Další problém představovala německá a zalitavská konkurence. Prostředkem, jak zamezit vzájemným bojům, bylo uzavření mezinárodních kartelových dohod. Cementárny ovšem musely být sdruženy do kartelů a syndikátů, schopných sjednat širší konsenzus mezi individuálními producenty. Jestliže se na trhu nacházelo větší množství outsiderů vyvážejících cement do zahraničí, kompromis nebyl dosažitelný. Mezinárodní kartelové smlouvy tudíž fungovaly jen v době, kdy byl cementářský průmysl stabilizován, zpravidla během hospodářské konjunktury. Nejprve se podařilo sjednat dohody se *Svazem slezských továren na portlandský cement (Verband Schlesischer Portlandcement-Fabriken)*,¹⁴⁴⁴ které roku 1903 ukončily vývoz do Předlitavska, přičemž *Svaz rakouských továren* limitoval export z Haliče a rakouského Slezska.¹⁴⁴⁵ Podobné dohody byly uzavřeny roku 1905 také s *Jihoněmeckým svazem portlandského cementu (Süddeutscher Portlandcementverband, pozdější Süddeutsche Cementverkaufsstelle, GmbH / Jihoněmecká prodejna cementu, s.r.o.)*.¹⁴⁴⁶ Ujednání sice byla roku 1909 z důvodu stoupajícího exportu německých outsiderů ukončena,¹⁴⁴⁷ následující rok se je ale podařilo prodloužit, tentokrát pod taktovkou *Hlavní prodejny rakouských továren na cement*.¹⁴⁴⁸ Riziko představovaly také zalitavské cementárny, které nebyly sdruženy do žádné průmyslové dohody, s níž by šlo jednat. Kompromis byl nalezen roku 1903, kdy se tři největší uherské podniky zavázaly respektovat vývozní kontingenty do Předlitavska.¹⁴⁴⁹ Ačkoliv se nabízela možnost dohodu rozšířit a vzájemný obchod zcela zastavit, *Svaz rakouských továren* si tento vývoj nepřál, jelikož by uherské továrny, zbaveny předlitavské konkurence, nerušeně rozšířily produkční kapacity a později cement stejně umístily na rakouské trhy.¹⁴⁵⁰ Platnost kartelových smluv vypršela roku 1909,¹⁴⁵¹ zalitavské cementárny však zajišťovaly jen 5 % předlitavské spotřeby, nejednalo se tedy o natolik vysoké číslo, aby se cementářský syndikát rozložil.¹⁴⁵²

¹⁴⁴³ Compass 40, roč. 1907, Bd. 2, s. 24.

¹⁴⁴⁴ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 95-96.

¹⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 734.

¹⁴⁴⁶ Kartell-Rundschau 3, roč. 1905, s. 187.

¹⁴⁴⁷ Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 81, 462-463, 845; Cement, železo a beton 3, roč. 1910, s. 175.

¹⁴⁴⁸ Kartell-Rundschau 9, roč. 1911, s. 136.

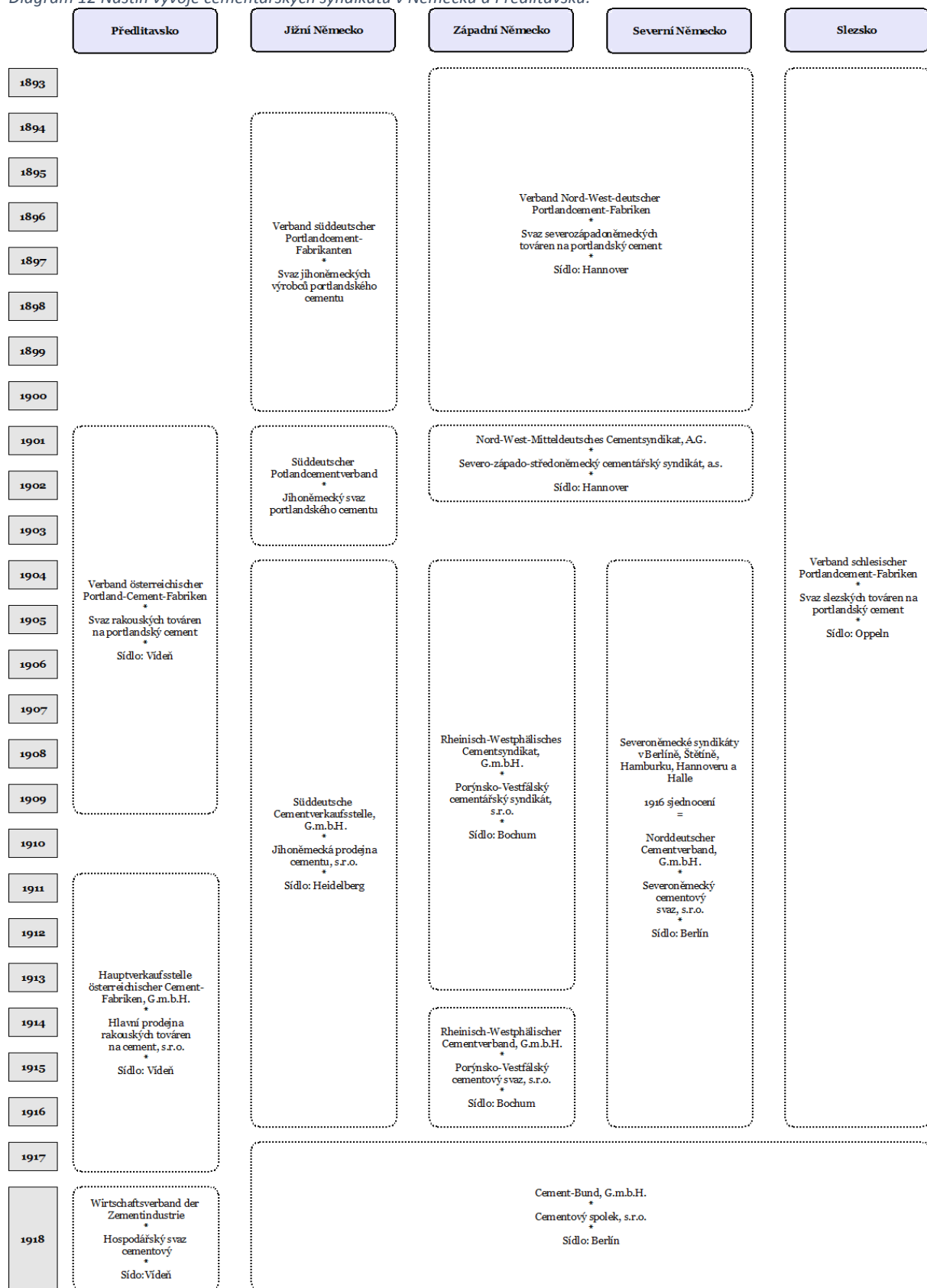
¹⁴⁴⁹ Kartell-Rundschau 2, roč. 1904, s. 550-551.

¹⁴⁵⁰ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 95-96.

¹⁴⁵¹ Kartell-Rundschau 8, roč. 1910, s. 799-801.

¹⁴⁵² Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd, 7, s. 14; 17-19.

Diagram 12 Nástin vývoje cementářských syndikátů v Německu a Předlitavsku.

Zdroj: Erhard Bürglen, Die Kartelle und Konzerne in der deutschen Portlandzementindustrie, Ulm-Donau 1931, s. 92-94; Günther Kühn, Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur, Jena 1927, s. 58; Heribert Frochte, Die Zementindustrie im Kartellrecht. Eine rechtshistorische Untersuchung, Beckum 1994, s. 48-71; Frieda Schulz, Die Kartelle in der deutschen Portland-Zement-Industrie, Frankfurt am Main 1924, s. 30-58; Tomáš Gecko, Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901-1918), in: Minulostí Berounska 17, Beroun 2014, s. 71-105.

„Příměří“ na předlitavském trhu s cementem vydrželo až do roku 1908, kdy začala jednání o prodloužení syndikátu. *Královská cementárna* se cítila ohrožena nedávným založením továrny v Maloměřicích u Brna (srov. podkapitola 3.1.4), která narušila její přirozené geografické odbytiště, a navíc již v této době plánovala stavbu závodu na portlandský cement, s čímž syndikát nesouhlasil.¹⁴⁵³ Králův dvůr proto roku 1909 odmítl nadále ve *Svazu rakouských továren* setrvat.¹⁴⁵⁴ *Perlmoos* se ihned připravil na nové „cenové války“, které po rozpadu syndikátu nevyhnutelně následovaly.¹⁴⁵⁵ Dobový tisk dokonce informoval, že se nejedná ani tak o boj Králova Dvora s *Perlmoosem* jako spíše finančních ústavů, které za nimi stojí (*Niederösterreichische Escompte Gesellschaft a Länderbank*) o vliv na předlitavský trh s cementem. Problém nespočíval jen ve střetu Králova Dvora s *Perlmoosem*, ale také v rychlém zvyšování výrobních kapacit cementáren. Vysoká rentabilita, způsobená cenovou politikou syndikátu a rostoucí spotřebou, lákala do odvětví nové investice. Syndikalizované továrny rozšiřovaly produkci a na trh vstupovali outsideři. Svaz rakouských továren se ocitl ve složité situaci. Udržení monopolu žádalo dohodu s outsidersy,¹⁴⁵⁶ to se však neslučovalo s požadavky syndikalizovaných továren na rozšíření výrobních kontingentů.¹⁴⁵⁷ Vyrůstal také počet zahraničních outsiderů, jelikož německé továrny začaly hojně vyvážet do Předlitavska. Tamní cementářský průmysl procházel koncem prvního desetiletí obdobím prosperity, což vedlo k založení mnoha nových cementáren, které nebyly vázány žádnými dohodami se Svazem rakouských cementáren a mohly volně vyvážet do Předlitavska. Kromě německých továren zvyšovaly vývoz do Předlitavska i zalitavští výrobci cementu, kteří investovali koncem prvního desetiletí do rozšíření výroby a jejího zefektivnění.¹⁴⁵⁸

Na trhu vypukl ostrý střet, který zapříčinil výrazné snížení rentability předlitavských cementáren. Jakmile ale Králův Dvůr uvedl do provozu novou továrnu na portlandský cement, projevil ochotu zasednout k jednacímu stolu.¹⁴⁵⁹ Některé regionální skupiny pokračovaly ve spolupráci i po rozpadu centrální organizace ve Vídni,¹⁴⁶⁰ navázání nové spolupráce tudíž nebylo složité. Během dubna 1911 vznikl syndikát *Hauptverkaufsstelle österr. Cement-Fabriken, GmbH (Hlavní prodejna rakouských cementáren, s.r.o.)*, federativně sdružující většinu předlitavských producentů (Obrázek 106). Organizace se měla původně sestávat z patnácti předlitavských cementáren, rozdělených do tří regionálních center, a to českého, vnitro-rakouského a severního (Morava, Slezsko a Halič).¹⁴⁶¹ Během

¹⁴⁵³ SOkA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rady z 2. 6. 1908 a 10. 12. 1908.

¹⁴⁵⁴ Tamtéž, Správní rada z 8. 7. 1909.

¹⁴⁵⁵ Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 687-688.

¹⁴⁵⁶ Tamtéž, s. 81-82.

¹⁴⁵⁷ Tamtéž, s. 568.

¹⁴⁵⁸ Kartell-Rundschau 8, roč. 1910, s. 799-801.

¹⁴⁵⁹ SOkA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada ze 7. 3. 1911.

¹⁴⁶⁰ SOkA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Akciové společnosti v Praze k vyrábění vápna a cementu, Správní rada 18. 7. 1910; Chemické listy 3, roč. 1909, s. 451.

¹⁴⁶¹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 93-96.

února padlo ve Vídni rozhodnutí vytvořit čtvrté regionální uskupení, tzv. jižní skupinu, do níž spadaly cementárny z jižních oblastí Předlitavska a Dalmácie.¹⁴⁶² Zejména dalmatský cementářský průmysl tehdy procházel prudkou konjunkturou, nově vznikající syndikát proto musel tamním podnikům vytvořit takové podmínky, aby se jim vyplatilo výrobek dodávat do zahraničí a nikoliv na předlitavský trh, kde panovala nadprodukce. Východiskem se staly exportní subsidie v podobě finančních náhrad. Výrobní kontingenty, které syndikát dalmatským cementárnám přiznal, měly podobu zvláštních vývozních kvót. Pokud tamní továrny nedokázaly v zahraničí prodat dostatečné množství cementu, syndikát se zavázal nahradit jim případné ztráty finančním odškodněním. Motivaci dalmatských továren nabízet cement na předlitavských trzích tak každoročně snižovalo vyplácení značných peněžních obnosů.¹⁴⁶³ „Federativní“ uspořádání *Hlavní prodejny rakouských cementáren* lze ilustrovat na vzniku separátního syndikátu severní skupiny, a to *Verkaufsbureau mährisch-schlesisch-galizischer Cementfabriken*, GmbH.

Informace o vytvoření *Hlavní prodejny rakouských cementáren* stimulovaly zakladatelský ruch v cementářském průmyslu. Investoři od syndikátu očekávali regulaci odbytu, zvyšování cen a maximalizaci zisku,¹⁴⁶⁴ na trhu proto panovala velmi nejistá situace. Členové syndikátu reagovali začleněním zvláštních článků pro případ vstupu nových outsiderů.¹⁴⁶⁵ Pokud by v Předlitavsku došlo k vybudování nové továrny s roční produkcí alespoň 30 tisíc tun cementu, mohly cementárny syndikát opustit. Problémy ještě umocnil klesající odbyt zboží v důsledku balkánských válek v kombinaci se stupňující se zahraniční konkurencí. Syndikát nakonec rozbila česká skupina, která 12. dubna 1913 z organizace vystoupila pro nesouhlas s výrobními kontingenty a cenovou politikou vídeňské centrály.¹⁴⁶⁶ Vyšší kontingenty ihned požadovaly i další syndikalizované továrny, některé až o 80 %, *Hlavní prodejna* však nemohla navýšit výrobu, protože klesal odbyt. Syndikát dočasně ukončil svou činnost,¹⁴⁶⁷ tento vývoj ale nekorespondoval se zájmy většiny producentů. Ačkoliv továrny požadovaly vyšší kontingenty, nebyly spokojeny s rostoucím počtem outsiderů a nesouhlasily s cenovou politikou, nepřály si návrat „cenových válek“.¹⁴⁶⁸ Syndikát byl koncem roku 1913 obnoven, a ihned zvětšil výrobní kontingenty o polovinu (ze 1,2 na 1,8 milionů tun).¹⁴⁶⁹ Předlitavská spotřeba však činila roku 1913 jen 1,26 milionů tun,¹⁴⁷⁰ množstevní dohody tedy nefungovaly a outsideri nadále bránili zvyšování cen.

¹⁴⁶² Tamtéž, s. 99-102.

¹⁴⁶³ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 99.

¹⁴⁶⁴ Chemické listy 5, roč. 1911, s. 172; Österreichische Tonindustrie-Zeitung 30, roč. 1911, s. 59.

¹⁴⁶⁵ Kartell-Rundschau 9, roč. 1911, s. 245.

¹⁴⁶⁶ SOKA Praha-západ, fond PC 1872-1947, Protokoly ze schůzí ředitelství, Schůze ředitelství 9. 5. 1913.

¹⁴⁶⁷ Kartell-Rundschau 11, roč. 1913, s. 782.

¹⁴⁶⁸ Tamtéž, s. 943.

¹⁴⁶⁹ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 32, roč. 1913, s. 596-597.

¹⁴⁷⁰ Compass 48, roč. 1915, Bd. 2, s. 13; Compass 49, roč. 1916, Bd. 2, s. 13.

Obrázek 106 Reklamana na Hauptverkaufsstelle österr. Cement-Fabriken, GmbH (Hlavní prodejna rakouských cementáren, s.r.o., sdružující producenty portlandského a struskového cementu.

**DIE HAUPTVERKAUFS-
STELLE OESTERR.
■ ZEMENT-FABRIKEN ■**
Gesellschaft m. b. H.
WIEN, III/2, Ditscheinergasse Nr. 2

offeriert

Portland- und Schlacken-Zement

von, die Normen des Österr. In-
genieur- und Architekten-Vereines,
weit übertreffender Qualität aus
ihren in allen Kronländern der Mon-
archie gelegenen Zementfabriken.
Die Hauptverkaufsstelle ist in der
Lage, selbst den größten Bedarf
nach allen Relationen stets promptest
□ zu decken. □

■ ■

Telegrammadresse :
„Zementverband Wien“

Telephon Nr. 3760 und Nr. 6443.

57-13

H. 6 1/4

První světová válka zpočátku postihla cementářský průmysl velmi těžce. Odvětví procházelo podobnými obtížemi, jako zbytek rakousko-uherského hospodářství. Stavební ruch upadal, mobilizace připravila cementárny o pracovní síly a nedostatek vagonů znesnadňoval přepravu zboží.¹⁴⁷¹ Na přelomu let 1915/1916 byl v prostředí habsburské monarchie vystřídán ekonomický propad válečnou konjunkturou, která ale od konce roku 1916 postupně přecházela ve všeobecnou vyčerpanost a během podzimu a léta 1918 se rakousko-uherské válečné hospodářství zhroutilo.¹⁴⁷² Odbyt cementu od konce roku 1915 mírně stoupal,¹⁴⁷³ jelikož byl používán na vojenské účely,¹⁴⁷⁴ na přelomu let 1916/1917 se však poměry prudce zhoršily. Stavební činnost se zastavila a odvětví vlivem nedostatku surovin a pracovních sil přestalo vyrábět (produkce činila asi 25 % výrobních kapacit).¹⁴⁷⁵ *Hlavní prodejna rakouských cementáren* se potýkala ještě s dalšími nesnázemi. Byla nucena reagovat na zastavení provozu haličských a slezských podniků blízko fronty, podílející se až 30 % na celkovém kontingentu.¹⁴⁷⁶ Syndikátní smlouva zavazovala zbývající firmy poskytnout odškodnění závodům, jejichž výroba byla přerušena zásahem „vyšší moci“ (při podpisu se nepočítalo s dlouhým válečným konfliktem). Finanční prostředky na odškodnění chyběly, syndikát se přesto nerozešel. Peněžní vyrovnání bylo výrazně sníženo,¹⁴⁷⁷ úplná kompenzace ovšem zůstala otázkou poválečného uspořádání,¹⁴⁷⁸ jelikož inflace a odbytové potíže dosáhly takového stupně, že stát vytvořil válečný hospodářský svaz *Wirtschaftsverband der Cementindustrie*, který na činnost Hlavní prodejny navázal.

Legitimita předlitavských cementářských syndikátů byla odvozována od jejich schopnosti dodávat kvalitní zboží a snižovat přepravní náklady,¹⁴⁷⁹ firmy se ale nesdružovaly jen za tímto účelem – ještě důležitější se ukázala cenová a výrobní politika. Syndikáty zvyšovaly ceny a redukovaly produkci vytvářením kontingentů, čímž se jednak snažily stabilizovat trh po „cenových válkách“, jednak maximalizovat zisk. Spotřebitelé s touto dualitou proklamovaných cílů logicky nesouhlasili. Racionalizaci přepravy a zvyšování kvality zboží veskrze vítali,¹⁴⁸⁰ cenová politika si ovšem nezískala jejich sympatie. Nesouhlas s rostoucími cenami lze ilustrovat na příkladu stavitelů z českých zemí, kteří se sešli na jaře 1903 v Plzni. Jejich hlavním požadavkem bylo zlevnění cementu, jinak postaví nebo koupí vlastní cementárnu.¹⁴⁸¹ Střet dospěl tak daleko, že stavitelé skutečně svolali do Prahy zakládající

¹⁴⁷¹ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 34, roč. 1915, s. 283.

¹⁴⁷² I. Jakubec – Z. Jindra, Dějiny hospodářství českých zemí, s. 404-406.

¹⁴⁷³ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 35, roč. 1916, s. 161.

¹⁴⁷⁴ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 34, roč. 1915, s. 260.

¹⁴⁷⁵ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 36, roč. 1917, s. 78, 129, 178.

¹⁴⁷⁶ Kartell-Rundschau 13, roč. 1915, s. 136-137.

¹⁴⁷⁷ SOKA Praha-západ, fond PC 1872-1947, Protokoly ze schůzí ředitelství, Schůze ředitelství 29. 3. 1915.

¹⁴⁷⁸ Tamtéž, fond RCV, Protokoly Berounských akciových cementáren a vápenic 1947-1984, Správní rada 26. 2. 1917.

¹⁴⁷⁹ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 36.

¹⁴⁸⁰ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 26-39; Keramické listy 4, roč. 1912, s. 206.

¹⁴⁸¹ Stavební ruch 2, roč. 1903, č. 9, s. 1.

valnou hromadu *Österreichischer Verein für Betonindustrie (Rakouský svaz betonového průmyslu)*, jehož hlavním cílem bylo zřídit továrnu na cement. Zástupci českých cementáren sice pod nátlakem slíbili, že se zasadí o snížení cen,¹⁴⁸² zřejmě ale pro stavitele příliš nevykonali, jelikož se tato iniciativa v pozdějších letech opakovala. Roku 1907 se ustavilo *Družstvo české akciové společnosti na výrobu portlandského cementu v Radotíně u Prahy* ke stavbě „nové velké cementárny“, která by nabízela příznivější ceny a rychlejší dodávky než stávající syndikát. Není jisté, zda družstvo navázalo na aktivity plzeňských stavitelů, v jeho čele však stáli významní pražští podnikatelé a architekti.¹⁴⁸³ Roku 1908 se projekt blížil svému uskutečnění, nakonec ovšem selhal na neschopnosti získat potřebná vápencová ložiska.¹⁴⁸⁴

Nebyl to jediný příklad, kdy spotřebitelé usilovali o vstup na trh s cementem. Podobně postupovali jedni z největších konzumentů, a to městské samosprávy. Vídeňská městská rada se touto otázkou poprvé zabývala roku 1905, kdy ceny prudce stoupaly. Město chtělo pokračovat ve výstavbě hromadné dopravy a regulace Dunaje, odbytiště by se tudíž nacházelo snadno.¹⁴⁸⁵ Cementárny se tomuto nebezpečí bránily slevami na dodávky, jakmile ale koncem prvního desetiletí 20. století vypršela jejich platnost, Vídeň opět projekt zvažovala.¹⁴⁸⁶ Producenti znovu zasáhli a sjednali krytí městské spotřeby až do roku 1916, takže Vídeň od stavby upustila.¹⁴⁸⁷ Vybudování cementárny zvažovala před rokem 1918 také Praha, plány přesto nedovedla do konce.¹⁴⁸⁸ Iniciativu obnovila teprve v meziválečném období, kdy získala do svého majetku cihelnu, vápenku a pilu a zřízením cementárny v Jinonicích by své postavení v odvětví upevnila.¹⁴⁸⁹ Téma bylo hojně diskutováno v prostředí habsburské monarchie o zejména koncem dvacátých let, kdy vstup na trh s cementem sliboval značné zisky, projekt se však nedočkal svého uskutečnění.¹⁴⁹⁰ Stejný nezdar čekal *Průmyslové podniky hlavního města Olomouce*, snažící se ve třicátých letech připojit k *Baťovu* záměru grygovské cementárny (srov. podkapitola 4.3).

¹⁴⁸² Kartell-Rundschau 2, roč. 1904, s. 527.

¹⁴⁸³ Stavební obzor 3, roč. 1907 s. 270.

¹⁴⁸⁴ Poplatník 3, roč. 1908, s. 2; Národní listy 48, roč. 1903, č. 50, s. 5.

¹⁴⁸⁵ Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 9.

¹⁴⁸⁶ Tonindustrie Zeitung 32, roč. 1908, s. 1990.

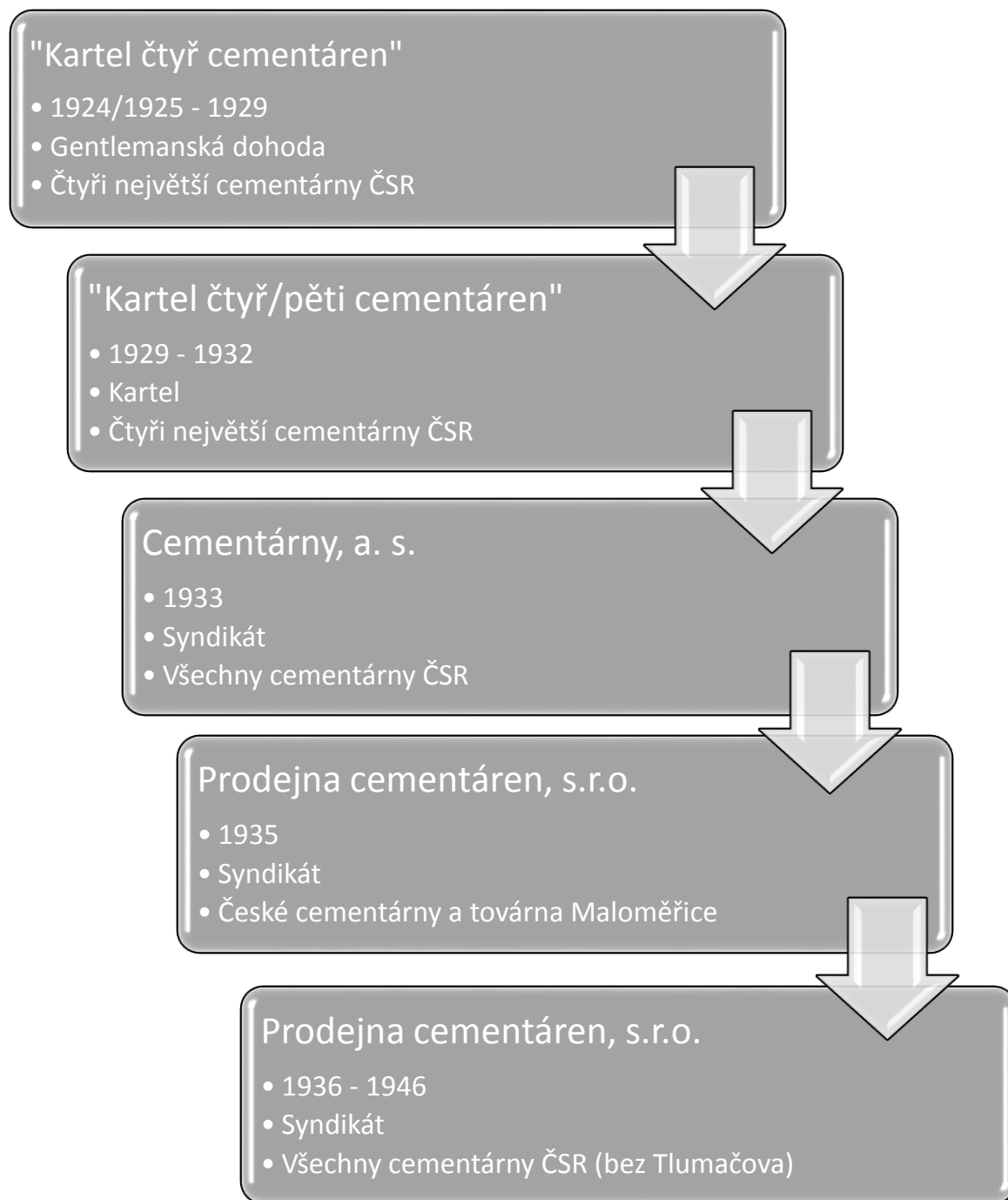
¹⁴⁸⁷ Tonindustrie Zeitung 35, roč. 1911, s. 713.

¹⁴⁸⁸ Keramické listy 1, roč. 1909, s. 150.

¹⁴⁸⁹ Zement 18, roč. 1929, s. 770.

¹⁴⁹⁰ J. Preller, Výroba cementu v Československu, s. 93.

Diagram 13 Nástin kartelizace československého cementářského průmyslu 1918-1938.

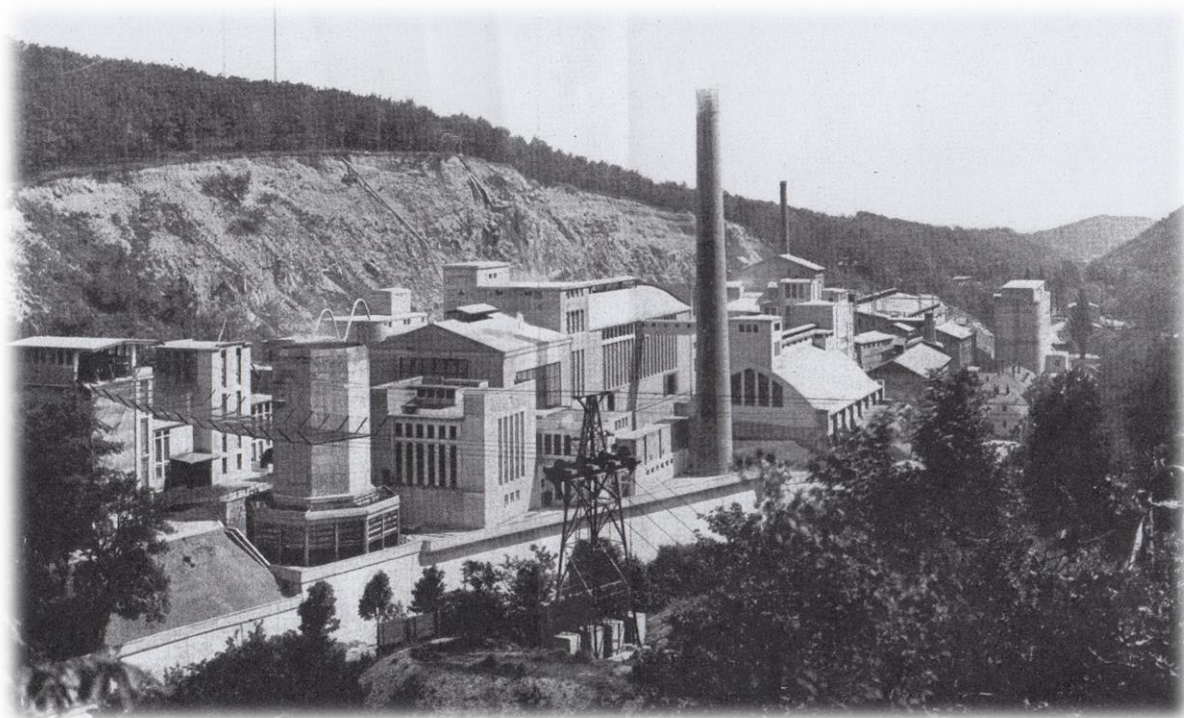

První světová válka byla pro kartelizaci středoevropského cementářského průmyslu důležitým mezníkem. Československé a rakouské cementárny nově sledovaly poněkud odlišné koluzivní strategie. Rakouská republika zrušila válečný hospodářský svaz *Wirtschaftsverband der Cementindustrie*, vedený ředitelem *Perlmoosu* Theodorem Pierusem, teprve roku 1922 (Československo mnohem dříve, srov. podkapitola 3.5.3).¹⁴⁹¹ Jakmile došlo pro naléhání spotřebitelů k jeho rozpuštění, vytvořily rakouské cementárny pod vedením *Perlmoosu* novou kartelovou

¹⁴⁹¹ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 37, roč. 1918, s. 105.

organizaci,¹⁴⁹² která uzavřela mezinárodní dohody s československými, maďarskými a polskými cementárnami o regulaci odbytu (nízké celní sazby na cement nedokázaly z rakouského trhu úplně vytlačit zahraniční konkurenci).¹⁴⁹³ Intermezzo představovala pouze velká hospodářská krize, kdy se továrna Waldmühle, patřící do koncernu *Králodvorské cementárny* (Obrázek 107), rozhodla z rakouského kartelu vystoupit s vidinou většího výrobního kontingentu.¹⁴⁹⁴ Následovala krátká „cenová válka“ z přelomu let 1932/1933, záhy ukončená kvůli všeobecné vyčerpanosti odvětví novým cenovým, kontingentním a kondičním ujednáním,¹⁴⁹⁵ které přečkalo anšlus Rakouska.¹⁴⁹⁶ Rakouské cementárny však nevytvořily žádnou centralizovanou organizaci, srovnatelnou s předlitavskými „federativními“ syndikáty.

Obrázek 107 Dolnorakouská cementárna Waldmühle (Rodaun) kolem roku 1940, tehdy již majetkem Perlmoosu.

Zdroj: AG Perlmoos, OG 68, 1940.

Československé cementářské kartely vznikaly na odlišném základě než rakouské. Tržním vůdcem se stala *Králodvorská cementárna*, ta se ale v prvních poválečných letech soustředila na budování vlastního koncernu a koluze pro ni nebyla preferovanou podnikatelskou strategií (srov. podkapitola

¹⁴⁹² Tagblatt 27, roč. 1923, č. 157, s. 3.

¹⁴⁹³ ÖStA, AdR, fond BHV 1918-1941, 90254/1929, sign. 569, Kartelle bzw. kartellähnliche Zusammenschlüsse der österreichischen Erwerbszweige 5. 1. 1929.

¹⁴⁹⁴ Linzer Tages-Post 68, roč. 1932, č. 301, s. 12.

¹⁴⁹⁵ ÖStA, AdR, fond BHV 1918-1941, Kartellstelle Schneiberg, kart. č. 4185, Verzeichnis der im Lande Oesterreich bestehenden Kartelle, s. 25.

¹⁴⁹⁶ Tamtéž, kart. č. 4188a, Bericht über die Zementindustrie in der Ostmark, Wien 1938.

3.1.4). První pokus o vytvoření kartelu začal roku 1921,¹⁴⁹⁷ jednání se ovšem plně rozběhla teprve v lednu 1922, kdy se *Štrambersko-vítkovické cementárny* obrátily na *Královskou cementárnu* s cílem zastavit pokles cen.¹⁴⁹⁸ Královská cementárna si zatím nepřála svázat ruce a navíc panovaly obavy, že zasáhne stát prostřednictvím cenových soudů, vytvořených dle zákonů na podporu stavebního ruchu (srov. podkapitola 3.5.2), návrh proto prozatím odmítla.¹⁴⁹⁹ Jednání pokračovala roku 1923, *Královská cementárna* si však stále vznik kartelové organizace nepřála.¹⁵⁰⁰ Iniciativy se nakrátko chopil Oldřich Rosenberg, podporovaný *Pražskou úvěrní bankou*,¹⁵⁰¹ který se snažil *Královskou cementárnu* buď dostat k jednacímu stolu, anebo úplně obejít, opět bezúspěšně.¹⁵⁰² Kartelizace československého trhu s cementem začala poté, co se zájmové sféry továren stabilizovaly a stát přestal regulovat ceny (srov. podkapitola 3.5.3). Královská cementárna se tehdy ocitla na vrcholu – roku 1924 kontrolovala zhruba 60 % československé výroby.¹⁵⁰³ Konkurence již nebyla žádoucí, uzavřela proto gentlemanskou dohodu o rajonizaci odbytu s největšími československými producenty, a to Maloměřicemi, Štamberkem-Vítkovicemi a Lietavskou Lúčkou-Ladcemi.¹⁵⁰⁴ Účast dalších podniků zatím nebyla nutná – továrny v Bohosudově a Hodolanech se dostaly po Rosenbergově smrti mimo provoz, firma vlastníci radotínskou cementárnu se ocitla na pokraji krachu a závody v Tlumačově a Podolí byly soustředěny na regionální odbytiště a nepředstavovaly výraznější překážku.¹⁵⁰⁵ Zahraniční konkurence byla po zvýšení celních sazeb v roce 1922 z trhu zcela vytlačena a rajonizační úmluva „čtyř cementáren“ získala v Československu monopolní postavení.

Legitimizace gentlemanské dohody u spotřebitelů nebyla snadnou záležitostí. Dočasné zastavení bohosudovské, hodolanské a radotínské cementárny zapříčinilo průtahy v dodávkách, stavitelé proto usilovali o snížení celních sazeb na dovoz a požadovali cenové intervence státu.¹⁵⁰⁶ Následovalo několik porad mezi spotřebiteli, producenty a státními úřady, z nichž nejdůležitější byla schůzka na ministerstvu průmyslu, obchodu a živností v květnu 1925. Jednání vyzněla příznivě pro československý cementářský průmysl, protože „*ceny tuzemské pohybují se pod světovou paritou*“. Zároveň byl „*vysloven apel, aby výrobci vypracovali jednotný výrobní plán, kterým by byla zaručena permanentí*

¹⁴⁹⁷ SOKA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Berounských akciových cementáren a vápenic, Správní rada 20. 6. 1921.

¹⁴⁹⁸ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, karř. č. 7, Správní rada 24. 1. 1922.

¹⁴⁹⁹ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, ev. č. 1, inv. č. 1, Správní rada 24. 6. 1922.

¹⁵⁰⁰ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 7, Správní rada 4. 5. 1923.

¹⁵⁰¹ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství 5. 5. 1923.

¹⁵⁰² NA Praha, fond MZV – VA 1916-1944, kart. č. 1995, inv. č. 1015, Lidové listy 28. 7. 1924.

¹⁵⁰³ Statistical Year-Book of the League of Nations 1931/1932, Geneva 1932, s. 128; Compass. Českoslovačcei 60, roč. 1927, s. 565.

¹⁵⁰⁴ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 7, Správní rada 27. 2. a 3. 12. 1924.

¹⁵⁰⁵ Zejména postavení tlumačovské cementárny se vymykalo běžným podnikům působícím v odvětví, jelikož si nekladla ambice pronikat na větší trhy, přesto se po dlouhou dobu udržela na trhu. Pramenná základna však neumožňuje blíže analyzovat podnikatelské strategie firmy, viz MZA Brno, fond Seilernova cementárna Tlumačov 1873-1952, kniha č. 1-12.

¹⁵⁰⁶ Stavební denní zprávy 1, roč. 1924, č. 50, 60, 131, 136.

saturace konsumu. Pokud pak půjde o stížnosti, doporučuje se, aby nejprve konsumenti dohodli se s výrobcem bez zasahování státní správy, která jen v krajních případech může intervenovat".¹⁵⁰⁷ Spotřebitelé proti cenám protestovali i nadále,¹⁵⁰⁸ československé cementárny však získaly důležitý legitimizační argument. Důvodem ke kartelizaci od nynějška nebyla jen snaha zvýšit kvalitu zboží, snížit režijní náklady, racionalizovat přepravu a stabilizovat ceny, ale i státní zájem. Když ministerstvo průmyslu, obchodu a živností pořádalo roku 1927 kartelovou anketu pro potřeby hospodářské konference *Společnosti národů v Ženevě*, cementářská sekce *Ústředního svazu československých průmyslníků (Spolek továren na cement*, srov. podkapitola 4.5) konstatovala,¹⁵⁰⁹ že „*existuje jediné dohoda ohledně rayonování, k níž došlo na pokyn ministerstva obchodu po anketě výrobců a spotřebitelů v r. 1925. Dohoda tato má za účel, aby distribuce mohla býti účelně a racionálně prováděna a konsumenti cementu včasné obslouženi.*“¹⁵¹⁰

Gentlemanská dohoda československých cementáren nezahrnovala pouze rajonizační ujednání. Ačkoliv platilo nepsané pravidlo, že cement nebude zdražován, jinak do hry vstoupí stát, ceny se nedočkaly ani snížení. Byly zafixovány na úrovni roku 1925, přičemž odchylky nepřesahovaly 1 %, což cementářskému průmyslu dostačovalo, aby se ve druhé polovině dvacátých let stal nejrentabilnějším odvětvím československé ekonomiky (srov. podkapitola 5.1). Gentlemanská dohoda „čtyř cementáren“ postupně zahrнула i další československé podniky, respektující tichá cenová ujednání.¹⁵¹¹ Rajonizace odbytu mohla jen těžko fungovat bez množství dohod, příležitostně se tudíž sjednávaly výrobní kontingenty.¹⁵¹² Výjimkou nebyla ani kondiční ujednání – kupříkladu Maloměřice pověřily prodejem svého cementu v Čechách Královskou cementárnu.¹⁵¹³ Gentlemanská dohoda „čtyř cementáren“ neměla dlouhého trvání, vždy se prodlžovala na každý nový kalendářní rok.¹⁵¹⁴

Koncem dvacátých let platnost cementářských úmluv vypršela. Králův Dvůr, Maloměřice, Štramberk-Vítkovice a Lietavská Lúčka-Ladce stále dominovaly trhu, nebylo ale jisté, zda dokáží nadále spolupracovat. Cementárny se během roku 1929 několikrát sešly v Praze a ve Vídni, kde sjednaly nový rajonizační, cenový a kontingentní „kartel čtyř cementáren“.¹⁵¹⁵ Překážku konečnému podpisu však tvořily spory *Královské cementárny* a *Lietavské Lúčky-Ladce* o vstup na trh s bauxitovým cementem

¹⁵⁰⁷ Stavební denní zprávy 2, roč. 1925, č. 113.

¹⁵⁰⁸ Stavební denní zprávy 2, roč. 1925, č. 122, 197.

¹⁵⁰⁹ NA Praha, fond MPOŽ 1919-1942, kart. č. 642, sign. 66.826/27, Zpráva 9. 9. 1929.

¹⁵¹⁰ Tamtéž, Dopis od Spolku továren na cement 22. 12. 1927.

¹⁵¹¹ Státní SOKA Praha-západ 1920-1946, fond Prastav, ev. č. 1, inv. č. 1, Správní rada 25. 5. 1925; Cementářský obzor 4, roč. 1929, s. 127.

¹⁵¹² SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, ev. č. 3, inv. č. 3, Finanční schůze 26. 1. 1925.

¹⁵¹³ Cementářský obzor 2, roč. 1927, s. 9.

¹⁵¹⁴ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, Finanční schůze 30. 12. 1925, 23. 1. 1926 a 19. 1. 1927; Zement 16, roč. 1927, s. 69; Stavební denní zprávy 4, roč. 1927, s. 13.

¹⁵¹⁵ Cementářský obzor 4, roč. 1929, s. 127; Národní listy 89, roč. 1929, č. 205, s. 6.

(srov. podkapitola 3.2).¹⁵¹⁶ Iniciativu zahájila *Králodvorská cementárna*, která se pokusila získat přístup k nalezištím bauxitu v Maďarsku.¹⁵¹⁷ Vyjednávala nejprve se společností *Ungarischen Allgemeinen Kohlenbergbaugesellschaft*, napojenou na akciovou společnost *Bauxit Trust* v Curychu,¹⁵¹⁸ její požadavky ale nebyly pro Králův Dvůr přijatelné. Cílem *Bauxit Trustu* bylo proniknout na československý trh, navrhl proto stavbu továrny s kapitálovou účastí Králova Dvora a *Ungarischen Allgemeinen Kohlenbergbaugesellschaft*. *Králodvorská cementárna* ovšem chtěla využít elektrické energie, vyrobené odčerpáváním kouřových plynů v Čížkovicích, nabídku proto odmítla.¹⁵¹⁹ Příležitosti využila Lietavská Lúčka-Ladce, která se ihned obrátila na *Bauxit Trust* a souhlasila se stavbou nové cementárny v Ladcích, čímž připravila Králův Dvůr o monopol při výrobě bauxitového cementu.¹⁵²⁰ Kapitálová účast se rozdělila mezi Lietavskou Lúčku-Ladce (58 %), *Bauxit Trust* v Curychu (24 %), *Ungarischen Allgemeinen Kohlenbergbaugesellschaft* (16 %) a drobné bratislavské akcionáře (2 %).¹⁵²¹

Spor se vyhrotil poté, co si cementárna Lietavská Lúčka-Ladce začala jakožto držitel 10 % akciového kapitálu Králova Dvora nárokovat místo v jeho správní radě. *Králodvorská cementárna* sice souhlasila, odmítla ale poskytnout informace o výrobě a technickém vybavení továren a požadovalo místo ve správní radě svého konkurenta. Lietavská Lúčka-Ladce kompromis odmítla, což jen umocnilo nevraživost obou firem (srov. podkapitola 4.2).¹⁵²² Ačkoliv se výhody „kartelu čtyř cementáren“ nakonec ukázaly silnější než vzájemná rivalita, vzájemná důvěra byla narušena. Nový „kartel čtyř cementáren“ fungoval od ledna 1930,¹⁵²³ nemohl být ovšem stabilní, dokud neuzavřeli separátní „příměří“ oba producenti bauxitového cementu. Východiskem byl dodatek ke smlouvě, stanovující ceny, výrobní kontingenty a dva odbytové rajony bauxitového cementu v Československu. Skupina A, která připadla *Králodvorské cementárně*, sestávala z Čech a Lietavská Lúčka-Ladce zásobovala výhradně rajon B (Morava, Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus). Pokud Králův Dvůr nedokázal saturovat českou poptávku, mohl zbytek zboží dodat koncern Lietavské Lúčka-Ladce. Obě firmy se navíc zavázaly ke společnému postupu proti jakýmkoliv snahám importovat bauxitový cement do Československa. Kartelová smlouva trvala do konce roku 1932, přičemž se pamatovalo také na rozhodčí soud, který řešil vzájemné spory.¹⁵²⁴

Vzorem pro smlouvu mezi Královým Dvorem a Lietavskou Lúčkou-Ladce byl cenový, kontingentní, rajonizační a kondiční „kartel čtyř cementáren“, který taktéž rozdělil republiku do dvou „federativních“

¹⁵¹⁶ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB/149/1, Zpráva pro ředitelství 12. 9. 1929.

¹⁵¹⁷ Cementářský obzor 4, roč. 1929, s. 177-180.

¹⁵¹⁸ Cementářský obzor 5, roč. 1930, s. 162.

¹⁵¹⁹ Cementářský obzor 4, roč. 1929, s. 145.

¹⁵²⁰ Tamtéž, s. 101-102.

¹⁵²¹ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství 31. 12. 1933; Cementářský obzor 5, roč. 1930, s. 162.

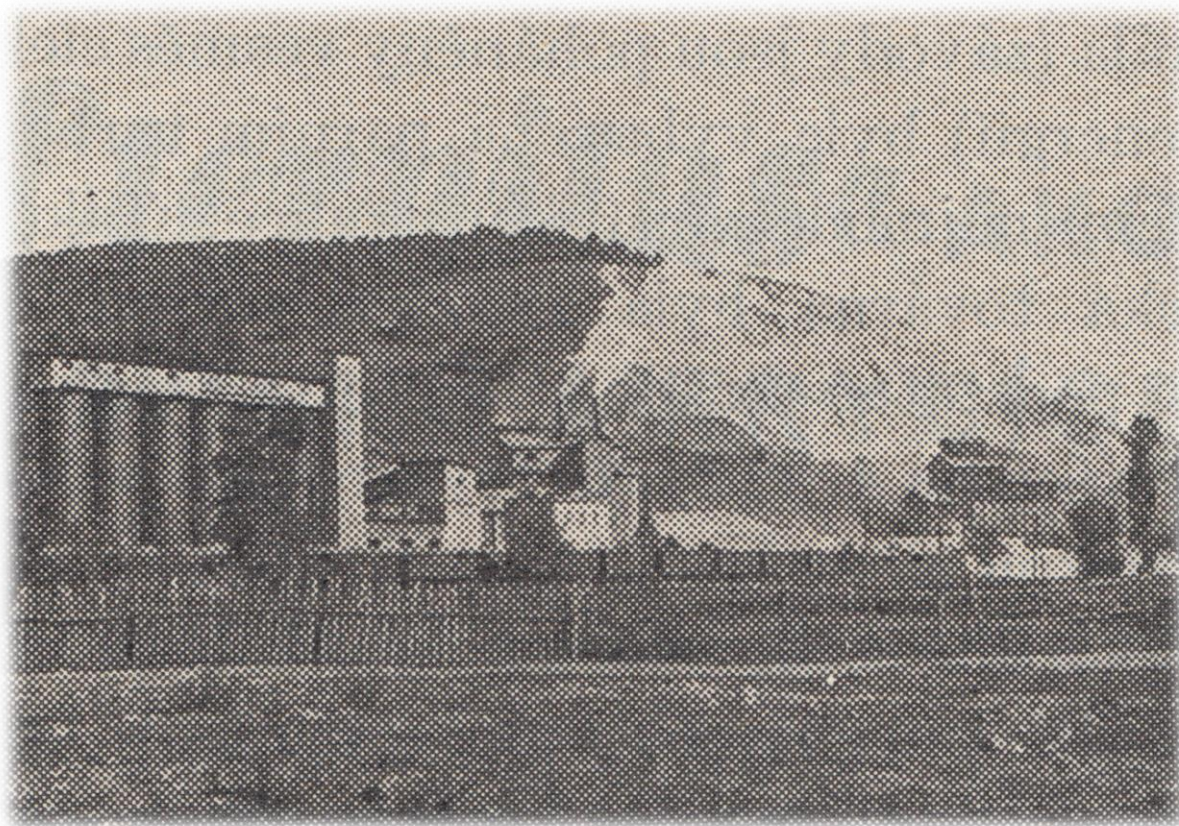
¹⁵²² Tamtéž, Zpráva pro ředitelství 12. 9. 1929.

¹⁵²³ Compass. Čechoslovakei 63, roč. 1930, s. 642-643.

¹⁵²⁴ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kniha 72, Dodatek ke kartelové smlouvě, 1930.

skupin. *Králodvorské cementárně* připadl rajon A (Čechy), tvořící 50,3 % československé spotřeby.¹⁵²⁵ Na skupinu B (Morava, Slezsko, Slovensko, Podkarpatská Rus) připadlo 49,7 % odbytu,¹⁵²⁶ který se rozdělil mezi Štramberk-Vítkovice (38,9 %), Lietavskou Lúčku-Ladce (36,3 %) a Maloměřice (34,8 %). Skupina A nejprve stanovila svůj poměr ke skupině B, a poté byla podepsána separátní smlouva mezi zbývajících firmami, čímž vznikl samostatný moravsko-slezsko-slovenský kartel (členové se pravidelně scházeli v Brně, Ostravě a Bratislavě). Kartelová smlouva obsahovala články o „vyšší moci“, na jejichž základě vznikl zvláštní kontrolní úřad, posuzující, zda lze konkrétní stávkou, výlukou, nedostatek vagonů nebo živelnou pohromou považovat za zásah „vyšší moci“. Postižená firma pak měla nárok na solidární odškodnění zbývajících signatářů.¹⁵²⁷

Obrázek 108 Cementárna v Horním Srním, začátek třicátých let 20. století.

Zdroj: Sedmdesát let technické práce, Sborník SIA 1935, Praha 1935, s. 216.

Vysoké celní sazby bránily zahraničním cementárnám narušovat československý trh, ojedinělé případy importu se přesto vyskytovaly. Československé továrny proto uzavřely ve dvacátých letech dohodu s německým cementářským průmyslem,¹⁵²⁸ přičemž nyní čelily polskému závodu v Holešově

¹⁵²⁵ Tamtéž, kart. č. 8, Blíže nespecifikovaný strojopis.

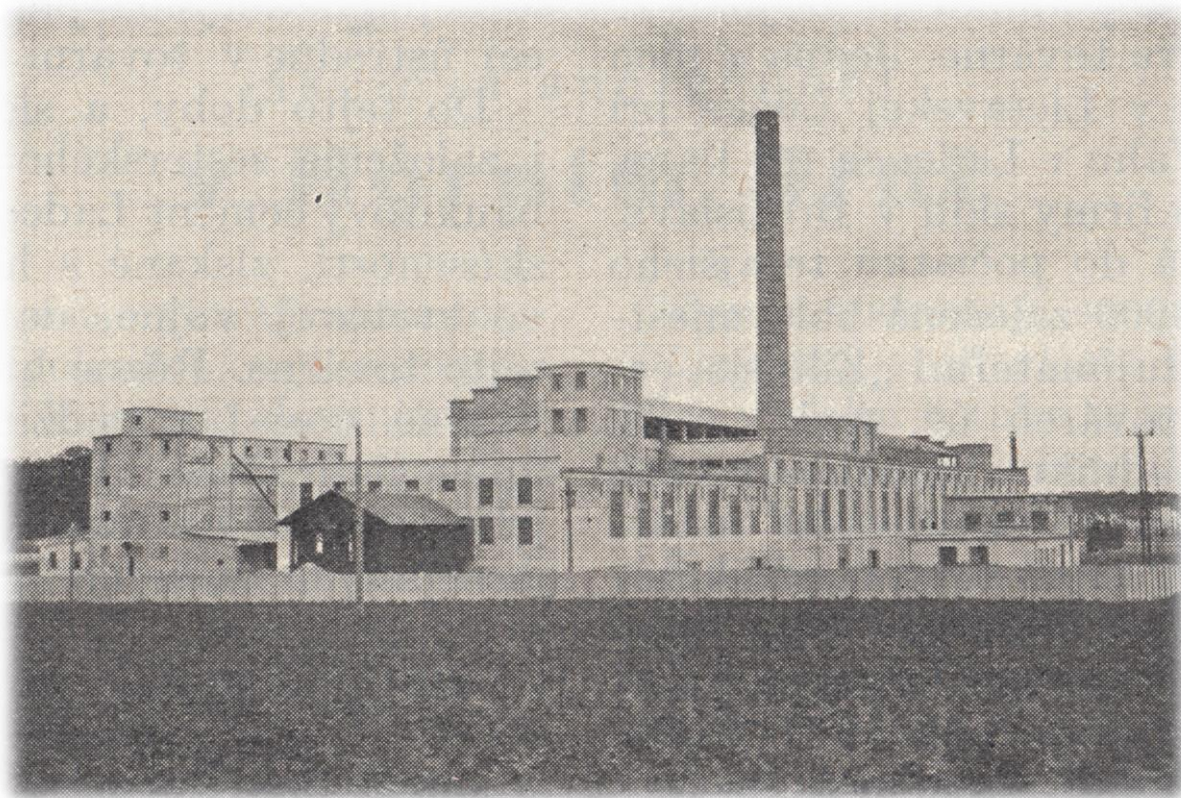
¹⁵²⁶ Cementářský obzor 8, roč. 1933, s. 45-46.

¹⁵²⁷ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 11, inv. č. 28, Zement-Kartell-Vertrag, 26. 3. 1930.

¹⁵²⁸ LNA Geneva, fond EFS, R 2742, D 6957, Economic Committee, Collective action in regard to Tariffs - cement, Results of the Consultation of the experts (Experts Replies) 17. 10. 1928.

(Golleschau).¹⁵²⁹ Východiskem se stala mezinárodní dohoda s polským kartelem *Centrocement*, stanovující dovozní kontingent na léta 1929-1932. Polské cementárny směly ročně importovat jen 3 tisíce tun cementu, který plně odpovídal československým normám a zavázaly se respektovat cenovou politiku „kartelu čtyř cementáren“.¹⁵³⁰ Prvorepublikové cementárny později uzavřely podobná ujednání s rakouskými podniky, do velkých, exportně orientovaných mezinárodních kartelů se ale nezapojily.¹⁵³¹ Absence snadného přístupu k moři ostatně vývoz cementu z Československa téměř úplně znemožňovala.

Obrázek 109 Cementárna ve Stupavě, začátek třicátých let 20. století.

Zdroj: Sedmdesát let technické práce, Sborník SIA 1935, Praha 1935, s. 218.

„Kartel čtyř cementáren“ vznikl ještě předtím, než do odvětví vstoupila velká hospodářská krize. Od počátku čelil dvojímu nebezpečí – předně nezahrnoval všechny prvorepublikové podniky (neúčastnily se jej závody v Radotíně, Podolí, Bohosudově, Řetenicích, Hodolanech a Tlumačově), a navíc čelil vstupu dvou nových subjektů na trh (Stupava a Horní Srní, Obrázek 108, Obrázek 109), které nehodlaly respektovat status quo. „Kartel čtyř cementáren“ nebyl ničím jiným, než snahou prodloužit provizorium druhé poloviny dvacátých let, nikoliv tedy pokusem vytvořit centralizovanější organizaci po vzoru předlitavských syndikátů. Outsideři si uvědomovali, že budou brzy vyzváni k členství,

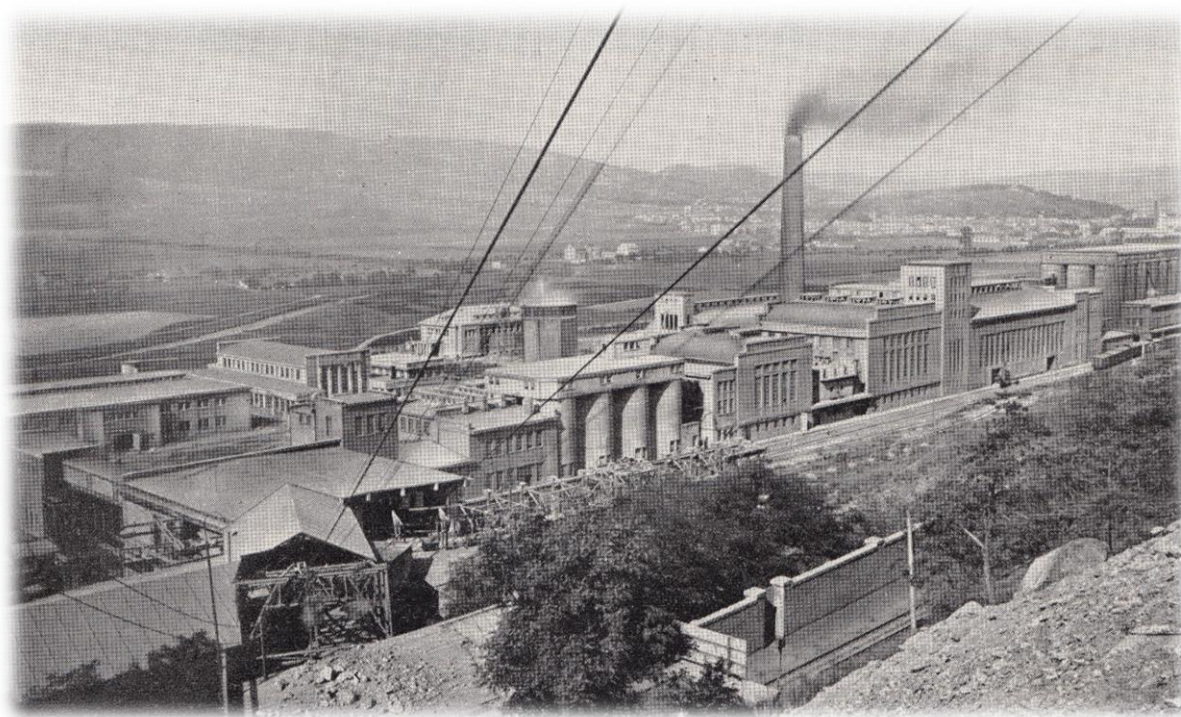
¹⁵²⁹ Kartell-Rundschau 27, roč. 1929, s. 551.

¹⁵³⁰ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 5, Smlouvy s cementárnami v Polsku 1929-1932.

¹⁵³¹ LNA Geneva, fond EFS, R 2828, D 4275, List of International Cartels to which Germany is a Party 14. 1. 1929; Tamtéž, R 2829, D 4275, Provisional Table of International Industrial and Commercial Agreements 26. 4. 1929.

rozšiřovali proto výrobní kapacity a podbízelí ceny, aby si zajistili co největší kontingenty (obvykle stanovené podle průměrné produkce z posledních let před uzavřením dohody).¹⁵³² Pokus o rozšíření „kartelu čtyř cementáren“ se opravdu uskutečnil,¹⁵³³ požadavky outsiderů ale kompromis neumožnily. Nepomohla ani úspěšná integrace cementárny ve Stupavě na Slovensku v lednu 1932,¹⁵³⁴ čímž byly položeny základy „kartelu pěti cementáren“. ¹⁵³⁵ Moravské, slezské a slovenské továrny, nejvíce ohrožené outsidersy, nakonec opustily jednací stůl a kartel oficiálně ukončil svou činnost 31. prosince 1932.¹⁵³⁶

Obrázek 110 Moderní závod Královské cementárny postavený koncem dvacátých let v Králově Dvoře u Berouna.

Zdroj: Ohlas soudobé inženýrské práce, Sjezd SIA 1930, Praha 1930, s. 258.

Královská cementárna překvapivě nastalou situaci uvítala, jelikož se na velkou hospodářskou krizi dobře připravila. Její management tak mohl ve výroční zprávě z roku 1929 uspokojivě konstatovat, že: „loňského roku byla skončena racionalisace našich závodů. Její nutnost a účelnost vyplynula z řady závažných úvah [...] Veškerá snaha musela se proto soustředit na tom, aby výkonnost závodů byla zvýšena a učiněna pokud možná pružnou, a zejména aby sníženy byly výrobní náklady na technicky dosažitelné minimum. Můžeme nyní se zadostiučiněním konstatovati, že tento problém lze pokládati

¹⁵³² Cementářský obzor 6, roč. 1931, s. 164-165.

¹⁵³³ SOkA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 8, Výkonné výbory 13. 1. a 14. 3. 1933

¹⁵³⁴ Compass. Českoslovačcei 66, roč. 1933, s. 607.

¹⁵³⁵ Zement 21, roč. 1932, s. 627.

¹⁵³⁶ SOkA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 10, Výroční zprávy 1932.

podle dnešního stavu techniky, a byť i se značným nákladem, za rozřešený [...] Takto vyzbrojení můžeme s klidem hleděti vstříc i obtížným situacím“ (Obrázek 110).¹⁵³⁷

Zpočátku nic nenaznačovalo, že se „cenové války“ ve třicátých letech budou lišit od střetů na předlitavském trhu (1900-1901, 1909-1910, 1913). Ve stejnou dobu se rozložil také rakouský cementářský kartel, dumpingové boje ale trvaly jen několik měsíců. Ačkoliv se československé cementárny zpočátku ocitly v totožné situaci,¹⁵³⁸ brzy bylo patrné, že „cenové války“ jen tak neskončí. Paralelně s tím, jak se roku 1932 rozpoutaly boje, probíhala jednání o přeměně „kartelu pěti cementáren“ v celostátní syndikát.¹⁵³⁹ Kompromis byl nalezen v únoru 1933,¹⁵⁴⁰ načež se všechny československé podniky zavázaly podepsat syndikátní smlouvu, kterou by vznikla akciová společnost *Cement*.¹⁵⁴¹ Rozhovory se však záhy zhroutily kvůli neúčasti tlumačovské a radotínské cementárny (Obrázek 111). Zejména firma *Prastav*, majitel radotínského závodu, tlačila na Králův Dvůr, aby umožnil prodej cementu mimo syndikátní prodejnu a učinil ústupky při vytváření vápenického kartelu (srov. podkapitola 4.1.3).¹⁵⁴² Králův Dvůr zpočátku postupoval smířlivě,¹⁵⁴³ jakmile však *Prastav* v květnu 1933 žádal o právo opustit syndikát, jestliže ceny klesnou pod předem stanovenou hodnotu,¹⁵⁴⁴ *Královodvorská cementárna* odmítla dál jednat.¹⁵⁴⁵ Cementářský syndikát 13. června 1933 opravdu vznikl (*Cementárny, a. s.*), ovšem bez Radotína, Tlumačova a Horního Srní. Kontrolou smlouvy, která nezahrnovala jen běžné druhy zboží, ale také bauxitový cement, bylo pověřeno *Evidenční místo čsl. kartelovaných cementáren v Praze*. Princip dvou regionálních skupin zůstal zachován – první tvořily Čechy, druhou zbytek republiky,¹⁵⁴⁶ „federalizace“ však nevyhovovala změněným podmínkám na trhu. Dumpingové boje mezi *Prastavem* a *Královodvorskou cementárnou* zapříčinily nízké ceny v Čechách, nakupovali zde proto také moravští spotřebitelé a cementárny z prvního rajonu dodávaly nad kontingent. Moravské továrny chtěly rozšířit své odbytiště do východních Čech, to ovšem zamítl Králův Dvůr.¹⁵⁴⁷ Problém s outsidersy v kombinaci s neshodami obou regionálních skupin nakonec zapříčinily, že syndikát nepřečkal rok 1933.

¹⁵³⁷ Tamtéž, Výroční zpráva 1929.

¹⁵³⁸ Zement 20, roč. 1931, s. 1104.

¹⁵³⁹ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 8, Správní rada 6. 12. 1932.

¹⁵⁴⁰ Tamtéž, kart. č. 13a, Protokol o schůzi cementáren 15. 2. 1933.

¹⁵⁴¹ Tamtéž, Kartelová smlouva 1933.

¹⁵⁴² Tamtéž, Protokol o schůzi cementáren 16. a 17. 3. 1933.

¹⁵⁴³ Tamtéž, Protokol o schůzi cementáren 20. 4. 1933.

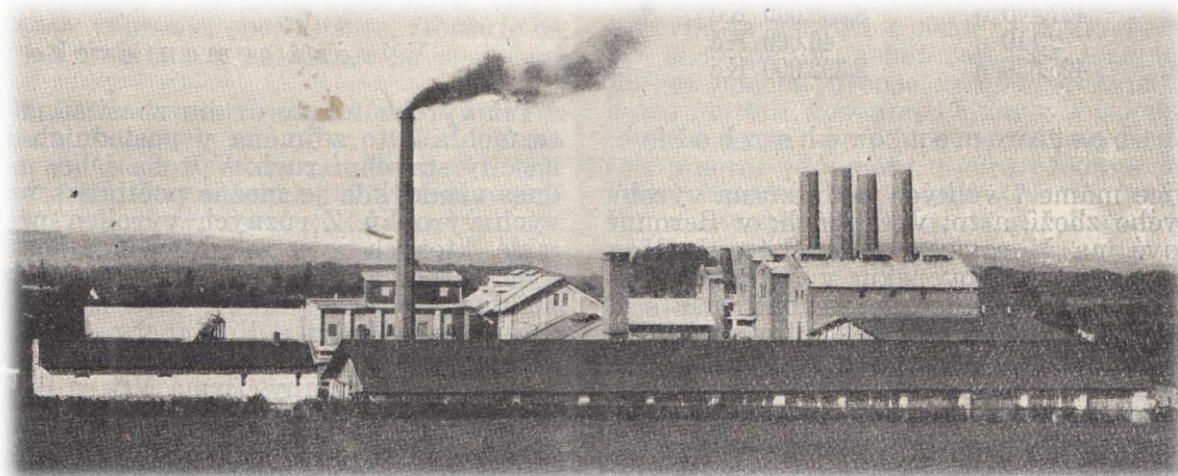
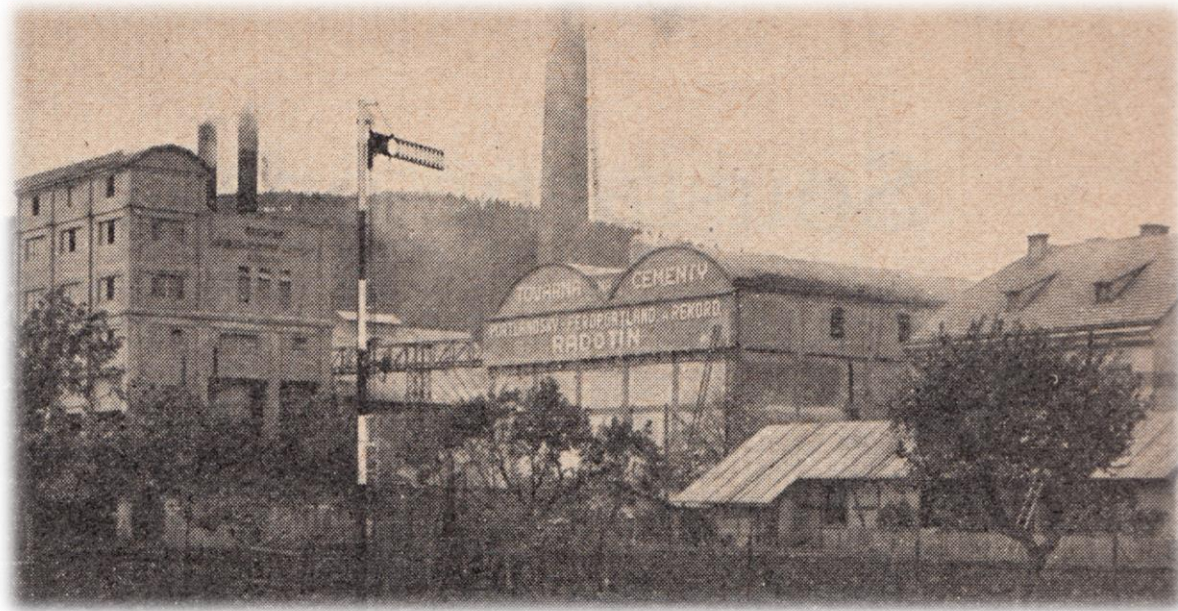
¹⁵⁴⁴ Tamtéž, Dopis z 20. 5. 1933.

¹⁵⁴⁵ Tamtéž, Strojopis Die Lage der Czechoslovakischen Zementindustrie.

¹⁵⁴⁶ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 4, ev. č. 32, Úprava výroby, odbytu a cen cementu 1933.

¹⁵⁴⁷ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 8, Blíže nespecifikovaný strojopis.

Obrázek 111 Nahoře cementárna v Radotíně u Prahy firmy Prastav, dole tlumačovská cementárna firmy Seilern a spol.

Zdroj: Úspěch 5, roč. 1934, s. 31; Zprávy veřejné služby technické 11, roč. 1929, s. 173.

Pokračující „cenové války“ nebyly výhodné pro nikoho, nevraživost mezi producenty ale byla taková, že nešlo uzavřít „příměří“. Králův dvůr si přál ukončit boje co nejdříve, nemohl však ukázat slabost.¹⁵⁴⁸ Iniciativy se musil chopit někdo jiný, což nakonec učinily Řetenice.¹⁵⁴⁹ České cementárny podepsaly koncem listopadu 1934 novou syndikátní smlouvu, kterou vznikla *Prodejna cementáren, s.r.o.* se sídlem v Praze (Obrázek 112).¹⁵⁵⁰ Syndikát oficiálně působil od 1. ledna 1935, s výjimkou Maloměřic se jej ovšem neúčastnily žádné moravské ani slovenské cementárny.¹⁵⁵¹ Smlouva byla podepsána na deset let, tedy na nezvykle dlouhou dobu (vzorem se zřejmě stal předlitavský syndikát z roku 1901).¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁸ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zprávy pro ředitelství 7. 11. 1933 a 29. 1. 1934.

¹⁵⁴⁹ Cementářský obzor 9, roč. 1935, s. 138.

¹⁵⁵⁰ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 73, ev. č. 729, Dohoda o prodeji cementu na území ČSR 27. 11. 1934.

¹⁵⁵¹ SOkA Beroun, fond KDC1889-1950, kart. č. 8, Správní rada 18. 10. 1934.

¹⁵⁵² Tamtéž, Výkonný výbor 18. 10. 1934.

Cementárny v Králově Dvoře a Maloměřicích menším závodům ustoupily a slíbily, že jim náhradou za omezení produkce zaplatí subsidie. Ačkoliv se *Královodvorská cementárna* zpočátku strchovala, že vytvoření syndikátu hraje do ruky Maloměřicím, které si údajně přály podporu českých cementáren v boji se zbylými moravskými a slovenskými závody,¹⁵⁵³ obava se nenaplnila. Králův Dvůr rozehrál komplikovanou hru – využil dělníků cementáren, kteří od vlády požadovali nucenou syndikalizaci, továrny na východě republiky proto raději do syndikátu vstoupily dobrovolně (srov. podkapitola 3.5.3).¹⁵⁵⁴ Během října 1935 se někdejší členové „kartelu čtyř cementáren“, koncerny Králův Dvůr, Maloměřice, Štamberk-Vítkovice a Lietavská Lúčka-Ladce, shodli na přeměně *Prodejny cementáren* v celostátní syndikát. Menší továrny obdržely větší výrobními kontingenty, neměly tudíž důvod protestovat.¹⁵⁵⁵

Obrázek 112 Reklama na Prodejnu cementáren, s.r.o., československý cementářský syndikát.

Zdroj: Stavební věstník 27, roč. 1936, s. 79.

Dne 13. prosince 1935 podepsaly všechny československé cementárny novou syndikátní smlouvu, opět na deset let. *Prodejna cementáren, s.r.o.* se proměnila v celostátní cenový, kontingentní, rajonizační a množstevní syndikát, na němž se účastnily všechny továrny s výjimkou Bohosudova, Hodolan a Tlumačova.¹⁵⁵⁶ První dva závody syndikát odkoupil a zastavil (srov. podkapitola 4.3),¹⁵⁵⁷ zbývalo proto navázat spolupráci s Tlumačovem.¹⁵⁵⁸ Východisko představovala bilaterální jednání mezi majitelem

¹⁵⁵³ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství 22. 10. 1934.

¹⁵⁵⁴ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 8, Výkonný výbor 12. 2. 1935.

¹⁵⁵⁵ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB/-149-1, Zpráva pro ředitelství 16. 9. 1935.

¹⁵⁵⁶ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 73, ev. č. 720, Úprava výroby a odbytu cementu na území ČSR.

¹⁵⁵⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství 21. 10. 1935.

¹⁵⁵⁸ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada 6. 12. 1935.

tlumačovského závodu Ladislavem Seilernem a *Prodejnou cementáren*, probíhající od ledna 1936. Syndikát nabídl podíl 1,25 % na celostátní produkci (maximálně 5 tisíc tun cementu) a finanční náhrady, Seilern zase požadoval 1,95 % československého trhu (maximálně 8 tisíc tun zboží) a vyšší subsidie. Jako gesto dobré vůle se Tlumačov zavázal prozatím respektovat cenová ujednání syndikátu.¹⁵⁵⁹ Na podzim 1936 Seilern projevil ochotu zřici se pevného podílu na československém trhu, požadoval jen kontingent v hodnotě 15 tisíc tun,¹⁵⁶⁰ není však jisté, zda smlouvu s *Prodejnou cementáren* nakonec podepsal. Ačkoliv tlumačovská cementárna se syndikátem koexistovala, spolupráce narážela na problémy.¹⁵⁶¹ Konflikt odvrátila jen skutečnost, že Tlumačov produkoval zanedbatelné množství cementu a nemohl nikterak otřást monopolním postavením *Prodeje cementáren*.

Prodejna cementáren, kontrolující počínaje rokem 1936 celý československý trh s cementem, přečkala i zánik Československa. „Cenové války“, probíhající v letech 1932-1935, odvětví natolik vyčerpaly, že se koherenci syndikátu podařilo udržet, a to navzdory opakovaným sporům členských firem. Proklamovaným cílem organizace bylo uspořádat poměry na trhu „*racionální organizací odbytu se zřetelem na geografickou polohu továren, uspořádáním úvěrových poměrů, sjednocením prodejních podmínek a obnovením pevné kalkulační základny pro výrobce i spotřebitele stabilisací cen na přiměřené úrovni*“. Cementárny měly silného spojence a zároveň nepřítele v československém státě, který na jednu stranu prováděl cenové intervence, na druhou stranu ale spolupracoval při vytváření vstupních bariér. Důvodem tohoto dvojakého přístupu byla výstavba pohraničního opevnění, vytvářející symbiotické vazby mezi oběma aktéry. *Prodejna cementáren* neváhala této skutečnosti využít a na veřejnosti vystupovala jako organizace, konstituovaná přispěním státních úřadů (srov. podkapitola 3.5.3).

Prodejnu cementáren řídily tři orgány, a to hlavní shromáždění, sestávající ze zástupců všech cementáren, sedmičlenný výkonný výbor (pět členů jmenovaly čtyři největší cementárny, zbytek továrny v Podolí, Radotíně, Řetenicích, Horním Srní a Stupavě) a tříčlenný exekutivní komitét, utvořený výkonným výborem pro řešení neodkladných záležitostí. Ačkoliv velké továrny obsadily většinu důležitých postů, malé továrny měly v organizaci vliv nepatrně větší, než jim náležel proporčně k velikosti kontingentů. Ve srovnání s „kartelem čtyř cementáren“ a syndikátem z roku 1933 nevznikly dva oddělené rajony, nýbrž jediná skupina reprezentující celé Československo, což představovalo odklon od dřívějších „federativně“ uspořádaných průmyslových dohod. Syndikátní smlouva rovněž obsahovala tzv. článek o vyšší moci. Jestliže továrna zastavila z nepředvídatelných okolností výrobu, měla nárok na odškodnění od konkurenčních podniků. Nutno dodat, že se fungování syndikátu jako

¹⁵⁵⁹ Tamtéž, kart. č. 147, Jednání 22. 1. 1936.

¹⁵⁶⁰ Tamtéž, fond PC 1935-1946, kart. č. 10, Dopis z 22. 10. 1936.

¹⁵⁶¹ Tamtéž, kart. č. 2, Výkonný výbor 29. 4. 1937.

„pojišťovny“ příliš neosvědčilo, jelikož článek o vyšší moci vyvolával spíše spory, než aby sloužil jako solidární nástroj pro překlenutí krátkodobých výpadků (střetávala se zejména *Královská cementárna* s Maloměřicemi a Horním Srním).¹⁵⁶² Nadprodukce a „cenové války“ motivovaly cementárny, aby do smlouvy zahrnuly články, zamezující rozšiřování produkčních kapacit. Povoleny byly pouze investice do racionalizace, i ty ale podléhaly kontrolním mechanismům.¹⁵⁶³ Zvláštní privilegium si vymohl Prastav, který prodával cement ve vlastní režii, nikoliv skrze společnou prodejnu. Syndikátní smlouva nezahrnovala jen běžný portlandský cement, nýbrž také pojiva s přísadou vysokopecní strusky a speciální cementy. Právě odbyt tohoto zboží vyvolával mezi členskými firmami spory,¹⁵⁶⁴ jejichž řešení spadalo do pravomoci rozhodčího soudu. Doložku syndikátní smlouvy pak tvořila ujednání o bauxitovém cementu mezi *Královskou cementárnou* a Lietavkou Lúčkou-Ladcemi.¹⁵⁶⁵

Spotřebitelé přistupovali ke konsolidaci *Prodejny cementáren* obezřetně. „Cenová válka“ z let 1932-1935 zapříčinila, že cementářský průmysl přišel o ohromný zisk.¹⁵⁶⁶ Mnoho spotřebitelů si uvědomovalo, že se jedná o přechodnou situaci a rezignovaně vyčkávalo na vznik nového syndikátu, který ceny opět zvýší. Provizorium bylo výhodné pro koncové spotřebitele, vážný problém však řešili stavitelé a producenti cementového zboží, pro něž cement tvořil součást výrobních nákladů. Klientela požadovala levnější cementové zboží než před velkou hospodářskou krizí, opětovné zdražení ale nechtěla přijmout.¹⁵⁶⁷ Dřívější činnost „kartelu čtyř cementáren“ byla proto nahlížena pozitivně – zajistil cenovou stabilitu, a to v době vysoké konjunktury, kdy průmyslové zboží v Československu zdražovalo. Zastavení cenového dumpingu bylo žádoucí, přičemž nejsnazším nástrojem se ukázala nová dohoda mezi producenty (alternativu představovala nucená syndikalizace, nebo stanovení minimálních cen, srov. podkapitola 3.5.3).¹⁵⁶⁸ „*Na pořádku v cementářském průmyslu nemají zájem jen podniky, jichž letos uveřejněné ztrátové bilance za r. 1934 již většinou prozrazovaly účinek soutěžního boje. Má na něm zájem i dělnictvo, u něhož mzdová úroveň není zabezpečena v podnicích, jež dlouho pracují se ztrátou [...] Na pořádku v cementářském průmyslu má konečně zájem i celé národní hospodářství, jemuž stejně škodí nepřiměřeně vysoké ceny některého oboru, jež brzdí odbyt a poškozují konsumenta, jako mu škodí ceny nepřiměřeně nízké, jež vyvolávají krizi výrobního oboru a tím ohrožují*

¹⁵⁶² Tamtéž, kart. č. 4, Výkonný výbor 29. 8. 1938

¹⁵⁶³ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 18, inv. č. 188, Schůze výkonného výboru z 9. 9. 1937.

¹⁵⁶⁴ SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 10, Vyrovnání dodávek vysokohodnotných cementů 10. 9. 1936; Tamtéž, Dopis 3. 7. 1936.

¹⁵⁶⁵ Tamtéž, kart. č. 10, Konvention.

¹⁵⁶⁶ Před rozhodnutím o kartelu cementáren, Stavební rozhledy 15, roč. 1934, s. 158.

¹⁵⁶⁷ Karel Vacovský, Cenový boj cementáren, cementáři a nákupní družstvo, Cementářský obzor 8, roč. 1933, s. 209-210.

¹⁵⁶⁸ Imrich Karvaš, Osud cementářského kartelu, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 651-653; Imrich Karvaš, Cementářský priemysel a nútená syndikalizácia, Hospodářská politika 9, roč. 1935, s. 95-100.

tento obor jako pramen daní a přiměřených pracovních důchodů."¹⁵⁶⁹ Uvedenou argumentaci nepodporovali jen někteří spotřebitelé a členové dílčího cementářského syndikátu z roku 1933, ale také outsideři (Radotín, Horní Srní), kteří cítili potřebu hájit své rozhodnutí neúčastnit se organizace.¹⁵⁷⁰ Cenová stabilita však neznamenal jejich zvyšování. Ačkoliv *Prodejna cementáren* bezprostředně po svém vzniku zdůraznila, že nemá „zájmu na vysokých cenách“, nýbrž „využití kapacity cementářského průmyslu“,¹⁵⁷¹ její primární cíl spočíval v návratu k předkrizové úrovni, což značilo podstatné zdražování. Syndikát tímto krokem okamžitě podkopával svou legitimitu – spotřebitelé se obrátili na stát, který měl kvůli výstavbě pohraničního opevnění na nízkých cenách také zájem a zahájil intervence (srov. podkapitola 3.5.3). Na československém trhu s cementem nastala ideální situace, výhodná pro všechny tržní subjekty. Ceny se ke spokojenosti spotřebitelů stabilizovaly, členové syndikátu pracovali s vysokým ziskem a stát si zajistil levné dodávky pro infrastrukturní a vojenské objekty.

¹⁵⁶⁹ Hospodářská politika 9, roč. 1935, s. 616.

¹⁵⁷⁰ Rudolf Bárta ml., O cementářský kartel, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 672; Rudolf Bárta ml., Situace na trhu staviv, Chemické listy 26, roč. 1932, s. 578-579; Rudolf Bárta ml., Situace na trhu cementu, Chemické listy 27, roč. 1933, s. 475; Richard Špíšek, Cenový boj cementářského průmyslu, Hospodářská politika 9, roč. 1935, s. 151-153.

¹⁵⁷¹ Situace po utvoření cementářského kartelu, Hospodářský archiv 14, roč. 1935, s. 794.

4.2 Konfrontace a kooperace uvnitř monopolní organizace

Průmyslové dohody čelily po svém vzniku dvojímu nebezpečí. První vycházelo zvenčí, od outsiderů, nespokojených spotřebitelů, kteří zakládali vlastní továrny a od státu, regulujícího cenové, mzdové a výrobní podmínky. Minimálně stejná, ne-li větší hrozba však vycházela zevnitř organizace, od členských firem, které ještě nedávno usilovaly o vzájemné zničení. Nevraživost dokázalo vyvážit jen přesvědčení, že kooperace přinese větší užitek než konfrontace. Průmyslové dohody se v průběhu let obměňovaly, rozpadaly a znovu vytvářely, nikdo si proto nebyl jist, jak dlouho „příměří“ potrvá, a zda přechá hospodářské a politické krize. Uvnitř monopolních organizací se formovala specifická „konsorcia“, tedy sdružení podnikatelů s cílem dosažení společného hospodářského cíle či k uskutečnění obchodu, který sice vzniká na smluvním základě, nestává se ale novým právním subjektem.¹⁵⁷² Jejich cílem byl společný postup uvnitř organizace, i mimo ni. Tyto „průmyslové dohody“ uvnitř „průmyslových dohod“ vznikaly s přesvědčením dlouhodobější spolupráce, kterou neohraničovalo jen působení monopolu. Nejsnáze spolupracovaly vzdálené firmy, jejichž přirozená geografická odbytiště se neprolínala, protože spolu během „cenových válek“, které se na trhu periodicky opakovaly, proti sobě nebojovaly buď vůbec, anebo byla jejich interakce minimální. Analýza činnosti podnikatelských konsorcií závisí na pramenné základně. Informace zřídka obsahuje podnikový archiv a indicie neposkytují ani výkonné orgány kartelu či syndikátu, jelikož členové podnikatelských konsorcií svou spolupráci utajovali. Odpověď poskytují pouze fondy finančních institucí, prostředkující spolupráci mezi firmami.

Fragmentární pramenná základna znemožňuje nahlédnout dovnitř předlitavských průmyslových dohod. Informace o podnikatelských konsorciích se dochovaly teprve pro třicátá léta 20. století, a to zejména v cementářském průmyslu. Nabízí se proto otázka, zda se firmy nespojovaly až v této době, není to ale příliš pravděpodobné. Například *Perlmooská cementárna* dlouhodobě spolupracovala na půdě prvního předlitavského cementářského syndikátu (*Verband österr. Portland-Cementfabriken*) s firmou *Egger & Lütthi*, vlastníci továrnu v Kirchbichlu.¹⁵⁷³ Je otázkou, zda byly dohody stvrzovány písemně, což by byl důvod, proč se o nich dochovalo jen minimum zpráv. Příkladem, jak konsorcia fungovala, je vnitřní dynamika *Prodejny cementáren* (srov. podkapitola 4.1.4). Vznik prvního konsorcia na půdě této organizace byl spojen s podnikatelskými strategiemi *Královské cementárny*, která se roku 1937 rozhodla upevnit své postavení stavbou nové továrny na východním Slovensku (roku 1936 koupila závod ve Stupavě u Bratislavy),¹⁵⁷⁴ kde zatím žádný výrobce cementu nepůsobil. Tento krok sliboval obzvlášť velké zisky, jelikož se ve druhé polovině třicátých let zvýšil zakladatelský ruch na Slovensku.¹⁵⁷⁵ Mezi lednem a zářím 1936 sice na Slovensko směřovalo jen 23,7 % československé

¹⁵⁷² Milan Žák a kol., *Velká ekonomická encyklopedie*, Praha 1999, s. 355.

¹⁵⁷³ AG Perlmoos, *Außerordentliche Generalversammlung* 30. 8. 1909.

¹⁵⁷⁴ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, *Zpráva pro ředitelství* 30. 10. 1936

¹⁵⁷⁵ Ľudovít Hallon, *Příčiny, priebeh a dosledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska*, in: *Slovensko v Československu (1918-1939)*, Bratislava 2004, s. 331, 339.

výroby (na Moravu připadlo 31,5 % a Čechy 44,8 %),¹⁵⁷⁶ počítalo se však, že přesun odbytu ze západu na východ republiky potrvá i v dalších letech.¹⁵⁷⁷

Projekt východoslovenské cementárny okamžitě narazil na řadu obtíží, bylo proto třeba bedlivě promyslet další postup. Syndikátní smlouva *Prodejny cementáren* znemožňovala zakladatelskou činnost, příznivě však nepůsobila ani dohoda s firmou *Baťa* z února 1937, která ukončila „Akci Grygov“ a potvrdila status quo v odvětví (srov. podkapitola 4.3). Východiskem byl článek 14, bod 6 syndikátní smlouvy, stvrzující právo „*Podolské cementárny přenéstí svou nynější továrnu na jiné místo výhradně v Čechách...*“.¹⁵⁷⁸ Podolský závod ležel nedaleko Prahy, v místech, kde se dnes nachází plavecký stadion. Kvůli vzrůstající městské zástavbě se počítalo s brzkým ukončením jejího provozu,¹⁵⁷⁹ smlouva proto vcelku logicky pamatovala na přesun závodu na jiné místo v Čechách. *Královská cementárna* se v červnu 1937 rozhodla Podolí koupit a poté přemístit, nikoliv ale do Čech, nýbrž na východní Slovensko, do Margecan. Ačkoliv se jednalo o porušení syndikátní smlouvy, která znemožňovala zakládání nových závodů, sankce na tuto specifickou variantu nepamatovaly a rozpad *Prodejny cementáren*, který si *Královská cementárna* po „cenových válkách“ z let 1932-1935 nepřála, nebyl pravděpodobný. Management zvažoval užít vlivu *Živnostenské banky* v politické sféře – měl vzniknout zákon, který by přikázal Podolí zastavit činnost a „*jako náhrada za tuto oběť, kterou by v zájmu veřejném Podolská cementárna přinesla, mohlo by býti v témže zákonu stanoveno, že omezení jejího práva přenéstí továrnu z Prahy [...] pozbývají účinnosti.*“ *Královská cementárna* zainteresovala do projektu člena své správní rady Jozefa Kállaye (1881-1939)¹⁵⁸⁰ a z politických důvodů chtěla zapojit i poslance za agrárníky Jána Ursínyho (1896-1972).¹⁵⁸¹ Zároveň informovala vládní kruhy o chystaném kroku. Opatrnost byla na místě, *Královská cementárna* usilovala o stejnou věc, kterou úřady *Baťovi* o několik měsíců dříve zakázaly. Hrozilo, že vláda zamítne přesun Podolí na základě dřívější argumentace cementářského syndikátu o „národohospodářské“ škodlivosti rozšiřování výrobních kapacit.¹⁵⁸² Aby byl úspěch zajištěn, *Královská cementárna* přizvala další členy *Prodejny cementáren*, a to *Štramberko-vítkovické cementárny* a koncern *Lietavská Lúčka-Ladce*.¹⁵⁸³

Jednání s *Lietavskou Lúčkou-Ladci* vedlo *Královův Dvůr* k zásadnímu přehodnocení preferovaných podnikatelských strategií. Doposud sledovala jednoduchý vzorec – rozšiřování výroby, expanzi na nové trhy, koluzi a zvyšování cen. Zkušenost s opakovaným vstupem nových podniků a cenovými

¹⁵⁷⁶ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 10, Rozdělení dodávek cementu.

¹⁵⁷⁷ AČNB, fond Výroční zprávy, sign. ŽB-S-XX-St. 69, *Lietavský Lúčka – Ladce*, obchodná zpráva 1934.

¹⁵⁷⁸ NA Praha, fond KR 1933-1950, kart. č. 73, ev. č. 720, Smlouva 13. 12. 1935.

¹⁵⁷⁹ J. Láník – M. Cikrt, *Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích*, s. 58-59.

¹⁵⁸⁰ *Slovenský biografický slovník* (od roku 833 do roku 1990), sv. 3, Martin 1989, s. 27.

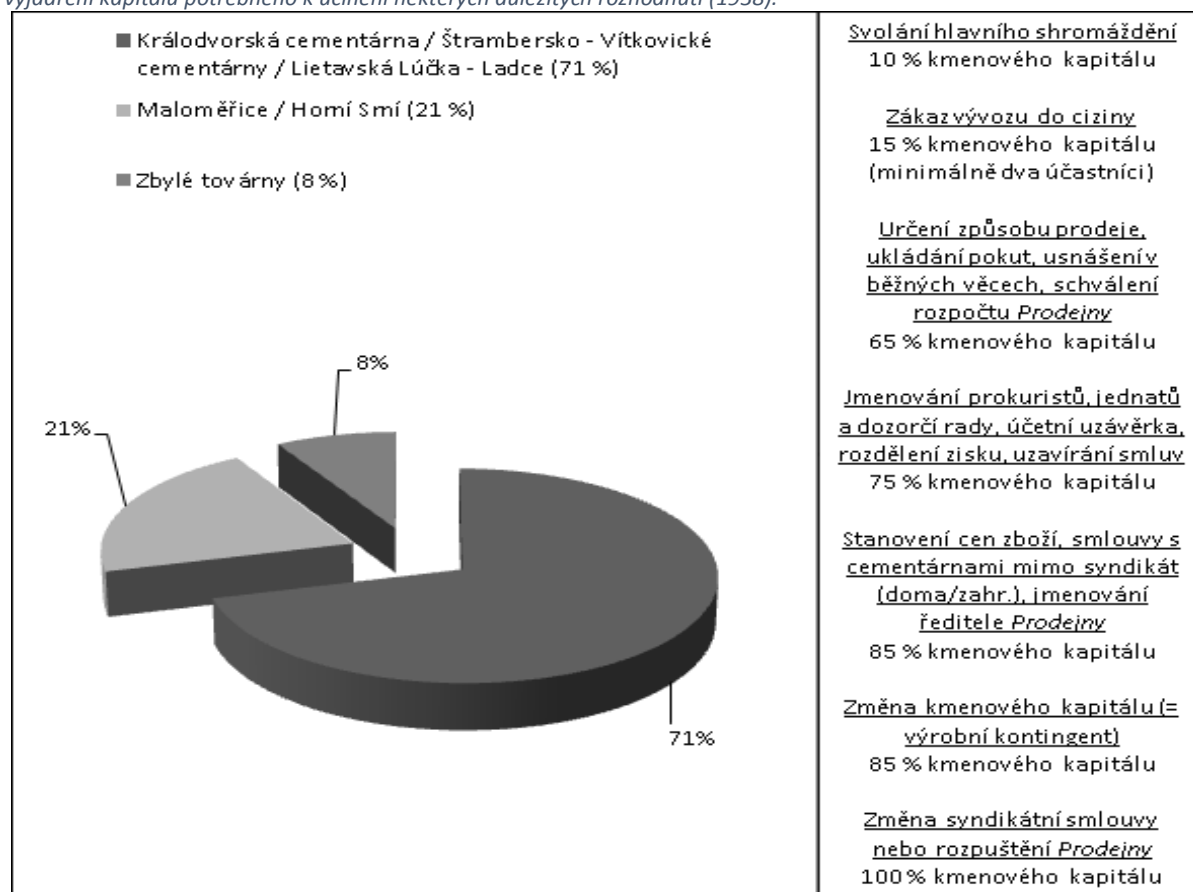
¹⁵⁸¹ *Československý biografický slovník*, Praha 1992, s. 759.

¹⁵⁸² AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství z 14. 6. 1937 a příloha ke zprávě.

¹⁵⁸³ Tamtéž, Zprávy pro ředitelství z 13. 11. 1936 a 18. 10. 1937; Tamtéž, Dopis z 19. 2. 1938.

intervencemi státu však ukázala, že se nejedná o univerzální recept, jak dosáhnout úspěchu.¹⁵⁸⁴ Brzy vyšlo najevo, že nejenom *Královská cementárna* expandovala na slovenský trh, ale i Lietavská Lúčka-Ladce, náležící k maďarskému cementářskému koncernu *Beocsin*, usilovala proniknout do Čech (zajistila si část akciového kapitálu Řetenic a chystala se převzít *Podolskou cementárnu*, jejíž akcie ve stejnou dobu skupoval Králův Dvůr). Kompromis vyústil ve vznik podnikatelského konsorcia, které deklarovalo záměr urychleně vytvořit nový cementářský syndikát i v případě, že by se *Prodejna cementáren* rozložila. Všechny nové továrny v Čechách a na Moravě měly vzniknout výhradně s účastí Králova Dvora a Lietavské Lúčky-Ladců, a to v kapitálovém poměru obou firem 42:15. Na Slovensku se pak jednalo o 37,5 % ve prospěch Lietavské Lúčky-Ladců, 25 % kapitálu náleželo Královu Dvoru a zbylých 37,5 % skupině kolem agrárního poslance Jána Ursínyho (1896-1972). Jakékoliv strategické rozhodnutí nové cementárny muselo posvětit 80 % držitelů akciového kapitálu, byl proto třeba všeobecný konsenzus.¹⁵⁸⁵ Konsorciální dohoda rovněž iniciovala výměnu akcií podolské a řetenické cementárny tak, aby vlastnický poměr odpovídal sjednanému podílu na českých podnicích (42:15).¹⁵⁸⁶

Diagram 14 Podíl jednotlivých cementáren na kmenovém kapitálu Prodejny cementáren (= výrobní kontingent) a procentuální vyjádření kapitálu potřebného k učinění některých důležitých rozhodnutí (1938).

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Kartelový rejstřík 1933-1950, kart. č. 73, ev. č. 720, Smlouva 13. 12. 1935; Státní okresní archiv Beroun, fond Prodejna cementáren 1935-1946, kart. č. 7, Společenská smlouva 14. 12. 1934 a 13. 12. 1935.

¹⁵⁸⁴ Tamtéž, Zpráva pro ředitelství z 18. 10. 1937.

¹⁵⁸⁵ Tamtéž.

¹⁵⁸⁶ Tamtéž.

Zkrátka se ke konsorciu připojily *Štrambersko-vítkovické cementárny*. Firmy se opět zavázaly postupovat společně na půdě *Prodejny cementáren*, a pokud by došlo k jejímu neplánovému rozpadu, slíbily okamžitě založit nový syndikát. Konsorciální smlouva, platná do 31. prosince 1947, byla nástrojem, jak udržet status quo v odvětví. Každý ze signatářů si měl v budoucnu udržet stávající podíl na československém trhu (počítalo se ovšem s postupným eliminováním „outsiderů“, ať už jejich přistoupením ke smlouvě, nebo likvidací) a opět se vyčíslil poměr akciového kapitálu při zakládání nových cementáren. Navzdory nevráživosti Králova Dvora se počítalo, že do konsorcia brzy vstoupí také Maloměřice,¹⁵⁸⁷ čímž by se poměry na trhu vrátily do druhé poloviny dvacátých let, kdy fungoval „kartel čtyř cementáren“ (srov. podkapitola 4.1.4). Plány narušila cementárna v Maloměřicích, poslední z velkých hráčů na trhu, která spojenectví Králův Dvůr, Štramberk-Vítkovice, Lietavská Lúčka-Ladce interpretovala jako nepřátelské gesto. Nehodlala přihlížet vzniku mocného uskupení, disponujícího 71 % hlasovacích práv na půdě syndikátu, uzavřela proto vlastní konsorciální smlouvu s Horním Srním (rozložení sil uvnitř *Prodejny cementáren* viz Diagram 14).¹⁵⁸⁸ Obě skupiny spolu začaly soupeřit při prosazování důležitých rozhodnutí. Konsorcium vedené *Králodvorskou cementárnou* si kladlo za cíl přesunout podolskou cementárnu na Slovensko, přičemž Maloměřice a Horní Srní se ocitly v obranném postavení. Nedokázaly efektivně uplatňovat své zájmy uvnitř organizace, což ohrozilo koherenci skupiny.

Zánik Československé republiky na přelomu let 1938/1939 obě podnikatelská konsorcia ukončil, to ovšem neznamená, že by Králův Dvůr přestal usilovat o založení nové cementárny. Pomoc hledal u firmy *Baťa*, ve které nyní spatřoval vlivného politického spojence. Dva ze členů „triumvirátu“ firmy *Baťa* (Obrázek 113), Dominik Čipera a Hugo Vavrečka, se po mnichovské krizi vystřídali na ministerských postech. Ačkoliv *Baťa* získal možnost účastnit se konsorcia Králův Dvůr, Štramberk-Vítkovice, Lietavská Lúčka-Ladce, jeho role se zpočátku omezovala na 10 % akciového kapitálu cementárny, která měla vzniknout přesunem Podolí na východní Slovensko.¹⁵⁸⁹ Význam obuvnického koncernu vzrostl teprve v roce 1939, kdy *Králodvorská cementárna* usoudila, že *Prodejnu cementáren* nadále nepotřebuje.¹⁵⁹⁰ Během let 1939-1940 proběhlo mezi oběma firmami několik jednání, jejichž cílem bylo založit podnikatelské konsorcium na stavbu cementárny v Grygově (později se lokalita posunula do Hranic na Moravě, kde se vyskytovala kvalitnější surovina a měl zde ústít plánovaný kanál

¹⁵⁸⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB/775/3, Dopis z 19. 2. 1938 – Abschrift.

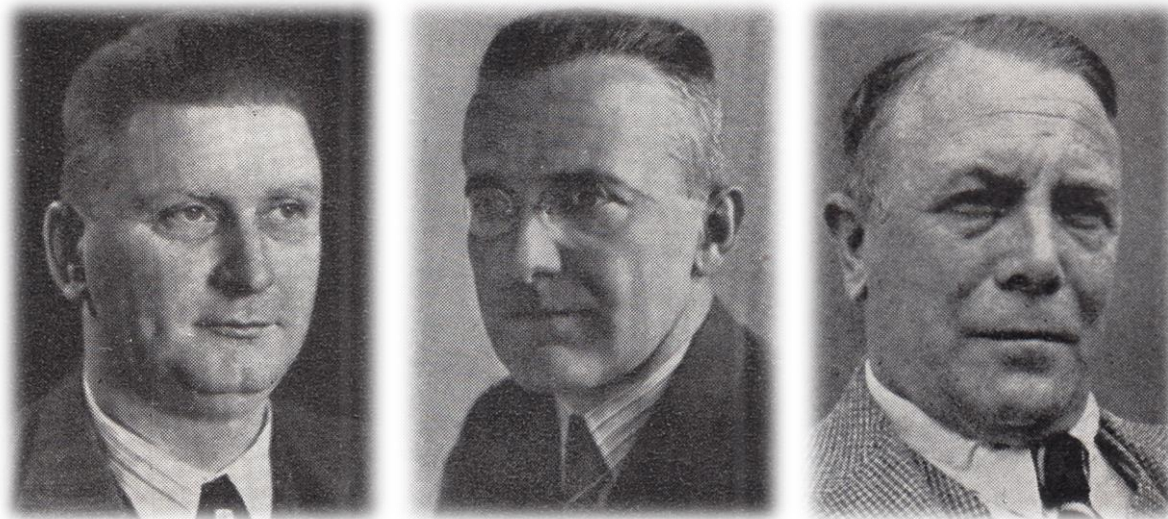
¹⁵⁸⁸ Tamtéž, sign. ŽB/362/32, Dopis z 21. 12. 1938.

¹⁵⁸⁹ Tamtéž, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství z 23. 11. 1937.

¹⁵⁹⁰ Tamtéž, Zpráva pro ředitelství z 30. 6. 1939 a 30. 10. 1939.

Dunaj-Odra-Labe).¹⁵⁹¹ Konsorciální smlouva mezi Královým Dvorem a *Baťou* byla podepsána v březnu 1940,¹⁵⁹² další politický a vojenský vývoj ve střední Evropě ale realizaci tohoto projektu znemožnil.

Obrázek 113 Členové „triumvirátu“, který po smrti Tomáše Baťi řídil Baťův koncern. Zleva Jan Antonín Baťa (1898-1965), Dominik Čipera (1893-1963) a Hugo Vavrečka (1880-1952).

Zdroj: Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa. Tschechoslowakische Republik, Wien 1936, s. 25, 41, 272.

Kartely a syndikáty často vznikaly jako veřejné obchodní společnosti, tj. důležitá rozhodnutí přijímaly valné hromady nebo plenární shromáždění na návrh výkonného výboru, dozorčí rady, exekutivního komitétu či jiné instituce, což usnadňovalo vznik zájmových skupin. Nástrojem, jak řešit spory mezi individuálními členy i těmito uskupeními, byly tzv. rozhodčí soudy. Někdy tvořily písemnou součást smlouvy, jindy samostatné kartelové ujednání. Princip jejich fungování byl jednoduchý – jestliže došlo ke sporu jedné a více firem, nastalou situaci řešil výkonný orgán průmyslové dohody. Pokud firmy s výsledkem nesouhlasily, mohly podat stížnost. Následovalo svolání rozhodčího soudu, který zasedal buď u zájmové organizace podnikatelstva (obchodní a živnostenské komory, *Ústředna obchodních a živnostenských komor*), anebo při monopolní organizaci (Tabulka 39). Až na výjimky se rozhodčí soudy řídily §§ 577-599 civilního práva z roku 1895.¹⁵⁹³ Formálně se nejednalo o spory dvou podnikatelských subjektů uvnitř monopolu, nýbrž žalobu nespokojeného člena na organizaci, jejíž výkonné orgány rozhodly v její neprospěch. Pokud s výrokem rozhodčího soudu nesouhlasila většina členských firem, jednalo se o legální důvod, proč organizaci rozpustit. Každá sporná strana jmenovala po jednom rozhodčím, ideálně bez přímého napojení na její podnikání. Seznam rozhodčích, navrhovaný členskými

¹⁵⁹¹ Státní okresní archiv Zlín (dále jen SOKA Zlín), fond Baťa, akciová společnost Zlín 1894-1945 (dále jen fond Baťa 1894-1945), kart. č. 1692, inv. č. 48, Záznam z jednání Čipery s Charvárem z 12. 12. 1939; Záznam z jednání s Královskou cementárnou z 12. 12. 1939, Protokol o schůzi v Hranicích z 5. 2. 1940.

¹⁵⁹² Tamtéž, Smlouva z března 1940.

¹⁵⁹³ RGBl. 113/1895.

firmami,¹⁵⁹⁴ někdy býval přílohou kartelových smluv. Členové rozhodčího soudu následně volili předsedu. Počítalo se, že pravděpodobně nedojde ke shodě, úkolu se proto obvykle ujala některá z obchodní a živnostenských komor a po roce 1918 také *Ústředna obchodních a živnostenských komor*.

Rozhodčí soudy sice tvořily důležitý nástroj, jak řešit sporné otázky, ve skutečnosti ale problémy spíše oddalovaly, než eliminovaly. Příkladem je opět *Prodejna cementáren*, na jejíž půdě se z rozhodčích soudů stala platforma, řešící konflikty mezi konsorcií Králova Dvora a Maloměřic. Během let 1937-1939 se rozhodčí soud *Prodejny cementáren* zabýval celkem třinácti spory – jednu stížnost podal *Prastav* (Radotín), dvě Štramberk-Vítkovice, dvě Maloměřice, tři Horní Srní a posledních pět konsorcium Maloměřice/Horní Srní (Tabulka 40). Sporným bodem byla otázka kontinuity *Prodejny cementáren* se syndikátem z roku 1933 (*Cementárny, a.s.*),¹⁵⁹⁵ doplněná nesrovnalostmi při účtování velkých zakázek z období „cenových válek“ (1932-1935). Velké škody utrpělo zejména Horní Srní, které vstoupilo na trh roku 1929 a snažilo se během velké hospodářské krize rozšířit okruh svých zákazníků cenovým dumpingem. Přirozeným spojencem Horního Srní se staly Maloměřice, nespokojené s konsorciem Králův Dvůr/Štramberk-Vítkovice/Lietavská Lúčka-Ladce. *Královská cementárna* disponovala dostatečnou silou, aby ve výkonném výboru a hlavním shromáždění *Prodejny cementárny* prosadila téměř jakékoliv rozhodnutí, Maloměřicím a Hornímu Srní proto nezbývalo nic jiného, než se obracet k rozhodčímu soudu. Až do prosince 1938 přitom nepodaly k instituci žalobu žádné jiné cementárny, a poté vstoupila do popředí otázka další existence syndikátu. Rozhodčí soud nesporně přispěl k dočasnému udržení koherence skupiny, nespokojenost uvnitř organizace ale rostla. Bylo jen otázkou času, než se syndikát zevnitř rozloží (katalyzátorem mohlo být vypuknutí hospodářské krize, nebo vstup outsidera na trh).

¹⁵⁹⁴ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 11, Listina rozhodčích.

¹⁵⁹⁵ AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 13, inv. č. 45, Dopis od Fröhliche 6. 2. 1935.

Tabulka 39 Podíl jednotlivých cementáren na kmenovém kapitálu Prodejny cementáren (= výrobní kontingent) a procentuální vyjádření kapitálu potřebného k učinění některých důležitých rozhodnutí (1938).

Průmyslová dohoda	Odvětví	Instituce	Složení	Perioda
Zentral-Verkaufsstelle der Setzdorfer Kalkwerke	Vápno	Rozhodčí soud OŽK Opava	Neupřesněno	1911-1938
Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke, GmbH	Vápno	Rozhodčí soud syndikátu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu. společně volí předsedu.	1905-1938
Evidenční kancelář vápenic v Čechách	Vápno	Rozhodčí soud kartelu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu. (při nerozhodnosti ÚOŽK)	1936-1938
Prodejna sdružených vápenic, s.r.o.	Vápno	Rozhodčí soud OŽK Praha	Neupřesněno	1935-1938
Prodejní kancelář vápenic pro Velké Brno	Vápno	Rozhodčí soud syndikátu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu.	1934-1938
Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke von Nordmährischem und Schlesien	Vápno	Rozhodčí soud OŽK Opava	Neupřesněno	1936-1938
Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH	Cement	Rozhodčí soud syndikátu	Neupřesněno	1911-1917
"Kartel čtyř cementáren"	Cement	Rozhodčí soud kartelu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu. (při nerozhodnosti OŽK Praha)	1929-1932
Cementárny, a.s.	Cement	Rozhodčí soud syndikátu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu. (při nerozhodnosti OŽK Praha, Brno, Bratislava)	1933
Prodejna cementáren, s.r.o.	Cement	Rozhodčí soud syndikátu	Každá strana vyše rozhodčího → společně volí předsedu. (při nerozhodnosti ÚOŽK)	1935-1938
Prodejní kancelář cihel, s.r.o.	Cihly	Rozhodčí soud OŽK Praha	Neupřesněno	1935-1938

Zdroj: Národní archiv Praha, fond Kartelový rejstřík 1933-1950, kart. č. 4, inv. č. 32, Schiedsvertrag; Tamtéž, kart. č. 73, inv. č. 720, Smlouva o rozhodčím kartelu československých cementáren 13. 12. 1935; Tamtéž, kart. č. 32, inv. č. 217, Vertrag zwischen den Setzdorfer Kalkwerken, 19. 9. 1911; Tamtéž, kart. č. 53, inv. č. 421, kart. č. 53, inv. č. 421, Satzungen des

Verkaufsbureau Nordböhmischer Kalkwerke registrierte Genossenschaft mit beschränkter Haftung in Aussig; Tamtéž, kart. č. 61, inv. č. 548, Smlouva o dohodě výrobců cihlářského zboží ve Velké Praze 11. 5. 1935; Tamtéž, kart. č. 73, inv. č. 718, Ujednání o zřízení prodejní kanceláře vápenic v oblasti Velkého Brna 10. 12. 1934; Tamtéž, kart. č. 87, inv. č. 824, Prodejna sdružených vápenic 17. 10. 1935; Tamtéž, kart. č. 95, inv. č. 887, Evidenzbüro der Vereinigung der Kalkwerke von Nordmähren und Schlesien 12. 2. 1936; Tamtéž, kart. č. 104, inv. č. 954, Smlouva o rozhodčím; Státní okresní archiv Beroun, fond Prodejna cementáren 1936-1946, kart. č. 7, Gesellschaftsvertrag und Übereinkommen mit den Fabriken 1911; Archiv Vítkovice, a. s. Ostrava, fond Štrambersko – vítkovické cementárny 1911-1945, kart. č. 11, inv. č. 28, Zement-Kartell-Vertrag, 26. 3. 1930.

Tabulka 40 Přehled rozhodčích sporů Prodejny cementáren v letech 1937-1939. Uvedena žalující a žalovaná strana, datum stížnosti a její stručný obsah.

Žalující strana	Žalovaná strana	Datum	Věc
Maloměřice	Prodejna	7. 3. 1937	Vyrovnání dodávek vysokohodnotného cementu
Horní Srní	Prodejna	29. 5. 1937	Staré dodávky (požadováno 928 tisíc Kč)
Horní Srní	Členské firmy	29. 5. 1937	Zúčtovací ceny za rok 1936
Horní Srní	Členské firmy	21. 6. 1937	Staré dodávky
Maloměřice Horní Srní	Prodejna Členské firmy	29. 4. 1938	Amortizace nákupu cementáren v Bohosudově a Hodolanech
Maloměřice	Prodejna Členské firmy	17. 8. 1938	Vytvoření fondu na nepředvídaná vydání (800 tisíc Kč)
Maloměřice Horní Srní	Prodejna Členské firmy	22. 8. 1938	Příspěvek Svazu továren na cement (450 tisíc Kč)
Maloměřice Horní Srní	Prodejna Členské firmy	3. 10. 1938	Staré dodávky
Maloměřice Horní Srní	Prodejna Členské firmy	26. 10. 1938	Zúčtovací ceny za rok 1937
Štramberk - Vítkovice	Prodejna Členské firmy	13. 12. 1938	Odstup od syndikátní smlouvy
Radotín	Prodejna Členské firmy	28. 12. 1938	Rajonizace odbytu
Štramberk - Vítkovice	Prodejna Členské firmy	2. 2. 1939	Nízké prodejní ceny
Maloměřice Horní Srní	Prodejna Členské firmy	7. 3. 1939	Dodávky za rok 1938

Zdroj: Státní okresní archiv Beroun, fond Prodejna cementáren 1936-1946, kart. č. 11, Rozhodčí soudy.

4.3 Vytváření vstupních bariér

Vstupní bariéry nevznikají jen působením základních charakteristik trhu (dostupnost nerostných surovin, srov. podkapitola 2.2.2), ale i administrativními opatřeními státu a činností etablovaných tržních subjektů. Zpravidla platí, že čím větší tržní subjekt je, o to efektivnějšími prostředky, jak zamezit vstupu konkurence na trh, disponuje. Velikost skupiny ale není automaticky zárukou její účinnosti, právě naopak – spojení individuálních subjektů průmyslovou dohodou přináší do hry množství odlišných podnikatelských strategií. Mobilizace členských firem je obzvlášť složitá ve chvíli, když se jedná o „federativní“ spojení více regionálních skupin, z nichž každá sleduje odlišné zájmy. Outsider pro jednoho může být druhému užitečným nástrojem, jak poškodit skrytou konkurenci, s níž je uzavřeno pouze dočasné „příměří“. Zejména v cementářském a vápenickém průmyslu šlo vstupní bariéry vytvářet snadno, jelikož založení podniku vyžadovalo vysoké fixní náklady, ložiska nerostných surovin a dostupnost snadného dopravního spojení. Typickým příkladem generování vstupních bariér byl cenový dumping nebo vyhrožování skoupením a zastavením podniku.¹⁵⁹⁶ Firmy se rovněž handrkovaly o vápencové lomy, a to nejen s nově příchozími, nýbrž etablovanými subjekty.

Uvést lze spor *Královské cementárny s Prastavem* na půdě vápenického kartelu (*Evidenční kanceláře vápenic v Čechách*, srov. podkapitola 4.1.3). Nedaleko vápenky *Prastavu* v Srbsku u Karlštejna podnikala firma *C. T. Petzold a spol.*, těžící zde vápenec. *Prastav* si ve třicátých letech 20. století pronajal od místní obce vápencové lomy, o které měl zájem také *Petzold*. Obě společnosti jednaly o převedení nájemní smlouvy, firma *Petzold* ale odmítla podepsat závazek, že nezačne pálit vápno, čímž by přímo konkurovala *Prastavu* (uzavírání podobných smluv bylo tehdy obvyklé), takže se nepodařilo dosáhnout kompromisu. Spor se vyhrotil roku 1937, když *Petzold* neúspěšně intervenoval u obecního úřadu v Srbsku, a poté se *Prastavu* „mstil“ založením vlastní vápenky, tedy „nepřátelským aktem“.¹⁵⁹⁷ Kartelizované podniky v čele s *Královskou cementárnou* intervenovaly, aby se z *Petzolda* nestal outsider, ovšem bezúspěšně. Teprve nyní se spor opravdu vyhrotil – vápenický kartel si přál vstup *Petzolda* do organizace, ten ale od *Prastavu* požadoval vápencové lomy v Srbsku. Kartelizované firmy se chtěly zbavit outsidera a byly ochotny učinit ústupky. Vůdčí hráč na trhu, *Prastav*, však odmítl na jakýkoliv kompromis přistoupit. Dokonce obvinil svého dlouholetého konkurenta, *Královskou cementárnu*, že *Petzoldův* vstup na trh uvítala. *Prastavu* hrozila izolace, protože podobné chování „od největší členské firmy nebylo očekáváno a musí tudíž býti považováno za přímý útok na existenci kartelu“,¹⁵⁹⁸ podvolil se proto a umožnil *Petzoldovi* do *Evidenční kanceláře*

¹⁵⁹⁶ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7.

¹⁵⁹⁷ SOKA Beroun, fond EKV 1936-1946, kart. č. 1, inv. č. 2, Stanovisko firmy *Prastav* v záležitosti lomu Srbsku z 20. 10. 1937.

¹⁵⁹⁸ Tamtéž, Výkonný výbor z 6. 10. 1937

vápenic vstoupit.¹⁵⁹⁹ Spor však naplno odhalil, jak moc se cíle členských firem rozcházeły. Jednota nepanovala ani v tak zásadní otázce, jakou bylo kladení vstupních bariér nově přichozím.

Průmyslové dohody někdy využívaly velice sofistikované nástroje, jak zamezit vstupu nového subjektu na trh. Příkladem je spor celostátního cementářského syndikátu (*Prodejna cementáren, s.r.o.*) s *Baťovým koncernem* ve druhé polovině třicátých let (tzv. „Akce Grygov“). Jedná se o ideální ukázkou vězňova dilema, jednoho z případů teorie her, v cementářském průmyslu. Členové syndikátu si nepřáli vstup konkurence do odvětví, obzvlášť ne vlivného a kapitálově silného *Baťova koncernu*, skutečné riziko pro momentální zájmy cementářského průmyslu však představovalo narušení článku syndikátní smlouvy o zákazu investic (srov. podkapitola 4.1.4). Poptávka po zboží nebyla cenově elastická, což v praxi znamenalo, že většího odbytu šlo dosáhnout pouze na úkor konkurence. Vysoké ceny, zajištěné existencí *Prodeje cementáren*, sice v delším časovém horizontu znamenaly zisk pro všechny producenty i při stagnaci odbytu (hra s nenulovým součtem), členové syndikátu se ale neustále strachovali, aby jej konkurenční továrny nezačaly podbízet s cílem rozšířit vlastní podíl na trhu. Jednotlivé cementárny proto preventivně plánovaly opustit syndikát dříve než konkurence, čímž by získaly lepší výchozí pozice během boje o přerozdělení trhu, jenž by nutně následoval. Právně vymahatelnou syndikátní smlouvu lze považovat za jeden ze způsobů, jak tyto odstředivé tendence minimalizovat. *Baťův koncern* by ji ovšem stavbou nové cementárny ukončil, a to značilo rozpad *Prodeje cementáren* a začátek nového kola „cenových válek“. Toho se členové syndikátu, vyčerpaní dumpingovými boji během velké hospodářské krize, snažili vyvarovat.¹⁶⁰⁰

Počátky sporu o grygovskou cementárnu lze sledovat k *Baťově* překotné expanzi do stavebního sektoru. Koncern podnikal roku 1935 ve třiceti devíti oborech průmyslu, obchodu a služeb. Kromě obuvnictví byl aktivní například v železářství, strojírenství nebo elektrotechnice, dále v pojišťovnictví či dopravě a provozoval vlastní výzkumný ústav. Jen na území Československa tehdy zaměstnával více než třicet tisíc lidí.¹⁶⁰¹ Vzhledem k rozsahu své činnosti postupně decentralizoval výrobu a expandoval ze zlínského sídla do dalších částí republiky zakládáním nových obchodních domů, továren a s tím spojených urbanistických celků.¹⁶⁰² Společnost vytvořila roku 1924 vlastní stavební, později i urbanistické oddělení a věnovala značnou pozornost teoretickým studiím o výstavbě ideálních zahradních průmyslových měst, kde „na továrnu vždy navazovala rekreační zóna – centrum společenské, obchodní a správní a pokračovala zóna obytná s variantami uspořádaných řad svobodáren a především typových rodinných domků“.¹⁶⁰³ Roku 1930 vznikla za účelem podpory *Baťovy*

¹⁵⁹⁹ Tamtéž, Výkonný výbor z 9. 2. 1938.

¹⁶⁰⁰ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Koncept dopisu Baťovi, nedatováno (Maloměřice).

¹⁶⁰¹ Zdeněk Pokluda, *Baťa v kostce*, 2. vyd., Zlín 2014, příloha.

¹⁶⁰² Ladislava Horňáková, *Stavební expanze firmy do zahraničí. Obchodní síť a tovární a sídlištní celky firmy Baťa*, in: Jan Antonín Baťa. *Život a dílo*, pokračovatel práce Tomáše Bati, Zlín 2007, s. 56-57.

¹⁶⁰³ Tamtéž, s. 57.

rozsáhlé stavitelské činnosti firma „Zlín“, *stavební akciová společnost*.¹⁶⁰⁴ Podle standardizovaných zlínských norem koncern zbudoval řadu výrobních a urbanistických celků, například v Otrokovicích (1930), Třebíči – Borovině (1933), Nových Zámcích (1935) nebo Napajedlech (1935) a na Slovensku v Bošanech (1931) a Batizovcích (1934, dnes Svit).¹⁶⁰⁵ Baťa se přitom řadil k nejvýznamnějším československým odběratelům cementu. Ve Zlíně i svých pobočných závodech realizoval množství železobetonových konstrukcí a zboží využíval i na veřejné projekty, na nichž se finančně spolupodílel.¹⁶⁰⁶ Příkladem je *Baťův* sedmnáctipodlažní mrakodrap ve Zlíně, 72 m vysoká stavba ze železobetonu, vybudovaná v letech 1936-1937 jako firemní sídlo (tzv. „jednadvacítká“). Ve své době se jednalo o nejvyšší budovu střední Evropy.¹⁶⁰⁷ Firma sice pro svou expanzi vyžadovala značné množství cementu, vlivem vysokých přepravních nákladů se však ve srovnání s dalšími československými městy zboží prodávalo ve Zlíně velmi drazé,¹⁶⁰⁸ *Baťa* proto hledal způsob, jak docílit příznivějších dodávek.

Vhodná příležitost se naskytla poté, co ztroskotal roku 1933 pokus československých producentů cementu o vytvoření syndikátu s celostátním polem působnosti. Továrny se kvůli klesajícímu odbytu během velké hospodářské krize uchýlovaly k cenovému dumpingu. Zakázky pro *Baťův koncern* se přitom snažily získat dvě cementárny z oblasti severozápadního Slovenska, a to Lietavská Lúčka-Ladce a Horní Srní. Jakožto zkušený obchodník *Baťa* informoval Horní Srní o „údajné“¹⁶⁰⁹ nabídce Lietavské Lúčky-Ladce dodávat cement do Zlína za dumpingové ceny. Cementárna v Horním Srní nechtěla přenechat významného klienta konkurenci a nabídku Lietavské Lúčky-Ladce dorovnala, přestože to znamenalo, že za sjednaných podmínek nelze pokrýt ani výrobní náklady.¹⁶¹⁰

Koncem roku 1934 dospěl k dohodě o ukončení „cenových válek“ cementářský průmysl v Čechách a během prosince 1935 se přidaly také cementárny ze zbytku republiky (vznikla *Prodejna cementáren, s.r.o.*). Závazky Horního Srní vůči firmě *Baťa* ale nebyly v souladu se syndikátní smlouvou, respektive ustanoveními o výhradním prodeji a fakturování zboží, takže se cementárna dostala do složité situace – na jednu stranu musela levně dodávat cement *Baťovi*, na druhou stranu neměla jakožto člen syndikátu pravomoc za tyto ceny zboží prodat. Zdráhala se proto i nadále smlouvu ze září 1934 plnit, s čímž se *Baťův koncern* nehodlal smířit a na Horní Srní podal u *Krajského soudu v Uherském Hradišti* trestní oznámení. Předseda *Prodeje cementáren* Jaroslav Charvát (Obrázek 114) do sporu zasáhl s

¹⁶⁰⁴ Bohumil Lehár, *Dějiny Baťova koncernu (1894-1945)*, Praha 1960, s. 290.

¹⁶⁰⁵ L. Horňáková, *Stavební expanze firmy do zahraničí*, s. 58.

¹⁶⁰⁶ Ondřej Ševeček, *Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900-1938*, České Budějovice – Ostrava 2009, s. 96-137; AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-775-3, Dopis z 10. 12. 1936.

¹⁶⁰⁷ Zdeněk Lukeš, Vladimír Karfík: *Building No 21 in Zlín. A Monument of Czech Functionalisms*, Zlín 2004, s. 37-45.

¹⁶⁰⁸ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kniha 43, Posudek o cenách portlandského cementu 1936.

¹⁶⁰⁹ Tamtéž, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Výrok krajského soudu v Uherském Hradišti 20. 4. 1936.

¹⁶¹⁰ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1692, inv. č. 49, Kalkulace výroby cementu dle údajů cementáren Horní Srní a Ladce.

cílem uzavřít mimosoudní dohodu i za cenu velkých ústupků. Panovalo totiž podezření, že se *Baťa* pokusí založit vlastní cementárnu, což vzbuzovalo u cementáren značné obavy, jelikož byl syndikát založen na čtyřech pilířích – společném prodeji zboží, zavedení výrobních kontingentů, propočítávání cen a zákazu investic.¹⁶¹¹ Stavbou nové továrny by okamžitě došlo k narušení čtvrtého pilíře, syndikátní smlouvu by tudíž mohl vypovědět jakýkoliv její účastník.¹⁶¹² *Prodejna cementáren* nabídla *Baťovi* v lednu 1936 poměrně výhodnou smlouvu na dodávky cementu, ovšem ne tak lukrativní jako dříve Horní Srní.¹⁶¹³ To, co ale zástupci syndikátu vnímali jako krajní ústupek, *Baťa* nepovažoval ani za základ pro další vyjednávání.¹⁶¹⁴

Obrázek 114 Jaroslav Charvát, ředitel Prodejny cementárny a jeden z ředitelů Královské cementárny.

Zdroj: Zprávy Československé keramické společnosti 13, roč. 1936, s. 5.

Snahy o kompromis ukončil výrok *Krajského soudu v Uherském Hradišti* z dubna 1936, který *Baťovi* vyhověl v celém rozsahu žaloby. Horní Srní se sice odvolalo k vyšší instanci, taktéž ale prohrálo. *Baťa* sice zvítězil, výhodná smlouva s Horním Srním však platila jen do konce roku 1936, nemohl tedy v

¹⁶¹¹ SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 1, Zápis ze schůze hlavního shromáždění z 12. 4. 1939.

¹⁶¹² NA Praha, fond KRejstřík 1933-1950, kart. č. 73, ev. č. 720, Smlouva 13. 12. 1935.

¹⁶¹³ SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Dopis od Charváta z 21. 1. 1936; IV. cena normální.

¹⁶¹⁴ Tamtéž, Odběr cementu firmy Baťa za rok 1936 do 5. 12.

budoucnu počítat s levnými dodávkami cementu.¹⁶¹⁵ To se stalo hlavním impulzem, jenž ho motivoval ke konečnému rozhodnutí postavit vlastní cementárnu. Firma se rozhodla vybudovat rovnou dvě továrny, první v Grygově u Olomouce s kapacitou 80 tisíc tun a druhou v Německé Lupči (dnešní Partizánska Ľupča) nedaleko Liptovského Mikuláše na Slovensku s roční výkonností 30 tisíc tun. Zboží, které by *Baťův koncern* nespotřebovalo, mělo být umístěno na trhu, ať už prostřednictvím *Prodejny cementáren*, nebo samostatně.¹⁶¹⁶ *Baťa* se však nehodlal podřídít výrobním kontingentům syndikátu, jelikož plánoval produkovat takové množství cementu, aby dosáhl patřičných úspor z rozsahu a nákladná investice se mu vyplatila. Střet obou průmyslových skupin se stal proto nevyhnutelným.

Baťův koncern nejprve zahájil projekt grygovské cementárny, nacházející se v příznivé dopravní vzdálenosti od Zlína a Otrokovic. Nutností bylo opatřit vhodné pozemky, patřící z menší části obyvatelům grygovské obce, většina jich ale náležela *Průmyslovým podnikům Hlavního města Olomouce a Štrambersko-vítkovickým cementárnám*. *Baťa* nejprve zahájil jednání se *Štrambersko-vítkovickými cementárnami*, které převzaly grygovské pozemky od *Akciové společnosti pro výrobu cementu v Praze*, vlastníci továrny na cement v Bohosudově a Hodolanech (srov. podkapitola 3.1.4). Majetkové přesuny pochopitelně vzbudily zájem *Baťova koncernu*, přímo do Grygova proto vyslal v březnu 1936 svého důvěrníka, četnického strážmistra Adolfa Lexmaula, jenž vystupoval během cesty inkognito coby sedlák z Jevíčka na Moravě, aby zjistil, zda a za jakých podmínek *Štrambersko-vítkovické cementárny* pozemky prodají.¹⁶¹⁷ Obchod pochopitelně nemohl *Baťa* uzavřít přímo, oslovil proto dalšího prostředníka, tentokrát zámožného faráře v Chornici u Jevíčka Jana Machatého, který se obrátil na *Štrambersko-vítkovické cementárny*. Dle smyšleného příběhu tvrdil, že shání půdu pro své tři sestry, které by rád zaopatřil.¹⁶¹⁸ Kupní smlouvu dostal na starosti Jaroslav Řehulka (1886-1961) z advokátní kanceláře *Dr. M. Hruban a Dr. Jar. Řehulka*, známý olomoucký právník a politik. Řehulka, jehož společník Mořic Hruban (1862-1945)¹⁶¹⁹ zastával post místopředsedy československého senátu, patřil k dlouholetým důvěrníkům *Baťova koncernu*. Vzájemná spolupráce obou subjektů ovšem nebyla před veřejností utajena. Zástupci firmy *Baťa* se sice domnívali, že svěřit celou záležitost Řehulkovi není „taktické, ale nedá se v tomto případě nic dělat“, protože s penězi na nákup pozemků musí disponovat někdo, ke komu panuje naprostá důvěra.¹⁶²⁰ Konečně 17. září 1936 obdržel Řehulka od *Štrambersko-vítkovických cementáren* podepsanou kupní smlouvu.¹⁶²¹

¹⁶¹⁵ Tamtéž, Zápis ze schůze výkonného výboru z 23. 4. 1936.

¹⁶¹⁶ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Jednání z 22. 12. 1936.

¹⁶¹⁷ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 37, Dopisy z 27. a 28. 3. 1936.

¹⁶¹⁸ Tamtéž, Cestovní zpráva z 3. 4. 1936.

¹⁶¹⁹ Československý biografický slovník, s. 239; Vzpomínky Jaroslava Řehulky na Hrubana viz Jan Drábek, Z časů nedlouho zašlých. Vzpomínky Dr. Mořice Hrubana, Řím – Los Angeles 1967, s. 320-323.

¹⁶²⁰ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 37, Dopis Machatému z 10. 6. 1936.

¹⁶²¹ Tamtéž, Dopis Řehulkovi z 16. a 17. 9. 1936.

Je otázkou, zda se *Štrambersko-vítkovické cementárny* nedozvěděly o vazbě *Baťova koncernu* na Machatého. Důkazů existuje hned několik – část správní rady společnosti se nebránila uzavřít obchod přímo s *Baťou*,¹⁶²² jednání o podpisu kupní smlouvy se táhla dlouhou dobu (od června až do září 1936),¹⁶²³ v Grygově i Olomouci se šířily zvěsti o zájmu firmy *Baťa* půdu získat¹⁶²⁴ a kupní smlouva neobsahovala jindy obvyklé dodatky, jimiž by se Machatý zavázal nepoužít pozemky k výrobě cementu, případně neprodat je třetí osobě.¹⁶²⁵ Nelze proto vyloučit, že *Štrambersko-vítkovické cementárny* rozehrály složitou hru, jejímž účelem bylo oslabit další členy cementářského syndikátu, zejména konkurenční továrny v Maloměřicích a Horním Srní. Jestliže tomu tak nebylo, dopustily se vážného podnikatelského pochybení. *Prodejna cementáren* se zbavila konkurence v podobě hodolanského závodu jen proto, aby jeho vápencové lomy předala vlivné a kapitálově silné firmě *Baťa*.

Následovala jednání s *Průmyslovými podniky Hlavního města Olomouce*. Pozemky od Machatého nebyly upraveny pro okamžité zahájení těžby a surovina nedosahovala vysokých kvalit.¹⁶²⁶ Už hodolanská cementárna proto odebírala kámen také z *lomů Průmyslových podniků hlavního města Olomouce*.¹⁶²⁷ Co bylo ještě důležitější, část těchto pozemků přehrazovala spojení *Baťovy* nově koupené parcely s grygovským nádražím. Půdu bylo třeba získat, aby *Baťa* postavil vlečku či úzkokolejnou dráhu a propojil tak projektovanou cementárnu se železnicí.¹⁶²⁸ *Průmyslové podniky*, jejichž dějiny lze datovat k roku 1513,¹⁶²⁹ byly majetkem Olomouce a sestávaly z cihelny v Kyselově a vápenky a vápencových lomů v Grygově. Jejich roční produkce činila zhruba 4 miliony cihel, 6 tisíc tun vápna a 50 tisíc tun vápence, řadily se tedy mezi největší československé výrobce stavebních hmot.¹⁶³⁰ Velká hospodářská krize zasáhla *Průmyslové podniky* obzvlášť silně a zastavením hodolanské továrny navíc přišly o důležitého zákazníka.¹⁶³¹ Městská rada v Olomouci proto hledala způsob, jak učinit firmu opět rentabilní. Podle jejich ředitele Jaroslava Šmejkalů šlo tohoto cíle dosáhnout jediným způsobem – Olomouc musí v Grygově zřídit vlastní továrnu na cement (sic!).¹⁶³² Šmejkal se totiž dozvěděl, že „*tajuplný kapitalista*“ plánuje v obci postavit novou cementárnu. Domyslel si, že se jedná o firmu *Baťa* a pokusil se navázat spolupráci při založení i řízení podniku.¹⁶³³ *Baťa* však na Šmejkalovy výzvy

¹⁶²² Tamtéž, Dopis od Machatého z 30. 5. 1936.

¹⁶²³ Tamtéž, Dopis od Řehulky ze 13. 7. 1936.

¹⁶²⁴ Tamtéž, Dopisy od Řehulky ze 17. a 28. 8. 1936.

¹⁶²⁵ Tamtéž, Dopis Štrambersko-Vítkovických cementáren Řehulkovi ze 13. 6. 1936.

¹⁶²⁶ Tamtéž, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopis od Řehulky z 19. 10. 1936.

¹⁶²⁷ AČNB, fond PÚB, sign. PÚB-391-1, Zpráva z 10. 12. 1935; Ivana Hejhalová, Paměti obce Grygova, Olomouc 1998, s. 6.

¹⁶²⁸ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1787, inv. č. 31, Záznam o jednání z 20. 1. 1937.

¹⁶²⁹ Pavlína Kalábková, Grygov 1306-2006, Grygov 2006, s. 56.

¹⁶³⁰ Jan Zedek (red.), Olomouc město i okres, Brno 1931, s. 92-93.

¹⁶³¹ Státní okresní archiv Olomouc (dále jen SOKA Olomouc), fond Archiv města Olomouce – registratura 1920-1940 (dále jen AMO – R 1920-1940), kniha 2031, Protokoly o schůzi městské rady z 3. 1., 21. 2. a 13. 3. 1936.

¹⁶³² Tamtéž, Protokol o schůzi městské rady z 9. 10. 1936.

¹⁶³³ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopis od Řehulky z 19. 10. 1936.

nereagoval a namísto toho poslal svého důvěrníka, advokáta Řehulku, aby plánovaný projekt „paralyzoval“ prostřednictvím člena městské rady za lidovou stranu, Vojtěcha Medka.¹⁶³⁴ Ačkoliv Olomouc nevyčlenila pro rok 1937 v rozpočtu potřebné finanční prostředky, Řehulka byl důsledný a kontaktoval starostu Richarda Fischera (1872-1954) s nabídkou na odběr vápence a odkoupení grygovských pozemků spojujících plánovanou cementárnu s nádražím.

Starosta Olomouce se k tomuto návrhu zatím stavěl kladně – *Baťa* sliboval přinést do krizí postiženého kraje práci,¹⁶³⁵ jinak ale uvažoval ředitel Šmejkal, který se stále nevzdal myšlenky společné cementárny. Přesvědčil olomoucké zastupitelstvo o existenci vážného nebezpečí, že *Baťa* zřídí v Grygově i vápenku, čímž *Průmyslové podniky* zruinuje.¹⁶³⁶ Kompromisem mohl být odprodej celé firmy, proti čemuž nic nenamítal ani Šmejkal,¹⁶³⁷ zástupci *Baťova koncernu* se však k této nabídce konkrétně nevyjádřili, ani neučinili písemný slib, že vápenku nepostaví. Všechny zúčastněné navíc popudili výhružkou, že pozemky vyvlastní (zákony umožňovaly vyvlastnění, pokud cementárna získá statut „podniku důležitého pro obranu státu“).¹⁶³⁸ Chování *Baťova koncernu* pobouřilo především ředitele *Průmyslových podniků* Šmejkala. *Baťa* se snažil získat co nejlepší podmínky pro dodávky vápence a nákup pozemků, nejenže tím ovšem ztratil cenný čas, diskreditoval se v očích olomouckého zastupitelstva a z ředitele *Průmyslových podniků* Šmejkala si udělal nepřítele.¹⁶³⁹ Plně si neuvědomil, že není taktické záležitost déle protahovat. Důvěrník *Baťova koncernu* Lexmaul stále nakupoval půdu od obyvatel Grygova na jméno Machatý, místní obyvatelé si však uvědomili, že se v obci bude stavět průmyslový podnik a zvyšovali ceny.¹⁶⁴⁰ Zatímco Grygov zachvátila spekulantská horečka, *Olomoucký večerník* otiskl 24. října 1936 článek s názvem „*Také Baťa postaví cementárnu?*“.¹⁶⁴¹ Medializace celé záležitosti logicky přilákala pozornost cementářského syndikátu, odhodlaného zamezit vstupu nového subjektu na trh.

Iniciativu nyní převzala *Prodejna cementáren*, která se někdy během první poloviny listopadu 1936 dozvěděla o grygovském projektu firmy *Baťa*.¹⁶⁴² Syndikát pověřil cementárny v Maloměřicích a Horním Srní jako svou „věrnou ruku“ (Treuhänder) zahájením tzv. „Akce Grygov.“¹⁶⁴³ *Baťa* „narušil“ přirozená odbytiště obou těchto firem, bylo proto logické svěřit vedení sporu právě jim, nestály však

¹⁶³⁴ Tamtéž, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopis Řehulkovi ze 17. 10. 1936; Dopis od Řehulky z 10. 10. 1936.

¹⁶³⁵ Tamtéž, Dopis od Řehulky z 19. 10. 1936.

¹⁶³⁶ Tamtéž, Dopis od Řehulky z 14. 11. 1936.

¹⁶³⁷ Tamtéž, Dopis od Řehulky z 14. 11. 1936.

¹⁶³⁸ Tamtéž, kart. č. 1787, inv. č. 29, Dopis z 29. 1. 1937. Jako podniky důležité pro obranu státu byly cementárny podřízeny i kontrolám národnosti svých zaměstnanců, viz NA Praha, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností – dodatky 1918-1942, kart. č. 8-9.

¹⁶³⁹ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopis od Řehulky z 3. 12. 1936.

¹⁶⁴⁰ Tamtéž, Dopis od Řehulky ze 17. 11. 1935 a dopis Řehulkovi z 21. 11. 1936.

¹⁶⁴¹ Tamtéž, kart. č. 1787, inv. č. 29, Moravský večerník 24. 10. 1936.

¹⁶⁴² SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 1, Zápisy ze schůzí hlavního shromáždění z 19. 11. a 10. 12. 1936.

¹⁶⁴³ Tamtéž, kart. č. 8, Text závazného prohlášení, nedatováno.

osamoceny – v důležitých záležitostech poskytl pomoc centrální orgány *Prodejny cementárny* a svůj vliv uplatnili i ostatní členové syndikátu, napojení na československý bankovní sektor. Náklady se přitom dělily proporcčně dle výrobních kontingentů syndikátu, většinu výloh tedy nesla *Královská cementárna* (přes 36 % výrobního kontingentu).

Prodejna cementáren nejprve kladla překážky prostřednictvím olomouckého zastupitelstva. Když zástupci *Baťova koncernu* navštívili 26. listopadu 1936 starostu Olomouce Richarda Fischera a posléze i ředitele *Průmyslových podniků* Jaroslava Šmejkal, bylo již pozdě. Šmejkal mezitím kontaktovala cementárna v Horním Srní s nabídkou na odběr 75 tisíc tun vápence během pěti let. Smlouva zohlednila skutečnost, že by se doprava kamene na delší vzdálenost nevyplatila a počítala s penále 40 Kč za každých 10 tun, které továrna neodebere.¹⁶⁴⁴ Dohromady se jednalo o 300 tisíc Kč za 75 tisíc tun kamene, štědrý úplatek krizí postiženým a ztrátovým *Průmyslovým podnikům*. Horní Srní získalo možnost zřídit skladiště na odvoz kamene, k čemuž byly, jistě ne náhodou, vyčleněny právě ty parcely, jež *Baťa* nutně potřeboval ke spojení s nádražím. *Průmyslové podniky* se navíc zavázaly pět let neposkytnout třetí straně vápenec k chemickému zpracování, tj. pro účely výroby cementu či vápna.¹⁶⁴⁵ Na půdě městské rady *Baťu* otevřeně podporovali jen lidovci v čele s Vojtěchem Medkem a na jeho stranu se spíše stavěli sociální demokraté.¹⁶⁴⁶ Naopak cementářský syndikát získal jakožto „věrnou ruku“ člena městské rady za národní socialisty, advokáta Evžena Esteřáka.¹⁶⁴⁷ Ten sehrál klíčovou roli, protože zastával funkci referenta *Průmyslových podniků* a zodpovídal za právní posudky ke smlouvám, které město uzavíralo.¹⁶⁴⁸ Důležitým hráčem byl také Jaroslav Šmejkal, rovněž ostrý odpůrce *Baťova koncernu*. Esteřák zdůraznil finanční benefity a zmínil, že Horní Srní nabídlo garanční listinu od *Živnostenské banky* v hodnotě 100 tisíc Kč jako záruku, že od smlouvy neustoupí. Šmejkal zase argumentoval sociální otázkou a upozornil, že *Baťa* zřídí v Grygově vlastní vápenku. Dle jeho názoru by dohoda s Baťovým koncernem znamenala snižování mezd, snad i konec *Průmyslových podniků*. Smlouva s Horním Srním naopak značila finanční a sociální jistotu. Městská rada se nakonec postavila na stranu cementářského syndikátu a smlouvu s Horním Srním přijala.¹⁶⁴⁹

Pro *Baťu* se jednalo o jasný signál – pozemky *Průmyslových podniků* je třeba vyvlastnit. Nejprve bylo třeba získat jak povolení na stavbu vlečky od ministerstva železnic, tak souhlas ministerstva národní obrany se zařazením grygovské cementárny mezi objekty důležité pro obranu státu. Projekt vlečky zamířil koncem ledna 1937 do Prahy na ministerstvo železnic,¹⁶⁵⁰ kde měl ovšem značný vliv

¹⁶⁴⁴ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1692, inv. č. 47, Dopis Fischerovi z 27. 11. 1936.

¹⁶⁴⁵ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Smlouva ze 4. 12. 1936.

¹⁶⁴⁶ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopisy od Řehulky z 2. a 3. 12. 1936.

¹⁶⁴⁷ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Dopis od Špiška ze 14. 12. 1936.

¹⁶⁴⁸ SOkA Olomouc, fond AMO – R 1920-1940, kart. č. 19, inv. č. 10, Úřední záznam z 31. 5. 1935.

¹⁶⁴⁹ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopisy od Řehulky z 3. 12. a 17. 12. 1936.

¹⁶⁵⁰ Tamtéž, kart. č. 1788, inv. č. 38, Dopisy od Řehulky z 1. a 2. 2. 1937.

cementářský syndikát. Přes opakované intervence *Baťova* koncernu žádost zapadla a nikdy nebyla vyřízena.¹⁶⁵¹ Snaha o zařazení grygovské továrny mezi objekty důležité pro obranu státu skončila obdobně. Cementářský syndikát vzdoroval vyvlastnění pozemků ještě jedním způsobem. Dne 25. ledna 1937 podal velkoobchodník se stavebninami ve Valašském Meziříčí Alois Místecký na *Okresní úřad Olomouc-venkov* žádost o živnostenské oprávnění na výrobu cementu v Grygově. Zastupoval ho olomoucký advokát Bedřich Karel, mimochodem právní zástupce Horního Srní. „Zcela náhodou“ chtěl Alois Místecký provést stavbu na parcelách, které *Baťa* plánoval vyvlastnit.¹⁶⁵² *Okresní úřad Olomouc-venkov*, jenž byl v „rukou“ *Baťova* koncernu a držel „sjednanou linii“, ovšem odmítl živnostenské oprávnění vydat.¹⁶⁵³

Prodejna cementáren svůj postup pečlivě promyslela i v Grygově. Obstrukce proti stavbě továrny na cement zde probíhaly dvojím způsobem. Prvně se jednalo o snahu obstat *Baťovy* pozemky kutacími kruhy a rozvrtat je. Max Kohn, jeden z majitelů cementárny Maloměřice, si najal jakožto další „věrnou ruku“ advokáta Wilhelma Feitha z Brna.¹⁶⁵⁴ Feith úspěšně zažádal 23. listopadu 1936 u *Revírního báňského úřadu* v Brně o poskytnutí jednačtyřiceti výhradních kutisek v katastrální obci Grygov.¹⁶⁵⁵ Myšlenka pocházela z hlavy Dr. Loewa, údajně významného rakouského odborníka na horní právo, Feithovi ale asistovali i horní inženýři, geologové a brněnští advokáti. Originalita tohoto kroku nespočívala jen v možnosti donutit *Baťu* poskytnout pozemky na zkušební vrty do hloubky 40 m, a tím je fakticky znehodnotit. Stále platný horní zákon dovozoval půdu vyvlastnit, pokud *Baťa* nepovolí vrtání.¹⁶⁵⁶ Nerost, který chtěl Feith na pozemcích těžit, nebyl výslovně specifikován, v Grygově se nicméně šířily zvěsti o naftě,¹⁶⁵⁷ přičemž denní tisk přinesl zprávy o uranu.¹⁶⁵⁸

Baťův koncern zamezil Feithovi ve zkušebních vrtech velice originálním způsobem.¹⁶⁵⁹ „*Nějakou indiskrecí z uvedené advokátní kanceláře (Feithovy, pozn. aut.) se firma Baťa dozvěděla o úmyslu kartelu, s tím, že následujícího dne má být v Grygově položení dolových měř skutečně. Vedení firmy zaútočilo na právní oddělení a kategoricky požadovalo, aby položení dolových měř bylo zabráněno. [...]* Našlo se rozhodnutí, že právo položit dolové míry se nevztahuje na pozemek, který je obezděn. Vítězoslavně to právníci oznámili vedení, ale byli odmítnuti, s tím, že do následujícího dne se nedá tak velký pozemek obezdít. Nové usilovné pátrání v předpisech. Nic. A přece! Našlo se rozhodnutí ve stavebních předpisech, že pozemek se pokládá za obezděný, jsou-li pevně vyzděny jeho význačné části

¹⁶⁵¹ Tamtéž, Dopis od Řehulky z 10. 6. 1937; Telegram od Blažka z 18. 6. 1937.

¹⁶⁵² Tamtéž, kart. č. 1692, inv. č. 47, Přehled o Grygově z 3. 2. 1937.

¹⁶⁵³ Tamtéž, kart. č. 1787, inv. č. 31, Dopisy od Řehulky z 29. 1. a 6. 4. 1937.

¹⁶⁵⁴ SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Dopis Feithovi z 29. 1. 1937.

¹⁶⁵⁵ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1692, inv. č. 47, Přehled o Grygově z 3. 2. 1937.

¹⁶⁵⁶ RGBI. 146/1854.

¹⁶⁵⁷ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopis od Šafaříka z 20. 12. 1936.

¹⁶⁵⁸ SOKA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Moravský večerník, Olomouc 1. 2. 1937.

¹⁶⁵⁹ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 33, Dopis od Řehulky z 2. 2. 1937.

umožňující rozlišení a ohraničení od sousedních prostorů a zbytek je oplocen či ohraničen jiným běžným způsobem. Řešení přijato – zedníci, právníci a materiál naloženy na nákladní auto a hurá do Grygova! Až do tmy bylo pracováno na vyzdění rohů čtyřhranného pozemku, byť i se základy ne právě příliš hlubokými. A pak kůly a ostnatý drát – a nezbylo, než vyčkat do příštího dne, co se bude dít [...] Následujícího rána přijela k pozemku dvě auta. Na upozornění, že vstupuje na soukromý firemní pozemek, odpověděl okožichovaný advokát pan Dr. Feith, že to nevadí, že má povolení báňského hejtmanství klást dolové míry, protože je vážná domněnka, že na pozemku lze kutat vyhrazené nerosty. Nato mu byly předloženy výtisky obsahující rozhodnutí o obezděném pozemku, předvedeno provedení obezdění...“.¹⁶⁶⁰ Spor tím však neskončil – v době, kdy Feith zažádal o povolení k těžbě, plot ještě nestál. Zákonné opatření, které právní oddělení *Baťova koncernu* objevilo, proto znalci neuznali jako relevantní.¹⁶⁶¹

Druhým způsobem, jak *Prodejna cementáren* kladla *Baťovi* v Grygově překážky, bylo skupování pozemků sousedících s projektovanou cementárnou jakožto příprava pro vedení soudních sporů (rušená držba). Horní Srní si přálo zůstat v anonymitě, využilo proto služeb prostředníka, a to Karla Marka, skoro čtyřicetiletého studenta práv v Praze.¹⁶⁶² Aktivita Horního Srní vyhnaly ceny grygovských parcel do obrovské výše, čehož se obyvatelé Grygova snažili využít. Objevil se i kuriózní případ, kdy své přemrštěné požadavky zdůvodňovali tím, že se pod jejich pozemky nachází zlato.¹⁶⁶³ Jiní porušili ústní dohody, na jejichž základě prodej dříve slíbili *Baťovi*.¹⁶⁶⁴ Překotné skupování se nachýlilo ke konci v únoru 1937, kdy *Prodejna cementáren* využila nově nabytého vlastnictví k zahájení žalob z „rušené držby“. Jejím cílem bylo zamezit stavebním pracím na grygovských pozemcích *Baťova koncernu* (Obrázek 115), konkrétně zboření ohradního plotu proti Feithovi, který údajně zamezoval v přístupu k parcele Karla Marka.¹⁶⁶⁵ Zastavení výstavby se snažil na úřadech vymoci kvůli svým kutacím právům i Wilhelm Feith.¹⁶⁶⁶ Přestože okresní soud v Olomouci nařídil na základě těchto trestních oznámení zastavit veškerou stavební činnost až do vyřízení sporu,¹⁶⁶⁷ právnímu oddělení firmy *Baťa* se krátce nato podařilo toto rozhodnutí zvrátit a iniciativu cementářského syndikátu opět zmařit.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶⁰ Citovaný text pochází od člena právní kanceláře *Baťova koncernu* Vladimíra Krajčího. Poděkování za jeho poskytnutí si zaslouží doktor Zdeněk Pokluda.

¹⁶⁶¹ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1788, inv. č. 33, Dopis od Müllera z 2. 2. 1937.

¹⁶⁶² SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 1, Zápis ze schůze hlavního shromáždění z 8. 9. 1939.

¹⁶⁶³ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1787, inv. č. 31, Dopis od Šafaříka z 10. 1. 1937.

¹⁶⁶⁴ Tamtéž, kart. č. 1788, inv. č. 32, Dopisy od Řehulky z 3. 12, 4. 12. a 14. 12. 1936.

¹⁶⁶⁵ Tamtéž, kart. č. 1692, inv. č. 47, Žaloby Marka z 1. 2. 1937 a Horního Srní z 2. 2. 1937.

¹⁶⁶⁶ Tamtéž, kart. č. 1788, inv. č. 33, Dopis od Řehulky z 2. 2. 1937.

¹⁶⁶⁷ Tamtéž, kart. č. 1692, inv. č. 47, Usnesení okresního soudu v Olomouci z 3. 2. 1937.

¹⁶⁶⁸ Tamtéž, kart. č. 1787, inv. č. 31, Usnesení z 19. 2. 1937.

Obrázek 115 Přípravné práce firmy Baťa na stavbě cementárny v Grygově u Olomouce.

Zdroj: Státní okresní archiv Zlín, fond Baťa, akciová společnost Zlín 1894-1945, kart. č. „volný“, inv. č. 72, Fotoalbum.

Prodejna cementáren během sporu rovněž využila obav svých zaměstnanců, jejichž prostřednictvím působila na státní úřady. Přestože stavba grygovské továrny slibovala asi sto nových pracovních míst, dle syndikalizovaných cementáren by takový krok vedl ke ztrátě tří až čtyř set pozic v odvětví. Ve stížnosti zaměstnanců cementáren z 14. prosince 1936, adresované presidiu ministerské rady a ministrům veřejných prací, obchodu, financí a sociální péče, je možné dočíst se, že dělnictvo „upozorňuje důtklivě, že zřizování nových cementáren nepokládá nejen z národohospodářského hlediska za odůvodněné, ale ani z hlediska dělnických zájmů za žádoucí.“¹⁶⁶⁹ Argumentace dělníků se nápadně shodovala s vystupováním *Prodejny cementáren* ve veřejném prostoru. Nelišil se ani způsob formulace jednotlivých požadavků, zejména při zdůrazňování „národohospodářského hlediska“. Je proto vysoce pravděpodobné, že za stížností stál zejména cementářský syndikát.

Baťův koncern se nehodlal pouze bránit, plánoval přejít do útoku. Jednou z nejsilnějších zbraní, kterými *Baťa* proti cementářskému syndikátu disponoval, bylo veřejné mínění. Tisk ho vnímal coby úspěšného podnikatele, jenž přináší práci do krizí zuboženého kraje, zatímco *Prodejna cementáren* se pro své kroky netěšila velké popularitě. Pro zajímavost lze uvést některé titulky: „*Hanácká obec, kterou potkalo štěstí*“, „*Metody cementářského kartelu proti firmě Baťa*“, „*Baťa v boji o cenu cementu*“, „*První*

¹⁶⁶⁹ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3585, inv. č. 2611, Dopis od dělnictva cementáren z 14. 12. 1936.

vlaštovky v Grygově“, „Průmysl, kartely a zájem celku“ či „Nový Baťov na úpatí Olomouce?“. ¹⁶⁷⁰ Novinové články nebyly náhodné, sledovaly určitou logickou strukturu. Jádrem tiskového sporu byla polemika mezi Baťou a olomouckými *Průmyslovými podniky*, jež se rozhořela na stránkách *Moravského večerníku* a *Moravského deníku*. Dne 6. ledna 1937 informoval *Moravský večerník* čtenáře pod titulkem „Dohoda města Olomouce s cementář. kartelem“ o smlouvě *Průmyslových podniků* s Horním Srním. Pisatel článku Karel Sedláček se otevřeně postavil na Baťovu stranu a během ledna a února 1937 zveřejnil další reportáže. ¹⁶⁷¹ Tisková polemika se následně přesunula na stránky olomouckého *Moravského deníku*, který se postavil na stranu cementářského syndikátu a napadl firmu Baťa. Rudolf Dohnálek, jeden ze zástupců *Baťova koncernu*, se dokonce rozhodl podat na Esteřáka a Šmejkalu žalobu – tvrdil, že v novinách uvedli nepravdivé informace. ¹⁶⁷²

„Akce Grygov“ byla ukončena u jednacího stolu. Zástupci *Prodejny cementáren* a firmy Baťa se poprvé sešli už 9. prosince 1936, přímo ve Zlíně. ¹⁶⁷³ Na schůzi byli přítomni Jan Antonín Baťa a Dominik Čipera za Baťův koncern a *Prodejnu cementáren* reprezentoval její ředitel Miloš Brdlík spolu s ředitelem *Královské cementárny* Jaroslavem Charvátém, kompromis se ale nepodařilo uzavřít. ¹⁶⁷⁴ Dohodu si přála zejména *Živnostenská banka* v Praze, jež měla díky svým úzkým vazbám na *Královskou cementárnu* značný zájem na smírném řešení. Její vrchní ředitel a vicepresident *Královské cementárny* Jan Dvořáček (1887-1956) ¹⁶⁷⁵ prostředkoval druhé kolo vyjednávání. ¹⁶⁷⁶ Zástupce *Baťova koncernu* Dominik Čipera se ve dnech 16. a 22. prosince 1936 sešel s několika členy *Prodejny cementáren* v místnostech ministerstva průmyslu, obchodu a živností a na půdě *Ústředního svazu československých průmyslníků*. Jako neutrální strana byli přítomni sekční šéf Benda z ministerstva a Vojtěch Mixa za *Živnostenskou banku* a *Ústřední svaz Československých průmyslníků*. ¹⁶⁷⁷ Benda zformuloval kompromisní dohodu, kterou lze považovat za státem posvěcené kartelové ujednání, *Prodejna cementáren* ji ale nehodlala respektovat, jelikož stále počítala se zřízením cementáren v Grygově u Olomouce a Německé Lupče na Slovensku. ¹⁶⁷⁸ Dějství se záhy přesunulo do nejvyšších politických kruhů první Československé republiky. *Prodejna cementáren* využila výstavby československého pohraničního opevnění a dohodla se s ministerstvem národní obrany, které Baťovi skrze neoficiální kanály sdělilo, že cementárna v Grygově nebude zařazena mezi objekty důležité pro

¹⁶⁷⁰ SOkA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1787, inv. č. 29, Národ 5. 2. 1937; Pozor 4. 2. 1937; Svoboda 4. 2. 1937; Moravský večerník 3. 2. 1937; Stavební rozhledy 31. 1. 1937; Pozor 2. 2. 1937.

¹⁶⁷¹ Tamtéž, Moravský večerník 23. 1. 1937.

¹⁶⁷² Tamtéž, Moravský večerník 15. 2. 1937.

¹⁶⁷³ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 1, Zápis ze schůze hlavního shromáždění z 10. 12. 1936.

¹⁶⁷⁴ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-775-3, Dopis z 10. 12. 1936.

¹⁶⁷⁵ F. Vencovský (ed.), Dějiny bankovníctví v českých zemích, s. 300.

¹⁶⁷⁶ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-775-3, Dopis Dvořáčkovi ze 17. 12. 1936.

¹⁶⁷⁷ SOkA Beroun, fond PC 1935-1946, kart. č. 8, Dopis od Bati ze 17. 12. 1936; Zápis z jednání z 22. 12. 1936.

¹⁶⁷⁸ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-775-3, Dopis Baťovi z 14. 1. 1937.

obranu státu, takže nepůjde vyvlastnit pozemky *Průmyslových podniků* hlavního města Olomouce.¹⁶⁷⁹ Vláda navíc předložila *Baťovi* ultimátum – buď ustoupí od stavby, nebo budou zrušeny správkárny obuvi, důležitá součást jeho koncernu.¹⁶⁸⁰ Na půdě národohospodářského oddělení předsednictva ministerské rady tak proběhlo dne 11. února 1937 třetí kolo jednání, během něhož se konflikt ukončil. *Baťa* přijal do konce roku 1938 závazek nestavět cementárnu a *Prodejna cementáren* slíbila dodat zboží se slevou. Zajímavou součástí ujednání byla věta: „*K uchování důvěrnosti bude cement fakturován za ceny vyšší a cena podle této dohody platná bude upravena při placení.*“¹⁶⁸¹ Československý stát proti tomuto kroku nic nenamítal, naopak. Předseda vlády Milan Hodža (1878-1944) vyjádřil svůj souhlas a ministerstvo průmyslu, obchodu a živností později v tomto duchu poznamenalo: „*Opis dohody není radno rozmnožovat!*“¹⁶⁸²

V návaznosti na ujednání s *Baťovým koncernem* se ve stejný den sešli na půdě národohospodářského oddělení předsednictva ministerské rady zástupci *Prodejny cementáren* s brigádním generálem Jaroslavem Ignácem Čížkem (1891-1972),¹⁶⁸³ jenž stál v čele *Generálního sekretariátu obrany státu*, dále generálem Štěpánkem a plukovníkem Hubálkem. Obě strany podepsaly dohodu o dodávkách cementu na stavbu československého opevnění.¹⁶⁸⁴ Ministerstvo národní obrany získalo od *Prodejny cementáren* nižší ceny než *Baťa*, oproti situaci na trhu velmi výhodné. Cementářský syndikát si fakticky „koupil“ zákaz grygovské cementárny, tj. omezení vstupu nového subjektu na trh. Valné shromáždění *Prodejny cementáren* schválilo obě dohody 15. února 1937,¹⁶⁸⁵ čímž „Akce Grygov“ oficiálně skončila. Její celková bilance? *Baťův koncern* mohl levně nakupovat cement, takže nebyl zcela poražen, vložené prostředky v hodnotě 5,5 milionu Kč se mu ale nikdy nevrátily.¹⁶⁸⁶ Cementářský průmysl naproti tomu zvítězil ve všech ohledech. Není proto divu, že zpráva *Královské cementárny* pro ředitelství *Živnostenské banky* z března 1937 vzala dohodu s povděkem na vědomí, jelikož „*nebude snad třeba obávat se pro nejbližší 2-3 roky boje takového rozsahu, který by mohl ohrozit kartel (Prodejnu, pozn. aut.), jak by se s tím bylo musilo počítati, kdyby bylo došlo k cenovému zápasu s firmou Baťa.*“¹⁶⁸⁷

Byla „Akce Grygov“ typickým příkladem, jak kartely a syndikáty kladly bariéry pro vstup na trh se stavebními hmotami, anebo spíše ojedinělým případem? Odpověď se blíží druhé variantě – „Akce Grygov“ byla specifická hned v několika ohledech. Ve chvíli, kdy *Baťův koncern* přišel s plánem

¹⁶⁷⁹ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1692, inv. č. 47, Záznám o jednání z 11. 2. 1937.

¹⁶⁸⁰ Tamtéž, kart. č. 1787, inv. č. 30, K dopisu Šmejkalů z 5. 4. 1946.

¹⁶⁸¹ Tamtéž, kart. č. 1692, inv. č. 47, Záznám o jednání z 11. 2. 1937.

¹⁶⁸² NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Záznám 11. 2. 1937; Souhlas ministerstva obchodu 16. 10. 1937.

¹⁶⁸³ Jiří Fidler, Na čele armády. Hlavní štáb branné moci 1919-1939, Praha 2005, s. 105.

¹⁶⁸⁴ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Záznám o jednání 11. 2. 1937.

¹⁶⁸⁵ SOKA Zlín, fond Baťa 1894-1945, kart. č. 1692, inv. č. 47, Dopis od PMR ze 17. 2. 1937.

¹⁶⁸⁶ Tamtéž, kart. č. 1692, inv. č. 47, Vorbereitung zur Errichtung einer Zementfabrik 22. 11. 1939.

¹⁶⁸⁷ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství z 6. 3. 1937.

proniknout do cementářského průmyslu, vzpamatovávaly se československé cementárny z likvidačních „cenových válek“ první poloviny třicátých let. Motivace cementářského syndikátu (*Prodejna cementáren, s.r.o.*) zamezit Baťovi vstoupit na trh byla tudíž mnohem silnější než obvykle. *Baťa* vypadal obzvlášť nebezpečně a navíc odmítal jakýkoliv kompromis. Vše nasvědčovalo, že bude postupovat velice razantně, a to nejen v krátkodobém, nýbrž i dlouhodobém horizontu. *Baťa* diverzifikoval svou výrobu napříč průmyslovými odvětvími, přičemž stavbou cementárny by ovládl téměř celý dodavatelský řetězec, od těžby surovin přes její zpracování, distribuci a stavební činnost (zejména ve Zlíně a Otrokovicích), díky čemuž by dosáhl značné odolnosti vůči krátkodobým výkyvům na trhu. Do hry ještě vstoupila výstavba československého pohraničního opevnění, která cementárny stmelila vidinou neobyčejně vysokých zisků a posílila jejich vliv u státních úřadů, ochotných podat pomocnou ruku (za patřičnou kompenzaci, pochopitelně). Vše shrnuto – pokus o vstup *Baťova koncernu* na trh s cementem byl specifickou záležitostí. Československé cementárny musely reagovat, a jejich odpověď byla o to razantnější, o co víc se *Baťa* snažil bránit. Nátlakové prostředky byly mnohem silnější, investované prostředky zřetelně vyšší a aktivizované společenské sítě podstatně vlivnější než obvykle. *Baťa* nakonec doplatil na slabé kontakty v pražském centru, kde byly cementárny díky napojení na finanční sektor a státní úřady obzvlášť efektivní. Nebyl to ale jen *Baťa*, kdo se pokoušel proniknout na trh s cementem, přičemž jiní slavili větší úspěch. Kartely a syndikáty musely s „outsidery“ běžně koexistovat, jak ukáže následující podkapitola.

4.4 „Outsiderem“ na trhu

Kartelizace průmyslu stavebních hmot, která se plně rozběhla na přelomu 19. a 20. století, s sebou nesla ještě jeden důležitý fenomén. Na trhu působili i producenti, kteří si chtěli udržet nezávislost při formování podnikatelských strategií a průmyslových dohod se proto neúčastnili. Stali se tzv. „outsidery“, z čehož jim plynuly značné výhody, ale i potenciální rizika. Chování outsiderů interpretuje institucionální ekonom Mancura Olsona tezí o „logice kolektivního jednání“. Efektivita každé organizace je na jednu stranu podmíněna tím, že poskytne svým členům „veřejné statky“, po nichž touží a na druhou stranu je dokáže přesvědčit, aby nesli přiměřený podíl na nákladech za účelem jejich získání.¹⁶⁸⁸ Olson rozeznává dva základní typy skupin, a to „exkluzivní“ a „inkluzivní“, lišící se podle toho, zda se hodnota „veřejného statku“ zvětšuje spolu s narůstající členskou základnou. Typickým příkladem exkluzivních skupin jsou oligopolní trhy, kde zisk roste s klesajícím počtem konkurentů (lze prodat jen fixní množství zboží). Pokud ovšem dojde ke „koluzi“, ať už se jedná o vytvoření kartelu, syndikátu nebo trustu, nastává dilema – ačkoliv je zájmem každého subjektu udržet skupinu co možná „nejexkluzivnější“, získání „veřejného statku“ (vyšší ceny) závisí na schopnosti mobilizovat téměř všechny hráče, aby se podařilo přiblížit 100 % podílu na trhu a dosáhnout tak monopolu. Prospěch z „veřejného statku“ obvykle mají vůdčí hráči, jsou tudíž ochotni nést větší část nákladů (výrobní kvóty) než malé subjekty, pasující se do role „černého pasažéra“.¹⁶⁸⁹ Nastává překvapivý fenomén „vykořisťování velkého malými“ – zatímco velcí členové investují prostředky do udržení koherence skupiny, malí hráči od nich požadují ústupky.¹⁶⁹⁰ Pro firmu je přitom nejvýhodnější stát se „outsiderem“, jelikož z „veřejného statku“ nemají na oligopolním trhu prospěch jen členové skupiny, nýbrž všechny tržní subjekty, ať už nesou náklady, nebo ne.¹⁶⁹¹

Stačí jediný outsider, který nerespektuje výrobní kvóty ani cenová ujednání a průmyslová dohoda je ohrožena. Členské firmy se proto uchylují k tzv. „selektivní pobídce“, která může mít „pozitivní“ i „negativní“ podobu.¹⁶⁹² Příkladem je cementářský průmysl, kde mohlo být „selektivní povzbuzení“ značně „negativní“ a tím pádem i nebezpečné.¹⁶⁹³ Obecně šlo identifikovat osm základních „bojových prostředků“, které cementárny proti outsiderům používaly. Nejčastěji volily „cenové podbízení“ (dumping) – dodávaly velké množství zboží do odbytiště outsidera, nesnažily se tím ale dosáhnout zisku, nýbrž zlikvidovat konkurenci. Často tím ale podkopávaly koherenci organizace, jejíž vnitřní legitimita vyplývala právě ze schopnosti zvýšit rentabilitu členských firem. Důležitou zbraň představovala „kvalita výrobku“ – jestliže outsideri dodávali horší cement, kartel nebo syndikát se

¹⁶⁸⁸ M. Olson, *The Logic of Collective Action*, s. 14-21.

¹⁶⁸⁹ Herbert Heissler – Radim Valenčík – Petr Wawrosz, *Mikroekonomie. Středně pokročilý kurz*, Praha 2010, s. 215-216.

¹⁶⁹⁰ M. Olson, *The Logic of Collective Action*, s. 35.

¹⁶⁹¹ Tamtéž, s. 38-42.

¹⁶⁹² Tamtéž, s. 51.

¹⁶⁹³ G. Kühn, *Die Zementindustrie*, Jena 1927, s. 91.

pasoval do role ochránce veřejného zájmu a pokusil se výrobu zastavit. Jednoduchým, ovšem velmi nákladným způsobem, bylo „vykoupení konkurence“, obzvlášť pokud se jednalo o akciovou společnost s rozptýlenou vlastnickou strukturou. Syndikáty se rovněž snažily lobbingem znemožnit, nebo alespoň znesnadnit „vstup nových subjektů do odvětví“. Výjimečným prostředkem bylo „skupování pozemků“ nedaleko továren outsiderů, které pak ztratily přístup k nerostným surovinám nebo přepravním prostředkům (železnice, přístav apod.). Stejně tak mohla průmyslová dohoda „nakoupit bankovní pohledávky“ či dluhopisy outsidera a následně vyvíjet nátlak. Nic také nebránilo „diskreditaci“ protivníka, ať už prostřednictvím tisku nebo lobbingem u veřejných či soukromých institucí. Důležitým obchodníkům pak kartely a syndikáty poskytovaly „slevy za loajalitu“, motivující je neodebírat zboží od outsiderů.¹⁶⁹⁴ Postup proti outsiderům se ve vápenickém průmyslu nikterak nelišil, jen cihelny měly zúžené možnosti, jelikož zdroje nerostných surovin netvořily výrazné vstupní bariéry (srov. podkapitoly 2.2.2 a 3.4).

Ani outsideri však nebyli bezbranní. Nejenže měli zdarma přístup k „veřejnému statku“, iniciativa při cenovém dumpingu byla na jejich straně. Nesnažili se plošně ovládnout celý trh, při cenovém podbízení tudíž prokazovali značnou flexibilitu. Někde nabídli nižší ceny, jindy zase dorovnali kartel nebo syndikát, kterému nezbývalo než plošně snížit ceny, aby vyšachoval outsidera. Úlohu outsiderů na trhu výstižně shrnula zpráva v odborném tisku z roku 1938: *„K nejvýnosnějšímu zaměstnání patří rozhodně dělat silného outsidera v kartelu a přinutit pak kartel buď k přiznání vysoké výrobní kvoty, vstoupí-li outsider do kartelu, nebo k vysokému výkupnému, vykoupí-li kartel outsidera. V minulých několika letech byli jsme často svědky těchto zjevů u nejrůznějších kartelů.“*¹⁶⁹⁵

Například roku 1914 se předlitavský cementářský syndikát (*Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH*) rozhodl bojovat proti outsiderům snížením cen, tuto politiku ale nedokázal pro nespokojenost členských firem udržet.¹⁶⁹⁶ Jiným příkladem byly cenové boje na československém trhu s cementem a vápnem po roce 1933. Iniciativu převzal dominantní hráč, kterým byla *Královská cementárna*, proti níž stanula firma *Prastav*, vlastníci cementárny v Radotíně a vápenky na Zlíchově a u Berouna.¹⁶⁹⁷ Ačkoliv se dílčí dohody podařilo uzavřít, ředitel Prastavu Rudolf Barta starší nakonec usoudil, že je pro firmu výhodnější se z vápenického kartelu a cementářského syndikátu stáhnout. Je zajímavé, že se nad tímto rozhodnutím podivovali i někteří členové správní rady *Prastavu*, zejména generál a velmistr *Rytířského řádu Křížovníků s červenou hvězdou* Josef Vlasák (1867-1958),¹⁶⁹⁸ ale i Antonín Malý a Jan Kubíček z *České banky*, která firmu úvěrovala, *„zda nás to samotné nepoškozuje“*.

¹⁶⁹⁴ H. Kemmler, *Struktur und Organisation der deutschen Zementindustrie*, s. 89-94.

¹⁶⁹⁵ *Hospodářská politika* 12, roč. 1938, s. 190.

¹⁶⁹⁶ O. Kallauner, Oldřich Rosenberg, s. 14.

¹⁶⁹⁷ SOkA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 13a, Protokoly o schůzi cementáren z 16. 3, 17. 3. a 20. 4. 1933.

¹⁶⁹⁸ *Československý biografický slovník*, s. 787.

Rudolf Barta starší své rozhodnutí hájil, přesvědčen o jeho výhodnosti: „Úmluvu jsme sice ohledně kontingentu a cen my sami nerozbili, avšak použili jsme prvé příležitosti, která se naskytla, a která by, kdybychom byli chtěli, mohla event.[álně] býti překonána. Převládá totiž u nás názor, že jest pro nás výhodnější expedovati větší množství za nižších cen než menší množství za cen[y], jež jen pomalu šly zvyšovati.“¹⁶⁹⁹

Prastav nebyl jedinou firmou, která se ve třicátých letech rozhodla pro dumpingové strategie outsidera. Podobně postupovala také cementárna v Horním Srní (*Moravsko-slovenské cementárny, a. s.*).¹⁷⁰⁰ Cement dodávala na Slovensko a východní Moravu tak lacině, že předsednictvo ministerské rady obdrželo žádost konkurenčních podniků o vytvoření „rozhodčích soudů proti odbývání za směšně nízké ceny“ (srov. podkapitola 3.5.3).¹⁷⁰¹ Rozpoutal se „mördischer Konkurrenzkampf“, tedy vražedný konkurenční boj, kterého využil Baťův koncern k získání levných dodávek cementu pro výstavbu Zlína a Otrokovic. Již tehdy panovala mezi cementárnami obava, že obuvnický koncern vstoupí na trh a stane se nebezpečným konkurentem: „když to šlo s Baťovými botami, proč by to nemělo jít s cementem“. Královská cementárna ovšem odmítala jakýkoliv kompromis a rozhodla se spor „probojovat“ a potrestat firmy, které stály roku 1933 za rozpadem kartelových jednání ve vápenictví a cementářství. Na českém trhu bojovala s *Prastavem*, moravský trh v čele s Maloměřicemi nahlížela jako latentního konkurenta a k Hornímu Srní zaujala nevraživý, nikoliv ale nepřátelský postoj. Zisky byly pro cementárny v letech 1934-1935 „ztraceny“, přičemž panovaly oprávněné obavy, že po zvýšení cen nastanou „potíže s veřejným míněním“. Dokonce i ministerstvo průmyslu, obchodu a živností, které předtím stálo na straně cementářského průmyslu, nyní nemělo pro odvětví příliš velké pochopení, jelikož producenti „vždy dokazovali, že ceny, za které kartel prodává, jsou minimální a nyní, že cementárny tolik slevily a jdou do konkurenčního boje s cenami nepoměrně nízkými“.¹⁷⁰² Ačkoliv Králův Dvůr nakonec donutil ostatní cementárny zasednout k jednacímu stolu, musel učinit největší ústupky, aby mohl v letech 1934-1935 vzniknout nový cementářský syndikát (*Prodejna cementáren, s.r.o.*, srov. podkapitola 4.1.4).

Outsideři taktéž využívali svého unikátního postavení k reklamním účelům. Jelikož se kartely obvykle netěšily velkým sympatiím spotřebitelů, firma mohla vsadit právě na tuto kartu a heslem „mimo kartel“ zdůraznit, že volba jejího zboží znamená výhodnější prodejní podmínky a zároveň přímý útok na monopolní organizaci.¹⁷⁰³ Tyto podnikatelské strategie před první světovou válkou volila například

¹⁶⁹⁹ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, inv. č. 3, ev. č. 3, Finanční schůze 19. 5. 1933.

¹⁷⁰⁰ SOKA Beroun, KDC 1889-1950, kart. č. 13a, Strojopis Die Lage der Czechoslovakischen Zementindustrie.

¹⁷⁰¹ NA Praha, fond PMR 1918-1945, kart. č. 3896 inv. č. 2827, Dopis 24. 1. 1935.

¹⁷⁰² AV Ostrava, fond ŠVC 1911-1945, kart. č. 11, inv. č. 31, Dopisy z 19., 22. 26. a 29. 1. 1934.

¹⁷⁰³ Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 9.

berounská vápenka *Josef Jíra a spol.*,¹⁷⁰⁴ loděnický závod *Jindřicha Cífky*,¹⁷⁰⁵ anebo radotínská firma *Všetička a spol.*¹⁷⁰⁶ Nejinak postupovaly tržní subjekty náležící ke kartelu či syndikátu, které naopak cílily na akcionáře. Členství v monopolní organizaci propagovaly jako garanci stability a vysokých zisků, čímž se snažily přilákat investory a pozvednout kurz akcií na burze.¹⁷⁰⁷

Dominantní hráč nebyl vždy ochoten činit ústupky, aby mohl kartel či syndikát vzniknout. Výjimečně preferoval roli „outsidera“, a to nejen krátkodobě s cílem vybojovat větší podíl na trhu nebo potrestat konkurenci, nýbrž i dlouhodobě. Příkladem je pražský trh s cihlami po roce 1918, na kterém paralelně existoval syndikát sdružující povětšinou malé hráče, zatímco velké společnosti (*Pražské akciové cihelny*, firma *Anton Herget*) zůstaly až do velké hospodářské krize mimo jeho struktury. Firma *Anton Herget* odložila v červnu 1922 jednání o vstupu „na budoucí časy“,¹⁷⁰⁸ management ovšem svého unikátního postavení nikterak výrazně nevyužíval. Společnost tiše respektovala syndikátní ceny a přizpůsobovala se jim, nevystupovala tedy jako typický outsider.¹⁷⁰⁹ Změna nastala roku 1930, kdy se na pražském trhu objevily první náznaky začínající velké hospodářské krize. *Prodejní kancelář cihel* se pokusila začlenit do organizace největší outsidery, ti se ovšem rozhodli, že cenový dumping je výhodnější strategií nežli koluze.¹⁷¹⁰ Koncem roku 1933 se pokus opakoval, management firmy *Anton Herget* ale prozatím vyčkával, jelikož na trhu působilo mnoho menších outsiderů, přičemž největší hráč, *Pražské akciové cihelny*, odmítaly do syndikátu vstoupit, dokud nebude vyhověno jejich požadavku na výrobní kontingent. Jednání se táhla po celý rok 1934, nakonec však skončila kompromisem. *Pražské akciové cihelny* do syndikátu vstoupily, firma *Anton Herget* následovala brzy poté a dumpingové boje tím byly ukončeny.¹⁷¹¹

Pražské akciové cihelny postupovaly ve dvacátých letech obdobně jako *Anton Herget* – na jednu stranu zůstávaly outsiderem, na druhou stranu ale nenarušovaly cenová ujednání *Prodejní kanceláře cihel*. Po roce 1930 se taktéž pustily do cenového dumpingu, tato strategie se ovšem neukázala příliš úspěšnou a měla nemalý podíl na tom, že se *Pražské akciové cihelny* brzy ocitly na pokraji krachu. Závody nebyly technologicky dobře vybaveny, v důsledku čehož se nepodařilo využít konjunktury druhé poloviny dvacátých let. Špatné hospodářské výsledky firma maskovala nadhodnocením bilančních aktiv (pozemky), takže se ztráta jevila mnohem menší, než jaká ve skutečnosti byla. Dumpingové boje během velké hospodářské krize zatlačily ceny pod výrobní náklady, což jen prohloubilo dluh u největšího

¹⁷⁰⁴ Žďár 9, roč. 1910, č. 21, s. 9;

¹⁷⁰⁵ Národní listy 48, roč. 1908, č. 186, s. 6.

¹⁷⁰⁶ Národní listy 48, roč. 1908, č. 238, s. 8.

¹⁷⁰⁷ BArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Prospekt über Mark 2 625 000 Aktien, 1904.

¹⁷⁰⁸ AČNB, fond ČB, sign. ČB-107-4, Jednatelský výbor 28. 6. 1922.

¹⁷⁰⁹ Tamtéž, sign. ČB-107-5, Jednatelský výbor 19. 1. 1928.

¹⁷¹⁰ Tamtéž, Jednatelský výbor 8. 5. 1930.

¹⁷¹¹ Tamtéž, Jednatelské výbory 12. 12. 1933 a 13. 3. 1934.

akcionáře, *Anglo-Československé a Pražské úvěrní banky* (srov. podkapitola 3.1.2). Následovala dvojí sanace akciového kapitálu, učiněná v letech 1933 a 1935, vedoucí ke změně managementu.¹⁷¹² Nevyhnutelným krokem se přitom stala změna koluzivních strategií firmy: „Vezmeme-li za základ dnešní prodejní ceny, jichž vývin nelze zatím pro nejbližší dobu dobře odhadnouti, přicházíme k přesvědčení, že při stávajícím odbytu zboží bylo by event. možno krýti z výtěžku prodeje obchodní a generální režii, že však zůstávají nekryté hypotekární úroky, jakož i úroky Anglo-Pragobanky, stejně jako že není možno činiti jakékoliv odpisy. Jediná možnost úspěšného hospodáření je podstatné zvýšení prodejních cen, k nimž možno dospěti pouze sjednáním kartelu.“¹⁷¹³ Firma vstoupila začátkem roku 1935 do cihlářského syndikátu, který se přejmenoval na *Společnou prodejnu cihlen* (srov. podkapitola 4.1.2),¹⁷¹⁴ neujala se však řízení organizace. *Pražské akciové cihelny* tak zůstaly největším, ovšem nikoliv nejvlivnějším hráčem na trhu. Management spíše akceptoval, než by sám tvořil podnikatelské strategie syndikátu.¹⁷¹⁵ Jednalo se o výjimečný příklad dominantního hráče, jenž odmítl odpovědnost za formování struktury trhu a raději zůstal okrajovým subjektem, což zřejmě souviselo s přístupem majoritního akcionáře, *Anglo-Československé a Pražské úvěrní banky*, která se již začátkem dvacátých let vzdala participace na syndikátu. Strategie outsidera se přitom hodila spíše pro menší a středně velké hráče, nikoliv velké tržní subjekty. Přesto se mohla ukázat úspěšnou, jen kdyby *Pražské akciové cihelny* řídil schopný a ambiciózní management. Nepříliš schopné vedení však znemožnilo využít jednak postavení outsidera na trhu, jednak pozice dominantního hráče, jímž firma v meziválečném období nesporně byla.

Konflikt monopolu s outsiderem nebyl dlouhodobě udržitelnou strategií, kartely a syndikáty proto aplikovaly metodu „cukru a biče“. Výhrůžky byly doprovázeny pobídkami ke členství, často za velice výhodných podmínek. Obzvlášť silnými vyjednávacími pozicemi disponovaly cementárny na pomezí několika států, jelikož měly přístup na více odbytišť, než bylo jinak běžné (za předpokladu, že celní sazby nepůsobily prohibitivně). Platilo to například *pro Sasko-českou továrnu na portlandský cement* v Čížkovicích, která dodávala jak na německý, tak předlitavský trh. Jakmile byla továrna uvedena roku 1899 do provozu, management stál před rozhodnutím, jaký postoj zaujmout vůči německým cementářským syndikátům. Zpočátku byl zvolen obezřetný postup – management jednání o vstupu do syndikátů opatrně zdržoval, protože firma nedisponovala stálým okruhem zákazníků a rajonizace odbytu i výrobní kvóty by její rozvoj limitovaly. Jinak řečeno – *Sasko-česká továrna* neměla příliš co ztratit a mohla mnoho získat.

¹⁷¹² AČNB, fond PÚB, sign. PÚB-740-1, Vývoj Pražských akciových cihlen od roku 1920 do roku 1942.

¹⁷¹³ Tamtéž, sign. PÚB-691-1, Výkonný výbor 27. 9. 1934.

¹⁷¹⁴ Tamtéž, sign. PÚB-676-1, Výkonný výbor 28. 2. 1935.

¹⁷¹⁵ Tamtéž, Výkonný výbor 27. 6. 1935.

Na podzim 1899 cementárnu oslovil Svaz severozápadoněmeckých továren na portlandský cement se sídlem v Hannoveru (*Verband nord-west- deutscher Portlandcement-Fabriken*, srov. podkapitola 4.1.4) s varováním, že byla oficiálně označena za „outsidera“. Tím ale problémy neskončily – výhružkami nešetřil ani Svaz slezských továren na portlandský cement v Opolí (*Verband schlesischer Portlandcement-Fabriken*), který se chystal zahájit cenový dumping, aby vytlačil Čížkovice ze svého rajonu.¹⁷¹⁶ Do sporu se firma dostala i s Jihoněmeckým svazem portlandského cementu (*Süddeutscher Portlandcementverband*), který naléhal na Svaz severozápadoněmeckých továren k podniknutí rozhodných kroků.¹⁷¹⁷ Situace začala být riziková, management Sasko-české továrny se tedy podvolil a slíbil, že bude až do konce roku 1900 respektovat cenová ujednání Svazu severozápadoněmeckých továren a zároveň přistoupí na výrobní kvóty a rajonizaci odbytu, čímž se de facto stane jeho členem.¹⁷¹⁸ Tím spor prozatím skončil, mír ovšem neměl dlouhého trvání – příchod hospodářské krize roku 1900 zapříčinil rozpad většiny německých syndikátů, včetně Svazu severozápadoněmeckých továren.¹⁷¹⁹ Teprve roku 1901 zahájily továrny v severním, západní a středním Německu porady o obnově syndikátu. Ačkoliv Sasko-česká továrna zpočátku zaujala neutrální postoj, nakonec jednání sabotovala. Management firmy si přál, aby syndikát převzal a následně prodal či vyvezl veškerý její cement, který nepůjde umístit v Předlitavsku, což v praxi znamenalo, že Čížkovice hodlají respektovat výrobní kvóty, jen pokud bude dobrý odbyt na předlitavském trhu. Německé cementárny navíc lobbovaly za zavedení celních sazeb na cement dovážený z Rakouska-Uherska,¹⁷²⁰ Čížkovice proto nutily syndikát ke hrazení veškerých nákladů, které si jejich placení vyžádá (cementárna de facto požadovala exportní subvence).¹⁷²¹ Jakmile byly tyto požadavky odmítnuty, Sasko-česká továrna přestala syndikát podporovat. Začátkem prosince 1901 mohl management uspokojivě konstatovat: „...obzvlášť přispěním naší společnost došlo k rozpadu cementářského syndikátu“.¹⁷²² Cementárna na jednu stranu dopomohla k rozložení centrální organizace, bránila jejímu rozvoji, na druhou stranu si udržela výhody plynoucí z „kolektivních statků“, protože nástupnické syndikáty ve středním a severním Německu disponovaly dostatečnou tržní silou, aby zvýšily ceny, nedokázaly však koordinovaně postupovat proti outsiderům.

Ačkoliv Drážďanská banka založila čížkovickou cementárnu pro vývoz do Saska, jejím nejdůležitějším odbytištěm se brzy stalo Předlitavsko, kam již roku 1904 umisťovala tři čtvrtiny produkce. Stejně jako

¹⁷¹⁶ SOkA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 3, Protokol dozorčí rady z 6. 10. 1899.

¹⁷¹⁷ Tamtéž, Protokol dozorčí rady z 14. 11. 1899.

¹⁷¹⁸ Tamtéž, Abschrift des Protokolls 27. 10. 1899.

¹⁷¹⁹ BAArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Geschäftsbericht 1901.

¹⁷²⁰ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 905-906; Bayrisches Hauptstaatsarchiv, sign. MHIG 5884, Dopis od Süddeutsche Verkaufsstelle z 17. 12. 1907; Tamtéž, Denkschrift zur Frage des Schutzolles für die Cementindustrie, 1916.

¹⁷²¹ SOkA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 5, Protokol dozorčí rady z 19. 10. 1901.

¹⁷²² Překlad z němčiny: „...insbesonders von der unter Theilnahme unserer Gesellschaft erfolgten Auflösung des Cementsyndikats“. SOkA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 5, Protokol dozorčí rady 5. 12. 1901.

další české cementárny ani Čížkovice zpočátku neparticipovaly na činnosti předlitavského syndikátu (*Svaz rakouských továren na portlandský cement / Verband österreichischer Portland-Cementfabriken*).¹⁷²³ Důvodů bylo několik – vedle špatných zkušeností s německými syndikáty sehrála důležitou roli také odlehlost závodu od hlavních předlitavských odbytišť (Vídeň) a snaha „vybojovat“ co nejvýhodnější výrobní kvóty.¹⁷²⁴ Soupeření trvalo do prosince 1902, kdy Čížkovice dosáhly svého cíle a ke *Svazu rakouských továren* se připojily. Oproti ostatním podnikům si zajistily několik důležitých ústupků. Předně získaly zvláštní vývozní prémie pro export cementu do Německa, co je ale hlavní – udržely si plnou obchodní samostatnost, jelikož se neúčastnily společné prodejní kanceláře, což v praxi znamenalo, že podléhaly slabším kontrolním mechanismům než zbývající předlitavské cementárny.¹⁷²⁵

Členství ve *Svazu rakouských továren* nově určovalo vztah Čížkovic k německému trhu.¹⁷²⁶ Role nekompromisního „outsidera“ při vývozu do Německa se neslučovala s „mírovou“ koexistencí v Předlitavsku, protože hrozilo, že německé cementárny sáhnou k odvetným opatřením a kolektivně naruší obchody dalších českých i rakouských podniků.¹⁷²⁷ Předlitavský syndikát uzavřel v letech 1903–1905 dohody o omezení vzájemné konkurence se *Svazem slezských továren na portlandský cement* a *Jihoněmeckým svazem portlandského cementu* (*Süddeutscher Portlandcementverband*, pozdější *Jihoněmecká prodejna cementu, s.r.o. / Süddeutsche Cementverkaufsstelle, GmbH*).¹⁷²⁸ Relativně volný prostor proto měla *Sasko-česká továrna* pouze ve středním a severním Německu, kde se až do roku 1916 překrývalo několik regionálních syndikátů sídlících ve velkých městech (Berlín, Štětín, Hannover, Halle a Bochum). Určit vztah čížkovické cementárny k těmto organizacím je vzhledem k fragmentární pramenné základně velice složité, lze ale usuzovat, že období dočasného „příměří“ střídaly konkurenční „boje“.¹⁷²⁹ Například dle smlouvy z prosince 1915 se *Sasko-česká továrna* zavázala, že vstoupí do berlínského syndikátu, s nímž předtím uzavřela jen volné ujednání a opakovaně se dostávala do sporu s některými jeho členy.¹⁷³⁰ Po sjednocení roztroušených syndikátů do *Severoněmeckého svazu, s.r.o. (Norddeutscher Cementverband, GmbH)* v roce 1916 se k němu Čížkovice jakožto příslušník berlínské skupiny připojily, čímž veškeré boje skončily (o rok později se *Severoněmecký svaz* proměnil přispěním státu v *Cementový spolek, s.r.o. / Cement-Bund, GmbH*).¹⁷³¹

¹⁷²³ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 95

¹⁷²⁴ BArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Prospekt über Mark 2 625 000 Aktien, 1904.

¹⁷²⁵ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 35–36.

¹⁷²⁶ Např. kartelová smlouva z prosince 1910. SOkA Most, fond Čížkovice 1898–1949, kart. č. 1, inv. č. 38, Vertrag, Dezember 1910.

¹⁷²⁷ Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 462–463.

¹⁷²⁸ Kartell-Rundschau 1, roč. 1903, s. 734; Kartell-Rundschau 3, roč. 1905, s. 187.

¹⁷²⁹ BArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Generalversammlung 1910.

¹⁷³⁰ SOkA Most, fond Čížkovice 1898–1949, kart. č. 1, inv. č. 38, Vertrag 27. 12. 1915

¹⁷³¹ BArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Generalversammlung 1916, 1917.

Zatímco *Sasko-česká továrna* balancovala mezi jednotlivými německými syndikáty, předlitavský cementářský průmysl se dynamicky proměňoval. Zdejší syndikát se rozpadl v létě 1909, kdy Čížkovice a další vůdčí hráči na trhu odmítli dále jednat o jeho prodloužení.¹⁷³² Nastalá situace se podobala „cenovým válkám“ z přelomu století – cementárny využívaly dumpingu k rozšíření svých sfér vlivu.¹⁷³³ Jaký výsledek z toho plynul pro Čížkovice? *Sasko-česká továrna* byla etablovaným podnikem, který prošel v předcházejících letech značnou modernizací. Krátké boje mohl management vítat, v delším časovém horizontu bylo ale třeba udržet stabilitu, obzvlášť v situaci, kdy se *Královodvorská cementárna* netajila ambicemi ovládnout český trh.¹⁷³⁴ Není proto divu, že se Čížkovice s Královým Dvorem dohodly a vytvořily regionální kartel,¹⁷³⁵ který se koncem roku 1910 připojil k obnovenému předlitavskému syndikátu, jenž vystupoval pod novým názvem jako *Hlavní prodejna rakouských cementáren, s.r.o.* (*Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH*). *Sasko-česká továrna* získala na půdě *Hlavní prodejny* podstatné výhody – zboží prodávala ve vlastní režii (na syndikátu participovala jen jako přidružený podnik, nikoliv plnohodnotný člen) a měla garantován minimální vývozní kontingent do Německa.¹⁷³⁶

Tabulka 41 Procentuální podíl zisku v poměru k nominálnímu akciovému kapitálu a výše nominálních dividend německých a předlitavských cementáren v porovnání se Sasko-českou továrnou na portlandský cement (1902-1913).

Rok	Ziskovost			Dividendy		
	Německo	Předlitavsko	Čížkovice	Německo	Předlitavsko	Čížkovice
1902	1,3%	6,5%	3,3%	2,7%	5,5%	2,0%
1903	1,9%	9,2%	8,0%	2,8%	7,8%	6,0%
1904	4,0%	12,9%	17,5%	3,7%	9,1%	10,0%
1905	7,2%	15,8%	18,9%	6,1%	11,9%	10,0%
1906	12,7%	15,7%	21,9%	9,2%	11,9%	12,0%
1907	10,0%	16,8%	23,8%	10,2%	12,0%	12,0%
1908	10,0%	16,5%	24,5%	9,1%	11,7%	12,0%
1909	7,4%	11,1%	13,9%	5,8%	7,9%	8,0%
1910	3,0%	8,8%	6,6%	3,9%	6,8%	3,0%
1911	6,4%	12,4%	9,2%	5,1%	8,6%	5,0%
1912	9,6%	12,4%	16,1%	6,8%	9,5%	12,0%
1913	10,0%	10,1%	14,4%	7,3%	8,3%	8,0%

Tabulka. Günther Kühn, *Konjunktur und Bilanz der Zementindustrie*, Berlin 1937, s. 67-68, 72; *Compass* 37-48, roč. 1904-1915.

Nakolik bylo balancování mezi syndikáty pro *Sasko-českou továrnu* výhodné? Porovnání ziskovosti německého a předlitavského cementářského průmyslu vysvětluje (Tabulka 41), proč Čížkovice postupně přeorientovaly svůj odbyt do prostoru habsburské monarchie – podnikání zde dosahovalo

¹⁷³² Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, 687-688.

¹⁷³³ BArch Berlin, fond BH, sign. R 8127/13215, Generalversammlung 1909.

¹⁷³⁴ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 9, Sitzung des Verwaltungsrathes 8. 7. 1909.

¹⁷³⁵ SOKA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Akciové společnosti v Praze k vyrábění vápna a cementu, Správní rada z 12. 9. 1910

¹⁷³⁶ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 96-98.

vyšší rentability. Tuto skutečnost lze interpretovat jednak menší konkurencí, jednak větším stupněm kontroly trhu ze strany předlitavských syndikátů (*Svaz rakouských továren*, později *Hlavní prodejna*). Německý trh byl jednoduše příliš velký, aby zde vznikl skutečně celostátní syndikát, který by dokázal výrazně zvyšovat ceny. Ačkoliv se *Sasko-česká továrna* krátce po svém založení stylizovala do role outsidera a postavila se tak starším, zavedenějším a hlavně větším firmám, tato strategie nebyla dlouhodobě udržitelná. Výhodná poloha na pomezí dvou velkých států umožnila managementu sledovat dvě odlišné strategie. Zatímco s předlitavským syndikátem Čížkovice raději spolupracovaly, ve vztahu k německému trhu příležitostně vystupovaly jako outsider. Výsledkem bylo, že podnikání dosahovalo v letech 1904-1909 větší rentability, než činil německý i předlitavský průměr. Management přitom nerozděloval mezi akcionáře více než polovinu čistého zisku a zbytek investoval do modernizace podniku. *Sasko-česká továrna* se záhy vyprofilovala coby jeden z vůdčích hráčů na předlitavském trhu, což ji ale předurčilo k jiné roli, než kterou zaujala krátce po svém založení. Během „cenových válek“ z let 1909-1910 vystupovala namísto outsidera jako hybná síla při vytváření nového cementářského syndikátu.

Uvedené příklady naznačují, že outsideri disponovali pestrým výběrem podnikatelských strategií. Často se přitom jednalo o silné hráče na trhu, kteří sledovali jasně definovaný cíl. Outsider nebyl někým, kdo se nemohl účastnit průmyslové dohody, právě naopak. Jednalo se o firmu, která správně usoudila, že je pro ni mnohem výhodnější zůstat mimo kartel či syndikát. Ačkoliv tyto strategie doprovázelo riziko, že kartelizované firmy sáhnou k nekalým obchodním praktikám, jen výjimečně se stávalo, že by byl outsider z trhu úplně vytlačen. Náklady ostatně dosahovaly enormních hodnot, management monopolních organizací proto preferoval vynucení kartelové disciplíny před likvidací konkurence. Ani outsideri principiálně neodmítali status quo na trhu, jen se snažili před vstupem do monopolní organizace dosáhnout co největších ústupků, což však ohrožovalo koherenci skupiny a mělo nemalý podíl na tom, že se kartely i syndikáty často se rozpadaly.

4.5 Lobbyingové strategie

Najít přesnou definici slova „lobbying“ je velmi složité, už jen proto, že se jedná o rozšířený, běžně používaný pojem, pod nějž spadá mnoho forem kolektivního chování. Lobbying je v nejzákladnější rovině snaha ovlivnit exekutivní a legislativní proces veřejné politiky, v abstraktní rovině pak „umění politického přesvědčování“. Tento proces necílí jen na legislativu, ale také na regulační úřady, lokální samosprávy, nevládní instituce, zájmové organizace a média.¹⁷³⁷ Lobbying doprovází lidstvo odnepaměti – jakmile se objeví skupina, která kolem sebe soustředí politickou, hospodářskou nebo sociální moc nad společností, vyskytnou se jedinci zdatní v přesvědčování, kteří posouvají rozhodovací proces pro ně výhodným směrem.¹⁷³⁸ Lobbyisty mohou být individuální jedinci, většinou se ale jedná o zájmové organizace, ať už jde o uskupení výrobců a spotřebitelů, právnícké kanceláře, nebo specializované agentury.¹⁷³⁹ Důsledky lobbyingu jsou vnímány rozdílně, od latentní hrozby a nebezpečného zdroje korupce až po „nutné zlo“, důležité pro hladké fungování každého politického systému.¹⁷⁴⁰ Bližší definice takto složitého pojmu, odlišně nahlíženého sociologií, politologií, ekonomikami a dalšími humanitními vědami, není v rámci této práce možná. Postačí držet se teorie ekonoma Mancura Olsona o „inkluzivních“ skupinách, lobbujících za dosažení specifických „veřejných statků“ (srov. podkapitola 4.4).

Předlitavští a českoslovenští producenti stavebních hmot lobbovali dvojím způsobem. Jednak využívali svého napojení na finanční sektor, který kapitálově přímo vstupoval do odvětví (srov. podkapitola 3.1), jednak prosazovali svůj vliv skrze zájmové organizace. Obě strategie sledovaly v zásadě stejný cíl, využívaly ovšem odlišných prostředků k jeho dosažení. Bankovní instituce mířily na politickou reprezentaci za účelem usměrňování státní intervencionistické politiky. Často prostředkovaly i jednání mezi výrobcí a klientelou, aby usnadnily uzavření výhodných obchodů a monopolizovaly trh. Vliv bankovního sektoru ovšem nepůsobil přímo, nýbrž v zákulisí. Finanční ústavy disponovaly rozsáhlými společenskými sítěmi,¹⁷⁴¹ kterých mohly využít k prosazení zájmů firem, na nichž se kapitálově účastnily a jejichž působení se shodovalo se strategickými cíli banky. V praxi však byla situace mnohem

¹⁷³⁷ Lionel Zetter, *Lobbying. The Art of Political Persuasion*, 2. ed., Petersfield 2011, s. 3-4.

¹⁷³⁸ Tamtéž, s. 8.

¹⁷³⁹ Frank R. Baumgartner – Beth L. Leech, *Basic Interests. The Importance of Groups in Politics and in Political Science*, Princeton 1998, s. XXII.

¹⁷⁴⁰ Blíže viz tamtéž, s. 3-21; Mark A. Smith, *American Business and Political Power. Public Opinion, Elections and Democracy*, Chicago – London 2000, s. 13-20; Benjamim C. Waterhouse, *Lobbying America. The Politics of Business From Nixon to Nafta*, Princeton 2014, s. 1-13.

¹⁷⁴¹ Nástin prvorepublikových manažerských sítí v bankovním sektoru viz Jiří Šouša, *Tschechische Bankeliten am Ende des 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. Am Beispiel Živnostenská banka – Gewerbebank und Anglo-Československá a Pražská úvěrní banka – Anglo-Tschechoslowakische und Prager Kreditbank*, in: *Prager Wirtschafts und Sozialhistorische Mitteilungen* 8, roč. 2007-2008, s. 59-68; Jiří Novotný – Jiří Šouša, *Živnostenská banka a Agrární banka – dvě strategie utváření bankovních elit a vlivových sítí*, in: - Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), *Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století*, Praha 2008, s. 470-506.

složitější. Někdy se banky snažily firmu podpořit, jindy ale usměrnily její podnikatelské strategie takovým směrem, aby zásah nebyl potřeba.

Finanční instituce pronikaly do průmyslu stavebních hmot dvojím způsobem. Předně úvěrovaly firmy, což jim poskytovalo značný vliv na formování jejich podnikatelských strategií.¹⁷⁴² Jako podmínku si ovšem kladly přístup k účetnictví a – pokud se jednalo o kapitálové společnosti – místa v exekutivních orgánech firmy (zejména správní a dozorčí rady, důležité ovšem byly také posty revizorů účtů, které finančním institucím umožňovaly nahlédnout do bilančních podkladů koncernových firem). Někdy banky nezůstaly u nepřímého ovlivňování firem, nýbrž si vybíraly důležité podniky, do kterých kapitálově vstupovaly, jak uvedl Rudolf Bárta mladší ve vzpomínkách na dějiny své rodinné firmy *Prastav*: „*To se tehdy dělalo tak (přelom 19. a 20. století, pozn. aut.), že banky úvěr vnucovaly, ale pak z nějakého důvodu při přechodném finančním napětí požadovaly splacení, načež se „sanovalo“: banka půjčené peníze přeměnila v nové akcie a již měla majoritu a dělala si s podnikem, co bylo ve prospěch její a nikoliv jeho. Proto se všechny rodinné podniky, i velké – např. i Křižík – obávaly pracovat s bankovním úvěrem. Ovšem v takových případech musely v dobrých letech pamatovat na značné úspory pro léta krize, a to se dalo vesměs na úkor investic. Ještě koncem 19. století si takoví soukromí podnikatelé půjčovali spíše peníze mezi sebou, bylo to několik rodin, které si vzájemně vypomáhaly, ale zvolna i takové financování ustalo.*“¹⁷⁴³ Je ovšem třeba podotknout, že Bártovu vzpomínku zřejmě ovlivnila negativní zkušenost s *Českou bankou*, kterou načerpal začátkem dvacátých let 20. století, kdy se jeho rodinná firma ocitla během tzv. deflační krize *Prastav* na pokraji krachu (srov. podkapitola 3.1.3).

Nejstarší akciové společnosti vznikaly v habsburské monarchii podle císařského patentu z listopadu 1852 (starý spolkový zákon) jako tzv. „akciové spolky“.¹⁷⁴⁴ Teprve rakousko-uherský obchodní zákoník z roku 1862 pracoval s dnešním termínem „akciová společnost“.¹⁷⁴⁵ Přestože brzké akcionování znamenalo pro některé firmy základ budoucího úspěchu,¹⁷⁴⁶ jiné čekal po krachu na vídeňské burze v roce 1873 úpadek. Nejednalo se však o propad trvalý. Již na přelomu osmdesátých a devadesátých let hojně vznikaly nové akciové společnosti, zatímco ty staré rozšiřovaly kapitál a posilovaly své pozice na trhu.¹⁷⁴⁷ Roku 1906 byla po německém vzoru uzákoněna nová forma kapitálových společností. Jednalo se o společnosti s ručením omezeným (*Gesellschaft mit beschränkter Haftung*, zkráceně

¹⁷⁴² Jiří Novotný, Úvěrové podmínky a postupy Živnostenské banky v meziválečném období, in: Hospodářské dějiny 20, roč. 1992, s. 110.

¹⁷⁴³ R. Bárta ml., Z dějin akciové společnosti PRASTAV, s. 173.

¹⁷⁴⁴ RGBL. 253/1852.

¹⁷⁴⁵ RGBL. 1/1863.

¹⁷⁴⁶ Volker Koch, Die Tiroler Zementindustrie, Innsbruck 1972, s. 59-60.

¹⁷⁴⁷ F. Somary, Die Actiengesellschaften in Oesterreich, s. 541-543.

GmbH),¹⁷⁴⁸ které se měly napříště stát kompromisem mezi velkými akciovkami se značně limitovanou odpovědností akcionářů a osobními společnostmi (firmy jednotlivce, všeobecné obchodní společnosti a komanditní společnosti),¹⁷⁴⁹ jejichž vlastníci ručili svým majetkem. Právě kapitálové společnosti sloužily bankovnímu sektoru jako ideální nástroj pro vstup do odvětví. Na rozdíl od osobních společností totiž nenesla banka za podnikání žádné riziko – případné pohledávky se vyrovnaly z aktiv firmy, ať už se jednalo o movitý nebo nemovitý majetek. Jestliže společnost zkrachovala, mohl dokonce majitel akcií, tj. finanční ústav požadovat podíl na likvidačním zůstatku. Počítalo se sice s tím, že pohledávka nedosáhne plné hodnoty investovaného kapitálu, ztráta však byla minimalizována.

Velké předlitavské a československé banky nejenže kontrolovaly dominantní hráče na trhu se stavebními hmotami, dokonce vytvářely a administrativně zajišťovaly chod syndikátních prodejen. Buď podniky přímo vlastnily, anebo si je alespoň zavázaly úvěrem a vyslaly své zástupce do správních a dozorcích rad, a ti pak dohlíželi nad podnikáním. Trojice vídeňských akciových cihelen byla kontrolována nejvýznamnějšími předlitavskými bankami, sídlícími v hlavním městě monarchie.¹⁷⁵⁰ *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* byla napojena na *Österreichische Credit-Anstalt*, *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* na *Unionbank* a *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke* příslušela koncernu *Niederösterreichische Escompte-gesellschaft*, značný vliv na její podnikání ale měla také *Anglo-Österreichische Bank*. Odhalit vazby mezi velkými bankami a dominantními hráči na pražském trhu s cihlami je o poznání složitější. Před rokem 1918 zde nepůsobila žádná akciová společnost a první společnosti s ručením omezením vznikaly teprve na prahu první světové války. Řeporyjská cihelna *Hugo Reiser*, která byla největší rodinnou firmou na trhu, měla vazby na *Českou eskomptní banku*. Pod patronátem *České banky* vznikla na pražském trhu první společnost s ručením omezeným, a to *Spojené keramické továrny*. Druhou velkou společností s ručením omezeným konstitovala během první světové války *Banka stavebních živností*, když převzala rodinnou firmu *Anton Herget*. Na pražském trhu byla aktivní také *Pražská úvěrní banka* (od roku 1930 *Anglo-Československá a Pražská úvěrní banka*),¹⁷⁵¹ které koupila roku 1911 Goldschmiedův závod v Uhříněvsi a učinila z něj zárodek meziválečných *Pražských akciových cihelen*. Je s podivem, že se do podnikání

¹⁷⁴⁸ RGBI. 58/1906.

¹⁷⁴⁹ Firmy jednotlivce měly jediného veřejného společníka (do podnikání ale mohl být zapojen tichý společník). Veřejné obchodní společnosti a komanditní společnosti disponovaly dvěma a více společníky (rozdíl mezi oběma formami podnikání spočíval v míře ručení majetkem). RGBI. 1/1863; RGBI. 27/1863.

¹⁷⁵⁰ Jan Hájek, Bankovníctví v českých zemích před první světovou válkou jako základ bankovního systému meziválečného Československa, in: Hospodářské dějiny 20, roč. 1992, s. 80-81. Více k dějinám vídeňských bank viz Zdeněk Jindra, Postup centralizace bankovního kapitálu v Předlitavsku, zvl. v českých zemích do roku 1914, in: Z dějin českého bankovníctví v 19. a 20. století, Praha 2000, s. 109-123 s. 49-76.

¹⁷⁵¹ Ke vzniku banky viz Jaroslav Pátek, Anglo-Československá a Pražská úvěrní banka, in: Z dějin českého bankovníctví v 19. a 20. století, Praha 2000, s. 109-123.

nesnažila proniknout *Živnostenská banka*, nejvýznamnější finanční ústav Československé republiky.¹⁷⁵² Dohodou s *Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft* však získala její moravské závody, z nichž vytvořila *Slovenské akciové cihelny v Hodoníně*, napříště největší československou firmu vyrábějící cihly.

Vápenický průmysl, který se koncentroval převážně v českých zemích, neměl na první pohled tak zřejmé vazby na finanční sféru jako cihlářství. Často se jednalo o malé podniky, o kterých se dochovalo jen minimum zpráv. V lepším případě se firmy soustředily na výrobu cementu a pálení vápna pro ně bylo druhořadým podnikáním, což platí i pro dva největší československé producenty, a to *Králodvorskou cementárnu* a *Spojené pražské továrny na staviva (Prastav)*. *Živnostenská banka* úvěrovala firmu *Biskup, Kvis a Kotrba*, do podnikání ovšem přímo kapitálově nevstupovala. *Všetička a spol.*, další z velkých pražských firem, byla v meziválečném období akcionována, čímž se dostal pod přímou kapitálovou kontrolu bankovního domu *Petschek*. *Prastav* se taktéž nacházel pod patronátem velkého finančního ústavu, tentokrát *České banky*, která však neinvestovala do akciového kapitálu firmy. Banky ostatně neměly ve vápenictví zdaleka tak volné pole působnosti jako v cihlářství a cementářství, jelikož do odvětví vstupoval hutnický průmysl, vyrábějící vápno i ve vlastní režii pro metalurgické procesy (např. *Vítkovické horní a hutní těžiřstvo*, *Pražská železářská společnost*, *Škodovy závody*).

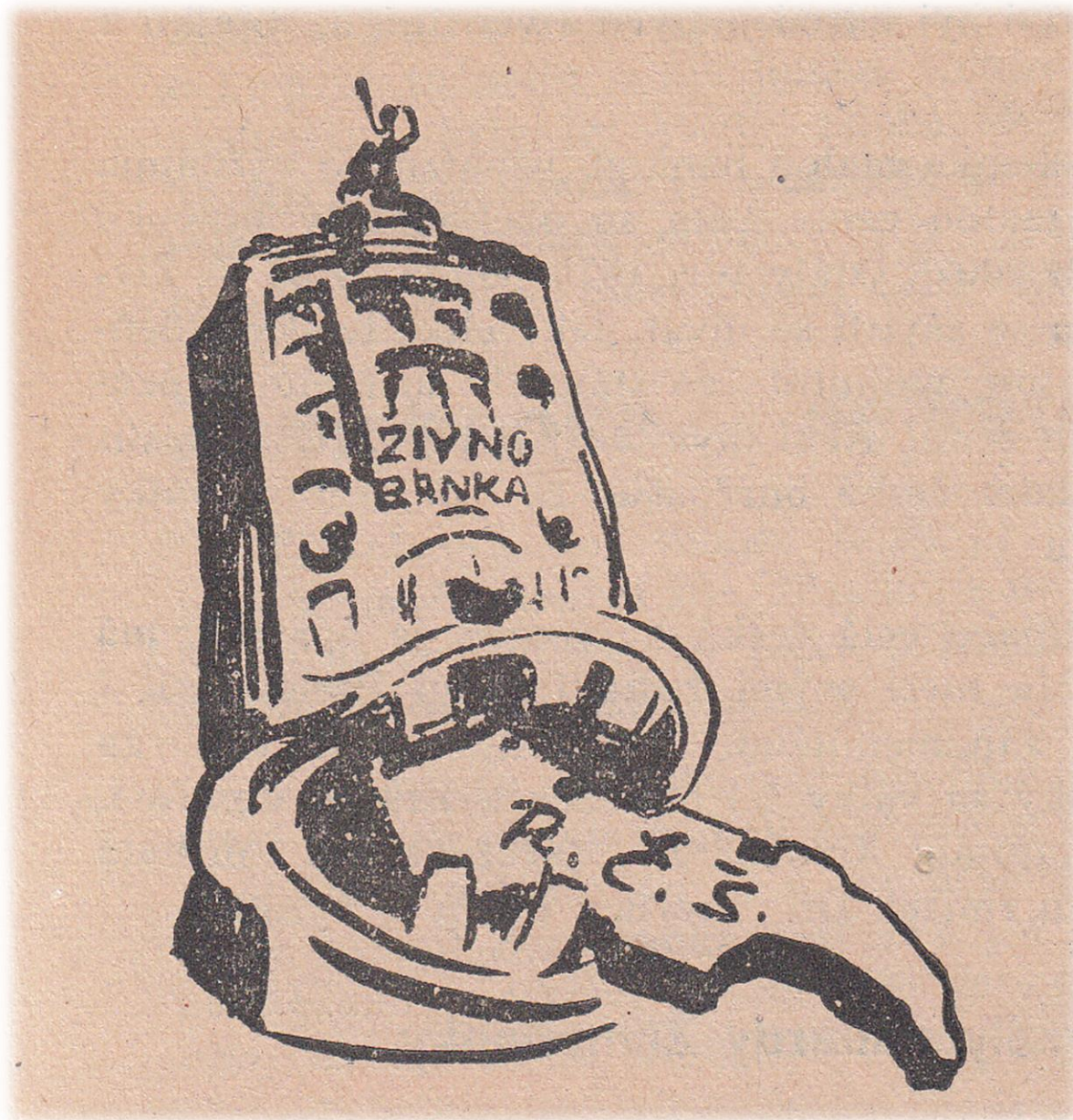
Cementářský průmysl byl téměř úplně kontrolován finančními institucemi. Podnikatelské strategie největšího předlitavského koncernu *Perlmoos* spoluutvářela *Länderbank* a *Niederösterreichische Escompte Gesellschaft* usměrňovala *Králodvorskou cementárnu* i *Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Actien-Gesellschaft* nedaleko haličského Szcakowa. *Sasko-českou továrnu na portlandský cement* pak vlastnila *Dresdner Bank*, přičemž i další předlitavské cementárny byly ovládány finančními ústavy buď přímo, anebo nepřímo skrze úvěry. Československá nostrifikace obchodních společností pozice bankovnictví v odvětví jen prohloubila.¹⁷⁵³ Čtyři největší československé cementárny, kontrolující většinu trhu, se nacházely pod patronátem finančních ústavů a velkých průmyslových koncernů. *Králodvorská cementárna* spadala pod *Živnostenskou bankou*, podnik v Maloměřicích zase *Moravskou eskomptní bankou* a brněnskou filiálkou *Agrární banky*, *Štrambersko-vítkovické cementárny* byly v majetku Gutmannů a Rotschildů a továrny Lietavská Lúčka-Ladce vlastnil maďarský cementářský koncern *Beocsin*. Cementárna v Radotíně (firma *Prastav*) se ocitla v koncernu *České banky* a továrny v Bohosudově a Hodolanech patřily *Anglo-Československé a Pražské úvěrní bance*.

¹⁷⁵² K postavení *Živnostenské banky* v československé ekonomice viz Vlastislav Lacina, *Živnostenská banka koncem první Československé republiky*, in: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňka Sládka*, Praha 1998, s. 241-249.

¹⁷⁵³ Viz Vlastislav Lacina, *Změny v bankovním systému a financování průmyslových podniků po vzniku samostatné Československé republiky*, in: *Hospodářské dějiny 20. roč. 1992*, s. 87-91.

Stupavská cementárna byla založena roku 1930 *Československou bankou Union*, postupně se ale dostala do koncernu *Živnobanky*, což platilo také pro *Sasko-českou továrnu na portlandský cement* v Čížkovicích, *Berounskou akciovou cementárnu*, *Podolskou cementárnu* a zčásti i řetenický podnik. Cementářský průmysl se tak zařadil mezi ta odvětví československé ekonomiky, o jejichž směřování rozhodoval management „žraloka od Prašné brány“, jak *Živnostenskou banku* označovali prvorepublikoví komunisté (Obrázek 116). Nezávislost na bankovní sféře si udržely pouze podniky v Horním Srní a Tlumačově, jednalo se však o menší hráče.

Obrázek 116 Komunistická karikatura vlivu *Živnostenské banky* na československou politiku – „Žralok od Prašné brány“.

Zdroj: Rudolf Slánský, *Kartely – veřejný nepřítel č. 1*, Praha 1937, s. 32.

Mechanismy přímého ovlivňování průmyslu stavebních hmot finančními institucemi nejsou z pramenů dobře čitelné. Je nesporné, že patronátní banky kontrolovaly účetnictví firem a tlačily na maximalizaci

zisku, už ale nelze zjistit, jak moc se tato politika projevila v monopolizaci trhu. Úlohu peněžních domů lze přitom odhalit podstatně snáze v cihlářství a vápenictví než cementářství. Prodejní kanceláře cihlářských syndikátů byly před rokem 1918 administrativně spravovány finančními institucemi, je však otázkou, zda se jednalo o vzájemnou symbiózu, nebo cílenou snahu monopolizovat trh (srov. podkapitola 4.1.2). Koncernové firmy finančních ústavů často vystupovaly jako dominantní hráči, což s sebou ovšem neslu jedinou velkou nevýhodu – při uzavírání průmyslových dohod musely učinit největší ústupky (srov. podkapitola 4.4). Pokud se tak nestalo, monopolní organizace nevznikla buď vůbec, anebo disponovala jen velmi malou tržní silou. Například *Pražské akciové cihelny*, vlastněné *Anglo-Československou a Pražskou úvěrní bankou*, se až do poloviny třicátých let držely mimo pražský syndikát, a to navzdory skutečnosti, že byly největším hráčem. Důvodem mohly být zákulisní boje mezi finančními institucemi, odehrávající se na pozadí „cenových válek“, prameny však neumožňují toto tvrzení jednoznačně potvrdit a shrnující práce v historiografii chybí.¹⁷⁵⁴

Do „šedé zóny“ spadaly také lobbingové strategie finančních institucí za účelem posílení koncernových podniků. Například boje *Prodejný cementáren* proti firmě *Baťa* ve druhé polovině třicátých let naznačují, že *Živnostenská banka* byla skutečně připravena uplatnit svůj vliv na politickou sféru ve prospěch *Královské cementárny* (tzv. „Akce Grygov“, srov. podkapitola 4.3), podobné strategie ovšem nejsou z pramenů často čitelné. Archivní výzkum nedokáže potvrdit, zda se jednalo o běžnou praxi, nebo ojedinělé případy motivované průnikem zájmů mateřského finančního ústavu a koncernové firmy. Bankovní sektor dokázal usměrňovat průmysl stavebních hmot, svého vlivu však uplatňoval jen zřídka (nebo nezanechal příliš stop), a to jak za účelem monopolizace trhu, tak lobbingu.

Kromě finančních institucí byli nositelem lobbingu také zájmové organizace producentů, které se soustředily zejména na propagaci, otevírání nových trhů a zlepšování kvality zboží. To ovšem neznamená, že by taktéž nepronikaly do politické sféry, a to hlavně při určování celní ochrany trhu a tvorbě zákonodárství. Jednání neprobíhala v zákulisí, nýbrž oficiální cestou prostřednictvím dotazníkových anket a specializovaných komisí. Zájmové organizace producentů sice působily i v zákulisí, jejich činnost však limitovaly dvě okolnosti. Předně nedisponovaly zdaleka tak rozsáhlou sítí kontaktů jako finanční instituce, větší překážkou ovšem představovala nejednotnost členských firem. Podobně jako „exkluzivní“ skupiny (průmyslové dohody) byla i „inkluzivní“ spojení výrobců značně nestabilní. Členství nebylo výrazněji redukováno, dosažení konkrétního cíle se tudíž jevílo složité. Situaci zčásti řešilo regionální omezení zájmových organizací (obchodní a živnostenské komory), popřípadě jejich rozdělení do okrskových skupin (*Ústřední svaz československých průmyslníků*), i tak ale tyto instituce zahrnovaly mnohem více členů, než kolik jich působilo na konkrétním trhu. Nejenže

¹⁷⁵⁴ Srov. Eduard Kubů, *Banky, průmysl a stát v první Československé republice*, in: *Kolize, řevnivost a pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918-1938*, Praha 1999, s. 201.

inkluzivnost těchto skupin komplikovala definování jasných cílů lobbingové politiky, limitovala také snahy o monopolizaci trhu. Navzdory pokusům o vytváření regionálních syndikátních prodejen cihlářského a vápenického průmyslu byly v tomto snažení mnohem úspěšnější finanční instituce disponující rozsáhlejšími možnostmi „selektivního povzbuzení“, ať už pozitivního, či negativního.

Zájmové spolky producentů lze rozdělit do dvou základních skupin. První sestávala z institucí, zaměřujících svou činnost mnohem širěji než jen na průmysl stavebního hmot. Jednalo se zejména o obchodní a živnostenské komory, hledající kompromis mezi soukromými subjekty a veřejnými orgány. Druhou skupinu tvořily „stavovské organizace“, tedy profesní komory hájící zájmy konkrétních tržních subjektů. Kromě obchodních oddělení velkých předlitavských bank se jednalo o nejrůznější grémia, spolky producentů a kartely. Obvykle byly zakládány podle nacionální příslušnosti producentů, v praxi se však členská základna mísila. Ve Vídni takto vznikl *Österreichische Thonindustrie Verein* (Rakouský spolek keramického průmyslu), úzce spolupracující s německými výrobci stavebnin v českých zemích, soustředěnými v Litoměřicích. České producenty naopak sdružovala *Jednota pro zvelebení cihlářského průmyslu*, založená během let 1908-1910.¹⁷⁵⁵ Ještě před světovou válkou vznikala také grémia majitelů a nájemců cihlen. Pokud většina producentů v okolí velkého odbytiště požádala o vznik grémia, úřady jej obvykle schválily a členství učinily povinným pro všechny lokální závody.¹⁷⁵⁶ Kolem roku 1909 byl konstituován *Spolek průmyslníků vápenických v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, sdružující převážně české vápenky.¹⁷⁵⁷ Některé předlitavské cementárny se zpočátku účastnily zasedání *Verein deutscher Cementfabrikanten* (Spolek německých producentů cementu),¹⁷⁵⁸ založeného roku 1877 v Berlíně,¹⁷⁵⁹ později ale vytvořily vlastní organizaci, a to *Verein der österreichischen Portlandzementfabrikanten* (Spolek rakouských továrníků na portlandský cement). U zrodu této instituce stál roku 1896 Theodor Pierus, tehdejší ředitel *Actiengesellschaft der Kaltenleutgebener Kalk- und Cement-Fabrik*, který později stanul v čele *Perlmoosu*.¹⁷⁶⁰

Po první světové válce se „stavovské organizace“ průmyslu stavebních hmot přesunuly na půdu *Ústředního svazu československých průmyslníků*, potažmo *Deutscher Hauptverband der Industrie*.¹⁷⁶¹

¹⁷⁵⁵ Stavivo 1, roč. 1920, s. 119

¹⁷⁵⁶ Josef Matějka, Organizace cihlářského průmyslu, Stavivo 1, roč. 1920, č. 2, s. 1-2.

¹⁷⁵⁷ Keramické listy 3, roč. 1911, s. 245.

¹⁷⁵⁸ Protokoll der Verhandlungen des Vereins deutscher Cemenl-Fabrikanten 22. und 23. Februar 1889, Berlin 1889; Protokoll der Verhandlungen des Vereins deutscher Cemenl-Fabrikanten 23. und 24. Februar 1898, Berlin 1898; Bayrisches Wirtschaftsarchiv, sign. V5/V997, Erklärung, Verein Deutscher Portlandcement-Fabrikanten, 28. 11. 1888.

¹⁷⁵⁹ Tonindustrie Zeitung 1, roč. 1877, s. 126.

¹⁷⁶⁰ AG Perlmoos, OG 34, 1906; AG Perlmoos, OG 68, 1940.

¹⁷⁶¹ Vlastislav Lacina, Průmyslové podnikatelské elity a hospodářská politika meziválečného Československa. Uplatnění vlivu průmyslníků na hospodářskou politiku prostřednictvím Ústředního svazu čs. průmyslníků při a po vzniku ČSR, in: Jiří Štaif (ed.), Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání, Praha 2007, s. 97-98.

Dne 7. prosince 1918 se konala ustavující valná hromada *Odborné skupiny průmyslu staviv, keramiky a skla*, vytvořené při *Ústředním svazu Československých průmyslníků* z iniciativy Rudolfa Barty staršího a dalších významných producentů.¹⁷⁶² Pod touto skupinou se utvořily specializované sekce, věnované nejdůležitějším stavebninám, mimo jiné cihlám, vápnu a cementu.¹⁷⁶³ Cihlářské sekci předsedal Rudolf Pulkrábek,¹⁷⁶⁴ vápenické Rudolf Barta starší a cementářské pak Oldřich Rosenberg,¹⁷⁶⁵ později vystřídaný ředitelem Královské cementárny Karlem Truhlářem (1886-1933, Obrázek 117).¹⁷⁶⁶ Roku 1922 byla *Odborná skupina průmyslu staviv, keramiky a skla* rozpuštěna, jednotlivé sekce se však osamostatnily.¹⁷⁶⁷ Vznikl takto *Spolek továren na cement* (roku 1937 přejmenován na *Svaz továren na cement*),¹⁷⁶⁸ *Jednota průmyslu vápenického* a *Jednota pro zvelebení průmyslu cihlářského* (dříve působila nezávisle na cihlářské sekci, s níž jen úzce spolupracovala),¹⁷⁶⁹ která navázala na činnost svého předválečného předchůdce. *Österreichische Thonindustrie Verein*, sdružují převážně německé producenty stavebních hmot, našla pokračovatele v ústecké *Deutscher Zentralverband der Kalk-Ziegel- und Steinindustrie*, působící při *Deutscher Hauptverband der Industrie*.¹⁷⁷⁰ V jejím čele stanul významný podnikatel německé národnosti Otto Gerstenkorn, jenž vedl ústecký cihlářský kartel.¹⁷⁷¹ Některé německé cihelny se ještě sdružovaly do menších uskupení, a to *Deutsche Gauverband der Ziegeleien Ostböhmens und Nordmährens* v Moravské Třebové a opavský *Verband der nordmährischen und schlesischen Ziegelwerke*. Jejich činnost se soustředila zejména regionálně, svým významem se tudíž zdaleka nevyrovnaly ústeckému svazu.¹⁷⁷²

¹⁷⁶² Průmyslový věstník 6. roč. 1918-1919, s. 21, 693.

¹⁷⁶³ NA Praha, fond Ústřední svaz československých průmyslníků 1919-1938, kart. č. 10, Kniha ÚSČP 1918.

¹⁷⁶⁴ Průmyslový věstník 6, roč. 1918-1919, s. 91, 251.

¹⁷⁶⁵ Průmyslový věstník 7, roč. 1920, Příloha Odborné skupiny a sekce.

¹⁷⁶⁶ Otakar Kallauner, Ing. Karel Truhlář zemřel, Stavivo 14, roč. 1933, s. 17.

¹⁷⁶⁷ Průmyslový věstník 9, roč. 1922, s. 343.

¹⁷⁶⁸ Průmyslový věstník 24, roč. 1937, s. 64.

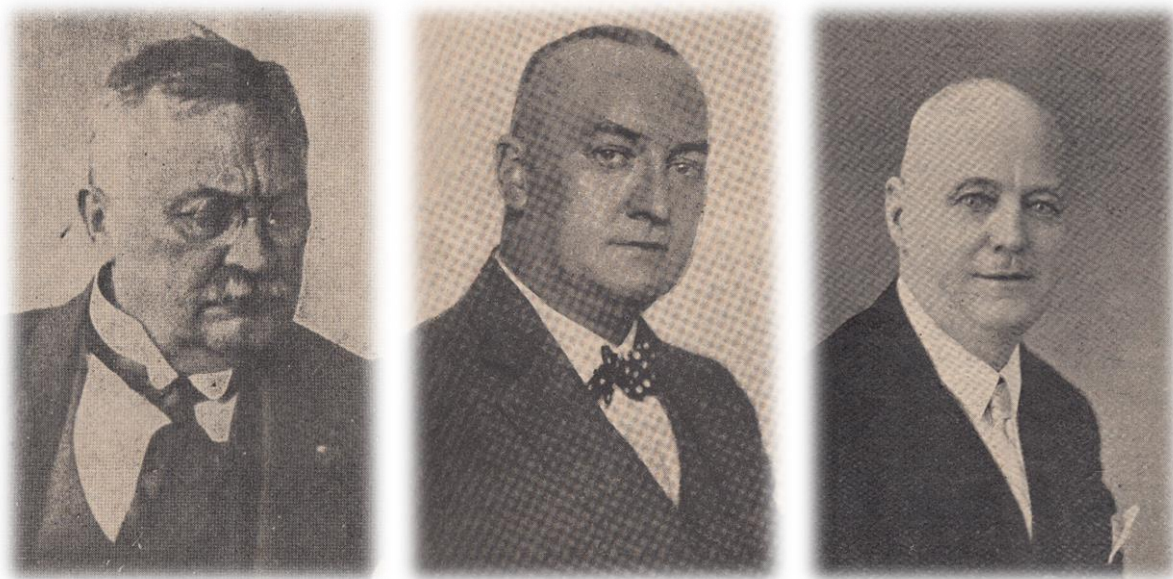
¹⁷⁶⁹ Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918-1928, Praha 1927, s. 91-98; Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918-1938, Praha 1937, s. 67-71.

¹⁷⁷⁰ Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé 13, roč. 1932, s. 1508.

¹⁷⁷¹ Kom. rada Otto Gerstenkorn šedesátníkem, Stavivo 11, roč. 1930, s. 137; NA Praha, fond MZV – VA 1918-1987, kart. č. 1995, inv. č. 1015, Zusammenschluss der deutschböhmisches Baustoffindustrie.

¹⁷⁷² AAB – PA, fond Tschechoslowakei, R 89760, Zpráva německého vyslanectví v Praze z 18. 4. 1923.

Obrázek 117 Předsedové Spolku továren na cement při Ústředním svazu československých průmyslníků a Deutscher Zentralverband der Kalk- Ziegel- und Steinindustrie u Deutscher Hauptverband der Industrie. Zleva Oldřich Rosenberg, Karel Truhlář a Otto Gerstenkorn.

Zdroj: Stavivo 5, roč. 1924, s. 13; Stavivo 11, roč. 1930, s. 137; Stavivo 14, roč. 1933, s. 17.

Aktivita „stavovských organizací“ přiblíží jejich proklamované cíle. *Jednota pro zvelebení průmyslu cihlářského* usilovala o ochranu „veškerých zájmů průmyslu cihlářského jakož i sjednávání společného postupu v otázkách, které týkají se domácího průmyslu cihlářského, zesilovati výrobní a prodejní schopnosti jeho“. Nejenže pořádala přednášky, odborné kurzy a exkurze, zajišťovala také propagační činnost, poskytovala stipendia, podnikala průzkum trhu, stimulovala odbyt, podnikala intervence u veřejných institucí a sjednávala kolektivní smlouvy s dělnictvem. *Jednota průmyslu vápenického* pak hájila „společné hospodářské zájmy československého průmyslu vápenického“, sjednávala „společný postup ve všech otázkách tohoto průmyslu se týkajících“ a vystupovala „jako představitel průmyslu vápenického Československé republiky při úpravě zákonodárství, veřejné správy atd.“. Totožné úkoly si kladl *Spolek továren na cement*, jen s tím rozdílem, že měl mnohem užší členskou základnu, vyplývající z malého počtu cementáren v Československé republice.¹⁷⁷³

České a německé „stavovské organizace“ měly mnoho společných cílů, v dílčích otázkách proto spolupracovaly. Nacionální princip nehrál téměř žádnou roli při sdružování cementářského průmyslu, kontrolovaného německým a maďarským, méně pak českým a slovenským kapitálem. Vznikla jediná zastřešující organizace, působící při *Ústředním svazu československých průmyslníků*. Prostorové rozmístění vápenického průmyslu si žádalo společný postup vnitrozemských, převážně českých vápenek s pohraničními producenty, hlásících se k německé národnosti. Roku 1923 se konstituoval *Společný výbor průmyslu vápenického*, sdružující jak českou *Jednotu průmyslu vápenického*, tak

¹⁷⁷³ Almanach československého stavebního průmyslu 1928, s. 127-132.

německý *Zentralverband der Kalk-, Ziegel- und Steinindustrie*.¹⁷⁷⁴ Cílem bylo sjednat výhodné exportní podmínky do Německa a Rakouska,¹⁷⁷⁵ spolupráce ale probíhala také ve vztahu k zaměstnancům (omezení osmihodinové pracovní doby, zrušení *Rozhodčích soudů mzdových*, srov. podkapitola 3.5.4).¹⁷⁷⁶ Roku 1923 vznikl *Společný výbor cihlářského průmyslu*, jehož činnost se kryla s aktivitami *Společného výboru vápenického průmyslu*, jen se více soustředila na vnitrozemský trh.¹⁷⁷⁷ Specifické postavení zaujímal vápenický a cihlářský průmysl na Slovensku, oproti západním oblastem republiky méně rozvinutý. Proklamovaný cíl sdružit tamní cihelny pod *Jednotu pro zvelebení průmyslu cihlářského* se podařilo splnit teprve roku 1928, kdy oficiálně vznikla slovenská skupina.¹⁷⁷⁸ Tamní vápenky byly po roce 1918 vystaveny tak prudkým strukturním šokům, že nikterak netoužily prohloubit spolupráci s vyspělejšími západními podniky.¹⁷⁷⁹ Kromě spolupráce v některých dílčích otázkách (např. lobbying u československé vlády s cílem regulovat zahraniční obchod s Maďarskem) přistoupily k *Jednotě průmyslu vápenického* teprve roku 1931.¹⁷⁸⁰

Vlivná byla zejména cementářská lobby, napojená na velké bankovní a průmyslové koncerny. Před rokem 1918 udržovala kontakty ve Vídni, která byla zdrojem největších zakázek. Nejenom cementárny v alpských zemích, nýbrž i české továrny vytvářely v hlavním městě monarchie své sítě.¹⁷⁸¹ Úspěchy slavila především *Královská cementárna*, soupeřící s koncernem *Perlmoos*. Na přelomu století v Předlitavsku panovala značná nedůvěra ke struskovému cementu, management Králova Dvora proto kooptoval do správní rady významné rakouské techniky, aby získal vliv ve *Spolku rakouských inženýrů a architektů*,¹⁷⁸² jenž zajišťoval zkoušení pojiv.¹⁷⁸³ Tento krok se záhy vyplatil – *Královská cementárna* obdržela kontrakt alpských železnic na druhé spojení do Terstu.¹⁷⁸⁴ Pobouření dolnorakouských továren rovněž vyvolalo rozhodnutí vídeňské samosprávy použít na stavbu kanalizace struskový cement, produkovaný v českých zemích.¹⁷⁸⁵ Podobně uspěla ladecká cementárna při zakázce na jeden z dunajských kanálů, což opět vyvolalo protesty dolnorakouských producentů proti politice

¹⁷⁷⁴ J. Ebert, *Průmysl vápna v roce 1923*, s. 27

¹⁷⁷⁵ *Stavivo* 5, roč. 1924, s. 170.

¹⁷⁷⁶ *Stavivo* 10, roč. 1929, s. 70

¹⁷⁷⁷ *Stavivo* 4, roč. 1923, s. 61.

¹⁷⁷⁸ Rudolf Pulkrábek, *Ustavení zemské skupiny Jednoty pro zvelebení průmyslu cihlářského na Slovensku*, *Stavivo* 9, roč. 1928, s. 575-576.

¹⁷⁷⁹ J. Ebert, *Situace slovenských vápenic*, s. 224.

¹⁷⁸⁰ *Stavivo* 7, roč. 1926, s. 483; *Průmyslový věstník* 18, roč. 1931, s. 160.

¹⁷⁸¹ SOKA Most, fond Čížkovice 1898-1949, kart. č. 1, inv. č. 3, Dozorčí rada 7. 9. 1899.

¹⁷⁸² SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, kart. č. 9, Správní rada 1. 3. 1902.

¹⁷⁸³ A. Brameshuber, *Die österreichische Zementindustrie*, s. 156-166.

¹⁷⁸⁴ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rada 15. 9. 1903; Amand Schweiger-Lerchenfeld, *Die Überschienung der Alpen. Semmering, Brenner, Pustertal, östliche Alpen, Mont Cenis, St. Gotthard, Arlberg, Schwarzwald*, Berlin 1983, s. 123-132.

¹⁷⁸⁵ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1902, s. 24.

městské rady, upřednostňující nízké ceny na úkor domácího průmyslu.¹⁷⁸⁶ Ovlivňování městských samospráv bylo častou podnikatelskou strategií. Výjimku netvořily ani případy, kdy městští radové a důležití úředníci zasedali ve správních radách cementáren. Do *Perlmoosu* se takto dostal salcburský starosta Rudolf Biebl (1820-1895)¹⁷⁸⁷ a *Pražská akciová továrna na hydraulický cement* (radotínská cementárna) měla ve správní radě tajemníka města Smíchova Josefa Böhma (1831-1889).¹⁷⁸⁸

Obrázek 118 Stavba Vranovské přehrady na Dyji v letech 1930-1933.

Zdroj: Státní okresní archiv Praha-západ, fond Prastav, Spojené pražské továrny na staviva 1920-1946, inv. č. 389.

Cementárny se po roce 1918 soustředily na tři okruhy dodávek, a to vodní stavby, betonové silnice a československé pohraniční opevnění. Někdy odvětví vytvořilo jednotné lobbistické strategie, jindy ale postupovaly firmy individuálně. Příkladem je regulace vodních toků, tvořící historicky nejstarší odbytiště cementáren. Nezpevňovaly se jen břehy a dna řek,¹⁷⁸⁹ probíhaly rovněž meliorační práce, stavěly se přístavy, překladiště, jezy a hráze.¹⁷⁹⁰ Pro cementářský průmysl byla slibná zejména výstavba údolních přehrad. Před první světovou válkou se budovaly z lomového kamene a šterku,¹⁷⁹¹ ve Spojených státech amerických však již tehdy vznikaly betonové přehrady (Obrázek 118, Obrázek

¹⁷⁸⁶ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1892, Wien 1893, s. 173-174.

¹⁷⁸⁷ Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 1, s. 82.

¹⁷⁸⁸ Průmyslník 3, roč. 1871, č. 7, s. 156; M. Garkisch, Příběhy pražských cementáren, s. 51.

¹⁷⁸⁹ Cement, železo a beton 4, roč. 1910, s. 210.

¹⁷⁹⁰ E. Bazika, Vodní stavby, s. 543-544.

¹⁷⁹¹ Jar. Ctibor, Stavby údolních přehrad v Čechách, Zprávy veřejné služby technické 1, roč. 1919, s. 15-18.

119).¹⁷⁹² Užitečnost velkých přehrad nespočívala jen v regulaci vodního toku, ale také výrobě elektrické energie.¹⁷⁹³ Jejich výstavba se zintenzivnila začátkem třicátých let, kdy byl přijat zákon o státním fondu pro „splavnění řek, vybudování přístavů, výstavbu údolních přehrad a využitkování vodních sil“,¹⁷⁹⁴ jenž počítal se značnými investicemi, rozpočítanými až do roku 1957.¹⁷⁹⁵ Během první investiční šestiletky 1931-1936 se proinvestovalo 928 milionů Kč, z čehož většina připadla na splavnění řek a údolní přehrad. Náklady stavebních firem a strojíren přitom činily 872 milionů Kč, z toho 17 % stavební hmoty.¹⁷⁹⁶ Mimořádným počinem byla výstavba prvních přehrad tzv. vltavské kaskády (Vrané a Štěchovice),¹⁷⁹⁷ která se zatím nacházela ve své počáteční fázi. Údolní přehrad propagoval již před první světovou válkou vápenický průmysl, který zdůrazňoval užitečnost vápenocementové malty při jejich stavbě.¹⁷⁹⁸ Mnohem větší popularitě se však těšil cement, podporovaný mnoha významnými staviteli a architekty, například Františkem Kloknerem (1872-1960).¹⁷⁹⁹ Cementářský průmysl si potenciál těchto monumentálních staveb uvědomoval od poloviny dvacátých let,¹⁸⁰⁰ jelikož beton mohl činit 15-25 % stavebních nákladů,¹⁸⁰¹ odvětví jako celek ale nevypracovalo jednotnou lobbistickou strategii. Továrny spíše kolektivně hledaly vhodný výrobek, přičemž do hry vstupoval i stát, který se zajímal, zda cementářský průmysl vůbec disponuje dostatečnými produkčními kapacitami na splnění tohoto strategického cíle.¹⁸⁰²

¹⁷⁹² Karel Navrátil, Vývoj staveb údolních přehrad z litého betonu, Stavivo 8, roč. 1927, s. 269-272, 293-296, 317-319, 335-336, 356-358; Jan Bažant, Betonování přehradních zdí, Zprávy veřejné služby technické 12, roč. 1930, s. 364-370.

¹⁷⁹³ Josef Wolf, Využití vodných energií v Československé republice, Zprávy veřejné služby technické, Jubilejní číslo 1918-1928, s. 11-14.

¹⁷⁹⁴ 50/1931 Sb.

¹⁷⁹⁵ Zprávy veřejné služby technické 13, roč. 1931, Důvodová zpráva k 50/1931 Sb., s. 414-417.

¹⁷⁹⁶ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3551, inv. č. 2587, Josef Bartovský, Stav vodních cest spojujících Československou republiku se Severním, Baltickým a Černým mořem, Praha 1937.

¹⁷⁹⁷ Tamtéž, kart. č. 3552, inv. č. 2587, Josef Bartovský, Štěchovická přehrada základem vodohospodářských úprav střední Vltavy, Praha 1941; Tamtéž, fond Ministerstvo veřejných prací 1918-1942, kart. č. 190, inv. č. 810, Josef Bartovský, Přehrad ve Svatojanských proudech, Praha 1926.

¹⁷⁹⁸ Keramické listy 3, roč. 1911, s. 245.

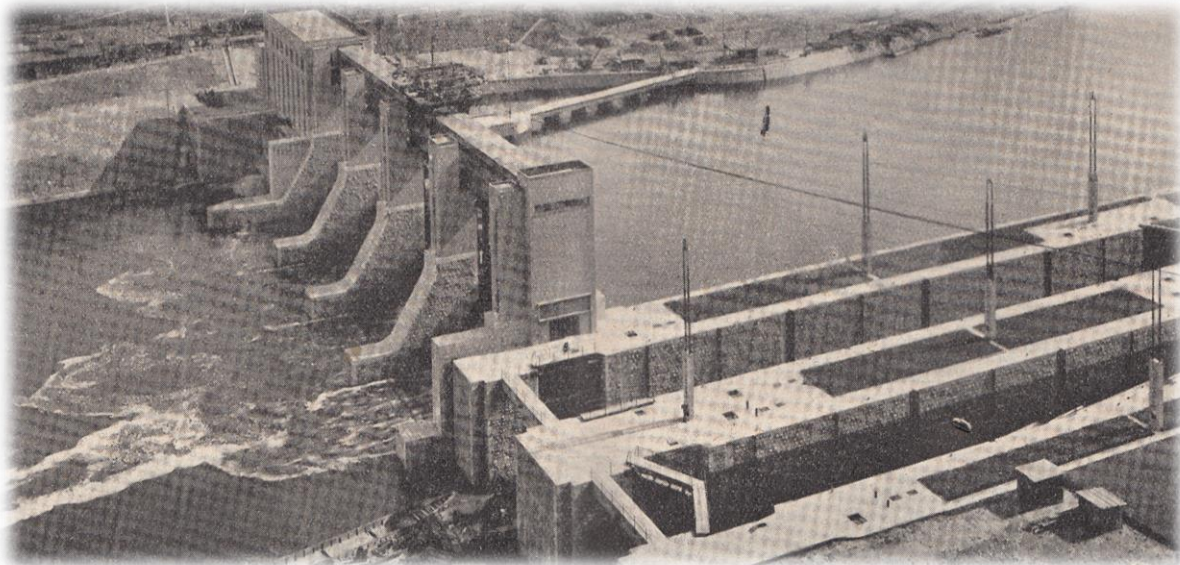
¹⁷⁹⁹ F. Klokner, Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, s. 533.

¹⁸⁰⁰ Stavivo 8, roč. 1927, s. 22.

¹⁸⁰¹ D. Steiner, Jsou dnešní ceny cementu přiměřené, Stavivo 17, roč. 1936, s. 224-226.

¹⁸⁰² Stavební rozhledy 15, roč. 1934, s. 133-134.

Obrázek 119 Zdymadlo a vodní elektrárna nádrže Vrané, postavené v letech 1930-1936 jako první část tzv. vltavské kaskády.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 19, roč. 1937, s. 325.

Jednotnou a propracovanou lobbistickou strategií naopak vstupovaly prvorepublikové cementárny do diskuze o podobě československé silniční a dálniční sítě. Vynález spalovacího motoru a pneumatiky z kaučuku zahájil novou éru v dopravě. Staré zemské stezky čekala rozsáhlá modernizace a zároveň se objevily návrhy na budování moderních silnic, určených čistě pro automobilovou dopravu.¹⁸⁰³ Kromě asfaltu se hojně používal beton, poprvé vyzkoušený roku 1865 ve skotském přístavu Inverness (na kontinent se technologie rozšířila o tři dekády později).¹⁸⁰⁴ Vůbec nejstarší „silnice z železobetonu bez křižovatek pro plynulý provoz“, dnešní terminologií dálnice, vznikla roku 1911 v New Yorku (tzv. Long Island Motor Parkway).¹⁸⁰⁵ Na evropském kontinentu se jako první iniciativy chopila fašistická Itálie, následovaná Německem. Budování dálnic pochopitelně neušlo pozornosti československých inženýrů, motoristů ani výrobců stavebních hmot. Diskuze o modernizaci silniční sítě měla dvojí rozměr. Zvažovalo se, jakou povrchovou úpravu vozovek volit (štěrk, žulové kostky, asfalt nebo beton)¹⁸⁰⁶ a zda se vyplatí postavit dálniční síť. Zároveň bylo třeba propojit Čechy s ostatními částmi republiky, jelikož silnice na Moravě směřovaly do Vídně a na Slovensku a v Podkarpatské Rusi zase k Budapešti, takže silnice nevyhovovaly dopravním ani obranným účelům.¹⁸⁰⁷

¹⁸⁰³ Jiří F. Musil, Po stezkách k dálnicím. Kapitoly z dějin silnic, silničních dopravních prostředků a silničního stavitelství, Praha 1987, s. 150-151, 161-162.

¹⁸⁰⁴ Tamtéž, s. 172-173.

¹⁸⁰⁵ Cement, železo a beton 2, roč. 1908, s. 41.

¹⁸⁰⁶ Např. František Kříž, O stavbě moderních vozovek asfaltových, živičných, betonových a železobetonových, Stavební rozhledy 7, roč. 1926, s. 97-99

¹⁸⁰⁷ Václav Roubík, O silniční otázce v našem státě, Zprávy veřejné služby technické 15, roč. 1933, s. 205-208.

Tabulka 42 Počet motorových vozidel a délka silniční sítě roku 1929 ve vybraných státech.

Stát	Motorová vozidla		Silniční síť (km)	
	Celkem	Na tisíc obyv.	Celkem	Na tisíc obyv.
USA	24 000 000	226,4	700 000	6,6
VB	1 800 000	40,9	286 000	6,5
Francie	1 400 000	35,7	480 000	12,2
Německo	1 010 000	16,0	349 000	5,5
Rakousko	60 000	9,2	32 000	4,9
ČSR	105 000	7,7	58 000	4,3
Maďarsko	22 000	2,8	27 000	3,4
Itálie	280 000	6,9	133 600	3,3
Polsko	105 000	3,9	25 000	0,9

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, fond Obchodní a živnostenská komora Praha 1850-1949, kart. č. 1201, inv. č. 1131, Zpráva o stanovení vzorečku hodnotícího poměry automobilně-silniční v jednotlivých státech.

Ve srovnání se západní Evropou nebyl československý motorismus nikterak rozvinutý (Tabulka 42). Při přepočtu na tisíc obyvatel připadlo na Československo jen 7,7 motorových vozidel, zatímco ve Spojených státech amerických přes 226, Velké Británii téměř 41, Francii skoro 36 a Německu 16. Silniční síť byla poměrně hustá, ovšem zaostalá, což nacházelo svou odezvu v rostoucích požadavcích motoristů na její modernizaci: „Opustíte sjízdnu půdu Německa, abyste upadli s praskotem do hrbolů a nárazů bez konce, do skutečných děr po dělových granátech, jež nejlepší pérování na světě nemůže utlumiti [...] mluvím o Čechách a o Moravě, neboť kdybyste zabloudili do srdce Slovenska, upadnete na cesty, které vám dají litovati cest saharských [...] je velmi smutné viděti kraj s údolími tak obdivuhodnými téměř opuštěný cizími automobily, neboť když jednou zkusili jeho cest, nemají opravdu chuti opakovati tuto zkušenost znova”.¹⁸⁰⁸ Ministerstvo veřejných prací od poloviny dvacátých let experimentovalo, jaký materiál je pro úpravu silnic nejvhodnější. Mezi Prahou a Zbraslaví vznikla „pokusná trať“ využívající americké, německé a domácí technologie, rozdělená na několik úseků. Nejprve byla vozovka upravena štěrkem napuštěným asfaltovým dehtem, následovala dvouvrstvá železobetonová vozovka, a poté asfaltová úprava.¹⁸⁰⁹ Silniční výstavbu stimuloval stát zákonem o silničním fondu z roku 1927,¹⁸¹⁰ nakonec ale zklamal očekávání cementářského průmyslu, který rozšiřoval po jeho vydání produkční kapacity, čímž nemálo přispěl k nadprodukcí a „cenovým válkám“ první poloviny třicátých let.¹⁸¹¹ Nebyly to ale jen cementárny, které spatřovaly v silničním fondu nástroj, jak zvýšit odbyt – překotně vznikaly nové stavební firmy specializované na úpravu vozovek,¹⁸¹²

¹⁸⁰⁸ NA Praha, fond MZV – VA 1918-1987, kart. č. 1969, inv. č. 993. Lidové noviny 3. 11. 1926.

¹⁸⁰⁹ Stavivo 8, roč. 1927, s. 474.

¹⁸¹⁰ 116/1927 Sb.

¹⁸¹¹ Zprávy Národní banky Československé 3, roč. 1929, č. 5, s. 4; Zprávy Národní banky Československé 5, roč. 1931, s. 252.

¹⁸¹² Stavivo 12, roč. 1931, s. 255.

přičemž i cihlářský průmysl se snažil vstoupit na trh výrobou kabřinců pro keramickou dlažbu, anebo lobbingem za použití vápenopískových a struskových cihel.¹⁸¹³

Obrázek 120 Stavba betonové silnice u Liberce v roce 1935. Na vozovku byl použit radotínský cement.

Zdroj: Státní okresní archiv Praha-západ, fond Prastav, Spojené pražské továrny na staviva 1920-1946, inv. č. 386.

Důležitým impulzem pro výstavbu silnic byla velká hospodářská krize (Obrázek 120, Obrázek 121). Pracovní síla ve stavebnictví nemusela být příliš kvalifikovaná, odvětví tudíž poskytovalo ideální nástroj, jak bojovat s nezaměstnaností.¹⁸¹⁴ „Nouzové silnice“ byly již vyzkoušeným prostředkem, k němuž vláda sáhla během poválečné hospodářské krize.¹⁸¹⁵ Ve třicátých letech se za užitečný prostředek proti nezaměstnanosti považovaly hlavně „autostrady“ (tj. dálnice, Obrázek 122), stát ovšem nevnímal jejich výstavbu jako nutnou ani účelnou. Argumentaci shrnul ministr veřejných prací Jan Dostálek (1883-1955), který přednesl roku 1937 v technicko-dopravním výboru senátu přednášku na téma státních zakázek: *„Nejsem mínění, že t. zv. autostrady by měly rozhodující vliv na vzrůst a rozvoj hospodářského života v krajinách, jimiž by procházely. Tomu posloužíme jistě mnohem lépe úpravou nynějších silnic, po případě stavbou takových silnic, které mohou býti používány všemi dopravními prostředky. Nesmíme zapomínati, že automobilové silnice vznikají ve všech demokratických státech jen z naléhavé potřeby za účelem zmoci automobilovou dopravu, která se vyvinula na nynějších silnicích v okolí velikých měst, aby nadprůměrná doprava po těchto silnicích, vyskytující se po případě jen v určitých časových*

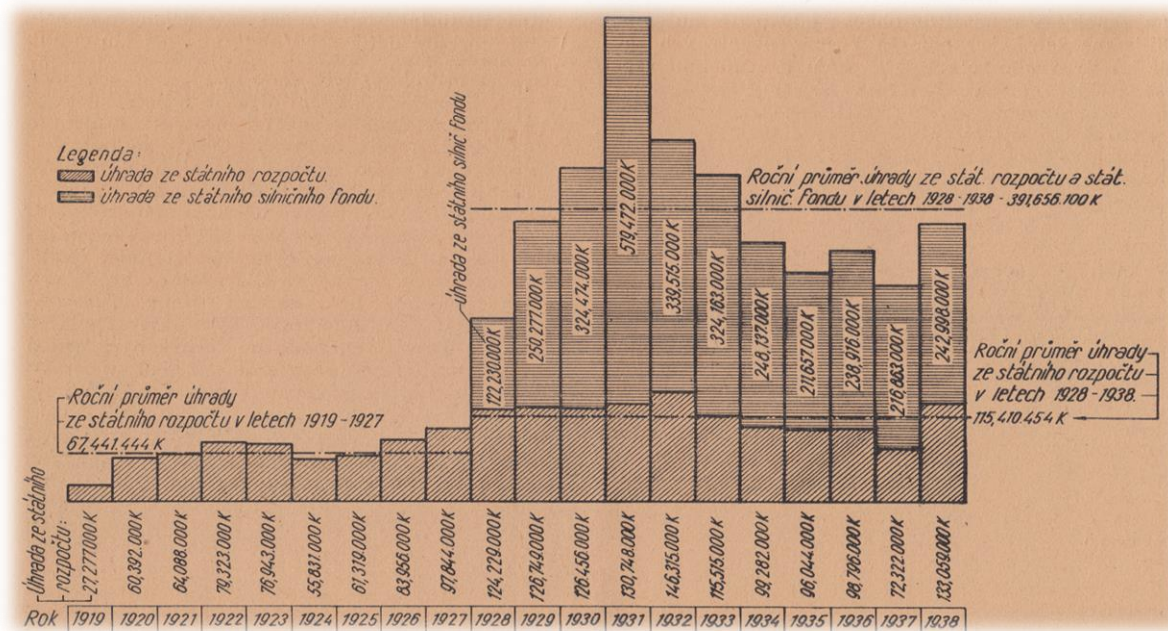
¹⁸¹³ Jan Putterlík, Cihlářský průmysl a úprava silnic, Stavivo 12, roč. 1931, s. 85-86; St. Macan, Vápenopískové cihly jako hmota pro stavbu silničních vozovek, Stavivo 17, roč. 1936, s. 14-16-

¹⁸¹⁴ Jaromír Nečas, Investičními pracemi proti nezaměstnanosti, in: Světová hospodářská krize a nezaměstnanost, Praha 1932, s. 120.

¹⁸¹⁵ Zprávy veřejné služby technické 1, roč. 1919, s. 256-259, 276-277.

obdobích, se dala rychle a bezpečně. V našich poměrech, kde nemáme ještě tak velké dopravy, která by si vyžádala těchto nákladných investic, myslím, že vyhovíme ještě na dlouhou dobu naší dopravě silniční tím způsobem, o němž jsem se shora zmínil.“¹⁸¹⁶

Obrázek 121 Grafické znázornění výdajů na stavbu československých silnic a mostů 1919-1939. Lze si povšimnout prudkého vzrůstu investic ve třicátých letech, souvisejících se vznikem silničního fondu a pracemi na „nouzových silnicích“.

Zdroj: Dvacet let veřejné služby technické 1918-1938, Praha 1945, s. 28.

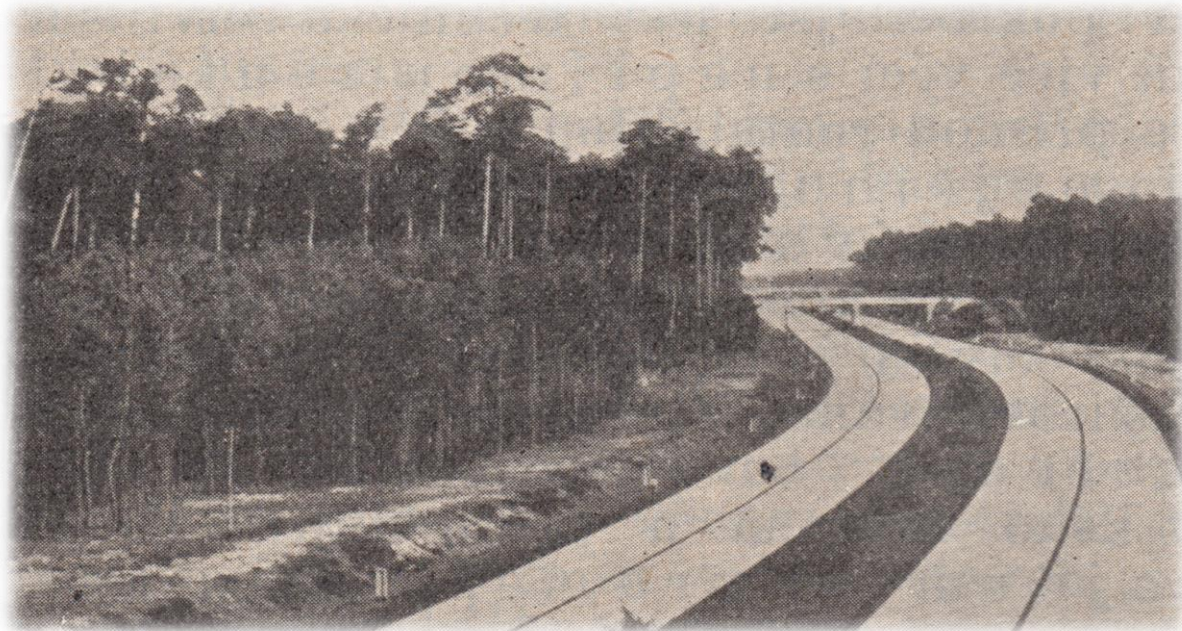
Pozoruhodnou studii uveřejnil roku 1934 deník *Prager Presse*. Článek odhadoval provozní náklady „autostrady“ Karlovy Vary – Mariánské Lázně, tedy jednoho z nejfrekventovanějších úseků československé automobilové dopravy (bohatá klientela směřující na ozdravné pobyty). Její potenciální délka by činila 45 km s pořizovacími náklady 105 milionů Kč a ročními udržovacími náklady 240 tisíc Kč. Během září 1929 až srpna 1930 přitom denně projelo na silnici pouhých 500 osobních a 100 nákladních automobilů, 550-600 motocyklů, 600 koňských spřežení a 700-800 cyklistů. Postavená dálnice by byla poloprázdná, se zanedbatelným hospodářským významem, přičemž mýtné nemohlo zdaleka pokrýt udržovací náklady.¹⁸¹⁷ Vrchní odborový rada ministerstva veřejných prací Antonín Hloušek se s tímto názorem plně ztotožnil. Italské a německé dálnice považoval za monumentální projekty, výstavní skříně tamních režimů sloužící vojenským účelům: „Musíme si uvědomiti, že síť automobilových silnic – jejichž stavbou se dnes neúměrně předbíhá potřebám dopravy v dohledné budoucnosti – bude jistě tvořiti, vzhledem na velké náklady, spojené s jejich stavbou, jen nepatrnou část celé silniční sítě státu. [...] Myslím si, že s technického hlediska nemůže býti jistě inženýra, který by nebyl nadšen pro jejich stavbu. Uvažujeme-li však naše dopravní poměry, konečný výsledek těchto staveb pro

¹⁸¹⁶ Archiv Poslanecké sněmovny ČR (dále APS ČR), fond Rozpočtový výbor (dále jen fond RV), kart. č. 35, Schůze rozpočtového výboru 20-22. 11 1935, Exposé ministra veřejných prací Ing. Jana Dostálka, Praha 1937, s. 18.

¹⁸¹⁷ NA Praha, fond MZV – VA 1918-1987, kart. č. 1969, inv. č. 990, Prager Presse 30. 9. 1934.

dopravu a hospodářský život, finanční stránku a hlavně úkoly, které máme v oboru nynějších silnic ještě před sebou, myslím, že u nás dosud nenadešel čas pro jejich stavbu."¹⁸¹⁸ Proti nákladným projektům „národních silnic“, tedy dálnic spojujících západní části republiky se Slovenskem, ostatně vystupoval i člen silniční rady a přednosta státního výzkumného ústavu silikátového v Brně Otakar Kallauner, který měl jinak úzké vazby na cementářský průmysl.¹⁸¹⁹

Obrázek 122 Od poloviny třicátých let 20. století se v Československu množily úvahy o vybudování moderních „autostrad“. Na snímku ukázka německé dálnice, která měla v roce 1939 sloužit jako inspirace „česko-slovenské dálnici“.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 21, roč. 1939, s. 138.

Postoj úřadů k výstavbě „autostrád“ znamenal špatnou zprávu pro cementářský průmysl, který si od jednoho kilometru obyčejné betonové silnice sliboval spotřebu 300 tun cementu (**Chyba! Chybný odkaz na záložku.**). Silniční fond se k betonovým stavbám příliš neuchyloval, takže roku 1936 činila spotřeba cementu jen 7,2 tisíce tun, pouhých 0,7 % československé výroby.¹⁸²⁰ Cementářský průmysl se snažil tento nepříznivý vývoj zvrátit lobbistickou kampaní zaměřenou na použití betonu pro zpevňování vozovek. Rudolf Bárta mladší, chemik a jeden z ředitelů firmy *Prastav* (cementárna v Radotíně) zdůrazňoval, že Československo bude z hospodářského i vojenského hlediska zaostávat za fašistickou Itálií a nacistickým Německem, pokud nevybuduje vlastní dálnice.¹⁸²¹ Pozadu nezůstala ani *Královodvorská cementárna*, největší cementářský koncern v Československu. Takto postavené silnice se

¹⁸¹⁸ Antonín Hloušek, Problém automobilových dálkových silnic, Zprávy veřejné služby technické 19, roč. 1937, s. 671.

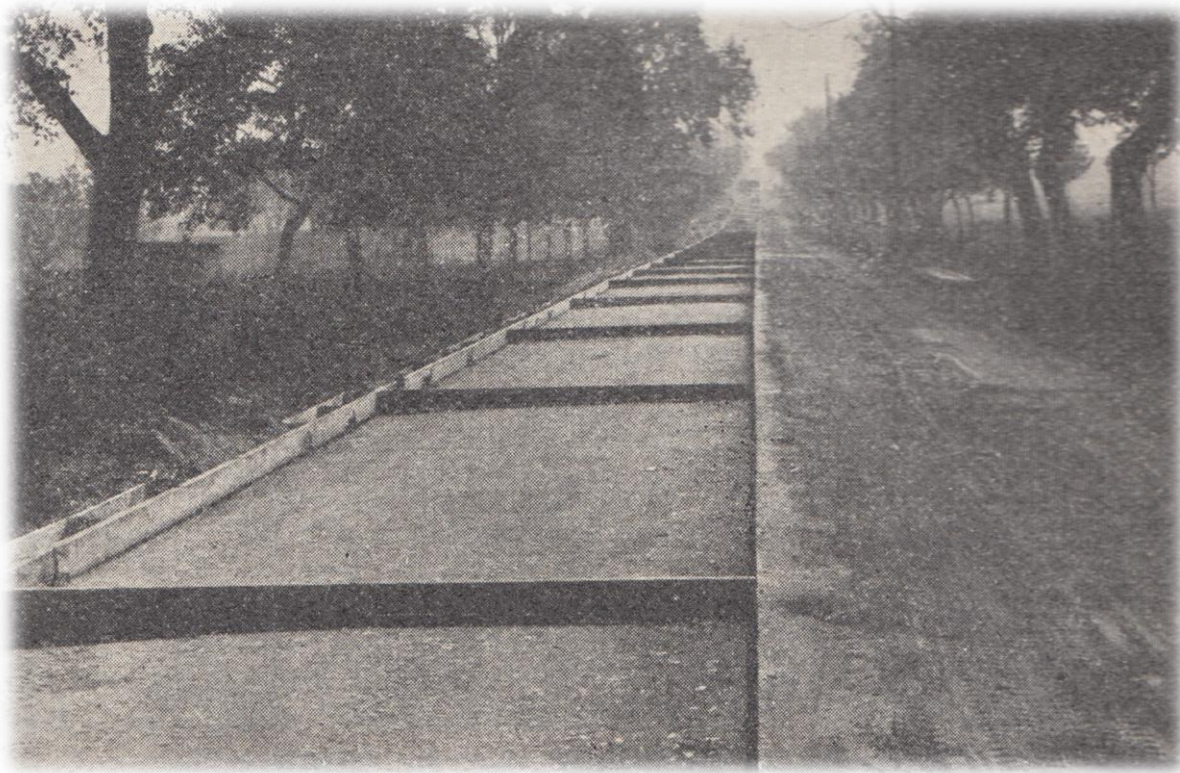
¹⁸¹⁹ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3896, inv. č. 2827, Dopis od Otakara Kallaunera 7. 3. 1935.

¹⁸²⁰ Antonín Hloušek, Úpravy vozovek státních silnic, prováděné na účet silničního fondu 1936 a jejich vliv na pracovní trh, Zprávy veřejné služby technické 18, roč. 1936, s. 288.

¹⁸²¹ Rudolf Bárta ml., V cizině velkorysě budování betonových silnic na postupu - my zůstáváme pozadu, Stavivo 15, roč. 1934, s. 73-74.

zřizují „výhradně jen z domácích hmot“, zatímco asfalt „musí být dovážen a draze placen v cizině“.¹⁸²² Nejenže jsou „pouze z tuzemského materiálu“, dokonce „svítí v noci“ a nehrozí „žádné sklouznutí“ ani „žádné smyky“ (Obrázek 124). Zdůrazňovány byly také ekonomické faktory, a to především nízké udržovací náklady, což si získalo pozornost řady státních úředníků. Vrchní odborový rada ministerstva veřejných prací Antonín Hloušek natolik schvaloval argumentaci cementáren, že označil betonové vozovky za „nejlevnější a nejhospodárnější ze všech těžkých úprav silničních“.¹⁸²³ Spolek továren na cement, zájmová organizace při Ústředním svazu československých průmyslníků,¹⁸²⁴ mohl v propagační publikaci z roku 1936 zveřejnit statě tak významných osobností, jakými byli ministr sociální péče Jaromír Nečas, člen *Silniční rady* A. Gessner, vlivný zástupce *Autoklubu RČS* Emanuel Sedlák, ministerský rada ministerstva zemědělství V. Topol, přednosta silniční skupiny *Zemského úřadu v Brně* Alois Závodník a vrchní technický rada *Zemského úřadu v Praze* Karel Valina.¹⁸²⁵ Navzdory rozsáhlé propagaci se však zřizování silniční infrastruktury, tvořící třetinu americké poptávky po cementu,¹⁸²⁶ nestalo významnějším impulzem pro rozvoj odvětví.

Obrázek 123 Bednění, připravené pro betonování poloviční šířky vozovky, přelom dvacátých a třicátých let 20. století.

Zdroj: Zprávy veřejné služby technické 12, roč. 1930, s. 635.

¹⁸²² Betonové silnice. Vydala Královodvorská cementárna, akciová společnost, Praha 1930, s. 5.

¹⁸²³ Antonín Hloušek, Vozovky z cementového betonu v Československé republice, Zprávy veřejné služby technické 12, roč. 1930, s. 639.

¹⁸²⁴ Průmyslový věstník 9, roč. 1922, s. 343.

¹⁸²⁵ Jaké silnice?, Praha 1936.

¹⁸²⁶ R. Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, s. 44.

Obrázek 124 Propagační kresba Královodvorské cementárny – betonové silnice „nevyžadují udržovacích nákladů“ a jsou „pouze z tuzemského materiálu“.

Zdroj: Betonové silnice. Vydala Královodvorská cementárna, akciová společnost, Praha 1930, Obrazová příloha.

Mnohem důležitější, než zpevňování vozovek se ukázala výstavba pohraničního opevnění, realizovaná na prahu druhé světové války. Cementárny se proměnily ve strategické objekty, důležité pro obranu státu.¹⁸²⁷ Podplukovník Antonín Sameš (1895-1965) dokonce vypracoval pro ředitelství opevňovacích prací obsáhlé pojednání *Beton a jeho význam pro opevňovací práce*, v němž věnoval značný prostor dějinám československého cementářství, jeho produkční, technologické a majetkoprávní struktuře.¹⁸²⁸ Železobeton se používal v opevňování od 19. století, teprve první světová válka však ukázala přednosti této stavební hmoty. Tuhost a jednodolitost železobetonových bunkrů rozptýlila výbuch při zásahu střel na velké okruhy, čímž se výrazně omezily lokální deformace (Obrázek 125). Nespornou předností byla rychlost provedení stavby, snadnost jejího zesílení a nízké náklady ve srovnání s ocelovým opevněním. Nevýhodu naopak představovala vodivost zvuku a nemožnost prefabrikace – přímo na stavbu se muselo přepravit značné množství materiálu, nutno dodat, že během válečného konfliktu velmi obtížně.¹⁸²⁹ Kapacity československého cementářského průmyslu na opevňovací práce postačovaly, odvětví však plně zaměstnaly. Výstavba se naplno rozběhla v letech 1937-1938 – roku 1936 dodaly cementárny na opevnění 48 tisíc tun (4,6 % celostátní produkce), 1937 expedovaly 258 tisíc tun

¹⁸²⁷ APS ČR, fond Branný výbor, kart. č. 25, Schůze branného výboru 16. 10. 1935.

¹⁸²⁸ VHA Praha, fond ŘOP, sign. 24-4/22-1937, čj. 41341, *Beton a jeho význam pro opevňovací práce*, s. 25-28.

¹⁸²⁹ Tamtéž, s. 81-92.

(necelých 19 % výroby),¹⁸³⁰ přičemž dodávky na rok 1938 mohly přesáhnout 480 tisíc tun (34 % celostátní spotřeby).¹⁸³¹

Obrázek 125 Armádní pokusy s trháním železobetonového mostu v Jinonicích u Prahy ve třicátých letech 20. století.

Zdroj: Vojenský historický archiv, fond Ministerstvo národní obrany, IV. odbor, Pokusné trhání železobetonového mostu v Jinonicích.

Měla cementářská lobby podíl na tom, že zvítězila koncepce statické obrany hranic nad motorizovanou armádou? Odpověď zní nikoliv, respektive pramenná základna nenaznačuje, že by cementárny jakkoliv ovlivnily generalitu a československou exekutivu. Dobrá surovinová vybavenost republiky a množství schopných stavebních firem od počátku zvýhodňovaly statickou koncepci.¹⁸³² Cementářský průmysl byl naopak kriticky hodnocen, zda na takto rozsáhlý úkol vůbec stačí, respektive nakolik zaostává za svým německým protějškem.¹⁸³³ Jakmile bylo o stavbě rozhodnuto, cementárny toho přirozeně využily, což byl jeden z důvodů, proč skončila „cenová válka“ a vznikl celostátní syndikát (*Prodejna cementáren, s.r.o.*). Rozhodnutí zvýšit ceny zboží však narazilo u vládních kruhů.¹⁸³⁴ Podle článku v *Rudém právu* z listopadu 1936 se ministr národní obrany František Machník (1886-1967) dostal na zasedání

¹⁸³⁰ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3895, inv. č. 2826, Informace pro národohospodářský odbor předsednictva ministerské rady 15. 2. 1938

¹⁸³¹ VHA Praha, fond ŘOP, sign. 65-5/3-1938, čj. 2509, Odběr cementu v roce 1938.

¹⁸³² Vladimír Kupka – Vladimír Čtverák – Tomáš Durdík – Michal Lutovský – Eduard Stehlík, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002, s. 269.

¹⁸³³ NA Praha, fond MŽ 1918-1945, kart. č. 2843, Československý cementářský průmysl s hlediska obrany státu, *Vojna a mír* 1934, č. 11, s. 14-15.

¹⁸³⁴ APS ČR, fond RV, Schůze rozpočtového výboru 28. 11. 1935, řečník poslanec František Kopřiva.

branného výboru poslanecké sněmovny pod ostrou kritiku kvůli cenám cementu na výstavbu opevnění,¹⁸³⁵ archivní výzkum však nedokázal tento rozhovor potvrdit ani vyvrátit (nemusel být součástí oficiálního zápisu). Státní zásah do cenové politiky syndikátu na sebe v každém případě nenechal dlouho čekat (srov. podkapitola 3.5.3), je tudíž otázkou, zda dodávky na opevnění cementárnám spíše prospěly, anebo snížily jejich rentabilitu.

Producenti vápna dlouhodobě usilovali o hlubší proniknutí do agrárního sektoru, a to již před první světovou válkou. Jejich aktivity jen vystupňovala československá pozemková reforma, která narušila strukturu hospodaření na velkostatkách.¹⁸³⁶ Vlastnické proměny odrazovaly velkostatkáře od investic do půdy a novým majitelům chvíli trvalo, než se plně chopili správy pozemků.¹⁸³⁷ Deformaci trhu prohluboval cukrovarnický průmysl, zdarma dodávající saturační kal na hnojení řepářům, čímž se zbavoval nepohodlného odpadu a zajišťoval si dodávky cukrové řepy. Je pozoruhodné, že cukrovarnická krize z poloviny dvacátých let byla požehnáním pro vápenky,¹⁸³⁸ které dodávaly na trh více vápna ke hnojení.¹⁸³⁹

Obrázek 126 Expozice Zemědělské poradny pro hnojení vápnem na pražské hospodářské výstavě v roce 1938.

Zdroj: Stavivo 19, roč. 1938, s. 193

¹⁸³⁵ NA Praha, fond MZV – VA 1916-1944, kart. č. 1995, inv. č. 1015, Rudé právo 14. 11. 1936.

¹⁸³⁶ Archiv Ústavu T. G. Masaryka, fond TGM-R, kart. č. 462, Anketa u mne, Pod houpáním koruny, záznam Rudolf Barta starší.

¹⁸³⁷ J. Kulička, O situaci v průmyslu vápenickém v uplynulém roce 1921, Stavivo 3, roč. 1922, s. 37

¹⁸³⁸ Vlastislav Lacina, Zahraniční obchod v letech první Československé republiky, Český časopis historický 95, roč. 1997, č. 1, s. 123.

¹⁸³⁹ J. Dědek, Vápno v cukrovarnickém průmyslu, s. 172-173.

Těžištěm lobbistických aktivit vápenického průmyslu byl spíše agrární než stavební sektor.¹⁸⁴⁰ Vítaného spojení producenti našli v poslancích agrární strany (např. Jaroslav Hálek nebo Rudolf Beran), hájících zájmy československého zemědělství.¹⁸⁴¹ Kromě vysílání petic ke státním úřadům¹⁸⁴² vápenky přesvědčovaly zemědělce o výhodách hnojení vápnem a předávali jim potřebné „know-how“.¹⁸⁴³ Záštitou těchto aktivit byla *Jednota průmyslu vápenického při Ústředním svazu československých průmyslníků*, která našla vítaného spojení v ministerstvu zemědělství.¹⁸⁴⁴ Nejenže se zdůrazňovaly přednosti vápna pro výživu půdy, reflektovány byly i národohospodářské důvody, spočívající ve vysokých nákladech na dovoz umělých hnojiv (dusíkatá, fosforečná a draselná).¹⁸⁴⁵ Odbyt vápna v zemědělství dosáhl předválečných čísel roku 1928,¹⁸⁴⁶ dlouhodobým cílem vápenického průmyslu ovšem bylo jeho zdvojnásobení.¹⁸⁴⁷ Český vápenický kartel (*Evidenční kancelář vápenic*) dokonce založil roku 1937 *Zemědělskou poradnu* (Obrázek 126), určenou výhradně pro lobbování za vápenné hnojení. Propagační kampaň slavila úspěchy, jelikož na prahu druhé světové války směřovalo více vápna do zemědělství než stavebního sektoru.¹⁸⁴⁸

Cihlářský průmysl se ve svém lobbingu soustředil výhradně na stavebnictví. Pramenná základna neposkytuje odpověď na otázku, zda odvětví kolektivně ovlivňovalo komunální a státní zakázky, individuálně se o to ale firmy zřejmě pokoušely. Producenti sledovali dva dlouhodobé cíle, a to zvýhodnění průmyslových cihel na úkor venkovské malovýroby a zvýšení konkurenceschopnosti cihel s dalšími stavebními hmotami. Etablované cihelny spatřovaly nevýhodu v absenci instituce, regulující vstup na trh a kvalitu zboží. Cihlářství neomezoval ani živnostenský řád z roku 1906, obecně zpříšňující podmínky drobné výroby.¹⁸⁴⁹ Živnostenské podnikání zůstalo až do roku 1938 rozděleno na řemesla (povinnost zkoušky), koncese (nutnost provozní koncese) a svobodné živnosti, kam patřila i produkce cihel.¹⁸⁵⁰ Výrobu omezovaly jen bezpečnostní opatření a dostupnost cihlářských hlín, které ovšem byly ve střední Evropě hojně rozšířeny, takže cihelny vznikaly napříč habsburskou monarchií.¹⁸⁵¹ Požadavky odvětví shrnul vrchní ředitel *Rakovnických a Poštorenských keramických závodů* Karel Hineis

¹⁸⁴⁰ Josef Matějka, *Propagace hnojení vápnem*, Stavivo 9, roč. 1928, s. 574-575.

¹⁸⁴¹ NA Praha, fond PMR 1918-1942, kart. č. 3585, ičnv. č. 2611, Návrh poslanců Berana, Hála a soudruhů 10. 6. 1920.

¹⁸⁴² Např. petice Jednoty průmyslu vápenického z roku 1933. NA Praha, fond MPOŽ 1918-1942, kart. č. 826, sign. 91.91433, Resoluce 1. 11. 1933.

¹⁸⁴³ Jan Souček, *Pokus o působení vápna na uvolňování živin z půdy*, Listy cukrovarnické 46, roč. 1927-1928, s. 652-654.

¹⁸⁴⁴ Stavivo 3, roč. 1922, s. 356-357.

¹⁸⁴⁵ Tomáš Mrkvan, *Vápno a vápnění jako národohospodářský problém v souvislosti s používáním strojených hnojiv*, Stavivo 7, roč. 1926, s. 117-118.

¹⁸⁴⁶ Rudolf Bárta ml., *Keramické průmysly v prvním desetiletí republiky*, Stavivo 9, roč. 1928, s. 497-498.

¹⁸⁴⁷ J. Šafář, *Methody propagace hnojivového vápna*, Stavivo 10, roč. 1929, s. 170-173.

¹⁸⁴⁸ SOKA Beroun, fond EKV 1936-1946, kart. č. 2, inv. č. 20, *Dopis pro ministerstvo zemědělství* 6. 12. 1939.

¹⁸⁴⁹ Josef Gruber, *Nejnovější pokusy o reformu živnostenského řádu v Rakousku*, Praha 1906, s. 15-16.

¹⁸⁵⁰ Jaroslav Huráb, *Návrh na ochranu cihlářské živnosti*, Stavivo 11, roč. 1930, s. 5.

¹⁸⁵¹ V. Vilikovský, *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*, s. 113-114.

(1875-1956), jenž zdůraznil, že oproti jiným živnostem, které „smí zahájiti a provozovati pouze vyučený a zkoušený odborník“ může cihlářství „provozovati každý. Při tom máme cihlářskou školu, která má nedostatek žactva, a její malý počet absolventů těžko se umísťuje. Přiznáte, že to jsou nezdravé poměry! Cítíte, že jest zde něco shnilého ve státě dánském.“¹⁸⁵²

Cihlářské lobby se před rokem 1938 nepodařilo přesunout odvětví do koncesovaných živností, ani zakázat použití nepálených cihel (vepřovic) na stavební činnost.¹⁸⁵³ Užitečným nástrojem k tomuto kroku měla být připravovaná, ovšem nikdy nerealizovaná novela stavebního řádu.¹⁸⁵⁴ Kromě omezení staveb z vepřovic chtěli producenti do stavebního řádu včlenit výrobu cihel malého formátu, o kterou usilovali od sedmdesátých let 19. století, kdy byla zavedena v sousedním Německu.¹⁸⁵⁵ Nejenže by tím eliminovali soutěž malých venkovských cihelen, snížili by navíc výrobní náklady a zvýšili konkurenceschopnost cihel vůči dalším stavebninám.¹⁸⁵⁶ Tento krok se jim ale před rokem 1938 nepodařilo prosadit.

¹⁸⁵² Karel Hineis, Poznámky k pojednání, jak vznikají u nás cihelny, Stavivo 13, roč. 1932, s. 327-328.

¹⁸⁵³ Josef Matějka, Z pokroků techniky v cihlářském průmyslu v r. 1929, s. 3-4

¹⁸⁵⁴ Rudolf Bárta ml., Základní stavební řád republiky Československé a průmysl stavebních hmot, Stavivo 3, roč. 1922, s. 349-350.

¹⁸⁵⁵ Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1872-1874, s. 226-233; Ziegel und Bauindustrie, Stein und Mörtel 15, roč. 1911, s. 387.

¹⁸⁵⁶ J. Matějka, Z pokroků techniky v cihlářském průmyslu v r. 1929, s. 3-4.

4.6 „Evoluce“ monopolu

Margaret C. Levenstein a Valerie Y. Suslow publikovali roku 2006 mimořádnou studii, v níž si kladli otázku, jaké podmínky musí průmyslová dohoda splnit, aby dosáhla úspěchu, který je definován schopností efektivně zvyšovat ceny. Povšimli si, že většina kartelů se po několika letech rozpadne, zatímco jiné stabilně fungují celá desetiletí. Koherence organizace se odvíjí od tří základních okolností, a to schopnosti sjednotit všechny členské firmy, kontrolovat je, aby nepodváděly a bránit vstupu outsiderů na trh. Kartely proto monitorují konkurenci a zároveň i své členy, trestají je a odměňují. Zůstává však otázkou, zda je rozpad kartelu, doprovázený vypuknutím „cenových válek“, výrazem rozkladu stávajícího uspořádání na trhu, nebo jeho specifickým pokračováním.¹⁸⁵⁷ První předlitavské kartely a syndikáty v průmyslu stavebních hmot vznikaly po roce 1900, a v následujících desetiletích prošly mnoha proměnami. Opakovaně se rozpadaly a obnovovaly, přičemž intermezza vyplňovaly dumpingové boje – poté, co se monopolní organizace rozložila, firmy si přerozdělily trh a opět uzavřely „příměří“.

Lze mezi jednotlivými průmyslovými dohodami pozorovat kontinuitu? Rozličné subjekty sledovaly podobné koluzivní strategie, výsledky se ovšem lišily podle stupně důvěry mezi producenty (způsob, jak eliminovat věžňovo dilema), aktivit outsiderů a vývoje hospodářského cyklu. Ačkoliv se průmyslové dohody proměňovaly, nesledovaly zřetelnou vývojovou linku. Vápenické dohody se posouvaly od regionálních k federativním uskupením, cementárny ale naopak tento model opouštěly. Koncentrace cementářské výroby dosáhla takového stupně, že rozdělení centrální organizace do několika federativních skupin jednoduše nebylo třeba. Cihlářské syndikáty se od počátku soustředily na jediný trh, a to blízkou aglomeraci, v jejímž okolí vytvářely centrální prodejny. Důvodem nebyla ani tak kontrola členských firem, jako spíše snížení rizika a jednodušší uvěřování klientely. Není jistě náhodou, že cihlářské dohody byly mnohem stabilnější než vápenické a cementářské, zřejmě v důsledku menších transakčních nákladů a větší důvěry, která mezi členy panovala.

Management průmyslových dohod, povětšinou sestávající z dominantních hráčů, neustále bojoval proti vnějším i vnitřním nepřátelům. Koherence skupiny byla malá, nedařilo se bránit vstupu outsiderů a organizace ohrožovaly neustálé spory. Centralizace a přísné dodržování kartelové disciplíny ale nebyly pro členské firmy žádoucí. Zkušenost tržní subjekty ubezpečila, že je někdy čas na konkurenci, jindy kooperaci a radikální odklon od tohoto modelu si nikdo nepřál. Firmy preferovaly stabilitu, objevovaly se ovšem chvíle, kdy se konkurence jevila výhodnější. „Cenové války“ nemusely být z jejich pohledu vždy tak dlouhé, hluboké a likvidační, byly však nutným, dokonce vyhledávaným nástrojem. Jen výjimečně se trh bojům vyhnul, ostatně jejich eliminace ani nutně neprospívala jeho výkonu (srov.

¹⁸⁵⁷ Margaret C. Levenstein – Valerie Y. Suslow, What Determines Cartel Success?, *Journal of Economic Literature* 44, roč. 2006, č. 1, s. 44-45.

podkapitola 5.3). Jednalo se o součást specifické samoregulace trhu, která se postupně vyvíjela a proměňovala. Cílem nebylo vytvořit základ pro užší, dlouhodobější kooperaci, nýbrž přizpůsobit se okamžitému stavu ekonomiky, a to způsobem, jenž by byl pro členské firmy co nejvýhodnější. Odtud pak časové omezení kartelových a syndikátních smluv na několik málo let – průmyslové dohody v zásadě kopírovaly hospodářský cyklus, který se ovšem snažily modifikovat pro vlastní účely.

5 Výkon trhu

Jsou kartely vždy špatné, anebo mají janusovskou tvář, a jsou tudíž složité ke všeobecnému zhodnocení? Některé formy ekonomické spolupráce a podnikatelského slučování jsou nahlíženy pozitivně: spojení firem jsou často vítána, i když základní cíl – vytvořit hospodářské výhody pro členy – není dalece vzdálen od účelu kartelu [...] Před rokem 1945 většina politických činitelů na Západě věřila, že kartely jsou obecně prospěšné – dnes se tážeme sami sebe: jak to? Ačkoliv ekonomická teorie a hospodářský vývoj jsou v zásadě nezávislé, historicky existují obecné trendy hospodářského vývoje, na které musí političtí činitelé reagovat. Politici chtějí, aby byla ekonomická rozhodnutí správná a zodpovědná, a proto hledají radu u ekonomů. Avšak ne jen nějakou radu, nýbrž takovou, která je vhodná pro jejich obecné politické zájmy a záměry. Ekonomové mají samozřejmě rádi respekt nositelů politické moci a jsou potěšeni, že je jejich rada žádána. V takovémto systému vzájemné spokojenosti nevyhnutelně vyvstanou jisté preference v ekonomické teorii a občas dokonce dosáhnou hegemonie [...] Úspěšné rozšíření protikartelových postojů v Evropě nebylo pouze důsledkem amerického tlaku; evropský hospodářský rozvoj po roce 1950 také preferoval tuto politiku. Kartelové a podobné dohody jsou primárně nástrojem pro dobu ekonomických obtíží. Avšak po okamžité poválečné rekonstrukci zažila Evropa dvě dekády téměř nepřetržitého ekonomického růstu. A tak bylo jen stěží potřeba kartelizace. Pomalu, ale jistě byla evropská ekonomika důkladně dekartelizována [...]

Hospodářští historici Dominique Barjot a Harm G. Schröter v úvodu ke zvláštnímu vydání Revue économique z roku 2013 na téma kartelizace.¹⁸⁵⁸

„Výkon trhu“ není ničím jiným, než působením konkrétního odvětví na ekonomiku jako celek. Předcházející text analyzoval chování podnikatelských subjektů na trhu se stavebními hmotami, a to v kontextu strukturních charakteristik odvětví, definovaných základními podmínkami tohoto trhu, nezohlednil ovšem dopady příslušných strategií na efektivitu celého hospodářství. Do popředí se tak

¹⁸⁵⁸ Překlad z angličtiny: „Are cartels bad at all times, or are they Janus-faced and thus difficult to assess universally? Some forms of economic cooperation and business combination are viewed positively: Alliances of companies are often welcomed even though the basic goal – to organize economic advantages for alliance members – is not far removed from the purpose of a cartel [...] Before 1945 most decision-makers in the West believed that cartels were generally beneficial – today we ask ourselves: how come? While economic theory and economic development are independent in principle, there are historically general trends in the economic development that political decision-makers have to respond to. Politicians want economic decisions to be good and responsible and therefore look to economists for advice. However, not just any advice, but one suitable to their general political interests and intentions. Economists, of course, also like being respected by those in political power and pleased to have their advice solicited. In such a system of mutual satisfaction certain preferences in economic theory inevitably emerge and at times even achieve hegemony [...] The successful diffusion of anti-cartel attitudes in Europe was not only due to American pressure; European economic development after 1950 also favoured such policy. Cartels and similar agreements are primarily instruments for times of economic difficulties. But after the immediate post-war reconstruction Europe experienced over two decades of nearly uninterrupted economic growth. Consequently there was little need for the ideas of cartelization. Slowly but surely the European economy was thoroughly decartelized [...]“. D. Barjot – H. G. Schröter, General Introduction, s. 957-959.

dostává otázka výkonu monopolu a nákladů mrtvé váhy, tedy plýtvání zdroji vlivem nedokonalé konkurence. Je tržní síla monopolů škodlivá pro hospodářství? Nakolik je třeba zasahovat do volné soutěže, aby se podařilo jejich negativní působení vyvážit? Podobné otázky jsou neustálým zdrojem svárů mezi ekonomickými školami. Zejména neoklasická ekonomie zastává stanovisko, že nedokonalá konkurence snižuje efektivitu přerozdělování zdrojů omezením výstupů odvětví pod konkurenční úroveň. Jelikož monopolní ceny převyšují mezní náklady, nedochází k pareto-optimální alokaci surovin, což v praxi znamená, že jeden nebo více tržních subjektů by stále mohly dosáhnout prospěchu, aniž by byly poškozeny jiné (podle italského ekonoma Vilfreda Pareta, 1848-1923).¹⁸⁵⁹

Zvýšení produkce a snížení cen limitováním monopolů by v takovém případě mohlo vést k výhodnější struktuře výstupů národní ekonomiky.¹⁸⁶⁰ Jak velké jsou však náklady mrtvé váhy, plynoucí z neefektivity kartelu či syndikátu?¹⁸⁶¹ Na příkladu americké ekonomiky byla publikována řada studií, odhadujících jejich dopady na HNP. První výzkum tohoto typu došel k závěru, že se jedná o pouhých 0,1 % HNP, tedy hodnotu zcela zanedbatelnou. Pozdější závěry však vyzněly méně příznivě a posunuly tuto hodnotu k 4 až 7 % americké HNP. Skutečná odpověď se bude nacházet někde mezi těmito dvěma extrémy, takže se odhaduje, že náklady mrtvé váhy, způsobené neefektivním přerozdělováním zdrojů monopoly, se rovnají zhruba 0,5 až 2 % HNP Spojených států amerických. Problematiku ještě komplikují další nevyčíslitelné náklady, například výdaje monopolů na obranu vydobytého postavení (kladení vstupních bariér), nebo vnitřní náklady instituce. Jestliže se přičtou také tyto hodnoty, náklady mrtvé váhy se hypoteticky mohou vyšplhat až na 6 % amerického HNP.¹⁸⁶²

Ačkoliv se struktura evropského hospodářství od Spojených států amerických značně odlišuje, nelze americký příklad zcela opomenout. Monopolizace pravděpodobně snižovala výkon trhu se stavebními hmotami, vyčíslený v nákladech mrtvé váhy, tento přístup však zohledňuje pouze stacionární, nikoliv dynamické rozložení národní ekonomiky. Kartelizace a syndikalizace měla také pozitivní dopady na hospodářství, ať už se jednalo o boj s hospodářskými krizemi, snižování režijních nákladů nebo investice do technologií. Předchozí kapitola zdůraznila, že hlavní motivací průmyslového slučování byla cenová politika (srov. podkapitola 4.1), kterou ovšem limitovala malá koherence skupiny (srov. podkapitola 4.2). Monopolní organizace vznikla především proto, aby zvýšila ceny zboží, dle terminologie Mancura Olsona tedy generovala „veřejné statky“. Jestliže si chtěla zajistit legitimitu u svých členů, musela splnit tento účel, pokud ale chtěla legitimizovat svou činnost také u státních úřadů a spotřebitelů, bylo nutné produkovat odlišné „veřejné statky“ (nikoliv zvyšování cen, ale cenová stabilita; namísto redukování

¹⁸⁵⁹ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 160.

¹⁸⁶⁰ Arnold C. Harberger, *Monopoly and Resource Allocation*, *The American Economic Review* 44, roč. 1954, č. 2, s. 77-87.

¹⁸⁶¹ R. Clarke, *Industrial Economics*, s. 226.

¹⁸⁶² F. M. Scherer, *Industrial Market Structure and Economic Performance*, s. 461-471.

produkce vyrovnávání nadprodukce; zlevňování dopravy oproti rajonizaci odbytu). Nejednalo se přitom o „slovíčkaření“, nýbrž sofistikované nástroje kartelové politiky s cílem eliminovat outsiders, kontrolovat členské firmy a uspokojit spotřebitele i stát. Upozadění hlavního účelu průmyslových dohod (zvyšování cen) na úkor „měkkých nástrojů“ kontroly trhu přirozeně generovalo nespokojenost členských firem. Zmírnit toto dilemma pomohlo tzv. pozitivní „selektivní povzbuzení“ (srov. podkapitola 4.4), poskytující příslušníkům skupiny „exkluzivní“ výhody, kterými nedisponoval žádný outsider (snížení režijních nákladů, průzkum trhu, společné uvěřování klientely, kompenzace při zásahu „vyšší moci“).

Monopolní organizace vskutku negenerovaly pouze náklady mrtvé váhy, ale zlepšovaly také efektivitu podnikání a posilovaly důvěru mezi tržními subjekty. Není proto účelné ptát se pouze po nákladech mrtvé váhy, s nimiž pracuje neoklasická ekonomie, ale také zhodnotit nechtěné působení průmyslových dohod na ekonomiku (Diagram 15). Jinými slovy, je třeba hledat „externalitu“ plynoucí z monopolizace trhu, které ekonomická věda vnímá jako „*vliv činností jednoho člověka na blahobyt lidí neúčastnících se této činnosti*“.¹⁸⁶³ Jestliže má tato činnost nepříznivé důsledky, jedná se o „negativní externalitu“, pokud ale působí kladně, pak jde o „pozitivní externalitu“.¹⁸⁶⁴ Typickým příkladem negativní externality je znečišťování životního prostředí, způsobené průmyslovými provozami. Mezi pozitivní externality se zase řadí inovace, z nichž nemá prospěch jen vynálezce, nýbrž celá ekonomika (dochází k růstu „technologické znalosti“ společnosti).¹⁸⁶⁵ Mezi externality se přitom řadily i „veřejné statky“¹⁸⁶⁶ vytvářené monopolními organizacemi (např. cenová politika). Jestliže kartel zvýšil ceny a redukoval produkci, poškodil spotřebitele a snížil efektivitu alokace surovin (náklady mrtvé váhy), to ovšem neznamená, že by členské firmy neinvestovaly získané prostředky produktivně – zisk mohl být použit kupříkladu na výzkum a zavádění nových technologií. Efektivita výroby by se tak zvýšila a ceny poklesly, což prospívalo hlavně spotřebiteli (pozitivní externalita). Stejně tak si ale mohli majitelé výnosy přerozdělit a nechat odvětví stagnovat, čímž zase konzumenty poškozovali (negativní externalita).

Otázkou tedy není, jak velké náklady mrtvé váhy monopoly generovaly, ale jestli firmy využívaly monopolních výnosů takovým způsobem, aby odvětví nestagnovalo a byl zajištěn dlouhodobý růst hospodářství. Nakolik se podepsala monopolizace trhu na rentabilitě průmyslu stavebních hmot? Jak ovlivnila průběh hospodářského a investičního cyklu? Stimulovala soustředění, nebo naopak zpomalovala koncentraci? Lze vůbec koncentraci vnímat pozitivně, jelikož vedla k úsporám z rozsahu, anebo šlo o negativní jev, usnadňující vznik monopolu? Cílem následující kapitoly je zodpovědět

¹⁸⁶³ Gregory Mankiw, *Zásady ekonomie*, Praha 1999, s. 213.

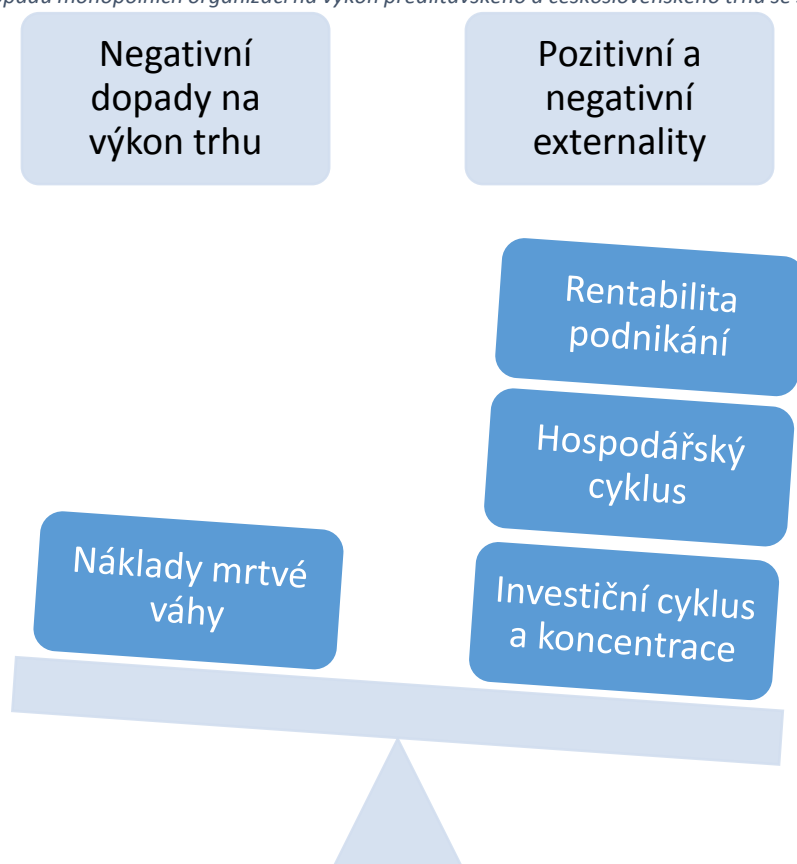
¹⁸⁶⁴ Karel Macík, *Mikroekonomie*, Praha 2007, s. 80.

¹⁸⁶⁵ G. Mankiw, *Zásady ekonomie*, s. 213-217.

¹⁸⁶⁶ P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus, *Ekonomie*, s. 36.

všechny tyto otázky a zhodnotit, jaký význam měly průmyslové dohody pro rozvoj předlitavského a československého průmyslu stavebních hmot.

Diagram 15 Nástin dopadu monopolních organizací na výkon předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami.

5.1 Rentabilita podnikání

Hlavní motivací předlitavských a československých producentů stavebnin ke koluzi bylo docílení vyšších zisků skrze „monopolní ceny“. Jednalo se o stav, kdy měl kartel či syndikát dostatečnou kontrolu nad trhem, aby stanovil ceny převyšující mezní náklady svých členů, kteří pak pracovali s „monopolním výnosem“. Průmyslové dohody ovšem obvykle nedisponovaly takovou tržní silou, aby dlouhodobě udržely monopolní ceny, takže dosáhly tohoto cíle jen zřídka. Výzkum komplikuje jednak nedostatek kvantitativních údajů, znemožňující přesné stanovení mezních nákladů firem, jednak poněkud nejasný pojem „spravedlivého zisku“. Jedná se o uměle vykonstruovaný termín, znázorňující společensky přijatelný výnos podnikatelských subjektů, odlišující spravedlivý „občanský zisk“ od nespravedlivého „monopolního výnosu“. Ve chvíli, kdy se odvětví začalo vzdalovat „spravedlivému zisku“, zvýšila se pravděpodobnost, že do hry vstoupí na naléhání spotřebitelů stát, jenž zahájí cenové intervence. Před rokem 1938 panovalo přesvědčení, že by „občanský zisk“ (ztotožnitelný s pojmem „spravedlivý zisk“) neměl výrazněji převyšovat úrokové sazby *Oesterreichische Nationalbank*, potažmo *Národní banky Československé*. Jestliže se procentuální podíl čistého zisku na kapitálu firmy nerovnal ani úrokovým sazbám, firma nebyla příliš rentabilní.¹⁸⁶⁷ Pokud zisk naopak výrazně přesáhl hodnotu 10 %, firma se často neubránila obvinění z „lichvy“ nebo „keřasení“ (od slova *Kettenhändler*, které se používalo pro překupníky, vydělávající na nedostatku zboží během první světové války).¹⁸⁶⁸ Průmyslové dohody se prezentovaly jako nástroj, jak nastolit rovnováhu na trhu,¹⁸⁶⁹ jestliže to ale situace dovolila, neváhaly maximalizovat „monopolní výnos“ dalece za hranici 10 % akciového kapitálu.

Rentabilita podnikání v Předlitavsku se výrazně lišila v závislosti na průmyslových odvětvích (Tabulka 43). Nejlépe si vedly akciové plynárny, jejichž zisk se pohyboval mezi lety 1900-1910 kolem 28 %. Následoval finanční sektor, a to zejména pojišťovny, v menší míře pak bankovní a úvěrní instituce. Zisk akciových společností v těžkém průmyslu osciloval kolem 10 %. Zdaleka nejlepší rentabilitu vykazovali producenti stavebních hmot (12,3 %), následováni báňskou a hutní výrobou (11,8 %) a strojírenským a kovozpracujícím průmyslem (9,7 %). Podstatně horší výsledky měl lehký průmysl (cukrovarnický, pivovarnický, lihovarnický a textilní), přičemž jen nepatrného zisku docílily přepravní a stavební firmy. Ačkoliv patřily stavební hmoty k nejziskovějším segmentům předlitavské ekonomiky, mezi jednotlivými obory panovaly značné rozdíly. Poměrně dobře si vedl cementářský průmysl, který se již na přelomu 19. a 20. století zařadil mezi hlavní tahouny odvětví (je třeba pamatovat, že cementárny nevyráběly pouze cement, ale patřily také k největším vápenkám). Rentabilitě cementáren se dokázali přiblížit i

¹⁸⁶⁷ Rentabilita podnikání v průmyslu cihlářském a keramickém vůbec, Stavivo 16, roč. 1935, s. 268-269.

¹⁸⁶⁸ AKPR, fond KPR 1919-1947, inv. č. 212, Návrh na odstranění bytové nouze ústředního ředitele Ludvíka Chambergera 5. 10. 1920; Stavivo 1, roč. 1920, s. 73; Josef Matějka, Kalkulace ceny cihlářských výrobků, Stavivo 4, roč. 1923, s. 83-86.

¹⁸⁶⁹ SOA Praha, fond OŽK Praha 1850-1949, kart. č. 542, inv. č. 1091, Zpráva Živnostenské banky v Praze o prodejních organizacích průmyslu cihlářského 15. 6. 1912.

další producenti stavebnin, dokonce je dalece předčili (např. *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*), žádný jiný obor průmyslu stavebních hmot ale jako celek nevykazoval takovou míru koncentrace výroby, úspor z rozsahu ani výnosnosti podnikání.

Tabulka 43 Zisk předlitavských akciových společností v letech 1900-1910.

Odvětví	Ziskovost	Nominální dividenda
Plynárny	28,1%	22,9%
Pojišťovnictví	21,2%	12,1%
Průmysl stavebních hmot	12,3%	8,5%
Báňský a hutní průmysl	11,8%	10,0%
Strojírenský a kovozpracující průmysl	9,7%	7,0%
Bankovní a úvěrní instituce	8,9%	7,1%
Cukrovarnický průmysl	7,9%	5,3%
Pivovarnický a sladovnický průmysl	6,4%	5,5%
Textilní průmysl	6,0%	4,9%
Lodářské společnosti	4,4%	3,5%
Jiné přepravní společnosti	4,2%	3,6%
Stavební společnosti	4,0%	3,5%
Parní mlýny	0,5%	2,2%
Všechny akciové společnosti	8,9%	6,8%

Zdroj: Herbert Wolfgang Ertl, Die Rentabilität der Aktiengesellschaften Österreichs, in: Statistische Monatsschrift, roč. 18, Wien 1912, s. 578.

Tabulka 44 Ziskovost akciových společností působících v cementářském průmyslu, příbuzných odvětví a všech akciových společnostech na předlitavském trhu (1900-1912).

Rok	Cementářský průmysl*	Průmysl stavebních hmot	Báňský a hutní prům	Strojírenský kovodělný průmysl	Všechny akciové společnosti
1900	7,0%	9,3%	11,2%	9,9%	8,5%
1901	5,6%	9,2%	9,6%	5,4%	7,6%
1902	6,5%	10,8%	7,7%	4,3%	7,1%
1903	9,2%	12,9%	8,7%	4,9%	7,7%
1904	12,9%	15,2%	10,1%	7,4%	8,2%
1905	15,8%	16,6%	11,5%	9,6%	8,3%
1906	15,7%	14,6%	12,7%	12,1%	9,4%
1907	16,8%	13,2%	15,0%	11,1%	10,1%
1908	16,5%	13,4%	15,9%	13,3%	10,0%
1909	11,1%	10,2%	14,5%	14,1%	10,0%
1910	8,8%	9,7%	13,0%	13,3%	9,9%
1911	12,4%	14,0%	12,0%	11,5%	10,5%
1912	12,4%	15,2%	13,6%	13,1%	11,4%

*Nejsou uvedeny zahraniční akciové společnosti, které vlastnily cementárny v Předlitavsku

Zdroj: Compass 34-48, roč. 1901-1915; Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Ländern 20-31, 1901-1912, Wien 1902-1913.

Akciové společnosti v těžkém průmyslu byly před rokem 1918 mnohem ziskovější, než kolik činil předlitavský průměr (Tabulka 44). Rychlý rozvoj stavebnictví přitom umožnil, aby producenti stavebnin pracovali s výnosy, které překročily hranici „občanského zisku“. Diskontní sazby *Oesterreichische Nationalbank* se v letech 1900-1912 pohybovaly v rozpětí 3,5 až 5,2 %, od čehož se odvíjel výnos státních obligací, oscilující kolem 4 % (Tabulka 45). Nejednalo se o příliš vysokou částku, mírně však překročila úrok spořitelny. Investovat do akcií cementáren, cihlen a vápenek se za této situace značně vyplácelo, takže hodnota akcií na burze stoupala (dividendy vyplácené z reálné hodnoty akcií na burze byly srovnatelné s výnosy ze státních obligací). Rentabilita průmyslu stavebních hmot opakovaně přesahovala 10 % a roku 1905 se rovnala dokonce 16,6 %. Konjunkturu obzvláště dobře využily předlitavské cementárny, které vytvořily roku 1901 cementářský syndikát. Roku 1903 se organizace stabilizovala přijetím outsiderů z českých zemí, a poté mírně navyšovala ceny. Poptávka po zboží rostla a rentabilita odvětví brzy přesáhla 16 %. Teprve rozpad syndikátu koncem první dekády 20. století a následné vypuknutí „cenových válek“ měl nepříznivé dopady na ziskovost odvětví, nicméně ani během dumpingových bojů výnos výrazně nepoklesl pod předlitavský průměr. Krátce nato, roku 1910, vznikl nový syndikát, kladoucí si za cíl zvyšování cen. Navzdory tomuto vývoji stát do hry nevstoupil. Důvod spočíval v několika faktorech – rentabilita podnikání zatím výrazně nepřesáhla „občanský zisk“, úřady nesledovaly žádné strategické cíle a přímé cenové intervence ještě nebyly obvyklou záležitostí.

Tabulka 45 Diskontní sazby *Oesterreichische Nationalbank* a výnos z reálné burzovní hodnoty vybraných státních obligací (*Kronenrente, Goldrente a Investitionsrente*) v letech 1900-1912.

Rok	Kronenrente 4 %	Goldrente 4 %	Investitionsrente 3 %	Diskontní sazba
1900	4,1%	4,1%	-	4,6%
1901	4,2%	4,0%	-	4,1%
1902	4,0%	4,0%	3,9%	3,5%
1903	4,0%	3,9%	3,8%	3,5%
1904	4,0%	4,0%	3,8%	3,5%
1905	4,0%	4,0%	3,8%	3,7%
1906	4,0%	4,1%	3,9%	4,3%
1907	4,1%	4,1%	4,0%	4,9%
1908	4,1%	4,1%	4,0%	4,2%
1909	4,2%	4,1%	4,1%	4,0%
1910	4,3%	4,1%	4,2%	4,2%
1911	4,3%	4,1%	4,3%	4,4%
1912	4,6%	4,2%	4,6%	5,2%

Zdroj: Compass 34-48, roč. 1901-1915; Karl Forchheimer, *Wirtschaftsstatistische Chronik* 1913, s. 138-178; Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1882-1914.

Ačkoliv se cementářský průmysl řadil k nejvýnosnějším oborům předlitavského průmyslu stavebních hmot, některé cihelny byly ještě rentabilnější. Příkladem je vídeňský trh s cihlami, kde byla dominantním hráčem *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft* (Tabulka 46). Mezi lety 1900-1913 její zisk často přesáhl 20 % akciového kapitálu, přičemž během konjunktury vídeňského stavitelství roku 1912 se přiblížil až 40 %. O poznání horší výsledky měla druhá největší vídeňská cihelna

(druhé místo jí náleželo i v celém Předlitavsku), a to *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*. Zisk této akciové společnosti jen výjimečně přesáhl 10 %, spíše se nacházel pod touto hranicí. Třetí největší vídeňská cihelna, firma *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke*, která vstoupila na trh roku 1905, měla přibližně srovnatelné výsledky jako *Union-Baumaterialien-Gesellschaft*. Silné postavení *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft* tudíž neplynulo ani tak z vysoké rentability vídeňského cihlářského průmyslu jako spíše výborné technologické vybavenosti závodů a mimořádně schopného managementu.

Tabulka 46 Ziskovost (procentuální poměr zisku k akciovému kapitálu) akciových společností na vídeňském trhu s cihlami (1900-1912).

Rok	Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft	Union-Baumaterialien-Gesellschaft	Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke
1900	18,4%	7,5%	*
1901	17,3%	5,0%	*
1902	23,5%	8,6%	*
1903	24,9%	9,2%	*
1904	25,1%	10,9%	*
1905	26,1%	12,7%	*
1906	21,7%	9,0%	9,0%
1907	17,2%	6,3%	6,4%
1908	16,3%	6,3%	6,4%
1909	16,6%	6,3%	6,7%
1910	27,3%	8,9%	8,8%
1911	33,4%	10,8%	13,8%
1912	38,2%	13,3%	11,2%

* Firma byla založena teprve roku 1905.

Zdroj: Compass 34-48, roč. 1901-1915.

Tuto skutečnost jen potvrzují podnikatelské strategie *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*. Ačkoliv se jednalo o zdaleka nejrentabilnější subjekt na trhu, management přerozděloval zisk mezi akcionáře velmi obezřetně. V poměru ke svému výnosu vyplácela firma podstatně menší nominální dividendy než *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* a *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke* (Tabulka 47). Například v roce 1905, kdy vykázala zisk 26,1 %, činila nominální dividendy pouhých 15,8 %. *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* přitom fakturovala zisk 12,7 %, akcionářům ale vyplatila jen 7 % dividendu. Přebytky, které *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft* před rokem 1914 nahromadila, mohla během první světové války využít k odkoupení cihlen *Union-Baumaterialien-Gesellschaft* (srov. podkapitola 3.1.1). Firma se přitom těšila takové důvěře akcionářů, že se kurz cenných papírů na burze brzy vyšplhal na několiknásobek jejich nominální hodnoty. Výsledek – dividendy vyplácené z reálné hodnoty akcií na burze byla paradoxně menší než u zbývajících akciových cihlen ve Vídni. Ani tato skutečnost však nevytvořila dostatečný tlak k tomu, aby management *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft* změnil stávající politiku vyplácení

nízkých dividend při preferenci investičních strategií. Tento postup ostatně stimuloval také vídeňský syndikát, založený roku 1900, který měl výrazný podíl na „monopolním výnosu“ *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*, jenž dalece předčil dobové představy o spravedlivém „občanském zisku“. Syndikát na jednu stranu vytvořil stabilní prostředí pro modernizaci a rozšiřování výroby, na druhou stranu ale nedisponoval dostatečnou tržní silou, aby zcela zamezil vstupu outsiderů na trh, což vytvářelo tlak na racionalizaci. Úspěch vídeňského syndikátu tudíž nespočíval ani tak v „monopolních cenách“ (organizace sledovala spíše politiku cenové stability, srov. podkapitola 4.1.2) jako ve schopnosti eliminovat konkurenci, rajonizovat odbyt a snížit režijní náklady, z čehož těžila zejména firma *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*, kontrolující prodej veškerého zboží.

Tabulka 47 Dividenda z nominální a reálné hodnoty akcií největších akciových cihelen na vídeňském trhu (1900-1912).

Rok	Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft		Union-Baumaterialien-Gesellschaft		Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke	
	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií
1900	12,7%	4,3%	5,0%	6,7%	*	*
1901	10,8%	4,2%	2,5%	3,1%	*	*
1902	14,2%	4,9%	5,0%	6,0%	*	*
1903	15,0%	4,6%	5,0%	5,1%	*	*
1904	15,8%	4,4%	6,0%	5,6%	*	*
1905	15,8%	4,6%	7,0%	6,1%	*	*
1906	13,5%	4,0%	5,0%	4,5%	6,0%	**
1907	11,3%	3,9%	3,0%	3,5%	5,0%	**
1908	10,2%	3,7%	3,0%	3,6%	5,0%	**
1909	10,2%	3,4%	3,0%	3,0%	5,0%	**
1910	13,3%	3,9%	5,0%	4,0%	6,0%	4,5%
1911	15,8%	4,7%	6,0%	4,5%	9,0%	6,8%
1912	21,0%	5,7%	7,0%	5,7%	7,0%	5,8%

* Firma byla založena teprve roku 1905.

** Firma vstoupila na burzu roku 1910.

Zdroj: Compass 34-48, roč. 1901-1915.

Předlitavský průmysl stavebních hmot byl bezpochyby jedním z nejziskovějších odvětví na trhu, opravdového rozmachu se ale odvětví dočkalo teprve mezi světovými válkami. Zatímco v alpských zemích procházelo cementářství, cihlářství a vápenictví dlouhým obdobím stagnace, způsobeným pomalým rozvojem rakouské ekonomiky (srov. podkapitola 4.1.4), v Československu probíhala rozsáhlá výstavba obytných, hospodářských a úředních budov i infrastrukturních objektů. Ve dvacátých letech byla výroba stavebnin zdaleka nejrentabilnějším oborem československé ekonomiky, jemuž se v sekundárním sektoru dokázalo přiblížit jen pivovarnictví a sladovnictví. Tento trend byl obzvlášť patrný po roce 1927, takže cenné papíry producentů stavebních hmot meziročně vzrostly na burze o 85,8 % (sic!), čemuž se tehdy přiblížil jen strojírenský a kovodělný průmysl (Tabulka 48). Průměrný růst

hodnoty československých akcií v letech 1927-1928 přitom činil jen 35,4 %. Vysoká rentabilita produkce stavebních hmot však neměla dlouhého trvání. Počínaje rokem 1930 akcie průmyslu stavebních hmot rychle klesaly, přičemž nejnižšího bodu dosáhly na přelomu let 1934/1935, v sedle hospodářského cyklu. Brzy měl nastat obrat – v letech 1936-1937 akcie opět rostly. Důvodem bylo pozvolné zotavení některých oborů průmyslu stavebních hmot z velké hospodářské krize, zejména v důsledku výstavby československého pohraničního opevnění. Vápenky a cihelny se – na rozdíl od cementářského průmyslu – nedokázaly před zánikem Československa z velké hospodářské krize plně vzpamatovat.

Tabulka 48 Burzovní indexy československých hodnot znamenáných na pražské burze v letech 1927-1936 (leden 1927=100).

Rok	Prům. stavebních hmot	Strojírenský a kovodělný prům.	Chemický prům.	Uhlýný prům.	Úhrnný index
1928	185,8	181	134,4	125,1	135,4
1929	177,4	188,5	128,3	124,8	135,8
1930	145,6	150,4	108,2	101,3	115,8
1931	108,4	113,2	86,4	85	96
1932	87	62,8	74,8	70,3	78
1933	83,1	57,9	106	72,8	83,7
1934	77,6	60,6	134,6	75,4	87,6
1935	77,5	75	148,7	87,8	94,1
1936	104,8	124,7	188,1	131,7	119,5
1937	150	145,2	178,7	142,1	132,5

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 162-163.

Po roce 1918 se plně projevilo, že tahounem průmyslu stavebních hmot je cementářství, následované cihlářstvím a vápenictvím. Akciové společnosti produkující stavebniny byly jako celek mnohem rentabilnější než příbuzná odvětví těžkého průmyslu (báňský a hutní nebo strojírenský průmysl, Tabulka 49). Jestliže se přitom započítají všechny akciovky v sekundárním a terciálním sektoru, bude tento výsledek ještě mnohem pozoruhodnější. Roku 1928, na vrcholu konjunktury, činila průměrná výše nominálních dividend v průmyslu, obchodu a dopravě 8 %, producenti stavebnin si však mohli dovolit vyplatit 23,9 %. Rentabilitu průmyslu stavebních hmot ovšem zkreslovaly mimořádné výsledky československých cementáren (roku 1928 platilo odvětví nominální dividendu 40,2 %). Diverzifikace vápenické a cihlářské výroby napříč odvětvími sice znemožňuje sestavit podobnou statistiku i pro tato odvětví, šetření na úrovni individuálních firem však naznačuje, že jejich výnos dosahoval podprůměrných hodnot průmyslu stavebních hmot, což jen potvrzuje, že čísla deformovala výsledky cementáren. Cihlářství a vápenictví si však nevedlo ve srovnání s příbuznými odvětvími těžkého průmyslu nikterak špatně, rentabilita ale výrazněji nepřekračovala československý průměr. Pohybovala se na hranici dobových představ o „občanském zisku“, na nějž měly úspěšné tržní subjekty nárok.

Tabulka 49 Dividendy z nominálních hodnot akcií v československém cementářském průmyslu ve srovnání s příbuznými odvětvími a průmyslem, obchodem a dopravou jako celkem (1926-1937).

Rok	Cementářský průmysl	Průmysl stavebních hmot	Chemický průmysl	Báňský a hutní průmysl	Strojírenský průmysl	Průmysl, obchod a doprava
1926	33,7%	16,8%	9,9%	9,2%	8,3%	6,6%
1927	36,7%	19,1%	9,3%	9,7%	10,4%	7,2%
1928	40,2%	23,9%	9,7%	10,0%	11,8%	8,0%
1929	38,5%	21,3%	10,4%	10,5%	13,9%	8,2%
1930	28,9%	16,9%	8,4%	9,4%	13,2%	7,3%
1931	21,9%	11,8%	6,2%	2,8%	2,7%	3,7%
1932	12,7%	6,7%	4,7%	1,9%	1,4%	2,6%
1933	7,0%	3,4%	5,1%	1,9%	1,2%	2,6%
1934	1,5%	1,9%	5,7%	3,2%	3,9%	3,3%
1935	2,6%	1,5%	6,9%	3,4%	6,7%	3,8%
1936	7,4%	4,5%	7,1%	4,4%	8,8%	4,4%
1937	11,0%	7,6%	8,1%	6,9%	11,6%	5,8%

Zdroj: Compass 58-71, roč. 1925-1938; Zprávy Národní banky Československé, roč. 1926-1949.

Konjunktura druhé poloviny dvacátých let znamenala nebývalé podnikatelské příležitosti. Odbyt stavebnin byl tak veliký, že producenti ani nemuseli výrazněji regulovat výrobu či rajonizovat odbyt. Vznikající kartely a syndikáty sdružovaly své členy jen volně, v ostrém kontrastu s předlitavskými průmyslovými dohodami. Cenový dumping nebyl příliš lákavou strategií, tržní subjekty proto nepotřebovaly vytvářet kontrolní mechanismy a uzavíraly hlavně gentlemanské dohody o minimálních cenách zboží. Koordinovaná akce za účelem zvýšení cen nebyla potřeba, průmyslové dohody jejich růst spíše zpomalovaly. Zásadní změnu přinesla teprve velká hospodářská krize. Téměř paralelně vypukly v cementářství, vápenictví i cihlářství „cenové války“, jejichž délka i intenzita se lišila v závislosti na specifických podmínkách jednotlivých regionálních trhů (srov. podkapitola 3.1). Dumpingové boje povětšinou skončily vznikem nových průmyslových dohod, které navázaly spíše na předlitavské kartely a syndikáty než volné organizace z dvacátých let. Do popředí se dostala cenová politika, kontrolovaná syndikátními prodejny a evidenčními kancelářemi. Tyto organizace disponovaly mnohem sofistikovanějšími nástroji, jak bránit členským firmám v podvádění a trestat je za porušování smluv. Na rozdíl od první dekády dvacátého století ale vstoupil do hry stát. Cílem úřadů bylo jednak oživit stavebnictví, ohrožené zdražováním stavebnin, jednak zajistit levné dodávky cementu pro československé pohraniční opevnění. Úřady přímo intervenovaly jen v cementářském průmyslu, producenti vápna a cihel si ale uvědomovali rostoucí nebezpečí a raději zvyšovali ceny jen pozvolna. Výsledkem bylo, že rentabilita podnikání v průmyslu stavebních hmot předčila roku 1937 československý průměr pouze nepatrně, další cenové intervence státu nebyly proto potřeba. Cementářský průmysl se navzdory státnímu zásahu z velké hospodářské krize rychle zotavil, což

zapříčinila hlavně výstavba pohraničního opevnění. Srovnatelný vývoj šlo ostatně pozorovat ve strojírenském průmyslu, který těžil z vyzbrojování Československé republiky.

Rentabilita cementářského průmyslu je obzvlášť patrná, pokud se porovná bilance *Královské cementárny*, největšího koncernu Československé republiky, s výsledky jedné z nejmenších prvorepublikových firem, a to akciové společnosti *Podolská cementárna* v Praze (Tabulka 50). Oproti Královu Dvoru nebylo podnikání *Podolské cementárny* nikterak efektivní. Je proto s podivem, že i tato malá, neracionálně vyrábějící firma vykazala v roce 1928 zisk 24,2 % svého akciového kapitálu, čímž mírně předčila průměr průmyslu stavebních hmot. Pronikání železobetonu do meziválečného stavebnictví jednoduše zapříčinilo, že se cementářský průmysl vyprofiloval jako nejrentabilnější odvětví československého trhu, z čehož nemálo těžily i relativně nevýznamné firmy, mezi něž se Podolí nepochybně řadilo. Společnost se potýkala se značnými potížemi teprve od roku 1932, kdy na trhu vypukly „cenové války“, trvající až do poloviny třicátých let. Když vstoupila do cementářského průmyslu nová konjunktura, nacházela se *Podolská cementárna* na pokraji krachu, a toho využil Králův Dvůr, který odkoupil majoritní podíl na jejím akciovém kapitálu s cílem přesunout závod na východní Slovensko (srov. podkapitola 4.2).

Tabulka 50 Ziskovost a dividendy z reálné a nominální hodnoty akcií Královské a Podolské cementárny (1922-1937).

Rok	Královská cementárna			Podolská cementárna		
	Ziskovost	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií	Ziskovost	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií
1922	26,8%	22,5%	5,3%	16,1%	12,0%	4,1%
1923	21,4%	18,0%	3,2%	-2,8%	0,0%	0,0%
1924	35,2%	30,0%	5,2%	7,7%	7,0%	3,1%
1925	51,7%	40,0%	5,8%	-1,0%	0,0%	0,0%
1926	66,7%	50,0%	4,9%	-0,3%	0,0%	0,0%
1927	62,3%	50,0%	2,5%	9,6%	7,5%	3,1%
1928	60,5%	50,0%	3,2%	24,2%	15,0%	3,4%
1929	58,8%	50,0%	5,0%	23,2%	15,0%	4,7%
1930	58,8%	50,0%	6,8%	16,9%	14,0%	4,6%
1931	47,0%	40,0%	6,5%	7,7%	6,0%	4,3%
1932	28,8%	25,0%	5,0%	2,5%	0,0%	0,0%
1933	11,3%	10,0%	2,4%	1,9%	0,0%	0,0%
1934	-62,5%	5,0%	1,1%	-19,1%	0,0%	0,0%
1935	0,0%	4,5%	0,8%	-16,6%	0,0%	0,0%
1936	10,3%	8,0%	1,4%	0,5%	2,5%	1,1%
1937	19,0%	16,5%	2,0%	0,1%	0,0%	0,0%

Zdroj: Josef Kašpar, Československé bursovní papíry 3-13, roč. 1927-1938; Compass 56-71, roč. 1923-1938.

Královská cementárna byla v letech 1925-1930 mimořádně výnosným podnikem. Její zisk se tehdy pohyboval kolem 50-60 % akciového kapitálu, oproti dalším průmyslovým koncernům Československé republiky výsledek zcela jedinečný. Jestliže se srovná podnikání Králova Dvora s dalšími členy tzv.

„kartelu čtyř cementáren“, a to *Štrambersko-vítkovickými cementárnami a Slovenskými továrnami na portlandský cement* Lietavská Lúčka-Ladce, obsadí *Královská cementárna* až druhé místo. Nejsou známy pouze obchodní výsledky posledního člena „kartelu čtyř cementáren“, maloměřické cementárny *Leo Czech a spol.*, protože se jednalo o rodinnou společnost a jako taková neuveřejňovala svou bilanci. Koncern Lietavská Lúčka-Ladce dokonce vykázal roku 1928 zisk rovnající se 106,3 % akciového kapitálu a vyplacená dividenda činila 75 % nominální hodnoty akcií. Důvodem byla výhodná geografická poloha závodů. Na Slovensku nepůsobila ve dvacátých letech žádná jiná cementárna a Lietavská Lúčka-Ladce zdejší trh monopolizovala. Pokud se tento výsledek porovná s výnosem státních dluhopisů, který činil pouhých 5,7 % investované hodnoty, je patrné, že „monopolní výnosy“ cementářského průmyslu dalece předčily průměrný „občanský zisk“. Vývoj na burze se této skutečnosti rychle přizpůsobil. Akcie cementářského průmyslu vyletěly koncem dvacátých let do takové výše, že dividenda vyplácená z reálné hodnoty akcií *Královské cementárny* se nedokázala vyrovnat výnosu ze státních dluhopisů. Nadhodnocení kurzu cenných papírů usnadnilo investice do modernizace. Společnost opakovaně emitovala nové akcie (roku 1927 byl akciový kapitál zvýšen z 20 na 25 milionů, o rok později na 40 milionů a roku 1929 činil již 48 milionů). Část výnosu použila na „cenové války“ ve třicátých letech, většina ale sloužila ke stavbě nové, moderní továrny v Berouně. Dominantní postavení *Královské cementárny* na československém trhu s cementem tak bylo i ve třicátých letech zajištěno.

Tabulka 51 Průměrný výnos československých státních dluhopisů v letech 1922-1936.

Rok	Výnos	Rok	Výnos	Rok	Výnos
1922	5,4%	1927	5,8%	1932	6,5%
1923	7,1%	1928	5,7%	1933	6,0%
1924	7,5%	1929	5,8%	1934	5,8%
1925	7,9%	1930	5,7%	1935	5,2%
1926	7,2%	1931	5,8%	1936	4,5%

Zdroj. Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938, s. 18.

Jestliže se československý cementářský průmysl srovná s cihlářstvím, vyvstanou obrovské rozdíly. Dva největší prvorepublikoví producenti, *Slovenské akciové cihelny v Hodoníně* a *Pražské akciové cihelny*, se svou rentabilitou nedokázaly cementárnám zdaleka přiblížit, a to ani ve druhé polovině dvacátých let, kdy se odbyty i ceny nacházely na vrcholu (Tabulka 51, Tabulka 52). Roku 1928 vykázaly *Slovenské akciové cihelny* zisk „pouhých“ 16,3 % a *Pražské akciové cihelny* 13 %, což se nerovnal ani průměru československého průmyslu stavebních hmot (23,9 %). Nominální dividenda obou cihlářských koncernů přitom mezi světovými válkami nikdy nepřesáhla 10 %, což je v ostrém kontrastu s cementárnami. Akcie nešly na burze zdaleka tak dobře na odbyty, dividenda vyplácená z jejich reálné hodnoty se proto pohybovala na vyšší úrovni, než jak bylo běžné v cementářském průmyslu. Tento vývoj značil podnikatelské selhání, nikoliv úspěch. Monopolní výnosy výrazněji nepřesahovaly výši „občanského zisku“ a stát, který si od odvětví nesliboval kromě oživení československého stavebnictví

žádné jiné strategické cíle, nezahájil během velké hospodářské krize přímé cenové intervence. Producentům byla naopak ponechána zcela volná ruka při kartelizaci a syndikalizaci. Státní zásahy ostatně nebyly ani potřebné, ani žádoucí, jelikož snížení cen mohlo ohrozit rentabilitu cihlen natolik, že by musely prodávat pod mezními náklady. Insolvence hrozila i největším a nejvýznamnějším akciovým společenstvem na československém trhu.

Tabulka 52 Ziskovost a dividenda z nominální a reálné hodnoty akcií dvou největších akciových cihlen v Československu (1923-1936).

Rok	Slovenské akciové cihelny			Pražské akciové cihelny		
	Ziskovost	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií	Ziskovost	Dividenda z nominální hodnoty akcií	Dividenda z reálné hodnoty akcií
1923	-0,1%	0,0%	0,0%	6,0%	4,0%	*
1924	0,6%	0,0%	0,0%	6,6%	5,0%	*
1925	6,7%	5,0%	6,3%	8,8%	6,0%	*
1926	21,0%	6,0%	6,0%	11,6%	7,5%	*
1927	16,0%	7,0%	4,5%	12,0%	7,5%	4,3%
1928	16,3%	7,0%	4,3%	13,0%	8,5%	4,5%
1929	10,1%	7,0%	4,7%	10,7%	7,0%	3,4%
1930	9,3%	7,0%	5,8%	-22,9%	0,0%	0,0%
1931	8,9%	6,0%	6,7%	-0,4%	0,0%	0,0%
1932	7,7%	5,0%	4,2%	-1,6%	0,0%	0,0%
1933	7,4%	5,0%	4,5%	0,0%	0,0%	0,0%
1934	7,4%	5,0%	4,0%	-0,3%	0,0%	0,0%
1935	5,5%	4,5%	2,9%	0,0%	0,0%	0,0%
1936	6,0%	5,0%	2,5%	0,1%	0,0%	0,0%

* Firma vstoupila na burzu roku 1927.

Zdroj: Josef Kašpar, Československé bursovní papíry 3-13, roč. 1927-1938; Compass 56-71, roč. 1923-1938.

Výroba stavebních hmot se v Předlitavsku řadila k nejvýnosnějším odvětvím nejen těžkého průmyslu, nýbrž celé ekonomiky. Ačkoliv měl na tomto výsledku důležitý podíl cementářský průmysl, dobře položené cihelny mohly být ještě rentabilnější. Například *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*, největší cihelna habsburské monarchie, byla zřejmě díky čilému rozvoji vídeňského stavebnictví nejvýnosnějším producentem stavebnin v Předlitavsku. Mezní náklady cementáren byly mnohem nižší než prodejní ceny zboží, je ovšem otázkou, do jaké míry byl monopolní zisk zapříčiněn cenovou politikou cementářského syndikátu a nakolik šlo o přirozený důsledek předválečné konjunktury v odvětví. Politika kartelů a syndikátů ostatně spočívala spíše v udržování cenové stability – zdražování zboží nebylo přímo úměrné stoupající poptávce, jak by šlo pozorovat na dokonale konkurenčních trzích (srov. podkapitola 2.1.4). Důvod byl prostý – překotné zvyšování cen mohlo stimulovat vstup nových subjektů, z nichž by se některé staly outsidersy. Cementárny, cihelny ani vápenky sice nedokázaly vstup do odvětví zcela eliminovat, zvýšily ale náklady této podnikatelské strategie natolik, že vytvořily značné vstupní bariéry. Zavádění moderních technologií, spojené s

dosažením úspor z rozsahu vlivem rozšiřování produkčních kapacit ovšem snížilo po roce 1900 mezní náklady natolik, že nebylo třeba maximalizovat ceny, aby výnos producentů převýšil „občanský zisk“.

Mezníkem byl konec první světové války a rozpad habsburské monarchie. Průmysl stavebních hmot se stal díky obrovským výnosům z výroby cementu nejrentabilnějším odvětvím československé ekonomiky. Ačkoliv se cementárny hájily před spotřebiteli i státními úřady proti cenám nacházejícím se pod světovou paritou, ve skutečnosti pracovaly s podstatně menšími mezními náklady, než za jaké částky zboží prodávaly. Byl tento vývoj způsoben cenovou politikou průmyslových dohod, anebo unikátním vývojem na trhu (rychlé šíření technologie železobetonu)? Odpovědí je spíše druhá varianta – cementárny udržovaly stabilní ceny, nikoliv ale z vlastní iniciativy, nýbrž pod pohrůžkou státních intervencí (srov. podkapitola 3.5.3). Odvětví prošlo ve dvacátých letech značnou modernizací, v jejímž důsledku mezní náklady poklesly, poptávka ovšem stoupala a producenti dosáhli mimořádného monopolního zisku. Decentralizovaný „kartel čtyř cementáren“ sehrál v tomto kontextu pouze stabilizační, nikoliv expanzivní roli. Dohlížel nad tím, že podniky nesníží ceny, nekladl si ovšem ambice navyšovat je (firmy ostatně po zdražování cementu ani nevolaly, jelikož i bez tohoto kroku pracovaly s obrovským monopolním výnosem).

Téměř totožná situace panovala na trhu s cihlami, monopolní výnosy jen nebyly tak vysoké jako v cementářství. Ačkoliv byl pražský cihlářský syndikát stabilnější než „kartel čtyř cementáren“, nedisponoval zdaleka tak velkou tržní silou. Ceny cihel ve dvacátých letech stoupaly, ovšem velice pomalu, v přímém kontrastu s dynamicky rostoucí poptávkou. Stejně jako v dalších odvětvích průmyslu stavebních hmot se i na pražském trhu s cihlami během velké hospodářské krize ukázalo, že vstup konkurence do odvětví a vypuknutí „cenových válek“ zatlačí ceny pod mezní náklady a odsoudí mnoho firem k insolvenční, jak se kupříkladu stalo *Pražským akciovým cihelnám*. Tento a podobné příklady jsou paradoxem antimonopolní politiky státu – zákaz koluze je na oligopolních trzích impulsem k likvidační konkurenci, na jejímž konci zůstane jediná firma, která docílí monopolního postavení. Odtud pak dilema zákonodárců, zda povolit kartelizaci a nechat vzniknout nestabilní monopol, nebo ji zakázat a v dlouhodobém horizontu riskovat koncentraci výroby pod jedinou firmu. V každém případě však průmysl stavebních hmot dlouhodobě směřoval od rozptýlené struktury k postupné monopolizaci trhu (srov. podkapitola 3.1.4).

Otazníkem zůstává jen rentabilita vápenického průmyslu, těžko odlišitelného od cementářství. Největší československé vápenky (*Prastav, Královodvorská cementárna*) byly zároveň cementárnami, nelze u nich tudíž odlišit, nakolik výnos vzniká prodejem cementu, vápna nebo jiných stavebnin. Na trhu s vápnem navíc působily hlavně rodinné firmy a společnosti s ručením omezeným, jejichž bilance nelze sledovat tak snadno jako u akciových společností. Vývoj Prastavu, největšího československého producenta vápna, naznačuje, že rentabilita podnikání ve vápenictví byla ve dvacátých letech mnohem nižší než

v cementářství a přibližně srovnatelná s cihlářstvím. Čím větší zisky vápenky během konjunktury nahromadily, tím spíše byly ochotny se během velké hospodářské krize pustit do cenového dumpingu s cílem „urvat“ rozhodující podíl na trhu, v čemž se nikterak neodlišovaly od cementáren. Odvětví rovněž dosahovalo monopolního výnosu, stejně jako v cihlářství ale tento vývoj nevyvolal zásah úřadů, jelikož producenti nepřesáhli hranici „občanského zisku“ a během velké hospodářské krize se dostali do obrovských finančních problémů. Odpovědí byla snaha utužit meziregionální průmyslové dohody, ideálně vytvořením celostátního kartelu, tuto vizi se ale nepodařilo před zánikem Československa naplnit.

Dumpingové strategie se v dlouhodobém horizontu nevyplácely, jak ukazuje příklad cementářského průmyslu. Pokles cen přesvědčil státní úřady, zejména národohospodářské oddělení předsednictva ministerské rady, že argumentace cementáren z dvacátých let není pravdivá – podniky mohly výrazně zlevnit zboží, aniž by se ocitly v insolvenční. Když tak neučinilo odvětví dobrovolně, zahájil stát cenové intervence, motivované obrovskými dodávkami cementu na československé pohraniční opevnění. Tento zásah přesvědčil producenty dalších stavebnin, že není radno ceny rychle zvyšovat. Průmyslové dohody sice byly mnohem stabilnější než ve dvacátých letech, nemohly ale využít své tržní síly ke zdražování. Jádrem jejich aktivit se staly racionalizace prodeje a distribuce, lobbying a boj s outsidersy. Rentabilita odvětví se ve třicátých letech vyrovnala příbuzným oborům těžkého průmyslu, možná je lehce předčila, čímž nastala podobná situace jako před první světovou válkou. Producenti stále pracovali s monopolním výnosem, ten ale výrazněji nepřekračoval dobové představy „občanského zisku“. Nepřímým důsledkem tohoto vývoje bylo, že již nehrozilo takové nebezpečí, že bude snížen výkon celého trhu v důsledku nákladů mrtvé váhy.

Československý právník a národohospodář Erwín Hexner napsal, že kartel „*je ako nôž. Môže slúžiť ako nástroj prospešný, ale i vražedný*“.¹⁸⁷⁰ Dopady monopolizace na výkon trhu nelze v duchu tohoto výroku kategoricky označit za negativní. Kartely a syndikáty bezpochyby přinášely náklady mrtvé váhy, snižující efektivitu výroby a přerozdělování statků, je ovšem otázkou, zda tyto ztráty předčily pozitivní dopady průmyslových dohod, potažmo zda šlo o tak velké negativum, aby ospravedlnilo obrovské náklady, vkládané do antimonopolní politiky státu. Předcházející argumentace potvrdila, že producenti umisťovali stavebniny na trh za mnohem vyšší ceny, než činily mezní náklady, čímž docílili monopolního výnosu. Sporná je ovšem úloha průmyslových dohod v tomto procesu, jelikož se zpravidla jednalo o nestabilní organizace, které jen výjimečně disponovaly takovou tržní silou, aby efektivně zamezily vstupu na trh (ačkoliv mohly tento proces nově příchozím značně znepříjemnit a zvýšit jejich vstupní náklady). Politika kartelů a syndikátu spíše sledovala cenovou stabilitu, ani to ovšem nebylo dílem promyšlených strategií, nýbrž bezprostřední nutnosti. Vysoké ceny hrozily stimulovat státní intervence

¹⁸⁷⁰ E. Hexner, Základy kartelové práva, s. 24.

a vstup konkurence na trh. Na druhou stranu musely ceny zboží růst alespoň nepatrně, jinak by nespokojení členové průmyslovou dohodu vypověděli. Výsledkem byl kompromis, pohybující se mezi úplným fixováním cen a jejich pozvolným zvyšováním během konjunktury. Dosažení monopolních cen přispělo ke zvýšení rentability odvětví, zůstává však otázkou, nakolik management firem vydělané prostředky neproduktivně rozpouštěl mezi akcionáři, nebo je používal k cenovému dumpingu, a do jaké míry byly použity k modernizaci výroby a rozšíření produkčních kapacit. Výkon trhu je možné posoudit teprve poté, co budou analyzovány dopady těchto strategií na dlouhodobé fungování odvětví.

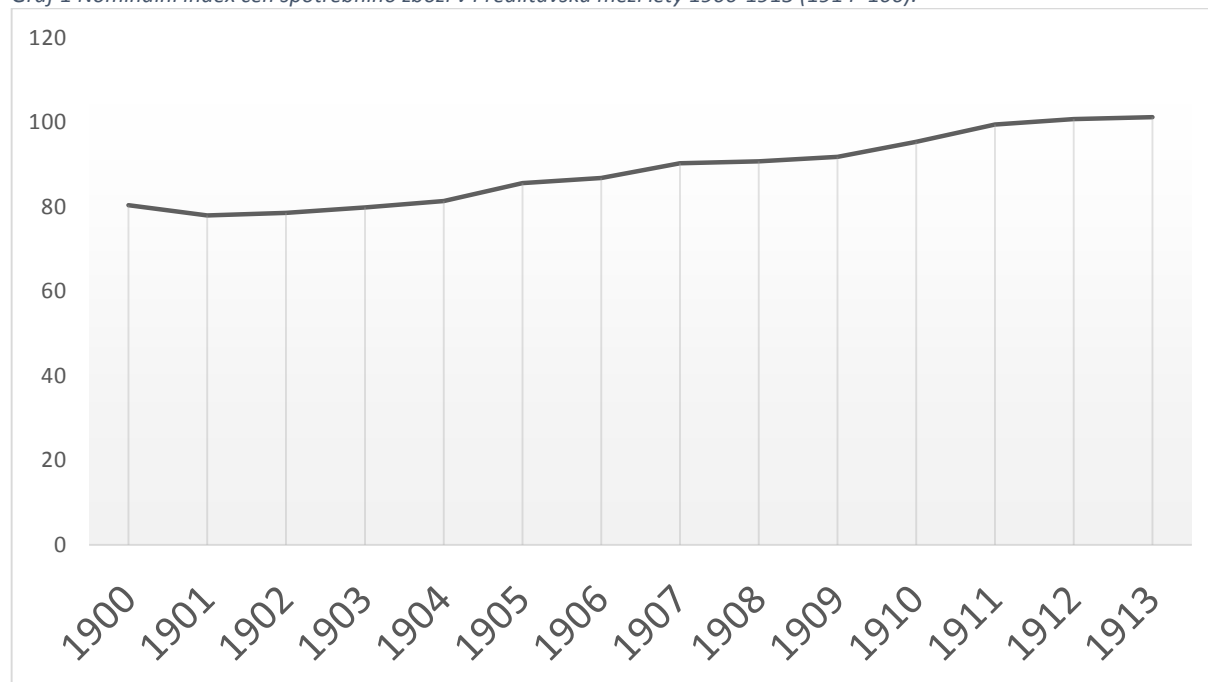
5.2 Hospodářský cyklus

Vazby mezi hospodářským cyklem a kartelizací jsou předmětem výzkumu průmyslové organizace již od osmdesátých let 19. století, kdy Friedrich Kleinwächter publikoval své odborné pojednání *Die Kartelle*, v němž definoval kartely jako „děti nouze“ (*Kinder der Not*), důsledek stagnující ekonomiky během počátečních fází tzv. velké deprese. Ekonomové, právníci i historici od té doby podrobili Kleinwächterovu tezi tzv. „krizového kartelu“ empirickému výzkumu, avšak obecně platnou korelaci mezi uzavřením průmyslové dohody a konjunkturálními výkyvy na trhu se najít nepodařilo. Výzkum komplikuje zejména skutečnost, že koluze tvoří výhodnou podnikatelskou strategii, zvyšující ziskovost tržních subjektů.¹⁸⁷¹ Ačkoliv jsou některé dohody uzavírány v průběhu hospodářské krize, aby zmírnily ekonomický propad, limitovaly odklad spotřeby a bojovaly s deflací, jiné vznikají během konjunktury s cílem maximalizovat ceny a dosáhnout monopolního výnosu. Je tudíž nutné odlišit „krizový kartel“ od tzv. „konjunkturálního kartelu“, jak lze nazvat průmyslovou dohodu vytvořenou za účelem co nejlépe zužít ekonomický boom.

Ani konjunkturální kartely ovšem nutně nesnižovaly výkon trhu. Ve vzestupné fázi hospodářského cyklu ceny běžně stoupaly, bylo proto pochopitelné, že je zvyšovaly i monopolní organizace. Problém nepředstavovala ani tak existence cenové politiky kartelu, nýbrž rychlost tohoto procesu, respektive nakolik kartelizované zboží zdražovalo nad běžný inflační vývoj ekonomiky. Na místě je proto i opačná otázka – nerostly ceny kartelizovaných stavebnin během konjunktury pomaleji, než jak by tomu bylo při volné konkurenci? Najít přesnou odpověď je mimořádně složité, jelikož příbuzná odvětví těžkého průmyslu byla taktéž kartelizována. Průmyslové dohody se snažily fixovat ceny v průběhu celého hospodářského cyklu, což v ideálním případě znamenalo minimální pokles cen v kontrakční fázi (inflační cenová politika) a jejich pomalý růst během expanze (deflační cenová politika). Pokud by producenti stavebnin opravdu sledovali tyto strategie, zjednodušili by stavební kalkulaci, limitovali odklad spotřeby a stimulovali výstavbu soukromých i veřejných objektů. Předchozí kapitola však ukázala, že v průmyslu stavebních hmot působily velmi nestabilní kartely a syndikáty, které se časem rozpadaly a opětovně znovu vznikaly (srov. podkapitola 4.1), což značně limitovalo jejich schopnost fixovat ceny v průběhu celého hospodářského cyklu. Cenovou politiku šlo aplikovat zejména ve chvíli, kdy se hospodářský cyklus ocitl v sedle a poté se blížil vrcholu, jelikož právě tehdy kartely disponovaly největší tržní silou. Jakmile odvětví dosáhlo sedla, firmy se blížily insolvenčnímu stavu, což je motivovalo k absorbování outsiderů do monopolní organizace. Konjunktura průmyslovou dohodu stabilizovala, úspěch kartelu ale zároveň motivoval nové subjekty ke vstupu na trh. Během konjunktury rostly fixní náklady na vstup (inflační vývoj ekonomiky), takže nově přichodící zahájili výrobu teprve poté, kdy se hospodářský cyklus ocitl v sestupné fázi, čímž jen urychlili vypuknutí „cenových válek“.

¹⁸⁷¹ H. G. Schröter, *Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990*, s. 459-460.

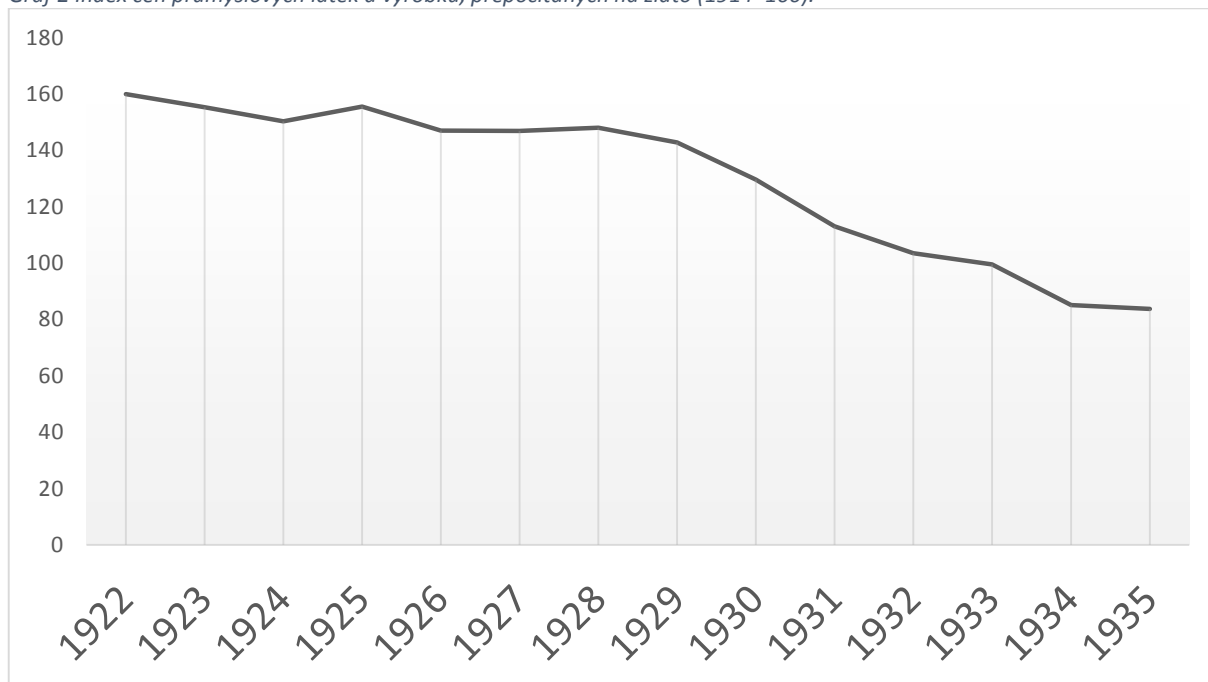
Graf 1 Nominální index cen spotřebního zboží v Předlitavsku mezi lety 1900-1913 (1914=100).

Zdroj: Vera Mühlpeck – Roman Sandgruber – Hannelore Woitek, Index der Verbraucherpreise 1800-1914, in: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich, 1829-1979. Festschrift aus Anlaß des 150 jährigen Bestehens der zentralen amtlichen Statistik in Österreich, Wien 1979, s. 678.

Argument, že průmyslové dohody fixovaly ceny během celého hospodářského cyklu, naráží ještě na jednu zásadní komplikaci, a to předpoklad, že se ekonomika jako celek vyvíjela inflačně. Spotřební ceny v Předlitavsku skutečně stoupaly (Graf 1), jestliže tedy monopolní organizace nezdrazňovaly zboží buď vůbec, anebo jen mírně, lze jejich cenovou politiku vnímat pozitivně. Opačný případ nastal v prvorepublikovém Československu. Při přepočítání indexu průmyslových látek a výrobků na zlato vyplyne, že se ekonomika vyvíjela spíše deflačně (Graf 2). Ceny ve druhé polovině dvacátých let stagnovaly, až mírně klesaly a tento trend ještě posílila velká hospodářská krize. Pokud kartely a syndikáty ve dvacátých letech zboží vůbec nezdrazňovaly, měla tato politika pozitivní dopady na rentabilitu podnikání a škodila spotřebitelům. Brzké zastavení cenového dumpingu během velké hospodářské krize naopak představovalo podstatné výhody, jelikož se ekonomika dostala do deflační spirály. Cenovou politiku průmyslových dohod je tudíž třeba posuzovat velice obezřetně. Fixování cen během konjunktury někdy poskytovalo výhody spotřebitelům (zdrazňování stavebnin bylo pomalejší než inflace), jindy producentům (navzdory deflačnímu vývoji ekonomiky ceny stagnovaly). Ačkoliv bylo zpomalení poklesu během hospodářské krize pozitivním jevem (brzdil se odklad spotřeby), nesměly být stavebniny výrazně zdraženy, jinak mohli producenti podvázat vývoj stavebnictví.

Graf 2 Index cen průmyslových látek a výrobků, přepočítaných na zlato (1914=100).

Zdroj: Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937.

Mainstreamová ekonomie (neoklasika, neoklasická syntéza) zdůrazňuje, že ke kartelizaci dochází především v expanzivní fázi hospodářského cyklu, protože ztráty způsobené porušením kartelové disciplíny jsou mnohem vyšší než za krize (tj. monopolistický výnos ušlý cenovým podbízením je v recesi menší než za expanze, kdy panuje větší poptávka po zboží).¹⁸⁷² Schopnost kartelů bojovat s hospodářskými krizemi pak limituje jednak nemožnost simultánně navyšovat výrobu i ceny při klesající poptávce, jednak absence vstupních bariér. Legitimita kartelu závisí na schopnosti maximalizovat zisk individuálních členů, udržet kartelovou disciplínu je tudíž během kontrakce velmi složité, a to obzvlášť ve chvíli, kdy do odvětví vstupují nové subjekty. Výsledkem je, že se průmyslová dohoda za krize spíše rozloží, než aby vznikla nová. Naopak ke stabilizaci průmyslové dohody dojde v průběhu konjunktury, kdy rostou fixní náklady (vstupní bariéry) a lze paralelně zvyšovat ceny i produkci. Resch identifikoval čtyři základní fáze působení kartelu – jeho vznik během konjunktury, rozpad na začátku hospodářské krize, následovaný ostrými „cenovými válkami“, ukončenými uzavřením nového kartelu. Platí tedy Kleinwächterova teze o kartelech jako „dětech nouze“? Resch tvrdí, že nikoliv a označuje kartely za „děti zmírňující se nouze“ (*Kinder der nachlassenden Not*).¹⁸⁷³ Jednalo se však o všeobecně platný model? Nabízí se přitom ještě jedna důležitá otázka, která celý tento mechanismus posouvá do nové roviny. Nakolik byla krize v průmyslu stavebních hmot

¹⁸⁷² John Haltiwanger – Joseph E. Harrington Jr., The Impact of Cyclical Demand Movements on Collusive Behavior, The RAND Journal of Economics 22, roč. 1991, č. 1, s. 102.

¹⁸⁷³ A. Resch, Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg, s. 281-283.

definována nerovnováhou mezi nabídkou a poptávkou, a do jaké míry „cenovými válkami“, které mohly výjimečně vypuknout i při rostoucí spotřebě?

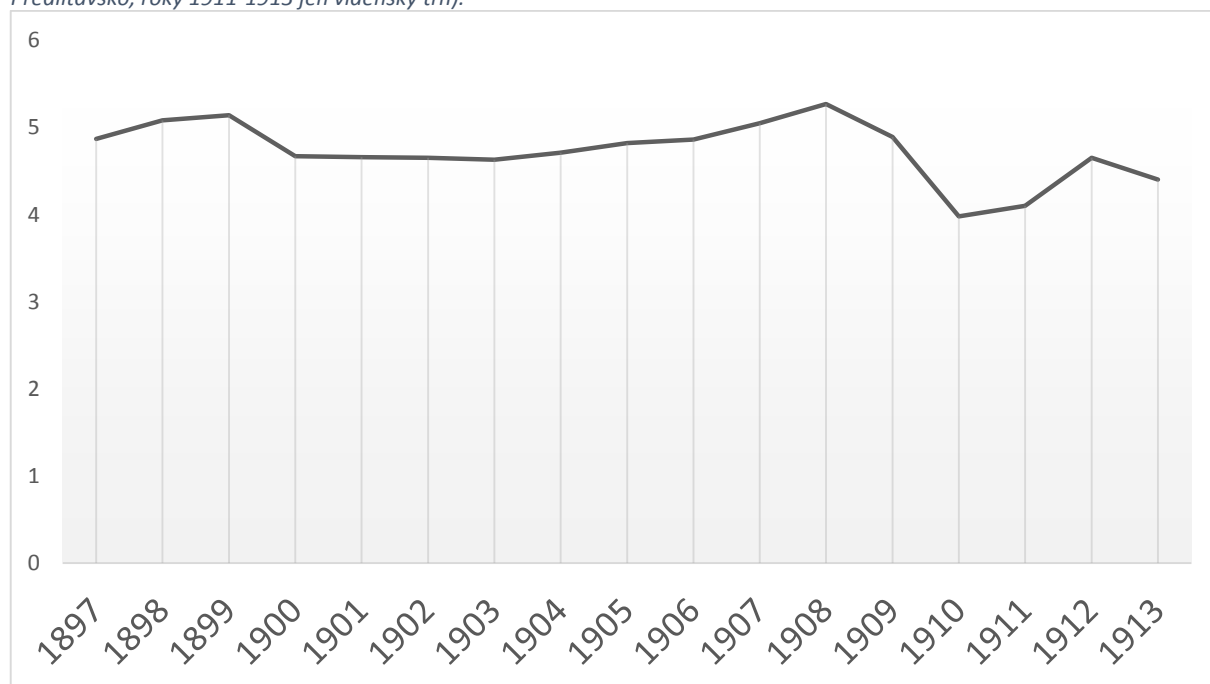
Ačkoliv bylo Kleinwächterovo pojetí „krizového kartelu“ ovlivněno středoevropským ekonomickým, a hlavně společenským vývojem poslední třetiny 19. století, na příkladu průmyslu stavebních hmot lze pozorovat, že se zcela nemýlil. Kartel se ani tak nerozpadal na začátku krize, jako během posledních let konjunktury, kdy masivní investice do produkčních kapacit a vstup outsiderů destabilizovaly jeden ze základních pilířů průmyslové dohody, a to schopnost regulovat výrobu, bez čehož většinou nefungovala ani cenová politika. Outsideri sice ještě nezahájili výrobu, už bylo ale jasné, že se kartel či syndikát ocitl u svého konce. Dlouhé „příměří“ na trhu, docílené vytvořením monopolní organizace, ostatně jen posílilo „bojovně“ naladěné subjekty toužící po přerozdělení odbytu, které se za tímto účelem dobře „vyzbrojily“ (rozšířily produkční kapacity a racionalizovaly výrobu). Tuto křehkou rovnováhu narušila počáteční fáze recese. Následovaly „cenové války“, někdy ukončené až ve chvíli, kdy odvětví dosáhlo sedla, jindy ale mnohem dřív. V každém případě se jednání o vzniku kartelu či syndikátu plně rozběhla ještě předtím, než se hospodářský cyklus přiblížil svému sedlu. Zatímco před krizí nebyly firmy ochotny učinit oběti a výrazně redukovat produkci, jakmile se vyčerpaly „cenovými válkami“, začaly respektovat kartelovou disciplínu. Monopolní organizace se stabilizovaly ještě před nástupem konjunktury, přičemž jejich největším pozitivem bylo předčasné ukončení cenového dumpingu (příklad cementářského průmyslu ukazuje, že mohl nastat i během konjunktury a dostat řadu firem do insolvence). Výsledek – kartely nedokázaly zamezit negativním důsledkům hospodářské krize, ostatně producenti si takovýto vývoj ani nepřáli, mohly ale zkrátit a zmírnit „cenové války“. Kartely a syndikáty byly uzavírány v rozpětí pěti až deseti let, což napovídá, že si jejich tvůrci uvědomovali potřebu brzkého redefinování trhu, čímž nepřímo kopírovali vývoj hospodářského cyklu.

Byly tedy kartely „dětmi nouze“, anebo „dětmi zmírňující se nouze“? Zcela pravdivá není ani jedna odpověď. Kartely skutečně vystupovaly jako děti nouze, ovšem jejich vznik nezapříčinil ani tak chaotický vývoj moderní ekonomiky, jak se domníval Kleinwächter, ale spíše dynamický růst výroby, způsobený právě monopolizací trhu. Nástup konjunktury, tedy zmírňující se nouze, opravdu průmyslové dohody stabilizoval. Jejich vznik lze ovšem datovat mnohem dřív, než hospodářský cyklus dosáhl svého sedla, přičemž vyjednávání začala ještě během expanze, anebo při prvních známkách kontrakce. Shrnutí – z ekonomické teorie i strukturních charakteristik trhu vyplývá, že kartely musely být stabilnější během konjunktury a rozpadat se v průběhu krize, což se skutečně dělo, nebylo to ovšem pravidlem. Následující text ukáže, že se tento proces lišil napříč odvětvími i jednotlivými trhy. Rozdíl přitom nespočíval ani tak v koncentraci výroby nebo existenci vstupních bariér, nýbrž důvěře, která mezi producenty panovala a od níž se odvíjela efektivita preventivních a represivních mechanismů

monopolních organizací vynutit kartelovou disciplínu a udržet koherenci skupiny, a to navzdory zhoršující se ekonomické situaci.

Hledání vazeb kartelizace a vývoje hospodářského cyklu vyžaduje alespoň základní kvantitativní údaje, a to produkci, ceny a informace o vzniku a zániku průmyslové dohody. Předchozí kapitola poskytla elementární přehled o působení jednotlivých kartelů a syndikátů, zbývající statistická data ale představují větší problém. Nejsnazší je výzkum cementářského průmyslu, o němž jsou po roce 1900 známy informace týkající se jak produkce, tak cen zboží. Horší je situace v cihlářství, kde jsou povětšinou dostupné jen ceny, nikoliv produkce. Zdaleka nejhůře je na tom vápenictví, rozdělené do řady regionálních trhů. Pro období do roku 1918 se nepodařilo dohledat žádné údaje o produkci a po první světové válce jsou k dispozici pouze odhady celostátní výroby. Ceny jsou známy jen pro pražský trh, nikoliv ale v dlouhé časové řadě, nýbrž fragmentárně pro některé roky. Následující text se proto soustředí zejména na cementářský průmysl, méně pak cihlářství a jen okrajově analyzuje průběh hospodářského cyklu ve vápenictví.

Graf 3 Předlitavské ceny portlandského cementu během let 1897-1913 v korunách (údaje pro léta 1897-1910 zahrnují celé Předlitavsko, roky 1911-1913 jen vídeňský trh).

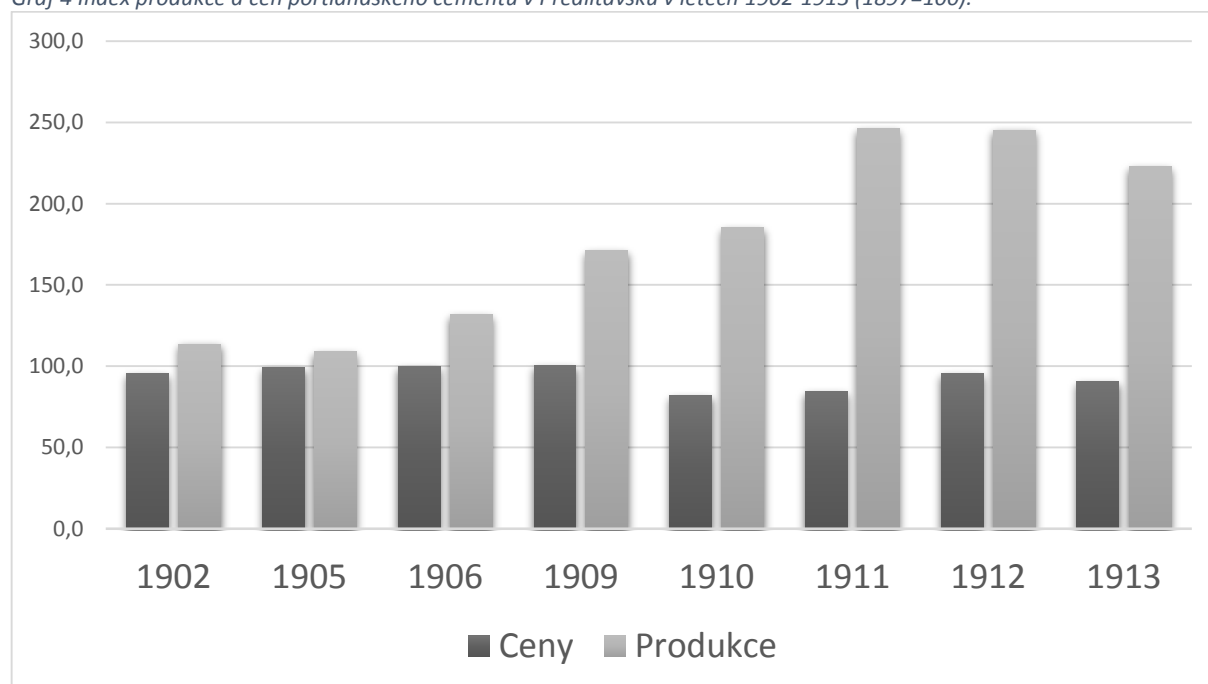

Zdroj: Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, Wien 1912, s. 53, 56; Compass 36-48, roč. 1903-1915.

V Předlitavsku vznikl první cementářský syndikát roku 1901 jako důsledek „cenových válek“, které se rozpoutaly na přelomu století (Graf 3). Výroba cementu není z tohoto období známa, nelze proto upřesnit, zda se producenti sdružili ještě předtím, než cyklus dosáhl sedla, anebo až poté. Syndikát zpočátku nedisponoval dostatečnou tržní silou, aby mohl zvyšovat ceny. Cenovou politiku důrazněji prosazoval až po roce 1903, kdy do organizace vstoupily české cementárny, do té doby bojující s

alpskými podniky jak na rakouském, tak českém a moravském trhu. Spotřeba stoupala, odvětví se rychle modernizovalo a náklady na výrobní jednotku pravděpodobně klesaly, syndikát proto pouze stabilizoval ceny na úrovni z roku 1900, což ale stačilo k tomu, aby cementárny dosáhly monopolního výnosu. Ačkoliv se zdražování jevílo z pohledu producentů jako žádoucí, koherenci skupiny šlo udržet i bez tohoto kroku. Ceny výrazně stoupaly teprve v letech 1906-1908, jejich růst ovšem nebyl přímo úměrný ke zvyšující se produkci. Je přitom třeba pamatovat, že cement nešlo příliš dobře skladovat, hodnota produkce se tudíž téměř rovnala spotřebě (srov. podkapitola 2.2.4). Roku 1906 odvětví vyrobilo o 31,5 % více cementu než před krizí z přelomu století (1897), ceny ale ve stejném období poklesly o 0,2 % (Graf 4). Produkce nepřetržitě stoupala, takže se roku 1909 produkovalo o 71 % zboží více než koncem 19. století, ceny však stouply jen o 0,4 %, jelikož na trhu vypukly nové dumpingové boje, a to navzdory rostoucí spotřebě.

Graf 4 Index produkce a cen portlandského cementu v Předlitavsku v letech 1902-1913 (1897=100).

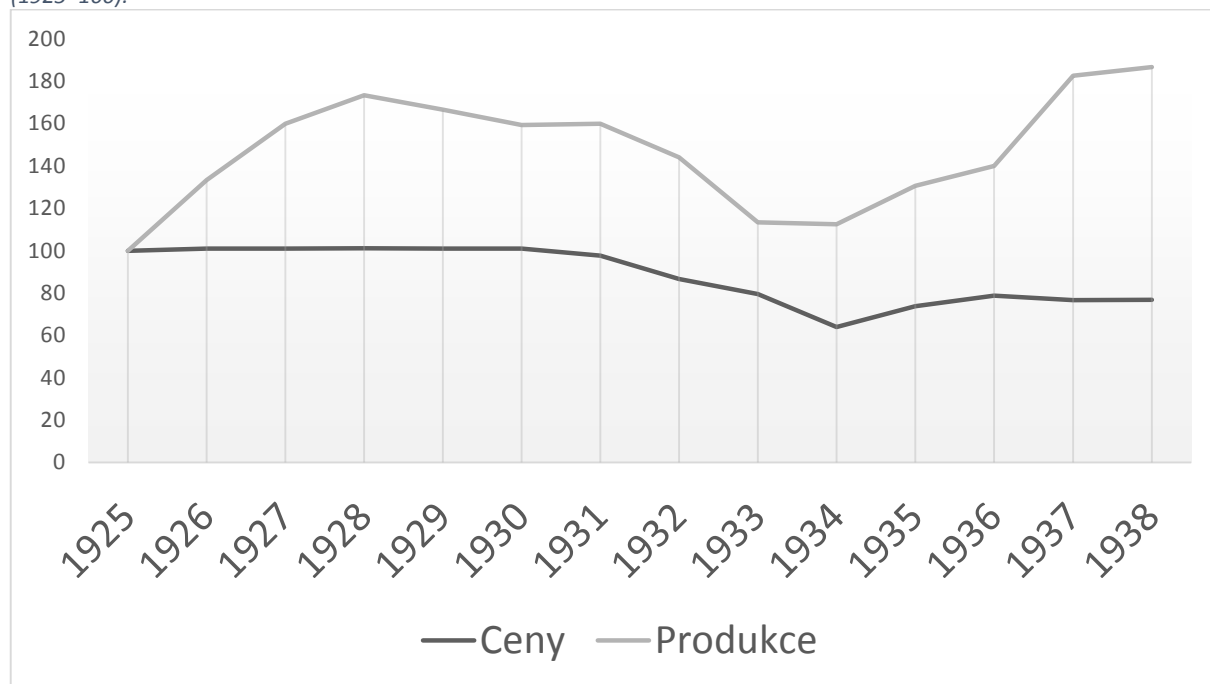

Zdroj: Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, Wien 1912, s. 53, 56; Compass 36-48, roč. 1903-1915.

Nutně se nabízí otázka, zda syndikát růst cen spíše nebrzdil, než aby je v průběhu konjunktury nadměrně zvyšoval. Interpretace je dvojitá, přičemž obě varianty jsou přípustné. Cementářský syndikát volil kompromis mezi monopolními a dumpingovými cenami, jelikož musel jednak vyhovět členským firmám, které si přály co největší zisk, jednak sledoval strategické cíle, spočívající v zamezení vstupu nových subjektů na trh. Odvětví navíc přecházelo na rotační pece, značící automatizaci výroby a podstatné úspory z rozsahu. Status quo mohla zajistit jen stabilizace cen, ideálně jejich snižování, což by ale podkopalo koherenci skupiny, zboží proto mírně zdražovalo. Spolu s rostoucími úsporami

z rozsahu zajistil tento vývoj značné monopolní výnosy. Tato politika se ovšem neukázala dostatečně efektivním nástrojem zabránění vstupu nových subjektů.

Graf 5 Index produkce portlandského cementu v Československu a jeho cen na pražském trhu během let 1925-1938 (1925=100).

Zdroj: Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938; Statistical Year-book of the League of Nations, Geneva 1926-1944; Stavivo 1-20; roč. 1920-1939; Statistická ročenka republiky československé 1938, Praha 1938, s. 89; Rudolf Bárta mladší, Průmysl keramiky a staviv, Praha 1939, s. 22; Rudolf Bárta ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, s. 14-15.

„Cenové války“ z let 1909-1910 se výrazně lišily od dumpingových bojů z přelomu století, zejména z toho důvodu, že spotřeba cementu stoupala, a to až do roku 1911 (kontrakční fáze hospodářského cyklu nastala v odvětví teprve během balkánských válek v letech 1912-1913). Dumping tudíž nerozpoutaly výpadky v poptávce, nýbrž rostoucí nadprodukce vyvolaná nadměrným rozšiřováním produkčních kapacit (srov. podkapitola 5.3). Syndikát nebyl obnoven ve chvíli, kdy odvětví dosáhlo sedla, nýbrž poté, co cementárny vyčerpaly nahromaděné finanční rezervy, a to ještě během konjunkturální fáze. Téměř desetileté „příměří“ jednoduše bylo pro „bojovně“ nalaďené členy syndikátu příliš dlouhé, byli proto ochotni obětovat potenciální zisky, které jim mohl syndikát poskytnout, s vidinou ovládnutí nových tržních segmentů (takto postupovala zejména *Královská cementárna*, srov. podkapitola 4.1.4). Nový syndikát vznikl teprve roku 1911, nedisponoval ovšem zdaleka takovou tržní silou, aby efektivně ovlivňoval ceny. Jednalo se o křehké uskupení, pokus o dočasné ukončení dumpingových bojů kvůli všeobecné vyčerpanosti odvětví. Začátkem roku 1913 se dokonce rozložil, jen aby jej předlitavští producenti zakrátko obnovili a přijali největší outsidersy. Snaha o vytlačení konkurence z trhu nutila syndikát ke snižování cen namísto jejich zvyšování. Řada členských firem nebyla s touto politikou spokojena, rozpad organizace ale představoval horší variantu. Stabilizačním

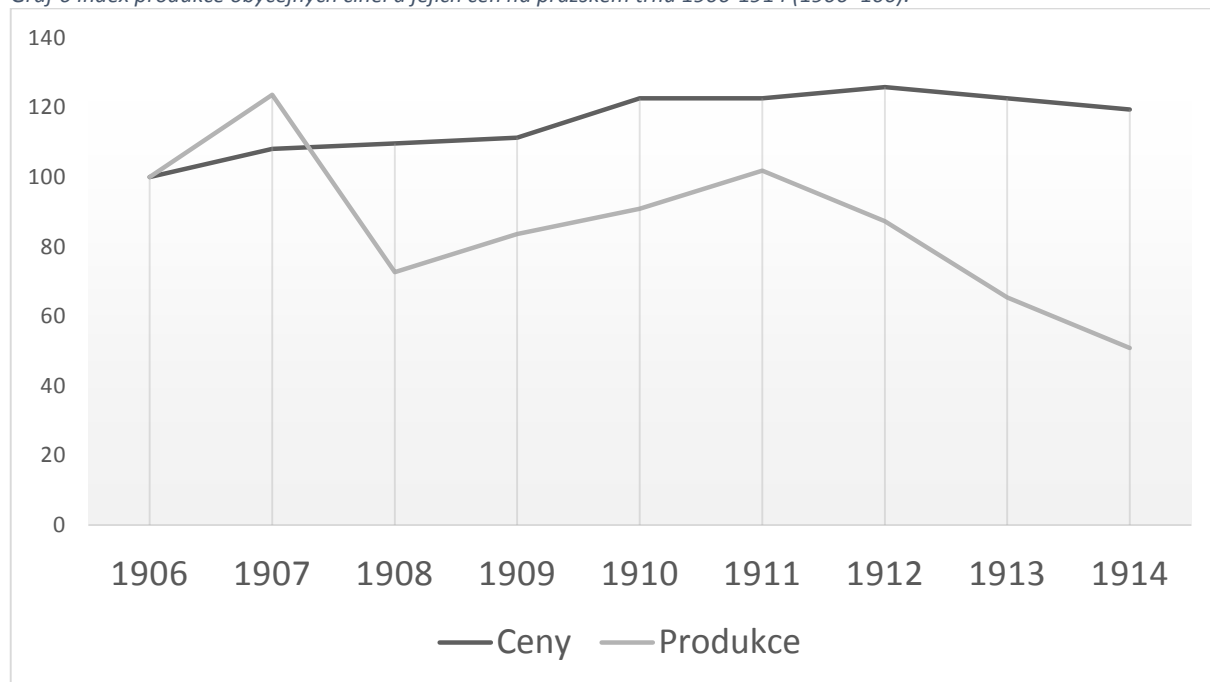
momentem se paradoxně stalo vypuknutí první světové války, která producenty odradila od nových dumpingových bojů, které by jinak pravděpodobně vypukly.

Československé cementárny zpočátku nenavázaly na dědictví předlitavských syndikátů. Kartelizace odvětví byla zahájena teprve na přelomu let 1924/1925, neustále ovšem panovalo nebezpečí, že stát obnoví cenové intervence z prvních poválečných let (srov. podkapitola 3.5.3). Producenti zboží raději nezdražovali, čímž nepatrně stimulovali růst spotřeby na úkor nepřímých substitutů (např. cihly, srov. podkapitola 2.1.2). Ceny nedoznaly v letech 1925-1930 žádných změn, přičemž výroba neustále stoupala (mezi lety 1925-1928 se zvýšila o 73 %, Graf 5). Interpretace tohoto vývoje je podobně obtížná, jako tomu bylo u konjunktury na předlitavském trhu s cementem. Cementářský kartel na jednu stranu zafixoval ceny, takže se nacházely pod světovou paritou, na druhou stranu odvětví pracovalo s mimořádným monopolním výnosem, a to za situace, kdy se ekonomika jako celek vyvíjela spíše deflačně. Udržování stabilních cen ani nebylo dobrovolným rozhodnutím odvětví, nýbrž jej vynutila hrozba státních intervencí. Továrny přitom investovaly značné prostředky do modernizace a rozšiřování výroby, takže jejich mezní náklady opakovaně klesaly. Koncem dvacátých let dosáhla československá nadprodukce cementu obrovských hodnot (srov. podkapitola 5.3), a tyto potíže ještě umocnil příchod velké hospodářské krize. Etablované i nově příchozí podniky cítily potřebu ukončit dlouhé příměří a přerozdělit si trh, roku 1932 proto vypukly „cenové války“. Ačkoliv se cementárny dohodly na vytvoření nového syndikátu již roku 1933, tedy v momentě, kdy se cyklus blížil sedlu, pokus neuspěl a syndikát vznikl až na přelomu let 1935/1936 (odvětví tehdy vstoupilo do vzestupné části hospodářského cyklu). Monopolní organizaci nestabilizovala pouze snaha ukončit vyčerpávající dumpingové boje, ale také vidina obrovských zisků z výstavby československého pohraničního opevnění. Mezi lety 1935-1936 ceny nepatrně vzrostly, poté ale vstoupil do hry stát, který zahájil intervence. Novým standardem se staly průměrné ceny z let 1934/1935, umožňující cementárnám dosáhnout poměrně vysokého zisku. Příklad československého trhu s cementem naznačuje, že kartelizované odvětví výrazněji nebránilo investicím, jen výjimečně disponovalo dostatečnou tržní silou, aby zabránilo vstupu nového subjektu na trh (např. firma *Baťa*, srov. podkapitola 4.3) a intervencionistická politika státu dokázala limitovat nepříznivé důsledky cenové politiky na výkon trhu.

Cihlářské syndikáty byly mnohem stabilnější než srovnatelné organizace v cementářském průmyslu. Důvod zřejmě spočíval v malém geografickém ohraničení trhů (cihly nešlo přepravovat příliš daleko, srov. podkapitola 2.2.1), přímých vstupech bankovního sektoru nejen do výroby, ale také distribuce (srov. podkapitola 3.3) a větší důvěře, která mezi subjekty panovala. Praha je příkladem trhu, kde ceny cihel před první světovou válkou konstantně stoupaly (s výjimkou let 1912-1914, Graf 6), a to nehledě na skutečnost, zda bylo odvětví kartelizováno. Tímto vývojem neotrásl ani hluboký propad poptávky v roce 1908 (již tehdy zřejmě existovaly mezi producenty tiché cenové dohody). První cihlářský syndikát

působil na pražském trhu od roku 1909, což se podepsalo na rychlém zvyšování cen. Ve zdražování zboží syndikátu nezabránil ani pokles poptávky během balkánských válek. Organizace však na trhu působila příliš krátkou dobu na to, aby šlo její činnost zobecnit. Vznikla v době, kdy hospodářský cyklus dosáhl svého sedla, pod vedením *České průmyslové banky* však přetrvala ekonomické problémy let 1912-1914, a to navzdory početným outsiderům.

Graf 6 Index produkce obyčejných cihel a jejich cen na pražském trhu 1906-1914 (1906=100).

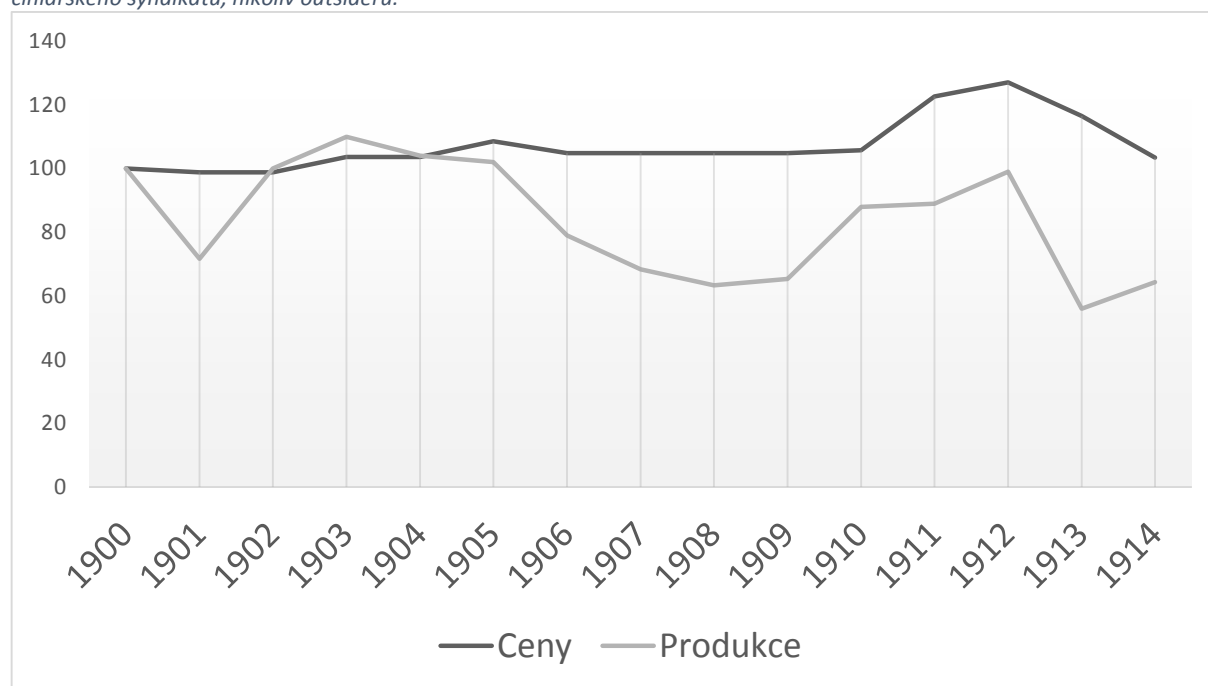
Zdroj: Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, Wien 1912, s. 125; Compass 40-50, roč. 1907-1917.

Údaje o produkci cihel na meziválečném pražském trhu se sice nedochovaly, lze však učinit alespoň přibližný odhad jejího trendu. Výroba stoupala zejména v letech 1924-1928, a poté následovala stagnace. Velká hospodářská krize plně vstoupila do odvětví na přelomu let 1932/1933 a cyklus dosáhl sedla roku 1934. Oživení probíhalo jen pozvolna, přičemž spotřeba se před zánikem Československa zdaleka nevyrovnala předkrizové úrovni. Ačkoliv na pražském trhu vznikl cihlářský syndikát začátkem dvacátých let a nepřetržitě fungoval po zbytek meziválečného období, disponoval jen velmi malou tržní silou. Syndikalizace pražského trhu s cihlami je důkazem, že průmyslové dohody mohly stabilně fungovat, aniž by se přiblížily monopolnímu postavení. Nedisponovaly ovšem účinnými nástroji, jak ovlivňovat ceny. Cihly ve druhé polovině dvacátých let sice zdražovaly, jednalo se ale spíše o důsledek konjunktury než promyšlené cenové politiky. Význam syndikátu prudce vzrostl teprve roku 1935, kdy do něj vstoupili největší hráči na trhu. Přesto producenti výrazně nezdražovali zboží, jelikož se obávali, že stát zahájí cenové intervence (srov. podkapitola 3.5.3).

Příkladem mimořádně silného cihlářského syndikátu byl vídeňský trh před rokem 1918, kontrolovaný *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*. Jeho vznik byl stimulován hospodářskou krizí

z přelomu století, opravdu účinným se ale stal po roce 1905, kdy se na trhu zformoval triopol (srov. podkapitola 3.1.1). Vídeňský syndikát je učebnicovou ukázkou fixování cen zboží v průběhu celého hospodářského cyklu (Graf 7). Ať už se odvětví nacházelo ve vzestupné nebo sestupné fázi, ceny zboží zaznamenaly jen minimální výkyvy. Během let 1902-1905 panovala na trhu konjunktura následovaná méně příznivým obdobím, přičemž od roku 1909 výroba opět stoupala. Cihly přitom nikterak výrazně nezdražovaly, a to navzdory inflačnímu vývoji ekonomiky, což jen stimulovalo stavební ruch. Jediné výrazné zvýšení cen nastalo mezi lety 1911 a 1912, na vině ovšem nebyl syndikát. Na vídeňském trhu nastala nečekaně vysoká poptávka po cihlách a lokální producenti nedokázali pokrýt spotřebu. Ceny stoupaly a na trh vstupovala konkurence až z českých zemí. Vídeňský cihlářský syndikát byl obnovován každých pět let (1905, 1910, 1915), což tvůrcům pokaždé umožnilo přizpůsobit se změnám podmínek ekonomiky. Dominantní hráči ovšem formovali strukturu trhu natolik, že syndikát ani nepotřebovali redefinovat.

Graf 7 Index produkce obyčejných cihel a jejich cen na vídeňském trhu 1900-1914 (1900=100). Produkce zahrnuje jen výrobu cihlářského syndikátu, nikoliv outsiderů.

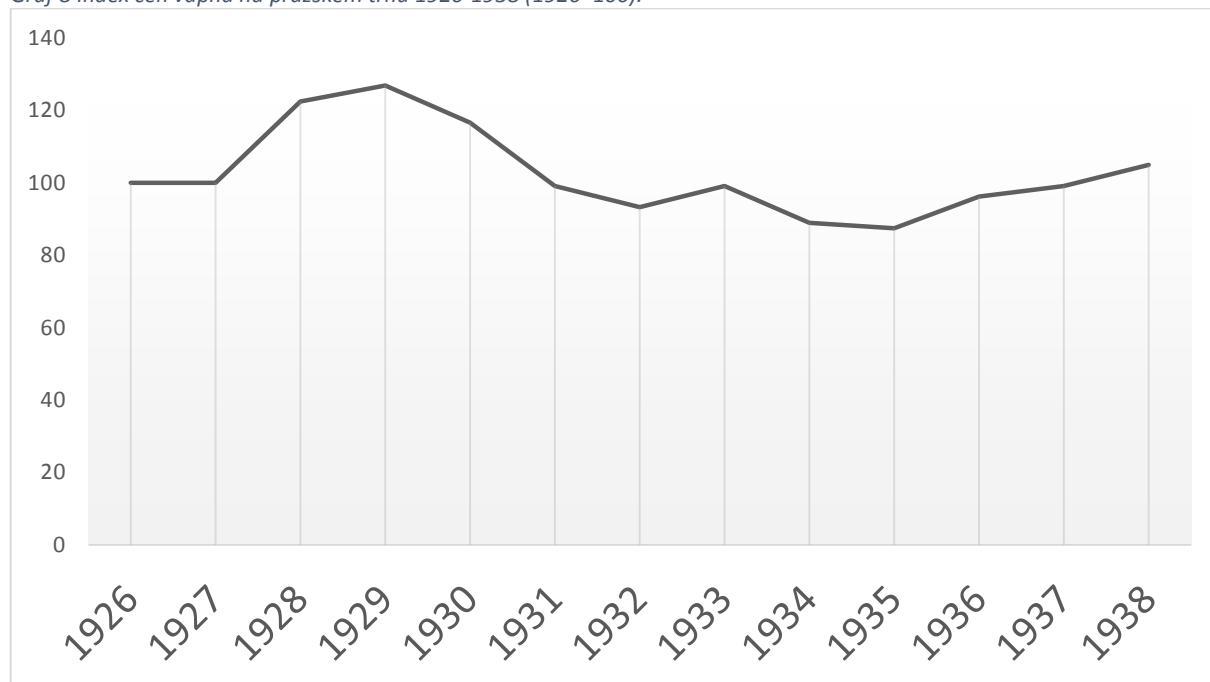

Zdroj: Compass 51, roč. 1918, Bd. 2, s. 13.

Kvantitativní údaje o výrobě a cenách vápna, které by umožnily sestavit časovou řadu s cílem analyzovat průběh hospodářského cyklu před rokem 1918, nejsou k dispozici. Situace je podstatně lepší v meziválečném období, spolehlivá data ale existují jen pro pražský trh (Graf 8). Odhady produkce se přitom vztahují k celé Československé republice, nikoliv jednotlivým regionálním trhům. Ceny vápna ve druhé polovině dvacátých let stoupaly, jelikož poptávka vzrůstala a nehrozilo nebezpečí státních intervencí. Změnu přinesl rok 1930 – vypukly „cenové války“, které na středočeském trhu trvaly až do roku 1935, kdy vznikl zemský kartel. Následovala stabilizace cen a jejich opatrné zvyšování s vědomím,

že do hry může kdykoliv vstoupit stát. Je pravděpodobné, že se odvětví začalo kartelizovat ve chvíli, kdy hospodářský cyklus dosáhl sedla. Spolu s nastupující konjunkturou nabíraly na intenzitě pokusy o vytvoření celostátního kartelu. Vápenictví se blížilo neoklasickému modelu kartelizace trhu, v čemž se podobalo cementářskému průmyslu, absence kvantitativních údajů ovšem znemožňuje tuto tezi upřesnit.

Graf 8 Index cen vápna na pražském trhu 1926-1938 (1926=100).

Zdroj: Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937; Cenové zprávy státního úřadu statistického 1-18, Praha 1921-1938.

V jaké fázi hospodářského cyklu producenti stavebnin nejčastěji uzavírali průmyslové dohody? Kdy se tyto organizace stabilizovaly a naopak destabilizovaly? Ačkoliv je v cementářství i vápenictví patrný neoklasický model (Tabulka 53), nedocházelo k úplné shodě – jednotlivé „vývojové fáze“ průmyslové dohody zcela neodpovídaly učebnicové definici. Často vznikaly v době, kdy odvětví dosáhlo sedla, nebylo tomu tak ale vždy. Jednání probíhala již v době, kdy se hospodářský cyklus nacházel v kontrakci, často úspěšně. Stabilizace nastala ve chvíli, když cyklus přecházel od sedla k expanzi a k destabilizaci docházelo v důsledku vstupu nových subjektů na trh, obvykle na vrcholu hospodářského cyklu. Monopolní organizace se začala rozpadat ještě předtím, než cyklus přešel od konjunktury ke kontrakci. Uvedený model vychází z předpokladu, že se průmyslové dohody v průběhu hospodářského cyklu rozpadají, výjimečně se tak ale nestalo. Příkladem je severočeský nebo zighartický vápenický syndikát, působící na trhu téměř čtyři desetiletí (s výjimkou první světové války). Podobná situace panovala v cihlářském průmyslu. Předválečný vídeňský syndikát se vyznačoval značnou stabilitou, a stejně tomu bylo na pražském trhu s cihlami v meziválečném období. Cihlářské syndikáty vznikaly poté, co sedlo hospodářského cyklu přecházelo k expanzi. Destabilizace nastala ve chvíli, kdy se konjunktura blížila

svému vrcholu kvůli nadměrnému rozšiřování produkčních kapacit a vstupu nových subjektů. Oproti vápenictví a cementářství ale existovala mnohem větší šance, že se organizace upevní v momentě, kdy se cyklus ocitne v sestupné fázi (dojde k přijetí outsiderů). Kleinwächterova teze o „krizovém kartelu“ není v takovém případě zcela bez opodstatnění.

Tabulka 53 Nástin kartelizace předlitavského a československého průmyslu stavebních hmot v kontextu hospodářského cyklu.

Odvětví	Vznik kartelu	Stabilizace kartelu	Destabilizace kartelu	Rozpad kartelu
Cementářství	kontrakce / sedlo	sedlo / expanze	expanze / vrchol	vrchol / kontrakce
Vápenictví	kontrakce / sedlo	sedlo / expanze	expanze / vrchol	Vrchol / kontrakce
Cihlářství	sedlo / expanze	kontrakce / sedlo	expanze / vrchol	-

Čím se jednotlivé trhy se stavebninami odlišovaly? Co bylo příčinou stability některých průmyslových dohod, zatímco jiné se pravidelně rozpadaly? Odpověď lze nastítnit dle argumentace Margaret C. Levenstein a Valerie Y. Suslow, které tvrdily, že opakovaná interakce na trhu může eliminovat vězňovo dilema. Vidina budoucí spolupráce je pro producenty výhodnější než okamžitý zisk, management podniků proto zváží, zda se „cenové války“ v dlouhodobém horizontu vyplatí.¹⁸⁷⁴ Jedná se o opačnou tezi, než jakou vyslovil George J. Stigler, reprezentující chicagskou školu. Stigler vnímal podvádění jako hlavní důvod, proč se kartelové organizace rozloží. Čím méně konkurentů, větší koncentrace, více loajálních, drobných spotřebitelů, jejichž chování je snadno předvídatelné, tím stabilnější je koluze na trhu.¹⁸⁷⁵ Empirický výzkum ovšem dokazuje opak. Průmyslové dohody na koncentrovaných trzích se stavebninami (vápenictví a cementářství) zanikaly mnohem častěji než lokální cihlářské syndikáty. Důležitou roli patrně sehrála důvěra mezi jednotlivými producenty – podnikatelé působící na lokálních trzích přicházeli do styku napříč generacemi a měli mnohem blíže ke klientele. Výborná obchodní pověst byla v takovém případě základem úspěchu. Bankovní sektor, jenž kapitálově vstupoval do odvětví a vedl syndikátní prodejny, vazby mezi producenty jen upevňoval. Ačkoliv je malá koncentrace překážkou koluze, příklad pražského trhu s cihlami ukazuje, že příliš velké soustředění výroby se rovněž stávalo hendikepem. Producenti cementu a vápna měli monopolní postavení na dosah ruky, byli proto více motivováni podvádět než drobní výrobci cihel (pokud se odhodlali k cenovému podbízení, kontrolovali jen nepatrný tržní podíl, čemuž dokázal management průmyslové dohody

¹⁸⁷⁴ M. C. Levenstein - V. Y. Suslow, What Determines Cartel Success?, s. 46-47.

¹⁸⁷⁵ George J. Stigler, A Theory of Oligopoly, The Journal of Political Economy 72, roč. 1964, č. 1, s. 44-61.

čelit). Mnohem lepší vztahy panovaly mezi vzdálenými podniky, které si nemohly konkurovat (např. Králův Dvůr, Štramberk – Vítkovice, Lietavská Lúčka - Ladce), zatímco blízké firmy se opakovaně střetávaly, a to se podepsalo na vzájemné nevraživosti managementu (boje Králova Dvora s maloměřickou nebo radotínskou cementárnou). Vápenický průmysl se nacházel na pomezí mezi lokálně orientovanými cihelnami a cementárnami, které dodávaly na celostátní trhy. Průmyslové dohody vápenek byly někdy více, jindy méně stabilní, což se odvíjelo od koncentrace výroby, ale i od důvěry panující mezi producenty na konkrétním odbytišti.

5.3 Koncentrace výroby a investiční cyklus

Monopolizace trhu se stavebními hmotami může sloužit jako jeden z příkladů tzv. schumpeterovské teze. Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) vydal v roce 1942 knihu *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, ve které postavil existenci kartelů do úplně jiného světla, než jak je vnímala neoklasická ekonomie. Ta v nich spatřovala organizace založené za účelem ukončení hospodářské soutěže a monopolizace trhu, jež snižují produkci a zvyšují ceny zboží, čímž škodí spotřebiteli. Schumpeter problematiku nahlížel z jiného úhlu pohledu. Byl toho názoru, že na oligopolních trzích často dochází ke konkurenci „vražedné“, která je zdrojem společenského plýtvání. Snažil se hospodářskou soutěž posuzovat z dlouhodobého hlediska a tvrdil, že kapitalismus je „*ve své podstatě forma či metoda ekonomické změny a nejenže nebyl, ale nikdy nemohl být stacionární*“.¹⁸⁷⁶ Pro tento stav našel charakteristické pojmenování „tvořivá destrukce“, zdůrazňující neustálé proměny uvnitř kapitalismu (boření starých struktur a vytváření nových pomocí objevování technologií, otevírání trhů nebo změn v organizaci a metodách práce). Tvrdil, že restriktivní opatření monopolů v oblasti cen a výroby lze v kontextu „tvořivé destrukce“ vnímat jako nástroje proti dočasné nestabilitě systému (např. hospodářské krize), protože zajišťují nezbytné finanční prostředky na investice do nových technologií a výrobních postupů.¹⁸⁷⁷ Dodal ovšem, že kartely přesto někdy zabraňují technologickému rozvoji odvětví.¹⁸⁷⁸

Lze Schumpeterovu tezi uplatnit na předlitavský a československý průmysl stavebních hmot? Odpověď nevyzní ani kladně, ani záporně. Ověřit, zda měl Schumpeter pravdu a monopoly skutečně investovaly zisk do modernizace výroby, by vyžadovalo sestavit dlouhou časovou řadu a výsledky komparovat napříč průmyslovými odvětvími a ekonomikami. Kvantitativní pramenná základna ovšem takto rozsáhlý výzkum neumožňuje. Příklad průmyslu stavebních hmot přesto ukazuje, že producenti investovali část monopolních výnosů do modernizace a odvětví technologicky nezaostávalo (otázkou však zůstává, zda by modernizace probíhala rychleji nebo pomaleji, pokud by na trhu nedošlo ke koluzi). Nastínit lze několik základních tezí, které přiblíží, jak kartely a syndikáty ovlivňovaly koncentraci výroby a investice.

Obecně platilo, že čím byla výroba koncentrovanější, tím větších úspor z rozsahu šlo dosáhnout. Ačkoliv kartely a syndikáty monopolizovaly trh, koncentraci výroby někdy spíše zpomalily. Zatímco individuální firmy usilují o dosažení co největšího podílu na trhu, uzavření průmyslové dohody je rezignací na dosažení tohoto cíle „bojem“. Ačkoliv monopolní organizace bránily vstupu nových subjektů (srov. podkapitola 4.3), strukturu odvětví fakticky zakonzervovaly, čímž prospěly zejména malým, méně

¹⁸⁷⁶ Joseph Alois Schumpeter, *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, Brno 2004, s. 100-103.

¹⁸⁷⁷ Tamtéž, s. 105-110.

¹⁸⁷⁸ Tamtéž, s. 117-121.

konkurenceschopným podnikům, které se již nemusely obávat cenových bojů.¹⁸⁷⁹ Proč se velcí hráči nesnažili úplně vytlačit veškerou konkurenci z trhu? Odpověď je jednoduchá – náklady v určitém bodě přesáhly očekávaný zisk. Argumentaci podpírá uvažování managementu *Královodvorské cementárny* z konce třicátých let: „další lineární kvantitativní expanze *Královodvorské cementárny*, která by si vyžádala velkých nákladů, nebyla by v zájmu *Královodvorské cementárny* [...] Snaha *Královodvorské cementárny* po dalších přiblížení se k postavení monopolnímu vyžádala by jednak velkých nákladů spojených s koupí dalších cementáren, jednak nákladů z cenového boje [...] A kdyby všechny tyto oběti byly přinešeny, dlužno počítati s velkým tlakem veřejné ruky na ceny cementu, jež by podnikem blížícím se svou povahou soukromému monopolu nemohly býti udrženy“.¹⁸⁸⁰

Pokud nevznikla průmyslová dohoda, byla větší pravděpodobnost, že se výroba koncentruje. Jakmile přesáhla koncentrace určitého stupně, utvoření monopolní organizace již nebylo pravděpodobné, protože ji dominantní firmy nepotřebovaly. Příkladem je zalitavský cementářský průmysl před rokem 1918. Koncern Beocsin zde dokázal ovládnout kolem 70 % výroby, necítil však potřebu vytvořit vlastní kartel nebo syndikát.¹⁸⁸¹ Pokud ale firma nekontrolovala ani 50 % trhu, vyplatilo se spíše vytvořit monopolní organizaci, jelikož náklady na dumpingové boje byly příliš vysoké, jak ukazuje příklad vídeňského trhu s cihlami před rokem 1918. Největším hráčem zde byla *Wienerberger Ziegel-Fabriks- und Bau-Gesellschaft*, pod jejímž vedením vznikl v září 1900 syndikát *Zentralbureau der Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft*, který ve změněné podobě přetrval až do první světové války. Podstatně složitější situace panovala na pražském trhu s cihlami. Atomizovaná výroba zpočátku ztěžovala kartelizaci,¹⁸⁸² ani syndikát *České průmyslové banky* z roku 1909 ovšem nedokázal vyloučit boje s outsidersy (organizace kontrolovala jen 85 % výroby).¹⁸⁸³ Vstupní bariéry téměř neexistovaly, takže vznikaly stále nové cihelny, které limitovaly koncentraci.¹⁸⁸⁴ Změna nenastala ani po roce 1918, kdy podniky v koncernu *Pražské úvěrní banky* fúzovaly a vytvořily *Pražské akciové cihelny* (srov. podkapitola 4.1.2). Ačkoliv kontrolovaly až 40 % pražské výroby, do poloviny třicátých let se neúčastnily *Prodejní kanceláře cihel* a zůstaly outsiderem. Se syndikátem však nespojily, chyběl tudíž dominantní hráč, který by stimuloval průmyslové soustředování buď akvizicemi, nebo „cenovými válkami“. Výsledek – výroba na pražském trhu s cihlami zůstala až do roku 1938 jen málo koncentrovaná.

Úplné zastavení koncentrace po vzniku monopolní organizace ovšem nebylo pravidlem. Fúze a akvizice stále probíhaly, dokonce byly příležitostně stimulovány. Průmyslové dohody nenahližely rozšiřování

¹⁸⁷⁹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 31- 32.

¹⁸⁸⁰ AČNB, fond ŽB, sign. ŽB-149-1, Zpráva pro ředitelství 18. 10. 1937.

¹⁸⁸¹ Österreichische Tonindustrie-Zeitung 31, roč. 1912, s. 64, 302; Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 30.

¹⁸⁸² Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 155.

¹⁸⁸³ Stavební obzor 5, roč. 1909, s. 7-8.

¹⁸⁸⁴ Stavební obzor 3, roč. 1907, č. 2, s. 1.

výrobních kapacit příznivě, jelikož nadprodukce v odvětví byla jedním z hlavních legitimačních nástrojů, nekladly ale žádné překážky skupování podílů členských firem. Na půdě vídeňského cihlářského kartelu se takto roku 1905 sdružily cihelny v koncernu *Niederösterreichische Escomptegesellschaft* do *Aktiengesellschaft der Wiener Ziegelwerke*, čímž vzrostl jejich vliv na rozhodovací proces organizace.¹⁸⁸⁵ Stejně postupovaly firmy v cementářském a vápenickém průmyslu. Příkladem jsou podnikatelské strategie *Perlmoosu*, který takto posiloval své postavení na předlitavském trhu s cementem i po uzavření syndikátu (zejména fúze s Kaltenleutgeben v roce 1905, srov. podkapitola 3.1.4). Kromě zvýšení výrobních kontingentů si akvizice kladly i jiné cíle. Nejčastěji se jednalo o zvýšení rozhodovacích pravomocí v monopolní organizaci (kmenový kapitál a tím pádem i počet hlasů obvykle procentuálně odpovídal výrobnímu kontingentu),¹⁸⁸⁶ anebo proniknutí na nové trhy (např. snaha *Královské cementárny* „přesunout“ koncem třicátých let podolský závod na východní Slovensko, srov. podkapitola 4.2).

Kartelizace hrála v koncentraci odvětví vskutku dvojznačnou roli. Monopolní organizace limitovaly soustředování zastavením konkurenčních bojů, do určité míry ale tento proces stimulovaly fúzemi a akvizicemi, od kterých si firmy slibovaly posílit své postavení jak na trhu, tak uvnitř průmyslové dohody. Předpokladem ovšem bylo, že kartel nebo syndikát klade vstupní bariéry a kontroluje dostatečné množství trhu, aby se členským firmám vyplatilo investovat do jeho existence. Celý tento proces komplikovaly specifické investiční strategie tržních subjektů. Teze Aloise Schumpetera o „tvůrčivé destrukci“ je pravdivá do té míry, že členové monopolních organizací část zisků vkládali do modernizace závodů. Jejich motivací nebyla ani tak snaha snižovat výrobní náklady, jako spíše obava z rozpadu kartelu. Jakmile se kartel ustálil a zvýšil ceny, zisky rostly a firmy zvažovaly, co s vydělanými prostředky učinit. Stabilita na trhu přitom snižovala investiční riziko, které bylo během dumpingových bojů značné. Rozšiřování výroby se proto jevilo jako výhodná strategie (pokud kartel tuto činnost nelimitoval),¹⁸⁸⁷ jejíž prospěch byl dvojitý. Kartelové a syndikátní smlouvy byly vždy ohraničeny poměrně krátkým časovým úsekem (zhruba 5-10 let, obvykle ale byly ukončeny dříve), firmy proto očekávaly, že brzy začnou jednání o jejich prodloužení. Rozšíření produkčních kapacit přitom poskytovalo silné argumenty pro navýšení výrobních kontingentů.¹⁸⁸⁸ Pokud nedošlo ke kompromisu, investované prostředky se rovněž zhodnotily, protože připravily společnost na alternativu „cenových válek“.¹⁸⁸⁹

¹⁸⁸⁵ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, Wien 1912, s. 98.

¹⁸⁸⁶ SOKA Beroun, fond KDC 1889-1950, Správní rady z 8. 7. 1909 a 13. 4. 1912.

¹⁸⁸⁷ SOKA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Akciové společnosti v Praze k vyrábění vápna a cementu, Správní rada z 11. 11. 1907.

¹⁸⁸⁸ Tamtéž, fond Prastav 1920-1946, inv. č. 3, ev. č. 3, Finanční schůze 28. 2. 1929.

¹⁸⁸⁹ AG Perlmoos, OG 39, 1910.

Výroba nebyla jen rozšiřována, ale také zefektivňována, jednak za účelem dumpingových bojů,¹⁸⁹⁰ jednak kvůli rajonizaci odbytu. Příkladem poslouží cementářský průmysl, ve kterém byl tento mechanismus nejzřetelnější, protože cementárny dodávaly na celostátní trh.¹⁸⁹¹ Politikou cementářských kartelů a syndikátů bylo stanovit jednotné ceny pro konkrétní oblasti, kalkulované na základě průměrných přepravních nákladů z nejbližších továren. Rajonizace odbytu znamenala pro některé klienty zlevnění dodávek, jiní se však potýkali s dražším cementem v závislosti na tom, jak daleko od cementárny se nacházeli a nakolik byla jejich lokalita dopravně dostupná. Rajonizační politika tudíž nebyla pro spotřebitele zdaleka tak výhodná, jak monopolní organizace zdůrazňovaly (někdy dokonce nutily spotřebitele odebírat zboží výhradně přes železnici bez možnosti nákupu přímo v továrně a zajištění odvozu ve vlastní režii).¹⁸⁹² Proklamovaným cílem sice byla racionalizace odbytu, skrytě se však podařilo zmírnit jeden ze základních konkurenčních faktorů na trhu, a to geografické situování továrny (srov. podkapitola 2.2.1). Ziskem pro každý podnik byl rozdíl mezi výrobními náklady a prodejní cenou, přičemž přeprava byla rozpočítána podle složitých pravidel, vyvažujících požadavky členských firem. Výnos šlo tudíž maximalizovat jen snížením výrobních, nikoliv přepravních nákladů, zejména instalací modernějšího a úspornějšího strojního vybavení. Rajonizace odbytu šla ruku v ruce s cenovými dohodami a byla jedním ze základních pilířů monopolních organizací v průmyslu stavebních hmot. Svým významem dokonce převyšovala výrobní kontingenty, sloužící jako nástroj vyrovnání nabídky a poptávky.¹⁸⁹³ Stinnou stránkou rajonizační politiky monopolních organizací bylo, že spotřebitel postrádal – navzdory své ochotě platit vyšší ceny za lepší zboží – možnost svobodné volby. Syndikátní prodejna mu výrobek jednoduše přidělila. Jestliže chtěl odlišné zboží, musel si připlatit.¹⁸⁹⁴

Investiční strategie producentů stavebních hmot měly i svou stinnou stránku, a to nadměrné zvyšování produkčních kapacit. Poptávka rostla rychle, výroba však ještě rychleji. Je paradoxní, že právě snahy firem posílit své vyjednávací pozice zapříčinily, že i jejich minimální požadavky na kontingenty dalece převyšovaly spotřebu. Trh byl doslova zaplaven homogenními stavebninami, což přímo vybízelo k dumpingu. Strukturální, nikoliv cyklická nadprodukce proto byla chronickým problémem odvětví již od sedmdesátých let 19. století.¹⁸⁹⁵ Jediným důvodem, proč se nejednalo o jev trvalý, byl dynamický růst spotřeby. Například cementářský průmysl disponoval v důsledku šíření technologie železobetonu takovým růstovým potenciálem, že stačilo několik let konjunktury, aby strukturální nadprodukce zcela

¹⁸⁹⁰ AG Perlmoos, OG 37, 1908.

¹⁸⁹¹ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 36; Organisationsrichtlinien des k. k. Handelsministeriums, s. 1-2.

¹⁸⁹² Oliva, Stavební živnosti a zákony o podpoře stavebního ruchu a bytové péči, Stavební věstník 27, roč. 1936, s. 20-24; Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 16.

¹⁸⁹³ Zement 16, roč. 1927, s. 69.

¹⁸⁹⁴ Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, s. 20-21.

¹⁸⁹⁵ Viz Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oesterreich unter der Enns 1872-1874, s. 226-233; Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1888, s. 161-165; Stavební obzor 4, roč. 1908, č. 2, s. 1; Keramické listy 1, roč. 1909, s. 10.

vymizela. Poptávka po cihlách a vápnu však nestoupala tak rychle, obory se proto potýkaly s většími potížemi a jejich rentabilita byla podstatně nižší.

Tabulka 54 Produkce a nadprodukce cementu v Předlitavsku (1906-1913) a Československu (1925-1936).

Rok	1906	1909	1913	1925	1926	1928	1932	1936
Produkce (tis. tun)	799	1 039	1 355	750	1 000	1 300	1 081	1 050
Nadprodukce (%)	0%	50%	50%	0%	22%	14%	43%	52%

Zdroj: Compass 41, roč. 1908, Bd. 2, s. 30; Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 568; Ziegel und Bauindustrie, Stein und Mörtel 18, roč. 1914, s. 42-43; Tonindustrie Zeitung 50, roč. 1926, s. 311; Obzor cementářský 1, roč. 1926, s. 69-70; Národní archiv Praha, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1916-1944, kart. č. 1995, inv. č. 1015, Národní listy 12. 8. 1928 a České slovo 10. 12. 1932; Státní okresní archiv Beroun, fond Královská cementárna, podnikové ředitelství 1889-1950, kart. č. 147.

Problematicku lze nastínit nejen kvalitativně, ale u cementářského průmyslu také kvantitativně (Tabulka 54). Nutno podotknout, že producenti nadprodukci přeceňovali, jelikož tímto důvodem legitimizovali uzavírání průmyslových dohod a zvyšování cen. Přesto je patrné, že se nadprodukce projevovala již během hospodářské expanze. Ještě roku 1906 se předlitavská poptávka po cementu rovnala nabídce, poté ale začalo překotné rozšiřování produkčních kapacit, stimulované jednak důvěrou producentů v růst spotřeby, jednak očekávanými vyjednáváním o prodloužení celostátního cementářského syndikátu. Tyto trendy ještě umocnilo vedení syndikátu, když roku 1907 povolilo rozšíření výrobních kapacit všech členských firem o 25 %.¹⁸⁹⁶ Vysoké zisky přitom lákaly ke vstupu na trh nové subjekty, čemuž nedokázali etablovaní hráči efektivně čelit. Výsledek – jakmile se začalo jednat o prodloužení syndikátu, nepodařilo se najít kompromis a organizace se rozpadla.¹⁸⁹⁷ Do vypuknutí první světové války se pak cementářský průmysl potýkal s nadprodukcí, a to navzdory pokračujícímu růstu spotřeby. Československé cementárny čelily stejným potížím. Vytažení producentů z alpských zemí sice odstranilo strukturální nadprodukcí, vysoká rentabilita podnikání však natolik stimulovala investice, že se již roku 1926 mohlo vyrobit o 22 % více cementu, než činila spotřeba. Problém ještě umocnila velká hospodářská krize, během níž se ke strukturálním potížím přidala cyklická nadprodukce (srov. podkapitola 5.2).

Cementářské kartely a syndikáty se stávaly „obětí“ svého úspěchu. V okamžiku, kdy nedokázaly kontrolovat trh, rozpadaly se. Pokud uspěly, stimulovaly masivní investice do produkčních kapacit a taktéž se rozložily. Nelze je tudíž spojovat s technologickým zakonzervováním odvětví. Prameny naznačují, že „investiční cyklus“ probíhal podobným způsobem i ve vápenictví.¹⁸⁹⁸ Cihlářství rovněž procházelo obdobným vývojem, jen s tím rozdílem, že často vyrábělo na sklad, a tím dokázalo

¹⁸⁹⁶ SOKA Praha-západ, fond RCV 1947-1984, Protokoly Akciové společnosti v Praze k vyrábění vápna a cementu, Správní rada z 11. 11. 1907.

¹⁸⁹⁷ Kartell-Rundschau 7, roč. 1909, s. 687-688.

¹⁸⁹⁸ SOKA Praha-západ, fond Prastav 1920-1946, kart. č. 17, inv. č. 187, Dopis z 5. 5. 1938.

překlenout krátké propady v poptávce (srov. podkapitola 2.2.4).¹⁸⁹⁹ Výrobní proces byl navíc jednodušší a návratnost investic nižší. Od toho zřejmě větší stabilita cihlářských a některých vápenických kartelů – v sázce bylo jednoduše mnohem méně než v koncentrovanějším a výrazně rentabilnějším cementářství.

Stimulovaly dohody producentů stavebnin transfer technologií, či nikoliv? Monopol obvykle klade důraz na kvalitu zboží, jelikož se jedná o efektivní nástroj, jak zvýšit fixní náklady a tím pádem znesnadnit vstup na trh. Vyšší kvalita je tudíž zájmem producenta stejně jako spotřebitele (podobně postupovaly středověké cechy). Kartely a syndikáty skutečně zaváděly zkoušky minimální kvality zboží,¹⁹⁰⁰ přičemž během „cenových válek“, kdy se průmyslové dohody rozpadaly, mířily na trh horší stavebniny.¹⁹⁰¹ Monopolní organizace však nevytvářely specifické nástroje určené přímo k transferu technologií. Neměly k tomu ani důvod, neboť inovace pronikaly do odvětví jen pozvolna a nebyly limitovány exkluzivními patenty. Nástrojem pro šíření know-how byly spíše „stavovské organizace“, které pořádaly odborné přednášky a vydávaly periodika obsahující studie o nejnovějších technologiích. Informace o nových technologiích od sebe členové průmyslových dohod získávali pouze nepřímo, skrze neoficiální kanály – členové měli lepší přístup k údajům o výrobních nákladech nebo strojním vybavení kartelizovaných továren. Ačkoliv kartely a syndikáty neusilovaly o přímý transfer technologií mezi členskými firmami, stimulovaly aplikaci specifických technologií ve stavebnictví a zemědělství (železobeton, betonové vozovky, vápno na hnojení apod.), od čehož si slibovaly rozšíření odbytových možností.

Jaké dopady tedy měla monopolizace trhu na technologický vývoj odvětví? V průmyslu stavebních hmot probíhal specifický „investiční cyklus“, částečně kopírující hospodářský cyklus (Tabulka 55). Členové průmyslových dohod neinvestovali během hospodářské krize ani na začátku konjunktury, nýbrž v jejím závěru, kdy se připravovaly na redefinování organizace, popřípadě její rozpad a vypuknutí „cenových válek“. Stanovení výrobních kontingentů zpočátku odrazovalo firmy od investic do navyšování produkce (někdy byly tyto strategie dokonce zakázány, aby se zamezilo nadprodukcí), naopak ale stimulovalo zvyšování její efektivity. Jakmile se úmluva blížila ke svému konci, firmy překotně investovaly do kvantity i kvality výroby. Monopolní organizace jen výjimečně udržela dlouhodobou kontrolu nad trhem, protože do odvětví neustále vstupovali outsideři. Etablované firmy se tomuto vývoji snažily zabránit zvyšováním požadavků na kvalitu (zpřísnování norem), což s sebou neslo růst cen a protesty spotřebitelů. Nejenže výrobci stavebních hmot tvořili cenové, množství a

¹⁸⁹⁹ Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1885, Wien 1886, s. 132-133; Tonindustrie Zeitung 32, roč. 1908, s. 1990.

¹⁹⁰⁰ Stavební obzor 2, roč. 1906, s. 105-106; Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, s. 19-20.

¹⁹⁰¹ J. Preller, Cihelny zásobující Velkou Prahu a jich hlavní výrobky, s. 61-63.

kondiční kartely, rajonizovali také odbyt. Pod záminkou zlevnění přepravy eliminovali jeden z nejefektivnějších nástrojů konkurence, což jen stimulovalo investice do zefektivňování výroby coby jediný zbývající prostředek snížení nákladů. Ačkoliv to pro spotřebitele někdy značilo příhodnější ceny, byla omezena jejich svobodná volba. Samostatnou kapitolu tvořila koncentrace výroby, kterou monopolní organizace na jednu stranu zpomalily (ukončily likvidační „cenové války“), na druhou stranu ale motivovaly akvizice a fúze jako prostředek navýšení výrobních kontingentů a rozšíření hlasovacího práva uvnitř průmyslové dohody. Výsledkem je, že kartely nutně nezpomalovaly modernizaci odvětví a nelimitovaly investiční strategie. To ovšem neznamená, že by účinnost tohoto procesu okamžitě zvyšovaly. Vytvářely specifický systém, lišící se od běžné tržní konkurence, který někdy mohl být efektivnější, jindy nikoliv.

Tabulka 55 Dopady monopolních organizací na „investiční cyklus“ (koncentrace, kvantita výroby; efektivita výroby; kvalita zboží; přeprava zboží).

Koncentrace	Kvantita výroby	Efektivita výroby	Kvalita zboží	Přeprava zboží
konec „cenových válek“ → zpomalení koncentrace	kontingence výroby → pokles investic do kvantity výroby	zákaz investic do kvantity výroby → růst investic do efektivy výroby	generování vstupních bariér → zpřísňování norem zboží (růst kvality)	geografické rozdělení odbytu → růst investic efektivy výroby
snahy o posílení pozic v kartelu → stimulování fúzí a akvizicí	blížící se konec kartelové smlouvy → investice s vidinou vyšších kvót	blížící se konec kartelové smlouvy → investice s vidinou vyšších kvót	zpřísňování norem zboží → růst cen, protesty spotřebitelů	geografické rozdělení odbytu → někdy pokles, jindy růst cen
snahy o posílení pozic v kartelu → podnikatelská konsorcia	blížící se konec kartelové smlouvy → investice jako příprava na „boj“	blížící se konec kartelové smlouvy → investice jako příprava na „boj“	kooperace v kartelu → nepřímý transfer technologií	geografické rozdělení odbytu → omezení svobody volby spotřebitele

5.4 Náklady mrtvé váhy a efektivita monopolu

Neoklasická ekonomie předpokládá, že monopoly snižují výkon trhu ve dvou rovinách. Absence konkurence vede ke zvýšení cen a snížení produkce, čímž dochází k méně efektivnímu přerozdělování surovin. Druhá rovina se zakládá na předpokladu, že méně konkurenční prostředí natolik nemotivuje firmy k racionální organizaci podnikání – monopolizace trhu může zpomalit technologický vývoj odvětví. Všechny tyto veličiny lze označit jedním pojmem, a to „náklady mrtvé váhy“. Ačkoliv je ekonomie schopna v teoretické rovině dokázat jejich platnost, stále chybí empirický výzkum, jak se monopoly ve skutečnosti chovají.¹⁹⁰² Obzvláště složitou problematiku představují průmyslové dohody, které nepředstavují monopoly v pravém slova smyslu, nýbrž nestabilní úmluvy producentů za účelem úplné kontroly trhu. Teoretická východiska přitom nachází své praktické uplatnění v antimonopolním zákonodárství. Velice inspirativní je v tomto kontextu polemika německého cementářského průmyslu se *Spolkovým kartelovým úřadem*, který v roce 1958 znemožnil syndikalizaci odvětví na území Spolkové republiky Německo (Tabulka 56). Přestože se vztahuje jen na výrobu cementu, většinu argumentů a protiargumentů je možné aplikovat i na vápenictví a cihlářství. *Spolkový kartelový úřad* v zásadě souhlasil s argumentací cementáren, že zřízením společných prodejních kanceláří dojde ke zvýšení hospodárnosti, zavedení kontingentů ale neviděl jako prostředek k racionalizaci výroby. Nejzávažnějším argumentem pro zákaz syndikátu však byla skutečnost, že škodí spotřebiteli. *Spolkový kartelový úřad* závěrem konstatoval, že dílčí pozitiva syndikátu nevyváží omezení tržní konkurence, a proto jeho existence není ve všeobecném zájmu.

Jak dopadnou předlitavské a československé průmyslové dohody působící v průmyslu stavebních hmot, jestliže se na ně aplikuje podobné kritérium? Vskrze se jednalo o nestabilní, pravidelně se rozpadající organizace. Pozitivní i negativní externality, vznikající jejich činností, měly tudíž podstatně menší dopady na výkon trhu, než s jakými počítá neoklasická ekonomie. Věžňovo dilema, hlavní důvod destabilizace průmyslových dohod, se sice zmírnilo ve chvíli, kdy mezi producenty panovala mimořádná důvěra, nebo šlo příslušné smlouvy právně vymáhat, monopolní organizace přesto na trhu působily jen krátkou dobu. Firmy proto vedly vlastní podnikání velmi efektivně a investovaly značné prostředky do modernizace. Monopoly pozitivně ovlivnily výnos průmyslu stavebních hmot, jednoho z nejrentabilnějších odvětví předlitavského a československého hospodářství. Producenti běžně pracovali s monopolním výnosem, někdy plně na úkor spotřebitelů, jindy ovšem nehrála cenová politika tak důležitou roli jako běžné konjunkturální výkyvy. Malá stabilita průmyslových dohod neumožňovala efektivní boj s hospodářskými krizemi, úmluvy mezi producenty však dokázaly zmírnit a zkrátit „cenové války“. Monopoly se nesnažily fixovat ceny jen během kontrakční, nýbrž také expanzivní fáze hospodářského cyklu. Prospěšnost této politiky závisela na tom, zda se ekonomika

¹⁹⁰² Andrea Günster – Martin Carree – Mathijs A. van Dijk, Do Cartels Undermine Economic Efficiency?, s. 1-2, dostupné z <https://www.aeaweb.org/conference/2012/retrieve.php?pdfid=510> (cit. 28. 5. 2017).

vyvíjela inflačně, nebo deflačně. Jestliže ceny během konjunktury stoupaly, jejich stabilizace byla prospěšná pro spotřebitele. Pokud naopak klesaly, těžily z tohoto výsledku producenti. Zvyšování cen během hospodářské krize pomáhalo zmírnit deflační spirálu, zboží ale nesmělo zdražit příliš, jinak by došlo k podvázání stavebnictví. Samostatnou kapitolu tvoří investiční strategie, které nutně nebyly více či méně efektivní, než chování firem v atomizované konkurenci. Jednoduše vytvářely odlišný investiční cyklus, než jaký na trhu běžně fungoval.

Závěrem lze konstatovat, že monopolizace průmyslu stavebních hmot nesnižovala, ovšem ani nezvyšovala výkon trhu. Průmyslové dohody skutečně generovaly náklady mrtvé váhy, spočívající ve stanovení monopolních cen, které převyšovaly mezní náklady firem, získané prostředky pak často nacházely produktivní využití (rozšiřování a zefektivňování výroby). Nejenže mohla cenová politika kartelů a syndikátů zmírnit hospodářské krize, dokázala stimulovat i konjunkturu. Kartelizovaný trh se lišil od atomizované konkurence natolik, že nelze vyřknout kategorické hodnocení. Hospodářský i investiční cyklus se řídily specifickými zákonitostmi, které nedokáže neoklasická ekonomie objektivně posoudit. Průmyslové dohody měly jednoznačně ambivalentní úlohu – někdy byly prospěšné, jindy naopak škodlivé. Jejich dopad na výkon trhu se přitom odlišoval napříč odvětvími i odbytišti. Nejkriklavější projevy kartelové politiky dokázaly poměrně snadno eliminovat cenové intervence státu, pokud se úřady k tomuto kroku odhodlaly. Antimonopolní politika, kladoucí si za cíl úplnou eliminaci průmyslových dohod, se v tomto kontextu nejeví jako příliš efektivní. Nejenže je velice nákladná, všechny kartely a syndikáty navíc měří stejným metrem. Klade důraz na náklady mrtvé váhy a nesnaží se odlišovat, jaké pozitivní a negativní externalities generovaly.

Tabulka 56 Argumentace německého cementářského průmyslu a Spolkového kartelového úřadu.

	Cementářský průmysl	Spolkový kartelový úřad
1. Racionalizace výroby (tj. výrobní kontingenty a racionizace odbytu)		
Výrobní kapacity	Pokles zaměstnanosti o 50 % = zdvojnásobení výrobních nákladů → syndikát musí regulovat odbyt	Regulace odbytu ≠ optimální využití výrobních kapacit + růst cen láká investory → nadprodukce
Sezónnost odvětví	Syndikát zajistí kontinuální výrobu → snížení výrobních nákladů	Kontinuálnost provozu lze zajistit např. uskladněním cementu
Kvalita výrobku	Dohled syndikátu nad výrobními kontingenty → kontrola kvality výrobku	Zvyšování kvality je dáno vývojem trhu → přínos syndikátu je sporný
Specializace	Výrobní kontingenty stimulují specializaci → nižší náklady na mletí cementu	Zvláštní cementy nepatrný podíl na trhu + závislost na surovině → specializace nesníží náklady a syndikát ji neovlivní
Hospodářský cyklus	Syndikát má přehled o situaci na trhu → přizpůsobení výkyvům v poptávce	Cementárny se dokáží změnám v poptávce efektivně přizpůsobit samy
Transfer technologií	Syndikalizované továrny porovnávají své provozy → transfer technologií	V praxi transfer technologií příliš nefunguje
Výzkum	Zastavení konkurence na trhu → volné prostředky směřují do výzkumu	Stimulace výzkumu diskutabilní, nelegitimizuje činnost syndikátu
2. Zvýšení hospodárnosti (tj. vytvoření společných prodejních kanceláří)		
Prodej	Jednotný prodej, zastupování apod. → pokles prodejních nákladů	Souhlas s argumenty syndikátu
Přeprava	Geografické řízení odbytu → snížení přepravních nákladů	Výhodnější je decentralizace prodeje → prodej v přirozeném geograf. odbytišti
Skladování	Centrální plánování prodeje → cementárny redukují externí sklady	Úspory při skladování existují, nejsou ale výrazné
Pochybné pohledávky	Odstranění soutěže → větší důraz na finanční spolehlivost odběratelů	Existují i jiné prostředky, jak se vyvarovat pochybným pohledávkám
Reklama	Prodejna zajišťuje jednotnou propagaci → továrny nemusí investovat do reklamy	Souhlas s argumenty syndikátu
3. Výhody pro spotřebitele plynoucí z racionalizace výroby a zvýšení hospodárnosti		
Ceny zboží	Úspory na režii → snížení cen → rozpad syndikátu nevýhodný pro spotřebitele	Obnovení konkurence v odvětví → ceny půjde zvýšit jen nepatrně
Jednotnost prodeje	Stanovení jednotných cen dle železničních stanic → stabilita trhu	Jednotnost prodejních cen → spotřebitel se nemůže podílet na jejich tvorbě
Celková bilance monopolizace trhu	1. Racionalizace výroby a hospodárnosti 2. Výhody pro spotřebitele (ceny zboží) 3. Koncentrace v odvětví zastavena → <u>Pozitivní dopady syndikátu vyvažují omezení tržní konkurence</u> → <u>Syndikát je ve všeobecném zájmu</u>	1. Pouze racionalizace hospodárnosti 2. Jen nepatrné snížení cen zboží 3. Koncentrace v odvětví pokračuje → <u>Dílčí pozitiva syndikátu nevyvažují omezení tržní konkurence</u> → <u>Syndikát není ve všeobecném zájmu</u>

Zdroj: Kartell-Synopse Zement. Eine Gegenüberstellung von Kartellargumenten der deutschen Zementindustrie und der Gegenargumente des Bundeskartellamtes, Köln 1963.

6 Závěr

Jakou úlohu měl trh se stavebními hmotami v předlitavské a československé ekonomice? Zodpovězení této – na první pohled velmi jednoduché – otázky je ve skutečnosti nesmírně obtížné. Měření hrubého domácího a národního produktu (souhrn statků a služeb vytvořených na území daného státu, nebo jeho občany) bylo zahájeno teprve v souvislosti s konferencí v Bretton Woods (1944), a to ještě v ekonomikách formujícího se „západního bloku”.¹⁹⁰³ Před druhou světovou válkou se výkonnost ekonomiky určovala hlavně podle „národního jmění“, jehož metodika se spoléhala na odhady a stát od státu se výrazně lišila.¹⁹⁰⁴ Neznamená to sice, že by se ekonomové a hospodářští historici nesnažili retrospektivně sestavit HDP i HNP habsburské monarchie a Československa,¹⁹⁰⁵ makroekonomické odhady ovšem nepracují s natolik komplexními kvantitativními údaji, aby se badatel dostal až na úroveň průmyslových odvětví, respektive trhů se specifickými produkty. Neúplnost předlitavských a československých statistických šetření souhrnný výzkum jednoduše neumožňuje (jak šlo ostatně pozorovat i na fragmentárních údajích o produkci stavebnin). Nezbyvá proto, než sumarizovat kusé informace o výrobě, rentabilitě podnikání, rozvoji akciového podnikání, investičních aktivitách a monopolizaci trhu, a poté je kvalitativně analyzovat v makroekonomické rovině. Výsledkem přirozeně nemůže být kategorické konstatování, kolika procenty se průmysl stavebních hmot podílel na výsledcích předlitavské a československé ekonomiky, nýbrž zobecnění nejdůležitějších tržních mechanismů a jejich vlivu na hospodářství.

Výroba stavebních hmot byla specifickým průmyslovým odvětvím. Nejenže závisela na proměnách architektonických a inženýrských forem, sama tlačila na implementaci nových konstrukčních postupů (zejména šíření technologie železobetonu). Pro ekonomiku přitom nebyla ani tak důležitá samotná produkce stavebnin – pochopitelně měla neopomenutelný podíl na celkovém objemu zboží vyrobeném v Předlitavsku a Československu, na hospodářství ovšem měla větší dopady návazná průmyslová odvětví, závisející na nerušeném zásobování trhu stavebninami. Stavební hmoty byly elementárním faktorem pro zakladatelskou činnost v průmyslu, výstavbu bytového fondu a zřizování dopravní, energetické, sociální a administrativní infrastruktury. Levné a snadno dostupné stavebniny stimulovaly zřizování továrních budov, tvořících podstatnou část fixních nákladů každého výrobního odvětví. Ceny stavebnin určovaly rentabilitu bytového fondu – čím menší byly stavební náklady, tím vyšší byla ziskovost nemovitostí, a to i při relativně nízkých nájmech, od nichž se zase odvíjela sociální

¹⁹⁰³ Robert Costanza – Maureen Hart – Stephen Posner – John Talberth, *Beyond GDP. The Need for New Measures of Progress*, The Pardee Papers, roč. 2009, č. 4, s. 5-6.

¹⁹⁰⁴ Z. Jindra, *Výchozí ekonomické pozice Československa*, s. 183.

¹⁹⁰⁵ Tamtéž, s. 193-202; Vlastislav Lacina, *Tempo růstu a etapy rozvoje hospodářství v meziválečném Československu*, Český časopis historický 93, roč. 1995, č. 2, s. 223-243.

stabilita společnosti. Důležitá byla také výstavba silnic, železnic, letišť, administrativních a kulturních budov, sociálních a zdravotních zařízení, přístavů, přehradních nádrží, úprava vodních toků a opevňovací práce. Všechny tyto činnosti, probíhající zejména, ovšem nikoliv výhradně ve státní režii, tvořily podstatnou část státních výdajů. Je tudíž zcela pochopitelné, že průmysl stavebních hmot patřil k nejrentabilnějším odvětvím předlitavské a československé ekonomiky (zejména ve dvacátých letech 20. století vykazovali producenti stavebnin největší zisky v celém hospodářství) a byl jedním z hlavních indikátorů hospodářského růstu.

Od ostatních oborů těžkého průmyslu se stavební hmoty odlišovaly zejména vysokými přepravními náklady, které diferencovaly jednotlivé trhy. Nejméně byl tento trend patrný v cementářském průmyslu, podstatně více pak ve vápenictví a zdaleka nejvýrazněji v cihlářství, které se soustředilo vždy na nejbližší aglomeraci (s výjimkou hodnotného a lehčeného cihlářského zboží). Výzkum proto žádá aplikaci specifického prostorového modelu trhu, odvozeného od „teorie lokalizace“ Alfreda Webera, běžně používané v ekonomické geografii. Ačkoliv na trhu zdánlivě panovala monopolistická konkurence, geografické rozdělení jednotlivých odbytišť na základě přepravních nákladů prokazatelně dokazuje, že se jednalo o prostorově definované oligopoly a monopoly. Ačkoliv vždy neplatilo, že trh nabýval podoby oligopolu s dominantní firmou, který se kartelizací proměňuje v monopol, odvětví svou strukturou směřovalo právě k tomuto modelu. Tato situace byla typická zejména pro cementářský průmysl (masivní fixní náklady stimulovaly úspory z rozsahu a koncentraci), podobný trend se ovšem objevoval také v cihlářství a vápenictví. Rozdíl mezi oligopolem s dominantní firmou a atomizovaným oligopolem byl determinován jednak „historickou šancí“ (stochastický model), jednak strukturálními charakteristikami regionálních trhů.

Prostorová specifika trhu se stavebními hmotami tvořily základní faktor pro určení jeho vlivu na ekonomiku. Ekonomie obvykle vnímá monopol jako stav, kdy neexistuje žádná domácí ani zahraniční konkurence a zboží nelze substituovat. Jak ale postupovat v případě, kdy se vyskytuje početná konkurence, která je schopná dosáhnout trhu, přepravní náklady však působí natolik prohibitivně, že se nedaří prorazit monopol lokálního producenta (tzn. nelze cenově konkurovat)?

Pro průmysl stavebních hmot byla typická fluktuace mezi „prostorovým monopolem“ a „prostorovou konkurencí“, respektive monopolizací trhu skrze soukromou iniciativu (kartelizací) a oligopolní konkurencí. Mezníkem těchto dvou modelů byly tzv. „cenové války“. Ačkoliv se pojem běžně používá pro všechny oligopolní trhy, v průmyslu stavebních hmot byl cenový dumping ještě umocněn rozdělením celostátního trhu na množství regionálních a lokálních odbytišť. Firmy neusilovaly o celostátní monopol, nýbrž obsazení určitých geografických sfér vlivu, sloužících jako nástupní prostor pro další expanzi. Trpělivě vyčkávaly vhodného momentu pro zahájení cenového dumpingu s cílem dlouhodobě posílit svůj tržní podíl („prostorová konkurence“). Nutno podotknout, že pro ekonomiku

byly „cenové války“ obzvlášť nebezpečným faktorem. Nerušený rozvoj stavebnictví, tvořící páteř národní ekonomiky, nebyl možný bez stabilního trhu se stavebními hmotami. Jak mohl investor kalkulovat dlouhodobou návratnost vložených prostředků, když ceny základních materiálů meziročně fluktovaly o desítky procent? Někdy zariskoval a investoval, jen aby později zjistil, že mu trpělivost mohla ušetřit značné náklady, jindy úplně odložil spotřebu na dobu, až na trhu zavládne stabilita. „Cenové války“ nejčastěji vypukly v sestupné fázi hospodářského cyklu, kdy byl klidný vývoj stavebnictví obzvlášť důležitý pro zmírnění dopadů hospodářské krize na národní ekonomiku.

Je pochopitelné, že ideálním modelem nebyl ani „prostorový monopol“, který usnadňoval prodej zboží nad mezními náklady firem a stimuloval tak monopolní výnos. Jsou však pro ekonomiku škodlivější vyšší ceny stavebnin, které se podaří zafixovat po celý průběh hospodářského cyklu, anebo ceny na úrovni mezních nákladů, jež se během kontrakce nerovnají ani výrobním nákladům? Producent má samozřejmě největší prospěch z prvního modelu, cenová stabilita je ale důležitá i pro spotřebitele. Vývoj průmyslu stavebních hmot v meziválečném Československu ukázal, že „střední cestou“ je ponechat konkurenci tržnímu vývoji (i kdyby mělo být dosaženo „prostorového monopolu“), ovšem pod konstantní hrozbou cenových intervencí státu. Monopolní výnos stimuloval vstup konkurence na trh, což si monopol nepřál, a když se k této hrozbě přidala ještě pohružka státních zásahů, producenti byli demotivováni od překotného zvyšování cen nad mezní náklady.

Monopol je obvykle mnohem rigidnější než oligopolní nebo monopolistické konkurence, malá cenová flexibilita s sebou ovšem nese i nesporné výhody. Příklad předlitavského a československého průmyslu stavebních hmot ukázal, že monopoly zvyšovaly ceny během konjunktury mírněji, než by tomu bylo při atomizované konkurenci (teze předpokládá, že poptávka po zboží dynamicky vzrůstala a trhy se rozpínaly). Započítat je třeba také cenovou hladinu – pokud monopol udržoval stabilní ceny stavebnin a ekonomika se vyvíjela deflačně, měli prospěch spíše producenti (příklad československé ekonomiky), jestliže ale docházelo k inflaci, situace byla výhodná pro spotřebitele (předlitavské hospodářství). Rigidita cenové politiky monopolu v kombinaci s inflačním vývojem ekonomiky představovala ideální podmínky pro rozvoj stavebnictví.

Příklad trhu se stavebními hmotami volá po bližším prozkoumání jedné ze základních tezí neoklasické ekonomie, a to korelace mezi monopolizací a investičními strategiemi firem. Již ekonom Alois Schumpeter nastínil tezi, že monopoly dokáží stimulovat technologický pokrok, přičemž vycházel z intuitivního porozumění dynamickému vývoji trhu v dlouhodobém horizontu („monopolistické praktiky“ a „tvořivá destrukce“). Neoklasická ekonomie předpokládá, že konkurence je efektivním nástrojem, jak stimulovat technologické inovace, zpomalené rigiditou monopolu, s tím ale Schumpeter nesouhlasí. Jeho argumentace je jednoduchá – firmy používají monopolní výnos na inovace. Schumpeterova teze je alespoň zčásti aplikovatelná na průmysl stavebních hmot, podstata investičního

cyklu v kartelizovaném hospodářství je ovšem rozdílná už jen z toho důvodu, že průmyslová dohoda není monopolem v pravém slova smyslu, nýbrž dočasným nástrojem, jak získat úplnou kontrolou nad trhem. Schumpeterovu argumentaci narušuje především fluktuování mezi „prostorovou konkurencí“ a „prostorovým monopolem“, které bylo na trhu se stavebninami běžné.

Členové průmyslových dohod disponovali monopolním výnosem, byli ale motivováni modernizovat, anebo odvětví stagnovalo? Ekonom Mancur Olson argumentoval, že průmyslová dohoda poskytuje svým členům veřejné statky ve formě monopolních cen, což ji pak činí snadno náchylnou k rozpadu. Vývoj předlitavského a československého trhu se stavebninami tuto tezi potvrdil, přičemž ukázal, že největší riziko plynulo z nesouladu mezi legalitou a legitimitou průmyslové dohody. Kartely a syndikáty obezřetně posilovaly vlastní legitimitu, která byla v očích spotřebitelů i státních úřadů zárukou legality. Tyto strategie ovšem vytvářely zásadní dilema – dosažení vnější legitimacy (spotřebitelé, státní úřady) nebylo v souladu s udržení vnitřní legitimacy (členské firmy), na níž závisela koherence skupiny. Jestliže chtěla monopolní organizace udržet loajalitu členských firem, musela zvyšovat ceny; pokud toužila zachovat přízeň spotřebitelů a státu, zdražování nebylo možné. Křehkou rovnováhu ještě více narušovali „černí pasažéři“ – outsideři, kteří těžili z veřejných statků (vysoké ceny), nemuseli ale respektovat kartelovou disciplínu. Výsledek – průmyslové dohody byly velmi nestabilní a často se rozpadaly. Obvykle kopírovaly průběh hospodářského cyklu, přičemž producenti si moc dobře uvědomovali, že dříve nebo později dojde k jejich redefinování (odtud pak časové omezení kartelových a syndikátních smluv na pět až deset let). Neoklasická ekonomická teorie ani schumpeterovská teze tudíž při konfrontaci s trhem se stavebními hmotami neobstojí. Monopoly tržní konkurenci neodstranily, nýbrž výrazně transformovaly. Podnikatelské subjekty se tomuto vývoji přizpůsobily a sledovaly specifický investiční cyklus. Modernizace probíhala těsně před vypršením kartelového ujednání, a to rozšiřováním výrobních kapacit (silnější pozice při vyjednávání o kontingentech) i racionalizací výroby (příprava na eventuální rozpad organizace a vypuknutí „cenových válek“). Ačkoliv nebyl tento investiční cyklus nutně efektivnější, než který probíhal v atomizované konkurenci, výkon trhu a tím pádem i celé ekonomiky nemusel být snížen.

Fungování specifického investičního cyklu v průmyslu stavebních hmot zčásti negovalo Kleinwächterovu tezi „krizového kartelu“. Pokud se průmyslová dohoda rozpadne v sestupné fázi hospodářského cyklu, jak ostatně tvrdí neoklasická ekonomie, na trhu vypuknou „cenové války“, které jsou v rozporu s Kleinwächterovou argumentací. Nejedná se ale o všeobecně platný model – jednotlivé trhy se stavebninami se v návaznosti na regionálním vývoji odvětví natolik odlišovaly, že neoklasická hypotéza nefungovala vždy. Výjimečně dokonce platila Kleinwächterova teze, jak ukázal příklad pražského a vídeňského trhu s cihlami. Ani existence „krizového kartelu“, který působil v průběhu celého hospodářského cyklu, přitom nutně neznamenala zastavení investičních aktivit, jelikož stále

hrozil vstup konkurence na trh a vždy se počítalo, že průmyslová dohoda bude po několika letech redefinována. Firmy však necítily zdaleka tak velký tlak modernizovat, jako kdyby kalkulovaly s brzkým vypuknutím „cenových válek“.

Harm G. Schröter zdůraznil, že průmyslové dohody disponovaly potenciálem limitovat koncentraci výroby, zatímco antimonopolní politika v dlouhodobém horizontu vznik monopolu spíše stimulovala (tj. „cenové války“ likvidují konkurenci a koncentrují odvětví). Příklad předlitavského i československého průmyslu stavebních hmot prokázal, že tato teze nemá univerzální platnost a je třeba ji pozměnit. Průmyslové dohody skutečně limitovaly koncentraci (firmy ukončily konkurenční boje a uzavřely dočasné „příměří“), disponovaly ale také potenciálem stimulovat ji. Kartelové a syndikátní smlouvy často znemožňovaly zakladatelskou činnost, příslušné smluvní články však šlo obejít akvizicemi členských firem. Producenti nekupovali ani tak průmyslové provozy jako spíše výrobní kontingenty, které pak použili na rozšíření produkčních kapacit. Nutným předpokladem ovšem byla vnitřní stabilita průmyslové dohody, v praxi zcela výjimečná. Příkladem může být vídeňský trh s cihlami před rokem 1918, nebo některé regionální trhy s vápnem. Čím koncentrovanější výroba byla, tím spíše producenti porušovali kartelovou disciplínu. Jestliže na trhu působilo jen několik hráčů, stačilo jen málo a podařilo se dosáhnout monopolu, což nabádalo členy průmyslových dohod k podvádění. Koluze v takovém případě nemohla vydržet dlouho, pokud situaci nestabilizovaly finanční instituce coby vlastníci akciového kapitálu vůdčích hráčů na trhu. Pokud byla výroba atomizovaná, kartelová disciplína se vynucovala snáze, protože outsideři nepředstavovali tak velkou hrozbu. Oligopol však nesměl přejít k monopolistické konkurenci, jinak se vznik průmyslové dohody nejevil příliš pravděpodobným.

Argumentace se zatím soustředila na vztah producent – spotřebitel – stát, do hry ovšem vstupoval ještě jeden důležitý faktor, a to organizační vliv finančních institucí. Vývoj trhu se stavebními hmotami představuje důležitý příspěvek k poznání velkých předlitavských a československých bank. Finanční instituce se soustředily na dominantní tržní hráče, které včleňovaly do svých průmyslových koncernů. Zájmy producentů stavebnin a bank byly někdy shodné, jindy divergentní. Banky od koncernových firem očekávaly zejména zisk, a dokud ho výrobci generovali, zůstávali v taktických manažerských rozhodnutích nezávislí. Mateřský finanční ústav přesto opakovaně vstupoval do hry, aby buď prosadil vlastní zájmy, nebo pomohl koncernové firmě expandovat. Průmyslový lobbying byl jednou z oblastí, kde se tato dvojznačnost projevovala nejvíce. Banky se omezovaly na zákulisní aktivity, v pramenech se proto o jejich činnosti dochovalo minimum informací. Ačkoliv je jisté, že vytvářely komunikační kanály mezi koncernovými firmami, spotřebiteli i státními úřady, prameny neumožňují zjistit, nakolik se jednalo o běžnou praxi. Finanční instituce vstupovaly do hry také v souvislosti s investičními aktivitami koncernových firem. Jaké vyjednávací strategie volili producenti stavebnin, aby obhájili použití bankovního úvěru na investice? Kdy vystupovaly banky opatrně a za jakých podmínek finanční

prostředky ochotě poskytovaly? Podepsaly se na tomto procesu zákulisní boje finančních institucí o vlivové sféry? Všechny tyto otázky představují relevantní badatelské pole, které žádá specializovaný výzkum. Management koncernových firem i mateřských finančních ústavů byl nositelem svébytných vyjednávacích strategií, někdy koherentních, jindy ale diametrálně odlišných.

Předcházející argumentace nastínila základní teze, které mohou obohatit přístup dnešní ekonomie hlavních proudů k monopolizaci trhu. Je patrné, že kartelizace byla velice komplexním procesem, jenž mohl mít pozitivní, ale i negativní dopady na ekonomiku. Nakolik se průmyslové dohody v cementářství, vápenictví a cihlářství odlišovaly od monopolních organizací v ostatních odvětvích předlitavské a československé ekonomiky? Jaké místo náleží koluzivním strategiím producentů stavebnin v historickém diskurzu kartelizace? Zatím nejrozsáhlejší studie na toto téma publikoval rakouský hospodářský historik Andreas Resch. Specifikum jeho přístupu spočívá jednak ve skutečnosti, že jako první aplikoval metody průmyslové ekonomie (paradigma *structure-conduct-performance*) na historický výzkum, jednak ve vypracování případových studií napříč celou ekonomikou. Kartelizace středoevropského průmyslu byla přitom pro Resche problematikou natolik komplikovanou, že si ani nekladal ambice zasadit ji do kontextu vývoje celé ekonomiky. Cílem mu bylo určit strukturu trhu a na jejím základě pak vytvořit typologii průmyslových dohod.¹⁹⁰⁶ Podobně jako jeden ze zakladatelů průmyslové ekonomie Joe S. Bain se však ani Resch nevyvaroval přílišného zdůraznění tržní struktury na úkor chování tržních subjektů. Jeho metodologický přístup ostatně předznamenala i volba pramenů. Resch vycházel zejména z odborného tisku, tištěných pramenů a fondů příslušných ministerstev, přičemž upozadil podnikové archivy. Reschův příspěvek se tak stal zejména výzvou pro další badatelskou činnost.

Resch nebyl prvním, kdo se ze středoevropských historiků monopolizaci trhu věnoval. Připomenout je třeba marxisticky pojaté studie Jurije Křížka *Základní hospodářské rysy rakousko-uherského imperialismu*, Zdeňka Jindry *Průmyslové monopoly v Rakousko-Uhersku* či Richarda Wagnera *Panství kapitalistických monopolů v Československu*, pocházející z padesátých let 20. století. Křížek se zaměřil na léta 1900-1914, během nichž se v habsburské monarchii kartelizace plně projevila. Příčiny tohoto procesu spatřoval jednak ve stupňující se koncentraci průmyslu po roce 1880, jednak ve vzrůstajícím vlivu bankovního kapitálu. Monopolizaci interpretoval negativně – způsobovala zvyšování cen, podlomení tradiční řemeslné výroby, zostření nerovnováhy mezi průmyslem a zemědělstvím a redukování produkce.¹⁹⁰⁷ Jindra argumentoval podobným způsobem. V kartelech spatřoval negativní jev, škodící rakousko-uherské ekonomice.¹⁹⁰⁸ Zatímco výzkum Křížka a Jindry se pohyboval v prostoru

¹⁹⁰⁶ A. Resch, *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 107-270.

¹⁹⁰⁷ Jurij Křížek, *Základní hospodářské rysy rakousko-uherského imperialismu*, Praha 1952.

¹⁹⁰⁸ Zdeněk Jindra, *Průmyslové monopoly v Rakousko-Uhersku. Některé hlavní rysy vývoje do počátku světové války*, *Československý časopis historický* 4, roč. 1956, s. 231-270.

habsburské monarchie, Wágner aplikoval metody marxistické historiografie na meziválečné Československo. Opět zdůraznil negativní působení průmyslových dohod, přičemž vyzdvihl organizační vliv bank při budování velkých koncernů.¹⁹⁰⁹ Jsou tyto teze uplatnitelné i na průmysl stavebních hmot? Zjištěné poznatky naznačují, že spíše nikoliv. Průmyslové dohody výkon trhu se stavebninami výrazně nesnižovaly, přesto ale tržní konkurenci podstatně modifikovaly. Jednalo se zejména o specifický průběh hospodářského a investičního cyklu, který nutně neubíral na výkonu trhu. To ovšem neznamená, že by efektivita hospodářství nebyla v některých případech snížena.

Na tyto obecně pojaté práce navázalo několik případových studií. Připomenout je třeba monografii Pavla Eislera *Monopoly v hutnictví kapitalistického Československa*.¹⁹¹⁰ Marxistická interpretace monopolizace trhu je sice v textu patrná, autor ovšem obohatil diskurz o řadu dalších argumentů. Prvorepublikové monopoly v hutnickém průmyslu vnímal jako negativní jev, který sice omezoval produkci, v některých případech ale také přispíval k modernizaci výroby.¹⁹¹¹ Na Eislera navázal František Dudek, jenž publikoval v polovině osmdesátých let 20. století rozsáhlou monografii *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*. Dudek přistupoval k monopolizaci cukerního trhu zejména z ideologické roviny. Průmyslové dohody vnímal jako důležitý nástroj pro maximalizaci zisku a pronikání finančního kapitálu do politické sféry. Zdůrazňoval cenovou politiku průmyslových dohod, přičemž upozadoval kondiční ujednání.¹⁹¹² Argumentace obou autorů není vzdálená ani průmyslu stavebních hmot. Eislerova teze je dobře aplikovatelná zejména na investiční cyklus v cementářském průmyslu, který vykazoval s hutnickou výrobou řadu podobností. Interpretace průmyslových dohod v cukrovarnickém průmyslu se sice od závěrů této disertační práce podstatně liší, v dílčích otázkách však lze s Dudkem shodnout. Producenti stavebnin se skutečně snažili maximalizovat zisk, mnohem důležitější ovšem bylo, jakým způsobem tyto prostředky investovaly. Dudek viděl v monopolních organizacích nástroj, jak vytvářet vlivové sféry v politické sféře, disertační práce se ale zaměřila na reinvestování monopolních zisků do výroby.

Zejména po roce 1989 byly publikovány zdařilé případové studie, které se specializovaly na monopolizaci důležitých segmentů československé ekonomiky. Předně je třeba uvést práci Jaroslava Pátka, která se soustředila na mezinárodní průmyslové dohody v chemické výrobě. Pátek si všímal jednak mezinárodních kapitálových účastí na československém chemickém průmyslu, jednak transferu technologií a „know-how“ prostřednictvím nadnárodních chemických kartelů.¹⁹¹³ Další případové

¹⁹⁰⁹ Richard Wagner, *Panství kapitalistických monopolů v Československu*, Praha 1958.

¹⁹¹⁰ Pavel Eisler, *Monopoly v hutnictví kapitalistického Československa*, Praha 1971.

¹⁹¹¹ Tamtéž, s. 44-46.

¹⁹¹² František Dudek, *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, Praha 1985.

¹⁹¹³ Jaroslav Pátek, *Československo-německé kapitálové a kartelové vztahy v chemickém průmyslu meziválečného období 1918-1939*, in: Boris Barth (ed.), *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918-1945*, Praha 1999, s. 112-131.

studie již hojně čerpaly z metodiky Andrease Resche, a to zejména práce Kateřiny Pánkové (Rozinkové) a Vojtěcha Pojara.¹⁹¹⁴ Do popředí se nově dostala korelace mezi hospodářským cyklem a kartelizací, jak ukázali oba autoři na příkladu pivovarnictví, cukrovarnictví a pojišťovnictví. Mimořádně zdařilé jsou zejména výsledky diplomové práce Vojtěcha Pojara, která zkoumala průmyslové dohody v chmelařství. Pojar zdůraznil jejich nízkou stabilitu, čímž logicky upřednostnil „logiku kolektivního jednání“ Mancura Olsona před „krizovým kartelem“ Friedricha Kleinwächtera. Ačkoliv byly monopolní organizace v průmyslu stavebních hmot podstatně stabilnější než ve chmelařství, koherence skupiny zůstávala velmi nízká. Cizí nebyl ani model víceúrovňových průmyslových dohod, jaký šlo pozorovat v pojišťovnictví – producenti stavebnin výrobu diverzifikovali, takže se stávalo, že uzavřeli více separátních kartelových smluv zároveň. Jen transfer technologií, patrný v chemickém průmyslu, vytvořil součást kondičních ujednání v průmyslu stavebních hmot.

Navzdory dílčím podobnostem se produkce stavebnin od ostatních průmyslových oborů značně odlišovala, a to zejména prostorovou diferenciací výroby a geografickým oddělením jednotlivých trhů, definujících konkurenci, rentabilitu podnikání a průběh hospodářského i investičního cyklu. Průmysl stavebních hmot fungoval na základě specifických mechanismů, které sice nacházely podobnost v dalších oborech předlitavské a československé ekonomiky, jako celek se ale řídil svébytnými pravidly. Příklad trhu se stavebními hmotami potvrdil, že se koluzivní strategie firem působících napříč ekonomikou natolik lišily, že výsledky jednotlivých případových studií nelze univerzálně uplatnit na celou ekonomiku. Přesto lze konstatovat, že metodologie průmyslové ekonomie rozvinutá Andreasem Reschem (paradigma *Structure-Conduct-Performance*), obohacená o specifické přístupy ekonomie i hospodářských dějin (zejména business history), v případě průmyslu stavebních hmot i ekonomické geografie, tvoří vhodný metodologický nástroj pro kvalitativní analýzu monopolizace a výkonu trhu. Blíže upřesnit fungování závěrečných tezí disertační práce přitom dokáže teprve výzkum dalších odvětví předlitavské a československé ekonomiky.

¹⁹¹⁴ Kateřina Pánková, Srovnání cukrovarnických a pivovarnických kartelů v českých zemích na přelomu 19. a 20. století, in: Jaroslav Bartošek (ed.), Cukrovarnictví, cukrovary a cukrovarníci. Fenomén českého hospodářství v 19. a 20. století, Praha 2011, s. 465-477; Kateřina Rozinková, České pivovary a kartelizace trhu piva 1869-1938, in: Eduard Kubů – Jindřich Soukup – Jiří Šouša (eds.), Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století, Praha – Ostrava 2015, s. 193-203; Vojtěch Pojar, Hospodářské krize – formativní činitel kartelizace pojišťovnictví na území Předlitavska, in: Tamtéž, s. 169-178; Vojtěch Pojar, Kartelizace předlitavského pojišťovnictví – příčiny, průběh, důsledky, in: Historie 2013. Sborník prací z 19. celostátní studentské vědecké konference konané 3. – 4. dubna 2014 v Pardubicích, Pardubice 2014, s. 201-223; Vojtěch Pojar, Kartelizace chmelařství v Českých zemích 1890-38, Praha 2016.

Archivní prameny

Archiv Akademie věd ČR

Masarykova akademie práce

Archiv České národní banky

Česká banka

Česká průmyslová banka

Pražská úvěrní banka

Výroční zprávy

Živnostenská banka

Archiv Hlavního města Prahy

Průmyslové závody Hlavního města Prahy 1920-1950

Soupis pražských domovských příslušníků

Archiv Kanceláře Prezidenta republiky

Kancelář Prezidenta republiky 1919-1947

Archiv Národního technického muzea

Hergetova cihelna a vápenka v Praze 1792-1800

Cementárna v Podolí 1870-1875

Archiv Poslanecké sněmovny ČR

Branný výbor

Rozpočtový výbor

Archiv Ústavu T. G. Masaryka

TGM-R

Archiv Vítkovice, a. s. Ostrava

Štrambersko-vítkovické cementárny 1911-1945

Vápenka Štramberk 1893-1945

Auswärtiges Amt Berlin – Politisches Archiv

Tschechoslowakei – Akten der Länderabteilung II

Bayrisches Hauptstaatsarchiv München

Bayrisches Wirtschaftsarchiv München

Bundesarchiv Berlin

Berliner Handelsgesellschaft

League of Nations Archives Geneva

Economic and financial section

Moravský zemský archiv Brno

Akciové cihelny a chemické podniky Hodonín 1920-1945

Seilernova cementárna Tlumačov 1873-1952

Národní archiv Praha

Arizační spisy 1918-1945

Kartelový rejstřík 1933-1950

Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností 1918-1942

Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností – dodatky 1918-1942

Ministerstvo sociální péče 1918- 1948

Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv 1916-1944

Ministerstvo železnic 1918-1945

Předsednictvo ministerské rady 1918-1942

Úřad pro zahraniční obchod 1920-1922

Ústřední svaz československých průmyslníků 1919-1938

Österreichische Staatsarchiv – Archiv der Republik

Bundesministerium für Handel und Verkehr 1918-1941, Kartellstelle Schneiberg 1938-1939

Bundesministerium für Handel und Verkehr 1918-1941, Sektion IV

Österreichische Staatsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv

Finanzministerium - Präsidium, Hauptreihe 1814-1918

Státní oblastní archiv Plzeň, pracoviště Klášter u Nepomuka

Škodovy závody – generální ředitelství 1889-1950

Státní oblastní archiv Praha

Krajský soud obchodní Praha 1857-1949

Obchodní a živnostenská komora Praha 1850-1949

Státní okresní archiv Beroun

Evidenční kancelář vápenic 1936-1946

Firmy začleněné do českých cementáren a vápenic - Jan Tomáše

Královská cementárna, podnikové ředitelství 1889-1950

Prodejna cementáren 1935-1946

Státní okresní archiv Most

Řetenická cementárna 1928-1947

Sasko-česká továrna na portlandský cement Čížkovice – dodatky 1895-1949

Sasko-česká továrna na portlandský cement Čížkovice 1895-1949

Státní okresní archiv Olomouc

Archiv města Olomouce – registratura 1920-1940

Státní okresní archiv Praha-západ

Evidenční kancelář vápenic 1936-1946

Podolská cementárna 1872-1947

Prastav, Spojené pražské továrny na staviva 1920-1946

Radotínské cementárny a vápenice 1947-1984

Státní okresní archiv Zlín

Baťa, akciová společnost Zlín 1894-1945

Vojenský historická archiv

Ministerstvo národní obrany, IV. odbor

Ředitelství opevňovacích prací

Wiener Stadt- und Landesarchiv

Vereinsbehörde: Aktiengesellschaften

Periodické tištěné prameny

Allgemeine Bauzeitung, Wien 1836-1918

Allgemeine Tonindustrie-Zeitung, Leitmeritz 1919-1921

Arbeiter Zeitung, Wien 1919-1934

Baukeramik, Leitmeritz 1899-1911

Cement, železo a beton, Praha 1907-1914

Cementářský obzor, Praha 1926-1943

Cenové zprávy státního úřadu statistického, Praha 1921-1938

Compass, Wien 1868-1940

Listy cukrovarnické, Praha 1883-1938

Časopis pro průmysl chemický, Praha 1891-1906

Finanční listy, Praha 1904-1915

Hospodářská politika, Praha 1926-1939

Hospodářský archiv, Praha 1922-1941

Chemické listy, Praha 1907-1950

Kartell-Rundschau, Wien – Berlin 1903-1944

Kašpar Josef, Československé bursovní papíry, Praha 1927-1939

Keramické listy, Praha 1909-1914

Linzer Tages-Post, Linz 1865-1944

Listy průmyslové, Praha 1869-1875

Národní listy, Praha 1861-1941

Obzor keramický, Praha 1918-1936

Obzor národohospodářský, Praha 1895-1950

Österreichische Tonindustrie-Zeitung, Leitmeritz 1911-1918

Österreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1882-1914

Poplatník, Praha 1905-1908

Průmyslový věstník, Praha 1914-1950

Sociální revue, Praha 1919-1950

Statistická příruční knížka královského hlavního města Prahy, Praha 1873-1921

Statistik des auswärtigen Handels der österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1884-1891

Statistik des auswärtigen Handels der österreichisch-ungarischen Zollgebiets, Wien 1892-1916

Statistische Monatsschrift, Wien 1875-1921

Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien, Wien 1884-1916

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Berlin 1891-1911

Statistisches Handbüchlein der königlichen Hauptstadt Prag, Prag 1881-1920

Stavební denní zprávy, Praha 1924-1935

Stavební obzor, Praha 1905-1915

Stavební rozhledy, Praha 1920-1940

Stavební ruch, Praha 1902-1904

Stavební věstník, Praha 1906-1941

Stavitel, Praha 1919-1938

Stavivo, Praha 1920-1939

Tagblatt, Linz 1916-1938

Technische Blätter, Prag 1869-1919

Tonindustrie Zeitung, Berlin 1876-1938

Úspěch, Praha 1930-1937

Wiener Bauindustrie-Zeitung, Wien 1883-1920

Zahraniční obchod republiky Československé, Praha 1923-1938

Zájmy oboru kamnářského a hrnčířského, Praha 1919-1924

Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins, Wien 1865-1918

Zement, Berlin 1912-1938

Ziegel und Bauindustrie, Stein und Mörtel, Berlin 1909-1920

Zprávy Československé keramické společnosti, Praha 1924-1950

Zprávy Národní banky Československé, Praha 1926-1938

Zprávy spolku architektů a inženýrů v Království českém, Praha 1893-1918

Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé, Praha 1920-1939

Zprávy veřejné služby technické, Praha 1919-1950

Žďár, Rokycany 1901-1941

Tištěné prameny

50 Jahre Leitmeritzet A.-G. für Kalk- und Ziegelbrennerei, Österreichische Tonindustrie-Zeitung 39, roč. 1920, s. 89-90

A. Ř. – Čáslavský Karel, Ruční a strojová výroba cihel, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 128-130.

A. Ř., O konkurenci a konkurentech, Keramické listy 3, roč. 1911, s. 159-161

A. Ř., Ruční výroba cihel – národohospodářská škoda, Keramické listy 6, roč. 1914, s. 65-66

A. Ř., Výrobní náklady cihel ručních a strojových, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 155

Allgemeiner und vertragsmäßiger Zollltarif für das tschechoslowakische Zollgebiet, Reichenberg 1925

Allgemeiner und vertragsmäßiger Zollltarif für das tschechoslowakische Zollgebiet, Reichenberg 1929

Allgemeiner Zoll-Tarif des österreich-ungarischen Zollgebietes, Prag 1883

Antoš Josef, Zrušte vázané hospodářství bytové!, Stavební věstník 13, roč. 1922, s. 129-130

Arenstein Jos., Oesterreich auf der internationaler Ausstellung 1862 im Auftrage des K. K. Ministeriums für Handel und Volkswirtschaft, Wien 1862

Bárta Rudolf ml, Průmysl keramiky v Československu, Stavivo 8, roč. 1927, s. 189-191

Bárta Rudolf ml., Československo-rakouská obchodní smlouva a keramický průmysl, Stavivo 6, roč. 1925, s. 2-6

Bárta Rudolf ml., Dějiny Ústavu pro sklářství, keramiku, technologii a zkoušení staviv na Vysokém učení technickém v Praze, Praha 1949

Bárta Rudolf ml., Jak se mění cement při uskladnění, Zprávy Československé keramické společnosti 12, roč. 1934, s. 70-79

Bárta Rudolf ml., Kameny a zeminy, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 254-258

Bárta Rudolf ml., Keramické průmysly v prvním desetiletí republiky, Stavivo 9, roč. 1928, s. 497-498

Bárta Rudolf ml., Keramický průmysl, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 180-196

Bárta Rudolf ml., Nové hmoty ve sklářství a keramice, Praha 1940

Bárta Rudolf ml., Nové pokroky ve vápenictví, Praha 1930

Bárta Rudolf ml., Nové směry ve výrobě vápna, in: Almanach československého stavebního průmyslu 1928, s. 107-112

Bárta Rudolf ml., O cementářský kartel, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 672

Bárta Rudolf ml., Ostatní výroba průmyslová, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 313-318

Bárta Rudolf ml., Pokroky ve vápenickém průmyslu, Praha 1932

Bárta Rudolf ml., Portlandský cement. Ku stému výročí jeho založení, Stavitelské listy 20, 1924, s. 283-287, 304-307

Bárta Rudolf ml., Prof. Dr. Ing. Otakar Kallauner a náš průmysl, Stavivo 17. roč 1937, s. 357-358

Bárta Rudolf ml., Průmysl hlíny a kamene v Praze a okolí, Praha 1930

Bárta Rudolf ml., Průmysl keramiky a staviv s hlediska obchodního, Praha 1935

Bárta Rudolf ml., Průmysl keramiky a staviv, Praha 1939

Bárta Rudolf ml., Průmysl keramiky v Československu, Zprávy Československé keramické společnosti 4, roč. 1927, s. 37-46

Bárta Rudolf ml., Průmysl stavebních hmot v Československu, Praha 1926

Bárta Rudolf ml., Rozsah a vývoj světové výroby cementu, Praha 1935

Bárta Rudolf ml. Ředitel ing. Antonín Svoboda sedmdesátníkem, Stavivo 19, roč. 1938, s. 118.

Bárta Rudolf ml., Situace na trhu cementu, Chemické listy 27, roč. 1933, s. 475

Bárta Rudolf ml., Situace na trhu staviv, Chemické listy 26, roč. 1932, s. 578-579

Bárta Rudolf ml., Situace průmyslu vápenického v roce 1922, Stavivo 6, roč. 1925, s. 17

Bárta Rudolf ml., Směry pokroku v keramice, Praha 1932

Bárta Rudolf ml., V cizině velkorysé budování betonových silnic na postupu - my zůstáváme pozadu, Stavivo 15, roč. 1934, s. 73-74

Bárta Rudolf ml., Václav Tomášek, Stavivo 12, roč. 1931, s. 189-190

Bárta Rudolf ml., Vápenický průmysl na Berounsku, Stavivo 8, roč. 1927, s. 439-440

Bárta Rudolf ml., Vápenický průmysl v Československu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 127-128

Bárta Rudolf ml., Vápenický průmysl v r. 1928, Stavivo 10, roč. 1929, s. 3-4

Bárta Rudolf ml., Velká Praha a průmysl stavebních hmot, Zprávy veřejné služby technické 1, roč. 1919, s. 56-57

Bárta Rudolf ml., Výroba alkálií z prachu cementáren, Stavivo 5, roč. 1924, s. 268-269

Bárta Rudolf ml., Výroba moderních staviv, Praha 1932

Bárta Rudolf ml., Vývoj keramických průmyslů v Československu, Chemické listy 24, roč. 1930, s. 185-187, 208-210

Bárta Rudolf ml., Z dějin výroby vápna, Stavivo 5, roč. 1924, s. 307-310, 323-324

Bárta Rudolf ml., Z dějin akciové společnosti PRASTAV, in: Rudolf Bárta ml. – Karel Černý (red.), Příspěvky k dějinám skla a keramiky, Praha 1971, s. 161-184

Bárta Rudolf ml., Z našich dějin keramiky a staviv, Praha 1940

Bárta Rudolf ml., Základní stavební řád republiky Československé a průmysl stavebních hmot, Stavivo 3, roč. 1922, s. 349-350

Bárta Rudolf ml., Zužitkování prachu cementáren, Stavivo 2, roč. 1921, s. 169

Bazika Eduard, Vodní stavby, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 543-558

Bažant Jan, Betonování přehradních zdí, Zprávy veřejné služby technické 12, roč. 1930, s. 364-370.

Benda Jaroslav, List z historie podřipského cihlářství, Keramické listy 4, roč. 1912, s. 5-6, 54-55

Benda Jaroslav, Z dějin cihlářství, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 95-96, 103-104, 110

Bereczky Ondřej, Stav normalisace cementu u nás, Zprávy Československé keramické společnosti 15, roč. 1938, s. 37-43

Bericht der Grazer Handels- und Gewerbekammer in den Jahren 1866, 1867 und 1868, Graz 1870

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1867, Wien 1868

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1851

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1857-1860

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1872-1874, Wien 1875

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns 1875, Wien 1876

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns an das k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes während der Jahre 1872-1874, Wien 1875

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns in den Jahren 1861 bis 1866, Wien 1867

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns an das k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes in den Jahren 1857 bis 1860, Wien 1861

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns an das k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes während des Jahres 1867, Wien 1868

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns während der Jahre 1872-1874, Wien 1875

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogthum Oestereich unter der Enns in den Jahren 1861 bis 1866, Wien 1867

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogthum Salzburg in den Jahren 1854 bis incl. 1857, Salzburg 1858

Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Kronland Oestereich unter der Enns an das k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand des Handels und der Industrie im Jahre 1850, Wien 1851

Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck an das hohe k. k. Handelsministerium über den Zustand der Landeskultur, der Industrie, der gewerblichen und Handels-Verhältnisse und des Verkehrs in den Jahren 1868, 1869 und 1870, Wien 1871

Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck in den Jahren 1868, 1869 und 1870, Innsbruck 1871

Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg über die gewerbs- und handelsstatistischen Verhältnisse ihres Bezirks im Jahre 1856, Reichenberg 1857

Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Reichenberg. Erstaten dem hohen k. k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsmittel im Kammerbezirke in den Jahren 1864-1866, Reichenberg 1868

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1888

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1880, Wien 1881

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1885, Wien 1886

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1892, Wien 1893

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1902, Wien 1903

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1879, Wien 1880

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1870, Wien 1871

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich 1891, Wien 1892

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1889, Wien 1890

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1888, Wien 1889

Bericht über den Handel, die Industrie und die Verkehrsverhältnisse in Nieder-Oesterreich während des Jahres 1886, Wien 1887

Betonové silnice. Vydala Královská cementárna, akciová společnost, Praha 1930

Bílý portlandský cement "Albesco" z čížkovického závodu Královské cementárny, akciové společnosti, Praha 1931

Birk Alfred, Královský struskový cement. Jeho upotřebitelnost a dosavadní upotřebení, Praha 1905

Boj o ceny stavebních hmot, Stavební věstník 29, roč. 1939, č. 3, s. 1

Buchtela Rudolf, Československý průmysl, in: František Sekanina (red.), Album reprezentantů všech oborů veřejného života československého, Praha 1927, s. 685-695

Bük Julius, Die Ziegel- und Thon-Industrie, in: Gross-Industrie Oesterreichs, Bd. 2, Wien 1898, s. 25-33

Burian Josef, Moderní výroba cementu, Praha 1909

Cajthaml-Liberté Fr., Hnízdo podbrdských vápeníků, Naše obrana 32, č. 5, s. 2

Carl Payer, Erzeugung von Portland-Cement und hydraulischen Kalk in Kammerbezirke, in: Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Innsbruck an das hohe k. k. Handelsministerium über den Zustand der Landeskultur, der Industrie, der gewerblichen und Handels-Verhältnisse und des Verkehres in den Jahren 1868, 1869 und 1870, Wien 1871, s. 130-137

Cechner Antonín, Slohy stavební, 3. vyd., Praha 1908

Cement ve službách zemědělství, Praha 1926

Císař Oldřich, Současný stav stavebního podnikání a stavebních živností a cesty ku jeho zlepšení, Stavební věstník 26, roč. 1935, s. 82-85, 92-94

Co jest elektrotavený cement čížkovické továrny Královodorské cementárny, akciové společnosti, Praha 1930

Ctibor Jar., Stavby údolních přehrad v Čechách, Zprávy veřejné služby technické 1, roč. 1919, s. 15-18

Čáslavský Karel, O některých problémech moderního cihlářství, Keramické listy 2, roč. 1910, s. 1-2, 18-19, 26-27, 33-34

Černý Jan, Propagace hnojení vápnem, Stavivo 19, roč. 1938, s. 193-19

Černý Karel (red.), Příspěvky k dějinám keramiky, Sv. 2, Praha 1973

Československá vlastivěda, Díl 8, Praha 1935

Československý biografický slovník, Praha 1992

Čím jest brzděn rozvoj stavebního ruchu, Zájmy oboru kamnářského a hrnčířského 3, roč. 1921, č. 3, s. 1-3

Dědek Jaroslav, Vápno v cukrovarnickém průmyslu, Stavivo 11, roč. 1930 s. 172-173

Dějiny cihlářství v Čechách do 18. stol., Stavivo 3, roč. 1922, s. 24-25

Denkschrift der k. k. statistischen Zentralkommission zur Feier ihres fünfzigjährigen Bestandes, Wien 1913

Der neue Zoll-Tarif für das österreichisch-ungarische Zollgebiet, Prag 1903

Deutsche Portland-Cement- und Beton-Industrie auf der Düsseldorfer Ausstellung 1902, Berlin 1902

Die Anlagen der Königshofer Cement-Fabrik, Actiengesellschaft in Königshof bei Beraun, Wien 1911

Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, Heft 1, Wien 1882

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890, Heft 1, Wien 1892

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900, Heft 1, Wien 1902

Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1910, Heft 1, Wien 1912

Die Wohnungsprobleme Europas nach dem Kriege, Genf 1924

Dvacet let veřejné služby technické 1918-1938, Praha 1945

Ebert Jan, Obchodní smlouvy a vápenický průmysl, s. 132-134

Ebert Jan, Průmysl vápna v roce 1923, Stavivo 5, roč. 1924, s. 26-27

Ebert Jan, Situace slovenských vápenic, Stavivo 6, roč. 1925, s. 224

Ebert Jan, Syndikalisace ve vápenickém průmyslu, Stavivo 16, roč. 1935 s. 82-83.

Ebert Jan, Vápenický průmysl v jednání o mezinárodní obchodní smlouvy, Stavivo 8, roč. 1927, s. 159

Elektrotavený cement známka Čížkovice. Postup výroby, vysvědčení o zkouškách, Praha 1930

Elišák Jan, Zabezpečení naší cihlářské budoucnosti, Stavivo 17, roč. 1936, s. 50-51

Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern, Heft 3-11, Wien 1905

Ertl Herbert Wolfgang, Die Rentabilität der Aktiengesellschaften Österreichs, in: Statistische Monatschrift 18, roč. 1912, s. 569-579

Fafl Zdeněk, Zásahy států do hospodářství, Obzor národohospodářský 11, roč. 1935, s. 407-418

Fiala Ctibor, Železnice, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 438-469

Fiala Jos. R., Malovýroba v cihlářském průmyslu, Stavivo 9, roč. 1928, s. 428-429

Fischer F., Průmysl cihlářský, in: Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908, Úřední skupinový katalog č. 1, Praha 1908, s. 289-291

Forchheimer Karl, Wirtschaftsstatistische Chronik 1913

Friedrich Rudolf, Die Kalkulation der Kalkerzeugenden Industrie Österreichs, Wien 1949

Führer für die Besichtigung des Portlandzementwerkes Mannersdorf am Leithaberge der Perlmooser Zementfabriks A. G., Wien 1933

Führer zur Exkursion Portlandzementwerk Kirchbichl, Wien 1914

Fuse firem Barta & Tichý a Max Herget ve Spojené pražské továrny na staviva, akc. spol. v Praze, Stavivo 2, roč. 1921, s. 204-205

Friedrich Karel, Stavební vývoj města Hradce Králové v moderní době, Technická práce ve východních Čechách, Sborník SIA 1924, Hradec Králové 1924

Geduldiger-Bělský Josef – Škoda Vlad., Československý průmysl keramický, porcelánu, stavebních hmot, maltovin, Praha 1933

Gross-Industrie Oesterreichs, Wien 1898, Bd. 2

Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, Bd. 1-2

Gruber Josef, Bytová politika v Rakousku a v republice československé, Obzor národohospodářský 27, roč. 1922, s. 18-25, 65-73, 115-123, 208-214, 249-255

Gruber Josef, Nejnovější pokusy o reformu živnostenského řádu v Rakousku, Praha 1906

Gutwirth Alois, Bytová péče, in: Československá vlastivěda, Díl 2, Praha 1933, s. 546-552

Hanzal Jan, Regres. Zákon o náhradě podle zákonů o stavebním ruchu, Praha 1938

Hejda Jiří, Vznik a účel kartelového zákona, in: Josef Kašpar – Radovan Šimáček (red.), Československá kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1934, s. 9-16

Helan Bedřich, Volba cihlářské pece pro nejmenší roční výrobu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 388-390

Helan Bedřich, Volba různých druhů pecí v cihlářské malovýrobě, Stavivo 13, roč. 1932, s. 161-165

Heusinger von Waldegg Edmund, Die Kalk-, Ziegel- und Röhrenbrennerei, Leipzig 1876

Hexner Erwín, Československé kartely, Praha 1933

Hexner Erwín, Kartely, in: Slovník veřejného práva Československého, Sv. 2, Brno 1932, s. 123-129

Hexner Erwín, Základy kartelového práva, Praha 1929

Hineis Karel, Cihlářské výrobky v moderní architektuře, Stavivo 7, roč. 1926, s. 470-472

Hineis Karel, Poznámky k pojednání, jak vznikají u nás cihelny, Stavivo 13, roč. 1932, s. 327-328

Hirsch Hans, Detusche und tschechoslowakische Normung in der Ziegel-, Stein- und Kalkindustrie, Thonindustrie Zeitung 56, roč. 1932, s. 481-486

Hloušek Antonín, Problém automobilových dálkových silnic, Zprávy veřejné služby technické 19, roč. 1937, s. 669-673

Hloušek Antonín, Úpravy vozovek státních silnic, prováděné na účet silničního fondu 1936 a jejich vliv na pracovní trh, Zprávy veřejné služby technické 18, roč. 1936, s. 287-290

Hloušek Antonín, Vozovky z cementového betonu v Československé republice, Zprávy veřejné služby technické 12, roč. 1930, s. 632-639

Honus O. B., Krátký příspěvek k dějinám hydraulických maltovin, Stavivo 10, roč. 1929 s. 392-393, 421-422, 547-550

Horáček Cyril, K otázce Kartelové, Obzor národohospodářský 1, roč. 1896, str. 3-5

Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918-1928, Praha 1927

Hospodářská politika čs. průmyslu v letech 1918-1938, Praha 1937

Hotowetz Rudolf, Kartely a stát, Obzor národohospodářský 2, roč. 1897, s. 193-194, 209-212

Huráb Jaroslav, Návrh na ochranu cihlářské živnosti, Stavivo 11, roč. 1930, s. 5

Chmela Emil, Moderní architektura a keramický průmysl, Zprávy Československé keramické společnosti 13, roč. 1936, s. 68-73

Chmelíček Antonín, Vzduch, tah a teplota v kruhovce, Stavivo 11, roč. 1930, s. 365-366

Industrie-Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1856, Heft 1, Wien 1857

Internationale Ausstellung zu Paris 1867. Katalog der österreichischen Abtheilung, 2. vyd., Paris 1867

J. Pizalla, Die Bauthätigkeit in und um Wien in den Jahren 1843-1881, in: Statistische Monatsschrift 8, Wien 1882, s. 170-180

Jaké silnice?, Praha 1936

Janouše Adolf, Cement portlandský a cement elektrotavený, Zprávy veřejné služby technické 13, roč. 1931, s. 521-525

Ježek V., O důležitosti českého cementu v národním našem hospodářství Listy průmyslové 2, 1870, č. 6, s. 89-91

Josef Wolf, Využití vodných energií v Československé republice, Zprávy veřejné služby technické, Jubilejní číslo 1918-1928, s. 11-14

Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908, Úřední skupinový katalog č. 1, Praha 1908

Jubilejní výstava zemská království Českého v Praze 1891, Praha 1894

Kallauner Otakar, Dalmatský průmysl cementářský, Stavivo 7, roč. 1926, s. 41-43

Kallauner Otakar, Dr. Rudolf Pulkrábek šedesátníkem, Stavivo 5, roč. 1924, s. 217-218

Kallauner Otakar, Ing. Karel Truhlář zemřel, Stavivo 14, roč. 1933, s. 17.

Kallauner Otakar, Moderní směry ve stavebnictví a jejich nepříznivý vliv na průmysl kamenický, vápenický a cihlářský, Stavivo 13, 1932, s. 21-23.

Kallauner Otakar, O československém průmyslu keramických a maltovinných staviv a jeho rozvoji po převratu, Zprávy veřejné služby technické 11, roč. 1929, s. 114-119, 141-145, 170-174

Kallauner Otakar, O některých možnostech většího upotřebení vápna u nás, Stavivo 4, roč. 1923, s. 82

Kallauner Otakar, O různých důležitých vlastnostech cihlářského zboží ve srovnání s vlastnostmi jiných staviv k obdobným účelům používaných, Stavivo 11, roč. 1930, s. 301-302

Kallauner Otakar, O upotřebitelnosti a významu vápenců a vápna, Stavivo 15, roč. 1934, s. 53-55

Kallauner Otakar, O základech a významu řádné organisace závodní po stránce vlastní výroby se zvláštním zřetelem k našemu průmyslu staviv a keramiky, Praha 1920

Kallauner Otakar, Oldřich Rosenberg, Stavivo 5, roč. 1924, s. 13-14

Kallauner Otakar, Průmysl cementářský v roce 1934, Stavivo 16, roč. 1935, s. 4-5

Kallauner Otakar, Stručný přehled pokroků v oboru cementářském v posledních deseti letech, Stavivo 6, roč. 1925, s. 242-243, 256-257

Kallauner Otakar, Vápencové výskyty v okolí Vápenného Podolu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 530-531

Kallauner Otakar, Zatímní návrh norem pro jednotné posuzování a zkoušení plných pálených cihel a Zatímní návrh norem pro jednotné posuzování a zkoušení pálených krytin, Praha 1925.

Kapaun Franz, Die Erbauung des Wiener städtischen Gaswerkes im Auftrag des Herrn Bürgermeisters Dr. Karl Lueger bearbeitet, Wien 1901

Kapras V., Dokonalá prodejna, Stavivo 19, roč. 1938, s. 27-28

Kapras V., Organisace prodeje cihlářského zboží v Čechách, Stavivo 19, roč. 1938, s. 109-111

Karrer Felix, Führer durch die Baumaterial-Sammlung des k. k. naturhistorischen Hofmuseums in Wien, Wien 1892

Karvaš Imrich K., Osud cementářského kartelu, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 651-653

Karvaš Imrich, Cementársky priemysel a nútená syndikalizácia, Hospodářská politika 9, roč. 1935, s. 95-100.

Kašpar Josef – Šimáček Radovan, Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1934

Kašpar Josef, Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1935

Kašpar Josef, Československé kartely. Kartelový rejstřík s komentářem, Praha 1937

Ke článku: Jakost struskových cihel a cihel pálených, Stavivo 4, roč. 1923, s. 229

Klár Andor, Situace slovenského vápenického průmyslu, Stavivo 11, roč. 1930, s. 537-538

Klár Andor, Vápenický průmysl na Slovensku, Stavivo 7, roč. 1926, s. 501-504

Kleinwächter Friedrich, Die Kartelle. Ein Beitrag zur Frage der Organization der Volkswirtschaft, Innsbruck 1883

Klement František, K situaci v průmyslu vápenickém, Stavivo 14, roč. 1933, s. 52-53

Klíma Antonín, Pražské stavby z režného zdiva, Stavivo 13, 1932, s. 498-499

Klimecký Vladimír, Zákon o stavebním ruchu z r. 1930, Praha 1930

Klokner František, Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 511-541

Klouček Celda – Kamberský Vladimír, Železobetonová kostra budovy Všeobecného pensijního ústavu v Praze, Zprávy veřejné služby technické 16, roč. 1934, s. 66-70

Kneifl Jindřich, Továrna na hliněné zboží v Uhříněvsi, Keramické listy 5, roč. 1913, s. 129-131

Kohout Karel, Příruční kalendář českých cihlářů a vápeníků na rok 1905, Praha 1907

Kom. rada Otto Gerstenkorn šedesátníkem, Stavivo 11, roč. 1930, s. 137

Komerční rada Josef Biskup sedmdesátníkem, Stavivo 6, roč. 1925, s. 77

Kopecký Th., Právní jistota nutným předpokladem podnikání, Stavební věstník 27, roč. 1936, s. 9-10.

Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa. Tschechoslowakische Republik, Wien 1936

Kortz Paul, Wien am Anfang des XX. Jahrhunderts. Ein Führer in technischer und künstlerischer Richtung, Bd. 1, Wien 1905, s. 120.

Král Jan, Vápencové útvary na Slovensku, Stavivo 11, roč. 1930, s. 535-536

Kříž František, O stavbě moderních vozovek asfaltových, živičných, betonových a železobetonových, Stavební rozhledy 7, roč. 1926, s. 97-99

Kubišta Hynek, O státní podpoře stavebního ruchu u nás a v cizině, Praha 1926

Kubišta Hynek, Politika stavební a bytová, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 319-338

Kubišta Hynek, Stavební ruch, Brno 1937

Kubišta Hynek, Zákon o stavebním ruchu z roku 1927 s vládním nařízením, Praha 1927

Kulička J., O situaci v průmyslu vápenickém v uplynulém roce 1921, Stavivo 3, roč. 1922, s. 37

L., Cihlářská krise, Stavební obzor 4, roč. 1908, č. 2, s. 1

Lammers Clemens, Kartellgesetzgebung des Auslandes. Bericht an der Völkerbund für die internationale Wirtschaftskonferenz, Berlin 1927

Langer L., Činže v novostavbách a státní subvence, Hospodářská politika 7, roč. 1933, s. 147-148

Langer L., Stavební ruch a přeplněné byty v Praze, Hospodářská politika 8, roč. 1934, s. 119-120

Laurenčič Julius (Hrsg.), Unsere Monarchie. Die österreichischen Kronländer zur Zeit des fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläums seiner k.u.k. apostol. Majestät Franz Joseph I., Wien 1898

Lešer Václav, Adressář královského hlavního města Prahy a sousedních obcí Bubenče, Karlína, Smíchova, Kr. Vinohrad, Vršovic a Žižkova, Praha 1891

Liefmann Robert, Kartelle und Trust sind die Weiterbildung der Volkswirtschaftlichen Organisation, 5. vyd., Stuttgart 1922

Macan St., Vápenopískové cihly jako hmota pro stavbu silničních vozovek, Stavivo 17, roč. 1936, s. 14-16

Matějka Josef, Budování nových vápenic a rozšiřování výroby ve vápenickém průmyslu, Stavivo 13, roč. 1932, s. 448-449

Matějka Josef, Cihlářský závod firmy Kment a sourozenci v Rousínově na Moravě, Stavivo 9, roč. 1928, s. 478-479

Matějka Josef, Devonské vápence na Moravě a jejich využití, Stavivo 11, roč. 1930, s. 531-535

Matějka Josef, Dnešní stav odborné a prodejní organizace cihlářského průmyslu, Stavivo 17, roč. 1936, s. 168-169

Matějka Josef, Kalkulace ceny cihlářských výrobků, Stavivo 4, roč. 1923, s. 83-86

Matějka Josef, Normy pro vápno, Zprávy veřejné služby technické 6, roč. 1924, s. 427-429

Matějka Josef, Nutnost řádné statistiky keramického průmyslu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 244-245

Matějka Josef, Nynější stav normalisace v průmyslu keramiky a maltovin, Stavivo 7, roč. 1926, s. 269-271

Matějka Josef, Organizace cihlářského průmyslu, Stavivo 1, roč. 1920, č. 2, s. 1-2, č. 3, s. 1-2, č. 4, s. 1-2

Matějka Josef, Organizace prodeje cihlářského zboží, Stavivo 17, roč. 1936, s. 253-254

Matějka Josef, Potíže vápenického průmyslu, Stavivo 6, roč. 1925, s. 155-158

Matějka Josef, Použitelnost ručních pálených cihel při stavbě budov, Stavební rozhledy 16, roč. 1935, s. 106

Matějka Josef, Propagace hnojení vápnem, Stavivo 9, roč. 1928, s. 574-575

Matějka Josef, Průmysl vápenický a celní požadavky Rakouska, Stavivo 12, roč. 1931, s. 319-320

Matějka Josef, Průmyslově využívané vápence pásma vnějších fylitů severní Moravy, Stavivo 14, roč. 1933, s. 409-412

Matějka Josef, Návrh československých a německých norem pro stavební vápno, Stavivo 18, roč. 1937, s. 297-302

Matějka Josef, Továrna na výrobu portlandského cementu v Hodolanech u Olomouce, Stavivo 13, roč. 1932, s. 463-46

- Matějka Josef, Vápencové lomy a vápenice firmy J. Tomášek v Karlově Týně, Stavivo 13, roč. 1932, s. 456-459
- Matějka Josef, Vápenice v Novém Městě nad Váhem, Stavivo 7, roč. 1926, s. 510-511
- Matějka Josef, Vápenický průmysl na Ostravsku, Stavivo 15, roč. 1934, s. 399-402
- Matějka Josef, Vápenický průmysl na vrcholu hospodářské tísně, Stavivo 15, roč. 1934, s. 7
- Matějka Josef, Vápenický průmysl v Podkrkonoší, Stavivo 18, roč. 1937, s. 290-292
- Matějka Josef, Vlastnosti československých vápenců a vápen, Stavivo 13, roč. 1932, s. 248-250
- Matějka Josef, Z pokroků techniky v cihlářském průmyslu v r. 1929, Stavivo 11, roč. 1930, s. 3-4
- Mitterer Andreas, Die Auffindung und Nutzbarmachung des hydraulischen Zementes in Tirol, in: Tiroler Almanach 1926, Innsbruck 1926, s. 199-205
- Modráček František, Stavební družstva v době hospodářské krize, Sociální revue 17, roč. 1936, s. 119-126
- Mohr J., Základní vady starých i nově založených cihlářských závodů, Zprávy Československé keramické společnosti 10, roč. 1932, s. 79-81
- Mrkvan Tomáš, Vápno a vápnění jako národohospodářský problém v souvislosti s používáním strojených hnojiv, Stavivo 7, roč. 1926, s. 117-118
- Munk František, Kartel, koncern, trust. Co jsou a co znamenají, Praha 1930
- Munk František, Nové hospodářství. Studie o hospodářské revoluci 20. století, Praha 1929
- Myška Milan, Problémy a metody hospodářských dějin, Část 1, Ostrava 1995
- Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 28, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880, Wien 1884
- Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 3, Statistik der oesterreichischen Industrie, Wien 1876
- Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 38, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885, Wien 1889
- Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr 54, Statistik der österreichischen Industrie nach dem Stande vom Jahre 1890, Wien 1894
- Navrátil Karel, Vývoj staveb údolních přehrad z litého betonu, Stavivo 8, roč. 1927, s. 269-272, 293-296, 317-319, 335-336, 356-358
- Nečas Jaromír, Investičními pracemi proti nezaměstnanosti, in: Světová hospodářská krize a nezaměstnanost, Praha 1932, s. 119-129
- Neuster und vollständigster Zoll-Tarif für die Ein, Aus- und Durchfuhr der Waaren in dem österreichischen Kaiserstaate, Prag 184
- Novostavba ministerstev železnicí a zemědělství v Praze, Ohlas soudobé inženýrské práce, Sjezd SIA 1930, Praha 1930, s. 215.
- Nový Alois, Průmyslové podnikání pražské obce, Praha 1928

O chystaném kartelu cihlářském, Stavební obzor 4, roč. 1908, s. 213.

O používání strusky z vysokých pecí ve stavitelství, Stavební věstník 7, roč. 1912, s. 614, 632-633

O upotřebení portlandského cementu Max Hergetovy továrny na portlandský cement v Radotíně, Praha, nedatováno

Obrat na trhu stavebním a bytovém, Stavební rozhledy 14, roč. 1933 s. 174-175.

Ohlas soudobé inženýrské práce, Sjezd SIA 1930, Praha 1930

Oliva, Stavební živnosti a zákony o podpoře stavebního ruchu a bytové péči, Stavební věstník 27, roč. 1936, s. 20-24

Organisace cihlářského průmyslu, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 1-2

Paul Carl Maria, Beiträge zur Kenntniss des schlesisch-galizischen Karpathenrandes, in: Jahrbuch der k.k. Geologischen Reichsanstalt 37, roč. 1888, s.323-352

Pierus Theodor, Die Entwicklung des Zementgroßgewerbes in Österreich, Wien 1923

Pierus Theodor, Ueber die Fabrikation von Roman-und Portland-Cement, Wien 1900

Piskač Josef, Baťův Zlín po stavební stránce, Zprávy veřejné služby technické 13, roč. 1931, s. 713-722, 758-763, 780-786

Pizalla J., Die Bauthätigkeit in und um Wien in den Jahren 1843-1881, in: Statistische Monatsschrift 8, Wien 1882, s. 170-180

Podhora V., Kalkulace dopravy v cihlářském průmyslu, Stavivo 7, roč. 1926, s. 341-343

Podolská cementárna „Česká akciová společnost k vyrábění a zužitkování staviva“ v Podole u Prahy, Praha 1891

Pössner Josef, Parní a elektrický pohon v cihelnách, Stavivo 13, roč. 1932, s. 160-161

Preller Josef, Výroba cementu v Československu, Obzor keramický 11, roč. 1928, s. 92-93

Prokeš Ladislav C., Bauxit a jeho použití, Stavivo 7, roč. 1926, s. 215-219, 241-243

Protektorátní dráhy Čech a Moravy, Praha 1941

Protokoll der Verhandlungen des Vereins deutscher Cemenl-Fabrikanten 23. und 24. Februar 1898, Berlin 1898

Protokoll der Verhandlungen des Vereins deutscher Cemenl-Fabrikanten 22. und 23. Februar 1889, Berlin 1889

První český stavitel kruhových pecí a jeho vynálezy. Příspěvek k historii českého cihlářství, Keramické listy 5, roč. 1913, s. 381-384

Před rozhodnutím o kartelu cementáren, Stavební rozhledy 15, roč. 1934, s. 158.

Pulkrábek Rudolf, Jednotě pro zvelebení průmyslu cihlářskému k jejímu dvacetiletí!, Stavivo 11, roč. 1930, s. 667-673

Pulkrábek Rudolf, Ustavení zemské skupiny Jednoty pro zvelebení průmyslu cihlářského na Slovensku, Stavivo 9, roč. 1928, s. 575-576.

Pulkrábek Rudolf, Z průmyslu cihlářského. Úvaha o zavedení metrového formátu cihel, Praha 1908

Putterlík Jan, Cihlářský průmysl a úprava silnic, Stavivo 12, roč. 1931, s. 85-86

Reid Leonard J., Světový obchod cement, Archiv hospodářský 9, roč. 1930, s. 97-98

Reich Leopold, Die Ziegel- und Ton-Industrie, in: Die Gross-Industrie Österreichs, Wien 1908, s. 29-32

Rentabilita podnikání v průmyslu cihlářském a keramickém vůbec, Stavivo 16, roč. 1935, s. 268-269

Rieger František Ladislav (red.), Slovník naučný, Díl 11, Praha 1874, heslo Kučera, s. 485-486

Richter Carl Thomas (Red.), Officieller Ausstellungs-Bericht, Wien 1873-1878

Rosenberg Zd., Rekonstrukce cementárny v Hodolanech, Stavivo 2, roč. 1921, s. 4

Roubík Václav, O silniční otázce v našem státě, Zprávy veřejné služby technické 15, roč. 1933, s. 205-208

Rozšíření pražského gremia majitelů a nájemců cihlen - nepovoleno, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 77-78

Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 4, Část 1-4, Praha 1936

Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930, Díl 3, Část 1-4, Praha 1935-1936

Schiller František, Kartely a trusty v Rakousku, Obzor národohospodářský 15, roč. 1910, str. 331-336, 415-425

Schindler Antonín, Průmysl keramický a stavebních hmot, Technická práce na Ostravsku, Sborník SIA 1926, Ostrava 1926, s. 499-506

Schmidt Josef, Cenové komise a požadavek nucené syndikalizace v cihlářství, Stavivo 17, roč. 1936, s. 114-115

Schmidt Josef, Cihlářský průmysl v roce 1931, Stavivo 13, roč. 1932, s. 3

Schmidt Josef, Československý cihlářský průmysl v uplynulém roce, Stavivo 14, roč. 1933, s. 2-3

Schmidt Josef, Činnost Nákupního družstva cihlářského průmyslu v Praze, Stavivo 6, roč. 1925, s. 345

Schmidt Josef, Do nového roku v cihlářském průmyslu, Stavivo 5, roč. 1924, s. 15

Schmidt Josef, Konečné soudní rozhodnutí o neplatnosti maximálních cen cihel v roce 1924, Stavivo 7, roč. 1926, s. 6.

Schmidt Josef, Nákupní a prodejní organizace cihlářského průmyslu, Stavivo 9, roč. 1928, s. 576-577

Schmidt Josef, Obchodní organizace cihlářská, Stavivo 17, roč. 1936, s. 278-280

Schmidt Josef, Osnova vládního nařízení o rozhodčích komisích pro stavení cen stavebních hmot, Stavivo 16, roč. 1935, s. 289-290

Schmidt Josef, Průmysl cihlářský v roce 1925, Stavivo 7, roč. 1926, s. 3-4

Schmidt Josef, Statistika československého cihlářského průmyslu, Stavivo 15, roč. 1934, s. 274-275

Schwarz Josef, O výrobě vápna a cementu se zvláštním vzhledem k poměrům země České, Listy průmyslové 1, roč. 1875, s. 39-41, 52-54, 67-68.

Situace po utvoření cementářského kartelu, Hospodářský archiv 14, roč. 1935, s. 794-795

Skákal V., Stavební ruch před anebo po krizi?, Stavební rozhledy 10, roč. 1929, s. 170-171

Skutil Josef, Několik dat z dějin moravského cihlářství, Stavivo 17, roč. 1936, s. 191-192

Slánský Rudolf, Kartely – veřejný nepřítel č. 1, Praha 1937

Slavík F. – Kettner R., Nerostné bohatství Československé republiky, in: Československá vlastivěda, Díl 1, Praha 1930, s. 457-469

Somary Felix, Die Actiengesellschaften in Oesterreich, in: Statistische Monatsschrift, roč. 7, Wien 1902, s. 529-565

Souček Jan, Pokus o působení vápna na uvolňování živin z půdy, Listy cukrovarnické 46, roč. 1927-1928, s. 652-654

Starý Antonín, Vývoj cementárnictví v Rakousku, Časopis pro průmysl chemický 10, roč. 1900, s. 22-25

Stašová Libuše, Studénsko-Štramberské závody 1893-1945. Inventář, Vítkovice 1975

Statistická příručka republiky Československé 3, 1928

Statistická příručka republiky Československé 4, Praha 1932

Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1934

Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1935

Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1937

Statistická ročenka republiky Československé, Praha 1938

Statistik der Volkswirtschaft in Nieder-Oesterreich 1855-1866, Bd. 1, Wien 1867

Statistische Uebersicht der wichtigsten Productionszweige in Oesterreich unter der Enns, Wien 1855

Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in 1890, Brünn 1894

Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1870, Prag 1873

Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag für das Jahr 1865, Prag 1867

Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Prag, Heft 2, Prag 1859

Statistisches Handbuch für den Bundesstaat Österreich 17, Wien 1937

Stavební krise, vláda a my, Stavební věstník 10, roč. 1919, s. 9-12, 22-23

Stavitelé a otázka zavedení jednotné ceny cihel, Stavební obzor 1, roč. 1905, s. 2-3

Steiner D., Jsou dnešní ceny cementu přiměřené, Stavivo 17, roč. 1936, s. 224-226.

Straka Jaroslav, Z historie bílého cementu, Cementářský obzor 8, roč. 1933, s. 197-198

Suk Václav, Jakost struskových cihel a cihel pálených, Stavivo 4, roč. 1923, s. 206-207

- Svaz zaměstnavatelů stavebních proti kartelu cihlářů, *Stavební obzor* 4, roč. 1908, s. 213-214
- Svoboda Antonín, Několik statí z počátků výroby portlandského cementu u nás, *Stavivo* 19, roč. 1938, s. 221-222
- Svoboda Antonín, Pálení portlandského cementu v šachtových pecích, *Stavivo* 16, roč. 1935, s. 149-151
- Šafář J., Methody propagace hnojivého vápna, *Stavivo* 10, roč. 1929, s. 170-173
- Šimáně Jaroslav, Cement a kovy, *Stavivo* 16, roč. 1935, s. 166-167, 183-185
- Šimáně Jaroslav, Pokroky v cementářském oboru, *Stavivo* 10, roč. 1929, s. 449, 483-485, 514-515
- Šimáně Jaroslav, Zajištění odbytu cementu a cementového zboží, *Zprávy Československé keramické společnosti* 17, roč. 1940, s. 87-95
- Šiška Karel, Silnice a silniční mosty, in: *Československá vlastivěda*, Díl 6, Praha 1930, s. 411-437
- Šlais Josef, K problémům bydlení, *Sociální revue* 16, roč. 1935, s. 307-319
- Šlapeta Vladimír – Jandáček Václav, *Český funkcionalismus*, Brno 2004
- Šlemr Jaroslav, Velkopřůmysl, in: *Československá vlastivěda*, Díl 6, Praha 1930, s. 362-381
- Špíšek Richard, Cenový boj cementářského průmyslu, 9, roč. 1935, s. 151-153
- Tarnawski Anton, Kalk, Gips und Portland-Cement in Oesterreich-Ungarn, Wien 1887
- Tarnawski Anton, Vortrag gehalten am 23. März im Deutschen polytechnischen Vereine in Prag, *Technische Blätter. Vierteljahrschrift des Deutschen polytechnischen Vereines in Böhmen* 9, 1877, 177-186
- Teirich Emil, Officieller Ausstellungs-Bericht, Die Maschinen und Werksvorrichtungen in der Thonwaren-Industrie, Wien 1873
- Teirich Emil, Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Thonwaaren-Industrie, Wien 1873
- Thury Max, Die oesterreichische Cement-Industrie, in: *Gross-Industrie Oesterreichs*, Bd. 2, Wien 1898, s. 5-13
- Thury Max, Die österreichische Cement-Industrie in ihrer Entwicklung seit Anno 1840 bis Ende 1897, Wien 1899
- Tichý Karel, Průmysl keramický, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 488-491
- Tichý Karel, Výroba vápna a cementu, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 502-503
- Tschierschky Siegfried, *Kartell und Trust*, Leipzig 1911
- Uhlig Karel, Československo se opožďuje v soutěži o světový trh, *Obzor národohospodářský* 21, roč. 1926, s. 69-79
- Vacek František, Dějiny Bubenče, Dejvic, Šárky a okolí, in: Václav Vojtíšek (red.), *Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy*, Díl 4, Praha 1923

- Vacovský Karel, Cenový boj cementáren, cementáři a nákupní družstvo, Cementářský obzor 8, roč. 1933, s. 209-210.
- Vaněček Jaroslav, Stavba měst a její úkoly, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 565-600
- Vaněček Jaroslav, Technika v samosprávě (urbanismus), in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 565-600
- Vaněček Miloš, Vývin novodobé konstrukce a stavebních hmot, užití strojů a nových metod, normalisace a typisace, Sedmdesát let technické práce, Sborník SIA 1935, Praha 1935, s. 26-29
- Velkoobchodní ceny a velkoobchodní indexy v letech 1922-1936, Praha 1937
- Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 7, Wien 1912
- Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete, Bd. 10, Wien 1912
- Veselý František, Povinné syndikalizování s hlediska výroby a spotřeby, Sociální revue 17, roč. 1936, s. 64-69
- Vilíkovský Václav, Dějiny zemědělského průmyslu v Československu od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské, Praha 1936
- Vilíkovský Václav, Zemědělská technologie, Část 1, Praha 1926
- Viškovský Karel, Zdražování životních potřeb, Obzor národohospodářský 12, roč. 1907, str. 21-28, 83-84
- Vodička Eduard, Svépomoc cihlářského průmyslu, Stavivo 10, roč. 1929, s. 144-145
- Vott Antonín, Cihlářství, Praha 1903, s. 141
- Výpočet výkonnosti a jednotlivých ztrát tepla při pálení vápna a vápence, Listy cukrovarnické 41, roč. 1922-1923, s. 153-156
- Výroba staviv ze železářských strusek, Stavivo 2, roč. 1921, s. 250-251
- Wienerberger Ziegelfabriks- und Bau-Gesellschaft zur Zeit der Wiener Weltausstellung 1873, Wien 1873
- Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, 2. vyd, Wien 1952
- Wienerberger Ziegelfabriks- und Bau-gesellschaft, Wien [1903]
- Wiesner K., Pálení vápna a výroba cementu, in: Jubilejní výstava obchodní a živnost. komory v Praze r. 1908, Úřední skupinový katalog č. 1, Praha 1908, s. 283-285
- Winter Arnošt, Královský struskový cement. Jeho upotřebitelnost a dosavadní upotřebení, Praha 1905
- Winter Lev, Nový návrh na zákonnou úpravu kartelů, Obzor národohospodářský 14, roč. 1909, s. 113-120
- Wolf Heinrich, Officieller Ausstellungs-Bericht. Die Steinwaaren , Wien 1877
- Wolf Josef, Vodní energie, in: Československá vlastivěda, Díl 9, Praha 1929, s. 466-492
- World Economic Survey 1934-1935, Geneva 1935

World Production and Prices 1938/1938, Geneva 1939

Zählung der Gewerbe Niederösterreichs nach dem Stande vom 31. December 1896, Wien 1897

Zaorálek Fr., Slovenský vápenický průmysl, Stavivo 13, roč. 1932, s. 461-462

Závody Královské cementárny, akciové společnosti v Králově Dvoře u Berouna, Beroun 1911

Zoll-Tarif für das österreichisch-ungarische Zollgebiet, Prag 1892

Zwick Hermann, Die Natur der Ziegelthone und die Ziegel-Fabrikation der Gegenwart. Handbuch für Ziegeltechniker, technische Chemiker, Bau- und Maschinen-Ingenieure, Industrielle und Landwirthe, Wien 1894

Žitný A., Zúžitkování prachu cementáren, Stavivo 2, roč. 1921, s. 202

Žitný Josef, Hospodárnost různých cementových pecí, Stavivo 6, roč. 1925, s. 89-91

Žitný Josef, O cementu z pecí rotačních se samočinným roštem, Zprávy Československé keramické společnosti 2, roč. 1925, s. 6-12

Živanský Bohdan, Zemědělské rady, komory a společenstva, in: Československá vlastivěda, Díl 6, Praha 1930, s. 164-180

Literatura

- 100 Jahre Mannersdorf, Perlmooser, 1994, č. 147, s. 3
- 100 let cementárny v Radotíně, Radotín 1971
- 140 Jahre UBM. Seit 1873, Wien 2013
- 60 let výroby cementu v Maloměřicích. 1907-1967, Brno 1967
- 80 Jahre Perlmooser Zement, Wien 1952
- 80 rokov výroby cementu v Hornom Srní. 1929-2009, Horné Srnie 2009
- Aschpurwis Paul, Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Zementindustrie, Aschaffenburg 1928
- Ast Hiltraud, Die Kalkbrenner am Ostrand der Alpen. Beiträge zu Volkskunde, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Niederösterreichs, Augsburg 1977
- Bachinger Karl – Lacina Vlastislav, Wirtschaftliche Ausgangsbedingungen, in: Alice Teichova – Herbert Matis (Hrsg.), Österreich und die Tschechoslowakei 1918-1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit, Wien – Köln – Weimar 1996, s. 51-90
- Bain Joe S., Industrial Organization, 2. vyd., New York – London – Sydney 1968
- Barjot Dominique – Schröter Harm G., General Introduction. Why a Special Edition on Cartels?, Revue économique 64, 2013, No. 6, s. 957-971
- Bárta Rudolf ml. – Černý Karel (red.), Příspěvky k dějinám skla a keramiky, Praha 1971
- Bárta Rudolf ml., Chemie a technologie cementu, Praha 1961
- Bárta Rudolf ml., Keramika, Díl 1, Praha 1941
- Bárta Rudolf ml., Naše cihlářství v minulosti, in: Karel Černý (red.), Příspěvky k dějinám skla a keramiky 2, Praha 1973, s. 81-106
- Bárta Rudolf ml., Přehled dějin cihlářství, Brno 1966
- Bárta Rudolf ml., Sklářství a keramika, Díl 1-4, Praha 1952
- Baumgartner Frank R. – Leech Beth L., Basic Interests. The Importance of Groups in Politics and in Political Science, Princeton 1998
- Bay Erich, Der Standort der deutschen Portland-Zement-Industrie, Stieber 1933
- Beran Lukáš – Valchářová Vladislava – Zikmund Jan (eds.), Industriální topografie (Olomoucký kraj). Průmyslová architektura a technické stavby, Praha 2013
- Beran Lukáš – Valchářová Vladislava, Pražský industriál. Technické stavby a průmyslová architektura Prahy, Praha 2005
- Bienert Ferdinand, Die Ziegelindustrie von Wien, Niederdonau, Oberdonau und Salzburg. Eine Wirtschaftsgeographische Untersuchung, Wien 1941

- Bílek František, *Moje architektura*, in: Sandra Baborovská – Karel Srp (eds.), *František Bílek a jeho pražský ateliér*, Praha 2010, s. 148-149
- Blum Werner, *Eine historische Betriebsanalyse der Perlmooser Zementwerke A. G.*, Wien 1982
- Boyce Ronald R., *The Bases of Economic Geography*, New York 1978
- Brachwitz Alfred, *Die Zusammenschlüsse in der deutschen Zementindustrie seit 1914. Ein Beitrag zur Problematik des Kartellwesens*. Hamburg 1937
- Brameshuber Armin, *Die österreichische Zementindustrie*, Wien 1953
- Broncová-Klicperová Dagmar, *Kniha o Radotínu*, Praha 2011
- Bukačová Irena, Antonín Wiehl, *Plasy* 2010
- Bürglen Erhard, *Die Kartelle und Konzerne in der deutschen Portlandzementindustrie*, Köln 1931
- Cameron Rondo, *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha 1996
- Canal Carl, *Die österreichische Baustoffindustrie. Unter besonderer Berücksichtigung der österr. Ziegelindustrie*, Innsbruck 1950
- Cementáreň Lietavská Lúčka, N. P., *Nositel radu práce 1901-1971*, Martin 1971
- Cementáreň Lietavská Lúčka, *90 rokov výroby cementu v Lieptovskej Lúčke*, Martin 1991
- Cesty života. 100 let výroby vápna v závodě Loděnice u Berouna, Praha 1998
- Clarke Roger, *Industrial Economics*, Oxford 1990
- Costanza Robert – Hart Maureen – Posner Stephen – Talberth John, *Beyond GDP. The Need for New Measures of Progress*, The Pardee Papers, roč. 2009
- Crhonek Iloš, Bohuslav Fuchs, *Celoživotní dílo*, Brno 1995
- Csendes Peter – Oppl Ferdinand (Hrsg.), *Wien. Geschichte einer Stadt, Bd. 3*, Wien – Köln – Weimar 2006
- Diviš Miroslav, *Nástin vývoje architektury v českých zemích*, Vimperk 1999
- Dlouhý Martin – Fiala Petr, *Úvod do teorie her*, Praha 2009
- Dohnálek Jiří – Seidlerová Irena, *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991
- Dorka Karl, *Die deutsche Portlandzement-Industrie im Lichte ihrer Bilanzen. Eine konjunkturmässige Betrachtung, die Jahre 1880 bis 1913 umfassend*, Berlin – Wien 1929
- Drábek Jan, *Z časů nedlouho zašlých. Vzpomínky Dr. Mořice Hrubana*, Řím – Los Angeles 1967
- Dvořáková Eva – Fragner Benjamin – Šenberger Tomáš, *Industriál – paměť – východiska*, Praha 2007
- Dvořáková Zora, Josef Zítek, *Národní divadlo a jeho tvůrce*, Praha 1983
- Dyntarová Věra – Poušek Lubomír, *Základy mikroekonomie*, Praha 2008
- Engliš Karel, *Soustava národního hospodářství, Díl 1*, Praha, 1938

- Fanta Josef, Stavební bouda Národního divadla v Praze, in: Zora Dvořáková, Josef Zítek. Národní divadlo a jeho tvůrce, Praha 1983, s. 398-411
- Fatková Markéta, Památková péče očima architekta Kamila Hilberta, Praha 2014
- Fidler Jiří, Na čele armády. Hlavní štáb branné moci 1919-1939, Praha 2005
- Fagner Benjamin, Adaptive re-use, in: James Douet (ed.), Industrial Heritage Re-tooled. The TICCIH guide to Industrial Heritage Conservation, New York 2016, s. 110-117
- Francis A. J., The Cement Industry 1796-1914. A History, Newton Abbot – London – North Pomfret – Vancouver 1978
- Friedrich Carl Joachim, The Theory of Location in Relation to the Theory of Land Rent, in: Alfred Weber, Theory of the Location of Industries, Chicago 1929, s. XII-XXXIII
- Frochte Heribert, Die Zementindustrie im Kartellrecht. Eine rechtshistorische Untersuchung, Beckum 1994
- Froněk Roman, Cement, vápno, azbestocement, Praha 1977
- Garkisch Miloš, Historie a současnost podnikání na Berounsku a Hořovicku, Žehušice 2006
- Garkisch Miloš, Příběhy pražských cementáren, Králův Dvůr – Radotín 2011
- Gecko Tomáš, „Akce Grygov“. Neúspěšný pokus Baťova koncernu o průnik do cementářského průmyslu, in: Hospodářské dějiny 29, roč. 2014, s. 37-81
- Gecko Tomáš, Kartelizace cementářského průmyslu v kontextu hospodářských krizí v období let 1901-1938, in: Eduard Kubů – Jindřich Soukup – Jiří Šouša (eds.), Fenomén hospodářské krize v českých zemích 19. až počátku 21. století, Praha – Ostrava 2015, s. 205-218
- Gecko Tomáš, Pod bičem konkurence - vzestupy a pády krále stavebních hmot, in: Barbora Štolleová – Drahomír Jančík (eds.), Pivo, zbraně i tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí, Praha 2014, s. 217-232
- Gecko Tomáš, Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901-1918), in: Minulostí Berounska. Sborník Státního okresního archivu v Berouně, Beroun 2014, s. 71-105
- Geretsegger Heinz – Peintner May, Otto Wagner. The Expanding City, the Beginning of Modern Architecture, London 1979
- Gerschenkron Alexander, Economic Backwardness in Historical Perspective, New York – Washington – London 1965
- Good David F., The Economic Rise of the Habsburg Empire 1740-1914, Berkeley 1984
- Hájek Jan, Bankovníctví v českých zemích před první světovou válkou jako základ bankovního systému meziválečného Československa, in: Hospodářské dějiny 20, roč. 1992, s. 75-86
- Hallon Ľudovít, Príčiny, priebeh a dosledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska, in: Slovensko v Československu (1918-1939), Bratislava 2004, s. 293-364
- Haltiwanger John – Harrington Joseph E. Jr., The Impact of Cyclical Demand Movements on Collusive Behavior, The RAND Journal of Economics 22, roč. 1991, č. 1, s. 89-106
- Hamák Luboš, Technologie staviv, Praha 1964

- Hansen Gerhard, Beschäftigung und Absatz der Kalkindustrie unter Berücksichtigung der Kartellproblems, Graz 1957
- Hantos Elemér, Mitteleuropäische Kartelle im Dienst des industriellen Zusammenschlusses, Paderborn 1931
- Harberger Arnold C., Monopoly and Resource Allocation, The American Economic Review 44, roč. 1954, č. 2, s. 77-87
- Haven Kendall F., 100 Greatest Science Inventions of All Time, Westport 2007
- Hebbel Roland, Wettbewerbsstrategien in der Ziegelindustrie, Innsbruck 1994
- Hecht Werner, Die Zement-Kartellpreis. Versuch einer Beurteilung, Leipzig 1929
- Heissler Herbert – Valenčík Radim – Wawrosz Petr, Mikroekonomie. Středně pokročilý kurz, Praha 2010, s. 215-216.
- Hejda Jiří, Nová hospodářská politika, Praha 1929
- Hejda Jiří, Žil jsem zbytečně, 2. vyd., Beroun 2010
- Hejhalová Ivana, Paměti obce Grygova, Olomouc 1998
- Henze Wolfgang, Architektur und Bau-Keramik, Halle 1955
- Herainová Marcela, Cihlářská výroba a kamenina, Praha 2004
- Hilferding Rudolf, Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus, Frankfurt 1968
- Historická statistická ročenka ČSSR, Praha 1985, s. 847
- Historický lexikon obcí České republiky 1869-2005, Díl 1, Praha 2006
- Hlaváč Jan, Základy technologie silikátů, 2. vyd., Praha – Bratislava 1988
- Hnídková Vendula, Pavel Janák. Obrys doby, Praha 2009
- Holman Robert, Ekonomie, Praha 2005
- Honegger Magdalene, Ziegel Baustein seit Jahrtausenden. Aus der Geschichte der Ziegelerzeugung in der Steiermark, Trautenfels 1990
- Horňáková Ladislava, Stavební expanze firmy do zahraničí. Obchodní síť a tovární a sídlištní celky firmy Baťa, in: Jan Antonín Baťa. Život a dílo, pokračovatel práce Tomáše Bati, Zlín 2007, s. 56-58
- Hořejší Bronislava – Soukupová Jana – Macáková Libuše – Soukup Jindřich, Mikroekonomie, 5. vyd., Praha 2010
- Hošek Jiří – Muk Jan, Omítky historických staveb, Praha 1989
- Hrubeš Josef – Hrubešová Eva, Pražské domy vyprávějí, Díl 2, 2. vyd., Praha 2000
- Chaloupek Günther – Eigner Peter – Wagner Michael, Wien. Wirtschaftsgeschichte 1740-1938, Teil 1, Wien 1991
- Chamberlin Edward Hastings, The Theory of Monopolistic Competition. A Re-orientation of the Theory of Value, 8. vyd., Cambridge – London 1966

Chandler Alfred D. Jr., *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*, 7. vyd., Harvard 2004

Chini Matteo, *Klimt. Život umělce*, Praha 2010

Iglauer Erika, *Ziegel – Baustoff unseres Lebens*, Wien 1974

Jain T. R. – Khanna O. P., *Business Economics*, New Delhi 2010

Jakubec Ivan – Jindra Zdeněk, *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátků industrializace do konce habsburské monarchie*, Praha 2007

Jansa Karel (red.), *Cihlářská názvoslovná příručka*, Brno 1971

Jindra Zdeněk, *Postup centralizace bankovního kapitálu v Předlitavsku, zvl. v českých zemích do roku 1914*, in: *Z dějin českého bankovníctví v 19. a 20. století*, Praha 2000, s. 109-123 s. 49-76

Jindra Zdeněk, *Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích*, in: Milan Myška, *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*, Ostrava 1994, s. 108-119

Jindra Zdeněk, *Výchozí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakouska-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou*, in: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňka Sládky*, Praha 1998, s. 183-204

Jllgner E., *Volkswirtschaftliche Kartelle in der deutschen Industrie unter Berücksichtigung der Kalk-Industrie*, Oppeln 1904

Jůna Jindřich (red.), *Monografie Hořovicka a Berounska*, Praha 1929

Jürgens Robert, *Strukturkrisenkartelle im deutschen und europäischen Kartellrecht*, Köln 2006

Kalábková Pavlína, *Grygov 1306-2006*, Grygov 2006

Kalinová Gabriela, *Podnikatelé a živnostníci pohřbení na Malostranském hřbitově. Památky Malostranského hřbitov*, Praha 2015

Kallauer Otakar, *Portlandský cement, Díl 1-2*, Praha 1952-1954

Kallauer Otakar, *Staviva, Díl 1-3*, Praha 1956-1962

Kárník Zdeněk, *České země v éře první republiky (1918-1938), Díl 1*, Praha 2003

Kartell-Synopse Zement. Eine Gegenüberstellung von Kartellargumenten der deutschen Zementindustrie und der Gegenargumente des Bundeskartellamtes, Köln 1963

Keller Peter, *Internationalisierungsstrategien am Beispiel der Wienerberger*, Graz 2000

Kemmler Hans, *Struktur und Organisation der deutschen Zementindustrie*, Stuttgart 1933

Kiesling Norbert, *Pavel Janák, Řevnice 2011*

Kieslinger Alois, *Die Steine wiener Ringstrasse. Ihre technische und künstlerische Bedeutung*, Wiesbaden 1972

Kliková Christiana – Kotlán Igor, *Hospodářská politika*, Ostrava 2003, s. 23-24

Klimecký Vladimír, *Řízené hospodářství v Československu do r. 1939*, Praha 1968

Knittler Herbert (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels, Waidhofen an der Thaya* 2006

Koch Volker, *Die Tiroler Zementindustrie*, Innsbruck 1972

- Koch Wilfried, Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost, Praha 2012
- Kölblinger Franz, Darstellung der wirtschaftlichen und technologischen Entwicklung der Zementindustrie. Unter Berücksichtigung der Gmundner Zementwerke Hans Hatschek Aktiengesellschaft, Wien 1983
- König Markus, Die Internationalisierung eines lokalen Geschäftes. Eine Fallstudie zur Internationalisierung der Wienerberger Baustoffindustrie AG, Wien 1998
- Kratochvíl Karel, Bankéři, Praha 1962
- Kretschmer Helmut, Kunst und Architektur, in: Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hrsg.), Die Stadt Wien, Wien 1999, s. 394-397
- Ksandr Karel, Josef Zítek. Architekt, pedagog a památkář, Praha 2009
- Kubačák Antonín, Ministerstvo zemědělství 1918-1948. Osudy úřadu a jeho ministrů, Praha 2005
- Kubíček Alois, Josef Zítek, Praha 1947
- Kubů Eduard, Banky, průmysl a stát v první Československé republice, in: Kolize, řevnivost a pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918-1938, Praha 1999, s. 201-216
- Kubů Eduard – Pátek Jaroslav, Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami, Praha 2000
- Kudělka Zdeněk, Bohuslav Fuchs, Praha 1996
- Kühn Günther, Die Zementindustrie. Ihre wirtschaftliche und organisatorische Struktur, Jena 1927; Týž, Konjunktur und Bilanz der Zementindustrie, Berlin 1937
- Kupka Vladimír – Čtverák Vladimír – Durdík Tomáš – Lutovský Michal – Stehlík Eduard, Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Praha 2002
- Lacina Vlastislav – Slezák Lubomír, Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR, Praha 1994 Lacina Vlastislav, Nostrifikace podniků a bank v prvním desetiletí Československé republiky, Český časopis historický 92, roč. 1994, č. 1, s. 77-92
- Lacina Vlastislav, Průmyslové podnikatelské elity a hospodářská politika meziválečného Československa. Uplatnění vlivu průmyslníků na hospodářskou politiku prostřednictvím Ústředního svazu čs. průmyslníků při a po vzniku ČSR, in: Jiří Štaif (ed.), Moderní podnikatelské elity. Metody a perspektivy bádání, Praha 2007, s. 92-110
- Lacina Vlastislav, Zahraniční obchod v letech první Československé republiky, Český časopis historický 95, roč. 1997, č. 1, s. 110-157
- Lacina Vlastislav, Změny v bankovním systému a financování průmyslových podniků po vzniku samostatné Československé republiky, in: Hospodářské dějiny 20, roč. 1992, s. 87-99
- Lacina Vlastislav, Živnostenská banka koncem první Československé republiky, in: Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňka Sládka, Praha 1998, s. 241-249
- Lahoda Vojtěch, Český kubismus, Praha 1996
- Lahovský Jiří, Co zbylo ze vzpomínek na dr. Fabesche, in: Jaroslav Láník, Velký příběh. 120 let Královské cementárny 1889-2009, Králův Dvůr – Radotín 2009, s. 206-208

- Láník Jaroslav – Cikrt Miloš, Dvě tisíciletí vápenictví a cementárenství v českých zemích, Praha 2001
- Láník Jaroslav, Historie a současnost podnikání v Praze, Díl 3, Praha 2004
- Láník Jaroslav, Velký příběh. 120 let Královské cementárny 1889-2009, Králův Dvůr – Radotín 2009
- Leger Christian, Die Wienerberger AG. Eine historische Betriebsanalyse, Graz 2001; Florian Riepl. Die wirtschaftliche und technologische Entwicklung der Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung der Verdienste von Hans Hauenschild, Wien 2008
- Lehár Bohumil, Dějiny Baťova koncernu (1894-1945), Praha 1960
- Lehmannová Martina, Dušan Jurkovič. Architekt a jeho dům, Brno 2010
- Leube Helmut, Ein Pionier der Zementindustrie Gustav Ernst Leube (1808-1881), Wien 1969
- Levenstein Margaret C. – Suslow Valerie Y., What Determines Cartel Success?, Journal of Economic Literature 44, roč. 2006, č. 1, s. 43-95
- Ludloff Rudolf, Kasernen statt Wohnungen. Zur Geschichte der deutschen Zementindustrie im Imperialismus bis 1945, Berlin 1963
- Lukeš Zdeněk a kol., Josef Gočár, Praha 2010
- Lukeš Zdeněk, The Cubist Intermezzo in Architecture, in: Jiří Švestka – Tomáš Vlček – Pavel Liška (eds.), Czech Cubism 1909-1925. Art, Architecture, Design, Prag 2006, s. 250-253
- Lukeš Zdeněk, Vladimír Karfík: Building No 21 in Zlín. A Monument of Czech Functionalisms, Zlín 2004
- Macík Karel, Mikroekonomie, Praha 2007
- Madelung Ernst, Die Entwicklung der deutschen Portland-Zement-Industrie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart mit besonderer Berücksichtigung der Kartelle, München 1913
- Major Máté, Geschichte der Architektur. Die Entwicklung der Architektur von der französischen Revolution bis zur Gegenwart, Budapest 1960
- Maloměřická cementárna 1907-1997, Brno 1997
- Marcus Vitruvius Pollio, Deset knih o architektuře, Praha 2009
- Marshall Alfred, Principles of Economics, 8. vyd., London 1890
- Masák Miroslav – Švácha Rostislav – Vybíral Jindřich, Veletržní palác v Praze, Praha 1995
- Mason Edward S., Price and Production Policies of Large-Scale Enterprise, The American Economic Review 29, roč. 1939, č. 1, s. 61-74
- Matějka Josef, Pálená krytina, 2. vyd., Brno 1950
- Mathis Franz, Big Business in Österreich 2. Wachstum und Eigentumsstruktur der österreichischen Grossunternehmen im 19. und 20. Jahrhundert - Analyse und Interpretation, Wien 1990
- Mathis Franz, Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung, Wien 1987
- Matis Herbert, Österreichs Wirtschaft 1848-1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs I., Berlin 1972

- Matoušková Anna, Od tradičního vápenictví na území Českého krasu ke vzniku moderní továrny na výrobu portlandského cementu v Králově Dvoře v roce 1911, Beroun 1995
- May Paul, Die Bayrische Zementindustrie, Leipzig 1909
- Mayer Hans (Hrsg.), Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948, Wien 1949
- McBride Mark E., Spatial Competition and Vertical Integration. Cement and Concrete Revisited, in: The American Economic Review 73, roč. 1983, č. 5., s. 1011-1922
- Merk Grete, Zwei Pioniere der österreichischen Industrie. Alois Miesbach und Heinrich Drasche, Graz – Wien – Köln 1966
- Mill John Stuart, Principles of Political Economy, Díl 3, 7. vyd., London 1909
- Müllerová Augusta – Machoň Ladislav, Nástup k architektuře XX. století, in: Zdeněk Wirth – Augusta Müllerová (red.), Architektura v českém národním dědictví, Praha 1961, s. 187-201
- Musil Jiří F., Po stezkách k dálnicím. Kapitoly z dějin silnic, silničních dopravních prostředků a silničního stavitelství, Praha 1987
- Myška Milan, Celní politika rakousko-uherské monarchie (se zvláštním zřetelem k hutnímu železářskému průmyslu) 1850 až 1914, Časopis Matice moravské 118, roč. 1999, s. 27-96
- Myška Milan, Statistické zprávy obchodních a živnostenských komor, in: Milan Myška – Alois Zářický, Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku, Díl 2, Ostrava 2010, s. 106-125
- Nejedlá Oldřiška, Soupis publikací obchodních a živnostenských komor v českých zemích pro léta 1850-1947, in: Blanka Pitronová (ed.), Průmyslové oblasti 2, Ostrava 1969, s. 226-267
- Nekvasilová Jana, Počátky vývoje, výroby a užití portlandského cementu, Dějiny vědy a techniky 12, roč. 2004, s. 19-24
- Neue deutsche Biographie, Bd. 2, Berlin, 1955
- Noll Jindřich, Dílo Josefa Schulze, in: Josef Schulz 1840-1917, Praha 1992, s. 15-20
- Novotný Jiří – Šouša Jiří, Živnostenská banka a Agrární banka – dvě strategie utváření bankovních elit a vlivových sítí, in: Eduard Kubů – Jiří Šouša (eds.), Finanční elity v českých zemích (Československu) 19. a 20. století, Praha 2008, s. 470-506
- Novotný Jiří, Úvěrové podmínky a postupy Živnostenské banky v meziválečném období, in: Hospodářské dějiny 20, roč. 1992, s. 101-111
- Obadalová Miroslava, Státní bytová politika v první Československé republice, in: Co nevíme o první Československé republice. Záznam z diskuse pořádané 25. března 1999 v Cefres v Praze, Praha 2000, s. 90-96.
- Olson Mancur, The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups, 2. vyd., Cambridge- Massachusetts – London 2000
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 1, Wien 1957
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Bd. 9, Wien 1988
- Pačesová Hana, Kapitoly z mikroekonomie a z dějin ekonomických teorií, Praha 2010
- Pajer Jiří, Historie a současnost podnikání na Hodonínsku, Kyjovsku a Veselsku, Žehušice 2005

- Pátek Jaroslav, Anglo-Československá a Pražská úvěrní banka, in: Z dějin českého bankovníctví v 19. a 20. století, Praha 2000, s. 109-123
- Pátek Jaroslav, Československo-rakouské kapitálové a kartelové vztahy v letech 1918-1938, in: Československo a střední Evropa v meziválečném období, Praha 1996, s. 127-152
- Pfammatter Ferdinand, Betonkirchen, Zürich 1948
- Pimper Antonín, Národní hospodářství pro každého. Populární úvod do studia národního hospodářství, 4. vyd., Praha 1936
- Planker Patrizia, Standortanalyse eines österr. Zementwerkes nach dem Kartellzusammenbruch, der Ostöffnung und dem EU – Beitritt, Wien 1998
- Pohanka Reinhard, Eine kurze Geschichte der Stadt Wien, Wien 1998
- Pokluda Zdeněk, Baťa v kostce, 2. vyd., Zlín 2014
- Pötschner Angelina, Wien, die kaiserliche Residenzstadt, Wien 2009
- Prelovšek Damjan, Josip Plečnik. Život a dílo, 2. vyd., Šlapanice 2003
- Pribáň Jiří, Legitimita práva, initimita a „infekce“, Sociologický časopis 33, roč. 1997, s. 145-156
- Průcha Václav a kol., Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992, Díl 1, Brno 2004
- Punčochář Roman, Pod taktovkou Králova Dvora. Kartelizace československého cementářského a vápenického průmyslu 1935-1946, in: Minulostí Berounska 18, Beroun 2015, s. 98-128
- Purš Jaroslav, Průmyslová revoluce v českých zemích, Praha 1960
- Purš Jaroslav, Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce, Praha 1973
- Pytlík Petr, Cihlářství, Brno 1995
- Raffael Gerhard, Hundert Jahre Perlmooser Zementwerke A. G., Wien 1972
- Raus David – Oršulová Andrea, Kartelové dohody, Praha 2009
- Resch Andreas, Die Anfänge industrieller Kartelle vor dem Ersten Weltkrieg, in: Andreas Resch (Hrsg.), Kartelle in Österreich. Historische Entwicklungen, Wettbewerbspolitik und strukturelle Aspekte, Wien 2003, s. 17-43
- Resch Andreas, Große Marktmacht in einer kleinen Volkswirtschaft. Die österreichischen Kartelle in der Zwischenkriegszeit, in: Andreas Resch (Hrsg.), Kartelle in Österreich. Historische Entwicklungen, Wettbewerbspolitik und strukturelle Aspekte, Wien 2003, s. 45-94
- Resch Andreas, Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913, Berlin 2002
- Ricardo David, On the Principles of Political Economy and Taxation, 3. vyd., London 1821
- Robinson Joan, The Economics of Imperfect Competition, London 1933
- Samuelson Paul A. – Nordhaus William D., Ekonomie, 19. vyd., Praha 2013
- Sarnitz August, Otto Wagner 1841-1918. Průkopník moderní architektury, Praha 2006
- Sedlák Jan, Fenomén zlínské architektury, in: Kulturní fenomén funkcionalismu, Zlín 1995, s. 9-18.

- Sedláková Radomíra – Vávra Zdeněk, Josef Havlíček. Výstava pořádaná ke 100. výročí narození českého architekta, Praha 1999
- Schepherd William G. – Shepherd Joanna M., *The Economics of Industrial Organization*, 5. vyd., Long Grove 2004
- Scherer Frederick M., *Industrial Market Structure and Economic Performance*, 2. vyd., Chicago 1980
- Schimmelbusch Erich, *Der Wettbewerb zwischen Ziegelindustrie und Zementindustrie in vergangeheit und Gegenwart*, Saale 1937
- Schmitt Carl, *Legality and Legitimacy*, London 2004
- Schmitt Carl, *Teorie partyzána. Poznámka na okraj k pojmu politična*, Praha 2008
- Schönberg Johann, *Die Ziegelindustrie Österreichs. Eine Bestandsaufnahme*, Wien 1976
- Schröter Harm G., *Cartels Revisited. An Overview on Fresh Questions, New Methods, and Surprising Results*, *Revue économique* 64, roč. 2013, č. 6, s. 989-1010
- Schröter Harm G., *Kartellierung und Dekartellierung 1890 – 1990*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 81, 1994, s. 457-493
- Schulz Frieda, *Die Kartelle in der deutschen Portland-Zement-Industrie*, Frankfurt am Main 1924
- Schumpeter Joseph Alois, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 2. vyd., New York – London 2012
- Schumpeter Joseph Alois, *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, Brno 2004
- Schweiger-Lerchenfeld Amand, *Die Überschienung der Alpen. Semmering, Brenner, Pustertal, östliche Alpen, Mont Cenis, St. Gotthard, Arlberg, Schwarzwald*, Berlin 1983
- Slaviček Jan, *Ze světa podnikání do světa plánované distribuce. Sonda do vývoje českého spotřebního družstevnictví v letech 1945-1956 (kraj Ústí nad Labem)*, Praha 2015
- Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990), sv. 3, Martin 1989
- Smetana Jindřich, *Umění, architektura a design jako prostředek státní reprezentace. Úvodní poznámky*, in: Milena Bartlová – Jindřich Vybíral a kol., *Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu*, Praha 2015, s. 15-16
- Smith Mark A., *American Business and Political Power. Public Opinion, Elections and Democracy*, Chicago – London 2000
- Sokol Jan, *Dlouhá léta s architekturou*, Praha 1996
- Stehlík Michal – Bílek Vlastimil, *Building Materials*, Brno 2003
- Stigler George J., *A Theory of Oligopoly*, *The Journal of Political Economy* 72, roč. 1964, č. 1, s. 44-61
- Streeruwitz Marlene, *Das Schönste an der Ringstraße*, in: 1865, 2015. 150 Jahre Wiener Ringstraße, Wien 2014, s. 163-169.
- Streissler Erich W., *The Influence of German and Austrian Economics on Joseph A. Schumpeter*, in: Yuichi Shionoya – Mark Perlman (eds.), *Schumpeter in the History of Ideas*, Michigan 1994, s. 13-40
- Šárka Evžen, *Saturační kal – možnosti použití a vlastnosti*, *Listy cukrovarnické a řepařské* 124, roč. 2008, s. 12, s. 349-357

Ševčík Oldřich, Architektura, historie, umění. Kulturně-civilizační vývoj v Evropě od antiky do počátku 19. století, 2. vyd., Praha 2007

Ševeček Ondřej, Zrození Baťovy průmyslové metropole. Továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně v letech 1900-1938, České Budějovice – Ostrava 2009

Šlapeta Vladimír, Jan Kotěra 1871-1923. Zakladatel moderní české architektury, Praha 2001

Šouša Jiří, Tschechische Bankeliten am Ende des 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts. Am Beispiel Živnostenská banka – Gewerbebank und Anglo-Československá a Pražská úvěrní banka – Anglo-Tschechoslowakische und Prager Kreditbank, in: Prager wirtschafts und Sozialhistorische Mitteilungen 8, roč. 2007-2008, s. 59-68

Štěpník Jan, Stavební systém výrobních etážových budov firmy Baťa, in: Kulturní fenomén funkcionalismu, Zlín 1995, s. 28-35

Tafunell Xavier, On the Origins of ISI. The Latin American Cement Industry, 1900-30, Journal of Latin American Studies 39, roč. 2007, č. 2, s. 299-328

Tautscher Anton, Wirtschaftsgeschichte Österreichs, Berlin 1974

Teige Karel – Kroha Jiří, Avantgardní architektura, Praha 1969

Teige Karel, Nejmenší byt, Praha 1932

Thünen Johann Heinrich von, Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie, Jena 1910

Urban Vítězslav, Akciové společnosti v českých zemích od roku 1913 po současnost. Forma podnikání, právní rámec a statistický přehled o jejich vývoji, Praha 2005

Urbanec Vítězslav, Akciové společnosti v českých zemích od roku 1913 po současnost. Forma podnikání, právní rámec a statistický přehled o jejich vývoji, Disertační práce obhájená na FF UK, Praha 2005

Varnedoe Kink, Wien 1900. Kunst, Architektur & Design, Köln 1987

Válek Jan, Vápenná technologie historických staveb. Příprava specializovaných vápenných pojiv pro obnovu historických staveb, Praha 2015

Vencovský František (ed.), Dějiny bankovníctví v českých zemích, Praha 1994

Vorlík Petr, Dějiny architektury dvacátého století, Praha

Vybíral Jindřich – Hnídková Vendula, Architektura a politická moc, in: Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu, Praha 2015, s. 106-114

Vybíral Jindřich, Česká architektura na prahu moderní doby. Devatenáct esejů o devatenáctém století, Praha 2002

Vybíral Jindřich, Friedrich Ohmann. Objev baroku a počátky moderní architektury v Čechách, Praha 2013

Vybíral Jindřich, Ignác Vojtěch Ullmann (1822-1897), Praha 1994

Vybíral Jindřich, Mladí mistři. Architekti ze školy Otto Wagnera na Moravě a ve Slezsku, Praha 2002

Vybíral Jindřich, Problém Josef Schulz, in: Josef Schulz 1840-1917, Praha 1992, s. 5-8

- Vybíral Jindřich, Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu, Praha 1999
- Wagner Otto, Einige Skizzen, Projekte und ausgeführte Werke, Bd. 3, Wien 1906.
- Waterhouse Benjamin C., Lobbying America. The Politics of Business From Nixon to Nafta, Princeton 2014
- Wirth Zdeněk, Antonín Wiehl a česká renesance, Praha 1921
- Wirth Zdeněk, Architektura druhé polovice XIX. století, in: Zdeněk Wirth – Augusta Müllerová (red.), Architektura v českém národním dědictví, Praha 1961, s. 167-184
- Wirth Zdeněk, Stará Praha, Praha 1940
- Wolf Ulrike, Die Entwicklung der österreichischen Zementindustrie unter besonderer Berücksichtigung des wirtschaftlichen und finanziellen Werdegangs der Perlmooser Zementwerke AG von der Gründung bis zum Ausbruch des zweiten Weltkrieges, Wien 1997
- Wood Andrew – Roberts Susan M., Economic Geography. Places, Networks and Flows, New York 2011
- Zedek Jan (red.), Olomouc město i okres, Brno 1931
- Zednicek Walter, Wiener Architektur um 1900, 2. vyd., Wien 2006
- Zetter Lionel, Lobbying. The Art of Political Persuasion, 2. ed., Petersfield 2011
- Žák Milan a kol., Velká ekonomická encyklopedie, Praha 1999

Zákony

Reichsgesetzblatt 1849-1918

RGBl. 27/1849

RGBl. 117/1852

RGBl. 253/1852

RGBl. 146/1854

RGBl. 1/1863

RGBl. 27/1863

RGBl. 14/1870

RGBl. 43/1870

RGBl. 1/1888

RGBl. 37/1892

RGBl. 113/1895

RGBl. 144/1902

RGBl. 58/1906

RGBl. 242/1910

RGBl. 243/1911

RGBl. 34/1917

RGBl. 131/1917

RGBl. 307/1917

Bundesgesetzblatt 1920-1933

BGBl. 445/1922

Sbírka zákonů a nařízení 1918-1938

55/1918 Sb.

62/1918 Sb.

83/1918 Sb.

91/1918 Sb.

38/1919 Sb.

59/1919 Sb.

98/1919 Sb.

101/1919 Sb.

181/1919 Sb.
281/1919 Sb.
592/1919 Sb.
655/1919 Sb.
92/1920 Sb.
175/1920 Sb.
219/1920 Sb.
275/1920 Sb.
516/1920 Sb.
100/1921 Sb.
193/1921 Sb.
197/1921 Sb.
460/1921 Sb.
488/1921 Sb.
45/1922 Sb.
130/1922 Sb.
225/1922 Sb.
35/1923 Sb.
85/1923 Sb.
58/1924 Sb.
85/1924 Sb.
239/1924 Sb.
48/1925 Sb.
109/1926 Sb.
235/1926 Sb.
44/1927 Sb.
116/1927 Sb.
183/1927 Sb.
43/1928 Sb.
44/1928 Sb.
197/1928 Sb.

33/1929 Sb.

156/1929 Sb.

30/1930 Sb.

45/1930 Sb.

166/1930 Sb.

210/1931 Sb.

104/1932 Sb.

139/1932 Sb.

164/1932 Sb.

54/1933 Sb.

95/1933 Sb.

141/1933 Sb.

244/1933 Sb.

32/1934 Sb.

159/1934 Sb.

63/1935 Sb.

103/1935 Sb.

158/1935 Sb.

259/1935 Sb.

1/1936 Sb.

65/1936 Sb.

66/1936 Sb.

130/1936 Sb.

1/1937 Sb.

245/1937 Sb.

259/1937 Sb.

260/1937 Sb.

65/1938 Sb.

Sbírka zákonů a nařízení 1945-1946

Dekret č. 100/1945 Sb.

27/1946 Sb.

Internetové zdroje

Library of Congress in Washington, LC-DIG-ppmsc-09207, dostupné z <http://www.loc.gov/pictures/item/2002708394/> (cit. 19. 11. 2016).

<http://www.wiener-gasometer.at>, (cit. 26. 11. 2016.)

Cécile Coursiéras – Aurore Cartier, Howling with the Wolves or Fighting the Crisis. Large French Firms as Players in the European Cement Cartels During the Interwar Period, dostupné z <http://ebha.eap.gr/files/Papers/Cement%20cartels.pdf> (cit. 29. 12. 2016)

Láník Jaroslav, Maxmilián Herget (* 8. 9. 1823 Praha, † 29. 3. 1893 Praha), dostupné z <http://www.starysmichov.cz/view.php?cisloclanku=2007110010> (cit. 20. 2. 2017)

Od těžby vápenců, přes výrobu vápna po moderní cementárnu v Prachovicích, dostupné z <http://www.obecprachovice.cz/o-obci-1/historie/od-tezby-vapencu/> (cit. 5. 3. 2017)

Andrea Günster – Martin Carree – Mathijs A. van Dijk, Do Cartels Undermine Economic Efficiency?, s. 1-2, dostupné z <https://www.aeaweb.org/conference/2012/retrieve.php?pdfid=510> (cit. 5. 3. 2017)

Tabulky

Tabulka 1 Odhady cen za 100 kg plných cihel, vápna a cementu na pražském trhu v letech 1880-1937 (1880-1890 ceny ve zl., 1899-1914 v K a 1928-1937 v Kč).	94
Tabulka 2 Největší rakouské cementárny dle lokality a přibližné vzdálenosti, ve které roku 1937 dodávaly zboží.	95
Tabulka 3 Podíl přepravních nákladů na prodejní ceně cementu ve velkých československých městech v roce 1935. S výjimkou Tlumačova a Hodolan uvedeny všechny československé cementárny.	96
Tabulka 4 Hmotnost přepravovaných nerostných surovin, paliv a hotových výrobků v cihlářském, vápenickém a cementářském průmyslu. V tabulce jsou znázorněny tři rozdílné modely, a to orientace odvětví na suroviny, paliva a odbyt.	100
Tabulka 5 Přibližné náklady na výrobu 100 kg cementu v některých typech cementářských pecí. Čísla jsou uvedena v Kč.	110
Tabulka 6 Výrobní proces, systémy pálení a produkční kapacity československých cementáren v polovině 30. let 20. století dle jednotlivých firem a lokalit továren.	111
Tabulka 7 Srovnání denního výkonu vápenických pecí a spotřeby černého uhlí na 100 kg vypáleného vápna.	128
Tabulka 8 Závody vyrábějící cihly, vápno a cement na území Předlitavska (1856-1902) a Československa (1930).	138
Tabulka 9 Základní informace o vídeňském „triopolu“. Čísla se vztahují k roku 1912.	146
Tabulka 10 Počet novostaveb a přístaveb ve Vídni a v Praze během let 1871-1914.	148
Tabulka 11 Produkce cihel v Čechách a Dolním Rakousku. Znázorněn počet cihelen, jejich produkce a průměrná výroba na jeden cihlářský závod.	149
Tabulka 12 Cihelny královského hlavního města Prahy a nejbližším okolí roku 1905.	155
Tabulka 13 Počet novostaveb a nově postavených bytů v Praze během let 1924-1937.	159
Tabulka 14 Podíl osmi největších členů Prodejní kanceláře cihel, s.r.o. na pražském trhu s cihlami v letech 1935 a 1938.	160
Tabulka 15 Předlitavské vápenky platící více než 21 zl. ročně na daních a jejich produkce vzdušného vápna. Podniky jsou seřazeny dle obchodních a živnostenských komor, v jejichž obvodech se nacházely.	170
Tabulka 16 Počet vápenek a zaměstnanců na jeden podnik v Dolním Rakousku a v českých zemích v letech 1870 a 1902.	175
Tabulka 17 Statistika vápenické výroby v Československu v roce 1925. Čísla sestavil Rudolf Bárta mladší.	176
Tabulka 18 Celkový počet závodů a průměrné množství zaměstnanců na jeden závod v Československu ve skupinách „výroba vápna“ a „vápencové lomy a výroba vápna“. Čísla sestaveno podle sčítání živnostenských závodů z roku 1930.	177
Tabulka 19 Výrobní kvóty čtyř největších firem, podílejících se na osmi regionálních kartelech a syndikátech kusového vápna* v Československu.	185
Tabulka 20 Předlitavské továrny na pojiva roku 1870.	187
Tabulka 21 Výroba cementu v obvodu Obchodní a živnostenské komory Innsbruck roku 1870.	188
Tabulka 22 Produkce portlandského a románského cementu v Předlitavsku dle korunních zemí.	203
Tabulka 23 Odhad produkčních kapacit románského a portlandského cementu největších předlitavských cementáren v roce 1887.	204
Tabulka 24 Výrobní kontingenty Hauptverkaufsstelle österreichischer Cement-Fabriken, GmbH z roku 1911.	205
Tabulka 25 Produkční kapacity československého cementářského průmyslu v letech 1926, 1928 a 1932 v tunách a procentech.	209

Tabulka 26 Výrobní kontingenty cementářských syndikátů z let 1933 (Cement, akciová společnost) a 1935/1936 (Prodejna cementáren, s.r.o.).	210
Tabulka 27 Procentuální podíl ručních a strojních cihlen na počtu závodů a dělníků v předlitavském cihlářství.	213
Tabulka 28 Procentuální podíl románské, portlandského a struskového cementu na předlitavské výrobě v letech 1860-1913.	214
Tabulka 29 Podíl celních sazeb na cenách dovezených stavebních hmot a celkový objem jejich dovozu (tuny) v Předlitavsku (1879-1913). Uvedeny jsou všeobecné, nikoliv smluvní celní sazby.	233
Tabulka 30 Podíl celních sazeb na cenách dovezených stavebních hmot a celkový objem jejich dovozu (tuny) v Československu (1924-1937). Uvedeny jsou všeobecné, nikoliv smluvní celní sazby.	235
Tabulka 31 Index nájemného v pražských bytech v letech 1923-1935 ve zlatě (1914=100).	240
Tabulka 32 Index stavebních nákladů na činžovní dům v Praze ve zlatě, 1926-1938 (1914=100).	241
Tabulka 33 Index stavební činnosti (dokončených a povolených budov) ve vybraných státech 1923-1937 (1929=100).	246
Tabulka 34 Index stavebních nákladů v prosinci každého roku v Československu, Německu, Rakousku, Maďarsku, Velké Británii a Spojených státech amerických 1929-1934 (1928=100).	250
Tabulka 35 Počet založených kartelů v Předlitavsku (1878-1909).	273
Tabulka 36 Index cen cihel dodaných na staveniště ve vybraných městech Předlitavska v letech 1903-1913 (Viedeň = 100).	276
Tabulka 37 Celková produkce a index produkce portlandského, románského a jiných druhů cementu v Předlitavsku a Německu v letech 1880-1913 (1897=100).	293
Tabulka 38 Produkce portlandského, románského a jiných druhů cementu v Předlitavsku a Německu a počet vyrobených tun na 1 000 obyvatel (1880-1910).	294
Tabulka 39 Podíl jednotlivých cementáren na kmenovém kapitálu Prodejny cementáren (= výrobní kontingent) a procentuální vyjádření kapitálu potřebného k učinění některých důležitých rozhodnutí (1938).	322
Tabulka 40 Přehled rozhodčích sporů Prodejny cementáren v letech 1937-1939. Uvedena žalující a žalovaná strana, datum stížnosti a její stručný obsah.	323
Tabulka 41 Procentuální podíl zisku v poměru k nominálnímu akciovému kapitálu a výše nominálních dividend německých a předlitavských cementáren v porovnání se Sasko-českou továrno na portlandský cement (1902-1913).	345
Tabulka 42 Počet motorových vozidel a délka silniční sítě roku 1929 ve vybraných státech.	360
Tabulka 43 Zisk předlitavských akciových společností v letech 1900-1910.	377
Tabulka 44 Ziskovost akciových společností působících v cementářském průmyslu, příbuzných odvětví a všech akciových společností na předlitavském trhu (1900-1912).	377
Tabulka 45 Diskontní sazby Oesterreichische Nationalbank a výnos z reálné burzovní hodnoty vybraných státních obligací (Kronenrente, Goldrente a Investitionsrente) v letech 1900-1912.	378
Tabulka 46 Ziskovost (procentuální poměr zisku k akciovému kapitálu) akciových společností na vídeňském trhu s cihlami (1900-1912).	379
Tabulka 47 Dividenda z nominální a reálné hodnoty akcií největších akciových cihlen na vídeňském trhu (1900-1912).	380
Tabulka 48 Burzovní indexy československých hodnot znamenanych na pražské burze v letech 1927-1936 (leden 1927=100).	381
Tabulka 49 Dividendy z nominálních hodnot akcií v československém cementářském průmyslu ve srovnání s příbuznými odvětvími a průmyslem, obchodem a dopravou jako celkem (1926-1937).	382
Tabulka 50 Ziskovost a dividendy z reálné a nominální hodnoty akcií Královodvorské a Podolské cementárny (1922-1937).	383
Tabulka 51 Průměrný výnos československých státních dluhopisů v letech 1922-1936.	384

Tabulka 52 Ziskovost a dividenda z nominální a reálné hodnoty akcií dvou největších akciových cihelen v Československu (1923-1936).....	385
Tabulka 53 Nástin kartelizace předlitavského a československého průmyslu stavebních hmot v kontextu hospodářského cyklu.....	400
Tabulka 54 Produkce a nadprodukce cementu v Předlitavsku (1906-1913) a Československu (1925- 1936).....	406
Tabulka 55 Dopady monopolních organizací na „investiční cyklus“ (koncentrace, kvantita výroby; efektivita výroby; kvalita zboží; přeprava zboží).	408
Tabulka 56 Argumentace německého cementářského průmyslu a Spolkového kartelového úřadu..	411

Grafy

Graf 1 Nominální index cen spotřebního zboží v Předlitavsku mezi lety 1900-1913 (1914=100).	390
Graf 2 Index cen průmyslových látek a výrobků, přepočítaných na zlato (1914=100).	391
Graf 3 Předlitavské ceny portlandského cementu během let 1897-1913 v korunách (údaje pro léta 1897-1910 zahrnují celé Předlitavsko, roky 1911-1913 jen vídeňský trh).	393
Graf 4 Index produkce a cen portlandského cementu v Předlitavsku v letech 1902-1913 (1897=100).	394
Graf 5 Index produkce portlandského cementu v Československu a jeho cen na pražském trhu během let 1925-1938 (1925=100).	395
Graf 6 Index produkce obyčejných cihel a jejich cen na pražském trhu 1906-1914 (1906=100).	397
Graf 7 Index produkce obyčejných cihel a jejich cen na vídeňském trhu 1900-1914 (1900=100). Produkce zahrnuje jen výrobu cihlářského syndikátu, nikoliv outsiderů.	398
Graf 8 Index cen vápna na pražském trhu 1926-1938 (1926=100).	399

Diagramy

Diagram 1 Grafický nástin průmyslu silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek. Červeně je vyznačen okruh výzkumu.	11
Diagram 2 Nástin metodologického uchopení výzkumu předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami.	39
Diagram 3 Nejdůležitější jevy ovlivňující poptávku a nabídku na trhu se stavebními hmotami.	43
Diagram 4 Přehled nejdůležitějších cihlářských výrobků a nástin jejich použití.	116
Diagram 5 Kvalitativní analýza předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami. ...	136
Diagram 6 Nástin dodavatelského řetězce v cementářství, vápenictví a cihlářství.	221
Diagram 7 chování tržních subjektů na předlitavské a československém trhu se stavebními hmotami za účelem jeho monopolizace.	264
Diagram 8 Průmyslové dohody na pražském a vídeňském trhu s cihlami 1880-1918.	277
Diagram 9 Nástin monopolizace pražského trhu s cihlami v letech 1918-1938 (Prodejní kancelář cihel, s.r.o. a Společná prodejna cihlen, s.r.o.).	282
Diagram 10 Vápenické kartely a syndikáty v Předlitavsku podle regionálních skupin (1912).	287
Diagram 11 Československé kartely a syndikáty ve vápenickém průmyslu (druhá polovina třicátých let; průmyslové dohody, u kterých není uvedeno datum rozpadu, přečkaly zánik Československa).	292
Diagram 12 Nástin vývoje cementářských syndikátů v Německu a Předlitavsku.	296
Diagram 13 Nástin kartelizace československého cementářského průmyslu 1918-1938.	302
Diagram 14 Podíl jednotlivých cementáren na kmenovém kapitálu Prodejny cementáren (= výrobní kontingent) a procentuální vyjádření kapitálu potřebného k učinění některých důležitých rozhodnutí (1938).	318
Diagram 15 Nástin dopadu monopolních organizací na výkon předlitavského a československého trhu se stavebními hmotami.	375

Obrazová příloha

Obrázek 1 Novorenesanční budova vídeňské opery na Ringstraße, postavená v letech 1861-1869 Josefem Hlávkou podle návrhu Augusta Siccarda von Siccardburga a Eduarda van der Nüllu.....	46
Obrázek 2 Vídeňská Ringstraße na konci 19. století s neoklasicistní budovou říšského sněmu v popředí.....	47
Obrázek 3 Novogotická podoba zámku Hluboká nad Vltavou.....	48
Obrázek 4 Kostel svatého Cyrila a Metoděje v Praze na Karlínském náměstí od Ignáce Vojtěcha Ullmanna a Karla Rösnera z let 1854-1863.....	49
Obrázek 5 České vysoké učení technické na Karlově náměstí od Ignáce Vojtěcha Ullmanna z let 1874-1877.	50
Obrázek 6 Národní divadlo v Praze od Josefa Zátka a Josefa Schulze z let 1862-1883.....	51
Obrázek 7 Rudolfinum v Praze od Josefa Zátka a Josefa Schulze z let 1876-1881.	52
Obrázek 8 Strakova akademie v Praze od Václava Roštlapila z let 1891-1896.....	53
Obrázek 9 Výstavba plynojemů ve Vídni (Gasometer), provedená v letech 1896-1899 Franzem Kappauem (1851-1929).....	54
Obrázek 10 Nádraží vídeňské městské dráhy (Wiener Stadtbahn) Karlsplatz, postavené na konci 19. století podle projektu Otto Wagnera.....	56
Obrázek 11 Wagnerovo ztvárnění kostela sv. Leopolda na Steinhofu ve Vídni.....	58
Obrázek 12 Budova městského muzea v Hradci Králové, postavená Janem Kotěrou v letech 1906-1912.	59
Obrázek 13 Průmyslový palác na pražském Výstavišti od Bedřicha Münzbergera (1891).	60
Obrázek 14 Zrekonstruovaná budova Nádraží císaře Františka Josefa v Praze (dnes Hlavní nádraží) ze začátku 20. století.	61
Obrázek 15 Dům U Černé Matky Boží (Celetná ulice v Praze), postavený Josefem Gočárem v letech 1911-1912.	62
Obrázek 16 Železobetonová kostra ministerstva zemědělství na Petřském nábřeží.	63
Obrázek 17 Pražská budova Banky Československých legií, postavená Josefem Gočárem v letech 1920-1922.	64
Obrázek 18 Kostel Nejsvětějšího srdce Páně v Praze na Náměstí Jiřího z Poděbrad. Vznikl v letech 1929-1932 na základě návrhu Josipa Plečnika.....	65
Obrázek 19 Pohled na stavbu Veletržního paláce v Praze.	66
Obrázek 20 Pohled na obchodní dům firmy Baťa v Praze z Václavského a Jungmannova náměstí (postaven v letech 1928-1929).	67
Obrázek 21 Železobetonová kostra Všeobecného penzijního ústavu v Praze na Žižkově. Tento „první pražský mrakodrap“ byl postaven v letech 1932-1934 dle návrhu mladých architektů Josefa Havlíčka a Karla Honzíka (dnes Dům odborových svazů).....	68
Obrázek 22 „Ultramoderní kostel“. Novinový titulek takto označil Gočárův kostel svatého Václava v Praze-Vršovicích ve funkcionalistickém slohu (1929-1930).....	69
Obrázek 23 Husovo náměstí v Hradci Králové (dnes Masarykovo náměstí) s budovou Anglobanky, postavené dle urbanizačního plánu Josefa Gočára (1924-1926).	70
Obrázek 24 Pohled na funkcionalistický Zlín ve třicátých letech 20. století.	71
Obrázek 25 Masarykovy domovy v Krči, dnes Thomayerova nemocnice.....	72
Obrázek 26 Stavba vídeňského vodovodu ze struskového cementu Královodvorské cementárny.	75
Obrázek 27 Hnojení půdy vápennou moučkou, třicátá léta 20. století	77
Obrázek 28 Interiér továrny na struskové cihly Královodvorské cementárny kolem roku 1911.....	78
Obrázek 29 Reklama na cementová napajedla z roku 1926.	79
Obrázek 30 Železobetonový interiér tovární haly v meziválečném období.	80

Obrázek 31 Železniční zábradlí z vysokohodnotného cementu značky „Rekord“ (radotínská cementárna firmy Prastav).	81
Obrázek 32 Řepné splavy z cementu v mělnickém cukrovaru.	82
Obrázek 33 Přeprava cementu na vorech po řece Inn v Tyrolsku kolem roku 1875.	89
Obrázek 34 Nakládání cihel na železniční vagony v řeporyjské cihelně Hugo Reiser.	90
Obrázek 35 Reklama na automobil Praga pro přepravu stavebních hmot z roku 1931.	91
Obrázek 36 Ukázka tradiční distribuce vápna na Berounsku.	92
Obrázek 37 Přeprava cementu vlakem z tyrolského Kirchbichlu do Kaprunu, poslední třetina 19. století.	93
Obrázek 38 Hliniště cihelny Hugo Reiser v Řeporyjích u Prahy s mechanickým rypadlem. Snímek pochází z roku 1929.	98
Obrázek 39 Vápencové lomy firmy Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Actiengesellschaft, vlastní cementárnu a vápenku u haličského města Szczakowa. Snímek byl pořízen kolem roku 1898.	99
Obrázek 40 Lomy vápencového slínu Královské cementárny v Kosově u Jarova (nedaleko Berouna) kolem roku 1911.	101
Obrázek 41 „Cementová fontána“, vystavená na Zemské jubilejní výstavě z roku 1891 – jeden z velkolepých způsobů, jak se nově založená Královská cementárna snažila propagovat svůj „struskový cement“, tehdy nepřilíš vyzkoušený produkt.	104
Obrázek 42 Znázornění výroby portlandského cementu suchou cestou v šachtové peci s otáčivým roštem.	106
Obrázek 43 Znázornění výroby portlandského cementu mokrou cestou v rotační peci.	107
Obrázek 44 Ukázka vybírání vypáleného slínku z periodické šachtové pece podolské cementárny, sedmdesátá léta 19. století.	108
Obrázek 45 Rotační pec cementárny Mannersdorf am Leithagebirge v Dolním Rakousku z roku 1913, ve své době největší předlitavská továrna na cement.	109
Obrázek 46 Skladiště na sušení slínku Österreichische Portland-Cement-Fabriks-Actiengesellschaft Szczakowa koncem 19. století.	112
Obrázek 47 Balírna sudů cementárny v Králově Dvoře kolem roku 1911.	113
Obrázek 48 Lisovna rakovnické šamotky v Čechách, přelom 19. a 20. století.	117
Obrázek 49 Strojní cihlářské lisy Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, největšího cihlářského koncernu habsburské monarchie (začátek 20. století).	118
Obrázek 50 Interiér strojní cihelny v Pelhřimově v meziválečném období.	119
Obrázek 51 Stavba kruhové cihelny v Českém Brodě kolem roku 1907 s výrobní kapacitou 3 milionů cihel a tašek ročně.	120
Obrázek 52 Průřez kruhovou pecí soustavy Hoffmann, sedmdesátá léta 19. století.	121
Obrázek 53 Reklama y roku 1907 na kruhové pece, pořizované firmou J. Kohout & spol.	122
Obrázek 54 Pneumatické navrtání děr pro odstřel v lomu Královské cementárny začátkem 20. století.	125
Obrázek 55 Nákras polní nálevkové pece na pálení vápna z 18. století.	126
Obrázek 56 Kruhová vápenka firmy Barta & Tichý v Řeporyjích u Prahy, konec 19. století.	127
Obrázek 57 Khernova vápenka v cukrovarnickém průmyslu, dvacátá léta 20. století.	129
Obrázek 58 Skladiště cihel řeporyjské cihelny firmy Hugo Reiser, konec třicátých let 20. století.	131
Obrázek 59 Moderní cementová sila Královské cementárny začátkem třicátých let 20. století.	132
Obrázek 60 Mapa Vídně a přilehlých aglomerací z roku 1873. Červeně jsou vyznačeny továrny Wienerbergské cihelny a jejich dopravní napojení na sídelní město monarchie.	140
Obrázek 61 Reklamní podoba „triumfálního oblouku“ Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft, použitého na světové výstavě ve Vídni roku 1873.	142

Obrázek 62 Pohled na část závodů Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft „na Wienerbergu“ kolem roku 1903.	145
Obrázek 63 Pohled na Radotín u Prahy s cementárnou firmy Max Herget (komplex budova s komíny v pozadí), začátek 20. století.....	151
Obrázek 64 Cihlářský závod firmy Hugo Reiser v Řeporyjích u Prahy ve dvacátých letech 20. století.	152
Obrázek 65 Podobizna cihlářského podnikatele a lobbisty Rudolfa Pulkrábka, dvacátá léta 20. století.	153
Obrázek 66 Obytný komplex „Freihaus“ na vídeňském předměstí Wieden začátkem 20. století.	156
Obrázek 67 Cihlářský odborník, podnikatel a lobbista Josef Schmidt začátkem třicátých let 20. století.	157
Obrázek 68 Snímek cementárny v Podolí u Prahy z roku 1875. Tovární komplex zahrnoval také vápenku.....	162
Obrázek 69 Velkolepý propagační pavilon firmy Barta & Tichý na jubilejní výstavě v Praze roku 1891, korespondující s významem společnosti na českém trhu se stavebninami.....	163
Obrázek 70 Tovární komplex rodinné firmy Barta & Tichý v Hlubočepích koncem 19. století.	164
Obrázek 71 Kruhová vápenka systému Kohout na jinonickém panství v Hlubočepích začátkem 20. století.	165
Obrázek 72 Snímek Josefa Biskupa, dvacátá léta 20. století.....	166
Obrázek 73 Karlštejnská továrna Jana Tomáška s kruhovou vápenkou soustavy Kohout, začátek třicátých let 20. století.	167
Obrázek 74 Berounská cementárna a vápenka v meziválečném období, tehdy již majetek Královské cementárny (dříve Akciová společnost v Praze k výrobě vápna a cementu).	168
Obrázek 75 Šachtové pece na pálení vápna Královské cementárny, začátek 20. století.	169
Obrázek 76 Reklamní nákras Sächsisch-Böhmische Portland-Cement-Fabrik Aktiengesellschaft, rok 1899.	171
Obrázek 77 Vápenice v Českém Bohdíkovi, třicátá léta 20. století.....	172
Obrázek 78 Kruhová vápenka Horního a hutního těžářství ve Vítkovicích, třicátá léta 20. století.....	173
Obrázek 79 Nákras vápenické výroby na Slovensku a v Podkarpatské Rusi z poloviny dvacátých let 20. století. Obrazce v podobě letokruhů znázorňují vápenky se šachtovými a kruhovými pecemi, plná kolečka polní pece na pálení vápna a přerušované čáry železniční síť.	178
Obrázek 80 Nákras slovenského a podkarpatského vápenického průmyslu začátkem třicátých let 20. století. Plná kolečka znázorňují vápenky v provozu, prázdná pak podniky mimo provoz a přerušované čáry železniční síť.	179
Obrázek 81 Kruhová pec na pálení vápna v Holíně ve dvacátých letech 20. století, vlastněná firmou Prastav, a. s. (Spojené pražské továrny na staviva).	180
Obrázek 82 Dvě generace ředitelů firmy Prastav. Vlevo Rudolf Barta starší, vpravo jeho syn Rudolf Bárta mladší, třicátá léta 20. století (teprve Rudolf Bárta mladší začal psát své příjmení s čárkou)...181	
Obrázek 83 Snímek hlavního závodu Královské cementárny v Králově Dvoře u Berouna, dvacátá léta 20. století.	183
Obrázek 84 Zakladatelé tyrolského cementářského průmyslu. Vlevo Alois Kraft, vpravo Angelo Saullich.	189
Obrázek 85 Cementárna v Kirchbichlu začátkem osmdesátých let 19. století.	190
Obrázek 86 Cementárna v Mannerdsdofu am Leithagebirge roku 1895.	192
Obrázek 87 „Cementový král“ Theodor Pierus ve třicátých letech 20. století.	193
Obrázek 88 Cementárny firmy Egger & Lüthi v tyrolském Kirchbichlu, začátek 20. století.....	194

Obrázek 89 Nákres cementárny Retznei na začátku padesátých let 20. století. Koncern Perlmoos provedl v továrně rozsáhlé investice ještě před první světovou válkou, a poté v meziválečném období.	195
Obrázek 90 Reklama na perlmooský cement z roku 1898 s výčtem prestižních ocenění, kterých se výrobku dostalo.	196
Obrázek 91 Továrna na struskový cement Královodské cementárny, začátek 20. století.	197
Obrázek 92 Ztvárnění továrny na portlandský cement Královodské cementárny kolem roku 1911.	199
Obrázek 93 Letecký snímek čížkovické cementárny z dvacátých let 20. století, tehdy v majetku Královodské cementárny.	200
Obrázek 94 Cementárna ve Štramberku roku 1936.	201
Obrázek 95 Maloměřická cementárny firmy Leo Czech a spol., dvacátá léta 20. století.	202
Obrázek 96 Hodolanská cementárna na začátku třicátých let 20. století.	207
Obrázek 97 Reklama na elektrotavený cement Královodské cementárny, vyráběný v Čížkovicích.	216
Obrázek 98 Pohled do tavírny cementu v čížkovické cementárně. Vpravo je vidět elektrická pec, vlevo vychladlý výrobek.	217
Obrázek 99 Činnost Nákupního družstva cihlářského průmyslu v Praze mezi let 1924-1928 (prodej zboží členským firmám).	225
Obrázek 100 Budova chemicko-technologických ústavu české vysoké školy technické v Brně ve dvacátých letech 20. století, v níž byl umístěn Státní silikátový ústav.	228
Obrázek 101 Rodinné domky bytového družstva „Bílá hora“ v Praze, přelom dvacátých a třicátých let 20. století.	238
Obrázek 102 Státní činžovní domy v Praze – Dejvicích pro vojenské zaměstnance, postavené s příspěvkem losové půjčky.	243
Obrázek 103 Rodinné domky pro státní zaměstnance v Rohově na Podkarpatské Rusi.	244
Obrázek 104 Reklama na cihlářské oddělení České průmyslové banky, fungující po roce 1909 jako syndikátní prodejna.	279
Obrázek 105 Vápenice firmy Václav Renner (Wenzel Renner) ve Vrchlabí, třicátá léta 20. století.	285
Obrázek 106 Reklamana na Hauptverkaufsstelle österr. Cement-Fabriken, GmbH (Hlavní prodejna rakouských cementáren, s.r.o., sdružující producenty portlandského a struskového cementu.	299
Obrázek 107 Dolnorakouská cementárna Waldmühle (Rodaun) kolem roku 1940, tehdy již majetkem Perlmoosu.	303
Obrázek 108 Cementárna v Horním Srním, začátek třicátých let 20. století.	307
Obrázek 109 Cementárna ve Stupavě, začátek třicátých let 20. století.	308
Obrázek 110 Moderní závod Královodské cementárny postavený koncem dvacátých let v Králově Dvoře u Berouna.	309
Obrázek 111 Nahoře cementárna v Radotíně u Prahy firmy Prastav, dole tlumačovská cementárna firmy Seilern a spol.	311
Obrázek 112 Reklama na Prodejnu cementáren, s.r.o., československý cementářský syndikát.	312
Obrázek 113 Členové „triumvirátu“, který po smrti Tomáše Baťi řídil Baťův koncern. Zleva Jan Antonín Baťa (1898-1965), Dominik Čipera (1893-1963) a Hugo Vavrečka (1880-1952).	320
Obrázek 114 Jaroslav Charvát, ředitel Prodejny cementárny a jeden z ředitelů Královodské cementárny.	327
Obrázek 115 Přípravné práce firmy Baťa na stavbě cementárny v Grygově u Olomouce.	334
Obrázek 116 Komunistická karikatura vlivu Živnostenské banky na československou politiku – „Žralok od Prašné brány“.	351
Obrázek 117 Předsedové Spolku továren na cement při Ústředním svazu československých průmyslníků a Deutscher Zentralverband der Kalk- Ziegel- und Steinindustrie u Deutscher Hauptverband der Industrie. Zleva Oldřich Rosenberg, Karel Truhlář a Otto Gerstenkorn.	355

Obrázek 118 Stavba Vranovské přehrady na Dyji v letech 1930-1933.	357
Obrázek 119 Zdymadlo a vodní elektrárna nádrže Vrané, postavené v letech 1930-1936 jako první část tzv. vltavské kaskády.	359
Obrázek 120 Stavba betonové silnice u Liberce v roce 1935. Na vozovku byl použit radotínský cement.	361
Obrázek 121 Grafické znázornění výdajů na stavbu československých silnic a mostů 1919-1939. Lze si povšimnout prudkého vzrůstu investic ve třicátých letech, souvisejících se vznikem silničního fondu a pracemi na „nouzových silnicích“.	362
Obrázek 122 Od poloviny třicátých let 20. století se v Československu množily úvahy o vybudování moderních „autostrad“. Na snímku ukázka německé dálnice, která měla v roce 1939 sloužit jako inspirace „česko-slovenské dálnici“.	363
Obrázek 123 Bednění, připravené pro betonování poloviční šířky vozovky, přelom dvacátých a třicátých let 20. století.	364
Obrázek 124 Propagační kresba Královodvorské cementárny – betonové silnice „nevyžadují udržovacích nákladů“ a jsou „pouze z tuzemského materiálu“.	365
Obrázek 125 Armádní pokusy s trháním železobetonového mostu v Jinonicích u Prahy ve třicátých letech 20. století.	366
Obrázek 126 Expozice Zemědělské poradny pro hnojení vápnem na pražské hospodářské výstavě v roce 1938.	367